СПАСИТЕЛНИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ ПО ТРАСЕТО НА АМ „ХЕМУС“

Нови данни за къснобронзовата култура в Североизточна България

1892 - 1921 - 1948

Спасителни археологически проучвания по инфраструктурни проекти 6

Редактори *Красимир Лещаков и Кристина Костова*

София 2026

СПАСИТЕЛНИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ
ПО ТРАСЕТО НА АМ „ХЕМУС“

НОВИ ДАННИ ЗА КЪСНОБРОНЗОВАТА КУЛТУРА В СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ

ARCHAEOLOGICAL RESCUE EXCAVATIONS
ALONG THE HEMUS MOTORWAY

NEW EVIDENCE ON THE LATE BRONZE AGE CULTURE IN NORTHEASTERN BULGARIA

Редактори Красимир Лещаков и Кристина Костова
Edited by Krassimir Leshtakov and Kristina Kostova

„Спасителни археологически проучвания по инфраструктурни проекти“
е поредица, издавана от
Националния археологически институт с музей
при Българската академия на науките

Електронен вариант със свободен достъп на публикацията може да се види на страницата на НАИМ – БАН: www.naim.bg

https://doi.org/10.53250/areip6

© НАИМ – БАН, *издател*
© NAIM – BAS, *publisher*

© Красимир Лещаков, Кристина Костова, Любен Лещаков, Филип Мачев, Ласло Клайн, Таня Стоилкова-Илиева, Марлена Янева, Иван Бабаджанов, Станимира Танева, Елена Начева, Янко Димитров, *автори на текстовете*
© Krassimir Leshtakov, Kristina Kostova, Lyuben Leshtakov, Filip Machev, Laszlo Klein, Tania Stoilkova-Ilieva, Marlena Yaneva, Ivan Babadzhanov, Stanimira Taneva, Elena Nacheva, Yanko Dimitrov, *authors of the texts*

Стефан Александров, *редактор на поредицата*
Stefan Alexandrov, *series editor*

Красимир Лещаков, Кристина Костова, *редактори на тома*
Krassimir Leshtakov, Kristina Kostova, *volume editors*

Гергана Ангелова, Татяна Стефанова, *коректори*
Gergana Angelova, Tatiana Stefanova, *Bulgarian copy editors*

Елена Петрова, *превод на английски език*
Elena Petrova, *English language translation*

Анелия Василева (с. 9 – 10), Джон Чапман, Бисерка Гайдарска, *езикови редактори на английски език*
Anelia Vassileva (p. 9 – 10), John Chapman, Bisserka Gaydarska, *English language editors*

Виктор Паунов, *графичен дизайн на корицата*
Viktor Paunov, *cover graphic design*

Галя Герасимова, *графичен дизайн и предпечат*
Galya Gerasimova, *graphic designer and prepress*

Татяна Стефанова, *координатор*
Tatiana Stefanova, *coordinator*

Печат БУЛГЕД
Printed by BULGED

ISSN 2535-129X (print)
ISSN 2535-0862 (online)
ISBN 978-619-254-064-7 (мека подвързия)
ISBN 978-619-254-065-4 (pdf)

Спасителни археологически проучвания по инфраструктурни проекти 6

Спасителни археологически проучвания
по трасето на АМ „Хемус“

НОВИ ДАННИ ЗА КЪСНОБРОНЗОВАТА КУЛТУРА В СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ

Archaeological Rescue Excavations
along the Hemus Motorway

NEW EVIDENCE ON THE LATE BRONZE AGE CULTURE IN NORTHEASTERN BULGARIA

Редактори Красимир Лещаков и Кристина Костова
Edited by Krassimir Leshtakov and Kristina Kostova

Национален археологически институт с музей
при Българска академия на науките
София 2026

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод 7
Красимир Лещаков, Кристина Костова
Introduction 9
Krassimir Leshtakov, Kristina Kostova

Географско положение, геоложка характеристика и природни особености 11
Марлена Янева
Physical geography, geology and environment
Marlena Yaneva

Обект Градище 88, област Шумен: структури от къснобронзовата епоха 19
Кристина Костова
Site Gradishte 88, Shumen region: Late Bronze Age structures
Kristina Kostova

Керамика и структури от късната бронзова епоха от обект 88/1 по трасето на АМ „Хемус“ край с. Градище, област Шумен 119
Иван Бабаджанов
Pottery and structures dated to the Late Bronze Age at Site 88/1 along the Hemus Motorway near the village of Gradishte, Shumen region
Ivan Babadzhanov

Геохимична характеристика на глини от района на Шуменското плато и керамични фрагменти от обект Градище 143
Филип Мачев, Ласло Клайн, Таня Стоилкова-Илиева
Geochemical characteristics of clays from the Shumen Plateau area and pottery fragments from the Gradishte site
Filip Machev, Laszlo Klein, Tania Stoilkova-Ilieva

Къснобронзов кремъчен ансамбъл от обект 88 по АМ „Хемус“ до с. Градище, Шуменска област 157
Елена Начева
Late Bronze Age flint assemblage from Site 88 on the Hemus Motorway near the village of Gradishte, Shumen Region
Elena Nacheva

Селище от късната бронзова епоха при с. Белокопитово.
Основни видове археологически структури 167
Любен Лещаков

A Late Bronze Age settlement near the village of Belokopitovo.
Main types of archaeological structures
Lyuben Leshtakov

Белокопитово. Керамика от късната бронзова епоха 209
Красимир Лещаков

Belokopitovo. The Late Bronze Age pottery
Krassimir Leshtakov

Кремъчен ансамбъл от обект № 001 в землището
на с. Белокопитово, Шуменско 391
Станимира Танева

The flint assemblage from Site No. 001 near the village of Belokopitovo,
Shumen Region
Stanimira Taneva

Новооткрито селище от късната бронзова епоха във Външния град
на Национален историко-археологически резерват „Плиска“..... 399
Иван Бабаджанов, Янко Димитров

A newly discovered Late Bronze Age settlement in the Outer City
of the Pliska National Historical and Archaeological Reserve
Ivan Babadzhanov, Yanko Dimitrov

Уважаеми читателю,

В този сборник са обединени девет публикации на археологически материали, които произхождат от разкопките на три къснобронзови обекта – Белокопитово, Градище и Плиска. Те се разполагат в Североизточна България, северно от Шуменското и Мадарското плато, а са проучени чрез спасителни разкопки в периода от 2014 до 2020 г.

Животът през II хил. пр. Хр. в тази част от Североизточна България е почти напълно непознат. През годините е акумулирана информация от находки, които са случайни или съпътстващи други археологически проучвания. Не е пресилено да се твърди, че изследването на този район представлява една изкушаваща за всеки изследовател задача. Целта на изданието е да се направи крачка именно в тази посока. Базата данни, която започваме да натрупваме, може да се използва при разкриването на отличителните черти на културата в Източните Балкани през II хил. пр. Хр. и нейните взаимоотношения със съседите.

Относно природата на публикуваните материали трябва да се отбележи, че в два случая те със сигурност произхождат от селища – Градище и Белокопитово. Проучени са жилища, ями около тях, ров и т. н., заради които са включени в тази група обекти. За третия обект – този при старата българска столица Плиска, може да се каже, че е необходимо събиране на допълнителни данни, за да се направи същата добре обоснована констатация. По този начин се достига до идеята за най-прякото характеризиране на живота на древните – чрез анализ на данните за тяхното ежедневие. Допълването с информация за културни ритуали и практики е все още в начална фаза.

Бихме искали да акцентираме и върху факта, че информацията е специфична, тъй като е придобита при спасителни разкопки. Поради своя характер, отличаващ се с обхвата и краткостта си, те предоставят една уникална възможност да се изследват обекти, които едва ли биха попаднали в полезрението на колегията предвид своята „незначителност“. При „спасяването им“ обикновено се използват всички възможни полеви методи, с които разполага съвременната наука. Защото втора възможност се открива много рядко. Така се изгражда по-пълна представа за културата на древните в даден микрорайон – вписване в околната среда, особености на суровинната база, типове жилища и архитектурни планове, строителни техники и материали, интериор на жилищата, специфика на околожилищните пространства, на вкопаните съоръжения и т.н. Керамиката заема една от водещите позиции в този списък. Затова една голяма част от текстовете, публикувани тук, са посветени именно на керамичните колекции и тяхната характеристика. В това отношение авторите са се опитали да постигнат изискваната пълнота и изчерпателност. Не са пренебрегнати и малките находки. Освен чисто археологическите анализи сборникът включва и набор от интердисциплинарни изследвания, посветени както на природните особености на района, така и по-конкретно на геохимични изследвания на суровинната база в сравнение с готовите керамични изделия.

Струва ни се, че зад неукрасеното, но иначе точно отразяващо съдържанието на сборника заглавие, се крият няколко основни смислови ядра, които заслужават да се подчертаят:

А) Сборникът съдържа нови данни за културата през II хил. пр. Хр. в изследвания микрорегион, които имат значение и за Североизточна България като цяло.

Б) Направили сме опит да опишем една картина, която да е колкото се може по-пълна, но и конкретна. Освен това да разположим процесите във времето, като се проследят промените в отрязъка от няколкостотин години.

В) Налице е стремежът за постигане на пълна характеристика на жилищните структури с техния интериор, както и на вкопаните съоръжения, свързани с тях.

Г) Направен е опит да се защити интерпретацията на техните функции с прецизни наблюдения от терена, превърнати в доказателствена база.

Д) Описанието и анализът на керамиката на технологично, морфологично, декоративно и функционално ниво са подчинени на единна методика, което позволява по-добро обосноваване на предложените за дискусия изводи. Подробното илюстриране на първичната информация относно кремъчната индустрия, керамичното производство и малките находки позволява по-лесна проверимост и критичност спрямо защитаваните от авторите тези.

Е) Локацията на изследваните обекти, тяхното вписване в околната среда, характеристиката им и хронологическата подредба дават възможност да се открие дебат относно селищните модели в района и тяхната специфика спрямо тези в Подунавието или на юг от Стара планина.

Изданието е както в хартиен, така и в дигитален вариант. Само в дигиталния можете да видите и да работите с технологичните данни на керамиката, въведени в таблици. Те са допълнение към статиите на К. Костова и К. Лещаков и имат за цел да обосноват по-пълно направените от тях наблюдения и изводи. Таблиците са достъпни с дигиталния идентификатор на следния адрес: https://doi.org/10.53250/areip6

Макар текстовете, които публикуваме тук, да са напълно самостоятелни, редакторите са се опитали да ги подредят така, че да се постигне ефектът на една колективна монография. Не сме се намесвали в линията на логическите разсъждения и достигнатите резултати. Следователно, старали сме се да запазим авторските позиции непроменени, за да могат колегите, които са се подписали под представените материали, да носят пълната отговорност за тях.

И накрая, въпреки констатацията в една от статиите, че динамиката на живота и процесите през II хил. пр. Хр. в Североизточна България са трудно проследими, мислим, че с публикуването на този сборник общата картина поне малко ще се подобри.

Красимир Лещаков, Кристина Костова

Dear reader,

This publication comprises nine chapters presenting archaeological materials originating from the excavations of three Late Bronze Age sites – Belokopitovo, Gradishte and Pliska. Located in Northeastern Bulgaria, north of the Shumen and Madara Plateaus, the sites were explored through rescue excavations in the period between 2014 and 2020.

Culture in the 2nd millennium BC in this part of Northeastern Bulgaria remains almost completely unknown. Over the years, some information has been accumulated from accidental discoveries or finds made in the course of other archaeological investigations. It is, therefore, not an exaggeration to claim that the study of this region represents an appealing task for any researcher. The aim of the present publication is to take a step in this direction. The database that we are starting to assemble can contribute to identifying the distinctive features of the culture in the Eastern Balkans in the 2nd millennium BC and its relations with the neighbours.

It should be noted that two of the sites – Gradishte and Belokopitovo can be confidently classified as settlements due to the documented houses, adjacent pits, a ditch, etc. The third site – the one located near the old Bulgarian capital Pliska, requires further investigation to be able to make the same well-grounded statement. The publication adopts the principle of the most direct characterisation of the ancient inhabitants' life, i. e. through analysis of data about their daily lives. The information about cult rituals and practices is still in its initial stage of accumulation.

We would also like to emphasise that the information is highly specific as it was acquired during rescue excavations. Due to their nature, distinguished by the scope and limited time frame, rescue excavations provide a unique opportunity to study archaeological sites that would not normally come to the attention of scholars because of their perceived "insignificance". When "rescuing" them, all available field methods in modern science are usually used since a second opportunity of investigation is very rarely possible. This allows to create a more complete picture of the culture of the ancient communities in a given micro region – position of the sites in their natural environment, the specifics features of the raw material base, types of houses and architectural plans, construction techniques and materials, interior and inventory of the houses, subterranean structures such as pits and ditches, etc. Pottery occupies one of the leading positions in this list of cultural characteristics. Therefore, a considerable part of the texts published here is dedicated precisely to the pottery collections and their typical features. The authors have tried to meet the requirements for completeness and comprehensiveness, both with regard to pottery and small finds. In addition to specifically archaeological analyses, the volume also includes a set of interdisciplinary studies, dedicated both to the natural features of the region and, in particular, geochemical studies of the raw materials available in comparison with the finished ceramic artefacts.

We believe that behind the simple but otherwise accurately reflecting the collection's content title, there are several basic semantic cores deserving to be emphasized:

A) The volume encompasses new information on the culture in the 2nd millennium BC in the studied micro-region, which is also important for Northeastern Bulgaria as a whole;

B) The picture we have tried to describe is as complete as possible, but also specific. In addition, the processes are situated in time, tracing the changes over a period of several hundred years;

C) An attempt has been made to achieve a complete characterisation of the inhabited structures with their interiors, as well as the subterranean facilities related to them;

D) An attempt has been made to defend the interpretation of their functions with precise field observations, converted into archaeological evidence;

E) The description and analysis of ceramics at the technological, morphological, decorative and functional levels are subject to a unified methodology, whwhich allows for better substantiation of the conclusions proposed for discussion. The detailed illustration of the primary field data regarding the flint industry, ceramic production and small finds allows for easier verification of the theses defended by the authors;

F) The location of the studied sites, their integration into the environment, their features and chronological positions, provide an opportunity to open the debate about the settlement patterns in the region and their specificity compared to those in the Danube region or to the south of the Balkan Mountains.

The publication is available in both print and digital formats. The digital edition alone includes the technological data on the pottery, presented in tabular form. These datasets complement the studies by K. Kostova and K. Leshtakov, providing a fuller evidential basis for the observations and conclusions set out in their contributions. The datasets are available with the Digital Object Identifier at the following address: https://doi.org/10.53250/areip6

Although the chapters we publish here are completely independent, the editors have tried to arrange them in such a way as to achieve the effect of a collective monograph. However, we have not interfered with the line of logical reasoning and the results reached. Therefore, we have tried to keep the author's positions unchanged, so that the colleagues who have signed the presented articles can bear full responsibility for them.

Finally, despite the conclusion in one of the chapters that the dynamics of life and social processes during the 2nd millennium BC in Northeastern Bulgaria remain difficult to follow, we believe that with the publication of this volume the general picture will be slightly clearer at least.

Krassimir Leshtakov, Kristina Kostova

Географско положение, геоложка характеристика и природни особености

Марлена Янева

Геологически институт „Акад. Страшимир Димитров“ – Българска академия на науките; ул. „Акад. Георги Бончев“, бл. 24, София 1113, България; marlena@geology.bas.bg

Ключови думи: *Североизточна България, Шуменски район, геология, геоморфология, природна среда*

Key words: *Northeastern Bulgaria, Shumen region, geology, geomorphology, natural environment*

Географско положение. Климат, води и почви

Археологическите обекти Градище, Белокопитово, Панайот Волово и Плиска се намират в Североизточна България, в Източната Дунавска равнина (обр. 1). Последната заема територия южно от река Дунав и северно от Стара планина. На изток достига до Черно море, а западната ѝ граница е вододелът между реките Янтра и Русенски Лом. Източната Дунавска равнина е най-голямата и най-високата част от Дунавската равнина в Северна България с площ от 19700 кв. км и със средна надморска височина около 204 м (Мичев и др. 1980). Източната и южната ѝ част се отнасят към Лудогорската морфоструктурна област като част от Южномизийската морфоструктурна зона. Лудогорската морфоструктурна област обхваща Исперихски, Шуменски и Добрички морфоструктурни райони. Изследваните обекти попадат в Шуменския. Шуменският морфоструктурен район се характеризира с групи плата, прорязани от речни долини и сухи долини с V-образен профил. Вододелните райони са заети от платата: Поповско, Разградско, Шуменско, Сърта и Стана, Франгенско, Провадийско и др. (Tzankov, Stankova 2018).

Археологическите обекти Градище, Белокопитово и Панайот Волово се намират в района, заграден между Шуменското плато от юг, Самуиловските височини от север и Плисковското поле от изток. Възвишенията са прорязани от къси потоци, притоци на реките Пакоша и Мътнишката, както и от суходолия. Разположени са на южните склонове на Самуиловските височини, които са с наклон около 4° към река Пакоша при Градище и към р. Мътнишката с наклон 4,8° при Белокопитово и 7,3° при Панайот Волово (обр. 2).

Обектите Градище 88 и 88/1 се намират на северния бряг на река Пакоша и на 1,5 км северозападно от с. Градище, Шуменска област (обр. 2a-c). На 4,6 км източно е разположен обект Белокопитово и на още 880 м на изток – обект Панайот Волово. И двата се разполагат на северния, ляв бряг на р. Мътнишката (обр. 2a-b). Последните два обекта са разположени на по-малка надморска височина в сравнение с обектите Градище (обр. 2b, d-e).

Къснобронзовият обект при Плиска се намира в Плисковското поле, което е заградено между платата Стана на изток и североизток и Мадарското на юг. На за-

пад плавно се повишава в историко-географската област Овче поле, а на югозапад се ограничава от долината на Мътнишката река. Средната надморска височина на Плисковското поле варира от 100 до 200 м (обр. 2 a, f-g).

Климат. Изследваният район попада в зона с умереноконтинентален климат, който се характеризира със сравнително студени зими и топли лета. Тук средногодишните температури са 11,8°C с януарски минимум средно от -0,8°C и юлски максимум средно 23,6°C (Колева 1990). Средногодишните валежи са в интервала 600 – 700 мм/година (Kopralev 2010), като максималните са през юни, а минималните – през февруари – март (Велев 2002).

Води. Районът на археологическите обекти при Градище, Белокопитово, Панайот Волово и Плиска попада в Черноморската отточна област, в подобласт с пряк отток към Черно море (Kopralev 2010). Гъстотата на речната мрежа е в рамките на 0,4 – 0,6 км/кв. км, а средният многогодишен отток на реките е 30 до 60 мм/година. Главните реки тук са р. Провадийска и р. Голяма Камчия/Камчия, които формират двата основни речни басейна. Въпреки географската си близост обектите при Градище и тези при Белокопитово и Панайот Волово попадат в два различни речни басейна: Градище е в обхвата на басейна на р. Камчия, а останалите, вкл. и Плиска – на Провадийска река (обр. 3). На фигура 2 b ясно се вижда вододелът, който разделя двата речни басейна.

Река Камчия тече в посока запад – изток и е съставена от две реки – р. Голяма Камчия (лява съставяща) от север и р. Луда Камчия (дясна съставяща) от юг, които се съединяват при с. Величково. Река Голяма Камчия има множество притоци, преди да се съедини с р. Луда Камчия и да образуват р. Камчия. В изследвания район главният приток на р. Голяма Камчия е р. Врана, в която се влива р. Пакоша.

Плисковското поле се отводнява от Провадийска река, която протича през полето от северозапад на югоизток и от притоците ѝ Крива река (ляв приток, отводнява източната част на полето) и Мътнишката река, която го ограничава от юг – югозапад (десен приток, отводнява югозападната част на полето).

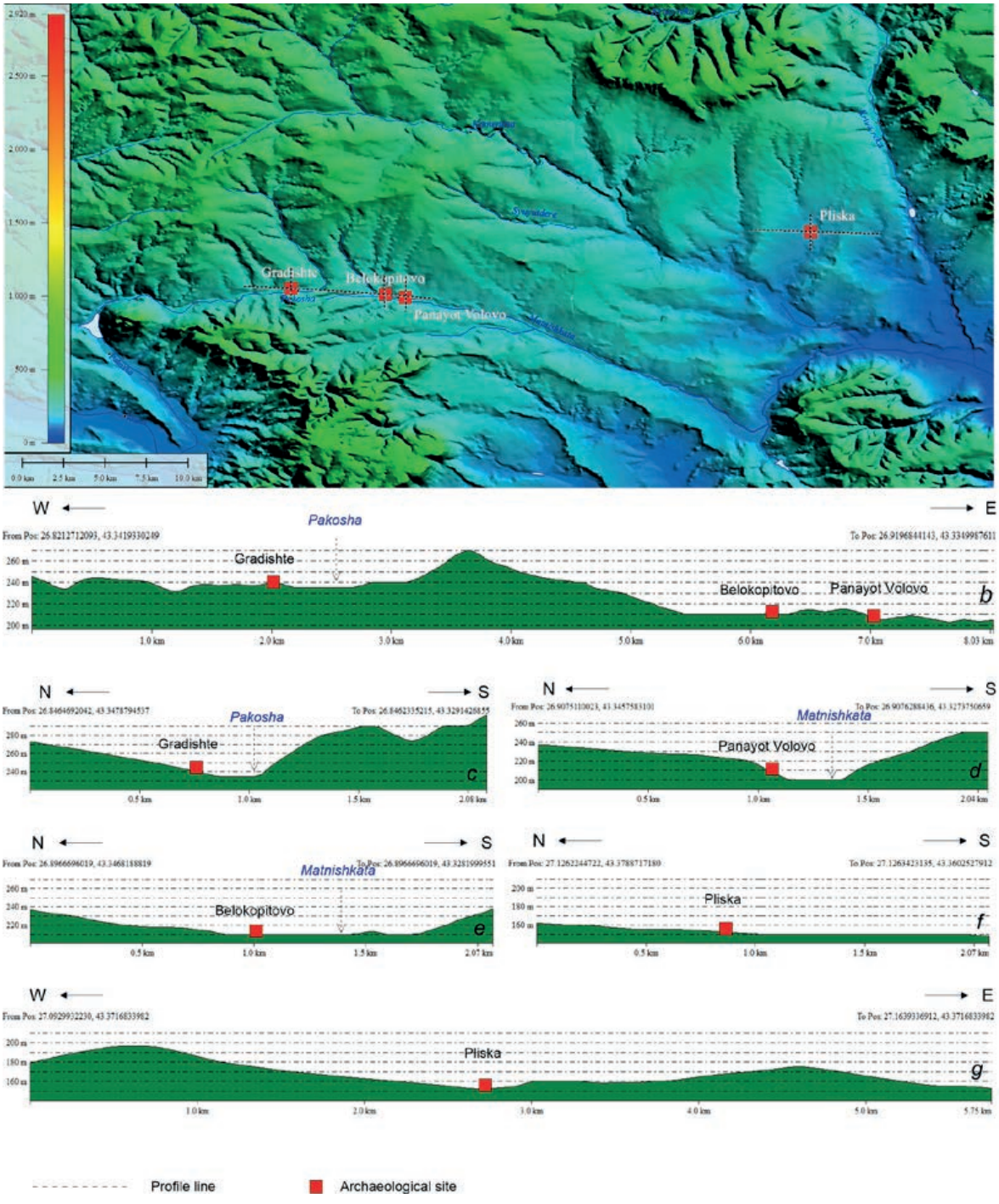
Обр. 1. Местоположение на археологическите обекти Градище, Белокопитово, Панайот Волово и Плиска

Fig. 1. Location of the archaeological sites Gradishte, Belokopitovo, Panayot Volovo and Pliska

Реките и в двата басейна са с дъждовно и снежно подхранване и пролетно пълноводие, като максималният отток е през месеците февруари – март (Kopralev 2010).

Подземните води в целия изследван район са от пукнатинен тип.

Почви. Всички археологически обекти от района попадат върху карбонатни черноземи на места с литогенни рендзини (Calcic Chernozems – Leptosols по FAO/UNESCO 1988, Нинов 2002). Те са образувани върху льос и льосоподобни матерински скали при благоприятното въздействие на умереноконтиненталния климат. Меха-

Обр. 2. Релеф и профили на релефа през археологическите обекти, генерирани от цифров височинен модел SRTM 90 м (Jarvis et al. 2008)

Fig. 2. Terrain and terrain profiles of the archaeological sites generated by SRTM 90 m database (Jarvis et al. 2008)

Обр. 3. Карта на водосборите, комбинирана с карата на релефа (генерирани със софтуер Global Mapper)

Fig. 3. Watershed Catchment areas combined with terrain map (created by Global Mapper software)

ничният им състав е от слабо до средно песъчливо-глинест, с по-високо съдържание на хумус в горната част и на карбонати в подповърхностния хоризонт (Нинов 2002; Теохаров и др. 2014).

Геоложка характеристика

Геоложката характеристика (обр. 4) е направена на базата на Геоложка карта на България в мащаб 1:100000 (Миланова, Чешитев 1992, 1993; Недялкова, Чешитев 1995; Филипов, Дечева 1995).

Масово разпространение в северните части намират долнокредните седименти – предимно варовици, мергели и глинести мергели, но и малко пясъчници (Разградска свита и Хитренски член на Разградската свита). В южната част доминират мергелите, глинестите мергели и пясъчниците на Горнооряховската свита. Седиментите на Каспичанската свита формират по-малки петна. Различни горнокредни варовици, мергели и детритни пясъчници, отнасящи се към следните свити: Добриндолска, Венчанска, Шуменска, Новаченска, Никополска и Мездренска (Недялкова, Чешитев 1995), намират по-ограничено разпространение на юг от реките Пакоша и Мътнишката.

Разградската свита е представена от алтернация на сиво-синкави варовити мергели и кремави до жълтеникави глинести варовици, в долната част на разреза с глауконитни зърна и железо-хидрооксидни конкреции. Възрастта ѝ е определена като хотривска-баремска по богатата амонитна фауна. Хитринският член на свитата представлява лещообразно тяло от здрави дребнозърнести, слабо песъчливи варовици, кремавожълти до сиви на цвят, които често са окарстени.

Горнооряховската свита в района на Шумен обединява сиво-синкави мергели и глинести мергели, често съдържащи пирит и овъглен растителен детритус. Прослоени са от тънки пясъчникови прослойки. Възрастта ѝ е хотрив – апт (Недялкова, Чешитев, 1995).

Горнокредните скали изграждат високите части около гр. Шумен – Шуменското плато и височината Фисека (Недялкова, Чешитев 1995). Те са поделени в следните свити: Добриндолска (светлосиви и сиво-зелени дребнозърнести варовити пясъчни-

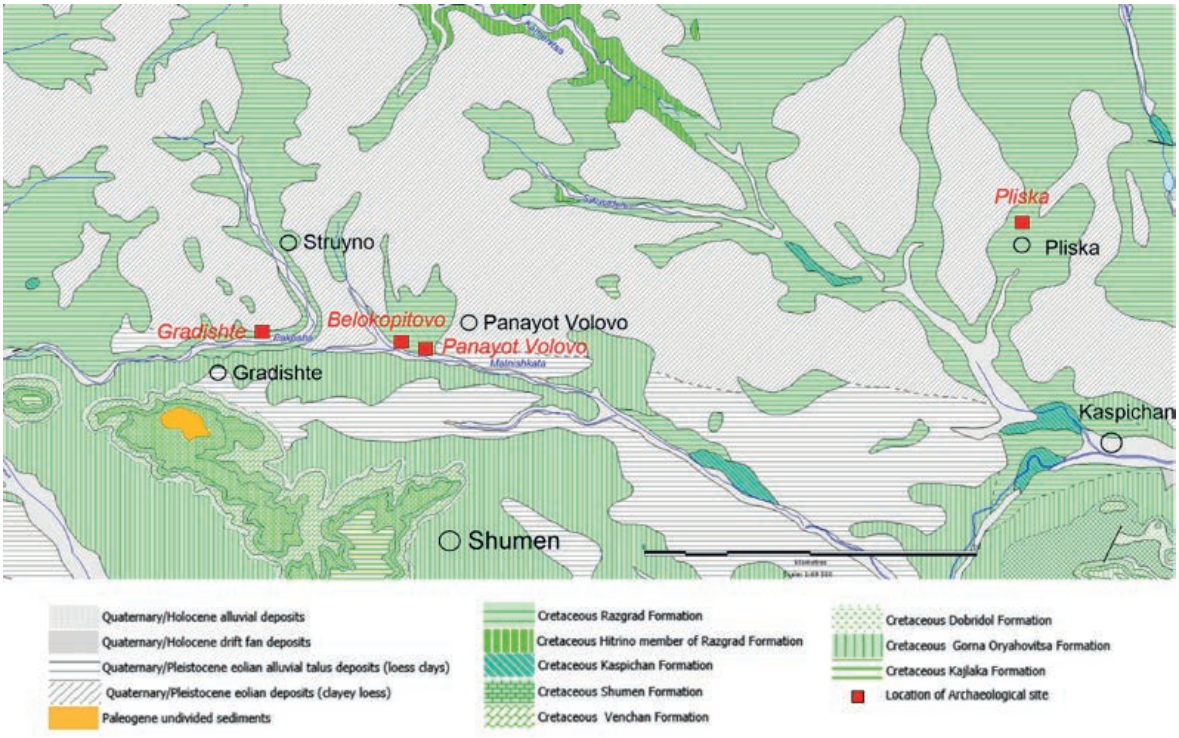
ци с глауконит), Венчанска (белезникави тебеширени варовици с чести кремъчни конкреции), Шуменска (дребнозърнести кварцови и кварц-фелдшпатови пясъчници), Новаченска (редуване на светлосиви мергели, глинести варовици и тебеширени варовици с кремъчни конкреции в долната част), Никополска (белезникави до кремави здрави органогенни варовици) и Мездренска (бели здрави дребнозърнести варовици и тебеширенoподобни варовици). На изток от гр. Шумен се разкриват светлосиви кавернозни органогенни и доломитизирани варовици, отнесени към Каспичанската свита (Миланова, Чешитев 1993).

В северозападните части на Шуменското плато се забелязва петно от палеогенски песъчливи ядчести и нумулитни варовици, богати на фауна.

Най-големи площи от изследвания район се покриват от льосовите отложения. На север от линията Градище – Каспичан това е глинест льос, докато на юг той преминава в льосовидни глини (Минков 1968; Jipa 2014). Льосът постепенно изтънява в посока от север на юг и тук е с дебелина около 3 – 5 м (Минков 1968). Глинестият льос е финозърнест, слабо споен и порьозен. Цветът му е тъмножълт до жълтеникаво-кафяв. Често съдържа карбонатни конкреции тип „льосови кукли“. Произходът му е еоличен, а възрастта – средно- и късноплейстоценска. Льосовидните глини са мазни и плътни с жълтеникав до кафеникав цвят. Достигат дебелини до 2 – 10 метра. Произходът им е еолично-алувиално-делувиален, а възрастта е късноплейстоценска.

По коритата на реките са регистрирани холоценски алувиални отложения – пясъци, глини и чакъли (Миланова, Чешитев 1992, 1993; Недялкова, Чешитев 1995; Филипов, Дечева 1995).

Всички археологически обекти са разположени върху льосовата покривка над долнокредните отложения на Разградската свита. Льосовите наслаги тук са предста-

Обр. 4. Геоложка карта на района (по Миланова, Чешитев 1992; 1993; Недялкова, Чешитев 1995; Филипов, Дечева 1995)

Fig. 4. Geological map of the area (after Миланова, Чешитев 1992; 1993; Недялкова, Чешитев 1995; Филипов, Дечева 1995)

вени от глинест льос, бежово-жълт и светлокафеникав, варовит, съдържащ карбонатни конкреции с размери до 1-2 см и тънки варовити кори. Върху него е развит около 30 см почвен слой (орница).

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Велев 2002: С. Велев. Климатично райониране. – В: И. Копралев (ред.). География на България. София, 2002, 155 – 182.

Колева, Пенева 1990: Е. Колева, Р. Пенева, Климатичен справочник. Валежи в България. НИМХ – БАН. София, 1990.

Миланова, Чешитев 1992: В. Миланова, Г. Чешитев. Геоложка карта на България в М 1:100 000, к.л. Провадия. Комитет по геология, Геофизични проучвания и геоложко картиране. София, 1992.

Миланова, Чешитев 1993: В. Миланова, Г. Чешитев. Геоложка карта на България в мащаб 1:100 000, к.л. Нови пазар. Комитет по геология, Геофизични проучвания и геоложко картиране. София, 1993.

Минков 1968: М. Минков. Льосът в Северна България. Комплексно изследване. София, 1968.

Мичев и др. 1980: Н. Мичев, Ц. Михайлов, И. Вапцаров, С. Кираджиев. Географски речник на България. София, 1980.

Недялкова, Чешитев 1995: Л. Недялкова, Г. Чешитев. Геоложка карта на България в М 1:100 000, к.л. Шумен. Комитет по геология, Геофизични проучвания и геоложко картиране. София, 1995.

Нинов 2002: Н. Нинов. Почви. – В: И. Копралев (ред.). География на България. София, 2002.

Теохаров и др. 2014: Теохаров, М, Т. Шишков, Б. Христов, Е. Филчева, Р. Илиева, И. Любенова, И. Кирилов, Г. Димитров, В. Кръстева, Б. Георгиев, М. Банов, П. Иванов, М. Христова, З. Митрева. Черноземите в България – систематика, специфика и проблеми. Почвознание, агрохимия и екология, бр. XLVIII, № 3 – 4, 3 – 9.

Филипов, Дечева 1995: Л. Филипов, А. Дечева. Геоложка карта на България в М 1:100 000, Разградски лист. Комитет по геология, Фирма за геофизични проучвания и геоложко картиране. София, 1995.

FAO-UNESCO 1988: FAO/UNESCO Soil map of the world, Revised legend, with corrections and updates. World Soil Resources Report 60, FAO, Rome, 1988.

Jarvis et al. 2008: A. Jarvis, H. I. Reuter, A. Nelson, E. Guevara. Hole-filled SRTM for the globe Version 4, available from the CGIAR-CSI SRTM 90 m Database (http://srtm.csi.cgiar.org)

Jipa 2014: D. C. Jipa. The conceptual sedimentary model of the Lower Danube loess basin: sedimentogenetic implications. – Quaternary International, 2014, 351, 14 – 24.

Kopralev 2010: I. Kopralev (ed.). Bulgaria Geographic Atlas. Sofia, 2010.

Tzankov, Stankova 2018: Tz.Tzankov, Sv., Stankova. About the Morphotectonics of the South Moesian Morphostructural Zone (Balkan Peninsula Eastern Part). – SocioBrains, Issue 42, February 2018, 56 – 64.

Physical geography, geology and environment

Marlena Yaneva

ABSTRACT

The archaeological sites of Gradishte, Belokopitovo, Panayot Volovo, and Pliska are located in Northeastern Bulgaria, within the Eastern Danubian Plain. The area is bounded to the south by the Shumen and Madara Plateaus, to the southeast by the valley of the Matnishka River, to the north by the Samuilovo Heights, and to the east by the Stana Plateau. The hills are intersected by short streams, tributaries of the Pakosha and Matnishka Rivers, as well as by dry valleys. These features are situated on the southern slopes of the Samuilovo Heights. The archaeological site of Pliska lies in the Pliska Plain.

Climate. The climate is temperate continental, characterized by relatively cold winters and warm summers.

Water. The region lies within the Black Sea drainage zone, specifically in a sub-zone with direct outflow into the Black Sea. The principal rivers are the Provadiyska and the Golyama Kamchia/Kamchia, which form the two main river basins. The Gradishte site is situated on the right bank of the Pakosha River, within the Kamchia basin. The Belokopitovo and Panayot Volovo sites are located on the left bank of the Matnishka River, within the Provadiyska basin, as is the site of Pliska.

Soils. The region is dominated by calcic chernozems – leptosols (FAO/UNESCO 1988), formed over loess clays and clayey loess.

Geological setting

Lower Cretaceous sediments are widespread in the northern parts of the area, consisting mainly of limestones, marls, clayey marls, and sandstones (Razgrad Formation and the Hitrino Member of the Razgrad Formation). The southern part is dominated by marls, clayey marls, and sandstones of the Gorna Oryahovitsa Formation; smaller outcrops of Kaspichan Formation sediments are observed. Various upper Cretaceous deposits, including limestones, marls, and detrital sandstones belonging to the formations of Dobrindol, Venchan, Shumen, Novachene, Nikopol, and Mezdra (Недялкова, Чешитев 1995) have a limited distribution south of the Pakosha and Matnishka Rivers.

All archaeological sites are located on the loess cover overlying the Lower Cretaceous deposits of the Razgrad Formation. Loess is widely distributed across the study area: to the north of the Gradishte-Kaspichan line it is clayey loess, while to the south it transitions into loess-like clays. Along the rivers, Quaternary alluvial deposits are represented by sands, gravels, and clays.

Обект Градище 88, област Шумен: структури от къснобронзовата епоха

Кристина Костова

Археолог на свободна практика/Freelance archaeologist; kristina_kostova@yahoo.com

Ключови думи: *Североизточна България, Шуменски район, Градище, обект 88, къснобронзова епоха, структури, находки, керамика*

Key words: *Northeastern Bulgaria, Shumen region, Gradishte, Site 88, Late Bronze Age, structures, small finds, pottery*

Обект Градище 88 (област Шумен) е проучван при спасителни разкопки, предизвикани от изграждането на автомагистрала „Хемус“ (км 324+100 – 325+100). Намира се в м. Пунарджика, на 1,9 км и 34˚ от центъра на с. Градище (GPS координати: С 43.34123, И 26.85149) върху южен склон със слаба денивелация, на левия бряг на р. Пакоша (Аладжов, Стойчев 2020, 1309; Янева в този том, обр. 1 – 2). Реката е десен приток на Белокопитовската река, която се влива в р. Девня. Долината ѝ е широка не повече от 750 м, като северните ѝ граници са очертани от ниски и разлати хълмове. Не могат ясно да се разграничат заливни и надзаливни тераси. Ниските хълмове на север са прорязани от руслата на плитки суходолия и малки сезонни потоци. Днес тези хълмове се обработват и са заети от лавандула и ниви със зърнени култури. На юг от р. Пакоша се издигат средно високи до високи хълмове с по-стръмни склонове – част от северните склонове на Шуменското плато. На десния бряг на реката има няколко големи извора.

Проучванията са проведени през 2019 г. в два етапа – юни – юли и октомври – ноември. Разкрити са наземни и вкопани структури (обр. 1) от четири епохи: къснобронзова (КБЕ), ранножелязна (РЖЕ), късноримска и ранносредновековна (Аладжов, Стойчев 2020, 1307 – 1311)[1].

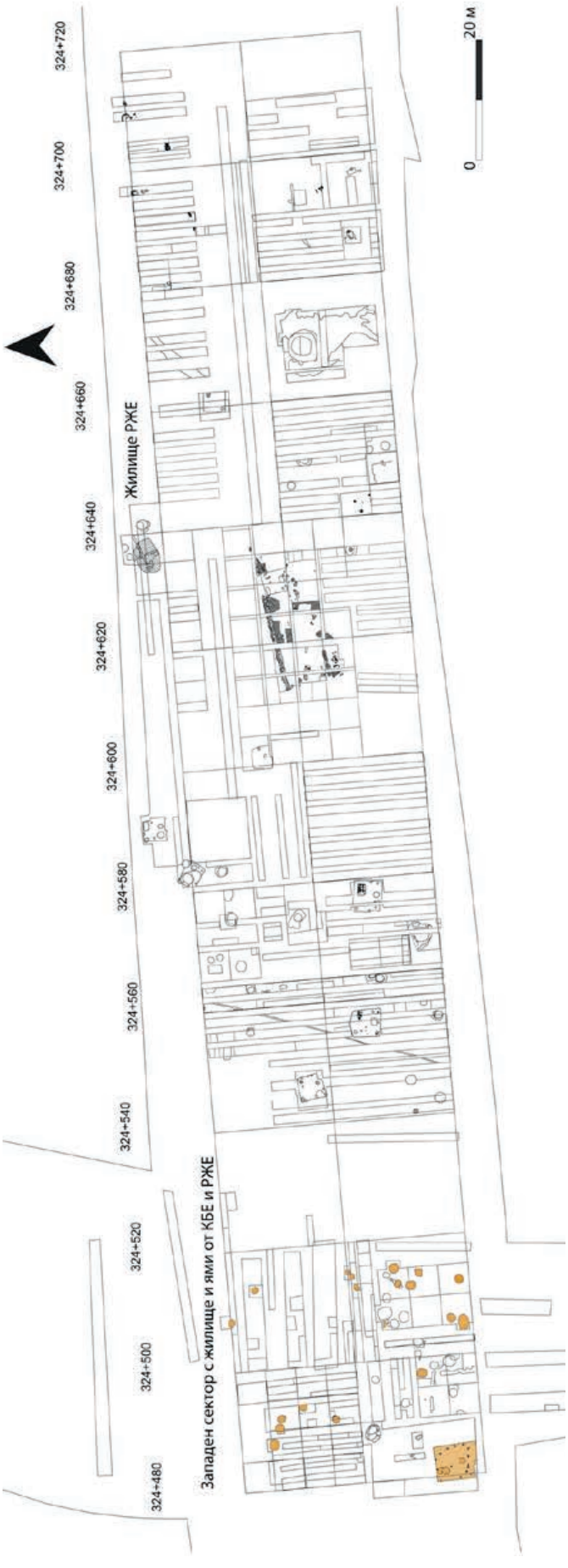
Структурите от къснобронзовата епоха, които са във фокуса на настоящата публикация, са представени от една сграда и 16 ями[2]. Те са открити в сектор, разположен в западната част на обекта[3] (км 324+480 до км 324+520). Сградата и 12 от ямите се локализират върху площ с размери С – Ю 20 м и И – З 35 м в южната част на този сектор[4]. Само четири от тях (ями №№ 37, 43, 44 и 46) са локализирани в северната му част. Най-източно разположената яма (яма № 5) отстои на 30 м от сградата, а

[1] Благодаря на доц. д-р А. Аладжов (НАИМ – БАН) и С. Стойчев (РИМ – Шумен) за предоставената полева писмена, графична и фотодокументация. Благодаря и на гл. ас. д-р Л. Лещаков, на когото беше предаден къснобронзовият материал и който ми разреши да го публикувам.

[2] Авторът на публикацията е участвал пряко в проучването на повечето от къснобронзовите ями и във втория етап от проучването на къснобронзовата сграда.

[3] Спрямо цялата площ на обекта секторът попада в централната му част, но е определен като сектор Запад при предварителните проучвания – вж. Аладжов, Стойчев 2020, 1309.

[4] Полевата графична документация е изготвена от В. Вълчев (НАИМ – БАН, филиал Шумен).

Обр. 1. Общ план на обект Градище 88 и разположението на структурите от КБЕ и РЖЕ
Fig. 1. General layout of the site Gradishte 88 showing LBA and EIA structures

Обр. 2. Общ план на сектора, в който са разкрити структурите от КБЕ (в охра) и ямите от РЖЕ

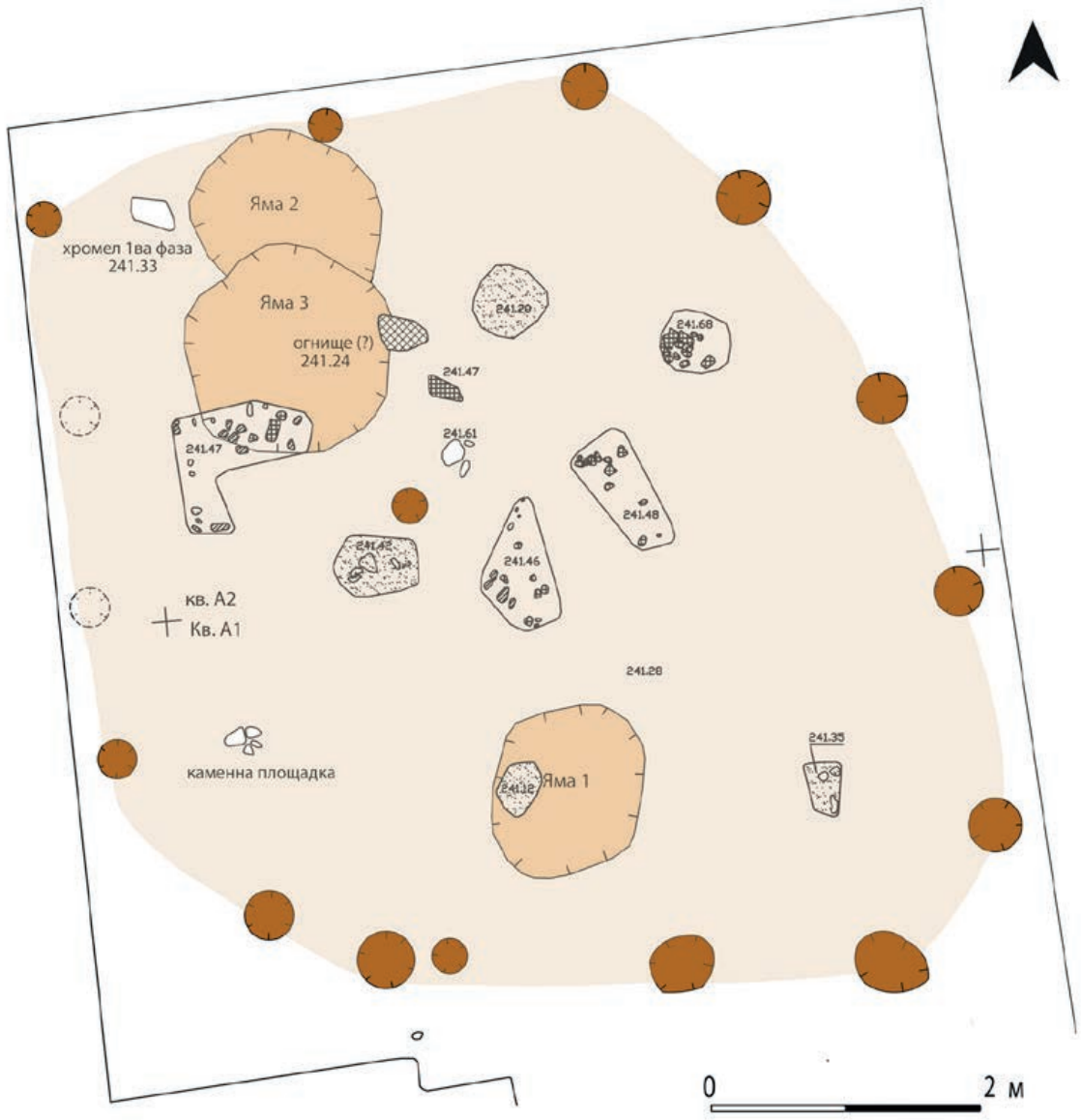
Fig. 2. General plan of the sector with LBA structures (in ochre) and EIA pits

яма № 23 е само на 11 м от нея в същата посока. Най-близката до постройката яма от северната част на сектора (яма № 45) е на разстояние около 20 м (обр. 2). Южно и западно от сградата не са регистрирани синхронни ями.

Сградата

Къснобронзовата постройка е разкрита в кв. А1 – А2, км 324+480-490 (обр. 3). Първоначално е оформен голям сондаж, в който е отнет пласт с машинна техника до около 0,60 – 0,65 м от съвременната повърхност. След това пластът е подравнен до дълбочина около 0,75 м от съвременната повърхност.

При изравняването на достигнатото ниво е разчистено компактно струпване от горели стенни деструкции с размери 1,90 м на 1,90 м (кота 241,52 м н.в.), чиято централна част е локализирана на около 1,75 м от западната граница на кв. А1 и на около 0,80 м от северната. Спрямо очертаните впоследствие граници на сградата то попада в югозападната ѝ четвърт. Между парчетата от мазилки са намерени керамични фрагменти от КБЕ с висока концентрация. Деструкциите са били подложени на

Обр. 3. Общ план на жилището от КБЕ, археологически структури и материали от първа и втора фаза на използването му

Fig. 3. General plan of the LBA house (first and second phase debris)

частична, по-късна интервенция – най-вероятно вкопаване от късноримската епоха. За това свидетелстват една цяла цедка, намерена сред тях (кота 241,50 м н.в.) и фрагментиран на място съд, разкрит в кв. А2, непосредствено на север от деструкциите. Около късноримския съд в кв. А2 са регистрирани още горели стенни обмазки с големи размери и висока концентрация, много керамични фрагменти от съдове, изработени на ръка и една цяла чаша от КБЕ (Т. II. 2)[5]. Единични късноримски керамични фрагменти с малки размери и монета са откривани в дълбочина до първото подово ниво на къснобронзовата сграда. По-голямата част от тях вероятно са разнесени от многобройните биотурбации, но други със сигурност са от придънната част на малки ями или основи за стълбове, използвани за конструкцията на късноримски стопански

[5] Графичното представяне на археологическия материал дължим на проф. д-р К. Лещаков, за което му изказвам искрени благодарности.

сгради[6]. Нарушенията от тях не са били твърде значителни, тъй като е съхранен цялостният план на къснобронзовата структура, а върху първото ѝ подово ниво липсват следи от късноримски вкопавания.

Последвалото цялостно проучване разкрива постройка, чийто хоризонтален план представлява неправилен овал. Ориентацията на сградата е по оста С – Ю, а размерите ѝ – 5,14 м С – Ю и 5,30 м И – З. Постройката е разделена на две части от вътрешна редица колове по линията С – Ю (обр. 3).

Планът на сградата е очертан от девет основи за стълбове и пет дупки за колове. Броят на този тип конструктивни елементи може да не съвпада с оригиналния, но са взети предвид само тези, които бяха ясно очертани на терен. Освен това не може категорично да се каже дали всички колове и стълбове са синхронни, тъй като на базата на стратиграфските наблюдения са определени две конструктивни фази.

Средният диаметър на основите за стълбове е 25 – 30 см, а дълбочината им – 15 – 20 см. Разстоянията между тях са неравномерни, но повечето спазват дистанцията от 1,30 до 1,50 м.

Запълнителят на дупките за стълбове е от кафява, глинеста, сбита пръст (обр. 4. 1)[7], което предполага, че тя е използвана за укрепване. Дървесината на самия стълб не е запазена, т.е. възможно е те да са били извадени или паднали при разрушаването на сградата.

Дупките от колове имат среден диам. 15 см и дълб. 15 – 18 см. Запълнителят им се състои от мека, тъмнокафява до кафява пръст със средно фина структура. Тези, които разделят сградата на две части по оста С – Ю, са на разстояние 2,40 и 2,73 м една от друга. Дали става въпрос за реален двуделен план, т.е. дали вътрешната редица е поддържала тънка разделителна стена, или коловете само са подпомагали закрепването на покривната конструкция и пространствата между тях са оставали свободно проходими, не би могло да се каже. Позицията и количеството на парчетата стенни мазилки около тези колове не подпомагат алтернативните допускания. Все пак трябва да се има предвид, че една вътрешна преграда може да е направена от плетена и необмазана конструкция, която е сравнително тънка и не оставя категорични следи.

Сградата е била наземна, издигната върху терен, който е бил почистен от древната почва. В централния профил на сградата, оставен при втория етап на проучванията, светлата трамбовка от първата фаза заляга директно върху стерилната материкова основа (обр. 4. 2). Дълбочината на този под спрямо съвременния терен е около 1,30 м.

Входът на сградата е бил вероятно при южната ѝ стена. Няма категорични доказателства за това, но някои факти от ситуациите на терена подкрепят предположението. На първо място, основите за стълбове на южната стена са подредени по-грижливо в права линия, като разстоянието между два от тях е около 1,50 м, което е достатъчна ширина за вход. Освен това разположението на хромелния камък, както и ямата пред него (яма № 2, вероятно предхромелна) в СЗ ъгъл (обр. 3) предполагат, че жилището е било затворено в тази си част, за да се осигури по-благоприятна среда за зърното – предпазване от навлажняване или разпиляване.

Първа фаза от използването на сградата

Първата, по-ранна фаза, е почти изцяло заличена – липсват деструкции от стените, малки находки и керамични съдове *in situ*. В тази среда е намерена само една

[6] Основа за стълб от късноримската епоха е регистрирана непосредствено на югозапад от постройката от КБЕ, на нивото на пода от първата фаза на сградата; останки от късноримски стени са разкрити на около 3 м северно от северната граница на жилището от КБЕ, а на 10 м североизточно от него са проучени и три късноримски ями (обр. 2).

[7] Трябва да се уточни, че на представените фотоси северът невинаги е обозначен, но там, където има надписи с номерата на структурите, буквите са ориентирани спрямо него.

кремъчна пластина *in situ* (обр. 6. 1). Това вероятно се дължи на акуратно почистване след опожаряването на постройката с цел пространството да се използва отново. Считам, че част от горелите деструкции, както и част от керамичните фрагменти, отнасящи се към тази фаза, са били събрани и депонирани в яма № 3 (обр. 5. 1, 4 – 5). В полза на хипотезата за състояло се почистване е един факт, установен при анализа на

Обр. 4. Конструктивни детайли от жилището, КБЕ: 1. Вертикален разрез на основа за стълб; 2. Ивица от запазеното подово ниво от първа фаза на жилището; 3. Ивица от запазеното подово ниво от втората фаза на сградата, непосредствено под струпване от керамични фрагменти; 4. Стенни обмазки, втора фаза на сградата, следи от конструкцията на стените; 5. Стенна обмазка, първа фаза на сградата, намерена в яма № 3, със следи от конструкцията на стената; 6. Стенна обмазка, първа фаза на сградата, намерена в яма № 3, фини обмазки върху лицевата част

Fig. 4. Construction details of the LBA house: 1. Vertical section of a beam-base; 2. Preserved floor layer, first constructional phase; 3. Preserved floor beneath a sherd cluster, second constructional phase; 4. Wall plasters with traces of their construction, second phase; 5. Fragment of plaster with traces of the wall construction, found in pit No. 3, first phase; 6. Fragment of a wall plaster with fine coatings on the face, found in pit No. 3, first phase

кремъчния материал. От отпадъчен продукт от оформянето на резец, намерен в яма № 3, е направено клинче (вж. статията на Е. Начева в този том). То от своя страна е намерено на дълбочина, отговаряща на втората фаза от използването на жилището. Т.е. разполагаме с довод, базиран върху археологическите материали и ситуация, че част от инвентара на къщата е бил прибран от обитателите ѝ след пожара.

Оригиналното подово ниво е представлявало заравнена и трамбована светлокафява до кафява глинеста пръст с жълти включения (обр. 4. 2). Подът е с лека и плавна денивелация от север на юг, като разликата в нивата е около 10 см. Максималната му дебелина е също 10 см. Наличието на фини въгленчета и ситно натрошени мазилки върху трамбования слой, които бяха с по-висока концентрация в сравнение с пластовете, залягащи над него, подпомогна идентифицирането му. Регистрирането им върху пода на сградата най-вероятно маркира началната фаза на пожара, когато са горели по-леките органични материи. Идентификацията на пода е потвърдена и от разкриването на долен хромелен камък *in situ* в СЗ ъгъл на постройката (обр. 3; 5. 1 – 2).

Обмазките от стени, намерени в яма № 3, са в по-голямата си част с големи и средни размери (от порядъка на 15 х 16 см и 7 х 8 см; запазена дебелина между 3 и 6 см). Цветът на някои от тях е „слонова кост“, което показва, че горенето на части от сградата не се е случило при висока температура. Според запазените върху тях отпечатъци конструкцията е била колово-плетена (обр. 4. 5). Диаметърът на отпечатъците от колове или пръчици варира от 2 до 10 см. Върху други обмазки са различени отпечатъци, оставени от малки дъсчици с ширина между 3 и 4,2 см и дебелина около 8 мм, спрямо които също имаше перпендикулярно разположени отпечатъци от клонки. Освен запазената огладена лицева страна върху част от мазилките са различени до три последователни фини обмазки (обр. 4. 6). Този факт, както и масивността на останките от стените свидетелстват, че сградата не е била предназначена за временен подслон. Върху някои от финитe обмазки личаха и следи от заглаждане, оставени най-вероятно от сноп мека и тънка трева.

Глината, използвана за стените, е примесена с фини органични примеси с висока концентрация, но има и следи от по-едри такива. Също така в нея са регистрирани шамот (включително едри парченца със средна концентрация) и минерални примеси – дребни и по-едри камъчета.

От интериора на сградата са запазени минимални „останки“: следи от огнище, долен хромелен камък и части от горния и три ями (обр. 3).

Огнището е идентифицирано по оскъдни остатъци от сива пепелива пръст, очертаващи кръгло петно с диаметър 0,50 – 0,60 м. Те се локализират в северозападната четвърт на жилището, на ЮИ от хромелния камък. В северната периферия на петното е разкрита дъговидна ивица от опалена глина с дължина 0,35 м. Височината на ивицата, която вероятно е представлявала перваз, не надвишава 5 мм. Не са запазени следи от основата на термичното съоръжение или от обмазката му. Възможно е то да е било от най-семпъл тип, т.е. оградено с глинен перваз място върху трамбования под, върху което директно е пален огън. Втората вероятност също не е за пренебрегване – огнището да е било сравнително масивно, но след разрушаването на сградата и последвалото почистване да е било почти напълно заличено.

Хромелното съоръжение е близо до СЗ ъгъл на постройката. Изцяло запазен е долният хромелен камък[8] (обр. 3; 5. 1 – 2), докато от горния бяха налице само няколко парчета, тъй като при пожара се е разчупил и някои от фрагментите липсваха. Има овална форма и по дългата си ос е ориентиран изток – запад. При почистването около него, до южната му страна и под долната му основа, е разкрита ивица от слабо опалена

[8] Размерите на хромелния камък са: дълж. 21 см, най-широка част 13 см, най-тясна – 10 см, макс. вис. 10 см. Предната му част е заоблена и там височината е 3 см. Вертикалното сечение е правоъгълно.

глина с жълтеникав цвят с височина 0,06 м и дължина 0,25 м. На 0,10 м под описаната ивица е регистрирано петно от слабо горяла глина, жълтеникава, с въгленчета върху нея – подовото ниво на първа фаза. Разликите в дълбочините между долната основа на хромела и регистрираното подово ниво показват, че има вероятност той да е бил поставен върху ниска площадка, която е имала перваз, който да стабилизира камъка.

Непосредствено на изток от хромелното съоръжение е разположена яма № 2, вкопана в подовото ниво от първа фаза (обр. 3; 5. 1). Тя е с полусферична форма, диам. на отвора 1,10 м, а на дъното 0,85 м. Стената на ямата има неголеми уширения от изток и север. Вкопана е сравнително плитко (дълб. 0,40 м от повърхността на засичане), като дъното ѝ в южната си част е пресечено от вече споменатата яма № 3. Запълнителят на яма № 2 е хомогенен. Той се състои от кафява към светлокафява, средно фина, песъчливо-глинеста пръст с ниска плътност, примесена с разпрашени мазилки и въгленчета със средна концентрация. Намерените в нея археологически материали имат ниска концентрация – най-вече парченца мазилки и около петнадесетина керамични фрагмента с малки и много малки размери. Освен тях в ямата е открит и кремъчен отломък с много малки размери, една горяла животинска костица и едно изключително малко парченце от медна сплав. Най-вероятната функция на ямата е като предхромелна, за съхранение на смляното или подготвено за работа зърно.

В югоизточната част на сградата, приблизително в ъгъла на жилището, е регистрирано парче от светлокафяво-жълтеникава негоряла глина със запазени размери: вис. 12 см, дълж. 15 см и шир. 5 см. Парчето е разкрито върху подовото ниво. Около и над него са регистрирани четири фрагмента от питос[9], т.е. може би това е част от ограждане, което е поддържало градено на място зърнохранилище.

Близо до южната стена на постройката (около 1,00 м северно от нея) е проучена още една яма (яма № 1). Според нивото на вкопаването си тя съответства на първата фаза на постройката. В подкрепа е и наблюдението, че запълнителят е твърде близък по цвят и структура на материала, от който е оформен подът (кафява към светлокафява глинеста материя). На нивото ѝ на засичане са разчистени три големи фрагмента от стенни деструкции (обр. 3; 5. 3). Ямата има само 0,30 м дълбочина, цилиндрична форма с диам. при отвора около 1,00 м, а при дъното – 0,90 м. Вътре в ямата са регистрирани дребни парченца мазилка и камъчета с висока концентрация, както и отделни жълто-кафяви глинести петна, две средно големи парчета мазилка и един средно голям варовиков камък. Функцията на ямата не може да бъде определена.

Яма № 3 е разположена непосредствено на юг от хромелното съоръжение и предхромелната яма, като леко засяга южната ѝ периферия (обр. 3; 5. 1, 4). Има цилиндрична форма с диам. на отвора 1,25 м, а на дъното 1,30 м. В източната и в северната част на стената ѝ има леки уширения. Дъното ѝ е достигнато на дълбочина 1,15 м под нивото на засичане и се разполага на 0,66 м по-дълбоко от дъното на предхромелната яма. Пресичането на двете ями е върху площ, не по-широка от тридесетина сантиметра (обр. 5. 4). Яма № 3 пресича в югозападната му периферия и сивото петно, маркиращо предполагаемото място на огнище от първия етап, или е използвана след прекратяване на неговата функция. Стратиграфските ситуации, както и минималната площ на пресичане между ями №№ 2 и 3 може да са белег, че хората, запълнили яма № 3, са използвали вече готова яма, функционирала през първия етап, която са разширили с цел по-лесно поставяне на материалите в нея предвид голямото им количество (обр. 5. 5).

В ямата са разграничени няколко пласта. Първият се разполага в най-горната част на съоръжението – от отвора до дълб. 0,60 м, и се състои от плътно разположени едно до друго парчета от горяла стенна мазилка с изключително висока концентра-

[9] Питосът е със светлоохров цвят, сравнително добре огладена повърхност, дебелина на стената 2 – 2,2 см.

ция. Между тези парчета са регистрирани и доста керамични фрагменти, открити на различни дълбочини. Част от материалите са намерени буквално „набити“ в жълто-кафявата глина на стените. Пръстта около горелите глинени деструкции и керамичните фрагменти е светлокафява, средно фина, с висока концентрация на въглени. От дълб. 0,60 м пръстта се променя: фина, много мека, кафява, примесена с едри въглени в много висока концентрация и археологически материали. Именно от този пласт, от дълбочина 0,65 м, е взета проба за радиовъглеродно датиране, като резул-

Обр. 5. Детайли от жилището, КБЕ: 1. Хромелен камък и яма № 2, първа фаза; южно от тях яма № 3; 2. Хромелен камък, детайл; 3. Яма № 1 в жилището; 4. Ями №№ 2 и 3, зоната на пресичането им, след изчерпване на пълнежа; 5. Общото количество археологически материали от яма № 3

Fig. 5. Some details from the LBA house: 1. Grinding stone and pit No. 2, first phase; south of them pit No 3; 2. Grinding stone, detail; 3. Pit No. 1 in the house; 4. Pits Nos. 2 and 3, their intersection area after removal of their fill; 5. The total amount of archaeological materials found in pit No. 3

татите от него показват: 1412 (95,4% вероятност) – 1262 cal BC (вж. обр. 8). Третият пласт в яма № 3 се разполага от около 0,75 – 0,80 м дълб. до дъното. Той е хомогенен, сивкав, от средно фина, глинеста пръст с много ниска концентрация на въгленчета. В него не са регистрирани археологически материали.

При почистването на стените на яма № 3 се установи, че те са измазани с пласт от сивкава глина, напълно сравнима с тази на третия пласт от запълнителя. Това е доста необичайно, тъй като количеството, позицията и характеристиките на материалите в съоръжението недвусмислено го определят като предназначено за отпадъци. Не е логично една яма с такава функция да бъде обмазана с глинест материал, който по принцип се използва за изолация и допълнителна защита от влага. Именно този факт, както и локализацията до хромелното съоръжение навеждат на мисълта, че е възможно яма № 3 да е преизползвана, а оригиналното ѝ предназначение да е било напр. за съхранение на зърно. Промяната на предназначението ѝ се е случила най-вероятно в началото на втория етап от използването на сградата, когато в нея са поставени материали, произхождащи от почистването след пожара, който слага край на първата фаза.

В ямата са намерени фрагменти от две каменни полирани сечива (Т. I. 2, 10), фрагмент от извита кремъчна пластина (Начева в този том: Т. I. 1; обр. 1. 1), кремъчен резец (Начева в този том: Т. I. 3; обр. 1. 4), кремъчен пробой (Начева в този том: Т. I. 4; обр. 1. 3), фрагмент от каменна гладилка (Т. I. 3), както и глинена питка[10] (Т. I. 4). Регистрирани са и няколко натрошени и горели животински кости.

Към първата фаза на сградата се отнасят и следните предмети, намерени извън яма № 3: фрагмент от костено сечиво без работната част и втора извита кремъчна пластина (обр. 6. 1; Начева в този том: Т. I. 2; обр. 1. 2). Специфичната форма на двете извити кремъчни пластини има точни паралели в екземпляр от некропола при с. Васил Левски (Панайотов, Ангелова 1986, 91, фиг. 5е), както и в пластини от обекти на румънска територия, принадлежащи към културната група Ноуа – Кослоджени (Florescu 1991, 335, fig. 163A – 9; 336, fig. 164A – 8,10). Цитираният автор свързва функционално този тип кремъчни артефакти с обработка на дървен материал, докато Е. Начева (вж. статията в този том) ги определя като жътвен нож (артефактът от яма № 3) и вероятно заготовка за жътвен нож (артефактът от подовото ниво).

Керамичните фрагменти от яма № 3 са над 100 на брой и имат различни размери – от малки до много големи. Повечето от тях са с напукана и дори стопена повърхност. Точно обратно стоят нещата с общия брой на керамичните фрагменти върху подовата трамбовка. Той е много малък, факт, който може да се възприеме като още едно доказателство за представеното предположение, че мястото е почистено старателно след пожара, за да бъде използвано отново.

Сред типовете съдове, намерени в яма № 3 и върху подовото ниво в жилището, преобладават гърнетата, следвани от амфоровидните съдове. Купите, каните, преносимите хранилища и пюраносите са представени с един до три фрагмента (Т. IV – V; VIII. 6, 10 – 11, 18, 20; IX. 4; X. 1).

Втора фаза от използването на сградата

Пластът, отнесен към втората фаза на постройката, е с дебелина около 0,40 – 0,45 м. В него се разграничават три нива.

Най-горното ниво има дебелина около десетина сантиметра и включва компактно струпване от горели стенни деструкции и керамични фрагменти. То не заема цялата обитавана площ, а само югозападната част на сградата и както вече бе споменато, има размери 1,90 на 1,90 м. Това, че не е запазено върху по-голяма площ, може да се дължи на последвало разчистване на терена и струпване на руините на едно място от самите обитатели на жилището или по-късни обитатели на мястото.

[10] Възможно е тази питка да е била използвана като запушалка, напр. на пещ.

1 2

Обр. 6. Находки от жилището, КБЕ: 1. Извита кремъчна пластина in situ върху подовото ниво на сградата, първа фаза; 2. Част от глинена тежест за стан (?), втора фаза

Fig. 6. Finds from the LBA house: 1. Incurved flint blade, in situ on the floor, first phase; 2. Fragment of a loom weight (?), second phase

Следва ниво с отделни концентрации на керамични фрагменти и/или парчета мазилки. Част от тях са разкрити на същата или почти същата дълбочина, както мазилките от компактното струпване, други се разполагат на петнадесетина сантиметра по-дълбоко (обр. 3; 7. 1).

Третото ниво е самият под на сградата. Представлява ивица от светла, жълтеникаво-кафява глина с дебелина около 0,05 – 0,07 м, слабо опалена на места (обр. 4. 3). Денивелацията на подовото ниво от север на юг е около десетина сантиметра.

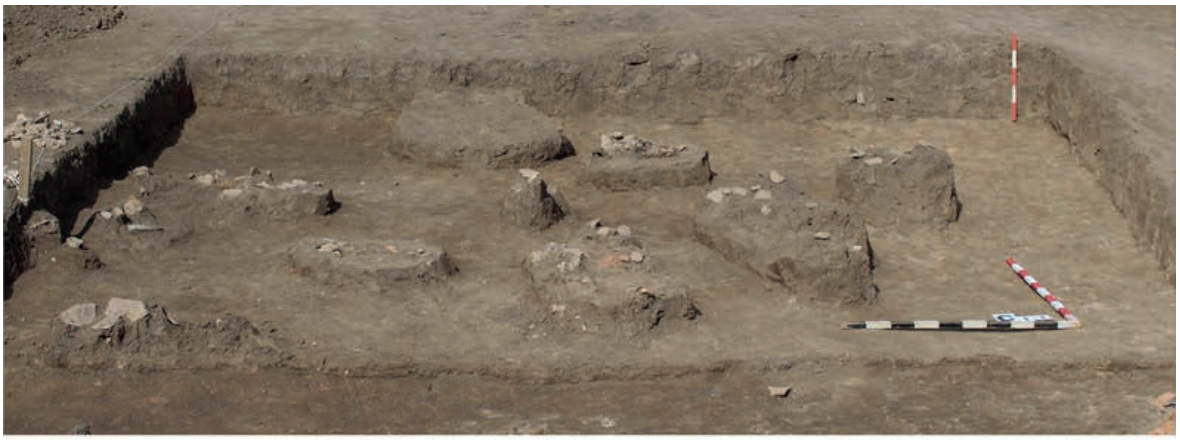
Подът от първата фаза на сградата заляга на около 0,10 м по-дълбоко (обр. 7. 2), но ясна граница между двете нива не се проследява навсякъде. Причината за това са почти идентичните характеристики на изравняващия пласт и слабото опалване на по-ранния под.

Може да се предположи, че планът на сградата в нейната втора фаза на използване повтаря този, който вече бе описан, тъй като всички разкрити археологически материали от тази фаза са намерени в границите, очертани от вече съществуващите стълбове и колове. Дори да са направени някакви преустройства, те са били несъществени и не са оставили следи на терена. Конструкцията на стените е колово-плетена, а отпечатъците от пръти в стенната мазилка са с диам. между 3 и 6 см (обр. 4. 4). Върху някои от парчетата мазилка са запазени следи от пръсти, останали при оформянето на лицевата част, но липсват фините обмазки върху загладената повърхност. Глината за стените е омесена с фини органични примеси с висока концентрация, дребни камъчета и пясък. Цветът на мазилките е както розово-червен, така и жълтеникав – белег, че и при второто опожаряване не всички части на сградата са горели при висока температура. Руините са били изложени на атмосферните влияния продължително време, което е довело до заглаждане на релефа на парчетата от стените.

Информацията за интериора на сградата от втората фаза не е пълна, но има достатъчно детайли, за да могат се очертаят някои основни елементи.

Огнище *in situ* не е регистрирано, но между деструкциите от стени в северната част на жилището са намерени два фрагмента от обмазка на горивна плоча. Имат огладена горна повърхност, а по долната личат отпечатъци от камъчета. Дебелината им е 2-3 см. Местонамирането им може да указва позицията на огнището в постройката, а именно в северната ѝ половина. Допълнителен аргумент представляват фрагментите от подница[11], намерени в близост до тези от огнището. Трябва обаче да се има

[11] Най-добре съхраненият фрагмент от подница представлява дъно с част от стената. Диаметърът на дъното е около 10 см, дебелината му е между 9 мм и 1,2 см; дебелината на стената е

1

2

3

4

Обр. 7. Находки в жилището, КБЕ: 1. Общ план на струпванията от археологически материали в жилището, втора фаза, поглед от юг; 2. Хромелен камък, първа фаза на сградата и нивото на археологическите материали от втората фаза; 3. Каменна площадка и фрагмент от тесличка до нея, втора фаза; 4. Фрагмент от каменна брадва и кремъчен отломък, близо до нея, втора фаза

Fig. 7. Finds in the LBA house: 1. General layout of the clusters of the archaeological materials in the house, view from the south, second phase; 2. Grinding stone from the first phase and the level of the archaeological materials of the second phase; 3. Stone platform and a fragment of an adze next to it, second phase; 4. Fragment of a stone axe and a flint flake nearby, second phase

предвид предположеното почистване от новите обитатели, заради което подницата и останките от огнище може да не са на оригиналното си място.

Почти всички струпвания на керамични фрагменти са разположени в северната половина на постройката. Максималното разстояние между тях е 1,00 м, т.е. може да се предположи, че тази част на сградата е била предназначена за домакински дейности. Самите фрагменти невинаги са откривани директно върху подовото ниво, а върху сивкаво-кафява пръст с дебелина около 0,10 м, покриваща трамбования под. В този слой липсваха останки от изтлели органични примеси, следователно няма доказателства за наличието на дървена платформа или за друго органично покритие. По-вероятно е да става въпрос за естествени акумулационни процеси, довели до инфилтрирането на сивкаво-кафяв седимент между фрагментите.

В югозападната част на сградата са концентрирани находки, очертаващи това пространство като „занаятчийска“ зона. Тук е разкрит голям горял камък, разчупен от високата температура на няколко парчета (обр. 7. 3). Неговата равна горна повърхност би могла да е използвана като подложка за обработка на различни материали. Към тази посока на интерпретацията водят и откритите до него фрагмент от каменна тесла (обр. 7. 3; Т. I. 1) и фрагмент от каменна брадва (обр. 7. 4; Т. I. 8). В „занаятчийската“ зона е намерен още и кремъчен отломък, лежащ в близост до брадвата (обр. 7. 4).

Фрагменти от питос са открити в централната част на сградата, което заедно с факта, че повечето фрагменти от съдове също са тук и непосредствено на север, указва още веднъж разграничаването на домакинската част на жилището от „занаятчийската“.

Находките от втория етап са следните: фрагментирана каменна брадва (обр. 7. 4; Т. I. 8), фрагментирана каменна тесличка (обр. 7. 3; Т. I. 1), тронкатюра и кремъчна пластина (вж. статията на Е. Начева в този том: Т. II. 1, 3; обр. 2. 2, 4), клинче (вж. статията на Е. Начева в този том: обр. 2. 1) и силно фрагментиран глинен предмет – вероятно тежест за стан (обр. 6. 2). Повечето от тях са концентрирани в югозападната част на жилището. Тежестта за стан (?) е намерена в централната част.

Към находките от втората фаза на жилището могат да се отнесат и следните предмети, намерени на рампата: тронкатюра (вж. статията на Е. Начева в този том: Т. II. 2; обр. 2. 3) и един цял прешлен за вретено (Т. I. 5).

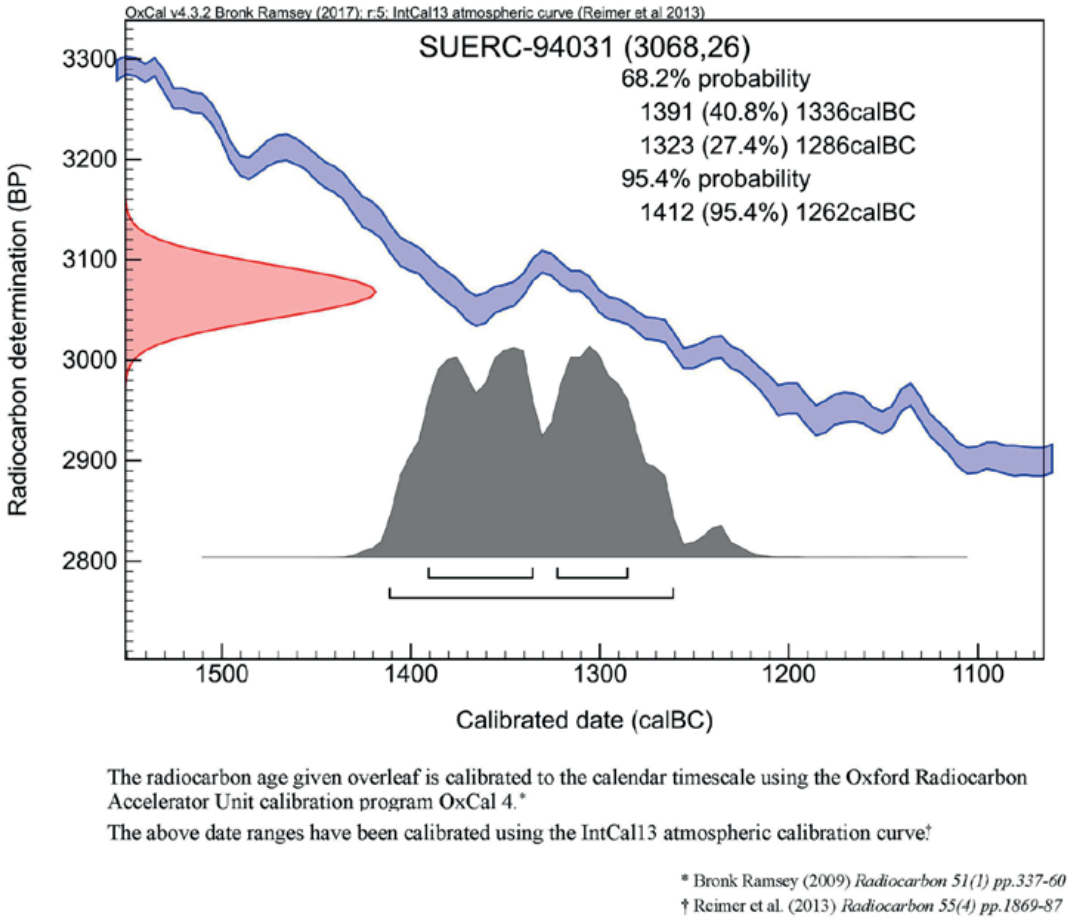
Животинските кости са с много ниска концентрация и с малки размери.

Керамичните съдове са представени от една чаша (Т. II. 2; III. 4), фина кана със скосено устие (Т. II. 4; III. 1), гърне/амфора или кана с пластични „израстъци“ (Т. II. 5) и цял профил от паница (Т. VI. 2). Сред керамичния инвентар от втората фаза като брой отново преобладават гърнетата, но има и чаши, кани, амфоровидни съдове и хранилища (Т. II. 2, 4 – 5; VI. 1 – 10; VII. 1 – 10; VIII. 1, 7 – 9, 11 – 15, 19, 22; IX. 1, 3, 5 – 6, 8 – 10).

Находките и тяхното разположение в разкритата къснобронзова постройка показват, че тя не представлява изключение от общата картина през праисторията в България, казано най-общо. Няма особености, които да я отличават нито като архитектурен план и строителни техники, нито като елементи на интериора. Няма данни, които да я определят като сграда със стопанско или друг тип специфично предназначение (работилница, склад, обществена сграда и т. н.).

Считам, че това е жилищна сграда на обикновено домакинство, обитавана сравнително дълго време, съдейки по нейния основен ремонт и няколкото фини пласта обмазки на стените.

около 1 см без удебелението. Стената има удебеление или някакъв тип релефна украса отвън. Удебелението изглежда като допълнително прилепено към стената, заобля я и има една гладка вертикална релефна ивица – украса (?). Като цяло фрагментът е грубо оформен, с грубо заглаждане. Глината е с цвят „слонова кост“, фина, омесена с фин пясък и фини органични примеси със средна концентрация. Ломът е равен, с цвят „слонова кост“.

Обр. 8. Графика на калибрираната радиокарбонна дата от яма № 3 в жилището
Fig. 8. Calibrated radiocarbon date curve from pit No. 3, located in the house

Земеделието със сигурност е било основна част от дейностите на хората, живели в това жилище, засвидетелствано от определените като жътвени ножове кремъчни артефакти (вж. статията на Е. Начева в този том), хромелното съоръжение, двете ями до него, подницата и фрагментите от преносими хранилища.

Сигурни данни за дейности като скотовъдство и лов обаче липсват. Това не означава, че те са отсъствали напълно. Макар и в минимално количество, дребни фрагменти от горели животински кости са намерени и в двете фази на обитаване. Количеството им може да се дължи на хигиенните навици на обитателите – възможно е костите като остатъци от трапезата да са изхвърляни далеч от жилището. При всички случаи това не е ставало в проучените ями от КБЕ, защото животинските кости в тях също са единични бройки. Косвено доказателство за животновъдни дейности дава анализът на остеологичния материал, намерен в яма № 18 (вж. по-долу), но от друга страна, не може да се твърди категорично, че тази яма е напълно синхронна с жилищната сграда – съответно, че именно нейните обитатели са били и скотовъдци.

Почти пълната липса на животински кости, както и на сечива, изработени от кост и рог, контрастира рязко на данните за обектите от група Ноуа – Кослоджени на север от Дунав (Bolohan 2016, 221 – 222), но и не може да бъде фактор за определяне на икономически различия, преди да се извършат допълнителни проучвания.

Сред находките от обекта, които нямат сигурен контекст и датират от КБЕ, заслужава да се отбележи една малка кама от медна сплав, разкрита на около 100 м източно от жилището (Т. I. 7, 9). Подобно оформяне имат например две ками от обекти

на култура Ноа (Крушельницка 2006, 137, рис. 54, 7; Florescu 1991, 272, Fig. 100 – A. 5), както и екземпляри от група Кослоджени – Ягнило, които обаче са с ограничител (Bolohan 2016, 317, Pl. 37. 1 – 2)[12].

Около проученото жилище (конкретно в границите на обект 88) няма разкрити други сгради от КБЕ. На съседния обект (Градище 88/1), който според материалите е синхронен на Градище 88 и най-вероятно става въпрос за един и същ обект от археологическа гледна точка, също не са открити постройки от КБЕ, а само ями (вж. статията на И. Бабаджанов в този том). Тъй като общата проучена площ на „двата“ обекта е с дължина около 1 км, а ширината ѝ между 40 – 50 м и в нейните рамки разкритата сграда остава изолиран случай, може да се помисли за интерпретация на представената постройка като самостоятелна „ферма“ (използвам този съвременен термин за по-ясно илюстриране на идеята), отдалечена от други подобни на нея или изградена на разстояние от синхронно селище.

Ями от къснобронзовата епоха[13]

Ямите от КБЕ са разкрити в кв. Б1 и Б3, В1 – 3, сондаж 10 (км 324+500 – 520) и кв. Б7, Г2, В5 – 6 (км 324+480 – 500) (обр. 1 – 2). Профилите на две от тях показват, че оригиналното им вкопаване е на дълб. 0,10 – 0,15 м от съвременната повърхност (обр. 9. 1; 11. 2). Осем са регистрирани на дълб. между 0,15 и 0,35 м от съвременната повърхност, а останалите – между 0,40 и 0,60 м от повърхността. Тъй като пластът орница беше с неравномерна дебелина в различните части на обекта, а и запълнителят не беше ясно различим в най-горната си част, възможно е в някои случаи регистрираните отвори на ямите да са под оригиналното ниво на вкопаване.

Всички съоръжения са изкопани в стерилната основа, която е от жълтеникав/жълто-кафяв льос. Само при две са отбелязани малки нарушения от по-късни вкопавания (ями №№ 15 и 23, обр. 13. 2). Дълбочината на вкопаване е между 0,20 м и 1,15 м с едно изключение за яма № 45, чиято дълбочина достига 1,40 м от нивото на регистриране. Десет от съоръженията имат дълбочина от 0,20 до 0,50 – 0,60 м, а при четири тя е 0,70 до 0,80 м. Само две ями са по-дълбоки от 1,00 м – яма № 45 и яма № 18.

Размерите на отворите са много близки и се групират основно в диапазона 1,15/1,20 до 1,40 м (осем от ямите); при четири са 1,55/1,60 до 1,70 м, а при три, които вероятно представляват група, диаметърът на отвора е около 0,70 до 0,80 м.

Диаметърът на дъното на четири от ямите е 1,17 – 1,20 м, т.е. около 1,20 м, други четири са с диаметър между 1,35 и 1,45 м, при две е 1,55 м, а при други четири той е под 1,00 м (0,40 м, 0,80 м, в два случая 0,95 м). Само една яма е с диаметър 2,15 м.

При вертикалното сечение също се наблюдава еднообразие: най-често е използвана цилиндричната форма с много леко извити навън или прави стени и с равно или много леко заоблено дъно (12 от ямите). Две имат полусферична форма, а при яма № 1 и яма № 45 тя е съответно конусовидна и крушовидна.

Запълнител

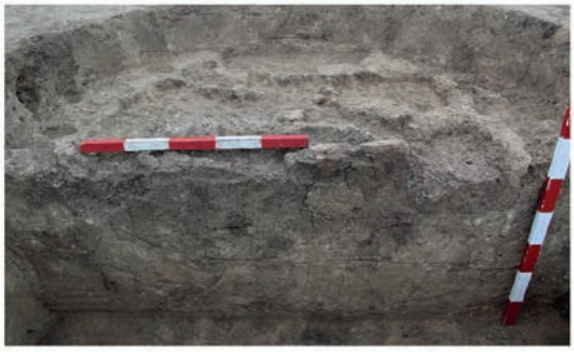
Запълнителят на почти всички проучени вкопавания има подобни или еднакви характеристики. Той е хомогенен, без ясно обособени пластове, състои се от кафява или светлокафява пръст, в повечето случаи песъчливо-глинеста, средно фина, сравнително мека. Липсват прослойки – стерилни или песъчливи. В отделни случаи в

[12] Детайлното изследване на къснобронзовите групи по Долния Дунав на Bolohan (2016) е използвано в повечето случаи, когато в статията се представя информация за обектите от румънска територия. Отбелязвам този факт тук, за да се избегне непрекъснатото повтаряне при цитирането в текста: по Bolohan 2016.

[13] В текста по-долу са представени обобщени данни за ямите, а детайлите за ситуациите, разкрити в тях, са дадени в каталожното описание, поместено в края на публикацията.

1

2

3

Обр. 9. Яма № 5, КБЕ: 1. Източен профил; 2. Огнище in situ; 3. Цял амфоровиден съд in situ при откриването под работната рампа в квадрата

Fig. 9. Pit No. 5, LBA: 1. Vertical section of the pit; 2. Fireplace in situ in the pit; 3. Entirely preserved amphora in situ in the pit at the time of finding

горната част на запълнителя се регистрира кафява или тъмнокафява пръст, която в дълбочина изсветлява до светлокафява, изпъстрена с жълтеникави петънца. Просветляването при повечето ями е толкова плавно, че се наблюдава само при прясно изкопаната, все още влажна пръст. Само при четири ями (№№ 5, 16 – 18) има по-отчетливо разграничаване на по-тъмния пласт от горната част и по-светлия, жълто-кафяв от долната (обр. 9. 1; 11. 2). Над дъното на яма № 18, в неговата западна част, е регистрирана жълта глинеста пръст с дебелина 0,20 м, под която, върху самото дъно, са намерени археологически материали. В случая може да става въпрос за рухване на част от стената на изкопа.

Една яма излиза извън „обичайните“ норми на запълване – яма № 19. Нейният запълнител се състои от тъмнокафяво-черна сбита пръст (обр. 12. 1).

Полевите наблюдения показват, че ямите са били запълнени еднократно. Освен това еднаквите характеристики на запълнителя разкриват, че вероятно са използвани в къс отрязък от време.

Запечатка

Запечатка или струпване на материали в най-горната част на ямата има само при три от тях (№№ 3′[14], 16 и 37). В два от случаите тя е в централната част и се със-

[14] Яма № 3, за която става дума в тази част на публикацията, е къснобронзова яма извън жилището. Номерът ѝ се дублира с яма № 3 в жилището, защото структурите в самото жилище имат своя вътрешна номерация. За по-голямо удобство на читателя яма № 3 извън жилището ще бъде обозначена в публикацията като № 3′.

1 2

Обр. 10. Яма № 16, КБЕ: 1. Запечатка от ломени камъни върху отвора; 2. Източен профил и част от запечатката

Fig. 10. Pit No 16, LBA: 1. Stone sealing on the opening of the pit; 2. Vertical section of the pit (view fro the east) and part of the sealing

тои от дребни и средно големи парчета стенна мазилка (яма № 3′) или от големи и много големи фрагменти от первази и фрагменти от глинена скара (яма № 37). Запечатката върху яма № 16 се състои изцяло от дребни и средно големи ломени камъни и голям фрагмент от хромелен камък, положени върху цялата площ на отвора (обр. 10. 1 – 2).

Разпределение на археологическите материали в запълнителя на ямите

Съобразно разпределението на археологическите материали в дълбочина и по хоризонталната площ на ямите анализираната налична информация показва, че части от техните пространства са третирани по специфичен начин. Тези „зони“, независимо дали са по вертикала, или по хоризонтала, са предпочитани за депониране на материали. В контраст, други техни части остават почти или изцяло празни.

При ями №№ 3′, 16 – 18, 20, 23, 37, 45 горните части от запълнителя (първите 0,10 – 0,20 м или до 0,50 м под отвора в зависимост от дълбочината на съоръжението) са с най-висока концентрация на артефакти. В дълбочина материалите или силно намаляват, или изцяло липсват.

По хоризонталната площ „подреждането“ на материалите в по-големи концентрации е наблюдавано при: яма № 1 – северна половина; яма № 16 – в североизточната четвърт; яма № 17 – източна част, яма № 18 – източна част, яма № 23 – северна част, яма № 37 – горната централна част. За яма № 20 трябва да се отбележи, че централната ѝ част е маркирана на два пъти с по-голямо количество предмети, които са на различни дълбочини. Един път това са фрагменти от первази и втори път – плочест камък, вероятно фрагмент от хромелен камък. Под и над него са депонирани още первази и керамични фрагменти.

Съчетание от вертикално и хоризонтално разпределение на археологическите материали има в повечето съоръжения с изключение на ями №№ 3′ и 45 (само вертикално разпределение) и яма № 1 (само хоризонтално разпределение).

По специфичен начин е третирано и пространството около стените – най-ясно засвидетелствано при яма № 20. При нея плътно до стените са поставени первази и керамични фрагменти, някои от които са запазени във вертикална позиция (обр. 12. 2 – 3). Един керамичен фрагмент от яма № 18 също беше „прилепен“ до стената, както и целият амфоровиден съд от яма № 5, който е разкрит в позиция, подсказваща, че е бил изправен до южната стена на съоръжението (обр. 9. 3).

Данните свидетелстват, че при извършваните действия е била важна последователността им (вертикал), както и мястото на поставяне на предметите (по хоризонтала), при което определени зони са запазвани „чисти“ от предмети, вероятно за да бъдат използвани за друг тип действия, които не са оставили следи.

Археологически материали, находки и съоръжения *in situ* в ямите – позиция и количество

Керамични фрагменти

Ямите, които съдържат висока концентрация на керамични фрагменти, са ограничен брой. Най-богатата сред тях, но и една от най-дълбоките, е яма № 18, в която са намерени над 80 фрагмента. Другите три ями с по-високи концентрации на керамика са тези с номера 16 – 17 и 20. Ямите с ниска концентрация на керамични фрагменти са девет на брой (№№ 1, 3 – 4, 15, 19, 25, 37, 43, 45). В тях минималният брой фрагменти е два, а максималният не надвишава тридесетина, но с малки и много малки размери. Останалите ями съдържат керамика със средна концентрация.

Трябва да се отбележи, че при определянето на концентрацията на керамиката е взет предвид и обемът на самите ями. Така например в яма № 16 е отчетена висока концентрация, въпреки че в нея са поставени само десетина керамични фрагмента, но два от тях са големи и заемат цялата североизточна четвърт от съоръжението (обр. 10. 2). Като се вземе предвид фактът, че самата яма е със сравнително малки размери, керамичните фрагменти всъщност запълват съществена част от нейния обем.

Подобна е ситуацията и в яма № 5, в която общият брой на фрагментите не е твърде голям, но поради наличието на цял амфоровиден съд (Т. II. 3; III. 2), на голям фрагмент от дебелостенен съд близо до него и на почти цял профил от чашка (Т. XVII. 5) непосредствено до него може да се каже, че керамиката е имала съществена роля при формирането на запълнителя. Точно обратно е при яма № 45, която съдържа сравнително голямо количество фрагменти. Тя обаче е с голяма дълбочина, а от друга страна, повечето от фрагментите са с малки и много малки размери и са разпръснати из запълнителя. Ето защо не може да се твърди, че те са имали някакво специално „участие“ при запълването на ямата, нито че концентрацията им е висока.

При някои ями е регистрирано поставяне на керамичните фрагменти във вертикална позиция (ями №№ 17 – 18, 20; обр. 11. 1; 12. 2). Към тях може да се добави

1 2

Обр. 11. Ями №№ 17 и 18, КБЕ: 1. Яма № 17, вертикално поставен фрагмент в запълнителя; 2. Яма № 18, ситуация от запълнителя на ямата и западния профил на съоръжението

Fig. 11. Pits Nos. 17 and 18, LBA: 1. Pit No 17, vertically stabilised sherd in the filling; 2. Pit No. 18, the western vertical section of the pit and part of its fill

1

2 3

Обр. 12. Ями №№ 19 и 20: 1. Яма № 19, ниво на засичане; 2. Яма № 20, археологически материали покрай северната стена; 3. Яма № 20, археологически материали покрай южната стена

Fig. 12. Pits Nos. 19 and 20: 1. Pit No. 19, the level of detection; 2. Pit No. 20, archaeological artefacts by the north wall; 3. Pit No. 20, archaeological artefacts by the southern wall

1 2

Обр. 13. Яма № 23: 1. Северна половина, керамични фрагменти и фрагмент от перваз in situ; 2. Профил и дъното на ямата, пресечено от средновековно вкопаване

Fig. 13. Pit No. 23: Northern half, sherds and part of a clay border in situ; 2. Vertical section and base of the pit, cut by mediaeval pit

и яма № 5, в която целият амфоровиден съд също е открит в почти изправена позиция (обр. 9. 3). Вертикално поставените фрагменти са използвани по два различни начина в яма № 18. При едно от нивата те оформят малко, приблизително кръгло пространство, а при друго са долепени плътно до стената. В яма № 20 вертикално поставените фрагменти, най-вече първази, може би са използвани като „облицовка“ на стените – те са плътно прилепени до тях. В тези два случая керамичните фрагменти са по-скоро елементи, с помощта на които е отделено/маркирано определено ниво и пространство вътре в ямата.

Амфоровидният съд от яма № 5, от своя страна, най-вероятно е бил поставен в изправена позиция, за да бъде запазено съдържимото в него, но за това няма конкретни доказателства и идеята остава в полето на хипотезите.

За предполагаемо по-специфично използване на керамиката може да се помисли и във връзка със ситуацията в яма № 16, където върху два от големите фрагменти лежаха две животински кости. Позицията на последните би могла да индикира използването на керамичните фрагменти като подложка, върху която е сложена храна, т.е. те са имали спомагателна функция при извършваните действия.

Следователно може да се отдели група от ями (№№ 17 – 18 и 20), където фрагментите са използвани по начин, който не е засвидетелстван в останалите съоръжения. Специфично използване на фрагментите и съдовете също така разграничава ями №№ 16 и 5 от другите съоръжения.

Според възстановимите форми (Т. II. 1, 3; XI – XVII) в ямите са слагани най-често гърнета, почти същият брой са купите и каните, следвани от чашите, амфоровидните съдове, хранилищата, фрагментите от питоси и/или първази (от огнища или подници) и само с два фрагмента са представени кратеровидни съдове. С почти цели форми са представени следните категории: амфори, чаши, гърнета. Не може категорично да се установи тенденция фрагменти от определени категории съдове да са поставяни в някои ями, а в други да липсват. Може да се отбележи, че в три от ямите (ями №№ 4, 20 и 23) не са идентифицирани фрагменти от съдове, предназначени за разливането/консумирането на течности – кани и чаши. Характерни фрагменти от купи липсват в пет от съоръженията, а от гърнета – в три от тях.

Части от първази (подници и/или огнища)[15]

Подниците и огнищата са обединени в една група, защото от една страна са свързани с огъня, а от друга е трудно да се разграничат, когато е запазена само част от първаза.

Археологически материали от този клас има в седем от проучените къснобронзови ями (№№ 1, 16(?) – 18, 20, 23, 37). Повечето от тях са фрагменти със средно големи и големи размери (Т. XVI. 12 – 13, 16). Във всички изброени ями те са открити в горната половина на запълнителя, т.е. свързани са с действия непосредствено преди затварянето на ямите. Намирани са на повърхността на ямата като запечатка (напр. в яма № 37) или в първите двадесетина сантиметра под това ниво. Понякога са полагани и в средната част от запълнителя – т.е. на петдесетина сантиметра под отвора (ями №№ 17 – 18).

Изглежда, че разглежданият клас материали е имал особено значение за извършваните действия. Това е подчертано от сравнително високата честота на намирането им, но най-вече от огнището, запазено *in situ* в яма № 5 (обр. 9. 2). То е разположено в средната част от запълването на ямата, формата му е сложна[16] и най-вероятно

[15] Мнението на проф. д-р К. Лещаков, базирано на обработката на повърхността и състава на глината, е, че част от първазите биха могли да представляват и фрагменти от устия на стационарни питоси. Подробен коментар: вж. по-долу в Класификация и типология.

[16] Детайлно описание на огнището – вж. каталога на ямите в края.

е предназначено за еднократно използване, доколкото може да се съди по слабото опалване на основата и първазите му. Значимостта му се подкрепя и от факта, че в ямата е намерен и цял съд от КБЕ – амфора. В допълнение – там е намерен и силно корозирал малък предмет от медна сплав.

Находки

Находките са оскъдни както като количество, така и като разнообразие: една цяла чашка без дръжка от яма № 44 (Т. II. 1; III. 3), амфоровиден съд от яма № 5 (Т. II. 3; III. 2) и четири кремъчни артефакта от яма № 18 – пластина с ретуш, стъргалка, комбинирано оръдие и пластина (Начева, в този том: Т. II. 4 – 6; обр. 3. 1 – 4). Всички кремъчни артефакти от тази яма са били използвани, преди да бъдат поставени в съоръжението (вж. статията на Е. Начева в този том).

Информацията не дава възможност да се направят изводи относно позицията на находките в запълнителя, разпределението в различните съоръжения и т.н. Може само да се отбележи, че двата цели съда са от типове, които се използват за течности.

Хромелни камъни

Намерени са само три фрагмента от хромелни камъни (ями №№ 16 – горен хромелен камък; 17 – малък фрагмент, не може да се определи и 20 – долен хромелен камък). Местоположението на два от тях е вътре в самия запълнител (ями №№ 20 и 17) в комбинация с големи парчета от стенна мазилка или с първази/устия на питоси. Ако в тези два случая за поставянето на фрагментите от хромелни камъни може да се допусне умишленост, то за яма № 16 подобно допускане е трудно защитимо. Големият фрагмент от горен хромелен камък е включен в запечатката на ямата заедно с други ломени камъни, т.е. не е сигурно дали не е използван заради материала си, без да се акцентира върху функционалното му предназначение.

Животински кости

Костен материал от животни е откриван в минимални количества, а в някои ями липсва напълно (ями №№ 4, 23, 37 и 44). Там, където той присъства, обикновено броят не превишава една до пет кости с малки или средно големи размери. Единствено изключение прави яма № 18, където са намерени петнадесетина животински кости. Ями №№ 1, 16 и 25 също са своеобразни изключения, но не заради броя на костите в тях, а заради размерите на последните – и в трите съоръжения присъстват кости със средно големи размери. Относно разпределението им: не може да се каже, че костите заемат някакво предпочитано пространство в ямите, защото са намирани както в горните и средните части на запълнителя, така и над дъното.

При хоризонталната подредба могат да се отбележат следните ситуации: в яма № 17 две животински кости са сложени на едно ниво с керамични фрагменти и фрагмент от перваз; в яма № 18 две животински кости са намерени в пространство, оградено от вертикално поставени керамични фрагменти; третият случай се отнася до откриването на няколко кости, положени върху два големи керамични фрагмента в яма № 16 (обр. 10. 2). И в трите описани случая животинските кости са свързани със специфично подреждане на други материали в пространството на ямите, т.е. тяхното участие в извършваните действия е било важно, но се е случвало в редки случаи.

Що се отнася до другите ями, наличието само на единични кости, и то в по-голямата си част с дребни размери, показва, че използването им е по-скоро символично. Това означава, че ако те представляват останки от месна храна, то тя е била слагана в ямите в минимални количества. Не трябва да се изключва и вероятността част от тези кости да са били привнесени от гризачи.

Остеологичен анализ е направен само на материала от яма № 18[17]. Изследвани са девет кости от различни дълбочини (0,48 м, 0,80 м, 1,00 м, 1,25 м от съвременната повърхност) от източната част на ямата. Определени са като принадлежащи на следните видове: говедо (пет кости – три раменни, една лопатка, една пета), коза (три кости – лопатка, раменна и подбедрица) и куче (една кост – част от череп). Частта от череп на куче е намерена при ниво 0,48 м, където някои от керамичните фрагменти бяха поставени във вертикална позиция, а има и фрагмент от огнище. Останалите анализирани кости произхождат от пласта над дъното, като три от тях са върху самото дъно. Макар и спекулативно, заради ограничената информация може да се каже, че са предпочетени специфични части от двата тревопасни вида, а именно крайниците.

Относно функцията на проучените ями и тяхната интерпретация

Ако намерените в ямите материали, разпределението им в запълнителя, както и позициите им изясняват в известна степен „стъпките“, които са следвани при извършваните действия, то предназначението на последните не е лесно определимо. Интерпретацията им зависи от разположението на самите ями спрямо други структури, които са в непосредствена близост, находките в тях и дори от интуицията на проучвателя.

Това са едни от най-често срещаните съоръжения при всички археологически разкопки и всеки е попадал на тях, при това – в техните различни варианти. Прието е да се счита, че ямите, използвани през кой да е период на праисторията, са функционирали в основни линии като: боклучни, за съхранение на продукти (независимо дали в съдове, сложени в ямите, или направо в ямите), свързани с някаква занаятчийска/стопанска дейност (например за добив на глина и др.), конструктивни (предназначени за стълбове, колове) или като ями за ритуално депониране (съкровища, по-особени предмети или такива, които се използват в ежедневните дейности, но използвани и при извършване на ритуали). Последният тип ями са обект на дългогодишни проучвания и публикации от различни изследователи (вж. напр. Георгиева 1999, 165 – 183; Bozkova, Tonkova 2007, 11 – 13; Nikolov 2011, 91 – 111 с лит.; Georgieva 2015, 144 – 153 с лит.). Въпреки многобройните обекти и натрупаната и анализирана информация от тях „*...attempts to formulate categorical criteria for the assignment of pits into utilitarian and non-utilitarian categories are destined to fail...* (...опитите да се формулират категорични критерии, които да позволят отнасянето на дадени ями към утилитарната категория или не-утилитарната, са обречени на провал...)“ (Georgieva 2015, 152). Тази констатация на Р. Георгиева, която е един от авторите, които най-дълго са се занимавали с проблематиката, може да се приеме в подкрепа на използвания тук подход, а именно, че всеки обект с ями трябва да се разглежда и интерпретира поотделно.

В конкретния случай ямите от обект Градище 88 са разкрити в селищен контекст. Тук под „селищен“ разбираме не изцяло разкрито селище от КБЕ, защото е проучена само една жилищна сграда, а по-скоро място, което е обитавано. От тази позиция, като ями в селищен контекст, може да се очаква те да са боклучни, конструктивни или за съхранение на продукти. Веднага може да се изключи конструктивното им предназначение, защото нито една от тях не е обвързана с постройка или навес, нито пък има определена планировка, подсказваща наличие на някакъв архитектурен замисъл.

Почти целият керамичен материал в ямите е във фрагментирано състояние. Като се добави към този факт и наличието на неголямо количество животински кос-

[17] Анализът на животинския остеологичен материал е направен от доц. д-р Д. Костов и екипа му (Тракийски университет – Стара Загора).

ти, разтрошени стенни обмазки и фрагменти от първази или устия на питоси и почти пълната липса на цели съдове и на малки находки, лесно се достига до мисълта, че ямите са използвани като боклучни. Обаче има и доводи, които оспорват тази интерпретация. Първо, повечето ями са доста плитки – едва ли някой ще си прави труда да изкопае яма, която да събере минимално количество отпадъци. На второ място количеството на археологическите материали в ямите не е голямо, освен това в редица случаи артефактите са концентрирани само в определени части от запълнителя, а не е логично една боклучна яма да не се използва в максималния си обем.

Против дискутираната теза свидетелства и наблюдението, че позицията на материалите в част от ямите показва явна интенционалност на депозирането им, а би трябвало да се очаква да са разпръснати хаотично.

Накрая трябва да се обърне необходимото внимание на яма № 3 в жилищната постройка и нейното контрастиращо описание спрямо останалите сродни съоръжения. Тя има всички характеристики на боклучна яма. Общата характеристика на запълнителя и на материалите в него – компактно, плътно запълнено ниво от нахвърляни стенни мазилки, горели керамични фрагменти и излезли от употреба сечива, се различава доста от ситуациите в ямите извън жилището.

Вероятността ямите да са използвани за съхранение на продукти, е също малко вероятна. Нито техните размери, нито материалите в тях подкрепят подобно допускане. Липсват цели или почти цели съдове, както и питоси. Намерени са само отделни фрагменти от такива, и то в позиции, които не дават основание да се счита, че вкопаните съоръжения са поддържали съдове за съхранение (вж. също по-долу в Класификация и типология). Почти няма и ями, които са „празни“, за които да се допусне, че са били използвани за съхранение на зърнени продукти или други органични материали, които или са били изчерпани, или са изтлели без категорични следи. Правилната форма на повечето ями и малките им размери не могат да обосноват и други стопански функции – например добив на глина.

Всички изложени съображения насочват към ритуална функция на повечето от ямите. Каква е била целта на изкопаването им и как точно са функционирали, са въпроси, които не могат да бъдат обект на този анализ. Необходимата информация липсва или е спорна. Ето защо ще направя опит за обобщена характеристика на извършваните действия такива, каквито са разпознаваеми съобразно материалните свидетелства, останали след тях.

Първо трябва да се отбележи, че две от ямите могат да бъдат отделени от току-що споделената интерпретация. Това са ями №№ 19 и 45. При първата пръстта от запълнителя е твърде различна от тази в другите ями, а и материалите в нея са в минимално количество. Информацията, с която разполагаме, не е достатъчна за определяне на нейната функция. Тя би могла да бъде конструктивна яма, но около нея не са разкрити други структури, които да я поставят в контекст на постройка или навес.

Яма № 45 се отличава както с размерите си (дълб. 1,40 м, диам. на дъното 2,15 м, диам. при отвора 1,20 м; крушовидно сечение), така и с някои особености на запълнителя и материалите в него. Последните, както беше споменато, в по-голямата си част са с много дребни размери, а самият запълнител е фин, песъчлив в долната си част, примесен с доста голямо количество льос. Общо погледнато, запълването ѝ е било по-скоро неумишлено и тя би могла да е използвана като хранилище. Намереният в нея фрагмент от питос може да бъде допълнителна подкрепа на подобна интерпретация.

Всички останали съоръжения си приличат по две неща: хомогенност на запълнителя и неговите характеристики, както и по наличието на неособено голямо количество и разнообразие на материали. Освен това общ белег за голям брой от ямите е концентрацията на повечето артефакти в горната част на съоръженията. Послед-

ното предполага съществуване на „правило“ за последователността на извършваните действия, което е спазено при повечето от тях. Като общи елементи могат да се разглеждат и оформянето на запечатка, както и разпределението на материалите в хоризонтален план. Те обаче са проследими при малка част от ямите, което означава, че този тип действия са изпълнявани само в отделни случаи.

Археологическите материали – като количество, разнообразие и степен на фрагментираност, демонстрират „бедност“ и констатацията важи за всички съоръжения. Може да се предположи, че е акцентирано върху символично значение на поставеното в ямите съобразно принципа *pars pro toto*, но същевременно може да се счита, че те индикират реалния материален статус на хората, използвали вкопаванията.

Класовете археологически материали са съчетавани и подреждани по различен начин в отделните ями, вероятно за да се обезпечи различно смислово съдържание на действията – по-скоро индивидуални „искания“ по различни поводи.

Може да се предположи, че част от ямите са направени едновременно и по повод на едно и също събитие. До такъв извод водят наблюденията относно техните размери, разположението им една спрямо друга и начинът на запълване, концентрацията на материалите в тях или специфичният им начин на поставяне. Според тези критерии една група представляват ями №№ 17 и 18, а в друга група могат да се обединят ями №№ 1, 3′ и 4.

Отделна група формират и съоръженията, в които присъстват фрагменти от първази/огнища/скари, т.е. предмети, свързани с огъня, без това да означава, че са имали смислово единство. Сред тях се откроява яма № 5 заради изграденото в нея огнище.

За съжаление частичното проучване в рамките на сервитута ни лишава от данни за цялостната планиграфия на обекта, което се отразява на възможността да изясним въпроса дали е отдавано значение на позиционирането на всяка една от структурите в комплекса, или не.

Тезата за синхронността на жилището и ямите получава достатъчна подкрепа от сравнителния анализ на керамичния материал, който като типология на форми и украса има общи характеристики и добре изразени сходства. Също така ^{14}C датировката на яма № 3 в жилището се припокрива с датите от две ями, които са проучени на съседния обект Градище 88/1[18]. Следователно може да се твърди, че ямите са използвани от непосредствените обитатели на мястото – от отделни хора или отделни семейства, но по различни поводи. Единствено изключение от тази констатация може да е яма № 5. Изграденото в нея огнище може да се разглежда като знак за извършване на ритуал, свързан с по-голяма група от хора.

Addendum 1

В допълнение на информацията за ямите от КБЕ от Градище 88 е следващият кратък коментар относно къснобронзовите ями от съседния обект Градище 88/1, които са представени от И. Бабаджанов в този том[19]. Вярвам, че той ще хвърли допълнителна светлина относно културата на къснобронзовите обитатели на тази част от долината на р. Пакоша.

Разкритите ями в тази част на археологическия обект отстоят от 350 м до около 500 м западно от съоръженията от Градище 88. Две от тях (ями №№ 36, 63) са с

[18] Датата от яма № 3 (жилище) от обект 88 е 1412 (95,4%) 1262 BC (обр. 8). Датите от обект 88/1 са следните: от яма № 3 – 1456 (70,1%) 1375 BC, а от ямата в кв. C40 –1422 (95,4%) 1279 BC. Благодаря на гл. ас. д-р Л. Лещаков, ръководител на разкопките на обект 88/1, за предоставената информация.

[19] В статията на колегата И. Бабаджанов са представени част от проучените съоръжения, тези, които съдържат повече сигнификативни фрагменти.

малка дълбочина на вкопаване (0,60 и 0,30 м), каквито са и повечето ями от обект 88, но останалите са вкопани на повече от 1 м в древния терен (минимална дълбочина на вкопаване 1,05 м, максимална 1,70 м). Запълнителят на двете по-плитки съоръжения може да се нарече „еднократен“, тъй като в него не се наблюдават отделни пластове. Такъв е и запълнителят на една от по-дълбоките ями (№ 110, дълб. 1,05 м). Отличителен белег на пръстта от запълнителя на съоръженията е наличието на варовикови включения, които достигат до висока концентрация и които не се наблюдават при ямите от обект 88.

Три от ямите (№№ 36, 63, 110) имат полусферично и цилиндрично вертикално сечение. Останалите ями, които са с дълбочина от 1,20 до 1,70 м (№№ 24, 62, 63А, 92 и условно нареченият „кладенец“ в кв. $С_{40}$), имат трапецовидно и крушовидно сечение или цилиндрично, както е при яма № 92, но долната ѝ част е стеснена. В запълнителя им се разграничава втори пласт, разположен в по-дълбоката им част. Този втори пласт може да представлява светлокафява пръст, смесена с жълтеникави глинести петна и с варовикови включения с висока концентрация (яма № 24), кафяв-светлокафяв до жълтеникав песъчлив пласт (ями №№ 62 и 63А) или както е при яма № 92 и „кладенеца“ сивкаво-кафява пръст или сиво-зелена глина, примесени с въглени със средна до висока концентрация (над самото дъно на яма № 92 пластът отново е песъчлив). Над дъното на яма № 24 също е отчетена по-висока концентрация на въглени. В горната си част изброените съоръжения са запълнени с кафява, сивкаво-кафява, рохка пръст. При „кладенеца“ горният пласт също е богат на въглени, докато при ями №№ 62 и 63А той е със средна до висока концентрация на дребни парченца мазилки.

Относно ситуациите, свързани с археологическите материали и позициите, в които са намерени, могат да се отбележат следните по-специфични случаи:

–в горната част на яма № 24 и над дъното на съоръжението са регистрирани големи и средно големи парчета от стенна обмазка с висока концентрация; археологическият материал е с малък обем, но в съоръжението е намерен цял профил от чаша;

– на повърхността на яма № 62 са регистрирани няколко големи фрагмента от стенни деструкции; компактен пласт от такива с обща дебелина 0,20 м е оформен на дълбочина 0,50 м под отвора на ямата; в тази яма археологическите материали – керамични фрагменти и животински кости, са с много ниска концентрация и ако изключим мазилките, реално може да се нарече празна;

– на нивото на засичане на яма № 63А са регистрирани компактно лежащи един до друг фрагменти от огнище, почти всички с „лицевата“ страна надолу, а между тях отделни керамични фрагменти и единични животински кости; като цяло концентрацията на археологически материали в ямата е ниска – основно дребни и много дребни керамични фрагменти, отделни животински кости, обикновено също с дребни размери, фрагмент от кремъчна пластина и няколко кремъчни отломъка;

– в яма № 92 покрай стените на оформеното стеснение са регистрирани късове мазилки и отделни керамични фрагменти, част от които са „набити“ в жълтата глинеста основа на стените; общо археологическите материали – животински кости и керамични фрагменти, са с ниска концентрация, но трябва да се отбележи, че над дъното са намерени три животински кости със средно големи до големи размери;

– яма № 110 е второто съоръжение, което е съдържало цял съд – амфора, намерена близо до северната ѝ стена; на нивото на регистриране на съоръжението и непосредствено под него са лежали няколко големи парчета обмазки на стени и няколко животински кости, също с големи размери;

– „кладенецът“ също може да се нарече „празен“ – керамичните фрагменти и животинските кости в него са с много ниска концентрация и с малки и много малки размери, на самото му дъно обаче, плътно до стената, е намерен правоъгълен глинен, слабо изпечен предмет – перваз, с дължина 20 см и ширина и височина по 12 см.

Информацията може да се допълни с данните от палеоботаническите анализи, които установяват еднозърнеста пшеница в ями №№ 62 и 63А, както и в пръстта, запълваща цялата амфора от яма № 110[20]. Броят на зърната (по 1 бр.) говори по-скоро за случайно примесване в пръстта, а не за съхраняване на зърнени продукти в тези съоръжения или в съда.

Като цяло описаните по-дълбоки ями са сходни с яма № 45 от източната част на местността. За нея беше предположено, че може да е използвана като хранилищна. Данните за пясъчните и глинестите слоеве в долната част на съоръженията, както и ниската концентрация на керамични фрагменти, при това с малки размери, навеждат на мисълта, че ями №№ 24, 62, 63А, 92 и „кладенецът“ също са съоръжения за съхраняване на някакъв вид продукти. По всяка вероятност това не са зърнени култури, или поне не са запазени достатъчно големи количества от тях, за да потвърдят предположението. Ако тази хипотеза се приеме за водеща, то тогава нивото с мазилки в яма № 62 би могло да служи за запечатване на продуктите в долната част на ямата. По подобен начин може да се интерпретират парчетата обмазки, намерени плътно до стените на яма № 92, за които има вероятност да са използвани като допълнителна изолация или за укрепване на стените в долната част на съоръжението. За намерения в „кладенеца“ перваз обаче подобна функция е трудно допустима, защото е единственият по-голям предмет от глина в това съоръжение. Високата концентрация на въглени в целия запълнител на „кладенеца“, в долната част на яма № 92, а и в долната част на яма № 24, е трудно обяснима спрямо интерпретацията на ямите като хранилища. Въглените не са открити в компактен слой, който би могъл да се приеме като остатък от органично покритие.

Неоднозначно е и компактното струпване на големи фрагменти от огнище, керамични фрагменти и животински кости над отвора на яма № 63А.

Възможно ли е тези детайли да подсказват преизползване на някои от ямите за съхраняване като такива за друг вид действия след приключване на първоначалната им функция? Този въпрос остава без категоричен отговор.

Останалите ями от западната част на използваното през КБЕ място се вписват, според мен, в определената ритуална функция.

* * *

В микрорайона на обект Градище 88 са проучени частично още три къснобронзови обекта – при днешните села Белокопитово (Лещаков и др. 2016, 165 – 167; Лещаков 2016, 27 – 50; Бабаджанов 2019, 13 – 24; Л. Лещаков в този том) и Панайот Волово (Гоцев и др. 2013, 107 – 108; Dzhurkowska 2023, 183 – 197) и при гр. Плиска (Димитров и др. 2017, 534 – 36; Бабаджанов, Димитров в този том). Отстоянието по права линия от обект Градище 88 до другите локации е, както следва: до с. Белокопитово – около 2-3 км, до с. Панайот Волово – около 5-6 км, до гр. Плиска – около 23 км.

По време на разкопките на обекта при Белокопитово са документирани със сигурност три постройки, като разстоянието между тях варира от 15 – 20 м до 45 – 50 м (Лещаков и др. 2016, 166, обр. 1). Получава се впечатление за една доста разпръсната планировка с наличие на незастроено, свободно пространство между жилищата, което може би е използвано от семейството от най-близко разположеното жилище или общо от няколко семейства едновременно. Тази „планировка“ може да е замис-

[20] Анализите са извършени от доц. д-р Цв. Попова (НАИМ – БАН).

лена предварително, но може да е и следствие на факта, че върху същия терен е било застроено средновековно селище, чиито полувкопани жилища и ями са унищожили по-ранните структури.

Само две от жилищата в Белокопитово са добре запазени. Те са наземни, с колово-плетена конструкция. Трето жилище е разграничено по вкопаната си в стерилната глина основа. Хоризонталният план на жилищата е овален (вж. ревизираното мнение на Л. Лещаков в този том). Според проучвателя едното от тях е използвано за металургични дейности.

Установени са и още няколко структури от КБЕ: сегмент от ров, който вероятно е ограждал селището, както и няколко ями. Според стратиграфската им позиция изброените структури са асинхронни, в рамките на КБЕ. Интерпретацията им ще се уточнява след допълнителни проучвания (Лещаков, Бабаджанов 2019, 114 – 116).

При с. Панайот Волово са проучени общо 39 структури от КБЕ – две постройки, ями, ровове и струпвания от камъни. Двете постройки вероятно са наземни, с колово-плетена конструкция или поне в публикациите не е упоменато друго. Едната от тях е в непосредствена близост до ров, а втората сграда отстои от първата на около 20 м. Формата на постройките не е определена, но поне за едната от тях според публикувания план може да се предположи, че е била овална (Dzhurkowska 2023, 204, fig. 6).

На разстояние около 140 м в западна посока от постройките е локализирано струпване от камъни, лежащи директно върху стерилната основа. Освен речни и ломени камъни за оформянето на струпването са използвани и голям брой кремъчни конкреции. Под камъните са разкрити само керамични фрагменти. Почти идентично по характеристики е и второто каменно струпване от този обект, което е в непосредствена близост до едната постройка. Насипът му е от пласт пръст с много малка дебелина, покрит с камъни и кремъчни конкреции. До него е намерен голям амфоровиден съд и горели кости.

Повечето от ямите при с. Панайот Волово са разположени в една обособена зона непосредствено на север – северозапад от първото каменно струпване. В тях е имало въглени, керамични фрагменти, животински кости и черепи, кремъчни конкреции, парчета горяла глина, фрагменти от преносимо огнище, както и костени сечива.

Към КБЕ са отнесени и плитки ровове, единият от които огражда четириъгълно пространство, а другият е с линейно трасе, като в двата му края са оформени кръгли вкопавания с диаметър около 1,60 м. Запълнителят на двата рова е от хомогенна пръст, примесена с въгленчета, варовикови включения и кремъчни артефакти. Според Г. Джурковска функцията и на двете съоръжения е била дренажна (Гоцев и др. 2013, 107 – 108; Dzhurkowska 2023, 185 – 186; 203, fig. 5; 204, fig. 6).

По-отдалеченият къснобронзов обект при гр. Плиска е проучен върху малка площ. Характеризиран е като селище на базата на косвени доказателства, а именно: два цялостно възстановени съда, фрагменти от съдове, горели обмазки, фрагменти от каменни сечива и костени предмети с битово предназначение. От друга страна, сигурните структури, които са регистрирани при разкопките, са няколко ями, конструктивни ями, конструктивна траншея и ров/ограда (Димитров и др. 2017, 534 – 536). Последното прави интерпретацията на обекта като селище дискусионна. Ако наистина е имало такова, то проучвателите най-вероятно са попаднали на неговата периферия.

Сравнението на наличните данни от посочените дотук обекти извежда някои общи тенденции.

Наличната информация за планиграфията разкрива, че разстоянията между постройките в селищата са сравнително големи – между 20 и 45 м. Този факт предполага наличие на свободни зони около сградите, използвани от едно или няколко домакинства за различни нужди. Доводи в подкрепа на предположението, макар и не много

категорични, могат да бъдат намерените в пространствата между постройките на Белокопитово калъпи за отливане на метални предмети или заготовки (Лещаков 2016, 32). Наличието на многобройни кремъчни конкреции в насипите на двете каменни струпвания при Панайот Волово може да подсказва складиране на кремъчна суровина в свободните от жилища пространства и последваща обработка (?), но без детайлизирани анализи на кремъчните суровини и артефакти от този обект допускането остава спекулативно. Друга дейност, за която е предположено, че е осъществявана в рамките на това селище, е обработката на кожи (Dzhurkowska 2023, 185).

Размерите и ориентацията на разкритите сгради не се подчиняват на определена схема. Обаче повечето от тях имат овален план. Тук е мястото да се отбележи, че жилищата с овални планове са известни не само в разглеждания район. Като географски обхват този тип план е засвидетелстван от селището при Дуранкулак на североизток (с датировка по ^{14}C дати в XIII – XII в. пр. Хр., вж. Атанасов 2018, 430, 432, обр. 3), до Копривлен II на югозапад (датировка в XIV – XII в. пр. Хр., вж. Alexandrov 2002, 63, 65 – 66). Овални постройки са регистрирани и в Югоизточна България, където те се появяват след средата на XV в. пр. Хр. – напр. в Ада тепе (Попов 2018, 410). На северозапад са засвидетелствани в обект при Чепинци (XIII – XII в. пр. Хр., вж. Христова, Петрова 2018, 447, 449) и в обект край Вълчедръм, датиран в края на XV – началото на XIV в. пр. Хр. (Даскалов и др. 2020, 147)[21]. Изброените обекти не изчерпват примерите за този тип сгради, но демонстрират добре, че явно става въпрос за един широко разпространен върху цялата съвременна територия на България архитектурен план, който според настоящите данни се появява след средата на XV в. пр. Хр. Използването му достига края на КБЕ и вероятно продължава и през РЖЕ според сведенията от един обект в община Попово в Североизточна България, който е датиран от проучвателите в XII – XI в. пр. Хр. (Георгиев и др. 2020, 332). Овални са и плановете на жилищата в обектите, принадлежащи към култура Бабадаг на румънска територия, които имат вкопана основа (Ailincăi 2016, 203). В рамките на къснобронзовата култура Кослоджени се споменават ями, които може би са използвани като жилища (Bolohan 2011, 134).

Други отличителни белези, общи за разглеждания микрорайон, засягат строителните техники и материали. Тук причислявам използването на колово-плетена конструкция за издигането на стените; на стълбове с приблизително еднакви диаметри – 0,20 и 0,30 см, осигуряващи стабилността на конструкцията; наличие на вътрешни редици от колове или стълбове, явно подкрепящи покрива; наличие на няколко слоя фини обмазки върху стените, което поддържа идеята за дълготрайността на обитаване на сградите, напр. в Градище, Белокопитово (Лещаков 2016, 33 – 35; Бабаджанов 2019, 14; 20, обр. 2) и Панайот Волово (Гоцев и др. 2013, 108).

Що се отнася до интериора, също могат да се посочат редица сходства: наличие на обособени зони в жилищата, свързани с различни занаятчийски дейности – металургия при Белокопитово (Лещаков 2016, 33 – 35) или обработка на различни материали при Градище 88. Специални зони са използвани и за съхранение на зърнени (или други) продукти в питоси и във вкопани съоръжения. Обособяването на пространството спрямо различните дейности, които са се извършвали в жилищата, е било въпрос на индивидуален избор за всяко домакинство, както показва локализацията им в различните части на жилищата.

Последната констатация е валидна и за разкритите термосъоръжения. Огнищата в едната сграда при Белокопитово, както и в тази от Градище, са разположени близо до една от късите стени, почти при „ъгъла“ на постройките. Около тях са документирани допълнителни елементи – глинобитно съоръжение, свързано с металургична дей-

[21] Проучвателите на Вълчедръм отбелязват, че жилищата са с неправилна правоъгълна форма, т.е. може да се допусне, че става въпрос за овален план.

ност в Белокопитово (Лещаков 2016, 32 – 34) и хромелно съоръжение и предхромелна яма в Градище. Останките от огнище във втората сграда на Белокопитово са разположени в нейната западна половина, но близо до центъра на жилищното пространство[22].

При Панайот Волово, според първото съобщение за разкопките (Гоцев и др. 2013, 108), термични съоръжения са регистрирани само в едната постройка, но са две – едно по-малко, с размерите на „стандартно“ огнище и едно по-голямо, което може да представлява домакинска пещ. Според публикацията на Г. Джурковска във втората сграда също има следи от няколко термосъоръжения, при това в двете сгради локализацията им е в различни техни части (Dzhurkowska 2023, 186; 204, Fig. 6). Тези примери нямат корелация с данните от Градище и Белокопитово и подчертават индивидуалния избор на обитателите на селищата, включително в рамките на едно селище.

Пространственото съотношение жилища – ями може да се анализира според данните от три от къснобронзовите обекти в микрорайона – Градище, Панайот Волово и Белокопитово.

Най-голямото разстояние между разкритите къснобронзови сгради и ямите (става въпрос за тези, които са извън жилищата) от същата епоха не надвишава 500 м, но за повечето вкопани съоръжения стойността е около 150 м, т.е. те са разположени близо до постройките. Специално за Белокопитово трябва да се вземе под внимание фактът, че ямите отговарят на различни фази от съществуването на селището и все още не може да се изгради цялостна представа за планиграфията на обитаваното място.

Особеност, която се наблюдава засега само при Панайот Волово, е групирането на ямите близо до други съоръжения – ров и каменна могилка.

Артефактите и позицията им в ямите са следните: Панайот Волово – струпвания от животински кости върху ямите, счупени на място в съоръженията съдове, фрагменти от обмазки и преносими огнища, животински черепи, кремъчни ядра, разположени в хомогенна тъмнокафява пръст, примесена с въглени, регистрирани са и следи от горене в самите ями (Гоцев и др. 2013, 107 – 108; 107 – обр. 1; Dzhurkowksa 2023, 185); Белокопитово – черепи на две млади прасенца в една от ямите (Лещаков, Бабаджанов 2019, 115). Проучените ями при Плиска са съдържали керамични фрагменти и отухлена пръст (вж. статията на И. Бабаджанов, Я. Димитров в този том), но няма детайли относно това дали тези материали са били в определени пластове, или са разпръснати в запълнителя.

На тази база, поне за Панайот Волово, може да се предположи, че ямите, както и при Градище, са имали ритуална функция и практиките са изпълнявани в непосредствена близост до домовете. Също с такава функция би могъл да се обвърже и ровът, завършващ с две ями при краищата си, но са необходими повече детайли за него и ситуациите, свързани с него, за да се потвърди тази хипотеза.

АНАЛИЗ НА КЕРАМИЧНИЯ МАТЕРИАЛ ОТ ГРАДИЩЕ 88

Керамичните съдове представляват основният археологически материал, придобит при проучването на къснобронзовата постройка и ямите. Те са силно фрагментирани, с изключение на три изцяло запазени съда и четири профила, които са възстановими. Няма примери, които да предполагат наличието на керамика, произведена на бързо грънчарско колело.

Керамиката, включена в настоящия анализ, произхожда от затворени комплекси. Единствено данните от западната част на сондаж 10 имат несигурен контекст. Там вероятно е имало яма, чиито граници не са установени поради цвета на околната среда – може да се допусне, че става въпрос за естествено понижение на терена, запълне-

[22] Лична комуникация с колегата И. Бабаджанов, за което му благодаря.

но с тъмен нанос, което попречи за очертаване на вкопаване. От друга страна, фрагментите са намерени в ограничено пространство и близо до ями №№ 1, 3 и 4, което още веднъж навежда на мисълта за наличие на вкопано съоръжение.

Керамичният материал е разделен на две групи – масов, т.е. фрагменти, които дават информация само за отделни части на съда, а цялостната форма не е сигурна и такива фрагменти, които позволяват да се направи реконструкция на формата. Последните са залегнали в основата на класификацията.

Масовият материал е анализиран от гледна точка на технологичните особености (дебелина на стените, цвят, покритие и третиране на повърхността, характеристика на тестото), за да се допълни и обогати информацията. Под внимание е взет само онзи, който произхожда от жилището, а информацията от нехарактерните фрагменти от ямите е използвана частично, когато са установени детайли, които не се наблюдават при материала от жилището.

Масов керамичен материал

Жилище, първа фаза

Фрагментите от фина керамика (деб. на стените от 3 до 5 мм) в яма № 3 са петнадесетина. Съдовете са изработени от средно фина и средно фина към фина глина. Малко над половината от тях имат ангобирана или покрита със *self-slip*[23] повърхност, добре загладена и носеща следи от излъскване. Делът на финитe фрагменти, които са с черен цвят и на тези с бежово-кафяв (понякога на петна), е почти равен. Глината на тънкостенните съдове е с примеси от фин или среднозърнест пясък, фини органични примеси и по-рядко шамот.

Останалите фрагменти от ямата са с дебелина на стената от 1 до 1,3 см. При тези, при които има запазена повърхност, тя е с кафяв или тъмнокафяв цвят. Следствие на вторично опалване при различна температура някои фрагменти от ямата са придобили керемиденочервен или сивкав цвят. При повечето глината е средно груба. Намерен е един голям фрагмент от дебелостенен съд, чиято външна повърхност е неангобирана, но е покрита със *self-slip*.

В тестото на дебелостенната керамика са добавяни примеси, които са същите като при тънкостенните съдове, различни са само тяхната големина и концентрацията.

Фрагментите, намерени непосредствено над пода на жилището в неговата първа фаза, имат идентична характеристика като тази на материала от яма № 3. Преобладава кафява, сивкаво-кафява, тъмнокафява повърхност. Тя не е ангобирана и е само загладена. Дебелината на стените при повечето варира от 1 до 1,5 см, като дебелостенните фрагменти са от груба или средно груба глина. Тънкостенните съдове са представени от единични фрагменти, които са с тъмнокафяво-черна или черна, много добре загладена повърхност, върху която личат следи от излъскване. Един от тези фрагменти е от много фин съд – дебелината на стената е едва 3 мм, глината е фина и примесена с много фин пясък и фини органични примеси.

Жилище, втора фаза

Голяма част от керамичните фрагменти имат малки размери. Изключение са големите и средно големите фрагменти от един съд. При някои има следи от вторично горене, но те са малко на брой, а тези с остъклена повърхност са единични.

Преобладаващият цвят на съдовете е кафяв в различни нюанси – тъмнокафяв, светлокафяв, бежово-кафяв, бежов, както и петна в изброените цветове. Дебелината

[23] За термина вж. https://www.britishmuseum.org/collection/term/x105328 и https://www.archaeologs.com/w/self-slip/en. Най-общото значение е: фин слой от глина, който се получава, когато се добавя вода при заглаждането и формуването на тялото на съда.

на стените обикновено е около 1 см, а в единични случаи 1,5 – 1,8 см.

Рядкост са фрагментите, които са с черен или сиво-черен цвят. В повечето случаи той се дължи на ангобата, с която са покрити. Тези фрагменти произлизат от тънкостенни съдове или от такива със средна дебелина на стената, т.е. в диапазона 5 – 8 мм. Част от ангобираните фрагменти имат кафяв или бежов цвят. Изключително ниският процент на съдовете с ангобирана повърхност може да е следствие на износване на техните стени при употребата или да се дължи на сезонните атмосферни промени след фрагментацията им.

По-голямата част от фрагментите са само със загладена повърхност (равномерно или неравномерно), а излъсканата е изключение.

Повечето съдове са формувани от средно груба глина, а тези, които са от средно фина глина (фината глина попада в графа „изключения“) или груба такава, са в минимални количества.

Примесите, използвани за придобиване на необходимата пластичност на тестото, не показват голямо разнообразие. На първо място е пясъкът – едро- или дребнозърнест в различна концентрация, следван от камъчета – най-вече с малки размери, но в различни концентрации. Фините или средно фини органични примеси имат най-често ниска концентрация. Шамотът е с висока или средна концентрация, но се наблюдава само в отделни случаи. От ямите извън жилището произхождат, макар и много рядко, фрагменти със слюда в глината.

Трябва да се отбележат и няколко специфични изключения от общата картина.

В жилището е намерен един фрагмент, в чиято глина има по-едри парченца от черупки на мекотели, най-вероятно добавени интенционално. Напълно сравними са и няколко фрагмента, произхождащи от яма № 15. Фрагментът от жилището, в чието тесто са регистрирани по-едри черупки от мекотели, принадлежи на дебелостенен съд (деб. на стената 1,8 см). Глината е средно груба и би трябвало да се очаква, че при такъв съд повърхността ще бъде само загладена, но напротив – външната повърхност е покрита с ангоба, която е с много добро оглаждане.

Тук трябва да бъде споменато, че в западната част на обекта (Градище 88/1) има керамика от IV хил. пр. Хр., в чиято глина масово са добавяни черупки от мекотели. Ето защо има вероятност дискутираните фрагменти да са внесени в съоръженията от II хил. пр. Хр. случайно. Конкретните обстоятелства обаче изключват тази възможност почти напълно, тъй като средата, в която са намерени, е чиста и се отнася към КБЕ. Освен това наличие на подобни примеси е засвидетелствано при други обекти от КБЕ на север от Дунав (Bolohan 2016, 222).

Другата група фрагменти (три на брой от един или два съда), които „излизат“ извън масовата характеристика на материала, са с неангобирана, загладена външна повърхност. Вътрешната им страна обаче е покрита с дебела ангоба с променлив цвят – от черна до червено-кафеникава. Заглаждането на ангобираната повърхност е неравномерно. Фрагментите са с дебелина 1 см и са изработени от средно груба глина. Още десетина фрагмента, вероятно от един съд, имат ангобирана вътрешна повърхност. При тях цветът на ангобата е бежов и тя е равномерно загладена. Тези стени са с дебелина 1,5 см, а глината им е груба.

Към групата на „специфичните случаи“ могат да се добавят още няколко фрагмента, които имат доста повредена вътрешна повърхност на стените, докато външната е запазена. Общо фрагментите с тази особеност са четири, като два по два произхождат от различни локации в сградата и от различни дълбочини. Глината им е груба и средно груба, а дебелината на стените – 1 см. И докато при два от тях има следи от вторично горене, което допуска мисълта, че „повредите“ по вътрешната страна се дължат именно на това, то при другите два фрагмента няма констатирана подобна интервенция.

Трудно е да се отсъди на какво се дължат описаните изключения, но може да се помисли, че тези съдове са служили за съхраняване на по-специфични продукти или са имали по-особено предназначение.

Класификация и типология

Материалът, който може да се използва за определяне на категориите съдове, е в сравнително голямо количество (около 180 фрагмента), но в повечето случаи керамичните фрагменти имат малки и средни размери, което затруднява идентификацията. Това се отразява на прецизността на изградените класификация и типология (отнасянето им към една или друга категория съдове или към един или друг тип в много случаи е твърде условно). Критериите, които са следвани при изграждането на класификацията, са предложени още през 1988 г. (Лещаков 1988, 5 – 11) и досега не са предизвикали обоснована и задълбочена критика. Те се отнасят за керамиката от ранната бронзова епоха, но са напълно приложими и за нейния късен период. Цитираният автор разделя категориите глинени съдове според функционалните им особености и формалната им характеристика. От това произтичат и съответните наименования, които са условни заради използваните съвременни или класически термини.

Разгледана е типовата характеристика за всяка форма, определени са технологичните видове, а украсата е определена като техника и място на нанасяне върху съдовете.

Част от изобразените фрагменти (графичното представяне на керамиката на таблата е по контексти) не са включени в предложената по-долу класификация и типология, но присъстват в таблата, за да се онагледи цялостната картина за керамичния инвентар от жилището и проучените ями. С такова намерение бе направено и детайлно каталожно описание на повечето от характерните фрагменти[24].

Дори първичната обработка на керамиката от двете фази на жилището, както и от ямите показва, че тя е хомогенна в технологичен и морфологичен аспект и не се откриват разлики, които могат да са индикатор за значително хронологическо несъответствие. Това дава основание информацията да бъде анализирана в нейната цялост.

В затворените комплекси на обект Градище 88 са намерени следните категории съдове: паници, купи, гърнета, кани, чаши, амфоровидни съдове, съдове-хранилища, пюраноси и „кратеровидни“ съдове. Липсват категориите „кантарос“ и „редки съдове“. Похлупаците са представени с един екземпляр. Сред керамичните фрагменти и малкото цели съдове не бе отличен нито един, който да попадне в групата на импортите.

Паници

Представени са само в жилището (Т. VI. 1 – 2). Става въпрос за отворени съдове с максимален диаметър при устието и височина на тялото, по-малка от неговия диаметър. Двете паници са полусферични. Дъното при екземпляра, който е с възстановен цял профил, е равно. Устията са прави, а устийният ръб – леко заоблен, почти равен. Диаметрите им са около 16 см, а дебелината на стената 5-6 мм. Повърхността е неравномерно загладена и неангобирана със следи от *self-slip*. Глината е средно фина към средно груба, като към минералните примеси са включени и органични примеси с ниска концентрация (данните за повърхността и глината са за съда от Т. VI. 2). Нямат украса. Прави впечатление, че количествено паниците имат силно ограничено при-

[24] Каталожното описание е в табличен вид, съответно заема голям обем. Тази е причината таблицата с данните за технологичните характеристики да не бъде поместена в книжния носител, а да присъства само в електронното издание. Освен описание на керамичните фрагменти и съдове от КБЕ в каталога са включени и част от фрагментите, намерени в ямите от РЖЕ. Таблиците са достъпни с дигиталния идентификатор на следния адрес: https://doi.org/10.53250/areip6

съствие в керамичния репертоар, но същата констатация е направена за обектите на територията на Кослоджени в изследването на B. Hänsel (1976, 74).

Купи

Диаметърът на устието при купите е равен или незначително по-малък от максималния диаметър на съда, а височината е по-малка или равна спрямо диаметъра на устието. Това позволява да бъдат отнесени към затворените форми. От друга страна, тези съдове са близки с кратеровидните, като отликите се проследяват в съотношението „височина/диаметър на устието“ (в полза на първата величина при кратеровидните съдове) и в наличието или липсата на специфични „луновидни“ орнаменти/дръжки (според данните от Градище 88). Наблюдава се обаче близост в оформянето на ръба на устието, затова грешките при идентификацията не са изключени.

В жилището е намерен само един фрагмент, който със сигурност може да се отнесе към купите (Т. V. 12), докато в ямите те са общо 14 (Т. XI. 2; XII. 9 – 10, 13; XIV. 14 – 19; XVI. 2 – 3, 14; XVII. 6).

Категорията е определена въз основа на фрагменти, при които липсват дъната, а в повечето случаи и значителна част от долната част на тялото.

– Първи тип – купи със сферо-конично или сферично тяло. Обединени са, тъй като няма точни данни за долната част на тялото и коничната част е предполагаема (Т. V. 12; XI. 2; XII. 9 – 10; XIV. 14 – 19; XVI. 2, 14; XVII. 6). Устията могат да бъдат извити навън със заоблен (Т. V. 12; XVI. 2) или равен устиен ръб с удебеление (Т. XI. 2). Другите разновидности са: прави или леко наклонени навътре устия, като устийният ръб е заоблен, с изтъняване отвътре и с удебеление от външната страна (Т. XII. 9 – 10); заоблен с удебеление от външната страна (Т. XIV. 15 – 16, 19; XVI. 14), заоблен и леко изтънен отвътре (Т. XIV. 17); завито навътре устие с устиен ръб, който може да е равен или заоблен, с удебеление отвън (Т. XIV. 14, 18; XVII. 6).
– Вторият тип купи е представен само от един фрагмент[25] с малки размери (Т. XVI. 3). Все пак според наклона на стената може да се предположи, че тялото е или с конична горна част и сферична долна, или е биконично. Устието е наклонено навътре, а устийният ръб е равен, със силно изразено удебеление отвън.
– Третият тип купи също е определен само по един фрагмент (Т. XII. 13). Устийната част е права, добре отделена от тялото, наподобяваща къса шия, ръбът на устието е равен, тялото на съда вероятно е конично.

Отделените втори и трети тип при купите са условни, защото не може да се определи съотношението височина/диаметър на устието. Освен това при единия се констатира „къса шия“, а другият е изработен от средно груба към груба глина, която не е засвидетелствана при сферичните купи. Следователно може да става дума и за междинна форма голяма купа-гърне.

Най-малката стойност на диаметъра на устията при купите е 12 см (единичен случай), а всички останали са с диаметър над 18/20 – 22 см, като максималният достига до 25 – 26 см. Дебелината на стената обикновено е около 6-7-8 мм, но има и тънкостенни екземпляри с дебелина 4-5 мм. Външната повърхност може да е неангобирана и загладена, ангобирана – загладена или излъскана, със *self-slip* и заглаждане. Цветът ѝ е в гамата на кафявото или на петна, като в един случай е сиво-черна. За всички съдове е използвана средно фина глина с едно изключение – съдът от третия

[25] Методически погледнато, определянето на даден тип по един представител е почти незащитимо, защото въпросният фрагмент би следвало да попадне в графата „импорти“ заради статистическото изключение, което би представлявал. В конкретния случай обаче всичко говори за локалния произход на дискутирания фрагмент. Следователно можем да твърдим, че това противоречие се поражда от обема на обработения информационен масив.

тип, който е формуван от средно груба към груба глина. Освен пясък и много рядко дребни камъчета почти всички купи имат съдържание на органични примеси в тестото, най-вече фини, със средна и висока концентрация, а при четири от тях е установен и шамот с ниска или средна концентрация. Слюда с висока концентрация е налична само при един съд. Украса – релефна лента с ямички, разположена под устието, има само при един фрагмент (Т. XI. 2).

Гърнета

Най-общо това са съдове с височина, по-голяма от диаметъра на устието, а максималният диаметър на тялото е по-голям или почти равен на този на устието. Точни съотношения между размерите на отделните части на съдовете, конкретно за обект Градище 88, не могат да бъдат изведени. Категорията е представена на обекта с най-много фрагменти – около 50 броя, като около 30 от тях са от жилището. Почти всички са от най-горната част на съдовете. Според това как е оформена тази част и съответно наклона на стените, които дават макар и неточна представа за прелома и тялото, могат да се разделят в няколко типа[26]:

– Първият тип включва гърнета с цилиндрична горна част. При тях няма отделяне на шия, а според наличните податки за стените може да се предположи, че тялото най-вероятно е цилиндрично-конично, а максималният диаметър е в долната му част (Т. IV. 7 (обр. 14. 1) – 9; V. 2 (обр. 14. 3, дясно); VII. 4 – 5; VIII. 11, 13; XIII. 5; XV. 7). Устията са прави, като само в един случай се наблюдава профилиране навън и заоблен ръб (Т. IV. 9). Ръбовете им са в няколко варианта: равно оформен устиен ръб с удебеление отвън (Т. IV. 7 – 8; VII. 4); равен, леко изтънен отвътре ръб на устието с удебеление (Т. VIII. 11); заоблен, изтънен отвътре устиен ръб с удебеление отвън (Т. V. 2); заоблен ръб на устието с изтъняване или без отвътре, без удебеление отвън (Т. VII. 5; XIII. 5; XV. 7) или заоблен ръб с удебеление (Т. IV. 9; VIII. 13)[27].
– Вторият тип гърнета са с прави стени, които едновременно с това са наклонени навътре, като по този начин горната част на съда е отделена. Тя е конична, рядко цилиндрична, но с отделяне на тялото, като преломът е плавен. То вероятно е сферо-конично или сферично (?) (Т. IV. 3 (обр. 14. 2), 5; V. 4, 11; VII. 6 – 7, 9; VIII. 15 – 19; XI. 1, 8; XII. 1; XIII. 1, 6; XIV. 6; XV. 1; XVI. 1, 4; XVII. 7). Устията могат да бъдат леко отворени навън, а ръбовете им: заоблени, с изтъняване отвътре (Т. XVI. 1), заоблени, с удебеление отвън (Т. IV. 3; VIII. 17; XI. 1), заоблени, с изтъняване от двете страни и с удебеление отвън (Т. XIII. 1; XIV. 6), равно оформени, с удебеление отвън (Т. VIII. 16). Устия, които са наклонени навътре, имат заоблени ръбове с изтъняване отвътре и удебеление отвън (Т. IV. 5), равни (Т. XI. 8) или равни с удебеление отвън (Т. XII. 1). При правите устия ръбът може да бъде заоблен (Т. V. 11; XVI. 4), заоблен, с удебеление отвън (Т. VII. 7, 9 (обр. 15. 2); VIII. 18; XVII. 7), заоблен, с изтъняване отвътре (Т. VIII. 15), равен (Т. VIII. 19) равен, с удебеление отвън (Т. VII. 6), равен, с изтъняване и удебеление отвън (Т. V. 4).
– Гърнета, при които е оформен по-отчетлив прелом към тялото, понякога с добре отделена къса шия. Стените под устието, т.е. в горната част на съда, са

[26] Не всички фрагменти от гърнета могат категорично да се отнесат към един или друг тип, особено що се отнася до тип 2 и 3. За някои фрагменти дори отнасянето към категорията не е еднозначно, тъй като горната част, която се взима предвид при анализа, може да принадлежи и на амфора.

[27] При някои от изброените примери има гладка релефна лента непосредствено под устието и трудно може да се прецени дали става въпрос за самостоятелен елемент – украса, или за част, свързана с оформянето на устийния ръб.

Обр. 14. Яма № 3 в жилището, КБЕ: 1 – 2. Фрагменти от гърнета; 3. Фрагменти от кана и гърне; 4. Фрагмент от амфора или купа

Fig. 14. Pit No. 3 in the house, LBA: 1 – 2. Fragments of pots; 3. Fragments of a jug and a pot; 4. Fragment of amphora or deep bowl

прави или по-силно наклонени навътре, извити навътре или с пречупване навътре под устието (Т. VI. 6; VII. 1 – 2, 8; VIII. 2 – 3, 7, 9, 21 (обр. 15. 5); XII. 14; XIII. 3, 7; XIV. 11; XV. 4 (обр. 16. 4) – 5, 8). Тялото може да бъде сферично (?) или сферо-конично с по-малко или силно изпъкнали навън стени (Т. VI. 6; VII. 2; XIII. 3). Устията са отворени навън, наклонени навътре или прави. Устийният ръб при отворените навън е заоблен (Т. VII. 1, 8; VIII. 21; XV. 4), заоблен, с удебеление (Т. VI. 6; XIII. 3), заоблен, с изтъняване и удебеление или без (Т. XII. 14; XV. 5), равен, с удебеление (Т. VIII. 9). При наклонените навътре устия ръбът може да е оформен равно, с изтъняване или да е заоблен, с удебеление отвън (Т. VIII. 2 – 3), а при правите устия – равен, с удебеление (Т. VIII. 7; XV. 8) или равен, изтънен, с удебеление отвън (Т. VII. 2; XIV. 11).

Най-често срещаният диаметър при устията на гърнетата е 22 – 25 см, а отделни фрагменти имат диаметър 15 – 16 до 18 см и 9 до 12 см като минимален размер. Максималният размер е около 30 – 32 см, който е регистриран при няколко фрагмента, причислени към категорията на гърнетата, но биха могли да представляват и хранилища. Само при един съд има данни за диаметъра на дъното, който е около 9 см, при диаметър на устието 22 – 24 см.

Дебелината на стената е от 8 мм до 1,3 см, но както показва съдът от Т. 13. 3, тя може да варира от 7 мм до 1 см само при един съд.

Обр. 15. Керамични съдове от жилището, КБЕ: 1. Фрагмент от амфора, втора фаза; 2. Фрагмент от гърне, втора фаза; 3. Фрагмент от хранилище, втора фаза; 4. Фрагменти от амфора и кана, първа и втора фаза; 5. Фрагмент от гърне, втора фаза

Fig. 15. Vessels from the LBA house: 1. An amphora fragment, second phase; 2. A pot fragment, second phase; 3. A storage vessel fragment, second phase; 4. An amphora and jug fragments, first and second phase; 5. A pot fragment, second phase

Външната повърхност на всички гърнета е неангобирана, неравномерно или равномерно загладена, с едно изключение, при което е регистриран *self-slip* и заглаждане. Възможно е при повече съдове да е имало покритие *self-slip*, но да не е запазено. Цветът на повърхността е почти винаги кафяв в различни нюанси, но се срещат и тъмносиви съдове.

Най-често гърнетата са формувани от средно груба глина, но средно фината глина е почти равнопоставена. Има и фрагменти от груба глина или средно груба към груба, а в един случай глината е средно фина към фина. Примесите са основно

Обр. 16. Керамични фрагменти, КБЕ: 1. Фрагмент от кратеровиден съд, сондаж 10; 2. Фрагмент от кратеровиден съд, яма № 3′; 3. Фрагменти от първази или устия на питоси и фрагмент от гърне, яма № 20; 4. Фрагмент от гърне, яма № 18

Fig. 16. LBA sherds: 1. A krater-shaped vessel sherd, trench 10; 2. A krater-shaped vessel sherd, pit No. 3′; 3. Fragments of clay borders or rims of storage vessels and a pot sherd, pit No. 20; 4. A pot sherd, pit No. 18

минерални – пясък и камъчета с различни размери и концентрация. Рядко са добавяни органични примеси, които са най-вече с ниска и средна концентрация. В отделни случаи са регистрирани слюда и шамот.

Украсата е изцяло пластична и представлява:

1. една или две гладки хоризонтални ленти, разположени под или непосредствено под устието, или на прелома към тялото (Т. IV. 7 – 9; VII. 1 – 2, 4 – 5, 8; VIII. 16 – 17; XV. 1, 7);
2. една или две хоризонтални гладки ленти, съчетани с пластичен езичест „израстък“ (с триъгълна форма) под устието (Т. IV. 5; VII. 7; XV. 8; XVI. 1);
3. пластичен езичест „израстък“ под устието или на прелома към тялото (Т. IV. 3; XI. 8; XII. 14; XIII. 1, 3, 5 – 7; XV. 5);
4. „луновидна украса“ под устието (Т. VII. 6);
5. „луновидна украса“, съчетана с хоризонтална гладка лента – под устието (Т.VII. 9);

6. „израстък“, подобен на конусовиден букел под устието (Т. XIV. 6 и вероятно XVII. 7);
7. вертикална гладка лента, оформяща ъгъл с хоризонтална гладка лента под устието (Т. V. 4);
8. вертикални гладки ленти – единични или двойни, спускащи се от устието надолу и вероятно издигащи се малко над устието, някои със запазени удебеления в горната част (Т. VI. 6; VIII. 21; XV. 4);
9. хоризонтална лента с ямички по или под устието (Т. VIII. 15, 19).

При един фрагмент са оформени с отнемане на глина ямички, разположени малко под устието (Т. VIII. 3).

Дванадесет от фрагментите нямат украса.

Кани

Каните са дълбоки съдове с издължена, отделена от тялото шия. Диаметрите на шията и устието са по-малки от максималния диаметър на тялото. Съдовете имат една дръжка. Разграничени са 16 фрагмента, които могат с по-голяма увереност да се причислят към тази категория, като шест от тях произхождат от жилището, а останалите са от къснобронзовите ями извън границите на постройката.

– Почти всички фрагменти от кани принадлежат на един тип (Т. II. 4; III. 1; V. 5 (обр. 14. 3 – ляво); VI. 8 (обр. 15. 4 – дясно) – 9, VIII. 4, 6; XI. 5; XII. 8; XIV. 1 – 5; XV. 2; XVII. 2 – 3). При него шията е конична или цилиндрична, с прави или извити навътре стени. Дължината ѝ е около 1,5 пъти по-малка от дължината на тялото. Това съотношение едва ли може да се счита за общовалидно, тъй като е изведено на базата на единствения пример, който е с възстановен цял профил (Т. II. 4). Частична подкрепа дават и приблизително възстановените съотношения при другите съдове.

Диаметърът на шията в най-широката ѝ част е около 1,5 – 2 пъти по-малък от максималния диаметър на тялото, най-общо казано. Тялото е сферично, в различни варианти на издълженост, с по-слабо или силно издути навън стени, както е при каната от Т. II. 4. и при фрагмента от Т. XV. 2. Вероятно е част от съдовете да са със сферо-конични тела. Този тип кани могат да бъдат със скосено устие (Т. II. 4) или хоризонтално – всички останали фрагменти. Възможно е част от определените като хоризонтални устия да са имали леко скосяване (напр. Т. V. 5), но то да не е ясно доловимо заради фрагментираността на материала. Устията при повечето кани от този тип са извити навън, със заоблен ръб (Т. II. 4; V. 5; VI. 8 – 9; VIII. 4, 6; XIV. 1), със заоблен ръб с удебеление отвън (Т. XVII. 3) или заоблени, с изтъняване и удебеление отвън (Т. XI. 5). Устието на съда може да бъде и право, а оформянето на ръба – равно, с изтъняване отвътре (Т. XII. 8), заоблено (Т. XIV. 3), заоблено, с изтъняване отвътре (Т. XIV. 2, 4), заоблено, с удебеление отвън (Т. XIV. 5; XVII. 2).

Дъното при единствения цял екземпляр е слабо конкавно.

Дръжките могат да бъдат с правоъгълно сечение, със заоблени къси страни (Т. V. 6), с елипсовидно сечение, което е с вдлъбване от едната страна (Т. II. 4; IX. 7), неправилно ромбовидно със заоблени ъгли (Т. XI. 9) или с триъгълно (Т. XII. 5 – дръжката би могла да е и от чаша). Прикрепването на дръжката към тялото е при устието и при максималния диаметър на тялото, според примера от Т. II. 4, но може да съществуват и други варианти.

Диаметърът на устията при повечето съдове е от 11 – 12 см до 17 см, три съда имат диаметър 7 – 8 до 10 см и четири кани са с размер на устието 18 – 20 см или 22 – 24 см. Дебелината на стената е 4 – 5 до 6 мм и само при два от фрагментите тя е 8 мм и 1 см. При обработката на външната повърхност се срещат различни варианти, като почти еднакъв брой са фрагментите с покритие *self-slip* и заглаждане (при един

от тях има ангоба по шията, а тялото е със *self-slip*) и тези с ангобирана и излъскана повърхност, или със загладена и неангобирана повърхност. При единични случаи повърхността отвън е неангобирана и загладена, а вътре ангобирана и излъскана, или е без ангоба, но с излъскване.

Цветът на външната повърхност варира от бежов до тъмнокафяво-черен, а равният черен цвят се дължи на ангобата.

Тестото, което е използвано за формуване на каните, е изключително със средно фина или средно фина към фина структура. Към минералните примеси – основно пясък, често са добавяни органични примеси (обикновено фини) с ниска или средна концентрация, а в единични случаи шамот или слюда с ниска концентрация.

– Два фрагмента могат да се отделят или като втори тип кани заради плавния си профил, или като междинна форма спрямо чашите или купите (Т. XII. 15; XVII. 8). За разлика от каните от първия тип при тях диаметърът на шията е почти равен на максималния диаметър на тялото и клони като стойност към диаметъра на устието. При единия съд (Т. XVII. 8) шията е почти цилиндрична с прави стени, добре разграничена от плещите на съда, докато при другия преходът е плавен (Т. XII. 15). Телата на двата съда имат по-малка височина в сравнение с тези от първия тип, т.е. като морфология повече се доближават до телата на купите и са сферични или сферо-конични. Единият фрагмент е със запазена висока дръжка (Т. XII. 15), която се издига над устието и е закачена за него и при най-издутата част на съда. Профилът на съда е почти идентичен на някои чаши (вж. напр. Т. VI. 4; XVII. 5), но диаметърът на устието му е значително по-голям – 25 см. Другият съд (Т. XVII. 8) е с диаметър на устието 16 см.

И двата съда са тънкостенни, с дебелина на стената 5 до 6 мм. Повърхността на единия е със *self-slip* и следи от излъскване, а на другия е неангобирана и само загладена, а цветът ѝ – кафяв-тъмнокафяв. Изработени са от средно фина и средно груба глина, в която са регистрирани органични примеси с ниска концентрация.

На последно място ще спомена още два фрагмента, за които не може да бъде определено със сигурност дали принадлежат към тази категория, или към гърнетата (Т. VIII. 1; XII. 12). И при двата устието е извито навън, а стената непосредствено под него е силно пречупена навътре, както е при гърнетата от третия тип. Устието на фрагмента от Т. VIII. 1 има издигане, което най-вероятно маркира основата на вертикална дръжка, надвишаваща неговия ръб. Ако това е така, то отнасянето на формата към каните би било допустимо. И двата разглеждани тук фрагмента имат конична горна част и сферично или сферо-конично тяло. Диаметърът на устията е 15 и съответно 18 см. Дебелината на стените им е 7 и 8 мм, което е по-типично за гърнетата, но външната им повърхност е ангобирана или със *self-slip* и следи от излъскване, което се среща по-често при каните, съответно е черна и кафява на цвят. Глината е средно фина и средно груба, като при втората е регистрирано наличие на шамот с висока концентрация (става въпрос за фрагмента от Т. XII. 12), примес, който е изключение при каните.

Чаши

Тази форма е представена в колекцията с два цели съда и осем фрагмента, както и с няколко вертикални дръжки. Диаметърът на устието е почти равен на максималния диаметър на тялото или максималният диаметър е по-голям, но разликата не е значителна. Чашите са с малки размери и повечето или всички (?) имат една дръжка, която се издига над устието. Сигурни данни за чаши с две дръжки няма, което не противоречи на наблюденията на Н. Болохан (Bolohan 2016, 225).

Тялото на чашите е сферично или сферо-конично, но коничната част не е силно изразена (напр. Т. II. 1; III. 3). Разлика има при оформянето на съда под устието.

– Чаши без отделяне на шия. Преходът от подустийната част към тялото е плавен, без прелом. Наблюдава се меко пречупване навътре на стената непосредствено под ръба на устието (Т. II. 1, 2; III. 3, 4; XII. 3; XVII. 4).
– Чаши с по-добре отделена горна част, при които е оформен по-рязък прелом между устието и тялото. Стените под устието може да са прави и да оформят цилиндрична горна част (Т. VI. 4), да са наклонени навътре – конична горна част, съчетана с по-силно пречупване навътре непосредствено под устието (Т. VIII. 12; XIV. 13) или да са по-силно извити навътре (Т. XIII. 4; XVII. 5).

Устията при почти всички чаши са в по-малка или по-голяма степен отворени навън, изключение е съдът от Т. XVII. 4, а ръбовете им са заоблени или равни, като в един случай има удебеление отвън (Т. XIV. 13). Диаметрите на устията са с размер от 7 – 8 см до 10 – 12 см, като при миниатюрната чашка (Т. II. 1) той е 5 см.

Дъната при запазените примери са равни (Т. II. 1; XVII. 4) и при някои има мек преход от тялото към дъното, като по този начин се създава впечатление, че то е заоблено, но реално има равна основа (Т. II. 2).

Само при три от фрагментите липсват дръжки. Дали това отразява оригиналното оформяне на съдовете, или е резултат от степента на запазеност, не може да се отсъди категорично, но една чаша от Тутракан също дава основание да се приеме, че част от съдовете са били без дръжки (Alexandrov et al. 1998, 16, Pl. 7/1). Вертикалните дръжки са прикрепени в горната си част към самия ръб на устието, а в долната – към най-широката част на тялото. Издигат се над устието. Сеченията им са: правоъгълно (Т. XVII. 5), елипсовидно (Т. II. 2), кръгло и правоъгълно (Т. XIII. 4), ромбовидно и триъгълно (Т. VI. 4). Често се срещат и тези с по-лошо или по-добре оформено триъгълно сечение (Т. II. 1; IX. 6, 8; XV. 3, 9).

Шест фрагмента имат дебелина на стената от 4 до 6 мм, две от чашите са с дебелина 7 – 8 мм.

Външната повърхност в повечето случаи е без покритие и е загладена, а в един случай неангобираната повърхност е със следи от излъскване. При два фрагмента е налично покритие от *self-slip* и ангоба, върху които има остатъци от излъскване. Цветът е от тъмнокафяв-черен до светлокафяв, кафяво-червеникав и бежов. Глината е средно фина, средно фина към фина или дори фина в единични случаи, като към минералните примеси често са добавяни органични такива с ниска или средна концентрация.

Амфоровидни съдове

Категорията е представена от един цял съд и 12 фрагмента, като по-голямата част от тях (осем броя), произхождат от жилището. Амфоровидните съдове са затворени, в повечето случаи с добре разграничена от тялото шия и две дръжки. Диаметърът на устията е равен или почти равен на този на шията и съответно е почти два пъти по-малък от максималния диаметър на тялото, ако съдим по целия съд (Т. II. 3; III. 2). Височината на шията е поне три пъти по-малка от височината на тялото – отново пропорциите са приблизителни и се базират на целия съд.

Устията могат да бъдат прави или почти прави, като при тях ръбът е равен, с изтъняване отвътре, заоблен, с изтъняване отвътре и удебеление отвън, заоблен или равен, с удебеление отвън (Т. II. 5; V. 9; VIII. 10 (обр. 15. 4 – ляво); XIV. 10). Останалите съдове, при които е запазена горната част, имат отворени навън устия и ръб, който е равен или заоблен, с удебеление или без (Т. II. 3; VI. 3 (обр. 15. 1); VIII. 8). В един случай имаме по-сложен профил, наподобяващ Т-образен (Т. XIV. 9).

Диаметърът на устието варира от 12 до 18 см и само при един съд е по-малък – 9,5 см.

Шиите са цилиндрични или слабо конични, със стени, които са прави (Т. V. 3, 9; XIV. 10), извити навътре (Т. II. 3; VI. 3; VIII. 10) или прави и наклонени навътре (Т. VIII. 8; XIV. 9).

Тялото може да е овоидно (Т. II. 3), сферо-конично (Т. VI. 10), сферично или биконично, но със силно издути стени (Т. II. 5; XVI. 8). Примерът от Т. II. 5 не може със сигурност да се отнесе към амфорите, макар че общата му тектоника е близка, но шията е много по-висока, а дръжката е само предположена. Всъщност, ако се допусне наличието на две дръжки, то релефната пъпка ще се окаже между тях – декоративна схема, която е популярна през СБЕ и КБЕ. Като контрадовод може да се посочи наблюдението, че конкретният екземпляр е изработен от тесто, чийто състав е характерен повече за гърнетата, отколкото за амфоровидните съдове. Има и трети вариант за определянето на категорията на този съд, който се базира на доста точен паралел със съд от Grădiştea Coslogeni (Morintz, Anghelescu 1970, 381, Fig. 6. 1). Авторите са определили съда като кана.

Относно обемите на съдовете може да се каже, че са твърде различни: максималният диаметър може да достигне 50 см (Т. VI. 10), но при целия съд е само 18 см (Т. II. 3). Вероятно е имало и доста по-малки, както показват два фини фрагмента, които носят типичните за амфорите дръжки (Т. XVI. 5, 8). Дебелината на стената на последните два цитирани фрагмента е 5 мм, но при останалите тя варира от 7 – 8 мм до 1,1 см.

Дръжките на съдовете са вертикални, сравнително къси, като дъгата им оформя сплесната полуелипса, чиято най-тясна част е ориентирана към устието. Те са прикрепвани към най-издутата част на тялото (Т. II. 3; VI. 10; XVI. 8). Сечението им е доста разнообразно: триъгълно, с различен маниер на оформяне (Т. II. 3; VI. 10; IX. 4), правоъгълно (Т. VI. 7), кръгло (Т. XVI. 5, 8), овално, с надлъжно вдлъбване (Т. IX. 9).

Външната повърхност е неангобирана и загладена, понякога грубо. При два фрагмента има ангоба и излъскване, а един е с покритие *self-slip* и също има следи от излъскване. Цветът може да бъде черен (при единия ангобиран фрагмент), светлокафяв/бежов до тъмнокафяв.

Глината, от която е направен целият съд, е средно груба, а средно груба към груба глина е използвана за съда, който не може да бъде категорично причислен към амфоровидните (Т. II. 5). Всички останали са изработени от средно фина глина, в която са добавяни органични примеси (не са регистрирани само при два фрагмента) с ниска до висока концентрация. В повечето случаи е добавян и шамот, също с ниска до висока концентрация. Веднъж е регистрирана слюда с висока концентрация, но само в ангобата.

Украса е налична при четири от тях или върху пет, ако се вземе предвид и съдът от Т. II. 5. Орнаментацията в три от случаите е върху шията или прехода между шия и тяло. Представлява гладка пластична лента (Т. V. 3, 13; VI. 3) или плитко врязана линия (Т. XIV. 10). Дискусионният за тази категория съд представя единственият пример за пластичен „израстък“ с конусовидна форма, разположен върху плещите (Т. II. 5).

Последният фрагмент, на който ще се спрем, е от съд със сравнително голяма дебелина на стената. Той е орнаментиран с кръг („медальон“), очертан от гладка пластична лента, прилепен към издутата част на тялото (Т. V. 8, обр. 14. 4). Включен е към категорията на амфоровидните съдове заради паралел с амфора от Radovanu, която е с идентична украса (Bolohan 2016, 289, Pl. 9. A. 6). От друга страна, същият орнамент е използван върху купа (Gershkovich 1993, 22, fig. 3. 2), което прави определянето на съда проблематично.

Преносими съдове-хранилища

Съдовете от тази категория са със значителни обем и дебелина на стените. Те са подобни на гърнетата, но доста по-големи от тях. Височината им е по-голяма от диаметъра на устието и максималния диаметър на тялото, съдейки по наклона на стените.

Пет фрагмента произхождат от жилището, а два са от ямите. Вероятно с хранилища се асоциират и няколко дъна (две от жилището и три от ями).

Според оформянето в горната част на съда хранилищата се групират в три типа.

– Първият от тях се характеризира с почти прави стени в най-горната част (Т. IV. 1; VII. 10). За тялото може да се предположи предпазливо, че е биконично или цилиндрично с конична долна част. Устието е отворено навън с ръб, който е заоблен, с удебеление отвън (Т. IV. 1) или равен, с удебеление отвън (Т. VII. 10, обр. 15. 3).
– Второто оформяне на горната част е с по-слабо или по-силно наклонени навътре стени, които освен това са извити навътре в различна степен (Т. V. 1, 14; XI. 7; XII. 2). Поради наклона на стените се допуска, че тези съдове са имали шия, която е била разграничена сравнително добре от телата. Последните вероятно са по-издути в горната си част, т.е. сферо-конични или отново са биконични, но с по-силно изпъкнали навън стени в горната част на тялото. Ръбът на устието е равен, изтънен, с удебеление отвън (Т. V. 1), заоблен, с удебеление и силно пречупване навън (Т. XI. 7) или заоблен, с удебеление, леко отворен навън (Т. V. 14; XII. 2).
– Третият тип е определен само по един фрагмент (Т. VII. 3), чиито стени в горната част на тялото също са наклонени навътре, но са леко издути навън, което предполага, че няма отделяне на шия, а тялото може би е било овоидно. Устието е леко наклонено навътре, с равен ръб с удебеление отвън.

Диаметрите на устията показват, че има ясна разлика между първия тип и другите два. Диаметърът при първия тип е от 40 – 44 см до 50 – 55 см, докато при останалите той е между 32 – 34 см като минимален и 36 – 38 см максимален. Този факт, както и подобието на втория тип хранилища с гърнетата от третия тип, подсказва, че хранилищата с пречупване под устието могат да се приемат като междинна форма, особено що се отнася до съда от Т. V. 1. (вж. характеристиките на повърхността и глината).

Външната повърхност на всички хранилища от Градище 88 е загладена равномерно или неравномерно и е без ангоба. Само в един случай има *self-slip* (съдът от Т. V. 1). Цветът е светлочервеникаво-кафяв, бежово-охров (фрагментите с червеникав цвят са горели), тъмнокафяв-кафяв и много тъмносив.

Дебелината на стената варира от 1 – 1,2 см до 1,5 см. Глината е средно груба, средно груба към груба или груба и само в един случай е средно фина към средно груба (съдът от Т. V. 1), като в някои случаи към минералните примеси в тестото е добавян шамот със средна концентрация или органични примеси с ниска концентрация.

Дъната, които могат да се свържат с хранилищата, са с големи диаметри – от 15 до 20 см, а дебелината им е от 2 до 3 см (Т. X. 3, 4; XV. 14; XVI. 10; XVII. 10). Те са загладени равномерно или неравномерно и са изработени от глина с груба текстура. Всички са равни, а в един случай е оформена „пета“, т.е. удебеление на външния ръб (Т. XVI. 10).

Регистрирани са два вида пластична украса: „луновиден“ орнамент в дълбок релеф, непосредствено под устието (Т. IV. 1) и хоризонтални гладки ленти по или под устието (Т. IV. 1; VII. 3; XI. 7; XII. 2).

Пюраноси

Само един фрагмент (Т. X. 1) е идентифициран като част от пюранос (относно пюраносите – дефиниция и функция, вж. Leshtakov 2019, 173 – 174 с лит.). Намерен е в жилището и представлява част от горивната камера. Има почти цилиндрична форма с леко изпъкнали навън стени, а ръбът на основата е равен, с удебеление отвън. Диаметърът му е 30 см в запазената част, а дебелината на стената е 1,2 см. Външната повърхност е неангобирана и неравномерно загладена, цветът ѝ е червеникаво-сив, което се дължи на факта, че е горял продължително време при не твърде висока тем-

пература. Изработен е от средно груба към груба глина, в която освен минералните примеси е вложен шамот с ниска концентрация.

„Кратеровидни“ съдове

Тази категория е нова за керамичния репертоар от КБЕ и е въведена заради някои белези на два съда (Т. XI. 4, 6 и обр. 16. 1 – 2), които биха могли да бъдат наречени и „големи дълбоки купи“, но обемът им е твърде голям. Наименованието е използвано заради сходството на формата с тази на античните кратери. Двата фрагмента имат сходно оформяне на устието и „луновидни“ орнаменти/дръжки под устието. Диаметърът на устията им е еднакъв (25 см), а максималните диаметри на телата са с почти същия размер (около 27 см за съда от Т. XI. 6). Може да се допусне, че височината на тялото е равна или почти равна на диаметъра на устието. Телата вероятно са издължено-сферични или сферо-конични. Устията са профилирани навън, а ръбовете им са заоблени или изтънени, с удебеление отвън. Дебелината на стената е 7 – 8 мм. Изработени са от фина и средно фина глина, като при единия към стандартните примеси са добавени органични такива и шамот с ниска концентрация, а при другия има слюда. Повърхността им е неангобирана и загладена, с кафяв цвят или на петна.

Похлупаци

Категорията е представена само от един пример. Фрагментът е намерен в жилището (Т. VIII. 23). Формата му може би е кръгла или леко елипсовидна, а сечението – елипсовидно, с равни горна и долна страна. Диаметърът е 10 – 11 см, а дебелината е 3 см. Повърхността е без ангоба, загладена равномерно и с бежов цвят. Глината е със средно груба към средно фина текстура с висока концентрация на дребни камъчета. Впечатлението за средно груба текстура се дължи повече на факта, че глината в лома е на бучки, което може би е следствие от лошо омесване на тестото и неотстранени сухи или по-твърди бучки в него (?).

Дъна

В керамичния комплекс на обект Градище 88 са представени няколко типа дъна. Водещи в количествено отношение са равните дъна, които могат да бъдат със заоблено или по-подчертано оформяне на външния ръб – т.е. с удебеление отвън, т. нар. „пета“ (Т. X. 3 – 6, 10 – равни дъна без „пета“; X. 2, 7 – 9 – дъна с „пета“). При някои от дъната има твърде меко оформяне при началото на стените (Т. II. 1 – 2; VI.2), което създава впечатление за заоблено дъно. Равните дъна са регистрирани със сигурност при следните цели съдове: амфори, чаши и паници. Следните предположения имат висока степен на вероятност за наличие на равно дъно – гърнета (Т. XIII. 3) и хранилища (Т. X. 3 – 4; XV. 14; XVI. 10; XVII. 10). Първият случай се нуждае от малък коментар – възможно е този съд да е представлявал част от пюранос. Спецификата на фрагментирането му – там, където може да се е свързвал с горивната камера, както и дебелото му, почти заоблено дъно, правят предположението вероятно, но не в твърде висока степен[28].

Само един цял съд има конкавно дъно – каната от Т. II. 4. На обекта не са регистрирани дъна със столче или нисък пръстен.

Дръжки

Представени са само вертикални дръжки, които са сигурно засвидетелствани при амфори (Т. II. 3; VI. 10; XVI. 5, 8), кани (Т. II. 4; XII. 15) и чаши (Т. II. 1 – 2; VI. 4; XIII. 4; XVII. 4 – 5). Според категорията на съда те са захванати или в най-широката

[28] Мнението е на проф. д-р К. Лещаков, за което му благодаря.

част на тялото (амфори), или се спускат от ръба на устието до най-издутата част на тялото – чаши и кани. При чашите дръжката се издига над устието (Т. VI. 4; XIII. 4). Съдът от Т. XII. 15, който според големия диаметър на устието си би могъл да е кана (размерите му са твърде големи за типична чаша), има една запазена дръжка, която е разположена като при чашите.

Напречните сечения на дръжките са различни – триъгълно, овално или овално с прищипване в средната част, правоъгълно, ромбовидно, кръгло. Категорично доминира триъгълното сечение. То може да не е оформено съвсем правилно (Т. II. 3) или да има подобна на капка форма, т.е. едната страна на „триъгълника“ да е заоблена (Т. IX .4), но дори да е така, целта вероятно е била да се наподоби триъгълник. Другото сечение, което се среща най-често, е овалното със или без прищипване. Понякога една дръжка може да има две различни сечения (вж. напр. Т. VI. 4; XI. 10; XIII. 4). Не се наблюдава някаква устойчива зависимост между дадена категория съдове и определено сечение на дръжката.

Един-единствен фрагмент демонстрира тунелеста дръжка (Т. XV. 10), без да може да се определи от какъв съд произхожда заради малките си размери. Тази дръжка е изключение на общия фон. В границите на обекта няма открити по-ранни материали, които да „оправдаят“ присъствието ѝ в яма № 18. Също така ямата не е нарушена от по-късни структури, които биха могли да привнесат различни материали в запълнителя ѝ. Може би дръжката представлява реминисценция от по-ранен период на бронзовата епоха?

Накрая трябва да се споменат и два вида пластична украса, които биха могли да се използват и за по-удобно и по-здраво захващане на съда: „луновидната“ украса във висок релеф и пластичните триъгълни израстъци.

Украса

Украсата върху достигналите до нас фрагменти е изпълнена основно в една техника – пластична. Много рядко към нея или самостоятелно върху съдовете са добавяни и орнаменти, негативни спрямо стените на съда. Типичните къснобронзови техники на нанасяне на украсата *Furchenstich* и *Kerbshnit* не са регистрирани изобщо. Врязаната украса е известна от два примера, представляващи издраскванията и единична линия (Т. XII. 13; XIV. 10). Само в един случай е регистрирана украса от ямички, направени директно върху съда (Т. VIII. 3).

В пластична техника са изпълнени следните орнаменти: гладки релефни ленти, разположени хоризонтално; „медальон“; хоризонтални релефни ленти, прекъснати с ямички; вертикални къси релефни ленти с удебеление в горната част; „луновидна“ украса; пластични „израстъци“, които са оформени като конус с равен връх и вдлъбнатина (Т. XI. 3) или като триъгълници (т. нар. „езичести“ израстъци, вж. напр. Т. IV. 3, 6; IX. 1 – 3). Характерно за последните е поставянето им под остър ъгъл, а не перпендикулярно спрямо тялото.

Интересно наблюдение е, че съдовете, които са орнаментирани, са от категориите на по-грубата керамика – хранилища, гърнета, амфори, докато трапезните типове – паници, кани и чаши, са изцяло неорнаментирани или поне няма украса при намерените фрагменти. Изключение правят двата кратеровидни съда, които имат пластична украса. Върху вертикалните дръжки също не е нанасян никакъв орнамент.

Запазените орнаменти са върху горната част на съдовете: под устието, върху шията, върху горната част на тялото или на прехода между шията и тялото. Не можем да бъдем сигурни как частите, разположени под тях, са били третирани от орнаментална гледна точка. В един случай е видно, че украсата е направена в долната част на тялото (Т. V. 8), но това може би се е случвало по-рядко.

Опит за обобщение на технологичните данни на категориите керамични съдове

Генерализирана, информацията за текстурата на глината, от която са изработени съдовете от всички категории, извежда на първо място по употреба средно финото тесто. То не е регистрирано само при преносимите хранилища и пюраноса, които са от средно груба до груба глина. В някои категории – купи, кратеровидни съдове, кани, чаши и амфоровидни съдове, освен категоричното преобладаване на средно фината глина има и фрагменти от средно фина към фина глина, докато при гърнетата средно финото тесто е почти еднакво поставено със средно грубото. Освен минералните примеси – пясък и камъчета, които са основни, са добавяни органични примеси и шамот, обикновено с ниска или средна концентрация. Може да се каже, че органичните примеси са влагани най-често в тестото за формуване на купите, каните, чашите и амфоровидните съдове. Шамотът е добавян най-вече в тестото за амфоровидни съдове и преносими хранилища, а при чашите липсва изцяло. По изключение се регистрират слюда – купи, гърнета, кани и амфоровидни съдове и, както вече бе споменато – черупки от мекотели.

Що се отнася до обработката на повърхността – данните едва ли отразяват реалната ситуация заради излагането на фрагментите от всички категории на атмосферните влияния, а част от тях и на вторично горене – независимо дали става въпрос за опожаряването на сградата, или за такова, което е свързано с функцията им в бита. Неангобираната и загладена повърхност се регистрира във всички категории, но би могло да се каже, че този тип обработка е основна за гърнетата, преносимите хранилища и амфоровидните съдове. Ангобирани повърхности – загладени или излъскани, са отчетени при купите, каните, чашите и при две от амфорите. Покритие *self-slip* с излъскване или без имат паниците, купите, каните, чашите и единични фрагменти от гърнетата, амфоровидните съдове и преносимите хранилища. Много редки са неангобираните фрагменти със следи от излъскване.

Цветът на външната повърхност при повечето съдове е в кафявата гама, рядкост са съдовете с тъмнокафяв, почти черен цвят или тъмносив цвят, а черният цвят е изключение и се дължи на ангобата.

* * *

Анализът на керамичния материал завършва с няколко форми, чието идентифициране засега е спорно или невъзможно.

Устия от питоси или първази

Частите от първази са разгледани по-горе в текста като група находки в запълнителя на ямите. Понякога обаче е трудно да се разделят на първази от огнища или от подници. Въпросите се усложняват допълнително от факта, че големите стационарни съдове за съхранение имат устия, които също са с подобно оформление, характер на тестото и изработка.

По-запазените примери от тази категория произхождат от три ями – №№ 15, 20 и 23 (Т. XII. 4; XVI. 12 – 13, 16; обр. 16. 3). Характеристиките на фрагментите, представени на Т. XVI, показват, че диаметърът им, когато може да бъде определен, е около 50 – 60 см, което е нормален размер както за огнище или голяма подница, така и за стационарен питос. Ръбът на устието е заоблен, а в един случай има и украса от ямички (Т. XVI. 16). Дебелината на стената е 3 см. Повърхността е загладена сравнително равномерно. Глината, от която е изработен единият от фрагментите, е фина, с ниска концентрация на органични примеси (Т. XVI. 13), докато украсеният е от средно груба глина с висока концентрация на органични примеси. Цветът е от бледожълт до светлобежов подобно на другите фрагменти от дискутираната група, намерени в

ямите. Това показва, че са били изложени на въздействието на огън за кратко време. Констатацията би могла да е в полза на интерпретацията им като устия от питоси, но от друга страна, първазите на огнището, което беше открито *in situ* в яма № 5, също имат светложълтеникав цвят, вероятно заради еднократното му използване.

Малко на брой са дъната, които могат да бъдат категорично разпознати като фрагменти от питоси. Освен това позицията, в която са откривани повечето фрагменти (вж. по-долу), не дава основание ямите да се определят като съоръжения, направени за поддържането на дъната и долната част на питосите и съответно, на тази база, първазите да бъдат интерпретирани като части от такива.

За фрагмента от Т. XII. 4 е най-допустимо да е устие от питос. Съдът е бил с диаметър над 50 – 60 см, а дебелината на стената е 3 см и повече. Загладен е грубо. Глината също е с груба текстура, с висока концентрация на черупки от мекотели и органични примеси. Цветът е бежово-розов. От същата яма № 15 има и дъно (Т. XII. 6), което е с подобни характеристики: дебелина 9 мм, диаметър – 10 см, глината е средно груба и в нея също са добавени черупки от мекотели и органични примеси. Това би могло да е дъното на същото хранилище, но обстоятелствата на намирането на двата фрагмента, а именно на една дълбочина, не предполагат използване на ямата като съоръжение за укрепване на питос, а по-скоро фрагментите са били сложени в нея като част от извършваните действия.

Керамичен фрагмент с перфорации

Един фрагмент от стена с четири кръгли отвора (диаметър 7 – 8 мм) е намерен в яма № 20 (Т. XVI. 7). Дебелината на стената е 8 мм, отвън повърхността е равномерно загладена със *self-slip*, а цветът ѝ е черен. Глината е средно фина към фина, с висока концентрация на фини органични примеси и ниска на шамот. Неясен остава типът керамичен съд или предмет, към който принадлежи фрагментът, но трябва да се подчертае, че едва ли принадлежи към т. нар. цедки, имащи много широк хронологически диапазон.

Керамичният инвентар от къснобронзовите структури в западната част на обекта (Градище 88/1, вж. статията на И. Бабаджанов в този том) показва почти пълно сходство с материала от ямите и жилището от Градище 88. Но макар и в ограничено количество, могат да се добавят няколко нови елемента: хоризонтална дръжка – единичен екземпляр, украсена едновременно с *Kerbschnitt* и *Furchenstich*; релефна пъпка върху вертикална дръжка; релефна пъпка като украса върху тялото на купа и наличие на триъгълен пластичен израстък върху тялото на амфора. Всички останали характеристики: типовете профилиране на съдовете от различните категории, равните дъна, типовете украса и техниката на изпълнението им, както и мястото им върху тялото, са идентични с тези от Градище 88. Това предполага, от гледна точка на относителната хронология, че проучените къснобронзови структури от Градище 88 и Градище 88/1 са използвани в един хронологически диапазон. Само наличието на хоризонталната дръжка, а и украсите върху нея насочват към по-ранен период на епохата. Дръжката обаче не произхожда от сигурен контекст. Тя може да се възприеме като доказателство за различни фази на обитаване на къснобронзовото селище, което вероятно е разположено в северна посока (вж. статията на И. Бабаджанов в този том), но структури от този по-ранен период не са идентифицирани при спасителните разкопки.

Паралели на керамичния материал и относителна хронология

Географското разположение на Градище 88 насочва към търсене на паралели предимно в района на групата Кослоджени – Ягнило, която е разположена най-общо казано на юг от Карпатите, в Долнодунавската равнина (Alexandrov et al. 1998, 26 – 27 с лит.; Bolohan 2016, 80 – 90 с лит.). Нашата цел е да изясним дали керамичните форми

от обекта принадлежат към същата група, или не и по този начин да се установи не само принадлежността на обекта към конкретен културен ареал, но и да се уточни неговата относителна хронология. Потърсени са и аналогии в по-отдалечени къснобронзови обекти от територията на България. Паралелите са групирани спрямо разграничените категории съдове, но има голяма доза условност в определянето им, особено що се отнася до категорията на гърнетата, и могат да предизвикат дискусия. Това се дължи на спецификата на достъпната информация както от Градище 88, така и от другите обекти – фрагментираност, понякога липса на размери на съдовете, а и недотам добрите изображения на керамичния материал в някои публикации. Сравнението с къснобронзовите обекти от непосредствения микрорайон е направено съвсем накратко, защото обобщението е в статията на К. Лещаков в този том.

Паници

Полусферичните паници от Градище имат паралели с един съд от Тутракан, който е определен от авторите като купа (Alexandrov et al. 1998, 16, Pl. 8/2). Подобни съдове има и от Ягнило (Tončeva 1977, 159, Pl. IX. 11), а също и от Вратица (Христова 2010, 40, обр. 1.4) обект, който е разположен на юг от Стара планина.

Купи

Купите имат доста точни аналогии в Тутракан (Alexandrov et al. 1998, 14, Pl. 4/3 – 5), Вратица (Христова 2010, 40, обр. 3. 1 – 6) и съд от групата Ноуа – Кослоджени, намерен в Crašani (Florescu 1991, 262, Fig. 90 – A.7).

Гърнета

Аналогиите при тази категория се отнасят най-вече към оформянето на горната част на съдовете.

Първата група гърнета са сравними със съдове от обекти от територията на Румъния, отнесени към Кослоджени – Ягнило: Andolina, Dorobanţu, Gârlita, Ginadăreşti, Ulmu, Sarichioi, Lupşanu, Coslogeni, Grădina (Bolohan 2016: 290, Pl. 10.1 – 10; 291, Pl. 11. A 1, 4 – 7, B 1 – 3; 292, Pl. 12 A 1 – 3, B 1 – 8; 293, Pl. 13 A 1 – 4, B 1 – 3). Подобно оформяне на горната част имат и гърнетата от обектите Тутракан (Alexandrov et al. 1998, 15, Pl. 6/2 – 3, 5 – 6) и Вратица (Христова 2010, 45, обр. 8. 3 – 4, 9, 11; 46, обр. 9. 3 – 6).

Вторият тип е с добри паралели в Ягнило (Tončeva 1977, 152, Pl. IV. 6), има някои сходства в обекта до Тутракан (Alexandrov et al. 1998, 13, Pl. 3/7; 16, Pl. 7/5), със съдове от Вратица (Христова 2010, 45, обр. 8. 2, 7, 10; 46, обр. 9. 3, 12), както и от Кабиюк (Миткова 2014, 190, обр. 6. 1 – 2). Румънските обекти Lupşanu, Călăraşi и Valea Seacă (Bolohan 2016, 295: Pl. 15. 1 – 2, 9) също предоставят аналогии, но отсъствието на тяло и данни за прелома затрудняват категоричното им сравнение. Същите могат да се използват като паралели и за третия тип.

Последният тип от категорията на гърнетата е с по-точни паралели в Тутракан (Alexandrov et al. 1998, 15, Pl. 6/4, 7 – 8) и Ягнило (Tončeva 1977, 152, Pl. IV. 4 – 5). Донякъде подобно е оформянето на горната част на две гърнета от Вратица (Христова 2010, 48, обр. 8. 6, 8) и на няколко съда от румънските обекти Valea Seacă, Andolina, Ulmu, Ceacu, Lupşanu, Călăraşi (Bolohan 2016, 294, Pl. 14 A 1, 7; 295, Pl. 15. 1 – 2, 7 – 9).

Съдът, който може да се реконструира и като гърне, и като амфора (Т. II. 5), има паралел в Ягнило (Tončeva 1977, 152, pl. IV. 1), а също, както беше отбелязано, много точен аналог в Coslogeni Grădiştea (Morintz, Anghelescu 1970, 381, Fig. 6. 1).

Кани

Две кани от Деветашката пещера (Миков, Джамбазов 1960, 121, фиг. 91 о, р) са добре сравними с каната със скосено устие (Т. II. 4). По-бегли са сходствата на този

съд с подобен в Тутракан (Alexandrov et al. 1998, 16, Pl. 7/4). Паралел на същата кана има и от обект при Чепинци, Софийско (Христова, Петрова 2018, 448, фиг. 3, втори ред, втори съд) и дори в доста далечния Копривлен I, макар илюстрираният съд да е с графична реконструкция (Alexandrov 2002, 334, fig. 24. 10). Останалите кани от първия тип са сходни със съдове от Тутракан (Alexandrov et al. 1998, 14, Pl. 5. 1 – 3; 17, Pl. 9/1), Вратица (Христова 2010, 41, обр. 4. 1 – 2) и един съд от Северозападна България – с. Гложене, (Занева, Петков 2021, 163, кат. номер 125).

В няколко обекта на румънска територия също се откриват паралели на каните: Lupşanu, Zimnicea, Radovanu (Bolohan 2016, 298, Pl. 18. B 3; 331, Pl. 51. 12, 19; 337 – 338, Pl. 57A.7; Pl. 58C. 1 – 2).

Един съд от ареала на Ноуа – обект Ripiccni (Florescu 1991, 199, Fig. 27 – A.6), е близък по форма до съда от T. VI. 9. Той обаче е представен като гърне, което може да е още един вариант за интерпретация на фрагмента от Градище.

Двата фрагмента, които бяха отделени като втори тип кани, имат известни прилики със съдове от Ягнило (Tončeva 1977, 153, Pl. V – 6), Гложене (Занева, Петков 2021, 163, кат. номер 125) и Lupşanu (Bolohan 2016, 298, Pl. 18. B 3).

Чаши

Една чаша, намерена при проучването на къснобронзовия некропол при с. Васил Левски, Търговищко (Панайотов, Ангелова 1986, 92, фиг. 8), има някои сходни черти с чашите от първия тип. Подобна е и чаша от обект Satu Nou в Румъния (Bolohan 2016, 298, Pl. 18. B. 2).

Вторият тип съдове са с паралели в Ягнило (Tončeva 1977, 153, pl. V. 10 – 11), Тутракан (Alexandrov et al. 1998, 16, Pl. 7/1), а сходни примери, но от РЖЕ, има от обект в община Попово (Георгиев и др. 2020, 340, кат. № 290).

От Тутракан е известен кантарос (Alexandrov et al. 1998, 16, Pl. 7/2), чиято профилация е много подобна с тази на съда от T. VI. 4. Следователно може да се допусне, че фрагментът от Градище би могъл да представлява и част от кантарос.

В Румъния паралелите са от обектите Stelnica Grădiştea Mare и Coslogeni Grădiştea (Bolohan 2016, 304, Pl. 24. B. 5; 305, Pl. 25. B. 2).

Амфоровидни съдове

Добре сравним с примерите от Градище е съд от Тутракан (Alexandrov et al. 1998, 17, Pl. 9/2). Разликата се състои в това, че съдът от цитирания обект е с изразена профилация при дръжките. Два съда от колективната находка при Есеница (Николов, Жекова 1982, 83, таблица I. 3, 5) също са много подобни, що се отнася до оформянето на телата, както и един фрагмент от амфора, намерен в яма № 5 в местността Кабиюк (Миткова 2014, 190, обр. 5. 10). Аналогиите с Вратица са по-слаби (Христова 2010, 44, обр. 7. 1, 4).

Две амфори с овоидна форма на телата, подобни на целия екземпляр от Градище, са част от колективната находка от Черковна, съответно принадлежат на другата къснобронзова група – Пловдив – Зимнича – Черковна (Димитрова, Дилов 2018, 550, кат. №№ 581 – 582). По-отчетлива разлика може да се установи само при оформянето на дръжките. Авторите посочват аналогии на юг до Егейското крайбрежие (Димитрова, Дилов 2018, 439).

Два примера от Румъния – обекти Călăraşi – Măgureni и Radovanu, също имат много сходно оформяне на тялото (Bolohan 2016, 289, Pl. 9A. 1, 6).

Преносими хранилища

Трите групи съдове от Градище, които са отнесени към категорията, са с много добри аналогии от обекта при Вратица. Там са намерени както хранилища с прави

стени в най-горната част на тялото (Христова 2010, 47, обр. 10. 2), така и с наклонени навътре стени и пречупване на устието (Христова 2010, 47, обр. 10. 3). Има и такива, които са сравними с третия тип (Христова 2010, 47, обр. 10. 4 – 5). Подобни на първия и третия тип са и три съда от Кабиюк (Миткова 2014, 190, обр. 6. 3 – 5).

В обобщаващата публикация на Болохан за КБЕ по долния Дунав също се откриват съответствия. Съдовете, представени като хранилища от обект Stelnica – Grădiştea Mare (Bolohan 2016, 301, Pl. 21. 1, 6), могат да се сравнят с първия тип хранилища от Градище. Вторият тип има паралели в Călăraşi – Măgureni, Craşani – Balaci, Ostrov – Piatra Frecăţei (Bolohan 2016, 289, Pl. 9. 2 – 5), както и в Stelnica – Grădiştea Mare (Bolohan 2016: 301, Pl. 21. 8). Един съд от Grădina е сравним с третия тип (Bolohan 2016, 300, Pl. 20. 1).

Аналогиите на орнаментите на съдовете от Градище и техниките за изпълнението им са следните:

– гладки релефни ленти, двойни или единични, вертикални и хоризонтални (сравни с: Tončeva 1977, 151, Pl. III – b. 2; Alexandrov et al. 1998, 13, Pl. 3/ 4 – 5, 7; 16, Pl. 6/ 1 – 2, 5 – 6; Миткова 2014, 190, обр. 6. 2; Bolohan 2016, 289, Pl. 9.A. 1 – 3, 4 – 5; 290, Pl. 10.1 – 10; 291, Pl. 11; 292, Pl. 12. A.1 – 3);
– хоризонтални релефни ленти с ямички (сравни с: Tončeva 1977, 151, Pl. III – b. 3; Alexandrov et al. 1998, 13, Pl. 3/3; 14, Pl. 5/7, 9; 15, Pl. 6/7; Миткова 2014, 190, обр. 6. 1, 3, 5; Bolohan 292, 289, Pl. 12. B. 1, 5 – 6) – те са представени оскъдно в Градище 88 за разлика от другите обекти;
– „луновидна украса“ (сравни с Bolohan 2016, 292, Pl. 12. B. 2; 294, Pl. 14. B. 7);
– „медальон“, оформен с гладка релефна лента (Bolohan 2016, 289, Pl. 9. A. 6; Gershkovich 1993, 22, fig. 3. 2);
– пластични „израстъци“ (сравни с Tončeva 1977, 152, Pl. IV. 1; Alexandrov et al. 1998, 16, Pl. 7/5; 17, Pl. 9/2; Bolohan 2016, 291, Pl. 11. A. 6).

Вече бе отбелязано, че пластичните „израстъци“ от Градище се разполагат във всички случаи под остър ъгъл спрямо тялото на съда. Изцяло липсват такива под прав ъгъл, които са оформени като част от елипса, както и такива, оформени като бутони (само два примера от западната част на обекта – вж. статията на И. Бабаджанов в този том). Също така този тип украса е доста добре представена при Градище, докато цитираните публикации оставят впечатление, че в разглежданите от тях обекти те са слабо застъпени.

Относно примесите в глината, от която се произвеждат съдовете от групата Кослоджени – Ягнило, Bolohan изброява: камъчета, фрагментирани или много фино стрити черупки от мекотели, шамот, слюда и пясък (Bolohan 2016, 222). За Тутракан като примеси се назовават само камъчета (Alexandrov et al. 1998, 15). В керамиката от Кабиюк са различени шамот, камъчета, пясък, органични примеси, като последните понякога са с висока концентрация (Миткова 2014, 195 – 196). За глината на съдовете от Панайот Волово преобладаващо са използвани неорганични примеси – варовик и кварц, а също така са добавяни органични примеси и шамот (Dzhurkowska 2023, 187), като според автора всеки един от тези примеси се използва най-вече самостоятелно и много рядко се регистрира комбинация от тях. На базата на тези сведения може да се допуснат локални различия при подготовката на тестото в разглеждания район: например използване на органични примеси при Градище, Кабиюк и Панайот Волово, но с подчертано използване на високи концентрации за съдовете от Кабиюк или използване на черупки от мекотели, които са регистрирани засега само при Градище и т.н.

Като цяло примесите в глината от Градище напълно съвпадат с обобщеното наблюдение за Кослоджени – Ягнило, цитирано по-горе.

Репертоарът на керамичните съдове от Белокопитово и Плиска е сходен с този от Градище, както що се отнася до някои категории съдове, така и до част от орнамен-

тите, но се регистрират и значителни разлики, особено що се отнася до Белокопитово, вероятно отразяващи диахронно съществуване на трите обекта в рамките на КБЕ.

Най-точни аналогии съдовете от Градище 88 намират в керамиката от Панайот Волово. Такива се откриват при чашите с една дръжка, при част от амфорите, каните, купите и гърнетата, т.е. при повечето от категориите. Украсата също е с добри аналогии в този обект – както като видове и техники, така и като разположение върху определени типове съдове и определени части от телата им. Могат да се доловят и разлики, макар и не толкова резки, както при сравнението с Белокопитово.

* * *

Паралелите на керамиката от Градище 88 позиционират добре структурите сред къснобронзовите обекти от разглеждания район и едновременно с това го синхронизират с тези от групата Кослоджени – Ягнило. По-голямата част, а и по-точните аналогии на материалите са открити именно в селищата на този комплекс, както стана ясно от изложението по-горе. Калибрираната ^{14}C дата от жилището (1412 – 1262 BC) е наистина само една и с широк диапазон, но потвърждава предложената относителна датировка.

Все пак керамиката от Градище има и собствени специфики. На първо място, както вече беше споменато, това е почти пълната липса на врязана украса, както и на *Furchenstich*. Не са регистрирани и канелюри, каквито има в Тутракан и в обектите на румънска територия. Гладките релефни ленти, които са типични, присъстват, но липсват или поне не са запазени двойните, разположени една под друга, както и лентите, които са прекъснати и чиито краища оформят различни орнаменти или се разминават един спрямо друг. Почти изцяло липсват и релефни ленти с насечки или ямички, както и различните „израстъци“/бутони върху вертикалните дръжки, доста типични за съдовете от Румъния.

В Градище 88 са широко застъпени пластичните „израстъци“, поставени под остър ъгъл, докато в таблицата с орнаменти, характерни за Кослоджени, публикувана от Bolohan (2016, 307, Pl. 27), те въобще не са представени. Сред публикуваните материали от селищата на Ноуа можем да видим само единични примери (Florescu 1991, 198, fig. 26 – A. 5; 207, fig. 35 – A. 60). Подобен тип пластична украса, разположена по сходен начин спрямо тялото, има върху съдове от култура Бабадаг (Ailincăi 2020, 128, pl. IV. 1, 16).

„Луновидната“ украса също е сравнително добре представена при съдовете от Градище, като се има предвид, че като цяло количеството на орнаментираните фрагменти от обекта не е твърде голямо. Публикациите на обектите от румънска, а и от българска територия оставят впечатление, че този тип орнамент и/или разновидност на дръжките е доста по-слабо застъпен при тях.

Изброените специфики могат да бъдат хронологически индикатор, т.е. да отразяват фаза от развитието на културата или да се дължат на локални особености. Яснота относно второто предположение може да се добие само след натрупване на данни от района, които да имат сигурен контекст.

Що се отнася до предположението за специфична хронологическа фаза, според датата си Градище 88 се разполага нито в края, нито в началото на Кослоджени (за датировката на Кослоджени вж. Bolohan 2016, 225). Керамиката от обекта обаче има някои сходства с ранножелязни обекти. Наблюдението може да подсказва или по-ранна поява на тези елементи сред къснобронзовата керамика, или известна грешка в калибрираната дата, тъй като тя е добита от дъб, което може да допринесе за нейното одревняване и в такъв случай реалната позиция във времето на Градище 88 да бъде изместена към края на КБЕ. Подобна интерпретация на данните от гледна точка на хронологията позволява и сравнението с Тутракан, датиран в последната

фаза на Кослоджени (Alexandrov et al. 1998, 26). Украсата върху съдовете при споменатия обект е представена с по-разнообразни мотиви и техники, което навежда на мисълта, че със своята минималистична орнаментация Градище 88 вероятно е с малко по-късна дата от обекта до Тутракан, поне според добитата от спасителните разкопки информация.

Проучените жилищни структури, интериорът им и материалите, които са използвани за градежа, също не повтарят типичните черти, известни до момента за обектите в Румъния (Bolohan 2016, 219 – 220). Обратно, представят контрастираща картина въпреки обоснованата принадлежност на обекта към Кослоджени на базата на керамичния материал.

Изложените факти показват, че при по-подробен анализ (а обектът, както и другите обекти са проучени само частично) се появяват много повече въпроси, отколкото ясни отговори и динамиката на живота през КБЕ в Североизточна България във всичките му аспекти засега е трудно проследима.

Принадлежността на обекта към групата Кослоджени не го изолира от другите къснобронзови култури, развиващи се на територията на България. Някои доста точни паралели го свързват с много отдалечени обекти от Западна и Северозападна България, както и с онези, разположени на юг от Стара планина. Архитектурният план на жилището също „обвързва“ обекта с територии, далеч надхвърлящи ареала на Кослоджени.

Така Градище 88 може да бъде определен като принадлежащ към комплекса Ноуа – Кослоджени – Ягнило, но с добре изявени собствени специфики и също така притежаващ черти, които го вписват в широкия ареал на взаимодействия през КБЕ, довели до унификация на част от материалната култура върху една голяма територия.

Addendum 2

Структури от ранножелязната епоха

Животът в местността, където е разположен обектът Градище 88, продължава след КБЕ. Три от проучените ями (№№ 2, 41 – 42) са функционирали през ранножелязната епоха (РЖЕ), както и едно жилище/лека постройка, от което са разкрити минимални следи (обр. 1 – 2).

Останките от жилището (кв. Г-Д9, км 324+620-640) представляват струпване от дребни, рядко средно големи горели мазилки със загладен релеф и отпечатъци от колово-плетена конструкция. Площта, очертана от деструкциите, е с овална форма и размери 5,90 на 3,70 м. Намерени са няколко керамични фрагмента от РЖЕ, но съоръжения, които могат да се свържат с постройката (ями, огнища и т.н.), не са регистрирани. Структурата е разположена на разстояние около 130 м източно от ями №№ 41 – 42.

Ями №№ 41 – 42 (кв. В7, км 324+480-500) са локализирани както в непосредствена близост една до друга (разстоянието между тях е около 60 см), така и до две от къснобронзовите ями (№№ 44 – 43). Третата ранножелязна яма (яма № 2, сондаж 7, км 324+500-520) е на около 18 м източно от тях (обр. 2).

Всички ранножелезни ями са с малки размери: диам. около 1,10 – 1,20 м и дълбочина под 60 см. При една от тях (№ 2) е разчистена запечатка от горели мазилки (обр. 17. 1 – 2), струпани плътно една до друга. Парчета от горяла стенна мазилка са разчистени и на нивото на отвора на яма № 41. Дали те могат да се възприемат като запечатка, или са неразделна част от останалия материал в запълнителя, е дискусионен въпрос. Довод в полза на втория вариант може да представлява фактът, че целият обем на ямата е запълнен с тях (обр. 18. 1). Подобна е ситуацията в яма № 42, в която компактен пласт с горели деструкции е разкрит на 5 – 8 см под отвора. Археологичес-

1 2

Обр. 17. Ями от РЖЕ, яма № 2: 1. Вертикално поставен фрагмент в запечатката на съоръжението; 2. Северна половина, детайл от проучването

Fig. 17. EIA pits, pit No. 2: 1. A vertically placed vessel fragment inserted into the sealing of the pit; 2. A detail of the cleaning of the northern part of the pit

ките материали в трите ями са: керамични фрагменти, повечето от които със средно големи размери (Т. XVIII – XXI), но с ниска концентрация и половин прешлен за вретено (Т. I. 6), намерен под нивото с горели стенни деструкции и керамични фрагменти в яма № 41. В запълнителя и на трите ями са регистрирани и въглени със средно висока концентрация.

Има няколко особености, свързани с разкритите при ямите ситуации, които заслужава да се отбележат.

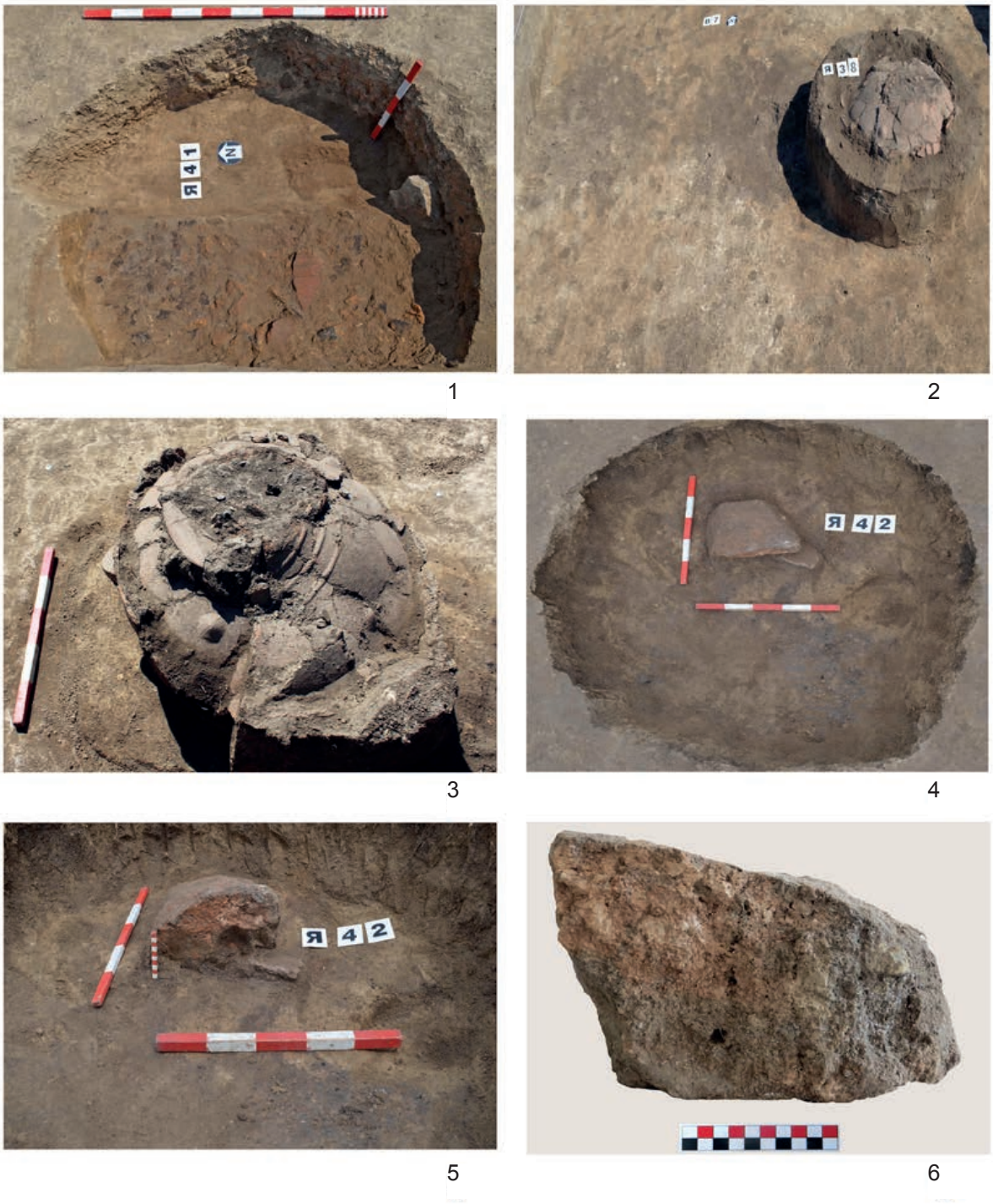
В запечатката на яма № 2, която беше позиционирана в централната част на съоръжението, е регистриран голям керамичен фрагмент от кана, поставен във вертикална позиция (обр. 17. 1; Т. XVIII. 1 – 2). В същата яма е регистрирано и парче от слабо изпечена глина с оформена лицева част и приблизително четириъгълна форма, под което лежаха три големи фрагмента от груб съд за съхранение – всички в централната част на съоръжението (обр. 17. 2). Голяма част от материалите в ямата са съсредоточени основно в първите 20 см, докато в пласт с дебелина около 40 см над дъното те са в много оскъдно количество и с дребни размери.

В яма № 42 след пласта с мазилки в горната част на запълнителя, върху дъното, е разкрит изграден на място слабо опален „предмет“ от глина, продълговат, със заоблена горна повърхност – „умбо“[29] (обр. 18. 4 – 6). Освен това непосредствено до източната стена на ямата, но извън нея, е разкрито в изправена позиция цяло преносимо хранилище с много добре огладена повърхност, украсено с няколко вида орнаменти (обр. 18. 2 – 3). Съдът съдържа само пръст, дребни мазилки и въглени.

В яма № 41 сред мазилките от запълнителя са намерени няколко средно големи керамични фрагмента, също от преносимо хранилище, чиято дебелина на стените, обработка на повърхността и запазена украса са много подобни на тези на целия съд до яма № 42 (Т. XX. 3 – 5, 8; обр. 18. 1).

Тези детайли, както и близкото разположение на двете ями дават основание да се счита, че те са направени едновременно и могат да се обособят като група.

[29] Размери на „умбото“: дълж. 29 см; макс. зап. шир. 23 см; макс. зап. вис. 19 см. Горната повърхност е заоблена и загладена неравномерно, слабо изпечена до розово-червено. Напречният разрез на дългата страна показва, че централната част е с по-голяма височина, отколкото краищата и се различават три слоя: тънък слой в основата, който е слабо опален, следва пласт сиво-кафява пръст, примесена с бучки чиста глина и въгленчета, в който се регистрират само отделни слабо горели частици, а последният горен слой е опален най-добре.

1 2 3 4 5 6

Обр. 18. Ями от РЖЕ: 1. Яма № 41, западна половина, мазилки и керамични фрагменти в запълнителя; 2. Ями №№ 41 и 42, ниво на засичане и голямото хранилище in situ до яма № 42; 3. Хранилище in situ до яма № 42; 4. Яма № 42, глинено „умбо" на дъното на ямата; 5. Яма № 42, глинено „умбо", поглед от юг; 6. Яма № 42, разрез на глиненото „умбо"

Fig. 18. EIA pits: 1. Pit No. 41, western part, burnt debris and pottery sherds in the fill; 2. Pits Nos. 41 and 42, the uppermost level and the big storage vessel in situ next to pit No. 42; 3. The storage vessel in situ next to pit No. № 42; 4. Pit No. 42, an "umbo" of clay on the bottom of the pit; 5. Pit No. 42, the "umbo", view from the south; 6. Pit No. 42, the vertical section of the "umbo"

Не е нужно детайлно сравнение на ямите от КБЕ и РЖЕ, за да се докаже приемствеността при извършваните практики. Тя е видна дори от няколкото щриха, с които бяха описани последните: в горната част на ямите са концентрирани повечето от артефактите; засвидетелствани са запечатки; използвани са най-вече керамични фрагменти и мазилки при запълването; има наличие на градено и слабо горяло на място съоръжение, а до същата яма и цял съд (сравни с яма № 5 от КБЕ); две от ямите вероятно са направени едновременно и представляват група (сравни с ями №№ 17 и 18 от КБЕ); размерите на ямите са малки, каквито са и повечето къснобронзови ями. Сходствата са доста, дори и да отразяват само формална, а не идейна приемственост на извършваните действия.

Керамика от ранножелязната епоха

Керамиката от трите ранножелезни ями ще бъде представена накратко и по-скоро за да се допълни цялостната картина, отколкото с цел детайлни анализи и обобщения.

Абсолютни дати от ями №№ 2, 41 и 42 няма и съответно структурите не могат да бъдат съпоставени хронологически прецизно една спрямо друга, както и спрямо къснобронзовите. Все пак считам, че някои елементи на керамичния инвентар от яма № 2 я поставят в по-ранна хронологическа позиция спрямо ями №№ 41 и 42.

В яма № 2 са намерени фрагменти от кана, амфоровидни съдове, гърнета, както и един фрагмент с пластична лента, разположена върху вътрешната стена на шията (Т. XVIII – XIX; XX. 9). Част от фрагментите са с пластична украса, която е под формата на хоризонтални и вертикални ленти или такива, оформящи триъгълници. Върху лентите има нанесени ямички, кòси линии или щампа, имитираща шнур. Има и малки пластични „израстъци“ (бутони) с квадратна/правоъгълна форма, съчетани с лентите.

Каната е украсена с канелюри, разположени в снопове, които оформят триъгълници (Т. XVIII. 1 – 2). Канелюрите обаче са плитки, по-скоро издраквания със загладени външни ръбове. Тази техника подсказва по-ранна дата – вероятно самото начало на РЖЕ или самия край на КБЕ (относно изпълнените в тази техника канелюри и тяхната датировка, макар и за района на Северозападна и Западна България, вж. напр. Alexandrov et al. 2016, 454; Христова, Петрова 2018, 449 – този тип канелюри са отнесени от авторите към XIII – XII в. пр. Хр.). Дръжката на каната, която е с правоъгълно сечение, също не е разположена в типичната за подобните съдове от култура Бабадаг позиция, т.е. захванатата за устието и извисяваща се над него. Но общият изглед на формата и украсата на съда намират добри аналогии сред ранножелезните съдове (Ailincăi 2016, 216, Fig. 15. 39).

Предполагаемите устия от амфоровидни съдове (Т. XVIII. 3, 5) също са с оформяне, което е типично за РЖЕ (Ailincăi 2016, 216, Fig. 15. 1 – 8), но релефни ленти в триъгълни мотиви (Т. XIX. 4, 6) липсват в представените от Бабадаг орнаменти (Ailincăi 2016, 216, Fig. 15.57 – 80), а съчетанието им с „бутони“ може да се види при съдове от Кослоджени (Bolohan 2016, 307, Pl. 27. B1, 3 – сравн. с Т. XIX. 6 в този текст). От друга страна, щампованата украса в стил „фалшив шнур“ е типична ранножелязна.

Една дръжка с триъгълно сечение (Т. XIX. 9) добавя още един щрих към вероятно „преходната“ позиция на яма № 2.

Керамичният материал от другите две ями (№№ 41и 42) представя хранилища и гърнета, както и амфори, паница със завито навътре устие и по-фини съдове с неопределим тип (Т. XX. 1 – 8; XXI). Украсите са от пластични ленти с кòси насечки или ямички, ямички върху стената на съда или върху устието, канелюри върху тялото или върху пластични ленти (за последните вж. Т. XXI. 9). В двете ями липсват елементи, които ясно да показват характеристики от КБЕ или преходна фаза от едната епоха

към другата и вероятно тяхната хронологическа позиция е по-късна в сравнение с яма № 2.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Аладжов, Стойчев 2020: А. Аладжов, С. Стойчев. Спасителни археологически проучвания на обект 88 – Градище 4, м. Пунарджик (км 324+100 – 325+100 по етап 3, участък 8) по проектното трасе на АМ „Хемус“ в землището на с. Градище, общ. Шумен. – Археологически открития и разкопки през 2019. София, 2020, 1307 – 1311.

Атанасов 2018: Б. Атанасов. Селище от края на бронзовата епоха на Големия остров в Дуранкулашкото езеро. – В: С. Александров, Я. Димитрова, Х. Попов, Б. Хореш, К. Чукалев (ред.). Злато и бронз. София, 2018, 429 – 432.

Бабаджанов 2019: И. Бабаджанов. Жилище № 2 от къснобронзовата епоха край село Белокопитово, Шуменско. – Известия на Историческия музей – Шумен, книга 18, 2019, 13 – 24.

Георгиев и др. 2020: П. Георгиев, С. Иванов, П. Минков, С. Йорданов. Обект А4/5012 край Водица, община Попово. – В: Х. Попов (гл. ред.) и др. Поток през времето. София, 2020, 332 – 341.

Георгиева, Р. 1999: Обредни ями (края на II – I хил. пр. н.е.). – В: И. Георгиева (съст). Етнология на траките. София, 165 – 183.

Гоцев и др. 2013: А. Гоцев, В. Петрова, Й. Гатев. Спасителни археологически проучвания на обект 1 по АМ „Хемус“ (км 342+200 – км 343+050) в землището на с. Панайот Волов, община Шумен. – Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 107 – 108.

Даскалов и др. 2020: М. Даскалов, К. Трендафилова, К. Петкова, Р. Стойчев. Обект А8/2005 край Вълчедръм, област Монтана. – В: Х. Попов (гл. ред.) и др. Поток през времето. София, 2020, 146 – 153.

Димитров и др. 2020: З. Димитров, С. Александров, В. Данов, А. Данов. Обект А10/1012 край Грамада, област Видин. – В: Х. Попов (гл. ред.) и др. Поток през времето. София, 2020, 86 – 102.

Димитров и др. 2017: Я. Димитров, Х. Стоянова, С. Иванов. Спасително археологическо проучване на обект „Отвеждащ канал на пречиствателна станция за битови отпадни води в ЮЗ част на Външния град на НИАР „Плиска“, ПИ № 039076, 000102, 042035, 030034, 000094, 003021 по плана на гр. Плиска, Шуменска област“. – Археологически открития и разкопки през 2016. София, 2017, 534 – 536.

Димитрова, Дилов 2018: Я. Димитрова, Д. Дилов. Колективна находка от Черковна. – В: С. Александров, Я. Димитрова, Х. Попов, Б. Хореш, К. Чукалев (ред.). Злато и бронз. София, 2018, 438 – 441.

Занева, Петков 2020: М. Занева, К. Петков. Обект А8/2007 край Гложене, община Козлодуй. – В: Х. Попов (гл. ред.) и др. Поток през времето. София, 2020, 158 – 168.

Крушельницка 2006: Л. Крушельницка. Культура Ноа на землях Украини, Львів, 2006.

Лещаков 2016: Л. Лещаков. Нови данни за развитието на металургията през късната бронзова епоха в Шуменско. – В: проф. д.и.н. Маразов (научен ръководител). Тракия и околният свят. Сборник с доклади от Национална научна конференция 27 – 29 октомври 2016, Шумен. Шумен, 2016, 27 – 50.

Лещаков и др. 2016: Л. Лещаков, Е. Василева, Т. Джанфезова. Спасителни археологически проучвания на обект № 001, етап III по трасето на АМ „Хемус“, землище на с. Белокопитово, община Шумен. – Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 165 – 167.

Лещаков, Бабаджанов 2019: Л. Лещаков, И. Бабаджанов. Редовни археологически проучвания на селище от късната бронзова епоха и Ранното средновековие край с. Белокопитово, Шуменско. – Археологически открития и разкопки през 2018 г. София, 2019, 114 – 117.

Миков, Джамбазов 1960: В. Миков, Н. Джамбазов. Деветашката пещера. София, 1960.

Миткова 2014: Р. Миткова. Паметници от бронзовата епоха. – В: Р. Рашев, С. Станилов, С. Стойчев (ред.). Кабиюк – Ранносредновековен могилен комплекс, 2014, 185 – 205.

Николов, Жекова 1982: В. Николов, В. Жекова. Колективна находка от керамични съдове от късната бронзова епоха в с. Есеница, Варненски окръг. – Известия на Народния музей – Варна, 18 (33), 1982, 87 – 92.

Панайотов, Ангелова 1986: И. Панайотов, И. Ангелова. Некропол от късната бронзова епоха в село Васил Левски, Търговищки окръг. – Интердисциплинарни изследвания XIVA. София, 1986, 87 – 98.

Попов 2018: Х. Попов. Ада тепе до Крумовград, Източни Родопи. – В: С. Александров, Я. Димитрова, Х. Попов, Б. Хореш, К. Чукалев (ред.). Злато и бронз. София, 2018, 402 – 415.

Христова 2010: Р. Христова. Характеристика на керамиката от бронзовата епоха от обект при с. Вратица, община Камено (предварително съобщение). – В: Югоизточна България през II – I хил. пр. Хр. Варна, 2010, 38 – 62.

Христова, Петрова 2018: Т. Христова, В. Петрова. Селище от края на късната бронзова епоха при Чепинци, София. – В: С. Александров, Я. Димитрова, Х. Попов, Б. Хореш, К. Чукалев (ред.). Злато и бронз. София, 2018, 446 – 449.

Ailincăi 2016: S. – C. Ailincăi. Before the Greeks. The Early Iron Age in Dobrudja. – In: F. Gogâltan, C. Cordoş (eds.). Prehistoric Settlements: Social, Economic and Cultural Aspects. Cluj – Napoca, 2016, 201 – 238.

Ailincăi 2020: S. – C. Ailincăi. Cercetările Arheologice de la Beidaud – Calebair, jud. Tulcea (1976 – 1977, 1979 – 1980). Aşezarea de la Începtul Epocii Fierului – In: D. Aparaschivei, G. Bilavschi, L. Pîrnău (eds.). Aşezarea de la Începutul Epocii Fierului. Varia Archaeologica (I), Cluj-Napoca, 2020, 101 – 131.

Alexandrov 2002: S. Alexandrov. The Late Bronze Age Settlement in Koprivlen. – In: A. Bozkova, P. Delev (eds.). Koprivlen, vol. 1. Sofia, 2002, 63 – 317.

Alexandrov et al. 1998: S. Alexandrov, N. Sirakov, E. Petkov, B. Gajdarska. Trial Excavations of a Bronze Age Site near Tutrakan, North – East Bulgaria. – Archaeologica Bulgarica II, 3, 1998, 7 – 30.

Alexandrov et al. 2016: S. Alexandrov, G. Ivanov, T. Hristova. The Necropolis of Baley in Northwest Bulgaria and its Significance for the end of the Bronze Age and the Beginning of the Iron Age in the Lower Danube Region. – In: K. Bacvarov, R. Gleser (eds.). Southeast Europe and Anatolia in Prehistory. Essays in Honor of Vassil Nikolov on his 65th Anniversary. Bonn, 2016, 439 – 456.

Bolohan 2011: N. Bolohan. Resuming the Research of the Coslogeni Group (Late Bronze Age) Settlement Systems. First Step. – Orient şi Occident. Cultura şi Civilizaţie la Dunărea de Jos XXVIII, Călărşi, 2011, 128 – 138.

Bolohan 2016: N. Bolohan. Bronzul Târziu la Dunărea de Jos, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2016.

Bozkova, Tonkova 2007: A. Bozkova, M. Tonkova. Le sanctuaire thrace à fosses de Malko Tranovo dans la pleine de la Maritsa. – L'Archéologue No 90, 2007, 11 – 13.

Dzhurkowska 2023: G. Dzhurkowska. Characteristic features of the Bronze age pottery from Site No 1 near the village of Panayot Volovo, municipality of Shumen, North-East Bulgaria. – In: V. Diaconu, A. Gafincu (eds.). The Bronze Age of Eastern Europe. Brăila – Piatra – Neamţ, 2023, 183 – 214.

Florescu 1991: A. Florescu. Repertoriul Culturii Noua – Coslogeni din România. Asezari si necropole. – Cultura şi Civilizaţia la Dunărea de Jos, vol. IX, Călăraşi 1991.

Georgieva 2015: R. Georgieva. Ritual Pits. – In: J. Valeva, E. Nankov, D. Graninger (eds.). A Companion to Ancient Thrace. Wiley – Blackwell; 1st edition, 2015, 144 – 157.

Gershkovich 1993: Ya. P. Gershkovich. On the eastern boundary of the Noua – Sabatinovka – Coslogeni cultural complex. – In: M. Neagu, V. Cavruc (eds.). Culture et Civilasation au bas Danube, X, Călăraşi, 1993, 15 – 23.

Hänsel 1976: B. Hänsel. Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der Älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau. Bonn, 1976.

Morintz, Anghelescu 1970: S. Morintz, N. Anghelescu. O Nouă cultură a epocii bronzului în România. Cultura de tip Coslogeni. – Studii şi Cercetâri de Istorie Veche, 3, tomul 21, 1970, 373 – 415.

Nikolov 2011: V. Nikolov. A reinterpretation of Neolithic complexes with dug – out features: pit sanctuaries. – Studia Praehistorica, 14, 2011, 91 – 119.

Tončeva 1977: G. Tončeva. Fouilles d'une nécropole et d'un site de l'Age du bronze récent du village Yagnilo, dép. de Varna. – Thracia IV, Serdicae, 1977, 147 – 164.

Site Gradishte 88, Shumen region: Late Bronze Age structures

Kristina Kostova

ABSTRACT

The site of Gradishte 88, Shumen region, was investigated during rescue excavations in 2019, connected with the construction of the Hemus Motorway (km 324+100 – km 325+100). It is located in the Punardzhika locality, 1.9 km and 34° from the centre of the village of Gradishte, on a gently sloping southern hillside on the left bank of the Pakosha River. Remains of above-ground and dug structures from four periods were uncovered (Fig. 1): Late Bronze Age (LBA), Early Iron Age (EIA), Late Roman period and Early Mediaeval periods (Аладжов, Стойчев 2020, 1309 – 1311).

The present publication focuses on the LBA archaeological materials and structures: one building and 16 pits. The sector in which they were revealed extends from km 324+480 to km 324+520 (Fig. 1 – 2).

In addition, an overview of the few archaeological materials and structures from the EIA is provided.

The house

Initially, a compact accumulation of burnt wall debris measuring 1.90 m by 1.90 m was cleared (total station 241.52 or 1.20 – 1.30 m below the present-day surface). Relative to the subsequently outlined boundaries of the building, the concentration was located approximately in its southwestern quarter. A dense concentration of LBA sherds was found within the daub fragments. The debris layer is partially cut by one or two Late Roman pits.

Subsequent excavations revealed a house with two phases of functioning, whose plan represents an irregular oval. Its long axis is north-south oriented and the dimensions are 5.15 m (N – S) and 5.30 m (E – W). The inner space was divided into two parts by an internal row of postholes along the north – south axis (Fig. 3). The two construction phases are indicated by the stratigraphic situations of the archaeological materials and the floor levels. As the house was erected on the sterile sediment, the light-coloured rammed floor of the first phase lies directly on it (Fig. 4. 2).

The entrance was probably located at the south wall. Although there is no firm evidence of that, the positions of some field features support the assumption.

The debris of the first constructional phase has been almost entirely obliterated – pieces of daub, small finds, and vessels *in situ* are absent. Only one curved flint artefact was found (Fig. 6. 1). The original floor is of light-brown to brown clayish soil, barely distinguishable from the surrounding loess. This state of preservation is most probably a result of scrupulous cleaning of the burnt debris of the first house and preparation of the space for

subsequent use. It is assumed that part of the daub, as well as some of the sherds belonging to this phase, were deposited in pit No. 3, situated within the house (Figs. 3; 5. 1, 4). The fragments of wall daub found in the above-mentioned pit consist mainly of large and medium-sized pieces. In addition to the preserved smoothed surface, up to three successive thin plaster layers were identified on some of the fragments (Fig. 4. 5 – 6). This fact and the substantial thickness of the walls indicate that the building was not intended as a temporary shelter.

A minimal number of remains can be attributed to the first-phase interior of the house: remains of a fireplace, a grinding-stone installation with a storage pit in front of it, and another two pits (Figs. 3; 5. 1 – 3). The fireplace is located in the northwestern quarter of the building, almost directly southeast of the quern installation. It was identified by fractional remains of grey ash forming a circular shape with diameter 0.50 – 0.60 m. At the northern periphery of the ashy soil, a short, curved strip of burnt clay, 0.35 m long and 5 mm high, was uncovered, probably the border of the hearth. The hearth may have been of a very simple type or else it had been almost entirely demolished after the destruction of the building and the subsequent cleaning.

The grinding-stone installation is situated near the house's northwestern corner. Only its slab-stone is fully preserved. Pit No. 2, with a depth of 0.40 m (Fig. 5. 1), has been dug immediately east of it. The southern part of the bottom is disturbed by the aforementioned pit No. 3. The filling of pit No. 2 consists of homogeneous brown to light-brown soil mixed with a relatively small amount of archaeological materials – mainly fragments of daub and about 15 small sized sherds. In addition, a flint artefact, a burnt animal bone, and an extremely small fragment of a copper alloy item were found. The pit was most probably used either for collecting the ground grain or storing cereals prepared for grinding.

Pit No. 3 is situated immediately south of the quern and pit No. 2. Its vertical section is cylindrical and the depth is 1.15 m below the opening. The bottom lies 66 cm deeper than that of pit No. 2. The two pits overlap in an area no wider than 30 cm (Fig. 5. 4). Pit No. 3 cuts the southwestern periphery of the fireplace, i.e. the dugout structure's use continued after the fireplace ceased to function.

The stratigraphic situations as well as the minimal area of intersection between the two pits may indicate that the people who filled pit No. 3 enlarged and used an already existing pit that had functioned during the first construction phase. The filling of pit No. 3 displays three successive layers: the first (the uppermost one) consists of a large amount of densely packed pieces of burnt wall daub and sherds scattered among them; the second layer includes fine, very soft brown soil mixed with a high concentration of large charcoal pieces and relatively low concentrations of archaeological materials; the third layer is of homogeneous greyish clay mixed with small charcoal pieces and no archaeological materials.

The walls of the pit are coated with a layer of greyish clay very similar to those of the third layer. This is quite unusual, since the amount, position, and characteristics of the materials found in the pit unequivocally define it as a refuse pit. This fact and the location of pit No. 3 next to the grinding installation suggest the possibility that the pit was reused for a purpose different from its original one, which most probably was for the storage of cereals.

In addition to burnt sherds, pit No. 3 also yielded fragments of two polished stone tools (Pl. I. 2, 10), a fragment of a curved flint blade, a flint burin, a flint perforator, a fragment of a stone polishing tool (Pl. I. 3), and a clay „bun" (Pl. I. 4). Several small burnt animal bones were also recorded.

Another pit (pit No. 1) was excavated near the southern wall of the building (about 1.00 m to the north). This pit is cylindrical in vertical section and only 30 cm deep (Fig. 5. 1). The level of its opening and the characteristics of the filling, similar to the clayish soil used for the floor, associate the structure with this phase. Immediately above the pit's opening, several large fragments of wall debris were revealed. Small pieces of daub and pebbles, two

medium-sized daub fragments, and a medium-sized limestone were uncovered in the pit. The function of pit No. 1 cannot be determined.

A piece of light-brown to yellowish unfired clay with preserved dimensions of h. 12 cm, l. 15 cm, and w. 5 cm was recorded *in situ* in the southeastern part of the building, approximately in the corner of the house. Near it several fragments of a thick-walled vessel – a storage container, were discovered. These finds suggest that most probably the piece of clay was part of an installation supporting the bottom of a storage vessel.

The following objects found outside of pit No. 3 are also attributed to the first phase of the building: a fragment of a bone tool and the aforementioned curved flint blade (for the entire flint assemblage from Gradishte 88, see the article by Е. Начева, in this volume).

The layer corresponding to the second construction phase of the building has a total thickness of 0.40 – 0.45 m. Three levels are distinguished within it: i) the compact accumulation of burnt wall debris and ceramic fragments uncovered at the beginning of the excavations – its small size may be due to cleaning of the terrain during some later stage of habitation of the site; ii) a level composed of clusters of ceramic fragments and/or daub pieces (Fig. 7. 1 – 2); and iii) the floor level.

The floor lies beneath the accumulations of ceramic sherds and represents a strip of light yellowish-brown clay about 0.05 m thick, slightly burnt in places (Fig. 4. 3). The first-phase floor level lies about 0.10 m deeper.

It can be assumed that the architectural plan of the building repeats the first phase already described, since all uncovered archaeological materials associated with the second phase were found within the outlines marked by the posts and pillars whose remains were documented on the first-floor level. Even if some modifications were made, they were insignificant, leaving no remains on the terrain. The construction of the walls, as in the first phase, is wattle-and-daub (Fig. 4. 4).

The information on the interior of the second phase of the building is fragmentary, but sufficient details have been uncovered to outline some main elements.

No hearths *in situ* were documented, but two fragments of a hearth-base were found in the wall debris in the northern part of the house. These may indicate the location of the hearth in the building, namely in its northern half. However, considering the presumed cleaning during a later period, the hearth remains may not be in their original position.

Almost all sherd clusters are located in the northern half of the building (Fig. 3), i.e. this part of the structure was probably intended for household activities.

Several finds in the southwestern part of the building define this area as a "craft" zone. Here, a large burnt stone cracked into several pieces by high temperature was uncovered. Its flat upper surface may have been used as a working base for processing of various materials. This interpretation is supported by a fragment of a stone adze and a fragment of a stone axe discovered nearby (Fig. 7. 3 – 4).

The following finds can be attributed to the second phase: the aforementioned fragmentary stone axe and adze (Pl. I. 1, 8), flint artefacts – two flint blades and a small flint wedge, and a heavily fragmented clay object, probably a loom weight (Fig. 6. 2). Almost all of them were unearthed in the southwestern quarter of the house. The loom weight (?) was found in its central part. Some artefacts discovered on the place where excavated soil was thrown can also be attributed to this phase: a flint blade and a complete spindle whorl (Pl. I. 5).

The vessels that are fully preserved or show full shape profiles include a cup (Pl. II. 2), a fine jug with an obliquely shaped mouth (Pl. II. 4), a pot or an amphora-shaped vessel with plastic knobs (Pl. II. 5), and the full profile of a shallow bowl (Pl. VI. 2).

In summary, the evidence presented above shows that the building is not an exception to the general picture of prehistory in Bulgaria. There are no features distinguishing the structure either in terms of its architectural plan and construction techniques, or in terms

of interior elements. There are no data indicating that the building had economic or other specific functions (workshop, storage facility, public building, etc.).

It was a house of an ordinary household and remained inhabited for a relatively long period, judging by its complete renovation and the several fine plaster coatings on its walls.

Agriculture was undoubtedly a main part of the activities of the house's occupants, attested by the presence of the grinding installation, the two adjacent storage pits, some of the flint tools and fragments of storage vessels.

The building cannot be integrated into the overall plan of a possible settlement. No other buildings from the LBA were uncovered around the excavated house (specifically within the boundaries of the Gradishte 88 site). Isolated archaeological materials from the same period were found scattered across the site, but not in the context of house structures. The most impressive among them is a copper-alloy dagger discovered about 100 m east of the house (Pl. I. 7, 9). Two daggers from sites of the Noua culture (Крушельницка 2006, 137, Fig. 54, 7; Florescu 1991, 272, Fig. 100–A.5), as well as items from the Coslogeni – Yagnilo group show similar shapes (Bolohan 2016, 317, Pl. 37. 1 – 2).

Likewise, no LBA buildings were discovered at the neighbouring site (Gradishte 88/1). Based on the vessel types, Gradishte 88/1 is synchronous with Gradishte 88 (see Бабаджанов in this volume) and most probably, from archaeological perspective both represent one and the same LBA site. Having this in mind, along with the fact that the total investigated area of the „two" sites is approx. 1 km long and 40 – 50 m wide, the building could be interpreted as an isolated „farm" (this modern term illustrates the idea more clearly), set apart from the main inhabited zone of the settlement.

LBA pits

The LBA pits were uncovered in the immediate vicinity of the building (Fig. 2). The easternmost pit (pit No. 5) lies 30 m from the house, while pit No. 23 is located only 11 m away from the wall of the building in the same direction. To the south and west, no LBA pits were recorded near the building.

Eight of the pits were found at depths between 0.15 m and 0.35 m below the modern-day surface, while in the remaining cases the depth of detection was between 0.40 m and 0.60 m below the present-day ground level. Since the thickness of the plough-zone varies across the site, and the pits' filling was not clearly distinguishable in its uppermost part, in some cases the recorded openings of the pits may be below their original position.

All pits were cut into the sterile sediment. Only two of them had been cut by later structures (pits Nos. 15 and 23, Fig. 13. 2).

The depth of the pits ranges between 0.20 m and 1.40 m. Ten of them have depths between 0.20 m and 0.50 – 0.60 m, while four are 0.70 to 0.80 m deep. Only two pits are deeper than 1.00 m – pit No. 18 and pit No. 45, which is the deepest one at 1.40 m.

The dimensions of the openings are fairly similar, mostly within the range from 1.15 to 1.40 m (eight pits). Four openings measure between 1.55/1.60 and 1.70 m, while three, which probably form a group, have diameters between 0.70 and 0.80 m.

The basal diameters of four of the pits are approximately 1.20 m, four others range between 1.35 and 1.45 m, the dimension of two of them is 1.55 m, and four have diameters below 1.00 m. Only one pit has a basal diameter of 2.15 m.

The cylindrical vertical section is the most common (12 pits). Two pits are hemispherical, while pit No. 1 and pit No. 45 have conical and pear-shaped vertical sections, respectively.

Filling of the pits

The filling of almost all excavated dug-in structures has similar or identical characteristics. It is homogeneous, with no distinct layers, consisting of brown or light-brown sediment, in most cases sandy-clayish, medium-fine, and relatively soft. No sterile soil or

sandy interlayers are present. In certain cases, probably when the pits' original openings were recorded, the upper part of the filling contains brown or darkbrown soil that very gradually becomes lighter in depth to light-brown mixed with yellowish specks (Figs. 9. 1; 10. 2; 13. 2).

Field observations indicate that each of the pits was filled at once. Moreover, the uniform characteristics of the filling of all of the pits suggest that they were most probably used within a relatively short time-span.

Sealing layers

A sealing layer or accumulation of materials in the uppermost part of the pit was observed in only three cases (pits No. 3′, 16, and 37). In two instances, this specific layer is located in the central part of the feature and consists of small and medium-sized wall daub fragments (pit No. 3′), or of large and very large parts of clay side-borders (of fireplaces or of andirons) and of an oven (?) grill (pit No. 37). The sealing layer over pit No. 16 consists entirely of small and medium-sized stones and a large fragment of a quern-stone, deposited across the entire area of the opening (Fig. 10. 1).

Distribution of the archaeological materials in the filling of the pits

Based on the vertical and horizontal dispersion of the archaeological materials within the pits, it may be assumed that parts of their inner spaces were treated in a specific way. There are zones, whether vertical or horizontal, where materials have been preferentially deposited. By contrast, other parts remained almost or completely empty.

The upper parts of the filling in pits Nos. 3′, 16 – 18, 20, 23, 37 and 45 show the highest concentration of artefacts. With depth, the materials either decrease substantially or disappear altogether.

Horizontally (i.e. in certain parts of the pits – eastern, western or other), the „arrangement" of materials in higher concentrations was recorded in pits Nos. 1, 3′, 16 – 18 and 23. The area near the walls was also treated in a specific manner: clay side-borders and sherds were placed directly against the walls, some preserved in a vertical position (pit No. 20, see Fig. 12. 2).

The data suggest that in the course of the activities related to the pits both the sequence of actions (vertical dimension) and the placement of objects (horizontal dimension) were significant. Certain zones were deliberately kept "clean" of objects and were probably intended for other types of activities that left no remains.

Archaeological artefacts, small finds and installations *in situ* in the pits

Pottery sherds

Only four pits contained numerous sherds (pits Nos. 16 – 18 and 20). Pit No. 18 was the richest among them, and also one of the deepest. More than 80 fragments were found in it. Nine pits contained few sherds (pits Nos. 1, 3′, 4, 15, 19, 25, 37, 43 and 45). In these, the minimum number of fragments was two, and the maximum did not exceed about thirty, all small in size. The remaining pits contained sherds in medium concentrations. In determining the concentration of sherds, the volume of the pits was also taken into account.

Sherds placed in a vertical position were found in pits Nos. 17 – 18 and 20 (Fig. 11. 1). Pit No. 5 can also be attributed to this group, as it contained a complete amphora-shaped vessel found in a position suggesting that its original placement was vertical (Fig. 9. 3).

According to the reconstructed shapes, pot sherds were most frequently placed in the pits; bowls and jugs are almost as numerous, followed by cups, amphora-shaped vessels, storage vessels, rims of *pithoi* or hearth side-borders or *podnitsi* (due to their rather fragmentary state and similar shape these objects cannot be accurately attributed to any of the listed categories, so all the categories are mentioned), and only two fragments of krat-

er-shaped vessels. Almost complete vessels pertain to the following categories: amphorae (Pl. I. 3), cups (Pl. I. 1) and pots (Pl. XIII. 3).

Parts of clay side-borders of hearths/rims of *pithoi*/*podnitsi* and hearth fragments

Fragments of this type were found in six of the features (pits Nos. 1, 16 (?), 17 – 18, 20, 23 and 37). They occur only in the upper half of the filling and therefore can be associated with the actions immediately preceding the closing of the pits. This class of materials seems to have had particular significance for the performances. This is evidenced by a hearth uncovered *in situ* in pit 5 (Fig. 9. 3), most probably intended for single-time use. Its importance is further supported by the discovery of a complete amphora-shaped vessel with one preserved handle in the same pit.

Finds

The finds are scarce, both in quantity and variety: one small cup without a handle from pit No. 44, an amphora-shaped vessel from pit No. 5, and four flint artefacts from pit No. 18. All of the latter were used before their deposition into the pit.

Only three grinding-stone fragments of medium to large size were found (pits No. 16 – hand-stone; No. 17 – small fragment, undefined; No. 20 – plate-stone). Two of them were located inside the filling itself (pits Nos. 20 and 17), in combination with large fragments of wall plaster or with hearth clay side-borders and/or rims of *pithoi/podnitsi*. The grinding-stone was an element of the sealing deposit of pit No. 16.

Animal bones

Animal bone material was found in minimal quantities and in some pits, it was completely absent (pits Nos. 4, 23, 37 and 44). Where present, the number of bones varied from one to five bones of small or medium size.

An osteological analysis was performed only on the bones from pit 18. Nine of them, originating from different depths in the eastern part of the pit, were examined. They were identified as belonging to the following species: cattle (five bones – three *humeri*, one *scapula*, one metatarsal), goat (three bones – *scapula*, *humerus*, *tibia*), and dog (one bone – part of a skull).

Although speculative given the limited information, it can be assumed that specific parts of the two herbivore species were preferred, namely the limbs.

The analysis of the fillings, their contexts and the archaeological material (position and quantity) in the pits excavated outside the building suggests that they functioned as ritual structures. Pit No. 45 falls outside this interpretation and was more probably used as a storage pit.

Three other Late Bronze Age sites have also been partially excavated in the micro-region of the Gradishte 88 site: at the modern villages of Belokopitovo (Лещаков и др. 2016, 165 – 167; Лещаков 2016, 27 – 50; Бабаджанов 2019, 13 – 24; Л. Лещаков in this volume) and Panayot Volovo (Гоцев и др. 2013, 107 – 108; Dzhurkowska 2023, 183 – 197), and at the town of Pliska (Димитров и др. 2017, 534 – 36; Бабаджанов, Димитров in this volume). The straight-line distances from Gradishte 88 to the other locations are as follows: to Belokopitovo – 2-3 km, to Panayot Volovo – 5-6 km, to Pliska – ca. 23 km.

Although the four sites from the region represent different phases within the LBA, a comparison of the data obtained from them reveals some general trends for the period.

The distances between the buildings in the settlements are relatively large, between 20 and 45 m based on the planigraphic information. The only available information comes from Belokopitovo and Panayot Volovo. This fact provides ground to suggests the functioning of open spaces around the houses, which were used as courtyards by one or several

households for different activities. This assumption is supported, although not conclusively, by the moulds for casting metal objects found in the spaces between the houses at Belokopitovo (Лещаков 2016, 32), as well as by two small mounds covered with flint concretions at Panayot Volovo (Гоцев и др. 2013, 107 – 108) perhaps used for storing raw flint material (?). The latter suggestion remains highly speculative without a detailed analysis of the flint concretions and the flint artefacts from the same site.

Although the four sites from the region are diachronic within the LBA, a comparison of the data obtained from them reveals some general trends for the period.

The sizes and orientations of the uncovered houses do not follow a particular pattern. Most, however, have an oval ground plan. Geographically, this architectural plan has been documented in the settlement at Durankulak in Northeastern Bulgaria (radiocarbon dated to the 13th – 12th century BC, Атанасов 2018, 430, 432, fig. 3), at Koprivlen II in Southwestern Bulgaria (dated between the 14th and 12th century BC, Alexandrov 2002, 63, 65 – 66), and at Ada Tepe in Southeastern Bulgaria, where such buildings appear in the second half of the 15th century BC (Попов 2018, 410). These sites are only some of the examples of this building type, but they clearly demonstrate that the oval architectural plan was widespread across the territory of present-day Bulgaria and, according to the current data, appeared after the mid-15th century BC.

Other distinctive features, which are common for the micro-region considered here, concern the construction techniques and materials. These include the use of the wattle-and-daub construction; the use of posts and pillars with approximately equal diameters ensuring the stability of the structure; the presence of inner rows of posts or pillars, probably supporting the roof; the presence of several layers of fine wall plaster, which supports the idea of long-term occupation of the buildings.

The houses' interiors also share a number of similarities: the presence of distinct zones in the houses intended for various activities – metallurgy at Belokopitovo, or processing of different materials at Gradishte 88. Special zones were used for storing grain or other products in *pithoi* and dug features (pits and *pithoi* at Gradishte, and a large dug feature resembling a "cellar" at Belokopitovo). The subdivision of the inner space in the houses with respect to different activities carried out in it was a matter of individual choice for each household, as shown by the layouts of the finds and the uncovered structures in the houses.

This observation is also valid for the heating installations. The hearth in one of the houses at Belokopitovo, similar to the hearth in the house at Gradishte, is located near one of the short walls, almost in the "corner" of the building. Around the hearths, additional elements were documented: a clay installation associated with metallurgy at Belokopitovo, and a grinding-stone installation with adjacent storage pits at Gradishte. The hearth remains in another building at Belokopitovo were found in its western half, approximately in the centre of the space. According to the first report from the excavation at Panayot Volovo, thermo-installations were recorded only in one of the houses, but there were two of them: a smaller installation, comparable in size to a „standard" hearth, and a larger one that may have been an oven. Remains of several similar installations were also found in the second building as published by Dzhurkowska (2023, 186; 204, Fig. 6). In both cases, they were located in different parts of the houses. The latter two examples from Panayot Volovo do not correlate with the data from Gradishte and Belokopitovo and once again highlight the individual preferences of settlement inhabitants, even when they lived within one and the same site.

The spatial correlation between houses and pits can be traced at three LBA sites – Gradishte, Panayot Volovo, and Belokopitovo. The maximum distance between these structures does not exceed 500 m, i.e. the pits are situated close to the buildings. A peculiarity observed so far only at Panayot Volovo is the clustering of pits around other features – a ditch and small stone-pile. The site at Pliska, where ditches and pits have been uncovered, could reveal an analogous situation, but only after investigation of a larger area.

The excavations at Panayot Volovo and Belokopitovo yield data about the nature and position of the artefacts found in the pits: accumulations of animal bones over the pits, vessels broken *in situ*, fragments of andirons, animal skulls (Panayot Volovo), and the skulls of two young pigs (Belokopitovo).

On this basis, at least for the site at Panayot Volovo, it can be assumed that the pits, as at Gradishte, had a ritual function, and that the practices were performed in close proximity to the settlement.

Analysis of the pottery

The processing of the ceramics from the two phases of the house and from the pits at Gradishte 88 shows that the assemblage is homogeneous in technological and morphological terms. No differences that could indicate a significant chronological discrepancy were found. This was the reason to analyse the data as a whole. The inventory originates from closed complexes, so the illustrations are presented by complexes.

The following vessel categories have been identified: shallow bowls (Pl. VI. 1 – 2); bowls – first type (e.g. Pl. V. 12, XI. 2; XII. 9 – 10, XIV. 14 – 19); second type (Pl. XVI. 3, 5); third type (Pl. XII. 13); pots – first type (e.g. Pl. IV. 7 – 9, V. 2, VII. 4 – 5); second type (e.g. Pl. IV. 3, 5, V. 4, 11, VII. 6 – 7, 9, VIII. 15 – 19); third type (e.g. Pl. VI. 6, VII. 1 – 2, 8, VIII. 2 – 3, 7, 9, 21, XII. 14, XIII. 3); jugs – first type (e.g. Pl. II. 4, III. 1, V. 5, VI. 8 – 9, VIII. 4, 6, XI. 5); second type, or transitional jug/cup shape (Pl. XII. 15, XVII. 8); cups – first type (Pl. II. 1 – 2, III. 3 – 4, XII. 3, XVII. 4); second type (Pl. VI. 4, VIII. 12, XIV. 13, XIII. 4, XVII. 5); amphora-shaped vessels (e.g. Pl. II. 3, 5; V. 9, VIII. 10, XIV.10); storage vessels – first type (Pl. IV. 1, VII. 10); second type (Pl. V. 1, 14, XI. 7, XII. 2); third type (Pl. VII. 3); *pyraunoi* (Pl. X. 1); and "krater-shaped" vessels (Pl. XI. 4, 6). The latter represent a new category in the LBA ceramic repertoire which was introduced because of certain morphological features that distinguish these vessels from the bowls and due to the resemblance of their body shape to that of the kraters.

The following categories are absent: *kantharoi*, rare vessels (e.g. double vessels), and lids – with a single exception (Pl. VIII. 23). Among the sherds and the few fully preserved vessels, no examples of imports were identified.

A typical feature of nearly all vessel categories is the exterior thickening of the rim.

The bottoms of the vessels are flat, sometimes with a thickened edge. Only one jug has a concave bottom. Pedestal or ring bases are totally absent.

The handles are exclusively vertical (reliably identified for the amphora-shaped vessels, jugs and cups) with different cross-sections, though triangular ones clearly predominate.

The decoration is executed primarily using the plastic technique by application of different relief ornaments. Very rarely, in combination with this technique or independently, ornaments negative to the vessel walls were added. The typical LBA techniques of *Furchenstich* and *Kerbschnitt* were not documented.

The ornaments in the relief technique are: horizontal plain plastic bands (e.g. Pl. IV. 7 – 9); a "medallion" motif outlined by a plain plastic band (Pl. V. 8); horizontal plastic bands interrupted by finger-prints (Pl. VIII. 19); short vertical plastic bands with thickening at the top (Pl. VI. 6, VIII. 21, XV. 4); crescent-shaped motifs (e.g. Pl. IV. 1 – 2); plastic knobs shaped as cones with a flat top and a small hollow on it (Pl. XI. 3) or as triangles with rounded or flat-cut tips (e.g. Pl. III. 3 – 6; IX. 1 – 3). The latter are characteristically placed at an acute angle rather than perpendicularly to the vessel body.

The decoration is generally located on the upper part of the vessels: below the rim, on the neck, at the neck-to-body transition, or on the upper portion of the body. Examples of decoration on the lower part of the vessel body are rare.

An interesting observation is that the decoration has been applied to vessels of coarser fabric such as storage jars, pots and amphorae, while the tableware, i.e. bowls, jugs, and

cups, is entirely undecorated. No ornamentation was applied to vertical handles either.

The analysis of paste shows that medium-fine fabrics predominate for all shape categories. It is absent only in storage vessels and the *pyraunos*, which were of medium-coarse to coarse fabric. In some categories, namely bowls, krater-shaped vessels, jugs, cups, and amphora-shaped vessels, in addition to the strong dominance of medium-fine tempered clay, there are fragments of medium-fine to fine pastes, whereas in pots the medium-fine and medium-coarse paste occur in nearly equal proportions. The main inclusions are sand and tiny particles of stones. Organic matter and grog were also added, usually in low or medium concentration. It can be concluded that organic tempers were most often used for the paste for jugs, cups, bowls and amphora-shaped vessels. Grog was most commonly added to the paste for amphora-shaped vessels and storage jars, but is entirely absent in cups. In rare cases, mica was identified in the paste for pots, amphora-shaped vessels, and jugs, while shell fragments were registered in storage vessels and *pithoi*.

Uncoated and smoothed surfaces occur in all categories, but this is the principal type of processing in pots, storage jars, and amphora-shaped vessels. Coated surfaces (slips), either smoothed or burnished, were documented for bowls, jugs, cups, and two amphorae. *Self-slip* surfaces, with or without burnishing, occur in shallow bowls, bowls, jugs, cups, and several sherds of pots, amphora-shaped vessels and storage jars. Uncoated fragments with remains of burnishing are rare.

The colour of the exterior surface of most vessels falls within the brown spectrum. Dark brown to nearly black or dark grey specimens are rare, while black colouration is an exception and results from the slip.

The geographical location of Gradishte 88 suggests that parallels should be sought in the Noua – Coslogeni – Yagnilo group. The pottery shapes found at the site synchronise it well with this cultural group and the calibrated ^{14}C date from the house, 1412 – 1262 BC (Fig. 8), supports the proposed relative dating.

Nevertheless, the ceramic assemblage of Gradishte also has its own distinctive features. First of all, incised decorations as well as the *Furchenstich* technique are almost entirely absent. No grooves, similar to those at Tutrakan and at the other sites on Romanian territory, were observed. Plastic bands interrupt by incisions or finger-prints, common in the other sites of the cultural complex, are almost entirely absent. The plastic knobs on the handles, which are quite typical of the vessels from Romania, are also missing.

At Gradishte 88, plastic projections are widely represented, placed at an acute angle to the vessel body with the tip pointing toward the rim. In the chart of ornaments characteristic of Coslogeni – Yagnilo sites (Bolohan 2016, 307, Pl. 27), such features are absent, while in the materials published on Noua settlements isolated examples are shown (Florescu 1991, 198, fig. 26-A.5; 207, fig. 35-A.60). Similar knobs, arranged in a comparable fashion relative to the body, occur on vessels from the later Babadag culture (Ailincăi 2020, 128, Pl. IV. 1, 16).

These traits may serve as chronological indicators, reflecting a particular phase in cultural development – namely the very end of the LBA – or may be due to local peculiarities. According to the dating 1412 – 1262 BC, Gradishte 88 falls neither at the beginning nor at the end of Coslogeni (for the dating of Coslogeni cf. Bolohan 2016, 225).

The well-founded attribution of the site to the Coslogeni complex does not isolate it from other LBA cultures developing in Bulgaria, as suggested by some parallels with distant sites in the western and northwestern parts of the country, as well as far to the south. The architectural plan of the house also "links" the site to territories extending well beyond the Coslogeni range.

Thus, Gradishte 88 can be defined as belonging to the Coslogeni – Yagnilo complex, but with well-defined, typical features of its own. The site also possesses features relating it to the broad sphere of interactions during the LBA which led to the unification of many aspects of material culture over a large territory.

КАТАЛОГ
Ями от къснобронзовата епоха, Градище, обект 88

Каталожното описание включва теренната информация за всички ями от КБЕ, които са разположени извън къснобронзовото жилище. Тя е разпределена в отделни рубрики, които обхващат метричните и морфологичните данни за структурите и информацията за стратиграфията на запълнителя им и неговите характеристики.

Освен това е дадено детайлно описание на етапите на разкриване на археологическите материали по дълбочини и ситуациите и позициите, в които са намирани. Предпочетох да запазя, макар и в сбит вид, оригиналната информация от документацията относно проучването на ямите, тъй като тя е базата, върху която са направени обобщенията в основния текст.

За по-голяма яснота са представени данни относно наличието или липсата на отделните класове археологически материали във всяка яма, както и броят/концентрацията им. Трябва да се уточни, че определянето на концентрацията на керамичните фрагменти е базирано не толкова на броя им, колкото на приблизителното съотношение на броя и големината на фрагментите спрямо обема на дадена яма.

Поради спасителния характер на разкопките и големите размери на обекта не всички ями са проучени напълно, а за други няма пълна информация, което е отразено в каталога.

Използвани съкращения и уточнения:

$д_о$ – *диаметър на отвора*

$д_д$ – *диаметър на дъното*

С – *север;* Ю – *юг;* И – *изток;* З – *запад,* съответно ЮИ – *югоизток и т.н.*

Дълбочина – *дълбочина на вкопаване на ямата*

Яма № 1

Ситуиране: сондаж 10

Комплекс: с яма № 3 и яма № 4, отстои на разстояние около 2 м ЮЗ от тях

Ниво на вкопаване: 17 см от запазената повърхност

Дълбочина: 75 – 80 см

Форма на отвора: кръгла

Напречно сечение: пресечено конусовидно

Размери: $д_о$ = 72 см; $д_д$ = 40 см

Стратиграфия: без обособени пластове или прослойки

Запълнител:

– пръст: светлокафява, песъчливо-глинеста
– въглени: дребни, много ниска концентрация

Допълнителни елементи:

– запечатка: не
– съоръжения *in situ:* не

Археологически материали:

Разпръснати на различни дълбочини, без да могат да се открояят нива с по-високи концентрации или такива, в които материалите да са разкрити в някаква по-специална позиция. В С част на ямата са регистрирани пет фрагмента, а в Ю част – два фрагмента, между тях един фрагмент от питос.

– цели предмети и съдове: не
– керамични фрагменти: много ниска концентрация, общо седем фрагмента
– характерни фрагменти: два с много малки размери, дребни
– парчета от горели мазилки/огнища/подници: няколко малки мазилки в горна-

та част на запълнителя и една с големи размери; няколко малки мазилки върху самото дъно на ямата. Един малък фрагмент би могъл да е част от огнище или подница
– животински кости: четири средно големи фрагмента от различни дълбочини

Яма № 3'
Ситуиране: сондаж 10
Комплекс: с яма № 1 и яма № 4, отстои на 2 м СИ от яма № 1 и е непосредствено на СИ от яма № 4
Ниво на вкопаване: 35 см от запазената повърхност
Дълбочина: 60 – 65 см
Форма на отвора: кръгъл
Напречно сечение: цилиндрична
Размери: $д_{о}$ = 75 см; $д_{д}$ = 80 см
Стратиграфия: без обособени пластове и прослойки
Запълнител:
– пръст: кафява към светлокафява, песъчливо-глинеста, с ниска плътност
– въглени: дребни, с ниска концентрация в целия запълнител, отделни по-едри
Допълнителни елементи:
– запечатка: в горната част на ямата (2 см под повърхността на регистриране) – няколко малки горели парчета мазилки, както и една средно голяма в централната част. Не са разположени плътно едно до друго и не могат със сигурност да се определят като запечатка. От друга страна, част от тях може да са били разнесени при обработка на почвата и оригиналната ситуация да е променена. Непосредствено под тези парчета мазилка е намерен и един по-едър въглен.
– съоръжения *in situ:* не
Археологически материали:

Не са регистрирани нива, богати на археологически материали. В горната част на запълнителя (до 10 см от повърхността на регистриране) има малко по-голяма концентрация – в този пласт освен парчетата мазилки са намерени и два керамични фрагмента (по един в Ю и С половина), както и две дребни животински костици (същото разположение като керамичните фрагменти).

В Ю част на ямата освен материалите от горната част на запълнителя са намерени само още три фрагмента от съдове, изработени на ръка и три малки парчета от мазилки.

В С част на ямата керамичните фрагменти от долната част на запълнителя са с много ниска концентрация. Отделните фрагменти са открити на различни дълбочини. Намерени са и две дребни костици, както и парченца мазилки с много ниска концентрация.
– цели предмети и съдове: не
– керамични фрагменти: общо 25 броя, основно с малки и много малки размери
– характерни фрагменти: пет (не са представени графично поради много малки размери)
– парчета от горели мазилки/огнища/подници: малки и много малки горели мазилки със средна концентрация до дълбочина 15 см от повърхността на засичане; изключително дребни, с ниска концентрация в останалата част на запълнителя
– животински кости: три дребни

Яма № 4
Ситуиране: сондаж 10

Комплекс: с яма № 1 и яма № 3, отстои на 2 м СИ от яма № 1 и е непосредствено на ЮЗ от яма № 4
Ниво на вкопаване: 35 – 40 см от запазената повърхност
Дълбочина: 45 – 50 см
Форма на отвора: кръгъл
Напречно сечение: цилиндрично
Размери: $д_о$ = 84 см; $д_д$ = 80 см
Стратиграфия: без обособени пластове и прослойки
Запълнител:
– пръст: светлокафява, песъчлива
– въглени: много дребни, много ниска концентрация
Допълнителни елементи:
– запечатка: не
– съоръжения *in situ*: не
Археологически материали:

В северната част са регистрирани едно много дребно парче горяла мазилка и малка кремъчна люспа, а в южната част – два малки керамични фрагмента. Материалите се откриват на различни дълбочини в запълнителя.

– цели предмети и съдове: не
– керамични фрагменти: два броя
– характерни фрагменти: един от дебелостенен съд (не е представен графично поради много малки размери)
– парчета от горели мазилки/огнища/подници: едно много малко парче от горяла мазилка и такива с изключително малки размери, с много ниска концентрация
– животински кости: не

Яма № 5
Ситуиране: кв. $В_з$
Комплекс: не
Ниво на вкопаване: оригиналният отвор е на дълбочина 10 см от запазената повърхност
Дълбочина: 70 – 75 см
Форма на отвора: кръгла
Напречно сечение: цилиндрично
Размери: $д_о$ = 1,55 м; $д_д$ = 1,40 м
Стратиграфия: Плавна промяна в цвета и структурата на запълнителя, но в профил не се различават отделни пластове. Те могат да се установят само при непосредствения процес на навлизане в дълбочина.
Запълнител:
– пръст: в профила пръстта е тъмнокафява към кафява, песъчливо-глинеста, средно груба, с ниска плътност, примесена с дребни варовикови включения и изключително малки парченца мазилки с висока концентрация;
от дълбочина след 30 см от отвора или на 40 см от съвременната повърхност пръстта изсветлява значително до светлокафяво-жълтеникава, а в последните десетина сантиметра е основно жълтеникава
– въглени: средна до средно висока концентрация на нивото на огнището и около цялата амфора
Допълнителни елементи:
– запечатка: не
– съоръжения *in situ:* огнище в източната половина на ямата, дълбочина 38 см

под отвора или 48 см под съвременната повърхност. Съоръжението има обмазана с жълтеникаво-бяла глина основа, която на места е опалена до бледочервено. Върху тази основа са направени няколко первaза, слабо опалени до светложълто-охрово. Горната част на запазените первази е заоблена, а сечението им е пресечено елипсовидно. Най-добре е запазен первазът в Ю част на съоръжението: височина 6 см, ширина 4 см. Този в северната част е обрушен. Границата в източната част на съоръжението може да се установи единствено по тънка ивица жълта глина.

Первазите ограждат полукръгло пространство с максимални размери по оста С – Ю – 1,00 м (при външния край на первазите), а по оста И – З около 57 см.

В неговата южна част первазът завива на север, като едновременно с това леко се удебелява и оформя два малки кръга, разположени един до друг, съответно източен и западен. Западният кръг не е запазен изцяло, но източният е добре различим и има диаметър 40 см по оста С – Ю.

Още един малък перваз е разкрит приблизително в централната част на оградено полукръгло пространство: дължина по оста С – Ю 20 см; извивката на дъгата му е на изток. Горялата обмазка на огнище пред него има дебелина около 2 см. На дълбочина около 25 см под „централния" перваз е разкрито голямо кръгло парче от слабо горяла глина, изправено вертикално. До него – второ парче слабо горяла глина в хоризонтална позиция. И двете парчета имат запазени огладени повърхности от едната си страна и са с размери 10 на 10 см. В долната им част глината е примесена с пръстта от запълнителя, което свидетелства за изграждане на място във вече запълнената до определено ниво яма. Вероятно тези парчета маркират обмазка от по-ранен етап.

Оградено полукръгло пространство на огнището е покрито със светлокафява пръст, примесена с по-големи и по-малки горели парченца мазилка и въгленчета със средна до средно висока концентрация.

Археологически материали:

Западна половина: дълбочина 30 – 40 см от повърхността, т.е. 20 – 30 см под оригиналния отвор – керамични фрагменти от дебелостенни съдове, фрагмент от дръжка с триъгълно сечение (не е представена графично), едно средно голямо парче горяла мазилка и две животински кости.

Дълбочина 45 – 50 см от повърхността (35 – 40 см от отвора на ямата): цял амфоровиден съд с една отчупена в древността дръжка (Т. II. 3). Съдът е намерен преди очертаване границите на съоръжението. След изясняване на ситуацията бе констатирано, че той е депониран до югозападната стена на ямата, във вертикална позиция. До същата стена на ямата, но поставен хоризонтално на 10 см разстояние от амфората, е намерен голям фрагмент от дебелостенен съд. Непосредствено до него е разкрит и почти цял профил от чашка. След това ниво, до самото дъно, не са регистрирани археологически материали.

Източна половина: първите 30 см под отвора – отделни керамични фрагменти, разпръснати на различни дълбочини. На дълбочина 22 см под отвора на ямата е намерена фрагментирана метална пластина (вероятно медна сплав), която е много корозирала и не се поддава на анализ или реконструкция на формата.

На дълбочина 38 см от отвора или на 48 см от съвременната повърхност – нивото на огнището *in situ*. Около и под огнището не са регистрирани никакви археологически материали с изключение на два малки обезличени фрагмента от стени на съдове, лежащи непосредствено върху обмазката на съоръжението. На същото ниво е и депонираният западно от огнището цял амфоровиден съд:

– цели предмети и съдове: амфоровиден съд, запълнен с кафява, средно фина, песъчливо-глинеста пръст, примесена с по-едри въгленчета с ниска концентра-

ция и малки варовикови камъчета, три малки парченца мазилки, както и едно кварцово камъче с яйцевидна форма, обвито във варовикова люспа
– керамични фрагменти: средно ниска концентрация
– характерни фрагменти: два броя
– парчета от горели мазилки/огнища/подници: едно средно голямо парче мазилка и други с малки размери в ниска концентрация
– животински кости: 2 броя

Яма № 15
Ситуиране: кв. $В_3$
Комплекс: не
Ниво на вкопаване: 45 – 50 см от запазената повърхност
Дълбочина: 60 см
Форма на отвора: кръгъл
Напречно сечение: цилиндрично, с леко изпъкнали навън стени
Размери: $д_о$ = 1,25 м; $д_д$ = 1,19 м
Стратиграфия: без обособени пластове и прослойки
Запълнител:
– пръст: кафява, глинесто-песъчлива, с ниска плътност; към дъното леко изсветлява
– въглени: дребни – средно ниска концентрация; в Ю – ЮИ част в пласт от 30 до 60 см от повърхността на засичане – отделни по-едри въглени
Допълнителни елементи:
– запечатка: не
– съоръжения *in situ:* не
Археологически материали:

Не е регистрирано ниво с по-голяма концентрация на археологически материали или специфичен начин на тяхното полагане. Северозападна част: 19 малки до много малки керамични фрагмента, една животинска кост, един кремъчен отцеп, както и фрагмент от диск, изработен от стена на съд.

ЮИ част: 11 малки керамични фрагмента, между които фрагмент от питос и една животинска кост.
– цели предмети и съдове: не
– керамични фрагменти: 30 фрагмента – ниска концентрация, повечето с малки размери
– характерни фрагменти: 7 броя; тестото на 2 фрагмента съдържа едри парченца от черупки на мекотели
– парчета от горели мазилки/огнища/подници: ситно разтрошени парченца горяла мазилка със средна към средно ниска концентрация, две дребни парченца от мазилки
– животински кости: 2 броя

Яма № 16
Ситуиране: кв. $В_2$
Комплекс: не
Ниво на вкопаване: 35 см от запазената повърхност
Дълбочина на вкопаване: 25 – 30 см
Форма на отвора: кръгла
Напречно сечение: цилиндрично, с леко изпъкнали навън стени
Размери: $д_о$ = 1,25 м; $д_д$ = 1,18 м
Стратиграфия: без обособени пластове или прослойки

Запълнител:
- пръст: жълто-кафява, песъчливо-глинеста
- въглени: не

Допълнителни елементи:
- запечатка: малки и средно големи ломени камъни, както и един голям фрагмент от горен хромелен камък (дължина на хромелния камък 18 см, макс. ширина – 15 см, макс. височина – 9 см; вертикално сечение – елипсовидно), заемащи цялата площ на ямата
- съоръжения *in situ:* не

Археологически материали:

Непосредствено под запечатката – ниво от керамични фрагменти, концентрирани основно в северната – североизточна четвърт на ямата: четири животински кости с дребни до големи размери (част от тях със следи от горене), два големи керамични фрагмента, както и седем с малки размери. Част от костите са намерени директно върху фрагментите от съдове. В западната част на ямата са намерени само два много малки керамични фрагмента, една дребна животинска кост и три много малки мазилки.
- цели предмети и съдове: не
- керамични фрагменти: 9 малки и много малки; 2 големи – средна концентрация
- характерни фрагменти: 4 броя, като единият съд е с графично възстановим цял профил
- парчета от горели мазилки/огнища/подници: три много малки мазилки; при престъргване в южна посока от съоръжението, на същото ниво като това на отвора, е намерен фрагмент от обмазка на огнище, който би могъл да принадлежи към запечатката
- животински кости: 5 броя

Яма № 17

Ситуиране: кв. $Б_1$

Комплекс: с яма 18, разположена е на около 60 см северно от нея

Ниво на вкопаване: Първите археологически материали, принадлежащи към ямата, са регистрирани на дълб. 30 см от запазената повърхност като струпване. Около тях няма видими очертания на отвора. Ясните граници на структурата са регистрирани на 50 см от запазената повърхност.

Дълбочина на вкопаване: 80 см (като се вземат предвид материалите, открити преди регистрирането на очертанията)

Форма на отвора: кръгла

Напречно сечение: цилиндрично

Размери: $д_{о/д}$ = 1,35 м

Стратиграфия: два пласта

Запълнител:
- пръст: 30 до 50 см от запазената повърхност: кафява към тъмнокафява, средно фина, глинесто-песъчлива, с ниска плътност (горен пласт); 50 см до 1,10 м: светлокафява, средно фина, песъчливо-глинеста с варовикови включения със средна концентрация (долен пласт)
- въглени: 30 до 50 см от запазената повърхност – отделни по-едри; 50 см до 1,10 м – дребни, с ниска концентрация

Допълнителни елементи:
- запечатка: не
- съоръжения *in situ:* не

Археологически материали:
Източна част

Голяма част от намерените в запълнителя артефакти са най-вече в горната му част.

30 см от запазената повърхност: част от керамичните фрагменти са във вертикална позиция. Освен това на същото ниво са сложени фрагмент от перваз, две животински кости и два малки ломени камъка.

45 см: подобна ситуация с по-компактно разположени археологически материали: един дребен ломен камък, два средно големи фрагмента керамика и четири много малки, стоящи вертикално и хоризонтално

50 см: едно голямо парче мазилка със запазена лицева част и три керамични фрагмента

50 до 60 см: един голям и два малки керамични фрагмента

60 до 80 см: три средно големи и два малки керамични фрагмента

80 см до 1,10 см: без археологически материали

Западна част

30 см до 70 см: керамични фрагменти със средна към средно ниска концентрация, разпръснати в запълнителя. На дълб. 67 см – едно средно голямо парче от мазилка със запазена лицева част и един средно голям камък, вероятно фрагмент от хромелен камък.

70 см до 1,10 см: три керамични фрагмента и една животинска кост

– цели предмети и съдове: не
– керамични фрагменти: около 40 броя – средна концентрация, повечето с малки размери
– характерни фрагменти: 10 броя, само от горната част на запълнителя (всички са от дълбочина 30 см от повърхността)
– парчета от горели мазилки/огнища/подници: фрагмент от перваз; две мазилки с лицеви части
– животински кости: 3 броя

Яма № 18

Ситуиране: кв. $Б_1$
Комплекс: с яма 17. Отстои на около 60 см южно от нея.
Ниво на вкопаване: 10 см под запазената повърхност, но в източната си част е регистрирана по наличието на археологически материали на дълб. 20 – 25 см от повърхността, без ясни очертания.
Дълбочина: 1,15 м
Форма на отвора: кръгла
Напречно сечение: цилиндрично
Размери: $д_о$ = 1,60 м; $д_д$ = 1,55 м
Стратиграфия: без обособени пластове и прослойки
Запълнител:

– пръст: кафява (светлокафява след изсъхване) песъчливо-глинеста, средно фина, със средна концентрация на варовикови включения; от 95 см дълбочина от запазената повърхност пластът плавно изсветлява до жълто-кафяв и жълт, а пръстта е глинеста
– въглени: малки въгленчета със средна концентрация на дълбочина 40 см; от дълбочина 48 до 70 см от повърхността – отделни по-едри въглени

Допълнителни елементи:

– запечатка: не
– съоръжения *in situ:* не

Археологически материали:

Източна част

Дълбочина 20 – 25 см от запазената повърхност: четири керамични фрагмента.

25 – 40 см: няколко отделни керамични фрагмента (с малки и средно големи размери), една животинска кост, един ломен камък, малки парченца мазилка и едно парче мазилка с добре оформени две лицеви страни и заоблен ъгъл между тях.

40 см: няколко големи и средно големи фрагмента, стоящи във вертикална позиция – маркират пространство с почти кръгла форма с диам. около 70 см; приблизително в центъра на това оградено пространство, на малко по-високо ниво, се разполагат три малки към средно големи парчета горяла глина, едното от които – перваз; до едно от парчетата глина – животинска кост, а още една е разкрита до западната периферия на ограденото пространство.

48 см: ниво от вертикално и хоризонтално поставени керамични фрагменти; може да се отбележи, че фрагментите от това ниво са предимно от дебелостенни съдове, а освен това е намерен и фрагмент от обмазка на огнище и една животинска кост.

48 до 70 см: без археологически материали, но в пръстта са документирани отделни по-едри въгленчета.

70 см: ниво от три средно големи керамични фрагмента, лежащи хоризонтално, както и един дребен ломен камък до тях; под ломения камък, както и до единия от фрагментите са регистрирани по един по-едър въглен; в източната периферия на ямата, на същото ниво е разчистен един керамичен фрагмент, плътно прилепен до стената във вертикална позиция.

70 см до 1,25 м: 16 керамични фрагмента (десетина са разположени от 70 до 80 см дълбочина), а част от останалите са в пласта непосредствено над дъното; в същите граници на запълнителя са намерени и четири животински кости, като три от тях, които имат по-големи размери, са намерени в последните 40 см над дъното; две кремъчни пластини и един кремъчен отцеп на дълбочина 80 см и още един фрагмент от кремъчна пластина на дълбочина 96 см.

Западна част

10 – 50 см: кремъчна пластина на 20 см от повърхността; средно голямо парче мазилка и малки такива, една животинска кост и малки и много малки керамични фрагменти

80 см: без археологически материали

80 см – 1,00 м: четири керамични фрагмента

1,00 – 1,20 м: пет средно големи и четири малки керамични фрагмента, като единият от средно големите е поставен във вертикална позиция, плътно до стената. В пласта над дъното са намерени и две животински кости.

- цели предмети и съдове: четири кремъчни пластини, някои с излъскване от използване, други без ретуш и видими следи от използване
- керамични фрагменти: над 80 броя – висока концентрация; висока концентрация на средно големите керамични фрагменти
- характерни фрагменти: 35 броя
- парчета от горели мазилки/огнища/подници: дребни парчета от мазилки с ниска концентрация; една с оформени две лицеви страни и ъгъл между тях – част от предмет (?); три средно големи мазилки; фрагмент от перваз; обмазка от огнище
- животински кости: около 15 броя

Яма № 19
Ситуиране: кв. $В_1$
Комплекс: не
Ниво на вкопаване: 30 см от запазената повърхност
Дълбочина: 20 см, вероятно регистрирана в придънната част
Форма на отвора: кръгла
Напречно сечение: цилиндрично
Размери: $д_{о/д}$ = 1,40 м
Стратиграфия: без обособени пластове и прослойки
Запълнител:
пръст: тъмнокафява към черна пръст, средно груба, глинесто-песъчлива
– въглени: не
Допълнителни елементи:
– запечатка: не
– съоръжения *in situ:* не
Археологически материали:
Всички са разпръснати в запълнителя: един фрагмент от животинска кост, едно парче от мазилка с много малки размери, четири много малки нехарактерни керамични фрагмента от ръчно изработен съд и един дребен ломен камък.
– цели предмети и съдове: не
– керамични фрагменти: 4 броя
– характерни фрагменти: не
– парчета от горели мазилки/огнища/подници: една много дребна мазилка
– животински кости: 1 брой

Яма № 20
Ситуиране: кв. $В_2$
Комплекс: не
Ниво на вкопаване: 50 см от запазената повърхност
Дълбочина: 40 см
Форма на отвора: кръгла
Напречно сечение: цилиндрично, с леко изпъкнали навън стени
Размери: $д_о$ = 1,70 м; $д_д$ = 1,56 м
Стратиграфия: без обособени пластове и прослойки
Запълнител:
– пръст: на нивото на засичане – кафява до тъмнокафява, глинесто-песъчлива, средно фина, с ниска плътност; след първите 10 см под отвора плавно изсветлява до светлокафява, песъчливо-глинеста, средно фина към средно груба, с варовикови включения със средна концентрация
– въглени: отделни едри въглени в целия запълнител
Допълнителни елементи:
– запечатка: не
– съоръжения *in situ:* не
Археологически материали:
Южна част
50 – 55 см от запазената повърхност (ниво на засичане): три керамични фрагмента
55 – 60 см: в центъра са разположени две мазилки със средно големи размери, с оформени лица (вероятно фрагменти от питоси или первази); по периферията, близо до границите на ямата – три керамични фрагмента във вертикална позиция

68 см: ниво с четири малки керамични фрагмента – два от тях в хоризонтална позиция, два във вертикална

70 – 90 см: четири керамични фрагмента

На всички проучени нива, плътно до стените на ямата, се разкриват отделни малки до средно големи парчета от мазилки и устия от питоси/първази и керамични фрагменти в хоризонтална позиция, които стоят като „набити" в жълтата глинеста пръст.

Северна част

50 – 60 см: един фрагмент от чашка, при стената – голям фрагмент от дъно на дебелостенен съд

60 – 70 см от запазената повърхност: непосредствено до СИ стена на ямата – два големи фрагмента от обмазки, почти във вертикална позиция; непосредствено южно от тях – големи фрагменти от първази или от устие на питос в хоризонтална позиция. На 5 см под тях – голям плочест камък, вероятно фрагмент от долен хромелен камък (размери: 28 см на 24 см, деб. 4 см); под камъка – фрагмент от устие на питос или перваз (?)

централната част на северната стена – голям фрагмент от устие на питос или перваз

до западната стена на ямата – вертикално изправен фрагмент с езичест израстък и още един голям фрагмент от устие на питос или перваз

плътно по стените – фрагменти от първази или устия, както и големи парчета от мазилки. Най-големият запазен фрагмент от перваз или устие на питос: дълж. при основата 12 см, вис. 9 см, шир. при основата 4,5 см, шир. в горната част 2 см; първазът е с равна горна част и има слабо запазена украса от ямички. Вторият аналогичен фрагмент има следните размери: дълж. макс. 17 см, вис. макс. 8 см, шир. при основата 3,5 см, шир. в горната част 2 см; горната му част е заоблена. Върху друго по-малко и силно горяло парче има слабо забележима украса в горната част – две широки врязани линии.

50 – 90 см: почистване на стени – големи фрагменти „мазилки" (някои с размери 7 на 10 см); една от тях със запазена изгладена част, която е била прилепена за основа (вероятно част от подница); други са с ясни следи от колове

– цели предмети и съдове: не
– керамични фрагменти: около 45 броя – средно висока концентрация
– характерни фрагменти: 12 на брой – осем от тях са от най-горната част на запълнителя (първите 10 см от нивото на регистриране) и почти всички са намерени в южната половина на ямата
– парчета от горели мазилки/огнища/подници: около 30 броя, висока концентрация: мазилки с отпечатъци от колове и фрагменти вероятно от питоси и/или подници/първази на огнища (?)
– животински кости: 3 броя

Яма № 23

Пресечена в източната си част от средновековно вкопаване

Ситуиране: кв. $Г_2$

Комплекс: не

Ниво на вкопаване: 45 см от запазената повърхност

Дълбочина: 65 см

Форма на отвора: кръгла

Напречно сечение: цилиндрично, с леко изпъкнали навън стени

Размери: $д_о$ = 1,60 м; $д_д$ = 1,45 м

Стратиграфия: без обособени пластове и прослойки

Запълнител:
- пръст: кафява, глинесто-песъчлива, средно груба, с висока концентрация на варовикови включения; от дълбочина 65 см спрямо запазената повърхност надолу изсветлява плавно до жълтеникаво-кафява
- въглени: дребни, с ниска концентрация

Допълнителни елементи:
- запечатка: не
- съоръжения *in situ:* не

Археологически материали:

Северна половина

59 см от запазената повърхност: ниво с няколко керамични фрагмента в хоризонтална позиция, принадлежащи на два различни съда и два фрагмента от първази (единият с украса по горната си част) – единият от които до североизточната периферия на ямата, а другият до керамичните фрагменти; единият перваз е силно горял

59 – 64 см: два керамични фрагмента и една дребна мазилка

64 – 79 см: без археологически материали

Южна половина

45 – 65 см: керамичен фрагмент, един горял камък и кремъчна конкреция

65 – 79 см: без археологически материали

- цели предмети и съдове: не
- керамични фрагменти: общо 15 броя – ниска концентрация; повечето с малки и много малки размери
- характерни фрагменти: 2 броя, произхождащи от нивото, на което са намерени и фрагментите от първази в северната част
- парчета от горели мазилки/огнища/подници: ниска концентрация на силно разтрошени мазилки; два фрагмента от първази
- животински кости: не

Яма № 25

Ситуиране: кв. $Б_{з}$

Комплекс: не

Ниво на вкопаване: 50 – 60 см от запазената повърхност

Дълбочина: установена на 25 см над дъното. Едва ли дълбочината ѝ е била много по-голяма, защото материалите, които могат да се свържат с нея, се разполагат в пласт с макс. дебелина 10 см над нея. Следователно общата дълбочина на ямата не е надвишавала 40 см.

Форма на отвора: кръгла

Напречно сечение: цилиндрично

Размери: $д_{о/д}$ = около 1,20 м

Стратиграфия: няма обособени пластове

Запълнител:
- пръст: кафяво-жълтеникава, хомогенна
- въглени: не

Допълнителни елементи:
- запечатка: не
- съоръжения *in situ:* не

Археологически материали (проучена е само южната половина на ямата, северната половина е непроучена, тъй като контролният профил на квадрата, където тя е разположена, е оставен неразкопан).

Южна половина

50 – 85 см: една голяма кост, няколко стени от дебелостенни съдове и фрагмент от чашка
– цели предмети и съдове: не
– керамични фрагменти: ниска концентрация
– характерни фрагменти: 1 брой
– парчета от горели мазилки/огнища/подници: не
– животински кости: 1 брой

Яма № 37
Ситуиране: сондаж Б3
Комплекс: не
Ниво на вкопаване: 20 – 30 см от запазената повърхност
Дълбочина: 56 см
Форма на отвора: кръгла
Напречно сечение: полусферично
Размери: $д_{о}$ = 1,15 м; $д_{д}$ = 95 см
Стратиграфия: без обособени пластове и прослойки
Запълнител:
– пръст: светлокафява, песъчливо-глинеста, средно фина към фина
– въглени: много ниска концентрация; само в първите 10 см от запълнителя – едри въглени
Допълнителни елементи:
– запечатка: от големи и много големи фрагменти от первази, принадлежали на две или повече на брой съоръжения; в централната част на запечатката са поставени фрагменти от глинена скара
– съоръжения *in situ:* не
Археологически материали:
Ниво на засичане: первази и фрагменти от скара. Най-големият фрагмент от перваз има запазена дълж. 13 см, шир. при запазената основа 12 см и вис. 7 см, горният край на перваза е заоблен, а по основата му има следи от колчета. Вторият по-добре запазен фрагмент от перваз също има заоблен горен край, запазена дълж. 8 см, вис. 7 см и шир. при основата 4 см.
Северна част
0,00 – 10 см от повърхността на засичане: керамични фрагменти – един средно голям, малки и много малки, с ниска концентрация;
10 – 45 см: керамични фрагменти със средна концентрация
45 – 56 см: без археологически материали
Южна част
0,00 – 30 см от повърхността на засичане: два керамични фрагмента и една много дребна мазилка; 30 см: в централната част – един средно голям и два малки керамични фрагмента, на едно ниво, в хоризонтална позиция
30 – 40 см: два керамични фрагмента в пласта
40 см: два фрагмента в централната част, в хоризонтална позиция
40 – 56 см: без археологически материали
– цели предмети и съдове: не
– керамични фрагменти: средно ниска концентрация
– характерни фрагменти: 6 броя
– парчета от горели мазилки/огнища/подници: ниска концентрация на ситно разтрошени мазилки в запълнителя; фрагменти от первази и глинена скара
– животински кости: не

Яма № 43
Данните за тази яма са само за западната ѝ част, тъй като източната част остана под профила на квадрата, който не беше премахнат от терена.
Ситуиране: кв. $В_6$
Комплекс: не
Ниво на вкопаване: 45 см от запазената повърхност
Дълбочина: 75 см
Форма на отвора: кръгла
Напречно сечение: цилиндрично
Размери: $д_о$ = 1,22 м; $д_д$ = 1,17 см
Стратиграфия: без обособени пластове и прослойки
Запълнител:
– пръст: светлокафява, песъчливо-глинеста, средно фина, с ниска плътност; до 50 см от запазената повърхност – висока концентрация на варовикови включения, след тази дълбочина концентрацията им намалява до много ниска
– въглени: след дълбочина 60 см от запазената повърхност – отделни едри въглени
Допълнителни елементи:
– запечатка: не
– съоръжения *in situ:* не
Археологически материали:
Западна част
45 – 60 см от запазената повърхност: без археологически материали
60 см: четири средно големи керамични фрагмента
95 см: голям керамичен фрагмент от дебелостенен съд във вертикална позиция, два средно големи фрагмента и един с малки размери; една животинска кост
95 см – 1,20 м: без археологически материали
– цели предмети и съдове: не
– керамични фрагменти: 8 броя – много ниска концентрация
– характерни фрагменти: 2 броя (не са представени поради малки размери)
– парчета от горели мазилки/огнища/подници: много ситно разтрошени мазилки в запълнителя със средно ниска концентрация
– животински кости: 1 брой

Яма № 44
Ситуиране: кв. $Б_7$
Комплекс: не
Ниво на вкопаване: кота 244,60 м надм. вис.
Дълбочина: 57 см
Форма на отвора: кръгъл
Напречно сечение: полусферично
Размери: няма информация
Стратиграфия: няма информация
Запълнител:
– пръст: няма информация
– въглени: няма информация
Допълнителни елементи:
– запечатка: не
– съоръжения *in situ*: не
Археологически материали:
0 – 30 см от повърхността на засичане: керамични фрагменти, мазилки и цяла чашка на 30 см от повърхността на засичане

– цели предмети и съдове: чашка
– керамични фрагменти: да
– характерни фрагменти: не
– парчета от горели мазилки/огнища/подници: мазилки
– животински кости: не

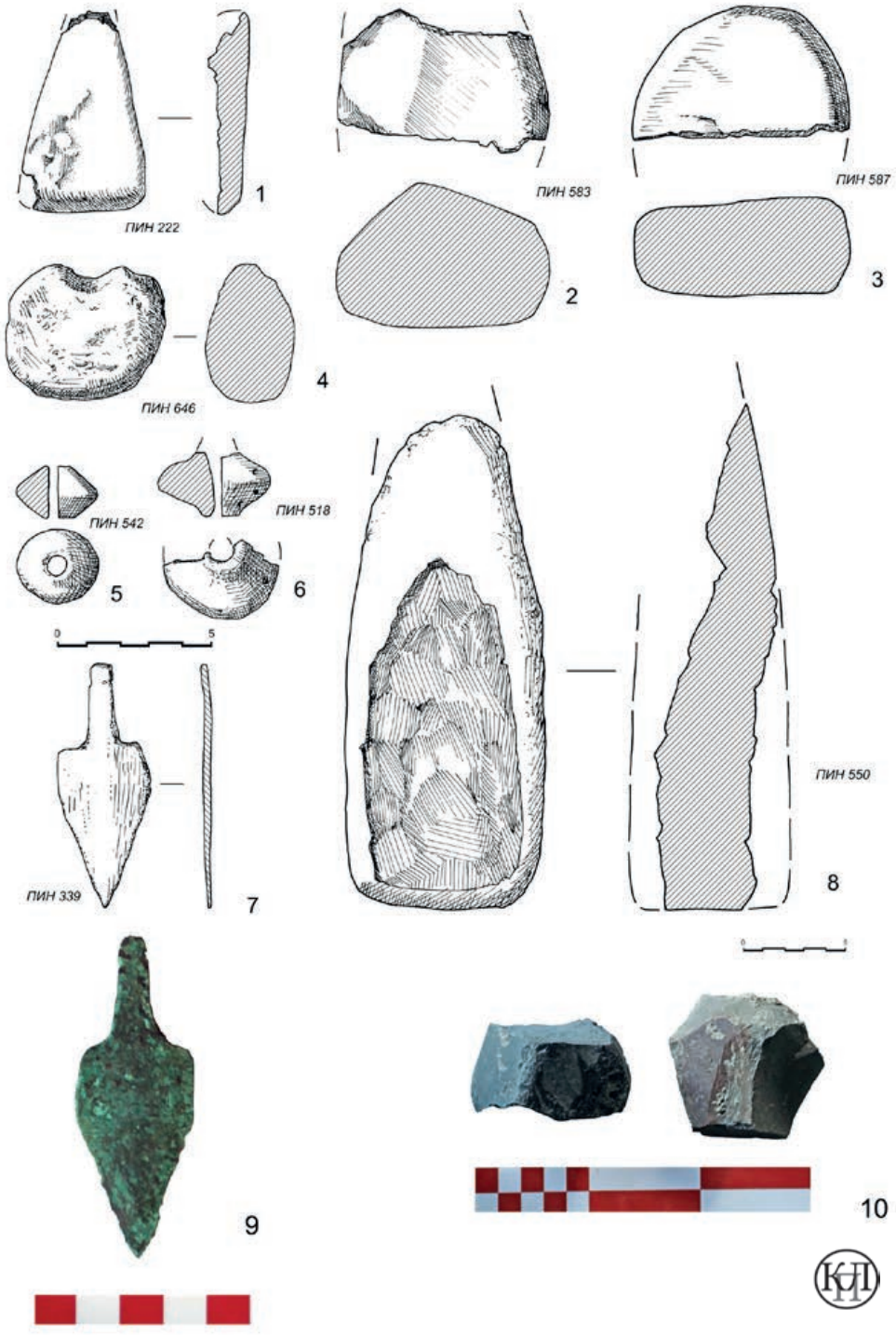
Яма № 45
Ситуиране: кв. $В_5$
Комплекс: не
Ниво на вкопаване: 25 см от запазената повърхност
Дълбочина: 1,40 м
Форма на отвора: кръгла
Напречно сечение: крушовидно
Размери: $д_о$ = 1,20 м; $д_д$ = 2,15 м
Стратиграфия: без обособени пластове и прослойки
Запълнител:
– пръст: кафява, песъчливо-глинеста, средно фина към фина, с ниска плътност и висока концентрация на варовикови включения до 80 см дълбочина; след тази дълбочина плавно изсветлява до светлокафява, а при дъното е примесена с льос
– въглени: дребни с ниска концентрация в горната част на запълнителя; от дълбочина 90 см – увеличават концентрацията си до средно висока

Допълнителни елементи:
– запечатка: не
– съоръжения *in situ:* не

Археологически материали:
Източна половина

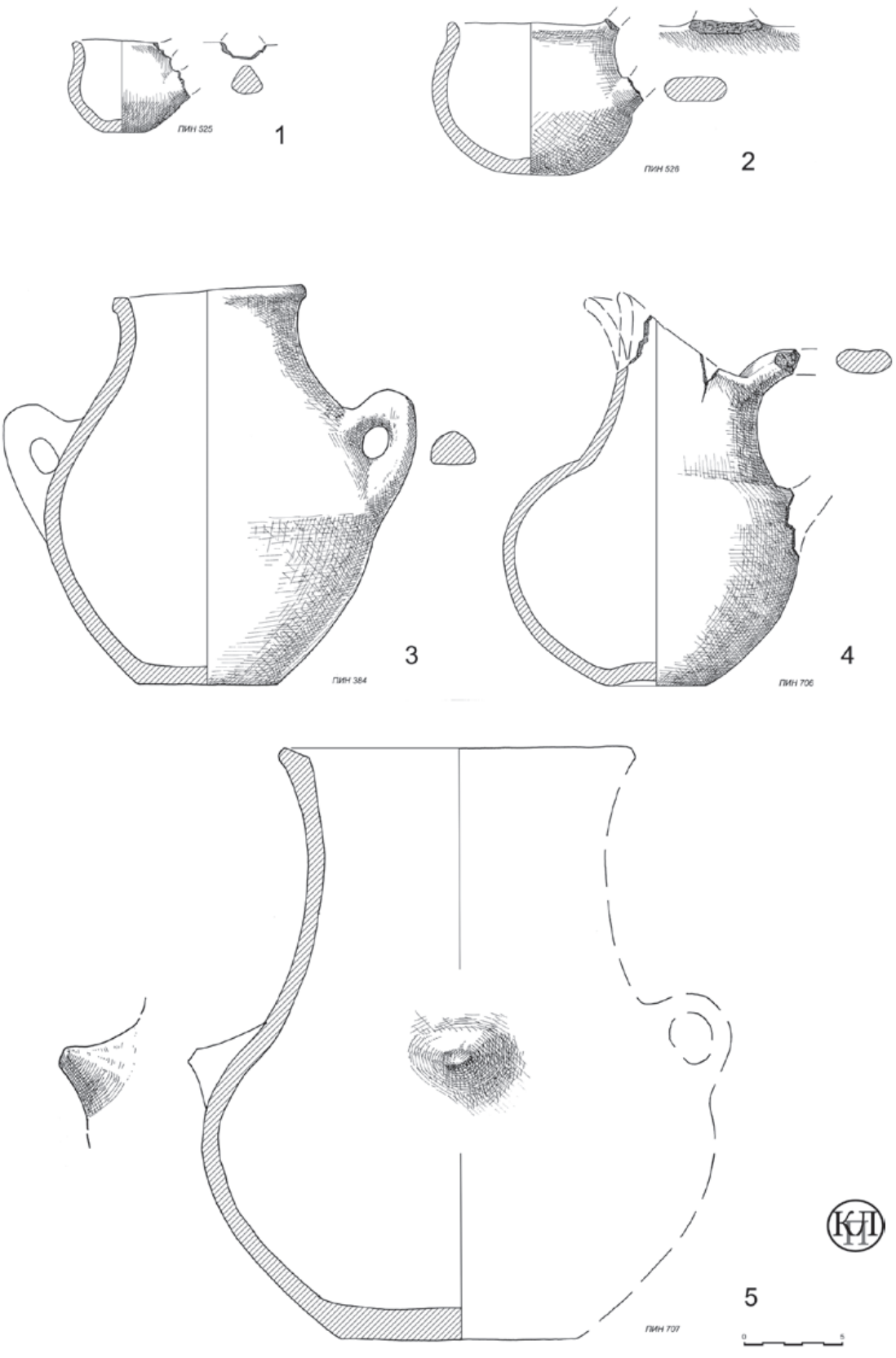
25 – 45 см: от запазената повърхност: петнадесетина фрагмента от керамика, изработена на ръка, едно средно голямо парче от мазилка и две с малки размери
80 см: голям варовиков камък, два много малки керамични фрагмента – единият горял, една много дребна животинска кост, две много малки парченца мазилки и един фрагмент от кремъчна пластина с много малки размери
90 см – 1,00 м: горял варовиков камък, голям фрагмент от питос, две средно големи парчета от мазилки (едната със запазена лицева част), една животинска кост и два керамични фрагмента, единият от които е силно горял
1,00 – 1,10/1,15 м: седем малки и много малки по размери керамични фрагмента, един средно голям фрагмент от дръжка, една малка по размери животинска кост и три парчета мазилки с малки размери
1,40 м: парчета от слабо изпечена глина и дребни керамични фрагменти
1,40 – 1,60 м: единични малки керамични фрагменти и единични малки парчета от мазилки
Почистване на стените по цялата дълбочина: малки и много малки керамични фрагменти от съдове, изработени на ръка и животински кости, както и фрагмент от камък

– цели предмети и съдове: не
– керамични фрагменти: около 30, основно с малки и много малки размери – ниска концентрация
– характерни фрагменти: 3 (не са представени поради много малките им размери)
– парчета от горели мазилки/огнища/подници: 10 броя мазилки – ниска концентрация
– животински кости: 3 броя

Табло I. Находки от обект Градище 88: 1. Каменна тесла, жилище, втора фаза; 2, 10. Фрагменти от полирани сечива, жилище, първа фаза, яма № 3; 3. Фрагмент от каменен предмет (гладилка?), жилище, първа фаза, яма № 3; 4. Глинена питка (тапа за пещ?), жилище, първа фаза, яма № 3; 5. Цял прешлен за вретено, рампа, жилище втора фаза (?); 6. Фрагмент от прешлен за вретено, яма № 42, РЖЕ; 7, 9. Кама от медна сплав, от пласт на 100 м И от жилището; 8. Фрагмент от каменна брадва, жилище втора фаза

Plate I. Small finds from the site Gradishte 88: 1. Stone adze, house, second phase; 2, 10. Fragments of polished stone tools, first phase of the house, pit No. 3; 3. Fragment of a stone tool (a polisher?), first phase of the house, pit. No. 3; 4. Clay bun (an oven stopper?), first phase of the house; 5. Spindle-whorl, ramp, second phase of the house (?); 6. Fragment of a spindle-whorl, pit No. 42, EIA; 7, 9. Copper alloy dagger from the cultural layer, ca. 100 m eastern from the house; 8. Fragment of a stone axe, house, second phase

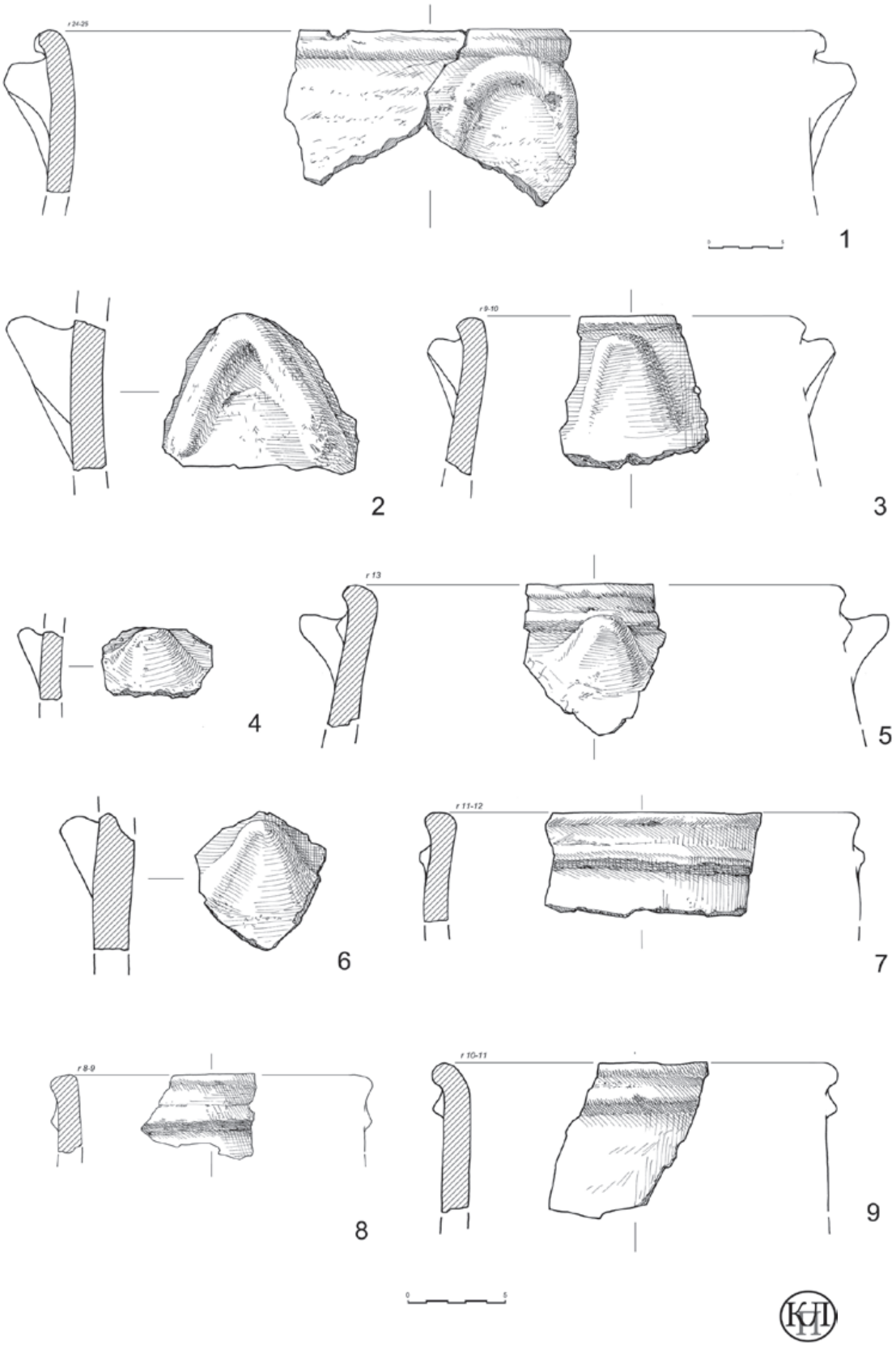
Табло II. Цели съдове: 1. Миниатюрна чашка, яма № 44, КБЕ; 2, 4, 5. Чаша, кана, гърне/амфоровиден съд/кана, жилище, втора фаза; 3. Амфоровиден съд, яма № 5, КБЕ

Plate II. Entirely preserved vessels: 1. Miniature cup, pit No. 44, LBA; 2, 4, 5. Cup, jug, pot/an amphora-shaped vessel or jug, house, second phase; 3. Amphora-shaped vessel, pit No. 5, LBA

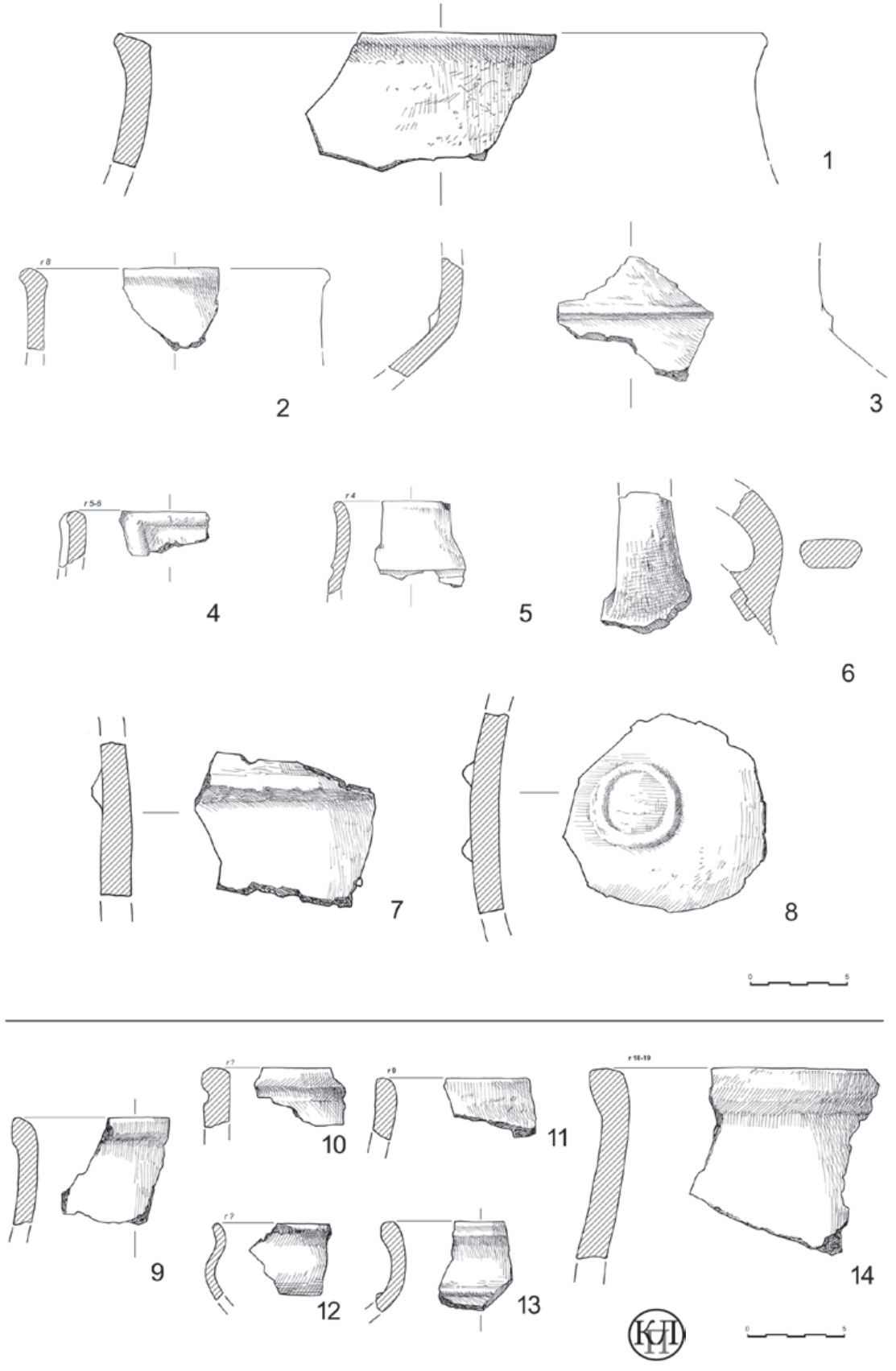

Табло III. Цели съдове: 1. Кана, жилище, втора фаза; 2. Амфоровиден съд, яма № 5 КБЕ; 3. Миниатюрна чашка, яма № 44, КБЕ; 4. Чаша, жилище, втора фаза

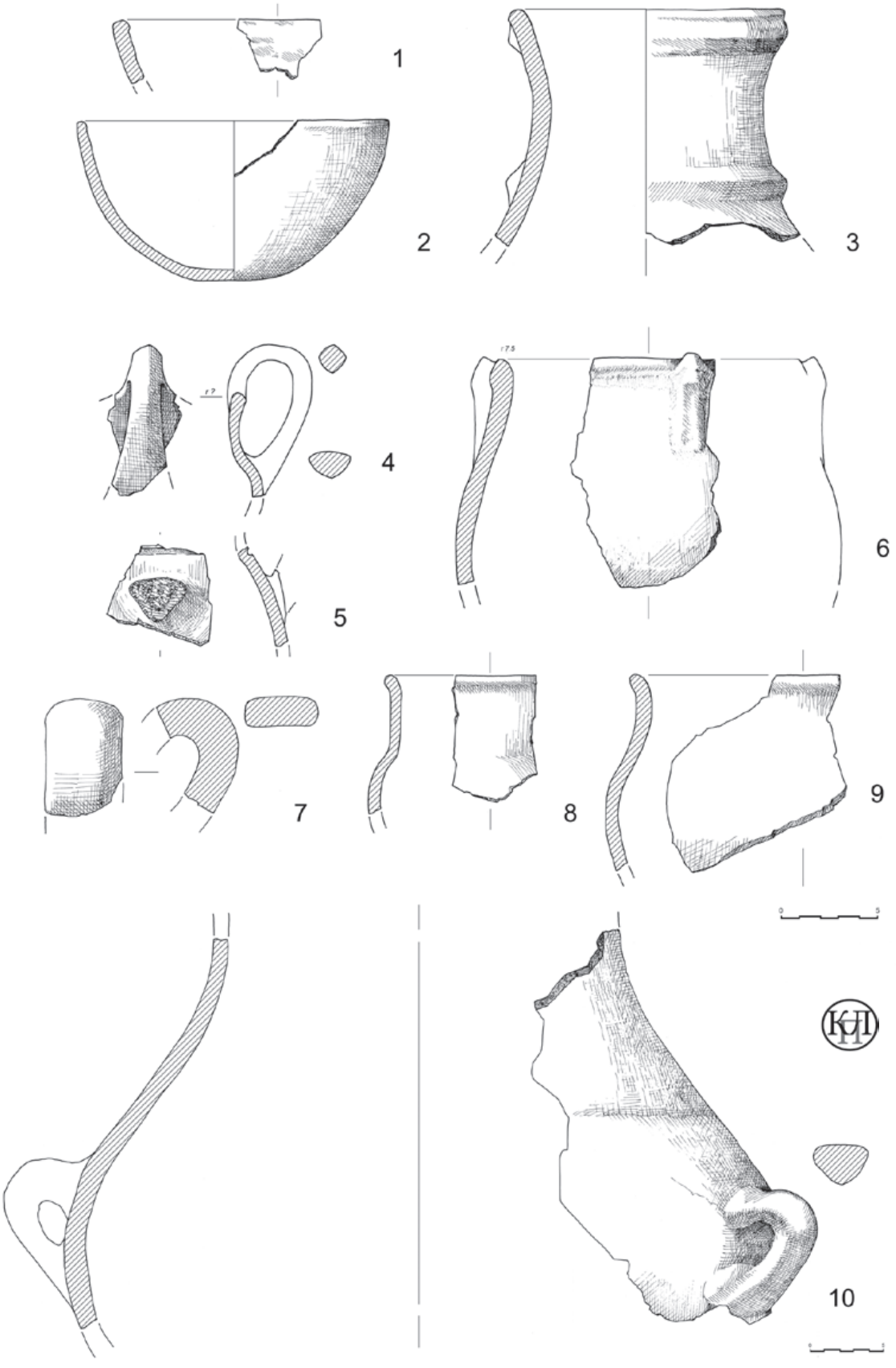
Plate III. Entirely preserved vessels: 1. Jug, house, second phase; 2. Amphora, pit No. 5, LBA; 3. Miniature cup, pit No. 44, LBA; 4. Cup, house, second phase

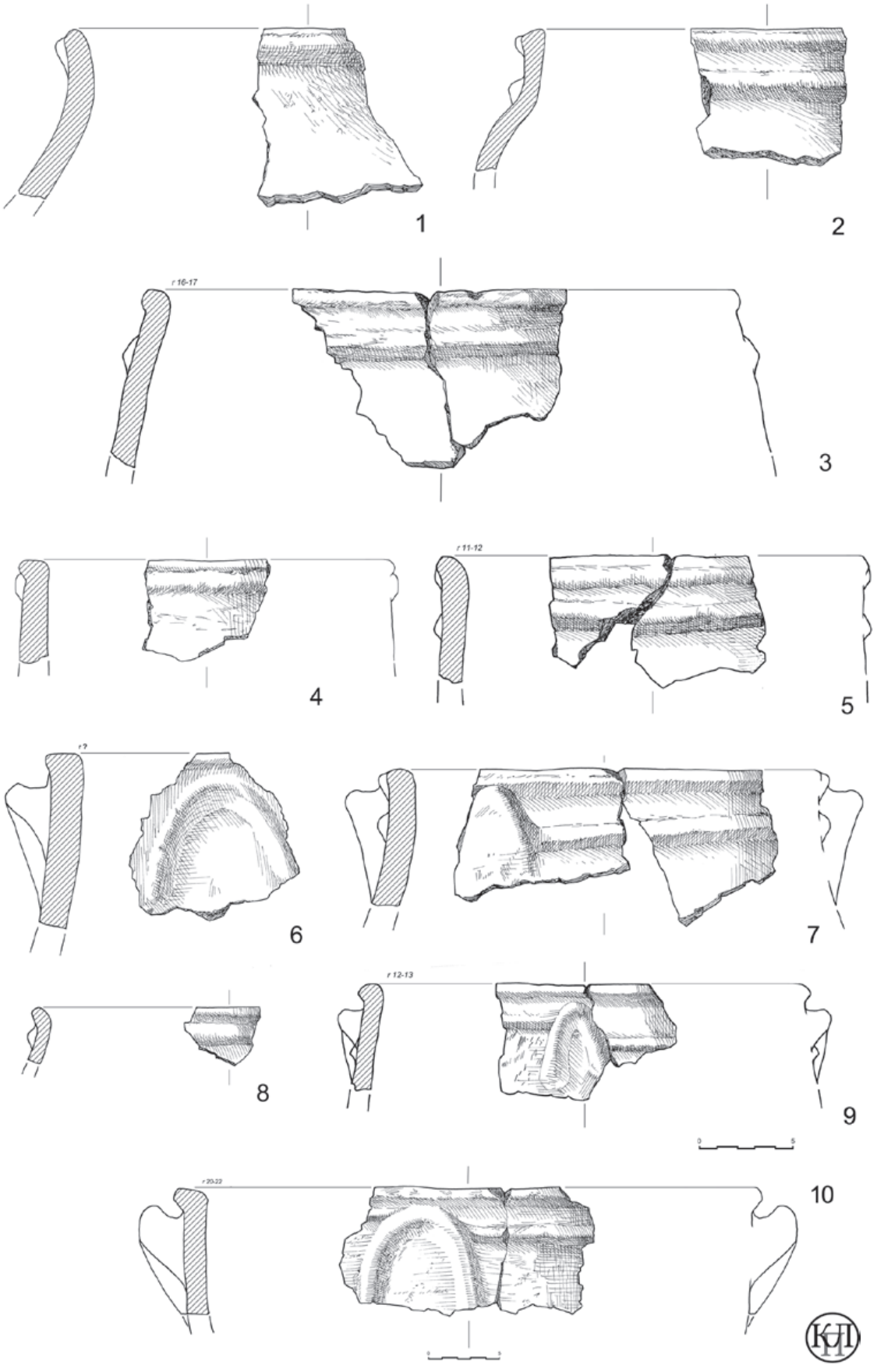
Табло IV. Керамични фрагменти от яма № 3 в жилището, първа фаза на жилището
Plate IV. Pottery sherds from pit No. 3, house, first phase

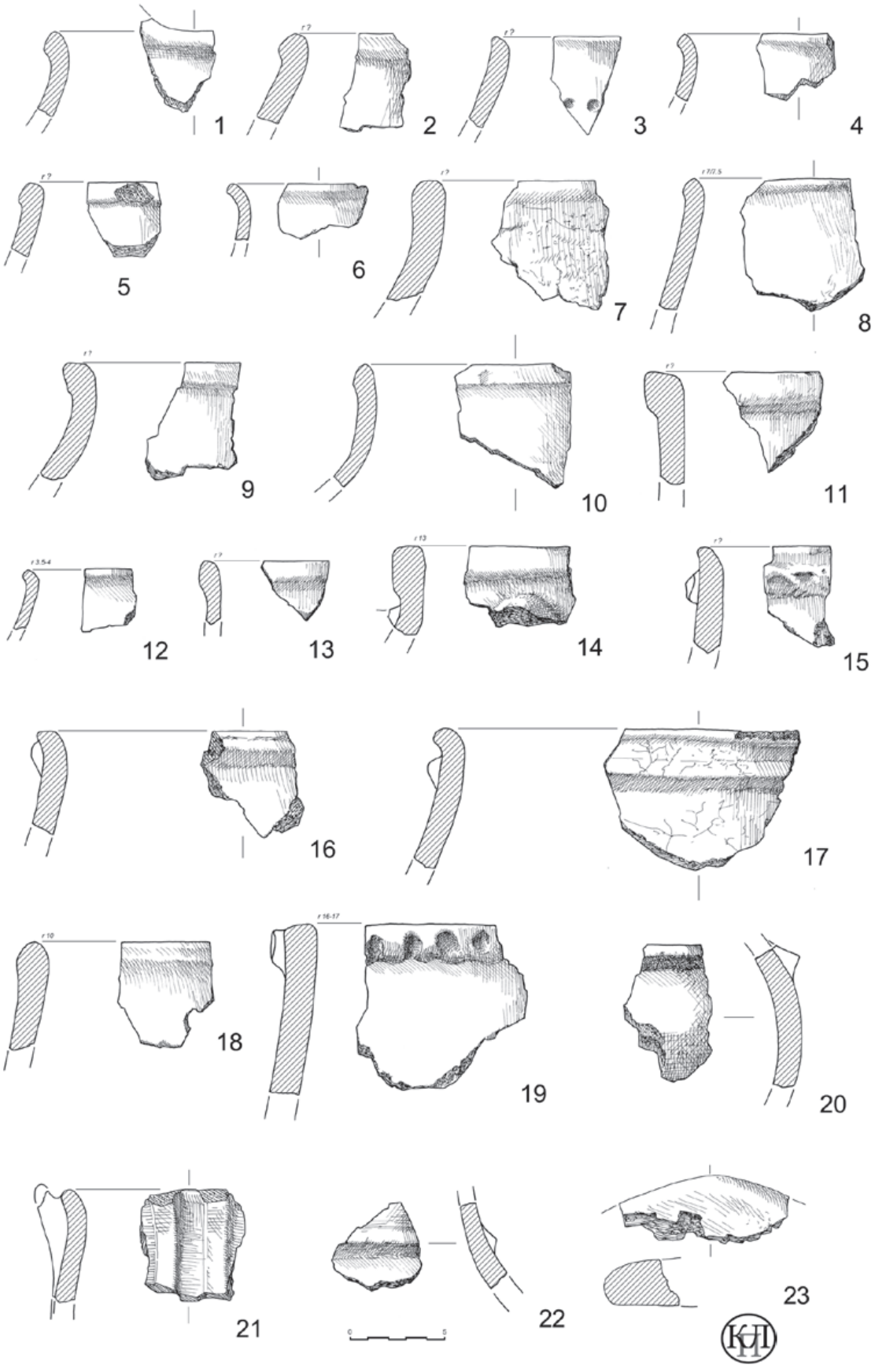
Табло V. Керамични фрагменти от яма № 3 и жилище, първа фаза
Plate V. Pottery sherds from pit No. 3 and from the house, first phase

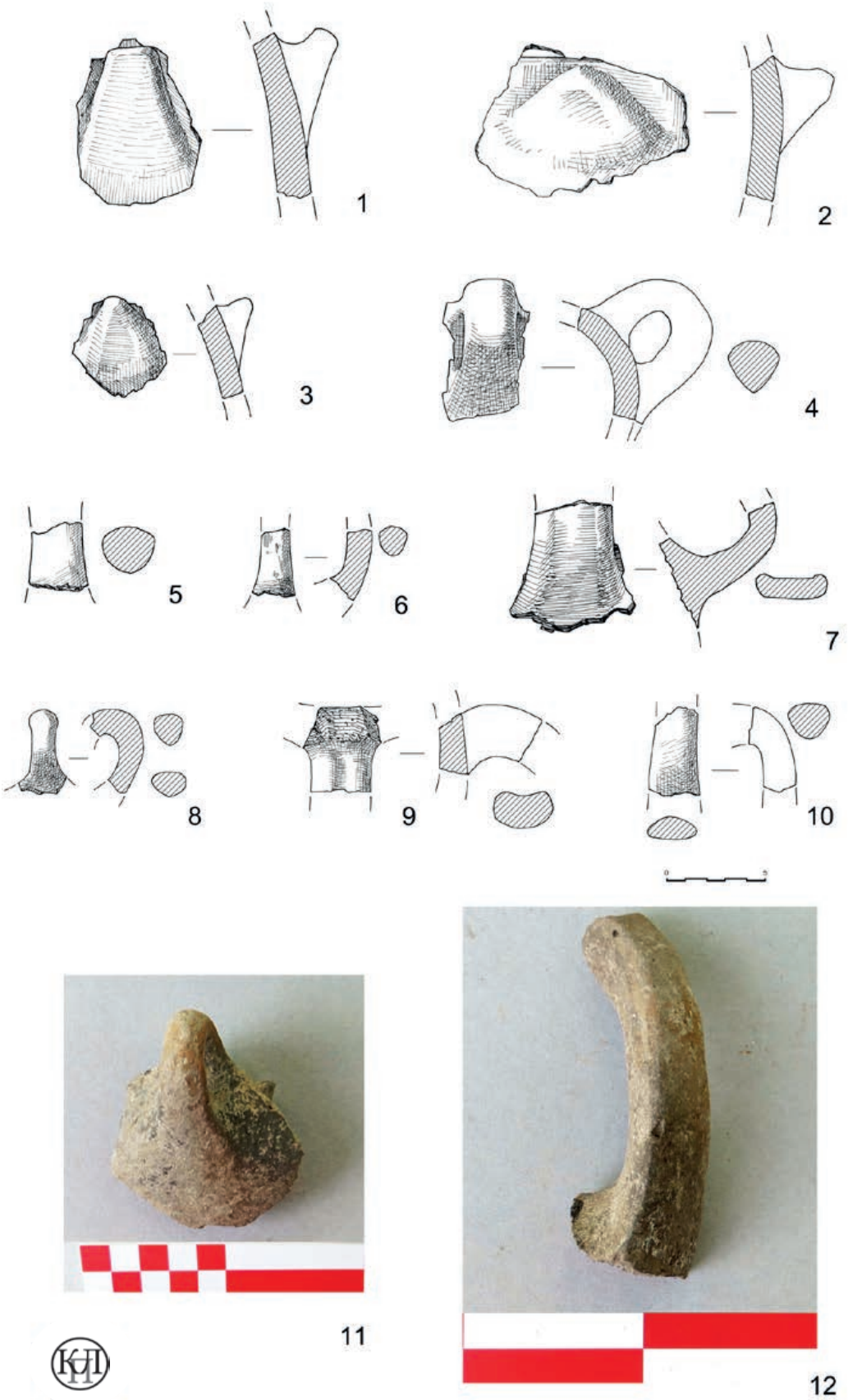
Табло VI. Керамични фрагменти от жилището, втора фаза
Plate VI. Pottery sherds from the house, second phase

Табло VII. Керамични фрагменти от жилището, втора фаза
Plate VII. Pottery sherds from the house, second phase

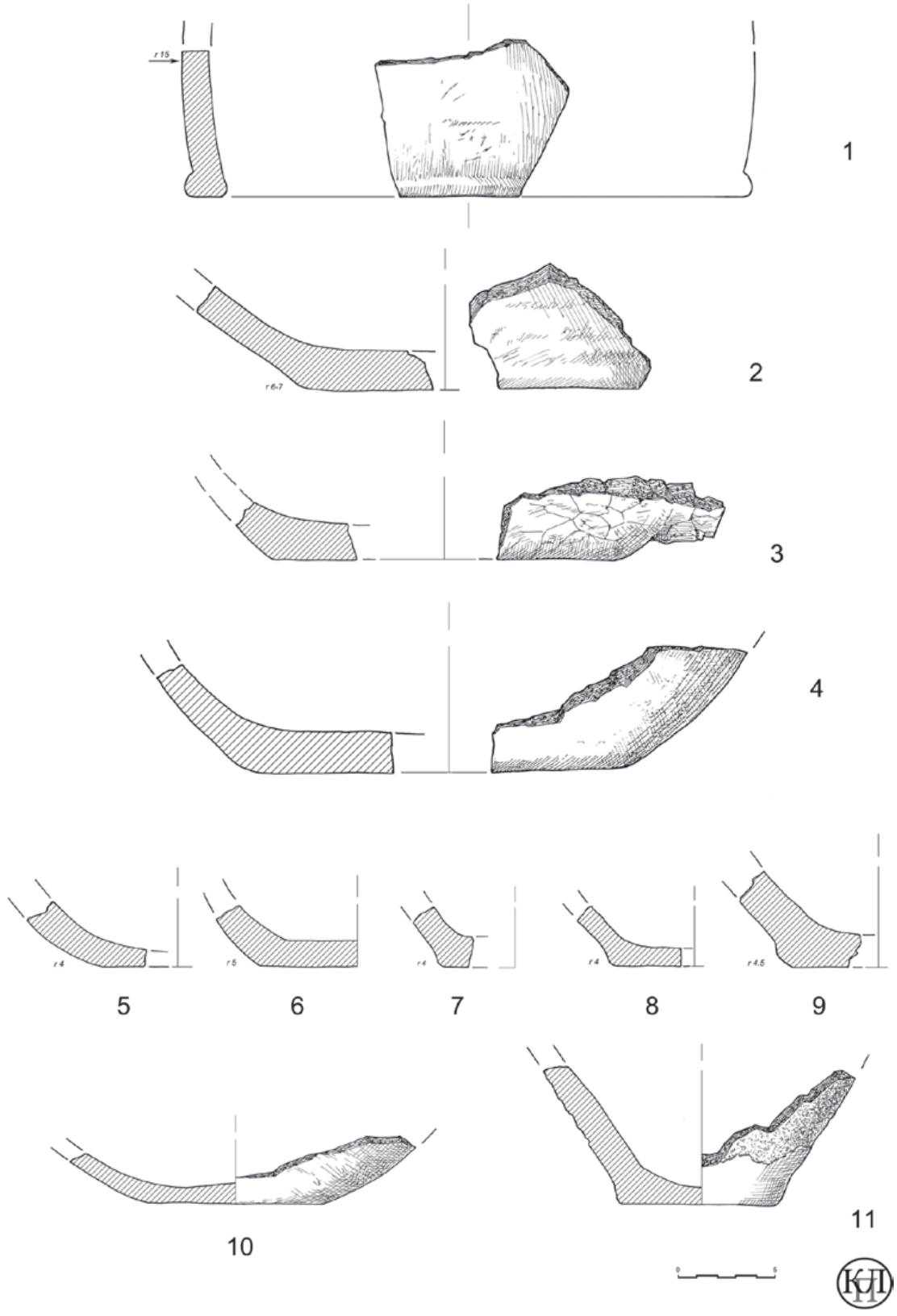

Табло VIII. Керамични фрагменти от жилището, първа и втора фаза
Plate VIII. Pottery sherds from the house, first and second phase

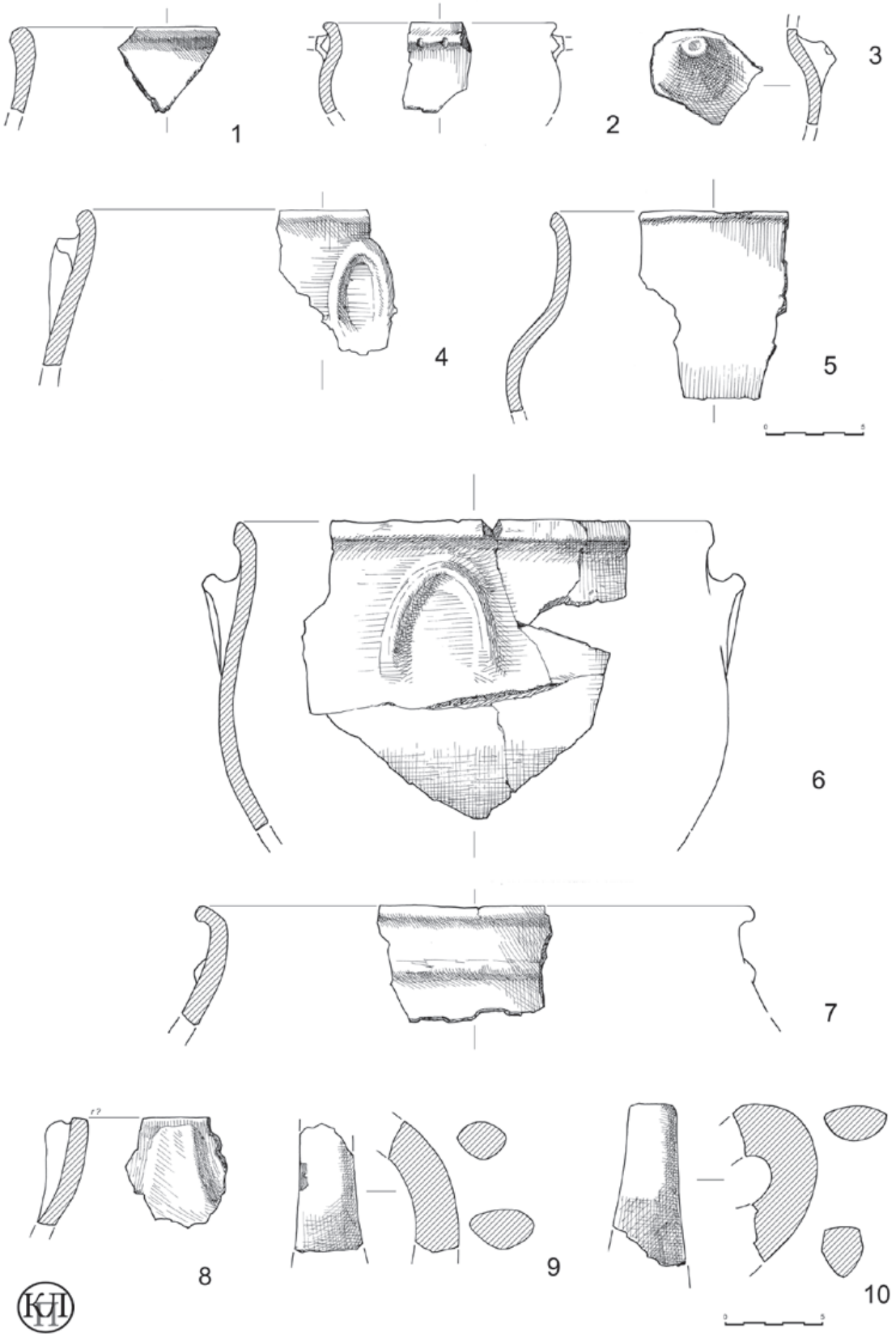
Табло IX. Керамични фрагменти: 1 – 10. Жилище, първа и втора фаза; 11 – 12. Ями №№ 20 и 37, КБЕ

Plate IX. Pottery sherds: 1 – 10. House, first and second phase; 11 – 12. Pits Nos. 20 and 37, LBA

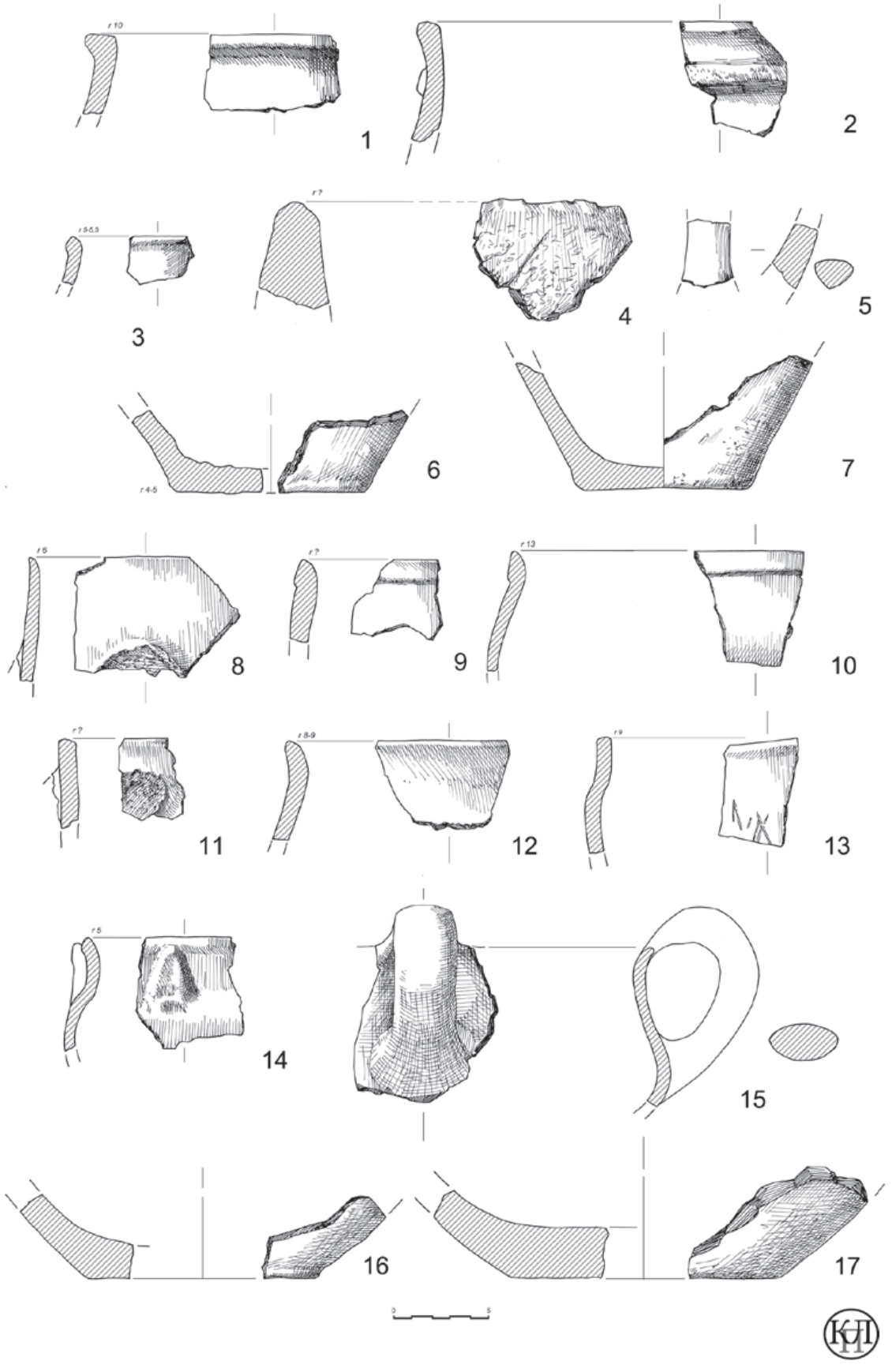

Табло X. Керамични фрагменти: 1. Яма № 3 в жилището; 2 – 11. Жилище, първа и втора фаза

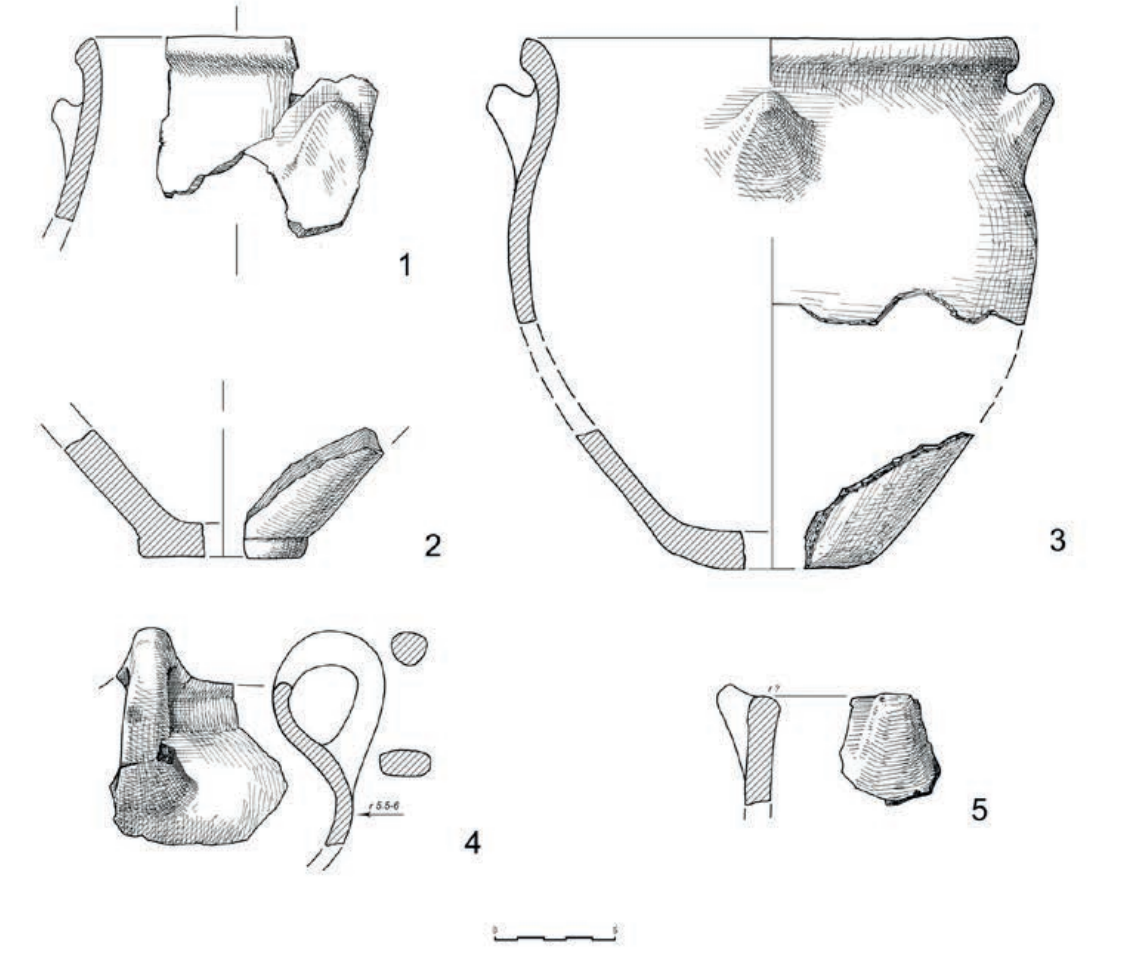
Plate X. Pottery sherds: 1. Pit No. 3 in the house; 2 – 11. House, first and second phase

Табло XI. Керамични фрагменти: 1 – 5. Яма № 3', КБЕ; 6 – 10. Сондаж 10, КБЕ
Plate XI. Pottery sherds: 1 – 5. Pit No. 3', LBA; 6 – 10. Trench 10, LBA

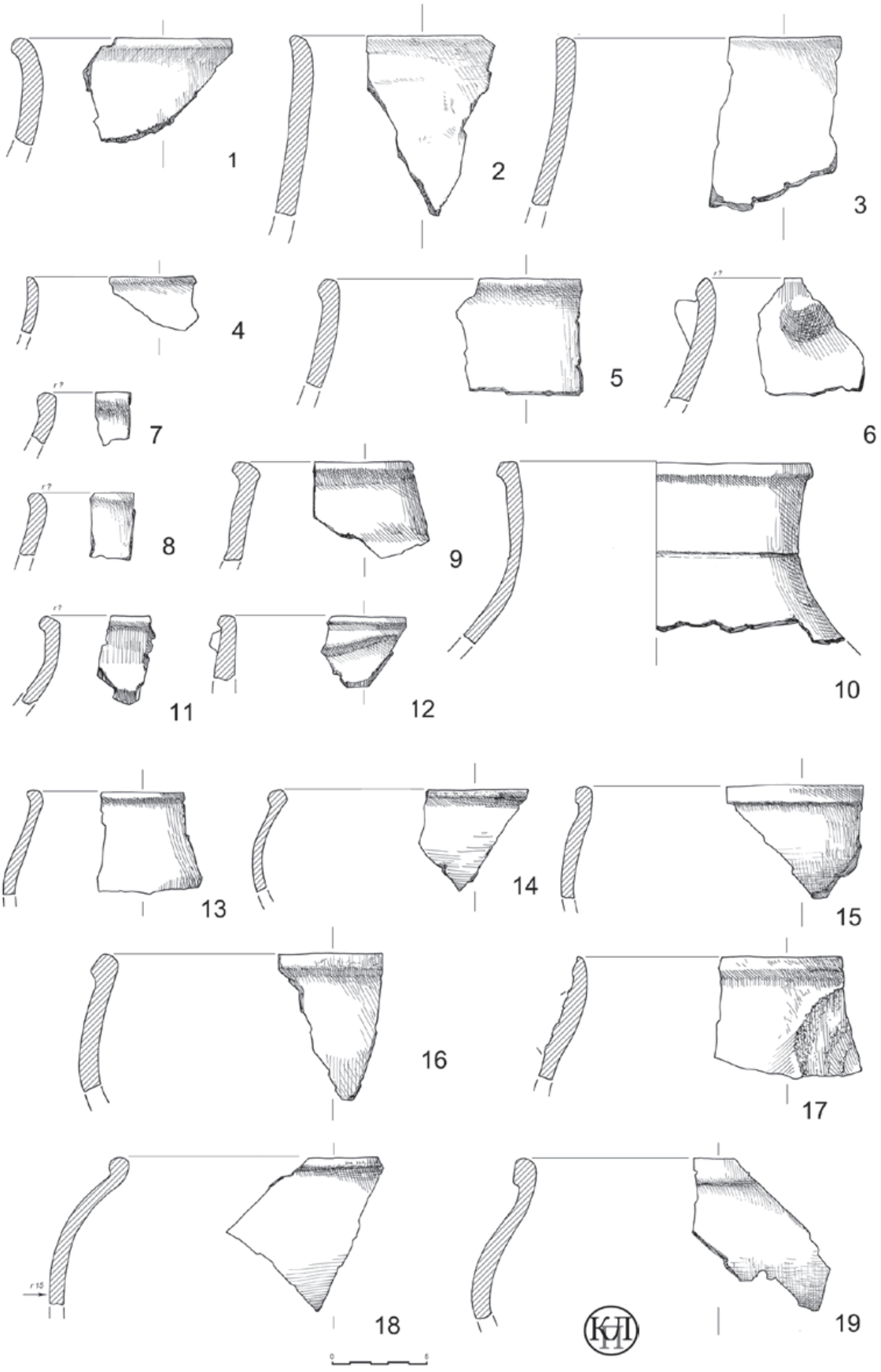

Табло XII. Керамични фрагменти: 1 – 7. Яма № 15, КБЕ; 8 – 17. Яма № 17, КБЕ
Plate XII. Pottery sherds: 1 – 7. Pit No. 15, LBA; 8 – 17. Pit No. 17, LBA

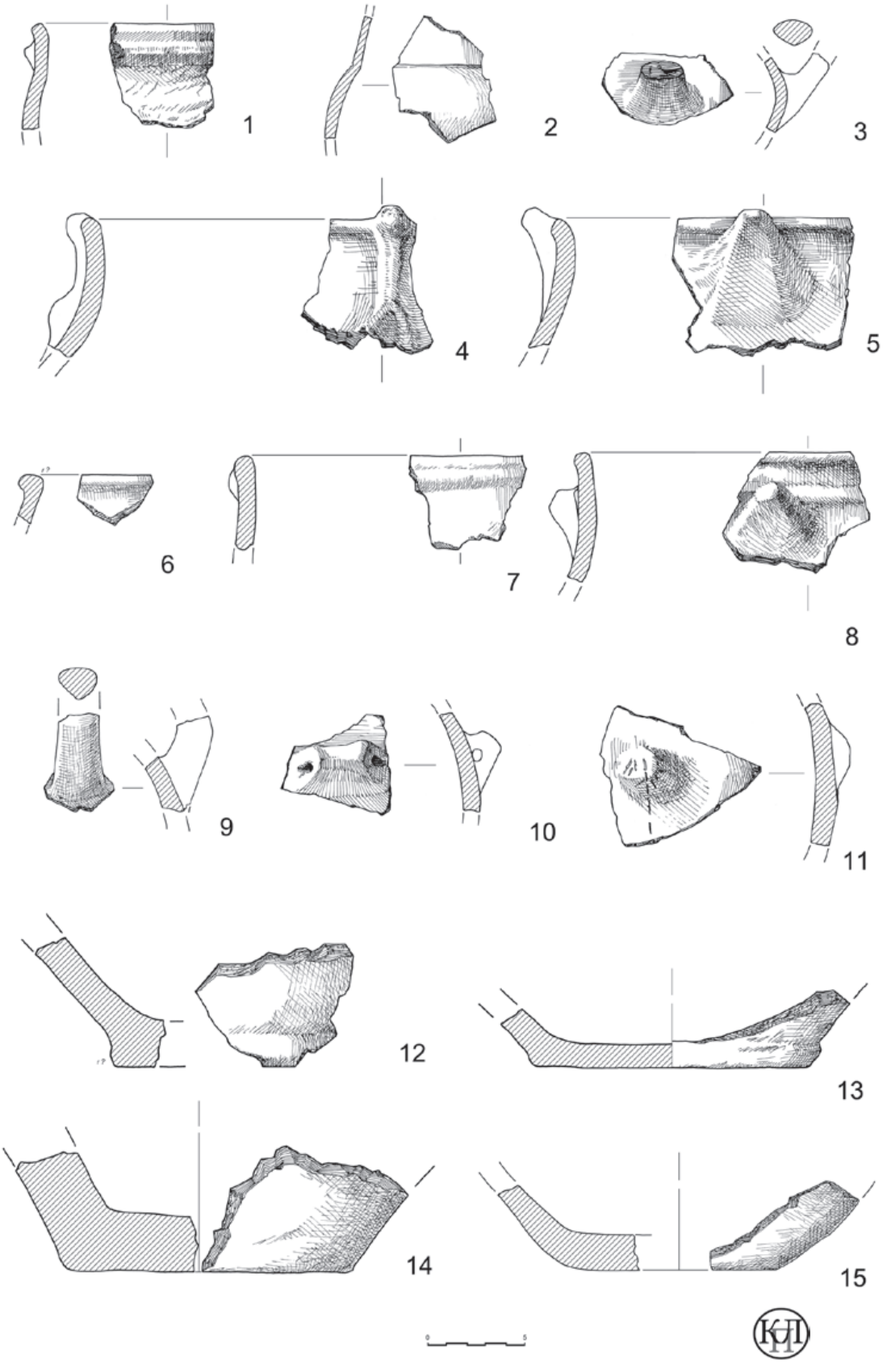

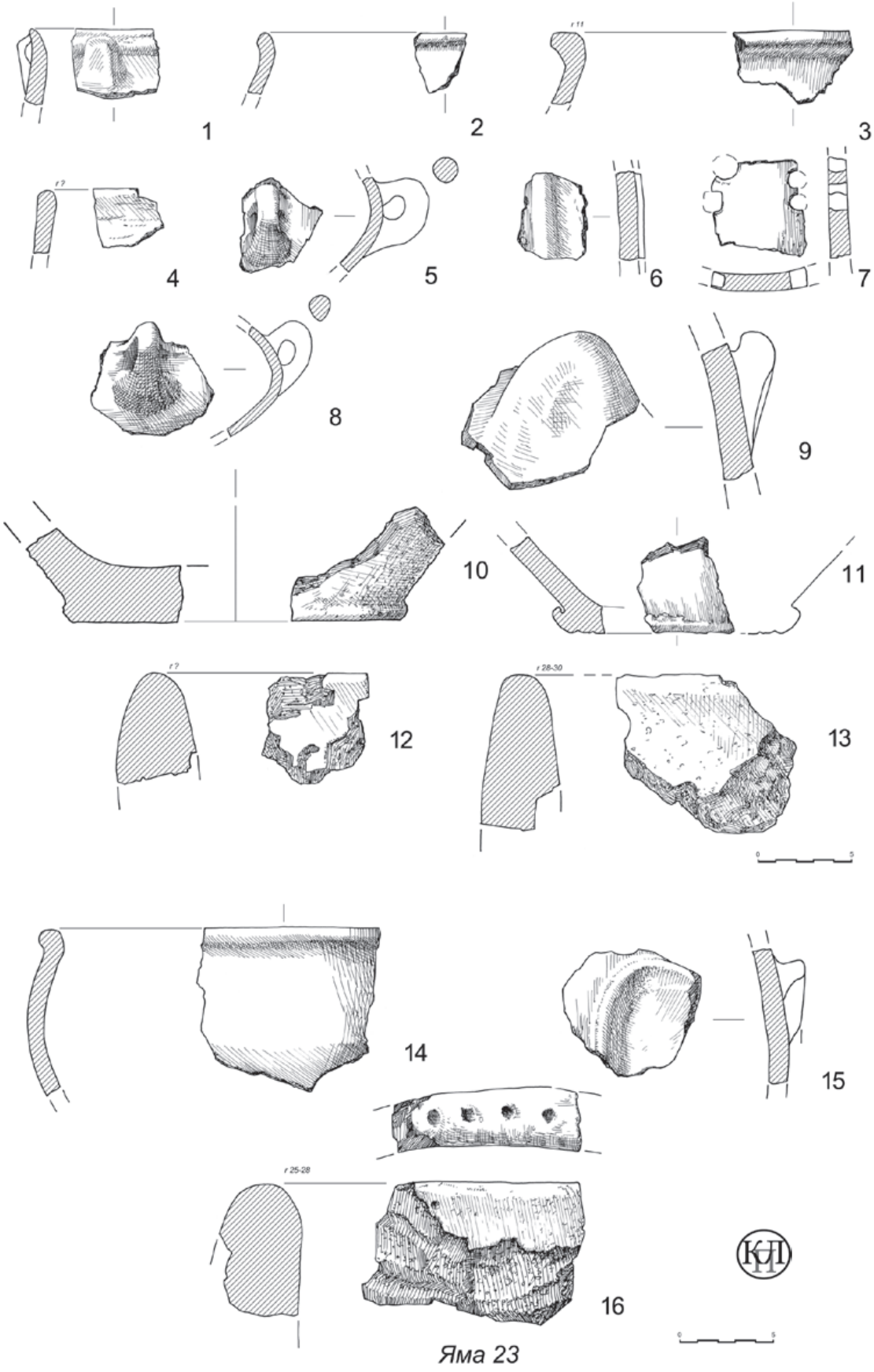
Табло XIII. Керамични фрагменти: 1 – 4, 6 – 7. Яма № 16, КБЕ; 5. Яма № 4, КБЕ
Plate XIII. Pottery sherds: 1 – 4, 6 – 7. Pit No. 16, LBA; 5. Pit No. 4, LBA

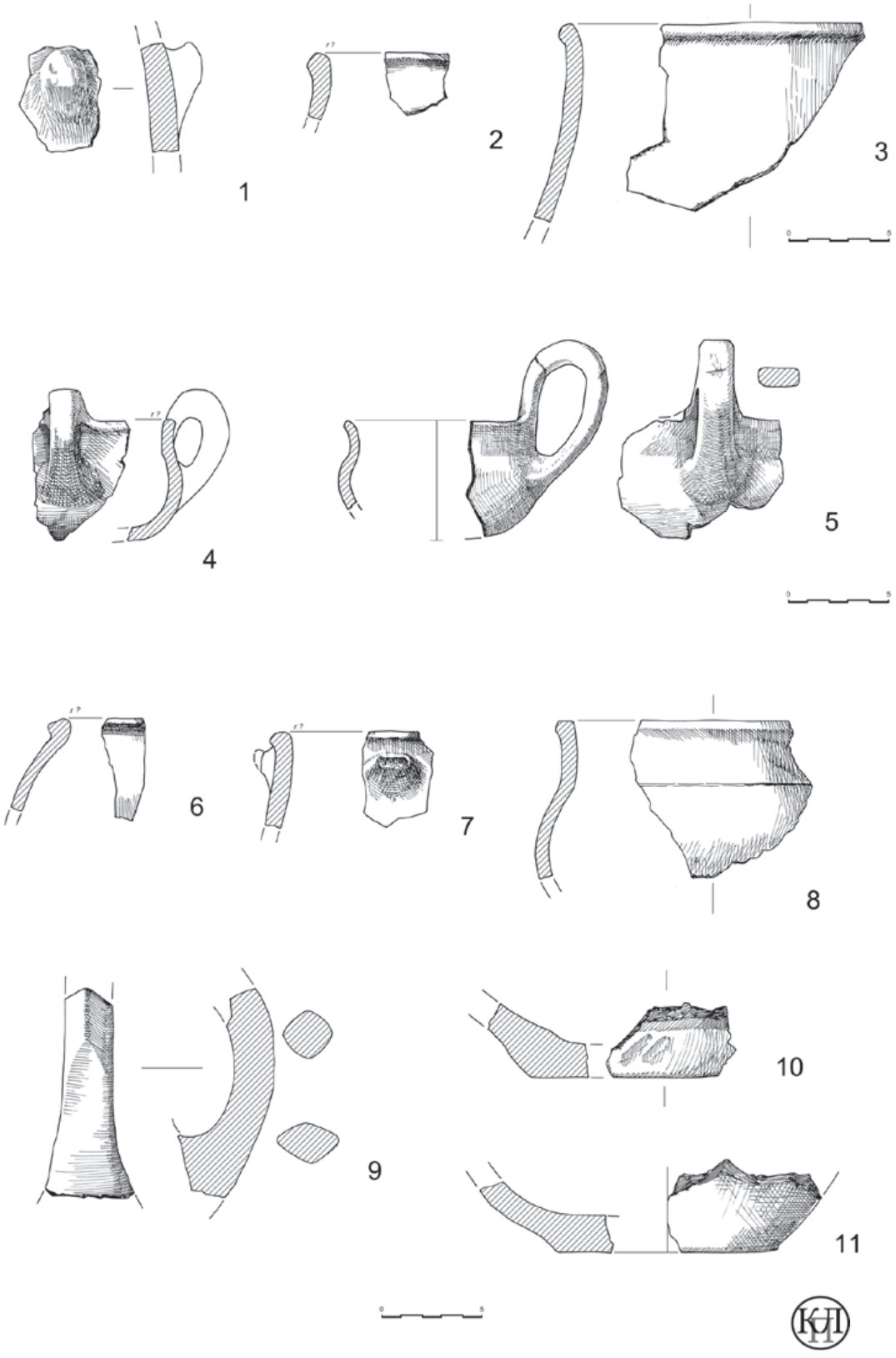
Табло XIV. Керамични фрагменти от яма № 18, КБЕ
Plate XIV. Pottery sherds, pit No. 18, LBA

Табло XV. Керамични фрагменти от яма № 18, КБЕ
Plate XV. Pottery sherds, pit No. 18, LBA

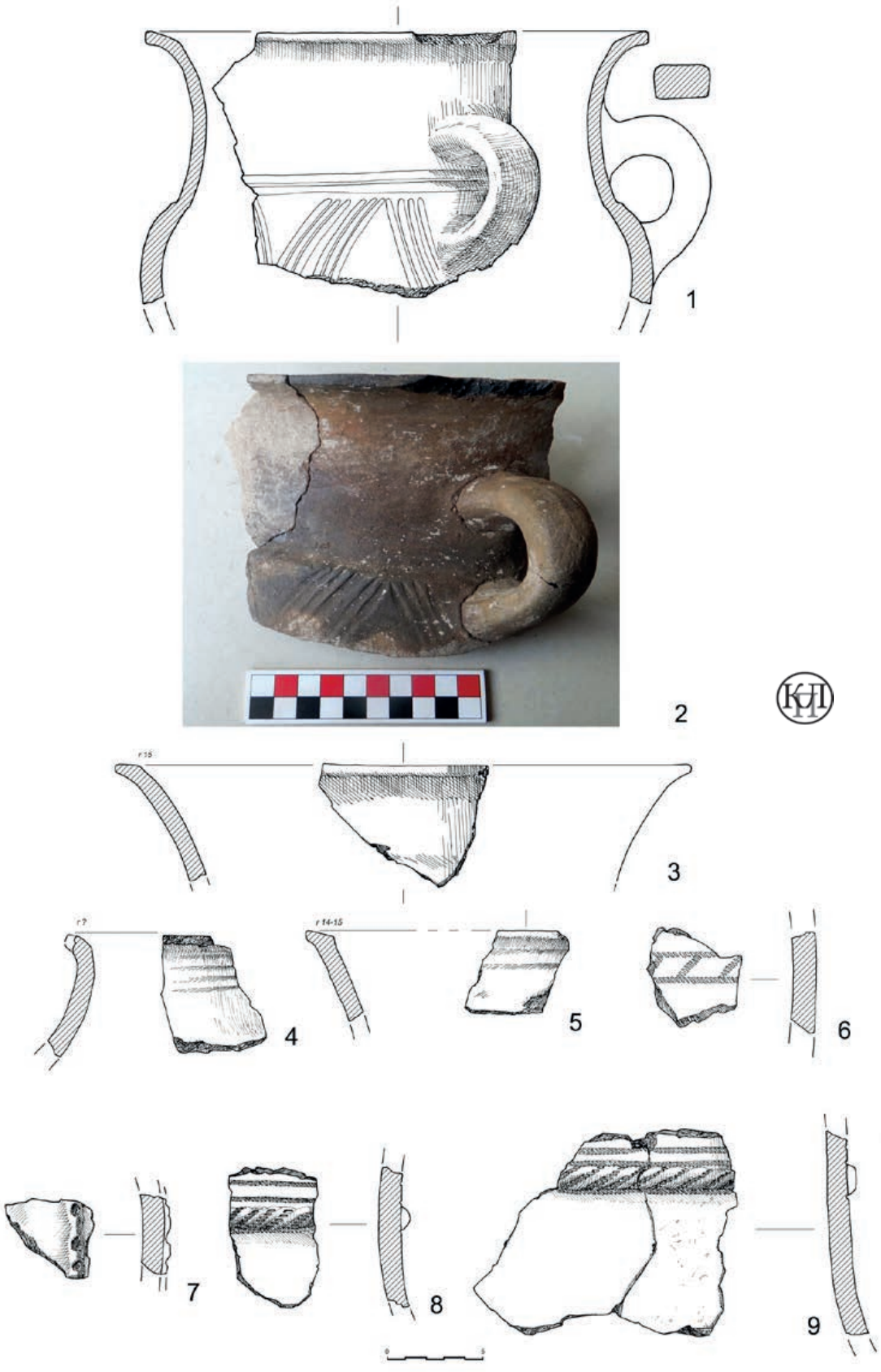

Табло XVI. Керамични фрагменти: 1 – 13. Яма № 20, КБЕ; 14 – 16. Яма № 23, КБЕ
Plate XVI. Pottery sherds: 1 – 13. Pit No. 20, LBA; 14 – 16. Pit No. 23, LBA

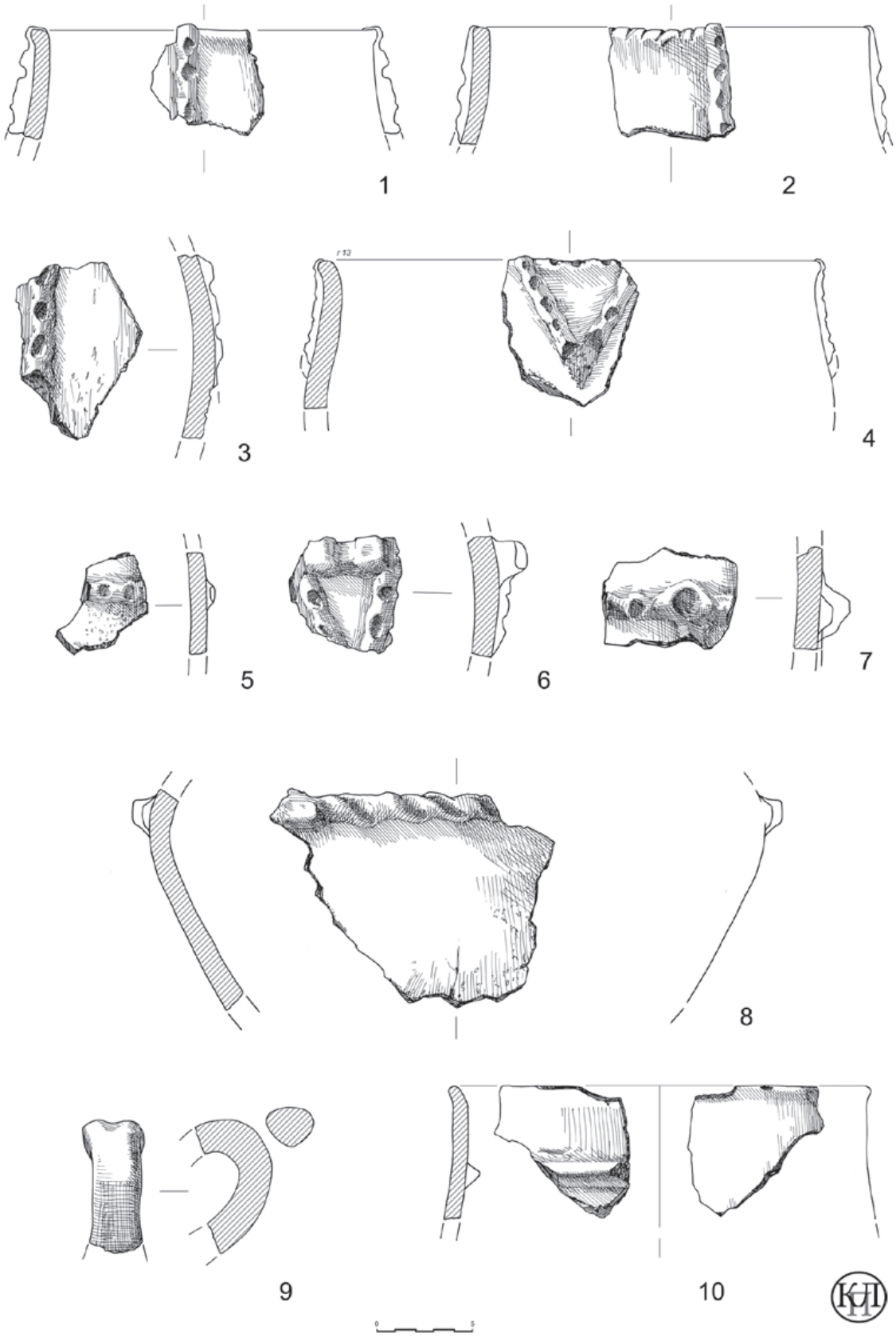
Табло XVII. Керамични фрагменти: 1 – 3. Яма № 24, КБЕ; 4. Яма № 25, КБЕ; 5. Яма № 5, КБЕ; 6 – 11. Яма № 37, КБЕ

Plate XVII. Pottery sherds: 1 – 3. Pit No. 24, LBA; 4. Pit No. 25, LBA; 5. Pit No. 5, LBA; 6 – 11. Pit No. 37, LBA

Табло XVIII. Керамични фрагменти: 1 – 5, 7 – 9. Яма № 2, РЖЕ; 6. От повърхността в сектор Запад

Plate XVIII. Pottery sherds: 1 – 5, 7 – 9. Pit No. 2, EIA; 6. West sector, from the surface

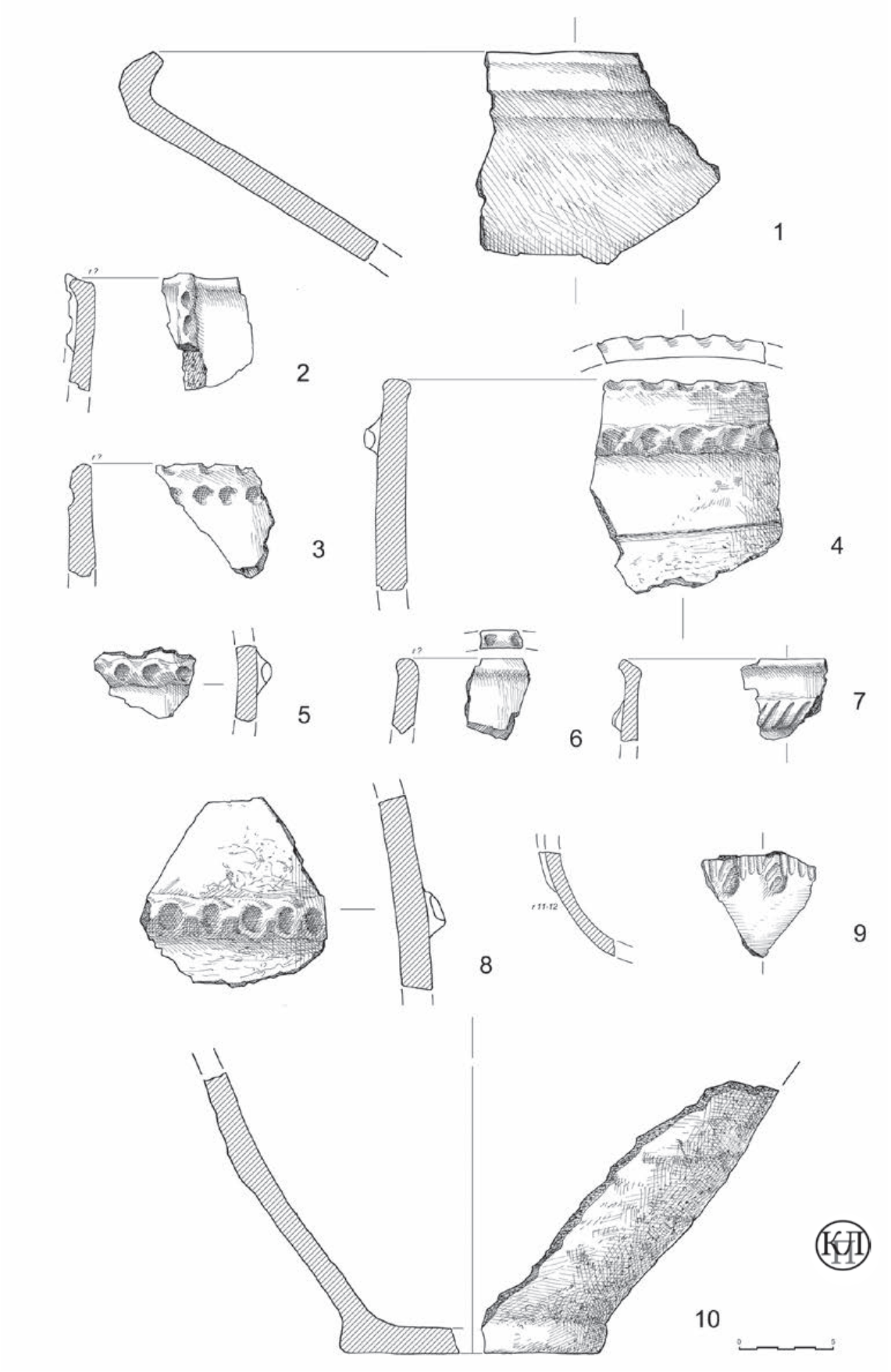

Табло XIX. Керамични фрагменти от яма № 2, РЖЕ
Plate XIX. Pottery sherds from pit No. 2, EIA

Табло XX. Керамични фрагменти: 1 – 6, 8. Яма № 41, РЖЕ; 7. Яма № 42, РЖЕ; 9. Яма № 2, РЖЕ

Plate XX. Pottery sherds: 1 – 6, 8. Pit No. 41, EIA; 7. Pit No. 42, EIA; 9. Pit No. 2, EIA

Табло XXI. Керамични фрагменти от яма № 42, РЖЕ
Plate XXI. Pottery sherds from pit No. 42, EIA

Керамика и структури от късната бронзова епоха от обект 88/1 по трасето на АМ „Хемус“ край с. Градище, област Шумен

Иван Бабаджанов

Регионален исторически музей – Шумен; бул. „Славянски“ № 17, Шумен 9700, България; ivan.babadjanov@museum-shumen.eu

Ключови думи: *Североизточна България, Шуменски район, Градище, обект 88/1, късна бронзова епоха, структури, находки, керамика*

Key words: *Northeastern Bulgaria, Shumen region, Gradishte, site 88/1, Late Bronze Age, structures, small finds, pottery*

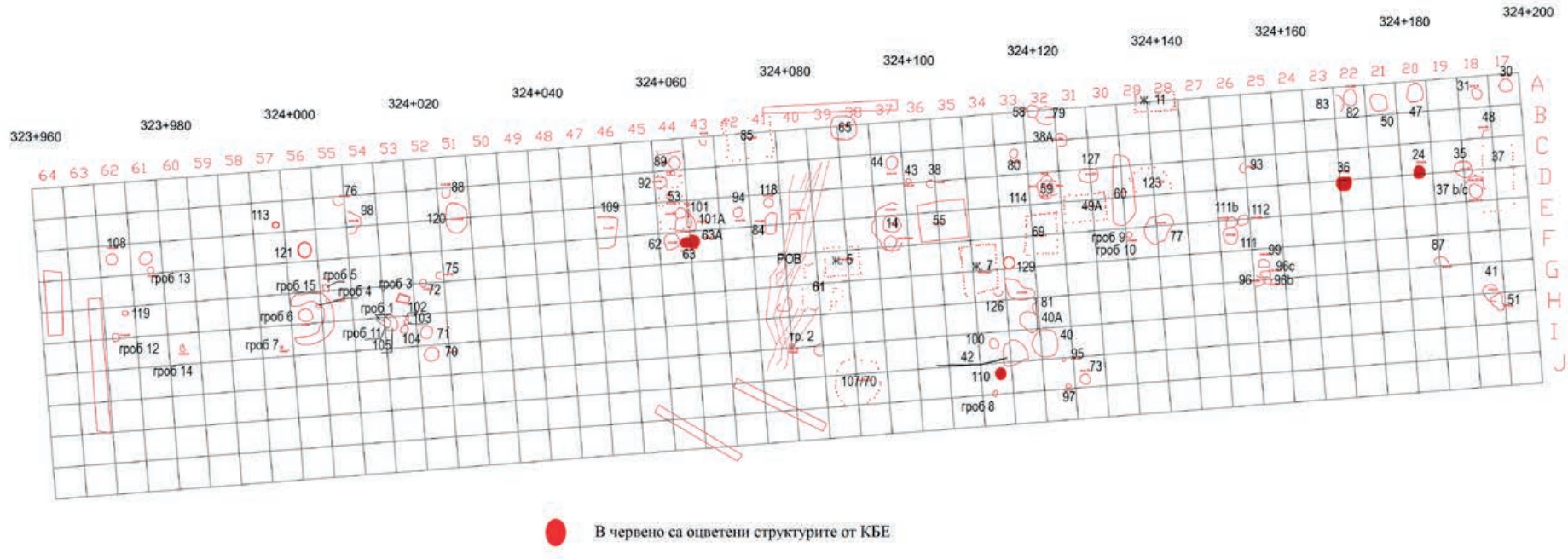
По време на спасителните археологически проучвания[1] на обект 88/1 по трасето на АМ „Хемус“ край с. Градище, общ. Шумен през 2019 г. и 2020 г. бяха разкрити множество структури от периода на ранния халколит, IV хил. пр. Хр., късната бронзова епоха (КБЕ) и некропол от ранната желязна епоха (РЖЕ) (обр. 1).

Обектът се намира на около 1,5 км северно от центъра с. Градище, в местността Пунарджик, върху склон със слаб наклон с южно изложение на левия бряг на река Пакоша (обр. 2). Попада в земеделски площи с различни култури и различна степен на обработка. Поради голямата площ, на която е разположен (над един км линейна дължина), обектът бе разделен на две части – източна (Аладжов, Стойчев, 2020, 1307 – 1311) и западна (Лещаков, Бабаджанов 2020, 434 – 438; Лещаков и др. 2021, 362 – 366), носещи съответно наименования обект 88 и обект 88/1. Настоящата статия е посветена само на структурите и керамиката от КБЕ, регистрирани в обект 88/1.

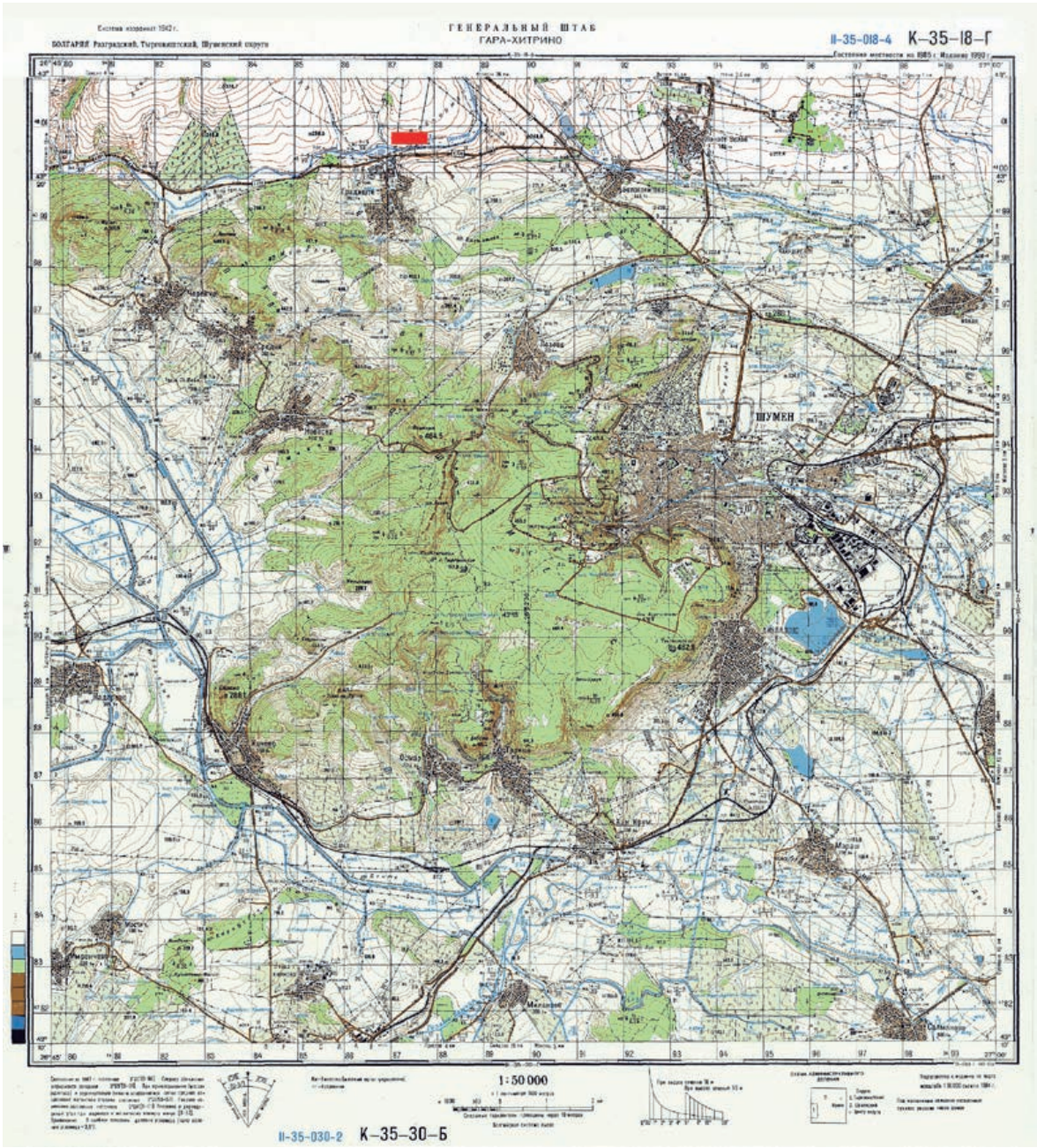
По време на разкопките бе проучено голямо селище от IV хил. пр. Хр., като в пространствата между жилищата, а в някои случаи и в самите постройки бяха регистрирани няколко ями от КБЕ (Лещаков и др. 2021, 364). Отделни керамични фрагменти, характерни за КБЕ, се регистрират в културния пласт по цялата площ на обекта, често смесени с по-ранни. Този факт се обяснява най-вече с дългогодишната земеделска обработка на терена, при която част от по-плитко вкопаните структури са били засегнати от дълбоката оран и материалите в тях са разнесени по цялата площ. Селището от КБЕ не е регистрирано, но предполагаме, че се локализира в северна или североизточна посока, като само част от периферията му попада в рамките на Градище 88/1.

Структурите, отнасящи се към КБЕ, са общо пет на брой, като две от тях (ями № 63 и 63А) се пресичат една в друга (обр. 3). Ямите имат кръгла или овална форма с диаметър от 1,50 до 2 м и са вкопани на дълбочина от 0,60 м до 1,50 м. Материалите, които се откриват в тях, са единствено фрагменти от керамични съдове. В две от ямите са депонирани по един цял съд, части от хромелни камъни и горели стенни мазилки.

[1] Благодаря на гл. ас. д-р Л. Лещаков (НАИМ – БАН) за предоставената възможност да публикувам керамиката от спасителните разкопки на обекта.

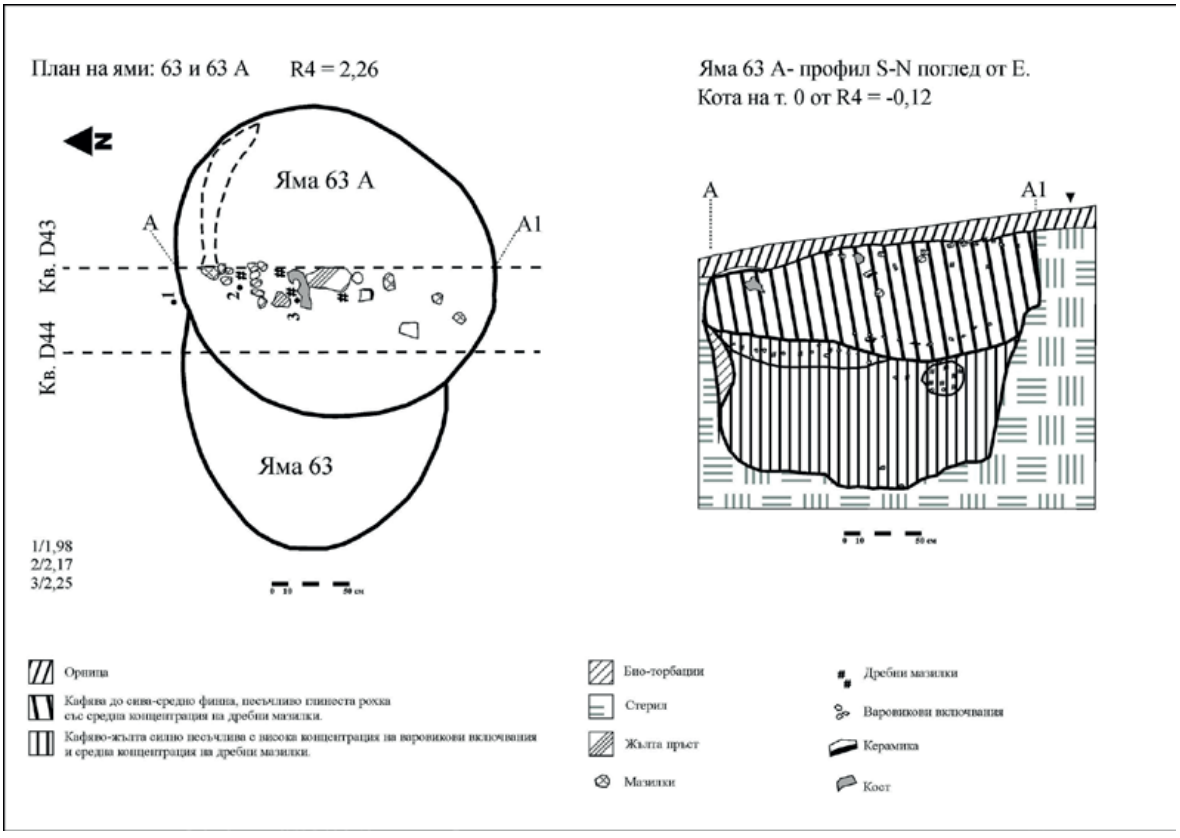

Обр. 1. Общ план на структурите от обекта при с. Градище, обект 88/1
Fig. 1. General plan of the excavated structures at site 88/1 near the village of Gradishte

Обр. 2. Карта с местоположението на обекта
Fig. 2. Map with the location of the site

Керамиката от КБЕ, открита край с. Градище, е предимно груба, дебелостенна, изработена на ръка (Т. I – VI), като само по няколко фрагмента има следи от излъскване и заглаждане по външната повърхност. Тестото е с едри и по-дребни примеси от кварц, пясък и в по-малка степен със следи от органични примеси, шамот и мидени черупки. Изпичането, особено при по-големите съдове, е неравномерно. Сравнително голям процент от фрагментите имат следи от вторично термично въздействие. Съдовете са предимно със светлокафяв цвят на глината, но в зависимост от изпичането им се срещат и нюанси от тъмнокафяв до сив и сиво-черен цвят. Основните форми, които се срещат сред керамичния материал от Градище, не се различават особено от други обекти от КБЕ в региона. Това са главно гърнета, хранилища, купи, амфори, чаши. Трябва да се има предвид, че някои форми не могат

Обр. 3. План и разрез на ями №№ 63 и 63А
Fig. 3. Plan and cross-section of pits Nos. 63 and 63A

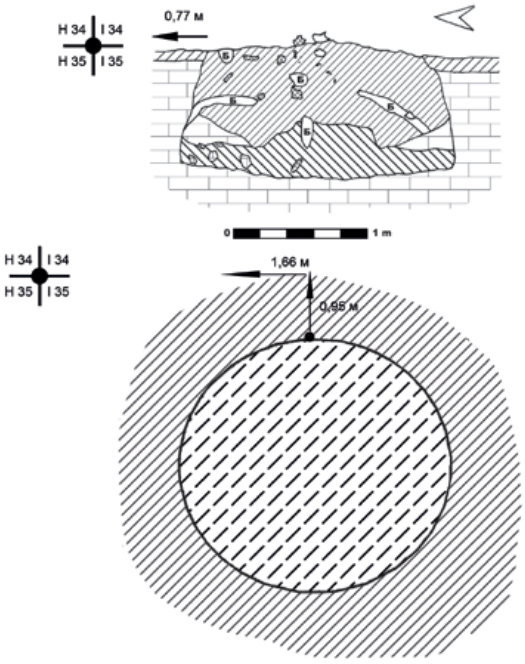
да бъдат възстановени поради голямата фрагментираност на отделните керамични късове.

За по-точни данни при датирането на керамиката от Градище ни насочват две почти изцяло запазени амфори (Т. II. 8; Т. VI. 8). Едната амфора (Т. VI. 8) се откри в запълнителя на яма № 110, прилепена към източната ѝ стена (обр. 4 – 5). Има сиво-черна загладена повърхност, сферично тяло и пресечено-конична шия. Устието е с удебеление и с лек отстъп навън. В най-издутата част са поставени две симетрично разположени вертикални дръжки с овално сечение, едната от които е отчупена. До запазената дръжка има пробит кръгъл отвор. В централната част, между дръжките, е украсена с два малки, симетрично разположени букела. Дъното е равно, профилът S-овиден. Другата амфора произхожда от яма № 36 и е почти идентична на първата, но е без украса (Т. II. 8). Освен посочените два съда от обекта при с. Градище са открити и други фрагменти от амфори, предимно дръжки (Т. I. 3, 6, 13 – 14; Т. III. 1; Т. V. 4 – 6; Т. VI. 4), което показва широката им употреба. Точен паралел на амфората от яма № 110 откриваме в селището в м. Гяур пунар край Тутракан (Alexandrov et al. 1998, 17, Pl. 9/2). На базата на привлечени паралели от селището Радовану (Radovanu), разположено на север от р. Дунав, проучвателите го датират в КБЕ, като свързват неговата културна идентификация с носителите на култура Кослоджени (Alexandrov et al. 1998, 17). Точен аналог на амфората произхожда и от селището при Новград (Стефанов 1974, 280, фиг. 27 б), както и при един от съдовете от колективната находка от с. Есеница, Варненско (Николов, Жекова 1982, 83, табл. I. 3).

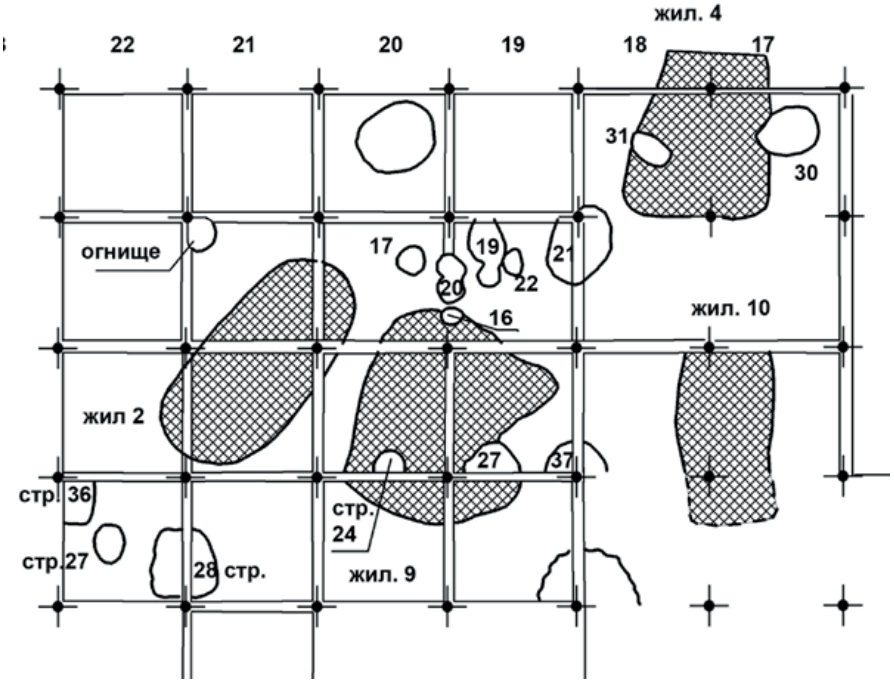
Още един почти изцяло запазен съд – чаша, бе открит в яма № 24, която бе регистрирана на подовото ниво на жилище от IV хил. пр. Хр. (обр. 6). Ямата има почти овална форма и запълнител от тъмнокафява пръст, примесена с множество мазилки

Обр. 4. Амфора in situ в яма № 110
Fig. 4. Amphora in situ in pit No. 110

Обр. 5. План и разрез на яма № 110
Fig. 5. Plan and section of pit No. 110

Обр. 6. Общ план на ями №№ 24 и 36
Fig. 6. General plan of pits Nos. 24 and 36

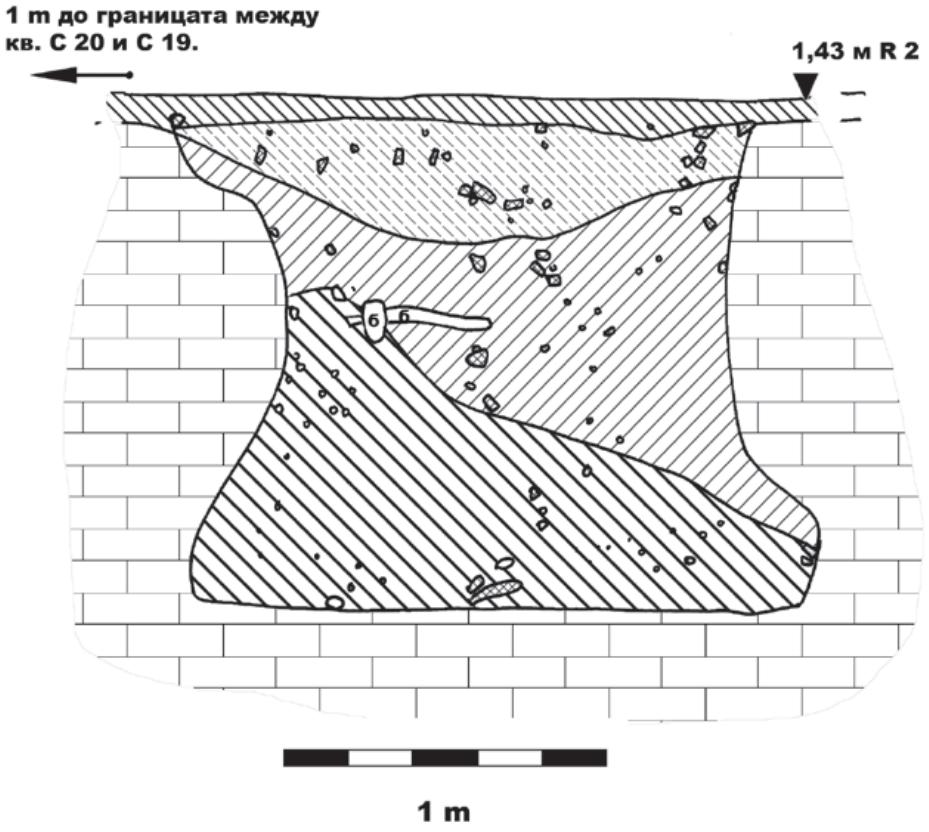
(вероятно деструкции от жилището), въглени и пепел (обр. 7). Чашката (Т. II. 4) бе открита на дълбочина 0,86 м от нивото на засичане (обр. 8). Тя е със светлокафяв цвят, изработена грубо, с много пукнатини по повърхността и следи от вторично обгаряне. Има овално тяло, къса конична шия и леко скосено устие със заоблен ръб, от което излиза една вертикална дръжка с елипсовидно сечение и прищипване, завършваща в най-широката част на съда. Дъното е неравно, профилът – S-овиден. Чашата намира аналог сред материалите от селището край Ягнило, Варненско (Tončeva 1977, 156, Pl. VII. 3), датирано в края на бронзовата епоха, също така с една от чашите от втория период на бронзовата епоха в Деветашката пещера (Миков, Джамбазов 1960, 121, обр. 91 l), некропола край с. Васил Левски, Търговищко (Панайотов, Ангелова 1986, 92, фиг. 8) и донякъде с двете чаши от яма № 5 под могила № 3 край Кабиюк (Миткова 2014, 191, обр.7/1, 2).

Сред останалия керамичен материал от Градище преобладават фрагментите от гърнета (Т. IV. 8 – 15) и по-големи съдове за съхранение – амфори (Т. III. 8), което е характерно за почти всички обекти от бронзовата епоха. Част от описаните фрагменти имат спорна идентификация, напр. тези от Т. IV. 11 – 12, 14. Повечето имат заоблен, прав или леко извит навън устиен ръб. Част от фрагментите са без украса, а доколкото присъства, тя се състои от хоризонтална релефна лента (Т. I. 11; Т. IV. 13 – 14; Т. V. 16; Т. VI. 2). В отделни случаи тази лента е разчленена от ямички (Т. I. 4; Т. III. 4; Т. V. 11). В други случаи гърнетата са украсени с малки конични пластични израстъци (Т. IV, 13), но те като цяло се срещат рядко. Само един фрагмент дава информация за сравнително рядко срещан тип дръжки (Т. IV. 10), плътно прилепнали към тялото на съда и с дъговидна („луновидна") форма. Те вероятно са имали декоративни функции. Като цяло при гърнетата съществува известна консервативност по отношение на формите, а украсата от релефни ленти, декорирани с ямички и нарези, е често срещана не само през бронзовата епоха, но и през по-късните периоди, така че не може да бъде основен фактор за датирането на обекта. Техни точни паралели от Североизточна и Централна Северна България откриваме сред материалите от селището в м. Гяур пунар край Тутракан (Alexandrov et al. 1998, Pl. 3, 6, 7/5), Ягнило, Варненско (Tončeva 1977, 150 – 151, Pl. IIIa, IIIb), селищната могила при Русе (Георгиев, Ангелов 1952, 138, обр. 112/6), Деветашката пещера (Миков, Джамбазов 1960, 125, обр. 95), керамиката от връх Трескавец, Тетевен (Лазаров 2009, 92, табл. I) и др. По-интересен в хронологическо отношение е фрагментът от съд с дъговидна релефна дръжка. От региона съдове с подобни дръжки се откриват в селището от КБЕ във Външния град на Плиска[2], а в Централна Северна България – в Деветашката пещера и керамиката от връх Трескавец (Миков, Джамбазов 1960, 125, обр. 95 d, f; Лазаров 2009, табл. II. 34). На юг от Стара планина съдове с подобни дръжки се откриват сред материалите от с. Вратица, общ. Камено (Христова 2010, 45, обр. 8, 1 – 2).

Другата категория съдове, които се срещат сред керамиката от Градище, са купите, но поради голямата фрагментираност на материала много от формите им не могат да бъдат възстановени изцяло. Запазени са части от устието, което не позволява възстановяване на височината на съдовете. Поради това част от причислените към групата фрагменти биха могли да са от паници или отворени гърнета (напр. Т. IV. 5 – 6; I. 6 – 8). С голяма доза предпазливост може да се предположи наличието на купи с конично тяло, с полусферично тяло и такива с профилирано навън устие (напр. Т. IV. 7). Подобни купи са открити в селището от КБЕ край Тутракан (Alexandrov et al. 1998, Pl. 4, 3 – 5, Pl.7, 5), а в Южна България точен аналог откриваме при обекта край Вратица (Христова 2010, 40, обр. 3).

От обект 88/1 произхождат и множество фрагменти от вертикални дръжки (Т. I. 13 – 16; Т. II. 1, 3; Т. V. 1 – 6, 15) с овално/елипсовидно или триъгълно сечение, което

[2] За материалите от Плиска вж. публикацията на И. Бабаджанов и Я. Димитров в този том.

Обр. 7. Профил на яма № 24
Fig. 7. Section of pit No. 24

Обр. 8. Чаша с една дръжка от яма № 24
Fig. 8. One-handled cup from pit No. 24

е косвено доказателство за наличието на различни по тип чаши, кани, а вероятно и кантаросовидни съдове.

В яма № 110 бе намерена и една малка част от пюранос[3] (Т. VI. 7). Фрагментът е част от централния отвор на съда, оформен чрез издаване, подобно на релефна лента. От други обекти, датирани в КБЕ от района на днешна Североизточна България, други пюраноси или фрагменти от тях не са ми известни, като причината вероятно не е, че не са откривани, а защото трудно се разпознават. Основен проблем е да се разграничат фрагментите от вградените съдове на пюраносите с тези на гърнетата, защото украсата, устието и дръжките при тях са идентични (Христова 2010, 51). Паралели на пюраноса от Градище могат да се видят сред материалите от Вратица, общ. Камено, където са намерени множество фрагменти от тези съоръжения (Христова 2010, 44 – 51, обр. 18, с лит.).

Като цяло керамичният материал от обекта край Градище има доста сходства с обекти, свързани с култура Кослоджени (Morintz, Anghelescu 1970). Счита се, че тя е разпространена в Югоизточна Мунтения и Добруджа. Най-често срещаните форми на съдове от култура Кослоджени са гърнетата със сферично или конично тяло (Hänsel 1976, Taf. I, 23 – 26, Taf. 31, 2 –-4, Taf. 33, 4 – 6), както и кантаросовидни съдове (Hänsel 1976, Taf. I, 1 – 5, Taf. 32, 8 – 10). Рядко се срещат паници и други плитки съдове. Общи елементи керамиката има и с последните две фази на култура Тей (Leahu 1966, fig. 32, 2, fig. 36, 4 – 5, fig. 37, 2; Leahu 1992, Pl. XVI, 1 – 3), а донякъде и с разпространената в централната част на Долнодунавския басейн култура Зимнича – Черковна – Пловдив (Hänsel 1976, 76).

Липсата на достатъчно количество цели форми, голямата фрагментираност на материала, както и обстоятелството, че самото селище от КБЕ край с. Градище не е проучено, не позволява да се прави по-детайлна характеристика на керамиката и съответно да се причисли категорично към някоя известна керамична група. Необходимо е да се отбележи, че доскоро този период на праисторията в Североизточна България бе слабо известен, но през последните години (и по-конкретно в Шуменския регион) бяха проучени частично няколко селища: при Белокопитово[4] (Лещаков и др. 2016, 165 – 168), край с. Панайот Волово (Гоцев и др. 2013, 107 – 109) и във външния град на Плиска (Димитров и др. 2017, 534 – 537) с много богат и разнообразен керамичен материал. За по-прецизно датиране на керамиката от Градище трябва да посочим, че една от радиокарбонните проби, взети от обекта, показва дата 1279 г. пр. Хр. Тази дата не противоречи на спецификата на керамичния материал. Въпреки че категорични изводи на базата на сегашните проучвания не могат да се направят, твърде вероятно е животът в селището от КБЕ да бъде отнесен към края на XIV – първата половина на XIII в. пр. Хр.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Аладжов, Стойчев 2020: А. Аладжов, С. Стойчев. Спасителни археологически проучвания на обект 88 – Градище 4, м. Пунарджик (км 324+100 – 325+100 по етап 3, участък 8) по проектното трасе на АМ „Хемус“ в землището на с. Градище, общ. Шумен. – Археологически открития и разкопки през 2019 г., кн. II. София, 2020, 1307 – 1311.

Георгиев, Ангелов 1952: Г. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948 – 1949 г. – Известия на Археологическия институт, XVIII, 1952, 119 – 194.

[3] Пюраноси е общото понятие за преносим инвентар, свързан с приготвянето на храна, известен в научната литература като „портативни огнища със или без вграден съд“ (Fischl, Kiss, Kulcsár 2001, 126)

[4] За керамичния материал от Белокопитово вж. публикацията на К. Лещаков в този том.

Гоцев и др. 2013: А. Гоцев, В. Петрова, Й. Гатев. Спасителни археологически проучвания на Обект I по АМ „Хемус“ (км 342+200 – км 343+050) в землището на с. Панайот Волов, община Шумен. – Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 107 – 109.

Димитров и др. 2017: Я. Димитров, Х. Стоянова, С. Иванов. Спасително археологическо проучване на обект „Отвеждащ канал на пречиствателна станция за битови отпадни води в ЮЗ част на Външния град на НИАР „Плиска“, ПИ № 039076, 000102, 042035, 030034, 000094, 003021 по плана на гр. Плиска, Шуменска област“ – Археологически открития и разкопки през 2016 г. София, 2017, 534 – 537.

Лазаров 2009: Л. Лазаров. Керамика от ранната фаза на старожелязната епоха от вр. Трескавец при гр. Тетевен (Ловешка обл., България). – Старожитності степаваго Причерномор'я і Криму XV, 2009, 89 – 96.

Лещаков, Бабаджанов 2020: Л. Лещаков, И. Бабаджанов. Спасително проучване на обект в землището на с. Градище, общ. Шумен: Селище от ранната желязна епоха. – Археологически открития и разкопки през 2019 г. София, 2020, 434 – 438.

Лещаков и др. 2016: Л. Лещаков, Е. Василева, Т. Джанфезова. Спасителни археологически проучвания на обект № 001, етап III по трасето на АМ „Хемус“, землище на с. Белокопитово, община Шумен. – Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 165 – 168.

Лещаков и др. 2021: Л. Лещаков, И. Бабаджанов, Х. Василева. Спасителни археологически проучвания на многослоен археологически обект при с. Градище, Шуменско. – Археологически открития и разкопки през 2020 г., кн. I. София, 2021, 362 – 366.

Миков, Джамбазов 1960: В. Миков, Н. Джамбазов. Деветашката пещера. – София, 1960.

Миткова 2014: Р. Миткова. Паметници от бронзовата епоха. – Р. Рашев, С. Станилов, С. Стойчев (ред.). Кабиюк – Ранносредновековен могилен комплекс, 2014, 185 – 205.

Николов, Жекова 1982: В. Николов, В. Жекова. Колективна находка от керамични съдове от късната бронзова епоха в с. Есеница, Варненски окръг. – Известия на Народния музей – Варна, 18 (33), 1982, 87 – 92.

Панайотов, Ангелова 1986: И. Панайотов, И. Ангелова. Некропол от късната бронзова епоха в село Васил Левски, Търговищки окръг. – Интердисциплинарни изследвания, XIVA, 1986, 87 – 98.

Стефанов 1974: С. Стефанов. Новград. Старинни селища. – Известия на Археологическия институт, XXXIV, 1974, 250 – 311.

Христова 2010: Р. Христова. Характеристика на керамиката от бронзовата епоха от обект при с. Вратица, община Камено (предварително съобщение). – В: Югоизточна България през II – I хилядолетие пр. Хр. Варна, 2010, 38 – 62.

Alexandrov et al. 1998: S. Alexandrov, N. Sirakov, E. Petkov, B. Gajdarska. Trial Excavation of a Bronze Age Site near Tutrakan, North-East Bulgaria. – Archaeologia Bulgarica II, 1998, 3, 7 – 30.

Hänsel 1976: B. Hänsel. Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der Älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau. Bonn, 1976.

Leahu 1966: L. Leahu. Cultura Tei. Bucuresti, 1966.

Leahu 1992: L. Leahu. Date si consideratii noi cu privire la periodizarea evolutiei culturii Tei. – Cercetari Arheologice IX, 1992, 62 – 88.

Morintz, Anghelescu 1970: S. Morintz, N. Anghelescu. O nouă cultură a epocii bronzului în Romania. Culture de tip Coslogeni. – SCIVA, 3, 21, 1970, 373 – 416.

Tončeva 1977: G. Tončeva. Fouilles d'un site de l'âge du bronze recent du village Yagnilo, dep. de Varna. – Thracia IV, 1977, 147 – 164.

Pottery and structures dated to the Late Bronze Age at Site 88/1 along the Hemus Motorway near the village of Gradishte, Shumen region

Ivan Babadzhanov

ABSTRACT

Site 88/1 is located approximately 1.5 km to the north of the village of Gradishte in the Punardzhika locality, on gently sloping ground with a southern exposure, on the left bank of the Pakosha River. The rescue excavations brought to light a large settlement dated to the 4th millennium BC. Several pits from the Late Bronze Age (LBA) were documented in the spaces between the 4th millennium houses and, in some cases, in the houses themselves. Scattered LBA sherds were found in the cultural layer all over the site area as well as in the upper layers of some pre-Bronze Age structures.

The LBA settlement is presumably located to the north or northeast of the excavated area and probably only its peripheral part lays in the highway construction zone.

There are five structures from the LBA and two of them (Nos. 63 and 63A) cut each other. The openings of the pits are circular or oval in shape and measure 1.50 – 2.00 m in diameter and their depth ranges between 0.60 and 1.50 m. Sherds of different vessel shapes were found in the filling. Two of the pits contained one entire vessel each, pieces of grinding-stones and burnt daub.

The LBA pottery is handmade. The pottery paste is tempered by large and small quartz inclusions, small limestone pieces, sand and, to a lesser extent, grog and shells. The vessels are predominantly light-brown in colour but, depending on their firing, dark brown to grey and grey-black shades are also present. The main shapes of the vessels at site 88/1 do not differ significantly from other LBA sites in the region. These are mainly pots, storage vessels, bowls, amphorae, cups and a *pyraunoi* sherd. However, it must be noted that some shapes cannot be restored because they are highly fragmented.

The small number of complete vessels and the lack of excavations at the main LBA settlement do not allow a more detailed characterisation of the pottery and its attribution to a particular ceramic group. One of the radiocarbon samples from the site suggests a more precise date for the pits and respectively for the pottery assemblage: 1274 or 1301 cal. BC (58.7% and 90.3% probability, SUERC-105891; 2994, 27). This date does not contradict the typology of the ceramic material, especially taking into account certain characteristics. Definitive conclusions cannot be made based on the current investigations, but it can be suggested that the LBA settlement was occupied between the 14th and the mid-13th century BC.

КАТАЛОГ
Ями от къснобронзовата епоха

Използвани съкращения и уточнения:
$d_о$ – *диаметър на отвора*
$d_д$ – *диаметър на дъното*
Дълбочина – *дълбочина на вкопаване на ямата*

Яма № 24
Ситуиране: кв. C_{20}/D_{20}
Комплекс: не
Ниво на вкопаване: 0,25 м от запазената повърхност
Дълбочина: 1,45 м
Форма на отвора: овална
Напречно сечение: трапецовидно
Размери: $d_о$ 2,05 м х 1,48 м; $d_д$ 1,90 м
Стратиграфия: два пласта
Запълнител:
- пръст: 0,30 до 0,80 м от запазената повърхност – кафява към тъмнокафява, нехомогенна, глинесто-песъчлива с ниска плътност; 0,80 м до 1,45 м – от светлокафява до сиво-кафява, средно фина, смесена с жълта глинеста пръст с варовикови включения с висока концентрация
- въглени: 0,80 до 1,10 м от запазената повърхност – висока концентрация

Допълнителни елементи:
- запечатка: не
- съоръжения *in situ*: не

Археологически материали:

Разпръснати на различни дълбочини, без да могат да се открояят нива с по-високи концентрации или такива, в които материалите да са разкрити в някаква по-специална позиция. В северната част на ямата са регистрирани 11 фрагмента, а в южната част – 10 фрагмента, между тях един фрагмент от питос.
- цели предмети и съдове: чаша с една дръжка
- керамични фрагменти: ниска концентрация, общо 21
- характерни фрагменти: два много дребни
- парчета от горели мазилки/огнища/подници: висока концентрация на големи и средни късове мазилки в горната част на запълнителя; над самото дъно на ямата висока концентрация от големи и средни късове мазилки със следи от вторично обгаряне
- животински кости: не

Яма № 36
Ситуиране: кв. C_{22}/C_{23}, $D_{22}/_{23}$
Комплекс: не
Ниво на вкопаване: 0,40 м от запазената повърхност
Дълбочина: 0,60 м
Форма на отвора: овална
Напречно сечение: полусферично
Размери: $d_о$ 2,20 м х 1,55 м
Стратиграфия: без особени пластове или прослойки
Запълнител:
- пръст: сиво-кафява до тъмнокафява, примесена с варовикови включения в

средна концентрация и на места жълта глинеста пръст
– въглени: дребни – ниска концентрация

Допълнителни елементи:
– запечатка: не
– съоръжения *in situ*: не

Археологически материали:

Разпръснати на различни дълбочини, без да могат да се открояят нива с по-високи концентрации или такива, в които материалите да са разкрити в някаква по-специална позиция.
– цели предмети и съдове: не
– керамични фрагменти: ниска концентрация, общо 26
– характерни фрагменти: 6 броя
– парчета от горели мазилки/огнища/подници: разпръснати на различни дълбочини средни и дребни късове мазилки
– животински кости: 2 броя

Яма № 62

Ситуиране: кв. D_{44}
Комплекс: не; пресича западната стена на яма № 63
Ниво на вкопаване: - 0,07 м от Р4 (около 0,10 м от съвременната повърхност)
Дълбочина: 1,13 м
Форма на отвора: кръгла
Напречно сечение: крушовидно; праг от стерилна пръст – на дълбочина около 0,35 м от повърхността на засичане
Размери: $d_о$ 2,35 м; $d_д$ 2,00 м
Стратиграфия: два пласта
Запълнител:
– пръст: първи пласт – кафява, средно фина пръст, песъчливо-глинеста, рохка, с много висока концентрация на дребни парченца мазилки и ниска концентрация на варовикови включения; най-горните 0,20 м от този пласт при изсъхване се отделят като пласт със сив цвят
0,50 м от повърхността на засичане – компактно ниво от големи парчета от стенна мазилка с дебелина 0,20 м
втори пласт – светлокафява-жълтеникава пръст, силно песъчлива, с висока концентрация на варовикови включения
– въглени: ниска концентрация

Допълнителни елементи:
– запечатка: предполагаема; върху отвора на ямата, близо до северната ѝ граница – по-големи фрагменти от глинени деструкции и един средно голям ломен камък
– съоръжения *in situ:* не

Археологически материали:
Южна половина
0,00 – 0,15 м от повърхността на регистриране: един керамичен фрагмент от предмет, изработен на ръка, с малки размери, два кремъчни отломъка, две животински кости и две дребни парчета мазилки
0,15 – 0,25 м от повърхността на регистриране: едно средно голямо парче мазилка
0,25 – 0,35 м от повърхността на регистриране: три дребни керамични фрагмента и парчета мазилки с висока концентрация; малки по размери животински кости
0,35 – 0,45 м от повърхността на регистриране: парченца мазилки с малки до средно големи размери; един керамичен фрагмент, една кремъчна конкреция и една кост

0,45 – 0,56 м от повърхността на регистриране: 0,55 м – две животински кости и няколко по-големи парчета мазилки, разположени в компактно струпване; без керамични фрагменти
0,55 до 0,65 м от повърхността на регистриране: парчета от мазилки със средно големи и големи размери, лежащи компактно една до друга, в различни позиции; една животинска кост
0,65 до 0,95 м от повърхността на регистриране: фрагменти от стенни мазилки, един керамичен фрагмент от предмет, изработен на ръка
Северна половина
0,00 до 0,20 м от повърхността на регистриране: два керамични фрагмента от предмет, изработен на ръка
0,20 до 0,30 м от повърхността на регистриране: без археологически материали
0,50 м от повърхността на регистриране (-0,44 Р4) ниво с големи и по-дребни парчета от мазилка; три фрагмента с дребни размери от питос и една животинска кост
0,50 – 0,65 м от повърхността на регистриране: две животински кости
0,65 – 0,75 м от повърхността на регистриране: две животински кости и четири парчета мазилки

- цели предмети и съдове: не
- керамични фрагменти: много ниска концентрация, общо 10 фрагмента
- характерни фрагменти: не
- парчета от горели мазилки/огнища/подници: парчета с дребни до големи размери, някои със запазени лицеви страни или отпечатъци от колове – висока концентрация
- животински кости: общо 12 – ниска концентрация

Яма № 63
Ситуиране: кв. D_{44}
Комплекс: не, пресечена от яма № 63А в източната си част и от яма № 62 в западната си част
Ниво на вкопаване: 0,15 м от запазената повърхност
Дълбочина: 0,30 м
Форма на отвора: кръгъл
Напречно сечение: полусферично, с леко заоблено дъно
Размери: $d_{о}$ 1,60 м; $d_{д}$ около 1,10 м
Стратиграфия: без обособени пластове или прослойки
Запълнител:

- пръст: кафява, хомогенна, средно фина към фина, рохка, песъчливо-глинеста, примесена с дребни парченца мазилки и варовикови включения с висока концентрация
- въглени: много ниска концентрация

Допълнителни елементи:

- запечатка: не
- съоръжения *in situ:* не

Археологически материали:
0,00 – 0,15 м от повърхността на регистриране: дребни керамични фрагменти от предмети, изработени на ръка, с много ниска концентрация, фрагменти от животински кости и дребни мазилки
0,15 – 0,25 м от повърхността на регистриране: дванадесет керамични фрагмента от предмети, изработени на ръка, повечето с малки размери; три много дребни парченца от мазилка
0,25 м до 0,30 м от повърхността на регистриране: десетина фрагмента от предмети,

изработени на ръка, с малки и много малки размери, една животинска кост, един кремъчен отломък и три дребни парчета мазилки

– цели предмети и съдове: не
– керамични фрагменти: ниска концентрация, общо около 27 фрагмента
– характерни фрагменти: 7 броя
– парчета от горели мазилки/огнища/подници: парченца от мазилка с много ниска концентрация
– животински кости: 4 фрагмента от животински кости

Яма № 63А

Ситуиране: кв. D_{43}
Комплекс: не; пресича източната част на яма № 63
Ниво на вкопаване: 0,10 – 0,15 м от съвременната повърхност
Дълбочина: 1,50 м
Форма на отвора: кръгъл
Напречно сечение: неправилна крушовидна форма; регистрирани са прагове, оформени от стерилната пръст на дълбочина 0,30 – 0,40 м под отвора
Размери: $d_{о}$ 2,20 м; $d_{д}$ 1,50 м
Стратиграфия: два пласта
Запълнител:

– пръст: горен пласт – кафява (сива при изсъхване) пръст, средно фина, песъчливо-глинеста, рохка, примесена с дребни парченца мазилки със средна концентрация, с дебелина около 0,70 м; в най-долната му част се наблюдава тънка прослойка с дребни варовикови включения с висока концентрация и много дребни парченца мазилки; втори пласт – жълто-кафява пръст, силноч, с висока концентрация на варовикови включения, средна до средно-ниска концентрация на много дребни парченца мазилки
– въглени: много ниска концентрация

Допълнителни елементи:

– запечатка: вероятно фрагменти от огнище и отделни керамични фрагменти между тях
– съоръжения *in situ:* не

Археологически материали:
Върху отвора на ямата: компактно струпване от големи фрагменти от огнище, всички с лицевата страна надолу; между тях отделни керамични фрагменти от предмети, изработени на ръка, между които един с големи размери, две животински кости и фрагмент от кремъчна пластина
0,00 – 0,10 м от нивото на регистрация: до южната стена на ямата – три животински кости и два средно големи камъка; два керамични фрагмента, приблизително в централната част на ямата и фрагменти от обмазки на огнище до северната граница на ямата; в отнетия пласт – два фрагмента от обмазки на огнище, две дребни животински кости и пет керамични фрагмента с много малки размери
0,10 до 0,20 м от нивото на регистрация: седем дребни и много дребни фрагмента от керамика, изработена на ръка, два средно големи керамични фрагмента, фрагменти от замазка на огнище – в северната част на ямата, лежащи с лицевата страна надолу, един кремъчен отломък, едно дребно горяло камъче и три животинска кости – две малки по размери и една голяма
0,20 – 0,35 м от нивото на регистрация: десет керамични фрагмента с малки и средни размери, фрагмент от огнище, фрагмент от керамичен предмет (тежест за стан?), две животински кости, дребни парченца мазилки, един дребен ломен камък и един кремъчен отломък

0,35 – 0,55 м от нивото на регистрация: керамични фрагменти с много малки размери, с много ниска концентрация и две парчета от мазилки
0,55/0,60 м до 0,80 м от нивото на регистрация: керамични фрагменти с много малки размери и много ниска концентрация, две животински кости и едно парче дребна мазилка; 0,80 м – един голям керамичен фрагмент с врязана украса, инкрустирана с бяло вещество (ранен халколит)
0,80 до 1,05 м от нивото на регистрация: четири много малки керамични фрагмента, един кремъчен отломък и две животински кости
0,80 м до 1,50 м от нивото на регистрация: един средно голям керамичен фрагмент и няколко много дребни такива, две животински кости и три кремъчни отломъка

- цели предмети и съдове: не
- керамични фрагменти: средно ниска концентрация, 50 фрагмента
- характерни фрагменти: 11 броя
- парчета от горели мазилки/огнища/подници: в най-горната част – големи и средно големи и дребни фрагменти от огнище, със запазена фина обмазка, които са с „лицевата” страна надолу; дебелината на парчетата достига до 0,04 м
- животински кости: 18 броя, повечето с малки и много малки размери – ниска концентрация

Яма **№ 92**
Ситуиране: кв. $В_{44}$, пресича западната редица от дупки от колове (на стр. 53) – жилище от IV хил. пр. Хр.
Комплекс: не
Ниво на вкопаване: 0,20 м под съвременната повърхност (0,57 м от R4)
Дълбочина: 1,20 м от повърхността на регистриране (- 0,61 м от R4)
Форма на отвора: кръгъл
Напречно сечение: цилиндрично в горната част на ямата, полусферично след оформени прагове; не може категорично да се определи като крушовидно
Размери: $d_о$ 1,85 м; $d_д$ 1,00/1,10 м; стеснение на ямата с оформен праг на дълбочина 0,70 – 0,75 м от повърхността на регистриране – при прага размерите на ямата са 1,30 м
Стратиграфия: два пласта
Запълнител:
пръст: първият пласт е от кафява, рохка, песъчливо-глинеста пръст с дебелина 0,35 м; вторият пласт следва без рязка граница – светлокафява-жълтеникава пръст, песъчлива, с висока концентрация на варовикови включения и ниска на дребни парченца мазилки; от 0,70 до 90 м – кафява, сиво-кафява пръст с ниска плътност и средна концентрация на въгленчета
въглени: отделни до 0,30 м; от 0,70 до 1,00 м от повърхността на регистриране – средна концентрация
Допълнителни елементи:

- запечатка: не
- съоръжения *in situ*: не

Археологически материали:
Върху отвора на ямата: една животинска кост със средно големи размери, един средно голям керамичен фрагмент от предмет, изработен на ръка и два много дребни такива
0,10 – 0,20 м от повърхността на регистриране: четири керамични фрагмента от предмети, изработени на колело (антична керамика), два дребни керамични фрагмента от предмети, изработени на ръка, една много дребна животинска кост
0,20 – 0,55 м от повърхността на регистриране: три керамични фрагмента – един

дребен и два много дребни от предмети, изработени на ръка и две дребни парченца мазилки; три животински кости с малки размери
0,55 – 0,70 м от повърхността на регистриране: един кремъчен отломък, една дребна по размери и една голяма животинска кост
0,70 – 0,90 м от повърхността на регистриране: в западната част, до самата стена – един керамичен фрагмент от предмет, изработен на ръка и парче мазилка до него и още няколко парчета мазилки покрай стените (0,80/0,90 м от повърхността на регистриране); също до стените – два средно големи към дребни ломени камъка; в пласта – 10 дребни и много дребни керамични фрагмента от предмети, изработени на ръка, една много дребна животинска кост, както и една средно голяма такава и шест дребни парчета мазилки
0,90 – 1,00 м от повърхността на регистриране: без археологически материали
1,00 до 1,20 м от повърхността на регистриране: четири парчета мазилки покрай стените
1,20 м от повърхността на регистриране: на дъното – една средно голяма животинска кост, един керамичен фрагмент

- цели предмети и съдове: не
- керамични фрагменти: общо 28 – ниска концентрация
- характерни фрагменти: 5 броя
- парчета от горели мазилки/огнища/подници: парчета мазилки, някои с отпечатъци от колове или със запазена лицева част – средна към средно ниска концентрация, разположени след дълбочина 0,70 м от повърхността на регистриране
- животински кости: 9 броя

Яма № 110
Ситуиране: кв. I_{34}
Комплекс: не
Ниво на вкопаване: 0,30 м от запазената повърхност
Дълбочина: 1,05 м
Форма на отвора: кръгла
Напречно сечение: пресечено конусовидно
Размери: $d_{о}$ 1,80 м; $d_{д}$ 2,00 м
Стратиграфия: без особени пластове или прослойки
Запълнител:

- пръст: тъмнокафява, нехомогенна глинеста пръст с варовикови включения;
- въглени: много ниска концентрация.

Допълнителни елементи:

- запечатка: не
- съоръжения *in situ*: не

Археологически материали:
Разпръснати на различни дълбочини, без да могат да се открояят нива с по-високи концентрации или такива, в които материалите да са разкрити в някаква по-специална позиция.

- цели предмети и съдове: амфора
- керамични фрагменти: ниска концентрация
- характерни фрагменти: 3 броя
- парчета от горели мазилки/огнища/подници: няколко средно големи и големи къса мазилки в горната част на запълнителя
- животински кости: няколко големи животински кости на ниво засичане на структурата

„Кладенец“ – яма в кв. C_{40}

Ситуиране: кв. C_{40}; пресича трасето на ров от IV хил. пр. Хр.
Комплекс: не
Ниво на вкопаване: 0,30 м от съвременната повърхност
Дълбочина: 1,70 м
Форма на отвора: кръгла
Напречно сечение: неправилно крушовидно; на дълбочина около 1,00 м от съвременната повърхност – праг от стерилна пръст, който е по-ясно изразен при западната стена; след този праг стените се уширяват навън, но уширяването е по-изразено при западната стена; на дълбочина 1,60 м от съвременната повърхност (1,30 м от повърхността на вкопаване) е регистриран още един праг от стерилна пръст.
Размери: $d_{о}$ 1,20 м; най-широката част на ямата е с диаметър 1,70 м; $d_{д}$ 1,60 м
Стратиграфия: два пласта
Запълнител:

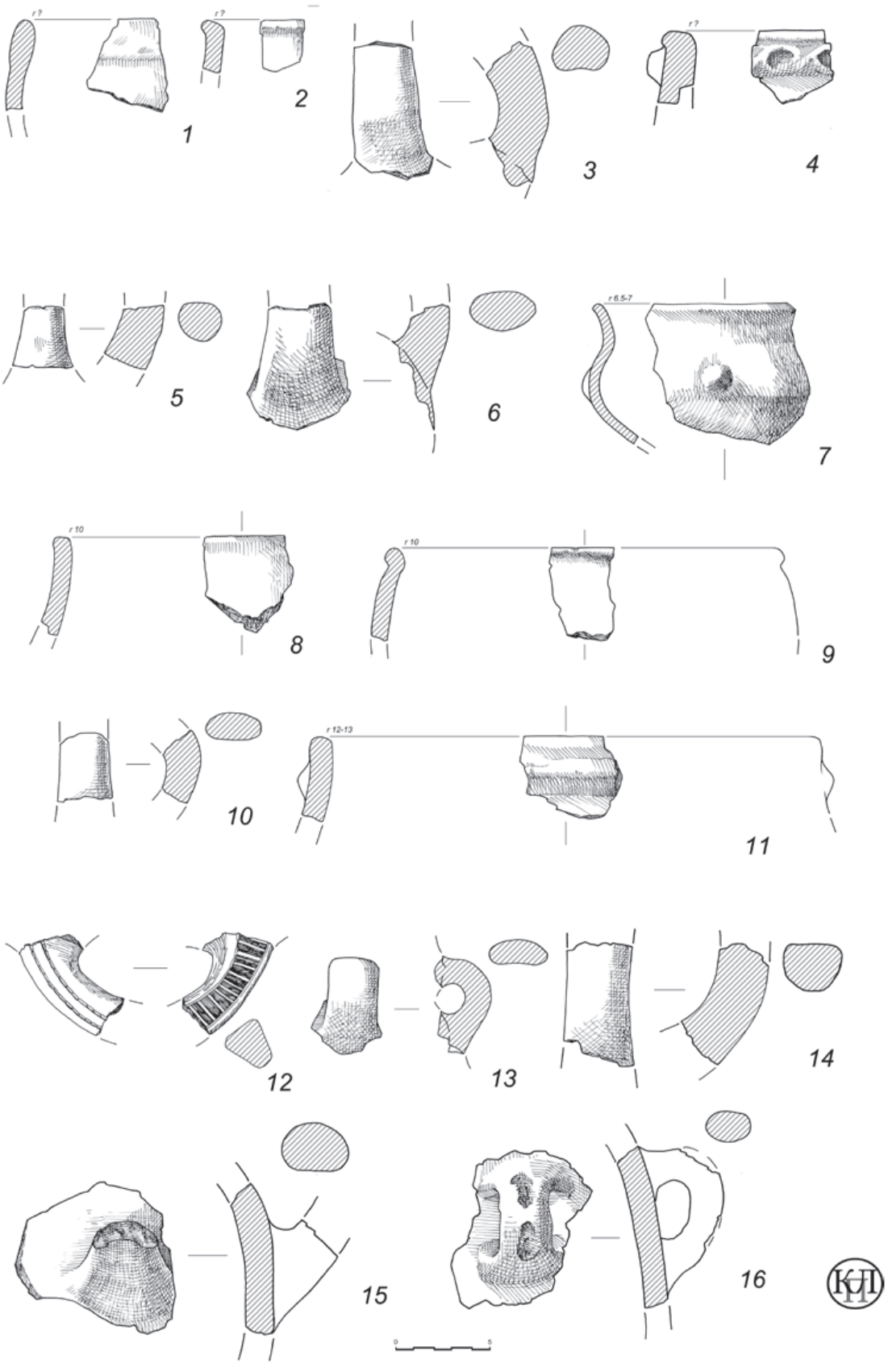
- пръст: горен пласт с дебелина около 1,40 м – сива/пепеляво-сива пръст (при разкопаване тъмнокафява), средно фина, рохка;
  над дъното – сивкаво-зелена, сбита глина с дебелина 0,20 – 0,30 м;
- въглени: висока концентрация и в двата пласта.

Допълнителни елементи:

- запечатка: не
- съоръжения *in situ*: не

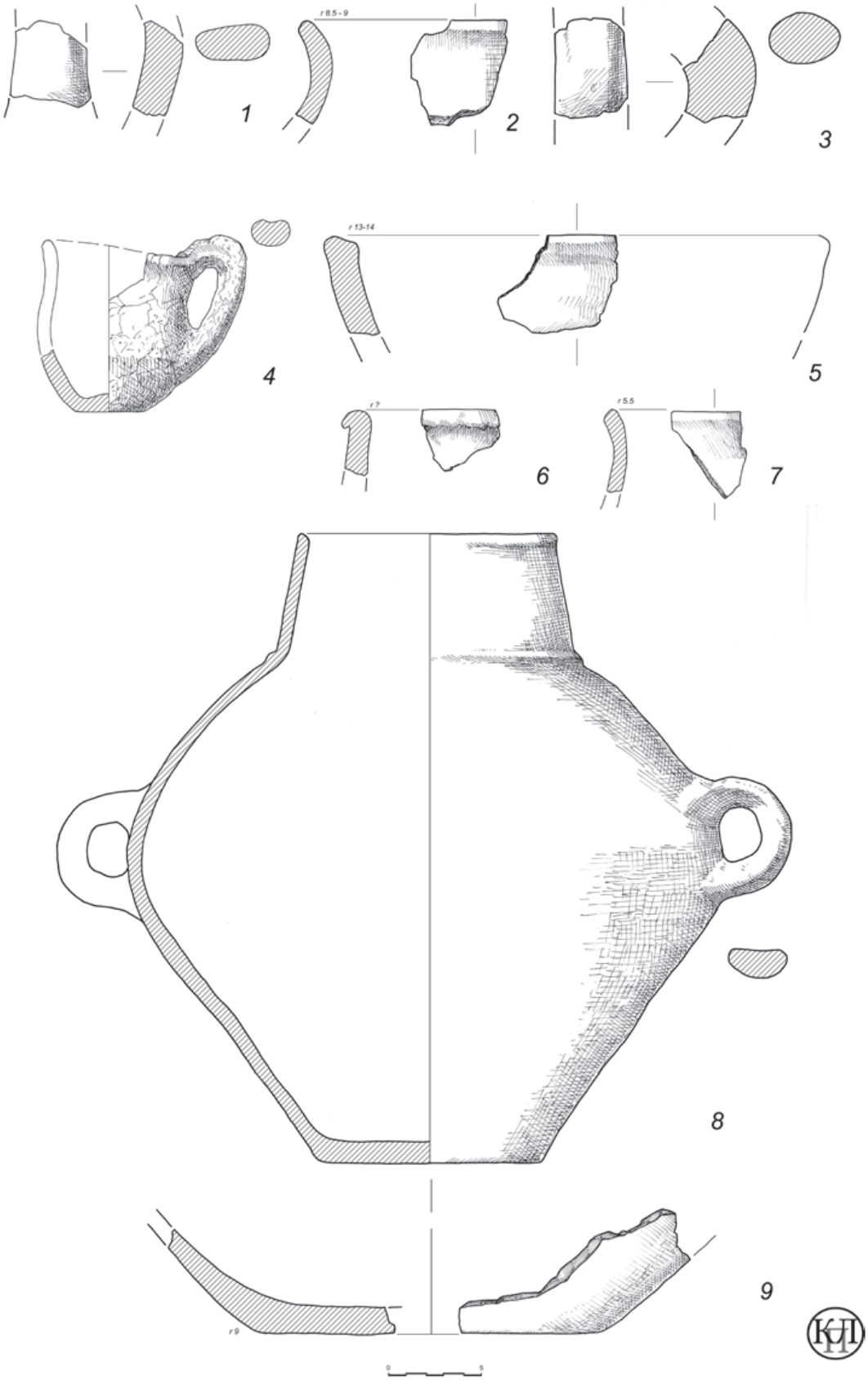
Археологически материали:
Керамични фрагменти с малки и много малки размери – разпръснати в запълнителя; Животински кости – с малки размери – разпръснати в запълнителя; отделни кремъчни отломъци.
Върху дъното, плътно до северната стена на съоръжението – правоъгълен глинен предмет, слабо изпечен, но с добре огладени страни, вероятно перваз. Размери: дължина 0,20 м, височина 0,12 м и ширина 0,12 м.

- цели предмети и съдове: един пробит през корена животински зъб
- керамични фрагменти: много ниска концентрация
- характерни фрагменти: не
- парчета от горели мазилки/огнища/подници: глинен перваз
- животински кости: много ниска концентрация

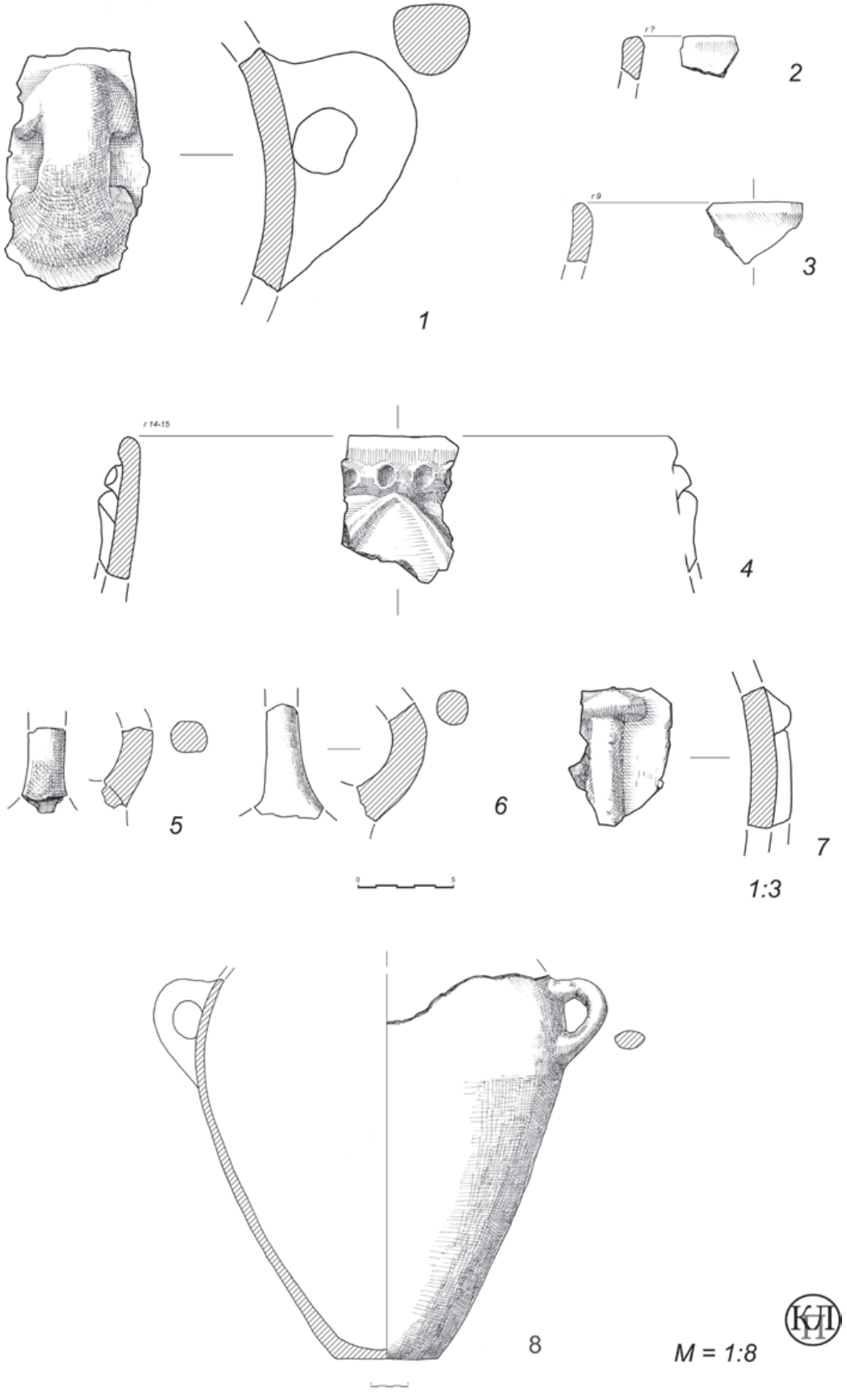
Табло I. Керамика: 1 – 3. Кв. A12; 4. A32; 5 – 6, 7. B3, B40, 12. C30; 8 – 11. Структура № 2; 13 – 16. Структура 13 (автор К. Лещаков)

Pl. I. Pottery: 1 – 3. Sq. A12; 4. A32; 5 – 6, 7. B3, B40; 12. C30; 8 – 11. Structure № 2; 13 – 16. Structure 13 (author K. Leshtakov)

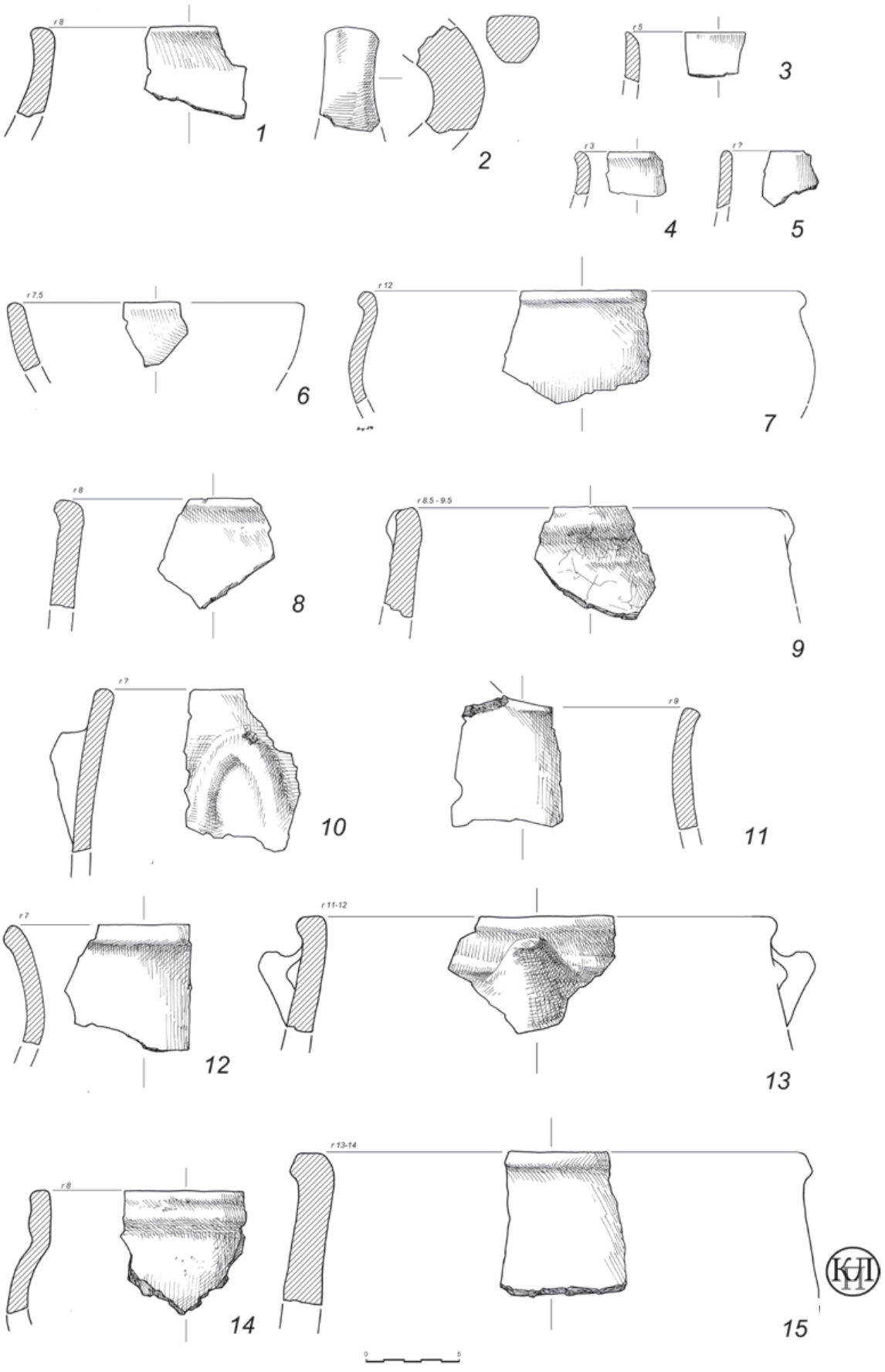
Табло II. Керамика: 1 – 2. Структура 18; 3. Структура 21; 4. Структура 24; 5 – 9. Структура 36 (автор К. Лещаков)

Pl. II. Pottery: 1 – 2. Structure 18; 3. Structure 21; 4. Structure 24; 5 – 9. Structure 36 (author K. Leshtakov)

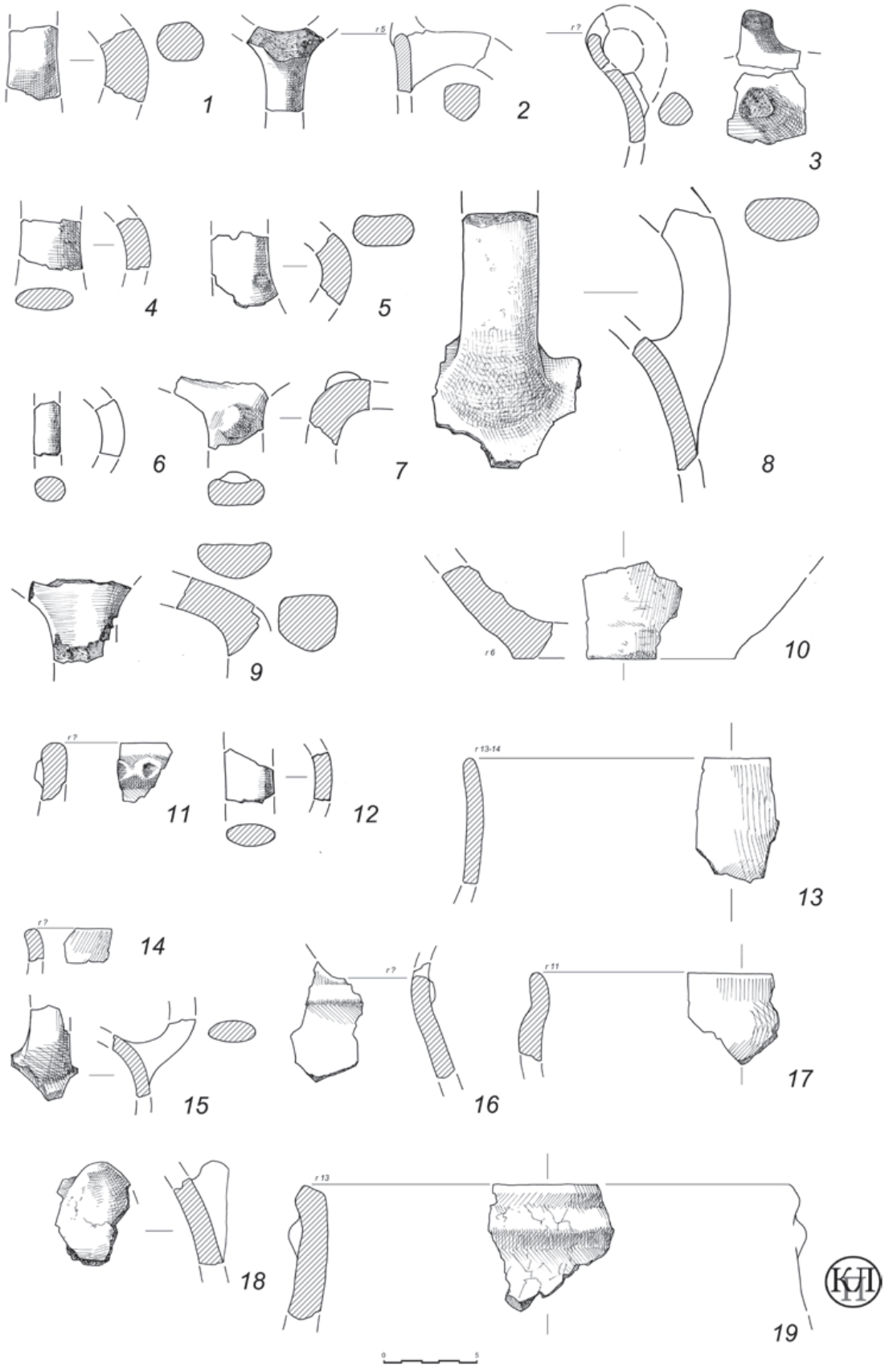

Табло III. Керамика: 1. Структура 36, 2 – 7. Структура 27, 8. Структура 44 (автор К. Лещаков)

Plate III. Pottery: 1. Structure 36; 2 – 7. Structure 27; 8. Structure 44 (author K. Leshtakov)

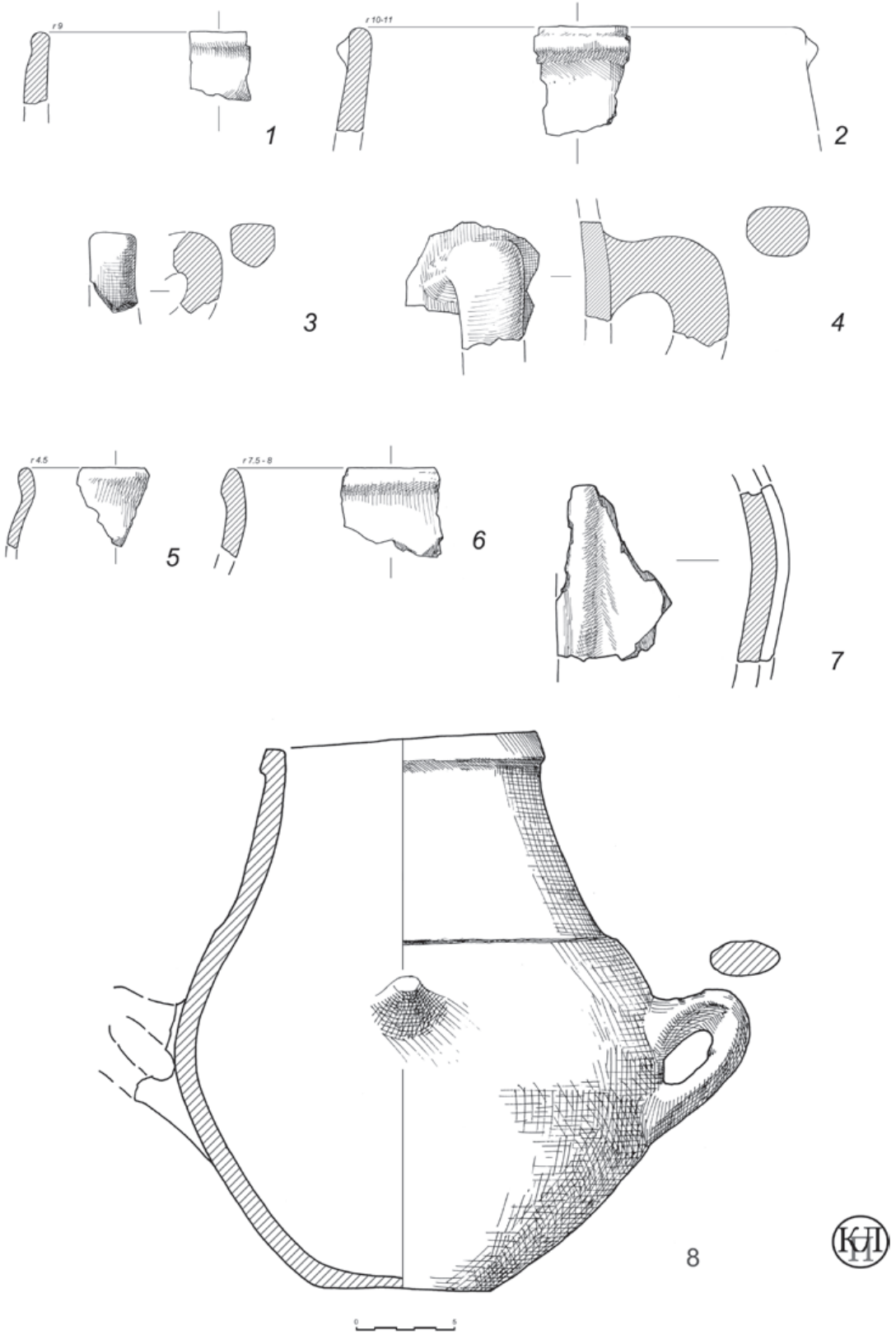

Табло IV. Керамика: 1. Структура 53; 3 – 15. Структура 63 (автор К. Лещаков)
Plate IV. Pottery: 1. Structure 53; 3 – 15. Structure 63 (author K. Leshtakov)

Табло V. Керамика: 1 – 10. Структура 63-63А; 11 – 12. Структура 66-66А; 13 – 17. Структура 92; 18 – 19. Структура 101 (автор К. Лещаков)

Plate V. Pottery: 1 – 10. Structure 63-63A; 11 – 12. Structure 66-66A; 13 – 17. Structure 92; 18 – 19. Structure 101 (author K. Leshtakov)

Табло VI. Керамика: 1 – 4. Структура 107; 5 – 8. Структура 110 (автор К. Лещаков)
Plate VI. Pottery: 1 – 4. Structure 107; 5 – 8. Structure 110 (author K. Leshtakov)

Геохимична характеристика на глини от района на Шуменското плато и керамични фрагменти от обект Градище

Филип Мачев[1], Ласло Клайн[2], Таня Стоилкова-Илиева[3]

[1] Геолого-географски факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“; бул. „Цар Освободител“ № 15, София 1504, България; machev@geo.uni-sofia.bg

[2] Геолого-географски факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“; бул. „Цар Освободител“ № 15, София 1504, България; laslo@geo.uni-sofia.bg

[3] Геолого-географски факултет, Софийски университет „Св. Климент Охридски“; бул. „Цар Освободител“ № 15, София 1504, България; tstoilkova@geo.uni-sofia.bg

Ключови думи: *Североизточна България, Шуменски район, суровини, керамика, геохимически анализи*

Key words: *Northeastern Bulgaria, Shumen region, clay sources, pottery, geochemical study*

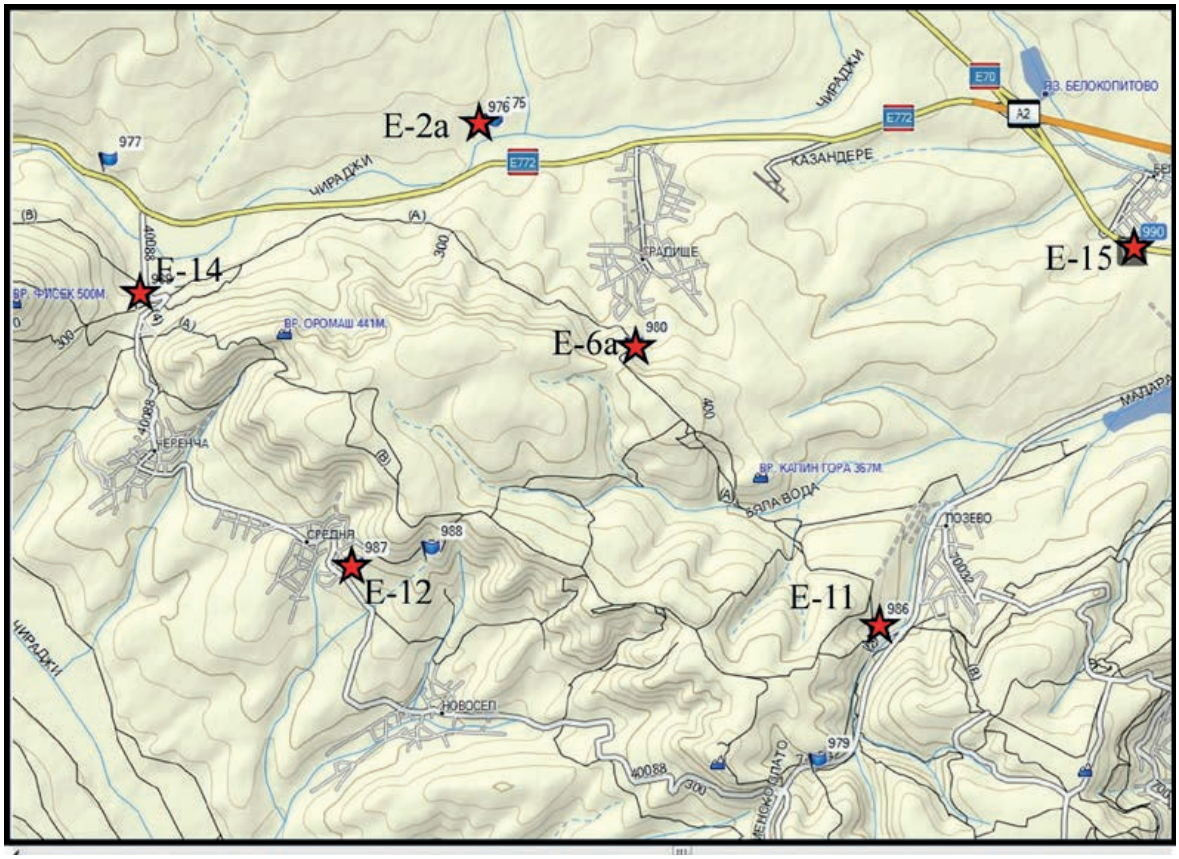
Анализ на глини

За установяване на евентуалния източник на суровината за изготвянето на керамичните изделия от селището, намирало се на територията на днешната АМ „Хемус“, с. Градище, обекти 88 и 88/1, са опробвани коренни разкрития от глини от района на гр. Шумен (обр. 1). В геоложко отношение те принадлежат към Горнооряховската свита с раннокредна възраст (Чешитев, Недялкова 1995). Свитата е изградена главно от сиво-синкави мергели и глинести мергели, неясно слоести и често съдържащи овъглени растителни останки, пирит и глауконит. Сред мергелите се срещат и тънки прослойки от пясъчници, които към горната част на свитата увеличават дебелината си. Опробваните находища имат локален характер и представляват участъци от изходните скали, които имат вид на глина. Макроскопски глините имат следните характеристики:

ПРОБА 2А – бяла до сиво-бяла глина с множество преотложени кремъчни късчета и „джобчета“ от по-едрозърнест теригенен материал. Местоположението ѝ е на запад от селище Градище и е с координати N 43.33882 E 26.81892.

ПРОБА 6А – слабо споени сиво-бели глини с късове от варовици и преотложени кремъчни конкреции от района на с. Градище на около 2 км южно от селото. Склонът е прорязан от дълбоко дере. Наблюдава се многообразие от кремъчни суровини, намиращи се в преотложени скали, с неогенска или кватернерна възраст (обр. 2. 3). Концентрацията на кремък също е много висока. Находището на глини има координати N 43.31951 E 26.83769.

ПРОБА 11 – сива до сиво-бяла глина югозападно от с. Лозево с координати N 43.29586 E 26.86599.

Обр. 1. Извънмащабна карта на местоположението на точките на опробване на глини от коренни разкрития

Fig. 1. Map (not to scale) of the location of clay sampling points from root outcrops

Обр. 2. Находища на глини в района на обекти Градище и Белокопитово: 1. Разкритие на глини североизточно от с. Средня; 2. Разкритие на глини южно от с. Белокопитово; 3. Разкритие на глини в района на с. Градище

Fig. 2. Clay deposits in the area of the Gradishte and Belokopitovo sites: 1. Clay outcrop northeast of the village of Srednya; 2. Clay outcrop south of the village of Belokopitovo; 3. Clay outcrop in the area of the village of Gradishte

ПРОБА 12 – сива глина с късчета от преотложени кремъци, намираща се североизточно от с. Средня (обр. 2. 1). Координати N 43.29901 E 26.80349.

ПРОБА 14 – сиво-бяла песъчлива глина северно от с. Черенча (локализация N 43.32529 E 26.77817).

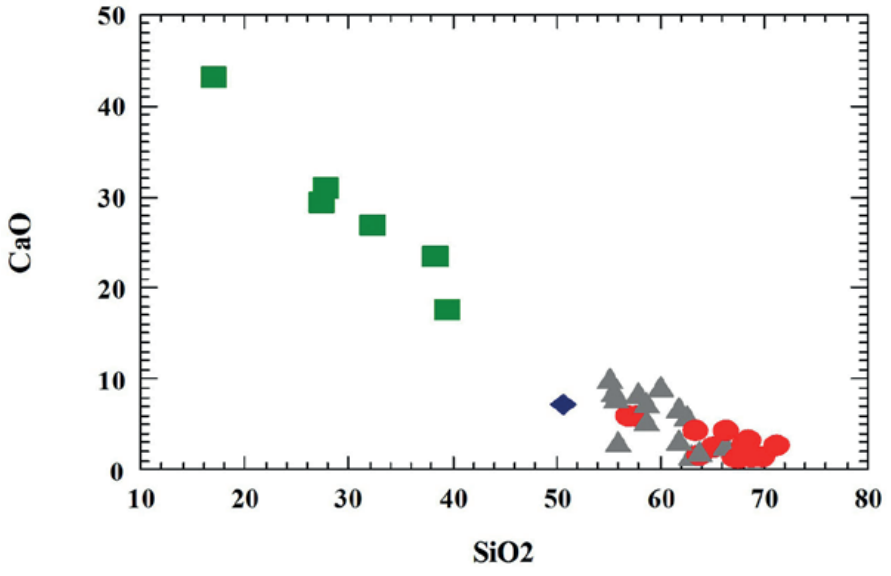
ПРОБА 15 – сиво-бяла глина южно от с. Белокопитово (обр. 2. 2) с координати N 43.32847 E 26.89719.

Химичният състав на глините е изследван с рентгено-флуоресцентен анализ (РФА) на апарат EPSILON 3XLE в лабораторията на катедра „Минералогия, петрология и полезни изкопаеми“ на СУ „Св. Климент Охридски“ върху стъклени пелетки.

По своя химизъм изследваните глини рязко се отличават по състав от континенталните глини или глините от платформите (табл. I). Те се характеризират с по-ниско съдържание на SiO_2 и Al_2O_3. Друга отличителна характеристика е в пъти по-високото съдържание на CaO в тях. От друга страна, по съдържание на CaO те са близки до съставите на мергелите (скали, изградени от карбонатни и глинести минерали в съотношение 65:35 или 35:65). За присъствието на карбонатни минерали в изследваните глини свидетелстват високите стойности на загубите при накаляване (LOI). Това е количеството на летливите компоненти (H_2O, CO_2 и др.) в скалата,които при температура над 1100° C се освобождават в резултат на дисоциацията на минералите, които го съдържат. Очевидно в случая става въпрос за високи съдържания на CO_2, тъй като глините реагират с разредена солна киселина. Въз основа на това можем да заключим, че изследваните глини са образувани в резултат на изветряне на мергели, които преобладават в строежа на Горнооряховската свита. Следователно те нямат първоначален седиментен произход. Въпреки това те имат типичните за глините геохимични характеристики – увеличаване на съдържанията на Al_2O_3, FeOT, $Na_2O + K_2O$ и TiO_2 с увеличаване на съдържанието на SiO_2. Това се дължи на факта, че с увеличаване на SiO_2 нараства силикатната компонента в състава на скалата за сметка на карбонатната. А именно силикатната компонента е носител на тези елементи. Това се потвърждава и от отрицателната корелация SiO_2 – CaO (обр. 3 – 7).

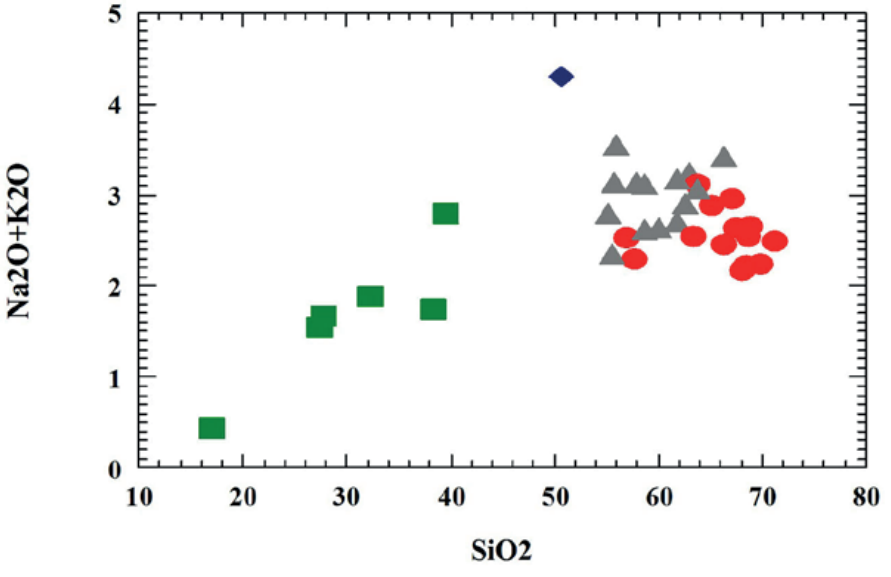
	E-2A	**E-6A**	**E-11**	**E-12**	**E-14**	**E-15**	**мергели**	**глини платфор.**
SiO_2	27.76	17.09	38.32	27.43	39.60	32.28	18.50	50.7
TiO_2	0.31	0.10	0.41	0.28	0.55	0.36	0.30	0.78
Al_2O_3	7.17	2.09	8.91	7.70	13.17	8.38	6.90	15.1
Fe_2O_3	2.27	0.75	3.16	3.05	4.39	2.78	1.80	4.4
FeO								2.1
MnO	0.04	0.02	0.05	0.04	0.05	0.04		
MgO	1.59	0.50	1.24	1.40	2.19	1.73	2.91	3.3
CaO	31.03	43.26	23.55	29.36	17.66	26.94	30.30	7.2
Na_2O	0.48	0.12	0.41	0.24	0.63	0.50		0.8
K2O	1.19	0.32	1.33	1.30	2.16	1.39	0.90	3.5
P_2O_5	0.09	0.09	0.08	0.18	0.09	0.09	0.12	
H_2O								5
CO_2							36.56	6.1
LOI	28.02	35.63	22.51	29.00	19.46	25.47		
Сума	**99.96**	**99.97**	**99.97**	**99.97**	**99.96**	**99.95**	**98.29**	**98.98**

Таблица I. Химичен състав на глини от района на гр. Шумен
Table I. Chemical composition of clays from the Shumen region

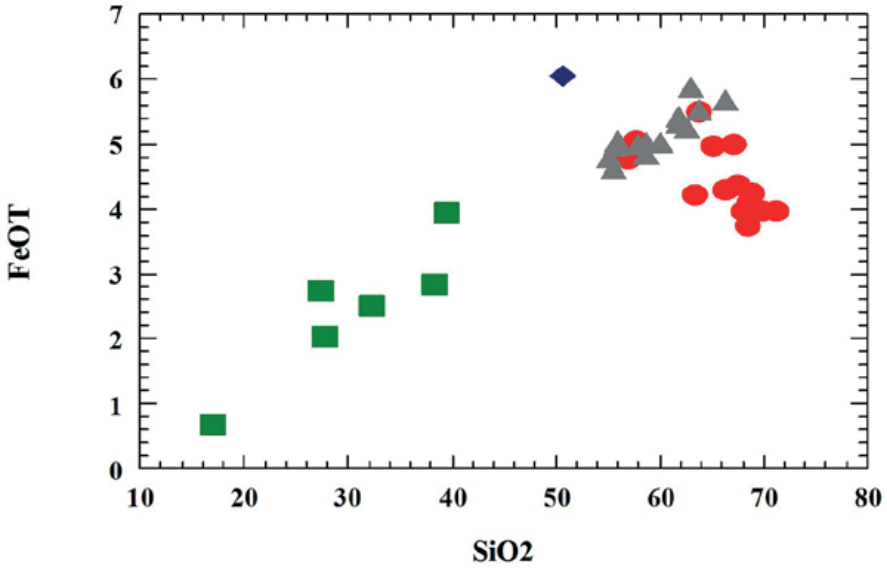
Обр. 3. SiO_2 – CaO диаграма за изследваните глини (зелени квадратчета) и керамични фрагменти (червени точки от западната и сиви триъгълници от източната част на селището). За сравнение е посочен и съставът на континенталните глини (син ромб)

Fig. 3. SiO_2 – CaO diagram for the studied clays (green squares) and sherds (red dots from the western and gray triangles from the eastern part of the settlement). The composition of the continental clays (blue rhomboid) is also indicated for comparison

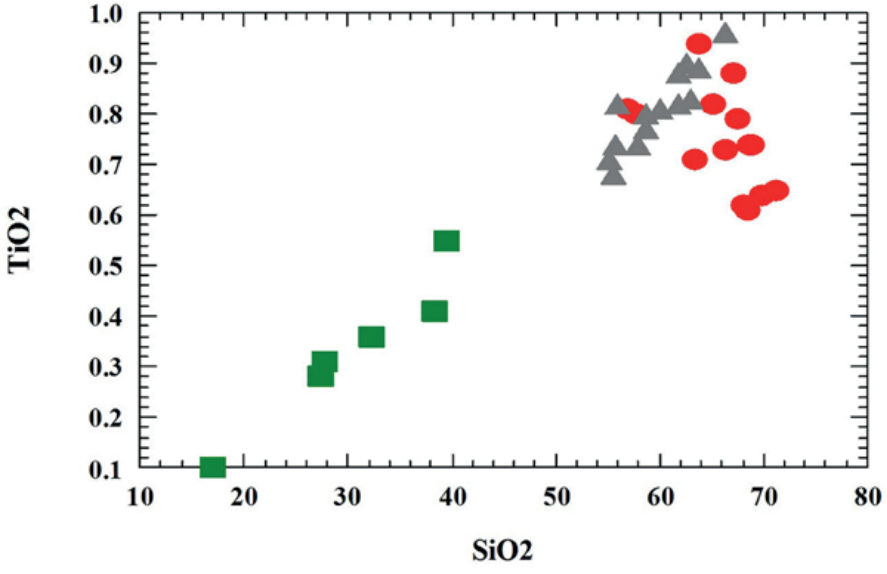

Обр. 4. SiO_2 – Na_2O + K_2O диаграма. Условните знаци като на обр. 3

Fig. 4. SiO_2 – Na_2O + K_2 O diagram. Symbols as in Fig. 3

Обр. 5. SiO_2 – FeOT диаграма. Условните знаци като на обр. 3
Fig. 5. SiO_2 – FeOT diagram. Symbols as in Fig. 3

Обр. 6. SiO_2 – Al_2O_3 диаграма. Условните знаци като на обр. 3
Fig. 6. SiO_2 – Al_2O_3 diagram. The symbols are as in Fig. 3

Анализ на керамични фрагменти

Изследвани са по 14 керамични фрагмента от източната и западната част на обекта, които са обособени като самостоятелни – 88 и 88/1 (обр. 7 – 8). Тези от западната половина произхождат от структури, датирани в IV хил. пр. Хр. Целта на изследването бе да се направи корелация на резултатите по групи и да се установи доколкото е това възможно, дали са експлоатирани едни и същи находища за добив на глина и производство на керамични съдове. Използван е същият РФА метод за определяне на главните петрогенни компоненти (табл. II). По своя химичен състав фрагментите от двете групи формират сравнително хомогенна група с малки вариации в химичния състав (табл. II; обр. 3). Съдържанията на SiO_2 са в рамките на 55 – 69% и само една проба има значително по-високо съдържание (71,16%), дължащо се вероятно на кварц, добавян към тестото. Въпреки това може да се каже, че фрагментите от обект Градище 88 се характеризират с относително по-ниски съдържания на SiO_2. От фигурата се установява характерната обратна геохимична корелация между съдържанията на SiO_2 и CaO (намаляване на съдържанието на CaO с увеличаване на съдържанието на SiO2) както в глините, така и във фрагментите. За сравнение е използван и съставът на континенталните глини (по Carmichael 1989). По отношение на тях фрагментите имат по-високи съдържания на SiO_2 (обр. 3), по-ниски на сумата от алкалните компоненти (Na_2O и K_2O) и общо желязо (FeOT) (обр. 4 – 5). Съдържанието на Al_2O_3 е съпоставимо със съдържанието му в континенталните глини (обр. 6).

Детайлният анализ на химичния състав на фрагментите показва интересни различия между тези от източната (обект 88) и западната част (обект 88/1) на селището. Въпреки че по съдържание на CaO те не се отличават съществено (обр. 2), трендът на разпределение на Al_2O_3, FeOT и TiO_2 е различен за двете групи находки. Тези от западната част, т.е. обект 88/1 (червените точки на диаграмите), се характеризират с отрицателен тренд на разпределение на Al_2O_3, $Na_2O + K_2O$,FeOT и TiO_2 по отношение на SiO_2, т.е. съдържанието на тези елементи намалява с увеличаване на съдържанието на SiO_2. Съвсем друг е характерът на разпределение на тези елементи във фрагментите от източната част, обект 88 (сивите триъгълничета на фигурите), който е положителен, т. е. съдържанието на тези елементи се увеличава с увеличаване на съдържанието на SiO_2 (обр. 4 – 6). Фрагментите от източната част на селището имат по-високи съдържания на Al_2O_3 в сравнение с тези от западната част (обр. 6). Това може да се дължи на първично по-високо съдържание на Al_2O_3 в изходната суровина (глина), но може да е и резултат от „измиване“ на глината, в резултат на което е използвана най-фината фракция, богата на глинести минерали, които са богати на Al_2O_3.

Сравнението на химичния състав на глините от коренните разкрития и на керамичните фрагменти показва драстични разлики. Глините са много по-богати на CaO и бедни на SiO_2 (обр. 4 – 6). Това ни позволява да направим извода, че за направата на керамичните съдове, чиито фрагменти са изследвани, е използвана суровина от друг(-и) район(-и).

Микроскопско изследване

Изследвани са само фрагменти от западната част на селището (обект 88/1), като са изготвени 14 микроскопски препарата (дюншлифи) в прерези, перпендикулярни на стените на фрагментите. По цвят керамичните фрагменти може да се разделят на две групи – червено-кафяви (колонката A на обр. 9) и черни (колонките B и C на същата фигура). От своя страна, в една част от черните фрагменти от външната и вътрешната страна на съда се наблюдава една светлокафява ивица (колонка B на обр. 9). Границата между централната част (черна) и тази ивица не е рязка (обр. 10. 1), като се наблюдават и заливообразни контакти (обр. 10. 2). Съдейки по еднаквия състав на добавяните примеси, кафявата ивичка има същия състав, както и основната част на

Градище западна част

Sample	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
SiO_2	56,86	68,53	63,39	69,75	68,59	67,47	68,18	68,94	66,31	65,24	57,7	67,12	71,16	63,84
TiO_2	0,81	0,61	0,71	0,64	0,74	0,79	0,62	0,74	0,73	0,82	0,8	0,88	0,65	0,94
Al_2O_3	14,11	11,41	12,5	12,11	12,62	13,12	12,21	12,74	12,69	14,29	14,92	14,34	11,99	15,64
Fe_2O_3	5,29	4,14	4,68	4,4	4,57	4,85	4,41	4,71	4,76	5,52	5,61	5,55	4,4	6,1
MnO	0,09	0,05	0,07	0,07	0,08	0,08	0,06	0,07	0,1	0,09	0,09	0,08	0,07	0,09
MgO	1,73	0,84	1,31	1,27	1,27	1,34	1,13	1,31	1,17	1,22	1,33	1,34	1,2	1,61
CaO	5,88	3,25	4,32	1,41	1,45	1,36	2,75	1,49	4,29	2,61	5,88	1,44	2,76	1,62
Na_2O	0,76	0,47	0,74	0,49	0,69	0,76	0,45	0,71	0,6	0,71	0,53	0,89	0,5	0,91
K_2O	1,76	1,75	1,8	1,75	1,85	1,88	1,72	1,94	1,85	2,18	1,77	2,07	1,99	2,2
P_2O_5	0,08	0,01	0,1	0,02	0,03	0,1	0,03	0,11	0,14	0,13	0,13	0,12	0,1	0,09
LOI	12,59	8,88	10,35	8,06	8,06	8,2	8,39	7,19	7,32	7,14	11,2	6,13	5,32	6,91
Total	99,96	99,94	99,97	99,97	99,95	99,95	99,95	99,95	99,96	99,95	99,96	99,96	100,14	99,95

Градище източна част

Sample	1-1	2-2	3-3	4-4	5-5	6-6	7-7	8-8	9-9	10-10	11-11	12-12	13-13	14-14
SiO_2	55,14	58	55,82	61,76	66,36	63,87	56,04	55,5	58,72	61,86	63,08	62,59	58,62	60,09
TiO_2	0,71	0,74	0,74	0,88	0,96	0,89	0,82	0,68	0,77	0,82	0,83	0,9	0,8	0,81
Al_2O_3	13,75	14,28	14,38	15,43	15,89	15,41	14,66	13,35	13,9	14,91	16,97	15,07	15,41	14,45
Fe_2O_3	5,34	5,56	5,51	6,02	6,29	6,13	5,61	5,14	5,38	5,91	6,51	5,83	5,58	5,58
MnO	0,08	0,08	0,08	0,1	0,11	0,1	0,09	0,08	0,09	0,1	0,07	0,1	0,08	0,1
MgO	1,75	1,86	1,96	1,84	2,18	1,72	2,17	1,6	1,67	1,76	1,62	1,74	1,73	1,74
CaO	10,11	8,41	7,86	3,33	2,65	2,04	3,02	8,57	7,41	6,78	1,7	5,99	5,48	9,15
Na_2O	0,56	0,63	0,55	0,86	1,08	0,92	0,76	0,51	0,58	0,63	0,98	0,84	0,82	0,64
K_2O	2,23	2,51	2,58	2,31	2,35	2,14	2,78	1,83	2,03	2,08	2,26	2,06	2,3	2
P_2O_5	0,35	0,31	0,37	0,24	0,13	0,19	0,33	0,16	0,18	0,1	0,18	0,32	0,21	0,13
LOI	9,91	7,58	10,09	7,18	1,93	6,54	13,66	12,53	9,22	5	5,75	4,49	8,37	4,47
Total	99,93	99,96	99,94	99,95	99,93	99,95	99,94	99,95	99,95	99,95	99,95	99,93	99,4	99,16

Таблица II. Химичен състав на керамични фрагменти от западната и източната част на обект Градище
Table II. Chemical composition of sherds from the western and eastern halves of the Gradishte site

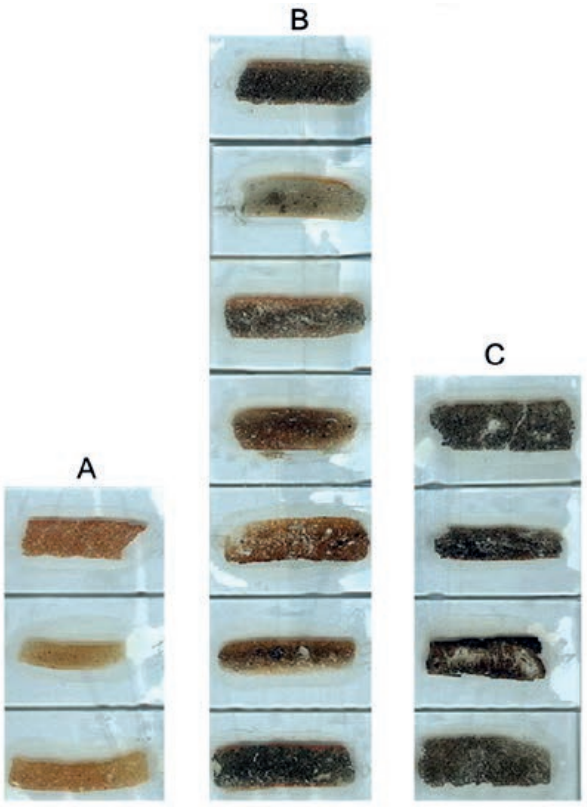
Обр. 7. Снимка на анализираните керамични фрагменти от западната част на обект Градище

Fig. 7. Picture of the analysed sherds from the western part of the Gradishte site

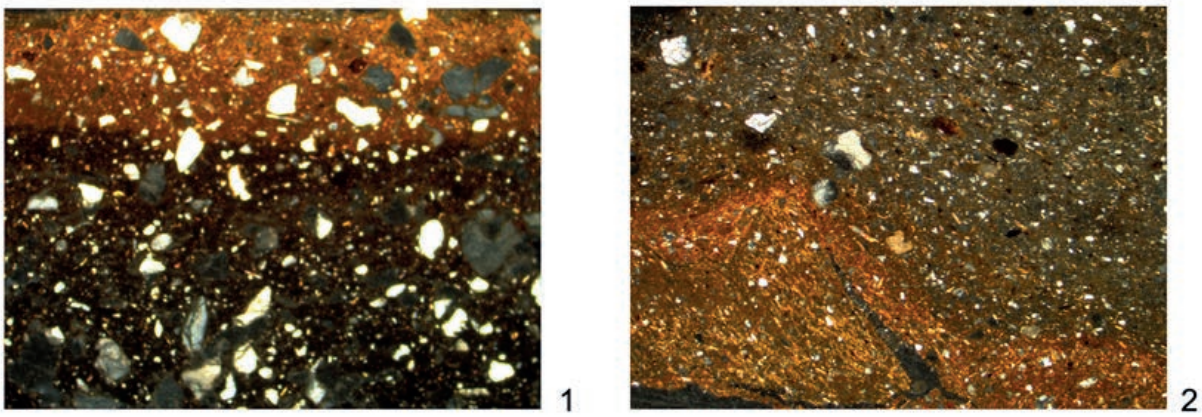

Обр. 8. Снимка на анализираните керамични фрагменти от източната част на обект Градище

Fig. 8. Picture of the analysed sherds from the eastern part of the Gradishte site

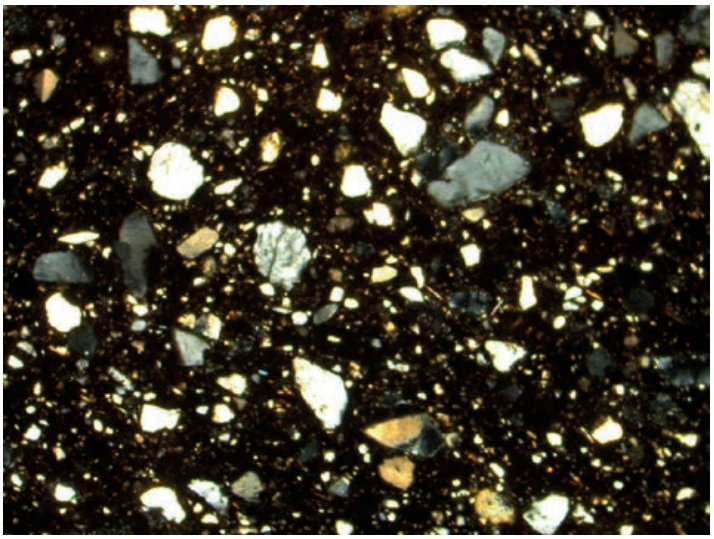

Обр. 9. Микроскопски препарати от фрагментите от западната част на селището
Fig. 9. Microscopic preparations from the sherds collected in the western part of the settlement

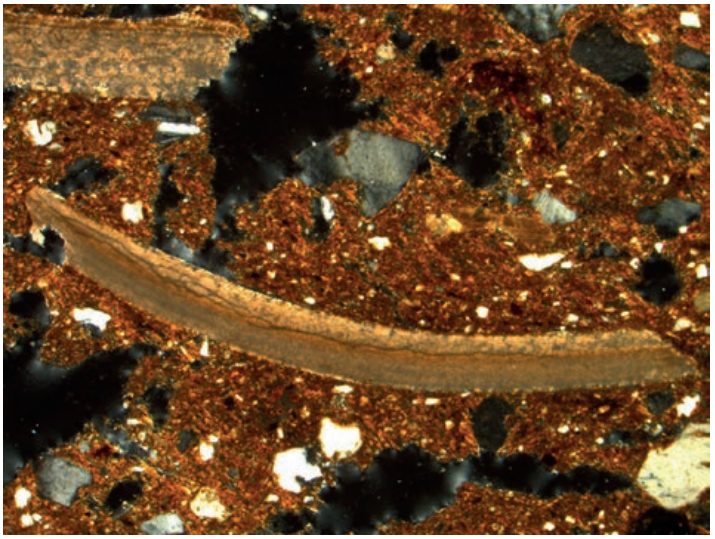
Обр. 10. Зониране на сечението на фрагменти: 1. Граница между черната (централна) част на фрагмента (долна част на снимката) и външната червена част; 2. Заливообразни контакти между двете зони в сечението

Fig. 10. Zoning of the section of the sherds: 1. Boundary between the black (central) part of the fragment (lower part of the photo) and the outer red part; 2. Lobate contacts between the two zones in the section

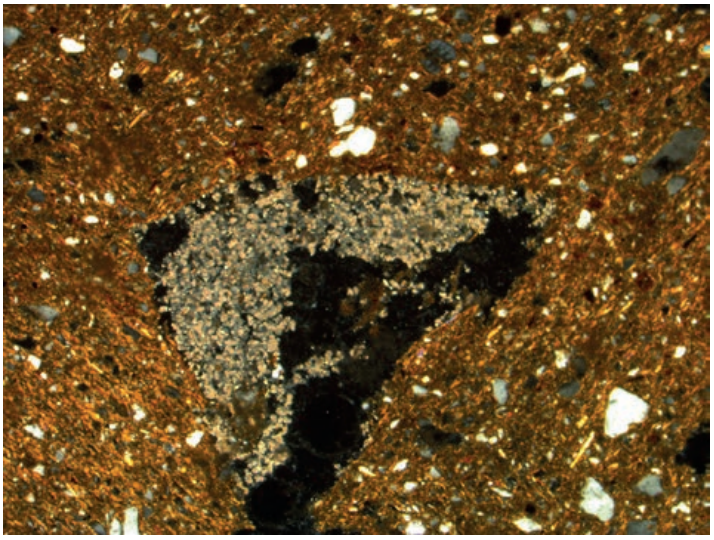
Обр. 11. Ръбести кварцови зърна (светлите участъци на снимката), добавяни към тестото

Fig. 11. Rough quartz grains (the light areas in the photo) added to the clay

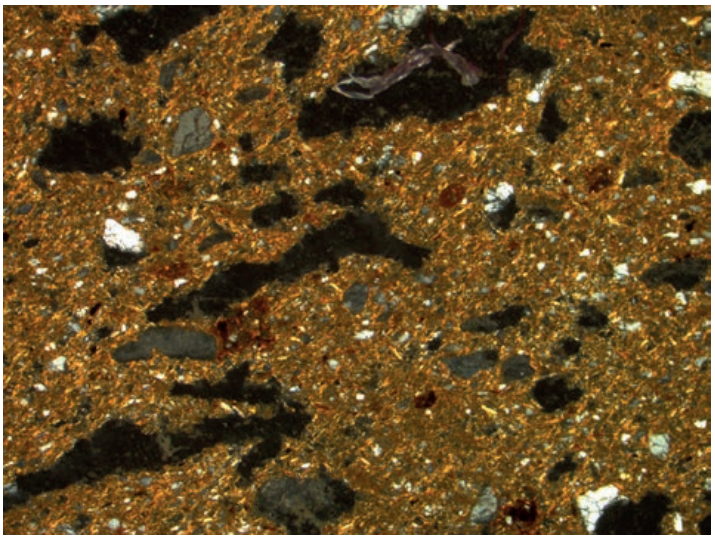
Обр. 12. Ръбесто късче от карбонатна скала в центъра на снимката, добавено към тестото

Fig. 12. A rough small piece of carbonate rock in the centre of the photo, added to the clay

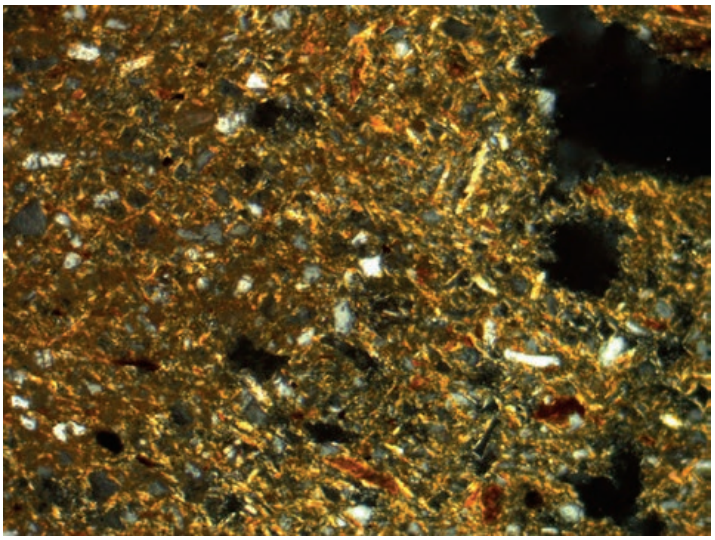
Обр. 13. Фрагмент от мидена черупка, добавена към тестото

Fig. 13. A fragment of a mussel shell added to the clay

Обр. 14. Основната маса на част от фрагментите, представена от финокристални агрегати (слюда?)

Fig. 14. The main mass of some of the fragments, represented by fine-crystalline aggregates (mica?)

Обр. 15. Празнини в керамиката (черните участъци), вероятно запълнени до изпичането от растителни фрагменти

Fig. 15. Micro-caverns in the pottery biscuit (the black areas), probably filled by organic material before the firing

съда, а цветът вероятно се дължи на изпичането.

Примесите са представени главно от кварц, чиито зърна имат ръбести очертания (обр. 11) като доказателство, че са счуквани кварцови късове, а не е използван пясък от речни наноси. В този случай кварцовите зърна биха имали овална форма. На места кварцовите зрънца достигат до 20% от обема. Макар и рядко се наблюдават и сравнително едри единични заоблени късчета от дребнозърнеста карбонатна скала (варовик?) (обр. 12).

Характерна особеност на изследваните фрагменти е присъствието на мидени черупки (обр. 13) и черупки от дребни охлюви, които са добавяни към глината заедно с кварцовите късчета. Този тип добавки се наблюдават само в някои от фрагментите.

Всички описани дотук керамични фрагменти се характеризират с плътна, тъмна на цвят основна маса, в която „плуват“ късчетата от добавения допълнително материал – кварцови късчета или черупки от мекотели. В част от фрагментите (№№ 3, 8, 12, 14) основната маса е представена от финокристални агрегати (слюда?) (обр. 14). Това вероятно се дължи на по-високата температура на изпичане.

В много от фрагментите се наблюдават каверни (обр. 15), запълнени с материал, който е изгорял по време на изпичането. Вероятно това са били растителни добавки – сено, слама и др.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Чешитев, Недялкова 1995: Г. Чешитев, Л. Недялкова. Обяснителна записка към Геоложка карта на България М 1:100 000, к. л. Шумен. Геология и геофизика. София, 1995.

Carmichael 1989: R. Carmichael. Practical handbook of physical properties of rocks and minerals. Boca Raton, 1989.

Geochemical characteristics of clays from the Shumen Plateau area and pottery fragments from the Gradishte site

Philip Machev, Laslo Klain, Tanja Stoilkova-Ilieva

ABSTRACT

Clay outcrops from the area of Shumen were sampled in order to identify the potential source of raw material used in pottery production in a settlement located on the contemporary Hemus Motorway, near the village of Gradishte, sites 88 and 88/1. The formation is composed mainly of blue-grey marls and clayey marls without distinct layers, often containing carbonized plant remains, pyrite, and glauconite. Thin interlayers of sandstone are also present among the marls, increasing in thickness toward the upper part of the formation. The six sampled deposits are local in character and represent bedrock exposures that have the appearance of clay. The chemical composition of the clays was analysed by X-ray fluorescence (XRF) using an EPSILON 3XLE spectrometer and glass pellet samples in the laboratory of the Department of Mineralogy, Petrology and Economic Geology at St. Kliment Ohridski Sofia University.

In terms of their chemistry, the analysed clays differ significantly in composition from the continental clays or those derived from the platforms (Table I). They are characterised by lower SiO_2 and AlO_3 contents. Another distinctive feature is that their CaO content is several times higher. In this respect, they are similar to marls (rocks composed of carbonate and clay minerals with a ratio of 65:35 or 35:65). The high values of loss on ignition (LOI) indicate the presence of carbonate minerals in the analysed clays. LOI represents the quantity of volatile components (HO, CO, etc.) in the rock. These are released at temperatures above 1100 °C as a result of dissociation of the minerals in them. In the present case, the recorded LOI is due to high CO_2 content, since the clays react with dilute hydrochloric acid. Based on these results, it can be concluded that the analysed clays were formed through the weathering of marls, which are predominant in the composition of the Gorna Oryahovitsa formation. Therefore, their primary origin is not sedimentary. Nevertheless, they display geochemical characteristics typical of clays: an increase in AlO, FeOT, NaO + KO, and TiO_2 contents with increasing SiO. This is due to the fact that increased SiO_2concentrations lead to enrichment of the silicate component in the rock at the expense of the carbonate component, and it is the silicate component that carries these elements. This relationship is further confirmed by the negative SiO_2– CaO correlation.

The site was divided in two independent parts, eastern and western or 88 and 88/1, respectively. Fourteen pottery sherds from each part were analysed. The fragments from the western half originate from structures dated to the 4th millennium BC and those from the eastern one date from the LBA. The aim of the study was to establish how the results correlate by groups and determine, as far as possible, whether the same deposits were exploited for

clay sourcing and pottery production. Again, the XRF method was used to determine the major petrogenic components. Based on their chemical composition, the ceramic sherds from both groups form a relatively homogeneous group with minor variations. However, a detailed analysis of the fragments' chemical composition revealed interesting differences between the two collections under consideration. Although the CaO contents are not significantly different, the trend of distribution of Al_2O_3, FeOT, and TiO_2 varies between the two groups of finds. The fragments from the eastern part (site 88) show higher Al_2O_3 levels compared to those from the western part (site 88/1). This may reflect an inherently higher Al_2O_3 content in the raw material (clay), but it could also be the result of clay "washing," where the finest fraction rich in clay minerals with high concentrations of Al_2O_3 was used. The comparison of the chemical compositions of the clays sampled from the outcrops and the pottery sherds reveals significant differences. The clays are much richer in CaO and poor in SiO_2. This fact allows the conclusion that the ceramic vessels from both sites represented by the analysed fragments were made from raw materials originating from sources with different locations.

Къснобронзов кремъчен ансамбъл от обект 88 по АМ „Хемус“ до с. Градище, Шуменска област

Елена Начева

Исторически факултет, катедра „Археология“, Софийски университет „Св. Климент Охридски“; бул. „Цар Освободител“ № 15, София 1504, България; la_fillette@abv.bg

Ключови думи: *Североизточна България, Шуменски район, обект Градище, късна бронзова епоха, кремъчна колекция*

Key words: *Northeastern Bulgaria, Shumen region, Gradishte site, Late Bronze Age, flint assemblage*

В тази статия са разгледани кремъчни артефакти, открити при проучванията на обект 88 през 2019 г. Той е разположен северно от с. Градище, област Шумен[1]. Структурите, от които произлизат находките, се отнасят към късната бронзова епоха (КБЕ). Част от артефактите са намерени в рамките на единствената постройка, регистрирана в обекта. Останалите са от яма № 18.

Постройката (структура 11) е описана подробно от К. Костова в този том, така че тук ще подчертая само констатацията, че е имала два периода на обитаване. Кремъчните находки, които са открити вътре в сградата, са представени съобразно това деление. Повечето от тях се отнасят към първия етап на обитаване. Синхронна на нея е и яма № 3, намираща се в границите на структурата и интерпретирана като боклучна.

Кремъчните артефакти от първия етап на обитаване на постройката са следните (обр. 1):

– жътвен нож (доскоро определян като сърп)[2] – 1 бр.;
– резец – 1 бр.;
– пробой – 1 бр.;
– пластини – 2 бр.;
– отломък – 1 бр.;
– люспа от ретуш – 1 бр.

Жътвеният нож (Т. I. 1; обр. 1. 1) е изработен върху масивна кремъчна пластина, извита вляво. Върху десния латерален ръб е оформен стръмен, затъпяващ ретуш, а от долната страна на левия – ситен, регулярен, назъбващ ретуш. Там се забелязва и излъскване от употреба. Може да се предположи, че инструментът е използван като самостоятелен уред в земеделието. Не би следвало този жътвен нож да се интерпретира като сърп, защото, както е известно, сърпът представлява съставно оръдие, като

[1] За подробна информация относно обекта вж. статията на К. Костова в този том. Там са описани подробно и структурите, датирани в късната бронзова епоха.

[2] Бих искала да благодаря на доц. С. Сиракова за помощта при подготовката на тази статия, както и на доц. Н. Сираков за уточненията на специфичната терминология.

Обр. 1. Постройка, първа фаза на обитаване: 1. Жътвен нож; 2. Пластина; 3. Комбинирано оръдие; 4. Резец; 5. Отломък; 6. Пластина; 7. Люспа от ретуш

Fig. 1. First stage of house occupation: 1. Reaping knife; 2. Blade; 3. Combined tool; 4. Burin; 5. Flake; 6. Blade; 7. Retouched flake

например тези от неолита и халколита, когато в рогова или дървена носеща част са вграждани няколко остриета – кремъчни пластини (Тодорова 1986, 153; Попов и др. 2020, 254).

Резецът е ъглов, еднократен върху десния латерален ръб на коров отломък. Кората покрива изцяло долната повърхност на отломъка (Т. I. 3; обр. 1. 4).

В колекцията кремъчни находки от първия етап на постройката се разпознава и едно оръдие, което представлява пробой върху мезиален фрагмент от пластина с напречно затъпяване. Ретуширана е долната страна на артефакта. Пробоят е ситуиран във върховата част на фрагмента, където е нанесен полустръмен/стръмен ретуш върху напречния и десния ръб, а на левия ретушът е стръмен и дълбок (Т. I. 4; обр. 1. 3). Пластините от първата фаза са две. Едната (обр. 1. 6) е основен фрагмент с утилизационен ретуш върху десния ръб, а върху долната страна на левия ѝ ръб е нанесен ситен, стръмен, леко назъбващ (в дисталната част) и вдлъбващ (в средната част) приръбест ретуш, върху който се наблюдава излъскване от употреба.

Другата пластина е масивна и извита вляво (Т. I. 2; обр. 1. 2). Вероятно е заготовка за жътвен нож. Във върховата част е запазена кора, а основата е счупена. Ретушът е ситен, нерегулярен, леко назъбващ в дисталната част на десния латерален ръб. Отломъкът (обр. 1. 5) е открит заедно с едната пластина под подовото ниво на първата фаза на обитаване на постройката. Той е с обрушени повърхности, горял и с утилизационни ретуши по страничните ръбове. Към тази първа фаза се отнася и наличието на люспа от ретуш (обр. 1. 7), която вероятно е индикатор за вторична обработка на кремъчния материал в рамките на самата постройка.

Към втората фаза на обитаване на постройката са причислени следните кремъчни артефакти (обр. 2):

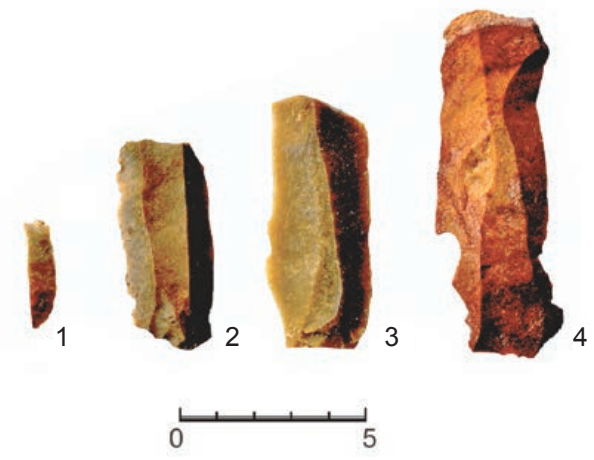
– пластини с напречно затъпяване – 2 бр.;

– масивна пластина – 1 бр.;

– клинче – 1 бр.

При пластините с напречно затъпяване ретушът е полустръмен/стръмен. Върху едната пластина се забелязва оформяне на пробой в левия дистален ръб (Т. II. 3; обр. 2. 2), а при другата ретушът е частичен (Т. II. 2; обр. 2. 3).

Масивната пластина от тази група е с дълбоки вдлъбнатини, оформени от дол-

Обр. 2. Постройка, втора фаза на обитаване: 1. Клинче; 2. Тронкатюра; 3. Тронкатюра; 4. Пластина

Fig. 2. Dwelling, second stage of occupation: 1. Burin flake; 2. Truncation; 3. Truncation; 4. Blade

ната страна на двата странични ръба, вероятно с цел подготовка на дръжка на артефакта. На една от вдлъбнатините е нанесен ситен ретуш, което допълнително подчертава тенденцията за оформяне на дръжка. За съжаление обработката е изоставена и е трудно да се направят допълнителни заключения (Т. II. 1; обр. 2. 4).

Клинчето (обр. 2. 1) е кремъчен отломък и отпадък от оформянето на даден резец. Интересно да се отбележи, че клинчето и резецът са оформени от една и съща суровина. Установява се и съвпадение на негативите им.

Яма № 18

В рамките на обект 88 по автомагистрала „Хемус“ са разкрити множество ями. Част от тях се датират в КБЕ. Яма № 18 съдържа археологически материали, които я отнасят към тази епоха. В запълнителя на структурата са открити следните кремъчни артефакти (обр. 3):

– пробой – 1 бр.;

– стъргалка – 1 бр.;

– пластина с ретуш – 2 бр.

И тук, както в случая от структура 11, е открит пробой. Той е оформен върху напречния ръб на мезиален фрагмент от пластина с напречно затъпяване, което от своя страна е получено чрез полустръмен/стръмен ретуш. На десния страничен ръб, върху който е изработен пробоят, се забелязва регулярен полустръмен, захождащ, утилизационен ретуш. Вероятно оръдието е било използвано като съставна част на друг инструмент, за което свидетелства излъскването от употреба (Т. II. 4; обр. 3. 3).

Стъргалката е изработена върху напречен ръб на мезиален фрагмент от пластина. Челото е изпъкнало и е оформено със стръмен/полустръмен, регулярен ретуш. Десният страничен ръб е обработен с назъбващ, полустръмен, фин ретуш, където личи излъскване. Може да се направи аналогия с другите оръдия, където пробоите са оформени по подобен начин и са ситуирани в горната част на артефакта. На левия ръб е нанесен затъпяващ полустръмен ретуш (Т. II. 5; обр. 3. 2).

Едната пластина с ретуш е реално мезиален фрагмент от пластина с назъбващ, полустръмен ретуш от долната страна. Върху другия страничен ръб има излъскване и нерегулярен, полустръмен, леко затъпяващ ретуш. Вероятно е използвана като фрагмент от съставно оръдие или сърп (Т. II. 6; обр. 3. 1).

Обр. 3. Кремъчни артефакти от яма 18: 1. Пластина с ретуш; 2. Стъргалка; 3. Комбинирано оръдие; 4. Пластина

Fig. 3. Lithic artefacts from pit No. 18: 1. Retouched blade; 2. End-scraper; 3. Combined tool; 4. Blade

Другата пластина представлява основен фрагмент с утилизационни ретуши по двата странични ръба и излъскване от употреба върху десния (обр. 3. 4).

Суровини

По-голямата част от находките в разглеждания кремъчен ансамбъл са изработени от суровина с тъмнобежов цвят, слабо прозрачна и в някои случаи с включения под формата на бели петънца. Вероятно е с местен произход, отнасяйки се към т. нар. Лудогорски флинт (Начев 2009, 8). Притежава добри цепителни качества. Осем от находките са изработени от нея, в това число пробоите и пластините с напречно затъпяване.

Другите видове суровини се срещат по-рядко, а именно:

– четири от находките са със следи от обгаряне, което е довело до изменение в структурата им;
– два от артефактите са оформени върху суровина с тъмнокафяв цвят, непрозрачна, като на места се забелязват червеникави включения под формата на петна;
– за един от артефактите е използвана суровина със светлобежов цвят, слабо прозрачна.

Макар и малка като количество, кремъчната колекция се характеризира с разнообразие по отношение на суровината. Това несъмнено води до заключението, че вероятно селището е било разположено в близост до няколко находища, които са били експлоатирани през периода на обитаването му.

Обобщение

Представените данни и анализът на кремъчния материал, въпреки малката му численост, дават основание ансамбълът да се отнесе към късната бронзова епоха. Безспорно основанията биха били много по-аргументирани и задълбочени, ако в колекцията присъстваха и други характерни типологически групи артефакти като ядра, дебитаж, разнообразие на оръдия в типологическо отношение и др., но независимо от тяхната липса могат да се отбележат следните особености:

– всички артефакти са оформени върху пластини, и то главно фрагменти от тях, сред които преобладават мезиалните;
– ретушите са предимно полустръмни/стръмни, на напречните и надлъжните

ръбове, а в някои случаи утилизационни и с излъскване;

– в типологическата структура на ансамбъла присъстват три пробоя. Изработени са върху десния или левия дистален край на напречния ръб на артефакта, а не в центъра му, поради което могат да се приемат за атипични. От друга страна, непосредствено до оръдието е нанесен затъпяващ ретуш, чиято функция най-вероятно е утилизационна. Присъствието на тези специфики би могло да определи този тип артефакти като комбинирани оръдия. Аналогии се срещат в кремъчен ансамбъл от бронзовата епоха в централната част на Северна България (Сиракова и др. 2001, 182), както и при кремъчни артефакти от късната бронзова епоха, открити при проучването на селището от Големия остров в Дуранкулашкото езеро (Атанасов и др. 2012, 56). Както вече бе казано, комбинираните оръдия в кремъчната колекция, която се разглежда тук, представляват пробои (или наченки за оформянето им) върху пластини с напречно затъпяване. Всичките са изработени върху мезиални фрагменти от пластини. Оръдията от тази типологическа група имат утилизационно излъскване върху работните им части, а така също ретуши и на останалите ръбове. Това може да се определи като характерен прийом при оформяне на комбинираните оръдия в периода. Наличието на жътвен нож, както и на извита, масивна кремъчна пластина, вероятно подготвителна форма за такова сечиво, предполага тенденция към изработване на подобен вид оръдия в късната бронзова епоха.

Съществени аналогии могат да се търсят с обекти от същия период и с подобна структура като къснобронзовия некропол при с. Васил Левски, общ. Търговище (Панайотов и др. 1986, 87 – 98), сред къснобронзовите материали на селището край Тутракан (Alexandrov et al. 1998, 17 – 22) или между артефактите, открити край кремъчните находища по долините на реките Осъм и Вит, които също са датирани в края на бронзовата епоха (Сиракова 2006, 48). Разглежданата колекция обаче съдържа малък брой артефакти и заключенията, които могат да бъдат направени на тази основа, до голяма степен биха били условни.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Атанасов и др. 2012: Б. Атанасов, И. Гацов, М. Гюрова, П. Неделчева. Кремъчни артефакти от късната бронзова епоха на Големия остров в Дуранкулашкото езеро, Североизточна България. Състояние на проучванията. – Годишник на департамент „Археология“, Нов български университет, VII, София, 2012, 48 – 67.

Начев 2009: Ч. Начев. Основните типове флинт в България като суровини за направа на артефакти. – Интердисциплинарни изследвания XX – XXI, 2009, 7 – 21.

Панайотов и др. 1986: И. Панайотов, И. Ангелова. Некропол от късната бронзовата епоха в с. Васил Левски, Търговищки окръг. – Интердисциплинарни изследвания XIV_A, 1986, 87 – 98.

Попов и др. 2020: В. Попов, И. Вайсов, Й. Евлогиев, Х. Маркова, Д. Марков, Г. Джурковска. Нео-енеолитно селище Голо бърдо. – Археологически открития и разкопки през 2019 г. София, 2020, 205 – 255.

Сиракова и др. 2001: С. Сиракова, В. Митева, С. Танева. Кремъчен ансамбъл от бронзовата епоха в Централна Северна България. – Годишник на Археологическия институт с музей, 1, 2001, 179 – 192.

Сиракова 2006: С. Сиракова. Къснопраисторическа експлоатация на кремъчни находища по долините на реките Осъм и Вит, Северна България. София, 2006, 5 – 96.

Тодорова 1986: Х. Тодорова. Каменно-медната епоха в България. София, 1986.

Alexandrov et al. 1998: S. Alexandrov, N. Sirakov, E. Petkov, B. Gajdarska. Trial excavations of a bronze age site near Tutrakan, north-east Bulgaria. – Archaeologia Bulgarica II, 3, 1998, 7 – 30.

Late Bronze Age flint assemblage from Site 88 on the Hemus Motorway near the village of Gradishte, Shumen Region

Elena Nacheva

ABSTRACT

The archaeological artefacts discovered in the Late Bronze Age structures at Site 88 near the village of Gradishte, Shumen region, include flint artefacts. The collection they form, although small in size, displays typological diversity in composition. The presence of combined tools is notable. The assemblage possesses unified characteristics reflecting typical features of the period and the region. Despite the small sample size, the raw material base is heterogeneous, and it is undoubtedly necessary to take into account the site's location relative to the flint deposits identified in Northeastern Bulgaria and their exploitation during the Late Bronze Age.

КАТАЛОГ

Структура 11, постройка. Първа фаза на обитаване

Жътвен нож. Извита наляво масивна пластина със стръмен, затъпяващ ретуш на десния латерален ръб, като във върховата му част е запазена кора. Върху левия ръб има ситен, регулярен, назъбващ ретуш на долната страна и излъскване. Върху дясната половина на горната страна са се оформили естествени вдлъбнатини, вероятно от средата, в която се е намирал артефактът. Дорзален модел – еднопосочен, конвергентни странични ръбове, триъгълно сечение, леко S-овиден профил. Кафяв, слабо прозрачен, с включения от червени петънца. Размери[1]: 8,5/3,0/1,0 см;

Резец. Оформен върху коров отломък. Запазена кора върху долната повърхност. Тъмнобежов, непрозрачен. Размери: 4,5/3,2/1,4 см;

Комбинирано оръдие. Пробой и пластина с напречно затъпяване. Разположени върху долната страна на мезиален фрагмент. Полустръмен/стръмен ретуш върху напречния и десния ръб и стръмен върху левия ръб. Тъмнобежов, непрозрачен. Размери: 2,9/2,2/0,7 см;

Пластина. Основен фрагмент. Утилизационен ретуш върху десния ръб, върху долната страна на левия ѝ ръб е нанесен ситен, леко назъбващ, приръбест ретуш, върху който се наблюдава излъскване от употреба. Конвексен профил, конвергентни ръбове, триъгълно сечение, основата е ретуширана. Светлобежов, слабо прозрачен, с включения от бели и кафеникави петна. Размери: 3,2/1,6/0,6 см;

Масивна кремъчна пластина, извита вляво. Вероятно е подготвителна форма за жътвен нож. Във върховата част е запазена кора. Основата е счупена. Забелязва се ситен, нерегулярен, леко назъбващ ретуш в дисталната част на десния латерален ръб. Триъгълно сечение. Дорзален модел – еднопосочен, конвексен профил. Тъмнобежов, непрозрачен, придобил е червеникаво оцветяване вследствие най-вероятно от обгаряне. Размери: 8,7/4,0/0,9 см;

Отломък. Обрушени повърхности, горял, възможно е да е проксимален фрагмент на пластина, както и евентуално да има утилизационни ретуши. Кафяв, слабо

[1] Размерите на артефактите ще бъдат посочени в следния ред в сантиметри: дължина (запазена дължина)/максимална широчина/максимална дебелина.

прозрачен, с включения от червени петънца. Вероятно горял. Размери: 2,4/2,5/0,8 см;

Люспа от ретуш. Кафяв цвят, слабо прозрачен материал. Размери: 1,1/0,7/0,1 см.

Структура 11, постройка. Втора фаза на обитаване

Пластина с напречно затъпяване. Полустръмен/стръмен ретуш на напречния ръб, като пластината има и регулярен, назъбващ/вдлъбващ ретуш и излъскване на левия латерален ръб от долната страна и върху дорзалната повърхност. Забелязват се наченки на оформяне на пробой в дисталния, ляв ъгъл на артефакта. Основата е ретуширана с полустръмен/стръмен ретуш от долната страна. Трапецовидно сечение. Успоредни латерални ръбове, прав профил. Тъмнобежов, слабо прозрачен, с бели петна. Размери: 6,1/2,5/0,6 см;

Пластина с напречно затъпяване – частична. Десният край от напречния ръб е ретуширан с полустръмен/стръмен ретуш. Оформена е върху масивна пластина. Основа с един удар, успоредни латерални ръбове с утилизационни ретуши. Дорзален модел – еднопосочен, паралелен, прав профил, триъгълно сечение. Тъмнобежов, слабо прозрачен, с бели петна. Размери: 7,0/2,7/0,9 см;

Масивна пластина. Дълбоки вдлъбнатини от долната страна на двата странични ръба. Във върховата част е запазена кора, основата е счупена. Страничните ръбове са успоредни, трапецовидно сечение, конвексен профил. Междунегативните ръбове са прави спрямо ъглите. Горяла. Размери: 9,3/3,0/1,0 см;

Клинче. Тъмнобежова, непрозрачна суровина. Размери: 3,0/0,8/0,4 см.

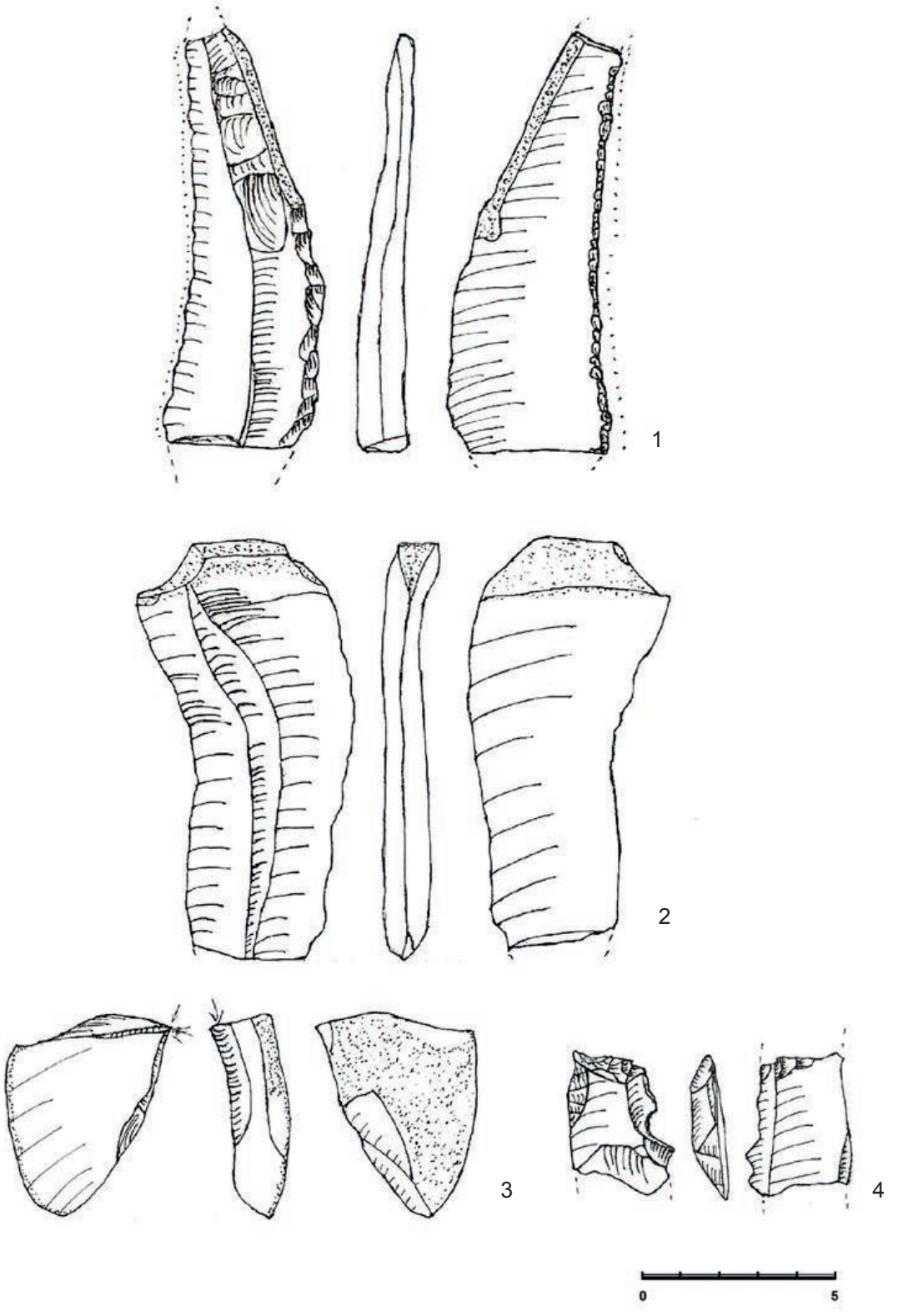
Яма № 18

Комбинирано оръдие. Пробой и пластина с напречно затъпяване. Полустръмен/стръмен ретуш на напречния ръб. Стръмен, затъпяващ ретуш на десния латерален ръб и излъскване. На левия – кора върху мезиален фрагмент от пластина. Конвергентни ръбове. Трапецовидно сечение, прав профил, дорзален модел – еднопосочен. Тъмнобежов, непрозрачен, с матов блясък, с включения от бели точици и петна и кафеникави линии. Размери: 5,2/3,2/1,0 см;

Стъргалка. Изпъкнало чело със стръмен/полустръмен ретуш върху мезиална пластина с назъбващ, фин ретуш и излъскване на десния латерален ръб и полустръмен, леко затъпяващ ретуш на левия. Успоредни ръбове, дорзален модел – еднопосочен, прав профил, триъгълно сечение. Тъмнобежов, непрозрачен, с матов блясък. Размери: 4,8/3,0/1,0 см;

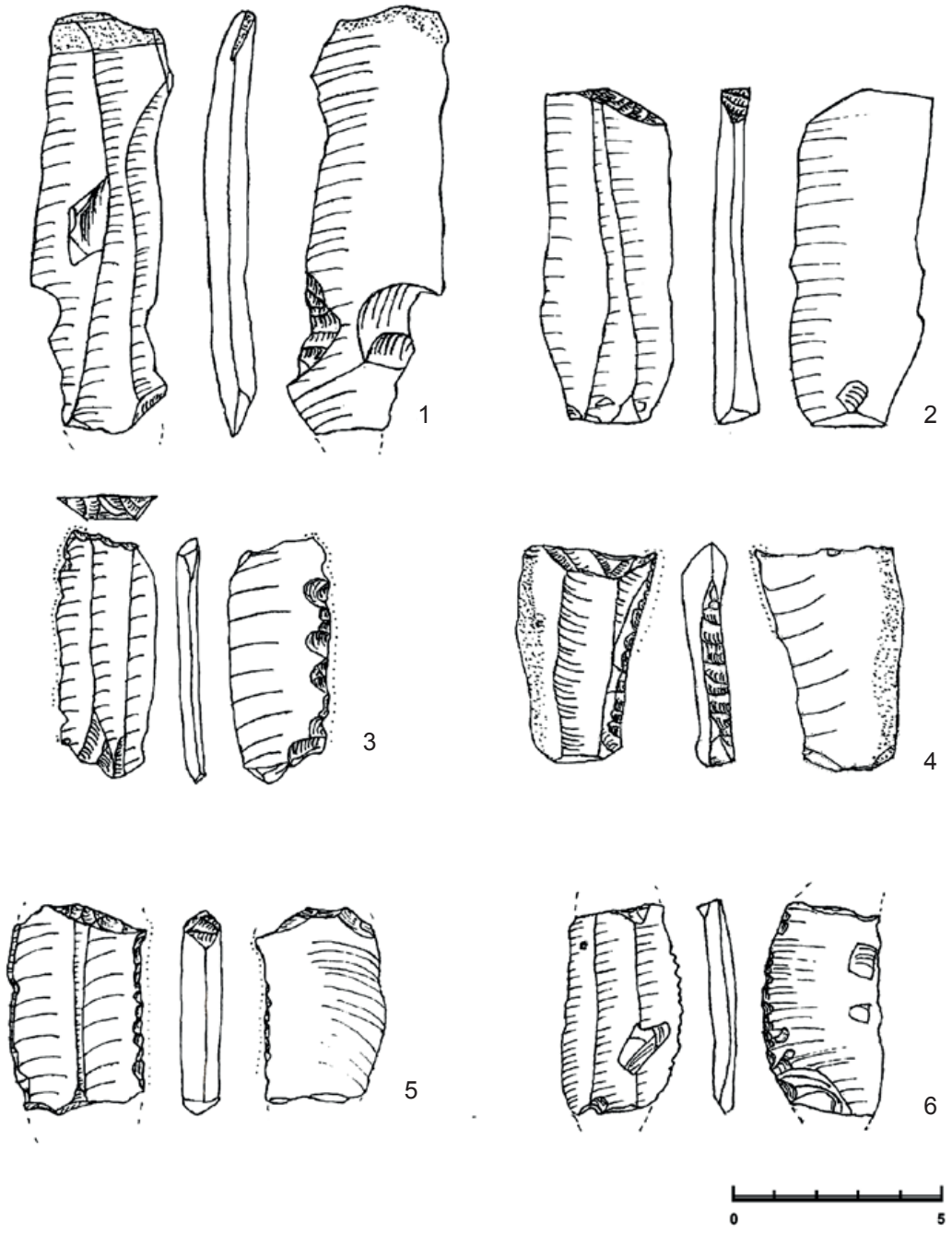
Пластина. Мезиален фрагмент от пластина с назъбващ ретуш от долната страна на десния ръб и нерегулярен, полустръмен ретуш на левия страничен ръб. Възможно да е използван като съставна част на оръдие. Успоредни ръбове, дорзален модел – еднопосочен. Прав профил, трапецовидно сечение. Тъмносив, непрозрачен, с включения от бели точици. Горял. Размери: 4,5/2,6/0,6 см;

Пластина. Основен фрагмент. Утилизационни ретуши по двата странични ръба и излъскване от употреба върху десния. Тъмнобежов, непрозрачен, с включения от бели петънца. Размери: 3,2/1,9/0,6 см.

Табло I. Кремъчни артефакти от първа фаза на обитаване на постройката: 1. Жътвен нож; 2. Пластина; 3. Резец; 4. Комбинирано оръдие

Plate I. Lithic artefacts from the first stage of the house occupation: 1. Reaping knife; 2. Blade; 3. Burin; 4. Combined tool

Табло II. Кремъчни артефакти от втора фаза на обитаване на постройката: 1. Пластина с ретуш; 2. Тронкатюра; 3. Тронкатюра. Кремъчни артефакти от яма № 18: 4. Комбинирано оръдие; 5. Стъргалка; 6. Пластина с ретуш

Plate II. Lithic artefacts from the second stage of house occupation: 1. Retouched blade; 2. Truncation; 3. Truncation. Lithic artefacts from pit No. 18: 4. Combined tool; 5. End-scraper; 6. Retouched blade

Селище от късната бронзова епоха при с. Белокопитово. Основни видове археологически структури

Любен Лещаков

Национален археологически институт с музей – Българска академия на науките; ул. „Съборна“ № 2, София 1000, България; l_leschtakow@abv.bg

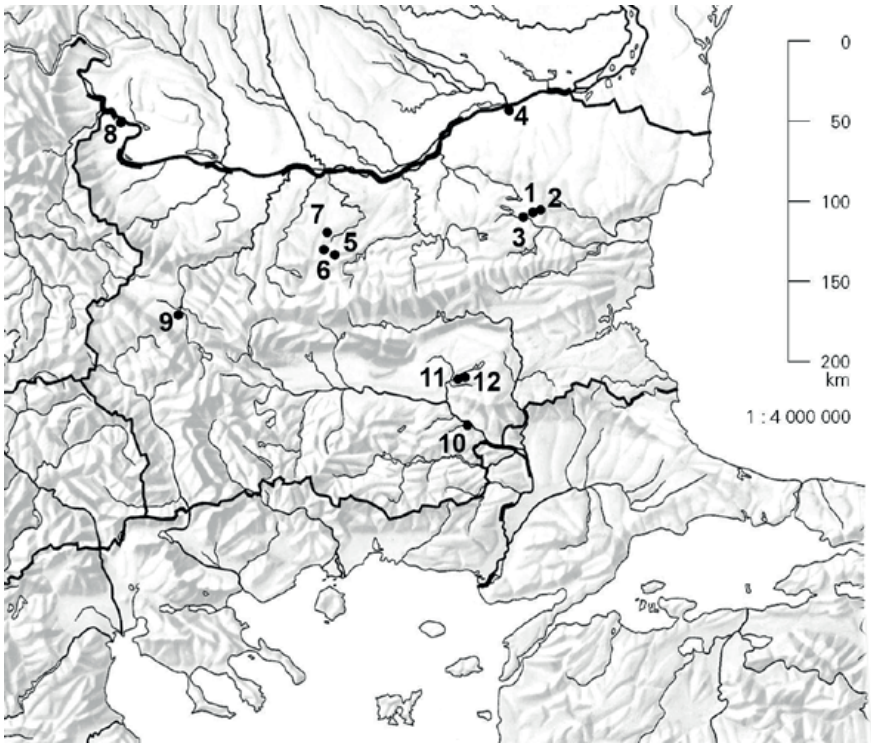
Ключови думи: *Североизточна България, Шуменски район, обект Белокопитово, късна бронзова епоха, структури, находки, керамика, хронология*

Key words: *Northeastern Bulgaria, Shumen region, Belokopitovo site, Late Bronze Age, structures, small finds, pottery, chronology*

Село Белокопитово е разположено в подножието на Шуменското плато, на 11 км северозападно от град Шумен (обр. 1). Теренът е предимно равнинен, прорязан от коритата на няколко малки реки. Археологическият обект, предмет на тази публикация, е регистриран при теренни обхождания по трасето на АМ „Хемус” в местността Зерзелик (Аладжов, Стойчев 2014, 602). Площта му обхваща двата бряга на р. Белокопитовска – приток на р. Мътнишка. Част от него заема заливна речна тераса, а част се простира и върху подножието на полегат склон с южно и югозападно изложение (обр. 2). Обектът условно е разделен на четири сектора – Център (понастоящем под трасето на магистрала „Хемус“), Север и Юг (съответно северно и южно от пътното платно) и Запад – на западния бряг на р. Белокопитовска.

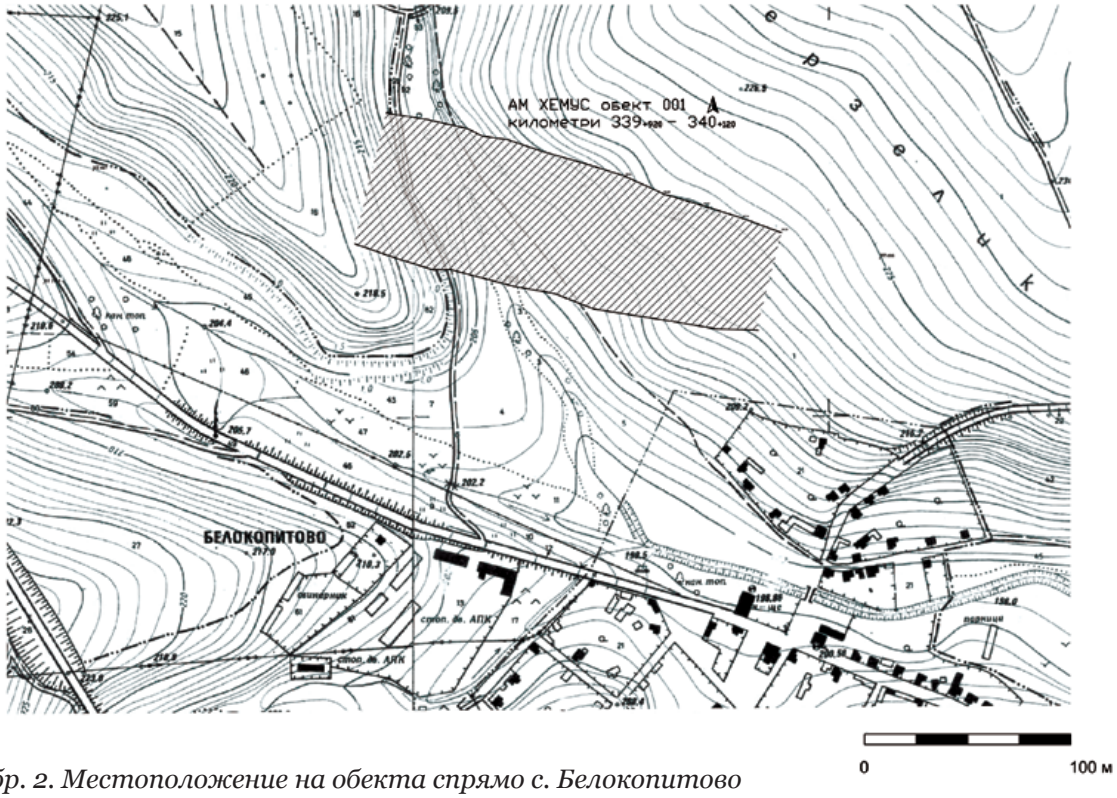
За пръв път археологически находки, намерени в землището на селото, се споменават в бележка под линия в публикацията на материалите от археологическите проучвания в Деветашката пещера. Става дума за каменен калъп, използван за отливане на бронзов предмет, който е бил предаден във фонда на НАИМ – БАН (Миков, Джамбазов 1960, 119). Друг калъп, предназначен за изливане на острие за нож, е регистриран в инвентарната книга на музея във Велики Преслав (инв. № 2552б). За съжаление и двата предмета понастоящем са неоткриваеми. Те обаче са първите свидетелства, че в региона на селото има следи от обитаване, които могат да се отнесат към бронзовата епоха. Сондажните проучвания през 2014 г. и мащабните разкопки по трасето на магистралата през 2015 г. показаха, че в местността Зерзелик е съществувало селище от КБЕ[1] (обр. 3), а по-късно и такова от времето на Първата българска държава (Василева, Бонев, Райкова 2023). Трябва да се отбележи, че в началото на проучванията по трасето на магистралата от двете страни

[1] Тук е мястото да изразя своята благодарност към Е. Василева (НАИМ – БАН), В. Бонев (СУ „Св. Климент Охридски“), И. Бабаджанов (РИМ – Шумен), Т. Джанфезова (ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“), проф. К. Лещаков (СУ „Св. Климент Охридски“), Ю. Йоргов (РИМ – Шумен), В. Живков (НАИМ – БАН), Р. Спасов, както и на редица студенти, които взеха участие в спасителните проучвания в сняг, студ и пек.

Обр. 1. Карта на обектите, споменати в текста: 1. Белокопитово; 2. Панайот Волово; 3. Градище; 4. Тутракан; 5. Горно Павликене; 6. Хлевене; 7. Владиня; 8. Ново село; 9. Чепинци; 10. Харманли; 11. Овчарци; 12. Полски Градец

Fig. 1. Map of the sites mentioned in the text: 1. Belokopitovo; 2. Panayot Volovo; 3. Gradishte; 4. Tutrakan; 5. Gorno Pavlikene; 6. Hlevene; 7. Vladinya; 8. Novo Selo; 9. Chepintsi; 10. Harmanli; 11. Ovchartsi; 12. Polski Gradets

Обр. 2. Местоположение на обекта спрямо с. Белокопитово

Fig. 2. Location of the site near the village of Belokopitovo

на обекта вече беше насипан чакъл (обр. 42), което попречи на установяването на площта му.

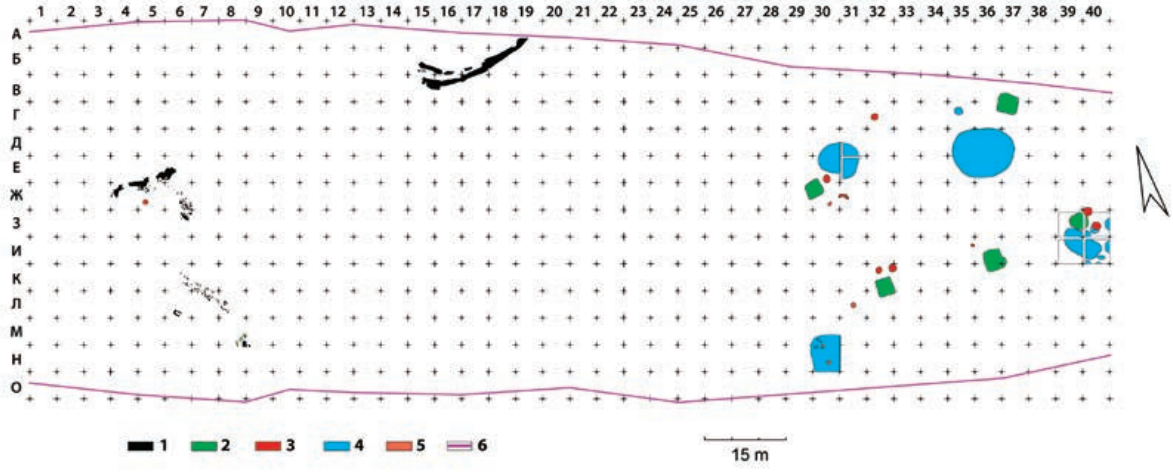
През следващите години – 2018 и 2019, чрез геофизични измервания и сондажни проучвания бе установено, че селището се развива в северна посока и поне частично е било оградено с ров (обр. 4). До момента зоните на юг от трасето на АМ „Хемус“ и по западния бряг на р. Белокопитовска все още не са проучени.

Културният пласт от КБЕ се характеризира със средна дебелина от 0,50 до 0,92 м и се състои от кафява до сиво-кафява почва, примесена с бучки льос, и малки късчета отухлена глина (обр. 5. 1). Неравномерната му дебелина е резултат от два фактора – преотлагане на почва по посока на коритото на р. Белокопитовска в резултат на снеготопенето и валежите, както и съвременната интервенция на строителите в източната част на обекта, където той е унищожен. Установено бе, че керамичните фрагменти и други материали в културния пласт имат различна концентрация, която е най-висока в средата на обекта, между жилищата, и намалява значително в северна и североизточна посока до достигане на трасето на рова. След него не се срещат материали от КБЕ.

I. Наземни археологически структури

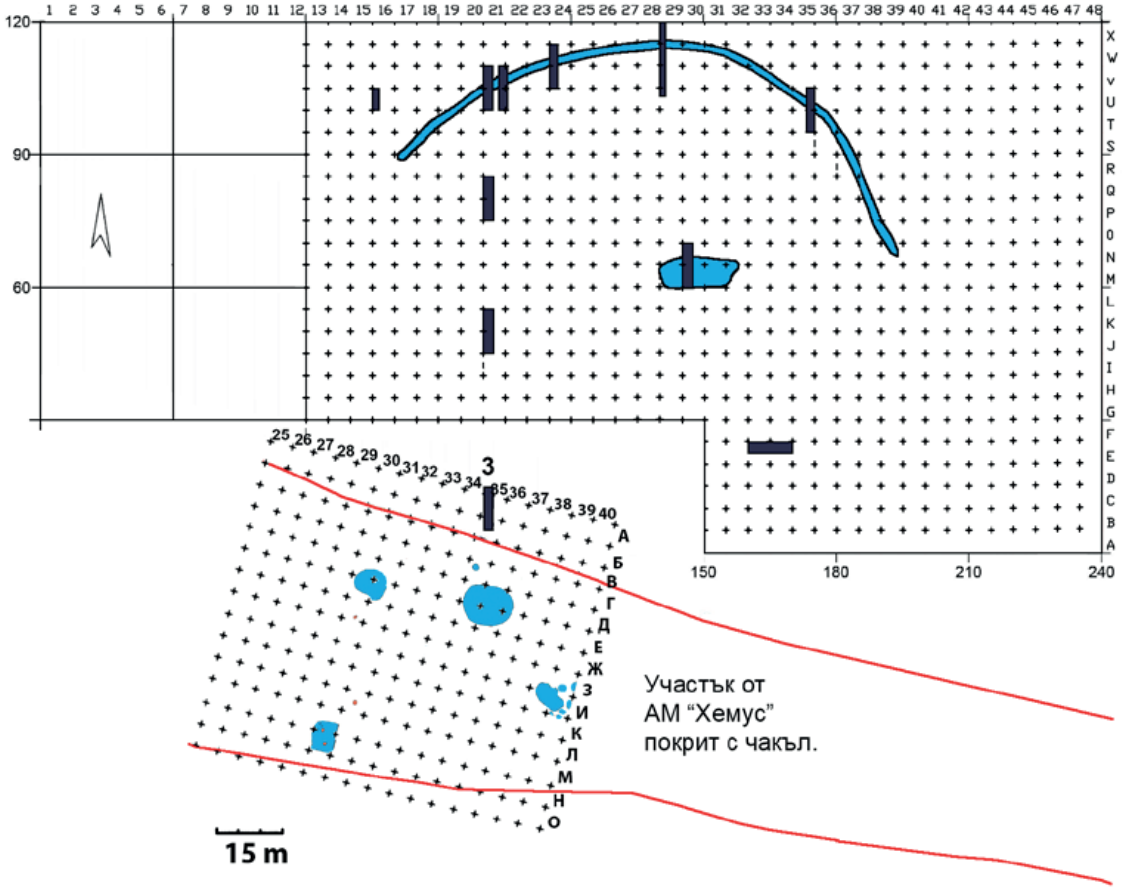
1. Жилища

Древните, живели в проучваното селище край с. Белокопитово, са обитавали два основни вида жилища – наземни и частично вкопани. До момента в различна степен са проучени три броя, локализирани в различни части на обекта. Данните от спасителните проучвания по трасето на магистралата, допълнени с геофизичните измервания от 2017 г., позволяват да се каже, че селището не е било гъсто застроено (обр. 3 – 4). Не може да се говори за обща планировка. Отделните жилища са разположени на сравнително голямо разстояние едно от друго, имат различна форма и ориентация. Тази картина е засвидетелствана и на други археологически обекти

Обр. 3. Общ план на проучванията през 2015 г.: 1. Каменни структури от Ранното средновековие и Възраждането; 2. Землянки и гробове от Ранното средновековие; 3. Пещи от Ранното средновековие; 4. Жилища и ями от КБЕ; 5. Огнища от КБЕ; 6. Сервитут на магистралата

Fig. 3. General plan of the excavations in 2015: 1. Stone structures dated to the early Medieval period and the National Revival period; 2. Early Medieval pit-houses and graves; 3. Early Medieval kilns; 4. LBA houses and pits; 5. LBA fireplaces; 6. Constructional zone of the highway

Обр. 4. План на структурите от КБЕ, проучени през 2015 и 2018 г.
Fig. 4. Plan of the LBA features excavated in 2015 and 2018

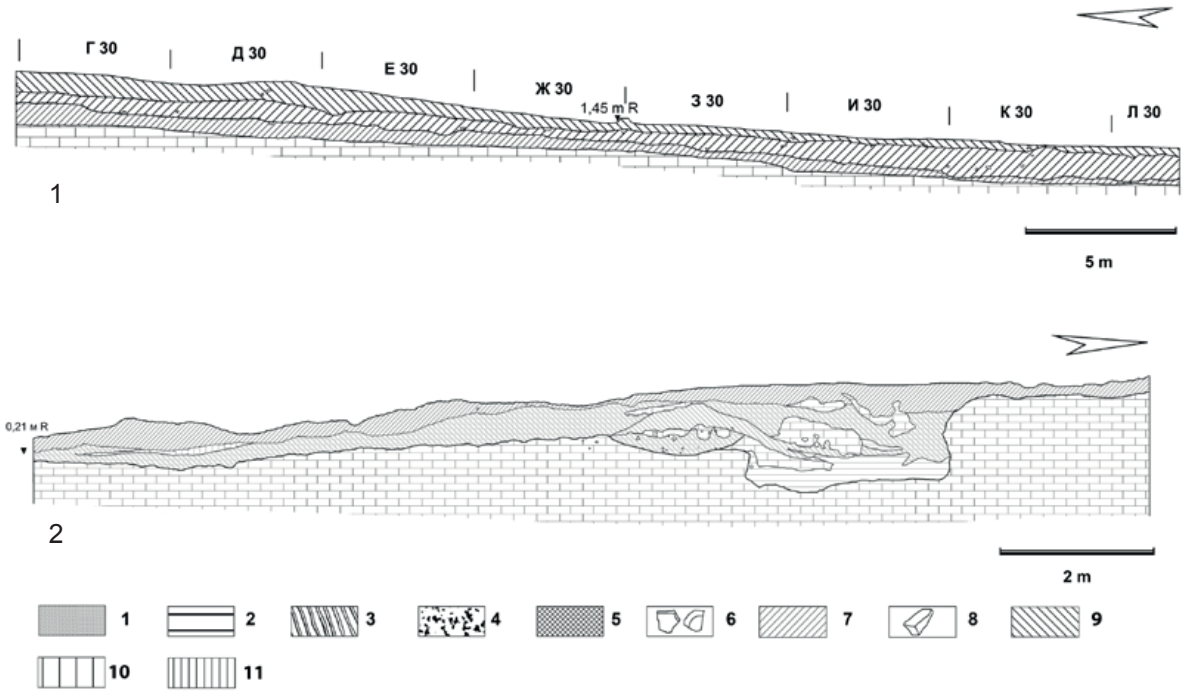
от КБЕ в Северна България. Според К. Кънчев и П. Павлов такива са селищата при Хлевене и Горно Павликене, Ловешко. Там къщите са отдалечени на 50 – 60 м една от друга (Кънчев, Павлов 1986, 5). При спасителните проучвания на обект от КБЕ до съседното село Панайот Волово е установено, че постройките отстоят на около 20 м една от друга (Гоцев, Петрова, Гатев 2013, 108).

На този фон контрастират данните от селището край с. Чепинци, Софийско. Там къщите са разположени в редици и по-близо една до друга. Предположено е, че са организирани съобразно една предварителна обща планировка (Hristova 2020, 124). Конструкцията на жилищата също е различна. В глината има запазени отпечатъци от дъски. Всяко жилище има огнище (Hristova 2020, 118).

Жилище № 1

Жилището има овална форма (обр. 6 – 8) с размери 10,50 х 8,68 м. То е изградено върху стерилния терен – пласт от глинест льос. Най-добре е запазена източната му половина. В западната част пластът от късове отухлена глина от стените липсва в голяма степен. Най-вероятно това се дължи на факта, че след изгасване на пожара и изстиване на руините последните са били претърсени за ценни за обитателите му предмети – било каменни, керамични или метални. При това големи късове от стените заедно с един питос са депонирани в една яма в кв. $Г_{35}$, намираща се само на 3 м от постройката (обр. 33)[2].

[2] Подобно погребване на опожарени останки от стените на жилище е регистрирано и при проучванията на близко разположеното селище от същия период край съвременното с. Градище.

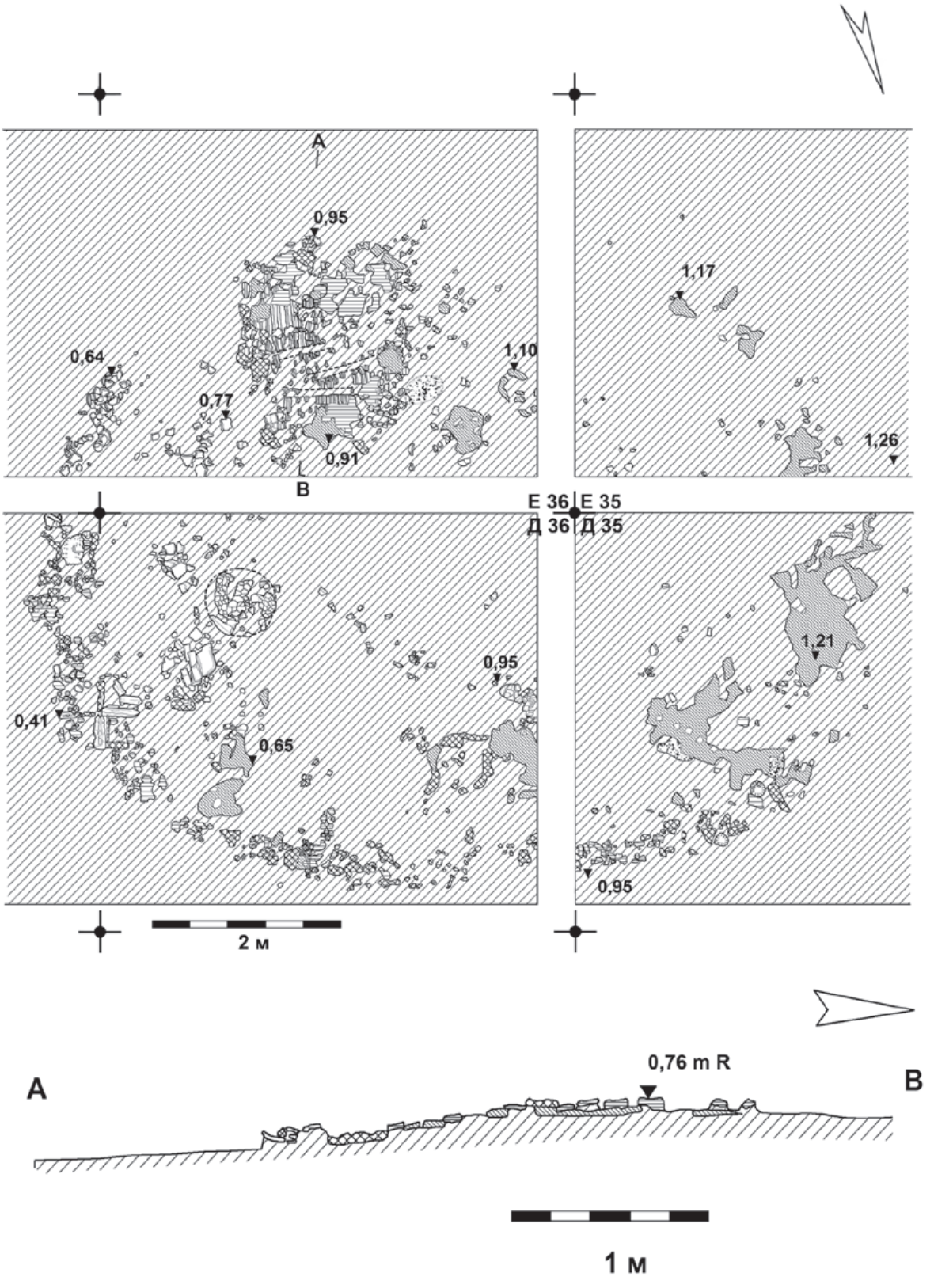
Обр. 5. Стратиграфски профили. 1. Централен профил на обекта; 2. Стратиграфски профил на яма и землянка южно от сервитута на магистралата
Легенда: 1. Подово ниво; 2. Глинени замазки със запазена лицева повърхност; 3. Глинени замазки с отпечатъци от плет; 4. Въглени; 5. Късове отухлена глина; 6. Фрагменти от керамични съдове; 7. Сиво-кафява пръст (пласт от КБЕ); 8. Камък; 9. Сива пръст, примесена с въгленчета и късчета отухлена глина; 10. Светлокафява пръст; 11. Тъмнокафява пръст

Fig. 5. Cross-sections. 1. Central cross-section of the site; 2. Cross-section of a pit and a pit-house to the south of the highway constructional zone
Legend: 1. Floor level; 2. Pieces of wall plaster with preserved surface; 3. Clay wattle-and-daub pieces; 4. Charcoal; 5. Pieces of burnt clay; 6. Sherds; 7. Grey-brown soil (LBA layer); 8. Stone; 9. Grey soil mixed with charcoal and small pieces of burnt clay; 10. Light brown soil; 11. Dark brown soil

Съдейки по отпечатъците, запазени в глинените късове от стените, може да се каже, че те са били изградени чрез преплитане на тънки клони между вертикално забити в земята дървени стволове – т. нар. колово-плетова конструкция. За съжаление въпреки всички усилия, положени от екипа, успяхме да установим мястото само на два от тези дървени стълбове. Те са били кръгли, с диаметър 18 см[3] и са заобиколени от късове отухлена глина. Допълнително за техния диаметър може да се съди от извънредно добре запазената паднала стена в кв. $Е_{36}$ (обр. 8 – 11). Там между късовете отухлена глина са регистрирани леглата на дървета с диаметър 10 см. Те са разположени на 20 см едно от друго (обр. 11). На базата на запазените отпечатъци от дървени елементи и общите размери на петното от късове отухлена глина в кв. $Е_{36}$ може да се каже, че стената е била висока приблизително около 2 м. Клоните, гъсто преплетени между дървените подпори, имат диаметър между 0,5 и 2 см.

Анализът на намерените късове отухлена глина показва, че при изграждането на стените на жилището първоначално те са измазани с един дебел слой глина с

[3] Установяването на местата на дървените подпори на стената бе затруднено от голямото количество биотурбации в пласта и стерилното ниво.

Обр. 6. Жилище № 1: 1. План; 2. Разрез на падналата стена в кв. $Е_{36}$
Fig. 6. House No. 1: 1. Plan; 2. Cross-section of the collapsed wall in sq. $Е_{36}$

Обр. 7. Северната половина на жилище № 1. Поглед от изток
Fig. 7. The northern half of house No. 1. View from the east

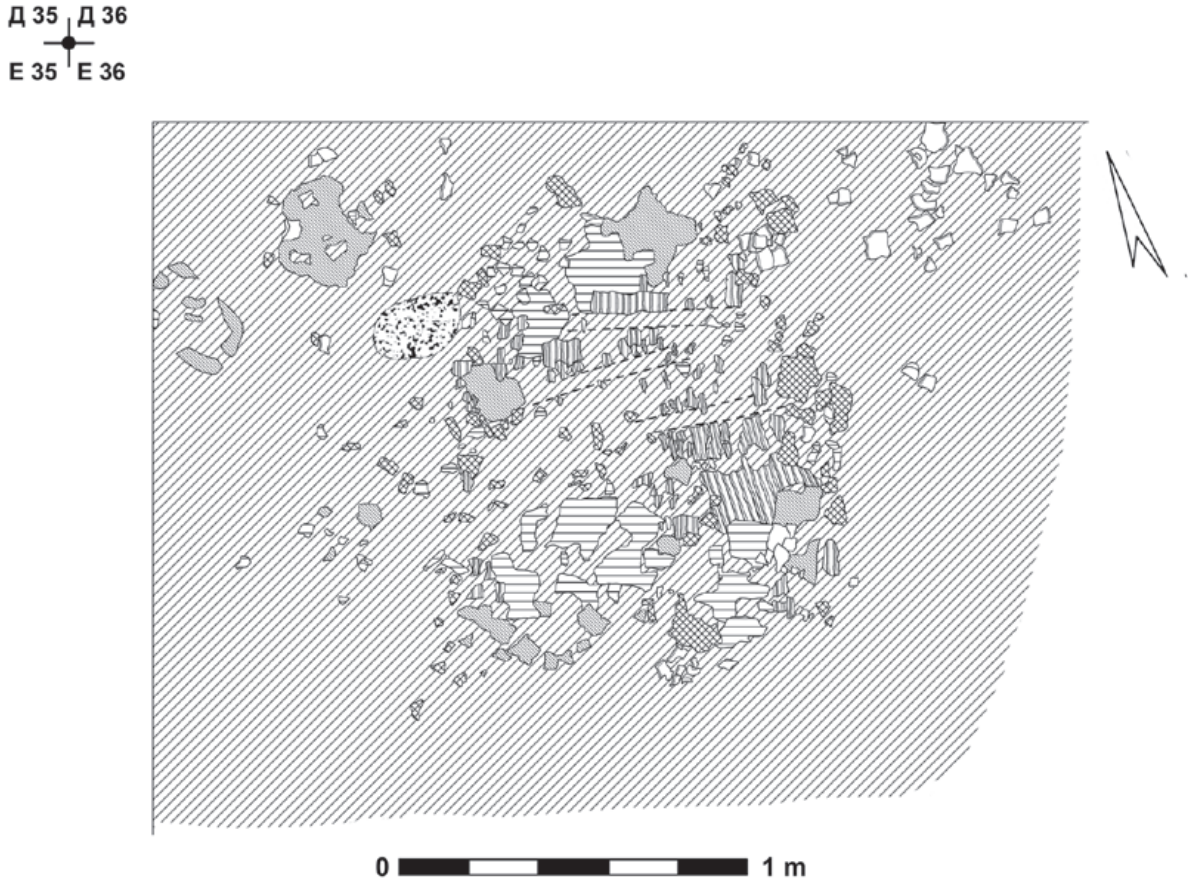
Обр. 8. Жилище № 1. Поглед от юг
Fig. 8. House No. 1. View from the south

Обр. 9. Падналата стена на жилището в кв. E_{36}
Fig. 9. The collapsed wall of the house in sq. E_{36}

Обр. 10. Лицеви замазки от стената, лежащи върху подовото ниво на жилището
Fig. 10. Face plaster from the wall lying on the floor of the house

Обр. 11. Чертеж на стената в E_{36}. С пунктирана линия са отбелязани леглата на носещите дървени елементи на стената

Fig. 11. Drawing of the wall in sq. E_{36}. The dotted line marks the beds of the wooden elements of the wall

груби примеси. Най-вероятно след неговото изсъхване са нанесени пет слоя фина и много добре пречистена глина, която при пожара е добила светъл, почти бял цвят (обр. 10). Възможно е полагането на фината мазилка да не е било еднократен акт, а да е следствие на периодичните ремонти на сградата. Ако това е било така, то имаме довод в подкрепа на допускането, че жилището е било използвано доста дълго време преди опожаряването.

След нанасяне на последния слой мазилка падналата стена, разкрита в кв. E_{36}, е била украсена – цялата или в една от своите части. Това е направено чрез отпечатване на дълги, прави сламки в мократа глина (обр. 12 – 13). По този начин е очертана ромбовидна фигура. Предложената на обр. 13 реконструкция се базира на няколко къса стенна замазка, които бяха намерени лежащи *in situ*.

Огнището е регистрирано в близост до източната стена на постройката. То отстои на 1,24 м от нея и има диаметър 0,90 м. Изградено е върху пласт от чиста почва, идентична на културния пласт. Замазката има дебелина 4 – 8 см и бял цвят. Липсва подложка. Под замазката е регистрирана отухлена пръст заедно с един умишлено положен камък (обр. 14 – 15). Съоръжението е имало нисък перваз, украсен с отпечатъци от пръсти. Само един негов фрагмент бе разкрит *in situ*, а останалите – разпръснати наблизо.

В жилището са намерени керамични съдове *in situ* (питос, чаши, гърнета и т.н., вж. обр. 16), късове от глинобитно съоръжение с форма на подкова (обр. 17 – 19), фрагменти от масивна глинена скара (обр. 20), както и един каменен калъп за отливане на бронзови предмети (обр. 38. 1)[4]. На базата на тази ситуация може да се предположи, че източната половина на жилището е използвана за готвене, а вероятно и за отливане на метални предмети с малък размер, а западната – за почивка и други занимания.

Подът е измазан с тънък слой глина, станала червена от опожаряването на постройката (обр. 22). Под него е регистриран слой от трамбована почва с дебелина 0,10 м. Той е относително добре запазен в кв. $Е_{36}$ под падналата стена. След демонтирането на късовете ѝ върху подовото ниво бяха разкрити *in situ* керамични съдове и каменна чукалка. Полевите данни дават възможност да се предположат поне две фази на обитаване. Постройката е разрушена от силен пожар, след което деструкциите са разчистени и част от тях са изхвърлени в съседната яма. Ето защо може да се допусне с голяма доза предпазливост, че всичко намерено при разкопките на това жилище се отнася към неговата втора фаза.

Жилище № 2

Жилище № 2 вече бе обект на подробна публикация (Бабаджанов 2019), затова тук ще бъде разгледано накратко. Това е постройка от друг тип. Тя се отличава с вкопана част (най-вероятно мазе) и наземна част, материалите от която са рухнали в дълбочина след изгниване на пода. Изглежда, че постройката не е била опожарена, защото при проучването ѝ не бяха разкрити късове отухлена глина от стените, които биха пропаднали под нивото на пода заедно с други предмети и керамични съдове.

Подземната част на жилището има издължена овална форма с неравни страни, ориентирана в посока североизток – югозапад (обр. 23). Тя е резултат от вкопаването на редица ями с различни размери и дълбочини т. е. изкопаването е извършено на етапи, без да се прилага особена прецизност. Сред тези ями се отличава една, която заема почти цялата югозападна част на структурата и вероятно може да се интерпретира като зимник. Неравностите по дъното на получения изкоп недвусмислено показват, че не може да се говори за землянка, защото в този случай подът би бил равен.

Три гнезда за масивни дървени подпори (с диам. 0,30 – 0,38 м) са разположени на равни разстояния през 2,40 м по надлъжната ос на жилището. Най-вероятно те са поддържали гредата на билото на двускатен покрив. Не е изключено обаче да са поддържали дървения под. Последният вероятно е бил изграден от талпи, наредени над изкопа.

Инвентарът на жилището (костени инструменти, съдове и др.), както и огнището имат различни дълбочини спрямо нивото на древния терен. На първо място трябва да се спомене огнището, което е разкрито приблизително в средата на вкопаването. При пропадането си то се е разрушило. Освен него в югозападния край на вкопаването бяха разкрити фрагментите на дебелостенен съд хранилище (питос). Аналогично на жилище № 3 и тук бяха намерени инструменти от кост, кремъчни пластини, прешлени за вретено, глинена макара за конци, каменни гладилки, чукалка и една подница (Бабаджанов 2019, 15).

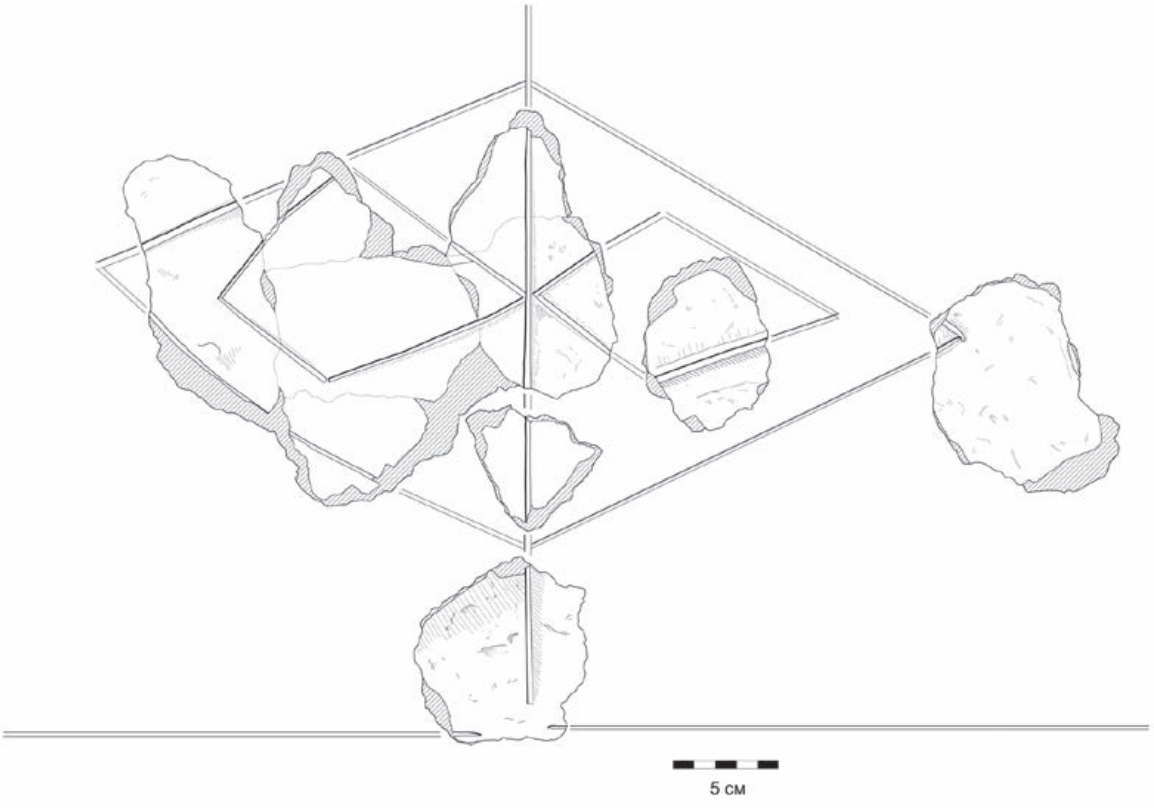
Жилище № 3

За това жилище може да се съди по високата концентрация на археологически материали (фрагменти от съдове, кремъчни ядра и пластини, тежести за стан и жи-

[4] По-подробна информация вж. у Л. Лещаков 2016.

Обр. 12. Фрагменти с украса на вътрешното лице на стената в кв. E_{36}
Fig. 12. Decorated fragments from the inner side of the wall, sq. E_{36}

Обр. 13. Графична реконструкция на украсата на стената
Fig. 13. Reconstruction of the wall decoration

Обр. 14. Огнището на жилище № 1
Fig. 14. Hearth of house No. 1

Обр. 15. Разрез на огнището в жилище № 1
Fig. 15. Cross-section of the hearth in house No. 1

Обр. 16. Струпване на керамични съдове в жилище № 1
Fig. 16. Concentration of ceramic vessels, house No. 1

Обр. 17. Фрагменти от глинобитно съоръжение in situ
Fig. 17. Fragments of a rammed clay facility in situ

Обр. 18. Фрагменти от глинобитно съоръжение in situ
Fig. 18. Fragments of a rammed clay facility in situ

Обр. 19. Фрагменти от глинобитно съоръжение и две керамични чаши
Fig. 19. Fragments of a rammed clay facility and two clay cups

Обр. 20. Фрагменти от скара на глинобитно съоръжение

Fig. 20. Fragments of grate of a rammed clay facility

Обр. 21. Подово ниво и керамични съдове in situ в кв. $Е_{36}$

Fig. 21. Floor and ceramic vessels in situ in sq. $Е_{36}$

Обр. 22. Каменен калъп, намерен сред струпването на керамични съдове в жилище № 1
Fig. 22. Stone mould found in the concentration of ceramic vessels, house No. 1

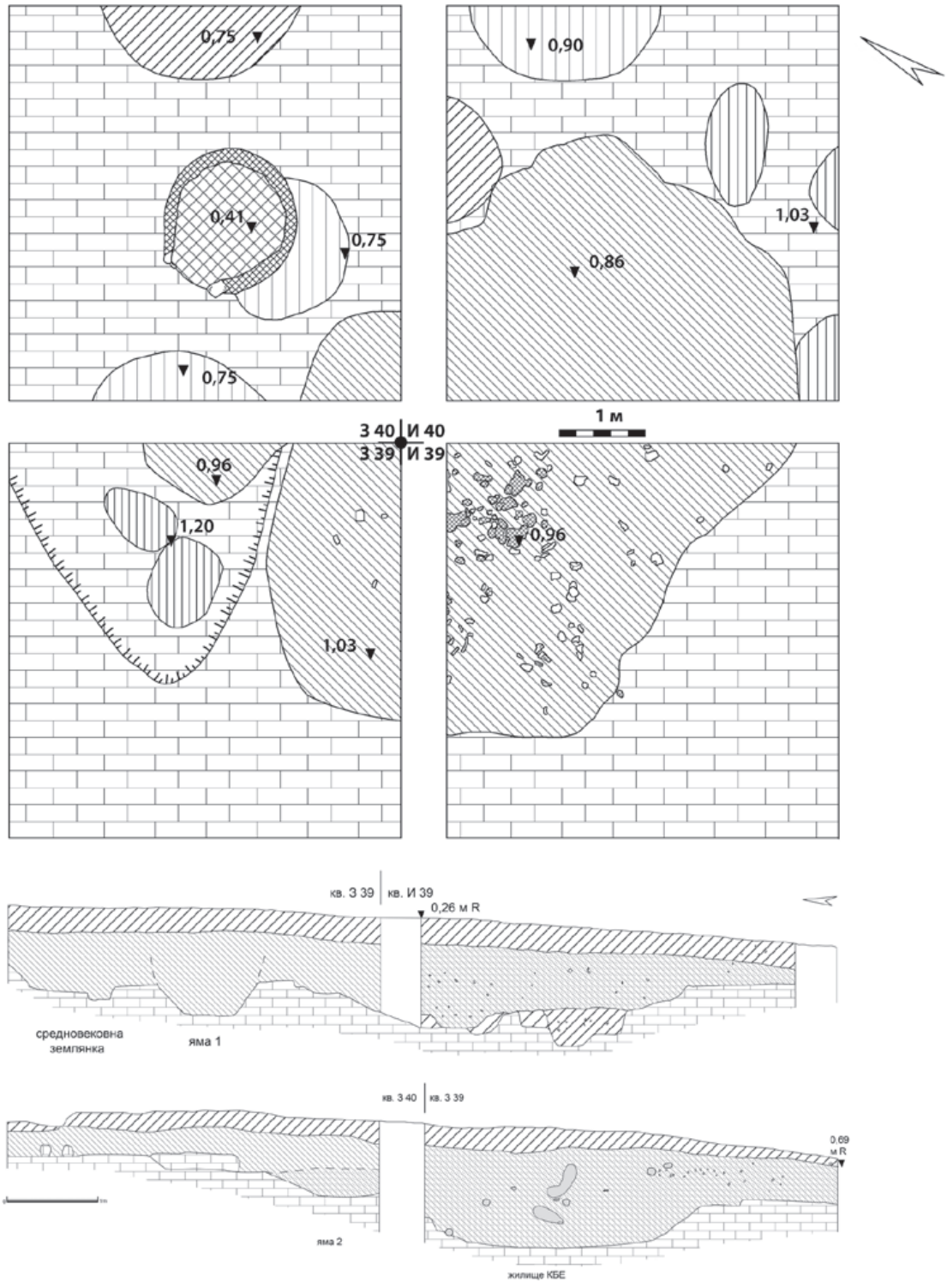
вотински кости със следи от обработка) в кв. $Д_{30-31}$ и $Е_{30-31}$ (обр. 24). Пространството, заемано от археологическите материали, има овална форма и размери 7,60 х 6,87 м. Огнището на жилището е разположено в средата му. За съжаление бе разкрита само западната част на постройката, тъй като тя попада под контролния стратиграфски профил кв. $Е_{30-31}$, който тук е висок повече от 1,50 м. Преждевременното прекратяване на проучванията не позволи неговото пълно разкриване.

При проучване на жилището не бе регистриран компактен пласт от отухлени късове глина, което може да се дължи на различни причини. От една страна е възможно постройката да не е опожарена, но също така не е изключено този пласт да е транспортиран с цел разчистване на терена. Сравнението на дълбочините, на които се разкриват археологически материали от КБЕ в кв. $Д_{30}$, показва, че тук са регистрирани две нива – първото (по-ранното) е това на жилището, а второто се състои от разпръснати из културния пласт фрагменти от съдове и животински кости. Те покриват руините на структурата, което прави сигурно предположението, че структурата може да се отнесе към първата фаза на обитаване. Разликата в нивата възлиза на около 20 см. Това показва, че след разрушаването на постройката културният пласт е продължил да нараства, но не се забелязва промяна в материалната култура.

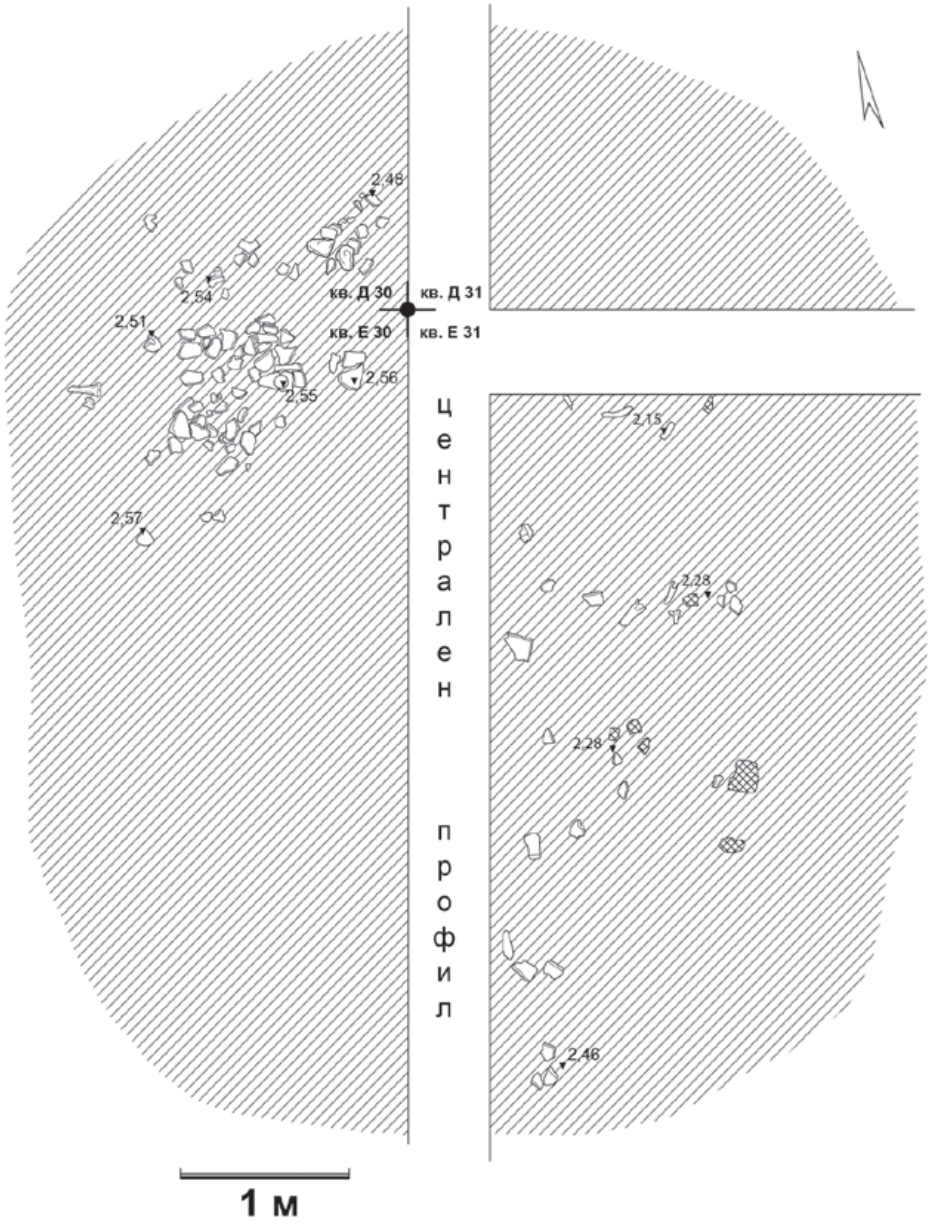
За пространственото разпределение в жилището могат да се направят ограничени заключения, базирани на позицията на намерените в него материали. Покрай западната стена явно е имало тъкачен стан, за което говорят намерените глинени и каменни тежести. В близост е разкрит голям глинен съд хранилище (питос) с височина около 0,60 м. До северната стена са намерени някои инструменти от кост – две шила и костен предмет, използван за заточването им. Така може да се предположи, че най-общо в северозападната половина на постройката са практикувани различни

дейности като тъкачество и изработка на дрехи от текстил и кожа за нуждите на обитателите му.

Най-вероятно с това жилище може да се свърже и едно частично запазено огнище в кв. $Ж_{30}$, което отстои на 5 м в южна посока (*infra*). То би могло да се използва от домакинството при подходящи климатични условия.

Обр. 23. Жилище № 2, план и профили
Fig. 23. House No. 2, plan and cross-sections

Обр. 24. План на жилище № 3. Керамични съдове in situ
Fig. 24. Plan of house No. 3. Ceramic vessels in situ

* * *

Състоянието на проучванията на КБЕ в България позволява сравняването на проучените наземни постройки с такива от други археологически обекти. В географски смисъл най-близките до с. Белокопитово са проучени от А. Гоцев и неговия екип при съседното с. Панайот Волово. Те също имат колово-плетова конструкция и стени, измазани с глина (Гоцев, Петрова, Гатев 2013, 107).

На север край гр. Тутракан в местността Гяур пунар чрез сондаж частично е проучено жилище с колово-плетова конструкция. В краткото описание се споменава наличието на отухлени късове от глинената замазка на стените. Подовото ниво не е ясно описано. Определено е като компактен слой от тъмнокафява почва. За съжаление в публикацията не е споменат нито съставът, нито характерът на културния пласт на обекта (Alexandrov et al. 1998, 7).

В по-старата литература такива са съобщени и от В. Миков. Обектът е разположен при Ново село в местността Тухларниците и за съжаление е унищожен. При посещението си на място авторът установява, че селището е еднослойно и е имало площ около 20 дка. Жилищата са разпръснати. Те имат колово-плетова конструкция и стени, измазани с глина. Намерени са и следи от огнища – основно късове от замазката им (Миков 1970, 49).

Ценна информация за начина на изграждане на жилищата от КБЕ дава и една опожарена постройка от Харманли в Югоизточна България (Игнатов, Кънчева-Русева 2007, 122)[5]. Подът се състои от пласт трамбована почва. Вътрешната организация на пространството също намира аналогии в Белокопитово – керамичните съдове са разкрити в югозападната половина на постройката. Диаметърът на използваните дървени стволове за изграждане на стените варира между 0,10 и 0,18 м.

По отношение на общия план на жилище № 1 най-близкият паралел произхожда от селището край Чепинци, Софийско, където всички къщи имат овален план (Христова, Петрова 2016, 176). С овална форма са и някои КБЕ жилища от Копривлен, но те се отличават с каменен цокъл на стената (Alexandrov 2002, 65 – 66).

Накрая следва да се спомене и един по-ранен обект край с. Владиня, Ловешко, проучен от колектив археолози от РИМ – Ловеч и НАИМ (Валентинова, Гущераклиев, Иванов 2020, 388). На пръв поглед обектът е доста по-ранен, но втората му фаза на съществуване (1976 – 1872 cal. BC) се доближава до ранната фаза на селището край Белокопитово. Там са разкрити няколко жилища с колово-плетова конструкция и стени, измазани с глина. Те имат огнища с относително тънка замазка. В близост са проучени навеси и пещи (Валентинова, Гущераклиев, Иванов 2020, 390). Прави впечатление, че жилищата и навесите са по-гъсто разположени в сравнение с тези от Белокопитово. Огнищата в постройките са изградени по сходна технология – замазката с дебелина от 1,5 – 2 см е положена направо върху терена. Липсват добре изградени подложки. В някои случаи под замазките се откриват отделни камъчета и керамични фрагменти (Валентинова, Гущераклиев, Иванов 2020, 390).

Напоследък количеството на полувкопаните жилища се увеличава. Наред с посочените от И. Бабаджанов аналогии от Плиска, Пет могили и Могошещ, Румъния (Бабаджанов 2019, 16 – 17), тук може да се посочат и три наскоро обнародвани структури от землището на несъществуващото вече с. Овчарци, община Раднево (Vasileva 2021, 85 – 86; Кънчева-Русева 2021). Прави впечатление използването на идентичната технология за изкопаване на структурите, както и наличието на една по-голяма яма, която се интерпретира като зимник.

2. Огнища

При проучването на селището край Белокопитово са разкрити четири огнища, от които три могат да се интерпретират като самостоятелни – т. е. те не могат да бъдат свързани с някое от жилищата.

Първото от тях се намира в кв. $Л_{31}$. Има почти кръгла форма (обр. 25) с диам. 0,60 м. Основата е изработена от глина, примесена с варовик, което ѝ придава голяма здравина. Явно е използвано по-продължително време, защото има две последователни измазвания. Те са дебели по 2,5 см. В дълбочина под първата замазка следва слой от пречистена глина, която се е отухлила от високата температура. Огнището няма подложка от камъни или керамични фрагменти. В центъра му е разкрито

[5] Искам да изкажа искрената си благодарност на Т. Кънчева-Русева, която ми позволи да използвам непубликувана информация от дневниците на проведените от нея и В. Игнатов проучвания.

„стълбче“ от отухлена глина, забито до 0,15 м във втория пласт глина, отухлена до оранжево (обр. 26).

Второто огнище отстои на 5 м южно от жилище № 3 (*supra*). За съжаление то е частично запазено (обр. 27). От замазката е останала само част от западната периферия. Тя е сиво-бяла на цвят и има дебелина от около 2 см. За формата и размерите на съоръжението може да се съди по пласта от отухлена глина, който е разкрит под нея. Така може да се каже, че структурата е имала овална форма с диам. около 0,77 м. Пластът отухлена глина достига до 5 см дебелина. Отново не е регистрирана подложка.

Останалите две огнища са изградени близо едно до друго в кв. $Н_{30}$ и могат да се разглеждат като един комплекс (обр. 28). Северозападно от по-малкото огнище са разкрити лошо запазени късове от отухлена глина с отпечатъци от плет. В близост са намерени фрагменти от грубо изработени керамични съдове. Може да се допусне, че поне едно от двете съоръжения е било покрито с лека конструкция – навес[6]. Сходна ситуация е разкрита на съседния обект при с. Панайот Волово, където около такива съоръжения са разпръснати и множество животински кости. Огнищата се свързват с рухнала постройка с лошо запазени късове от отухлена глина от стените. Поне една от тях е маркирана чрез един ред от колове с диам. около 20 см (Гоцев, Петрова, Гатев 2013, 108). В кратката публикация тази постройка не е интерпретирана като жилище и така може да се допусне, че отново става дума за неособено солиден навес.

Съдейки по запазените останки, може да се предположи, че северното огнище е имало елипсовидна форма, за което може да се съди по относително добре запазената дъга на северната му страна. В момента на разкриване размерите му възлизат на 0,80 х 0,60 м. В близост са разчистени отухлени глинени късове от рухнала стена, чиято конструкция не е била особено солидна.

Южното огнище най-вероятно е имало кръгла форма, но периферията му е унищожена. Размерите му възлизат на 0,76 х 0,88 м. Североизточно от двете съоръжения лежи керамичен съд *in situ*. Замазката на огнищата има сиво-бял цвят на повърхността, а в дълбочина тя е оранжева. Няма подложка, което повтаря конструкцията на вече описаните по-горе съоръжения от този вид (обр. 29 – 30).

В заключение може да се каже, че обитателите на селището от Белокопитово изграждат огнищата си без подложка, направо върху древния терен. Първоначално се натрупва пласт от глина с дебелина до 5 – 8 см, върху който се полага замазка с дебелина до 2,5 см. Тя се състои от смес на глина с варовик, което ѝ придава изключителна здравина.

II. Вкопани археологически структури

1. Ров

Ровът е регистриран чрез геомагнитни измервания в сектор Север през 2017 г. Така бе установено, че има дължина 153 м. Поради ограниченото финансиране през 2019 г. той е частично проучен чрез залагане на сондажи в различни участъци на трасето му.

Съоръжението е вкопано по ръба на малка падина и описва широка дъга, отворена на югоизток (обр. 4). Направените стратиграфски наблюдения позволяват да се каже, че на север и североизток от трасето му няма културен пласт, т. е. ровът частич-

[6] В първичната публикация (Лещаков, Василева, Джанфезова 2016, 167) структурата е интерпретирана като жилище. Разширяването на изворовата база с проучване на навеси при селищата от Летница, Владиня и Панайот Волово позволява прецизиране на интерпретацията на тази ситуация.

Обр. 25. Огнище в кв. Л$_{31}$
Fig. 25. Hearth in sq. Л$_{31}$

Обр. 26. Разрез на огнището в кв. Л$_{31}$
Fig. 26. Cross-section of hearth in sq. Л$_{31}$

Обр. 27. Огнище в кв. Ж$_{30}$
Fig. 27. Hearth in sq. Ж$_{30}$

Обр. 28. Огнища в кв. М – Н$_{30}$
Fig. 28. Hearths in sq. М – Н$_{30}$

Обр. 29. Разрез на северното огнище в кв. $Н_{30}$
Fig. 29. Cross-section of the northern hearth in sq. $Н_{30}$

Обр. 30. Разрез на южното огнище в кв. $Н_{30}$
Fig. 30. Cross-section of the southern hearth in sq. $Н_{30}$

но ограждa обитаемата площ на селището. Понастоящем в различните сектори на трасето той има различна дълбочина. Това най-вероятно се дължи на съвременната обработка на терена, която е транспортирала част от почвата надолу по склона. За това говори значителното изтъняване на почвения слой над льоса, регистрирано в сондажи №№ 6 – 9. Реалната дълбочина и форма на съоръжението може да се предположи по данните от сондаж № 1. Там ровът има V-образно сечение и дълбочина 0,87 м. Той е имал дълга употреба и най-малко едно почистване на дъното. При тази операция трасето е изместено встрани, успоредно на първоначалното (обр. 32). Ширината на съоръжението възлиза на 3,72 м, което вероятно е резултат от почистването или повторното му вкопаване. Вероятно първоначалната ширина на рова е била по-малка. За съжаление почвата, запълваща рова, е хомогенна и не позволява разграничаването на двете фази преди достигане на льосовия пласт.

Най-вероятно вкопаването на рова е станало след основаване на селището. В сондаж № 1 бе установено, че то частично засяга три по-ранни ями от същата епоха. Горната част на структурата също така частично унищожава долните нива на пласта от бронзовата епоха (обр. 31. 1 – 2). След изоставянето си ровът е запълнен с кафява до сиво-кафява почва и животински кости. Фрагментите от керамични съдове, намерени в него, са по-скоро изключение. В по-късен момент на същото място (по данни от сондаж № 1) са вкопани няколко ями. В сондаж № 6 трасето на съоръжението е частично унищожено при вкопаването на землянка от Ранното средновековие. В заграденото пространство засега са установени само вкопани структури – ями и едно по-голямо съоръжение, вероятно полувкопано жилище.

Археологическите материали, намерени в резултат на проучването му, са малко. Преобладават животинските кости от говеда, свине и коне. Фрагментите от керамични съдове са с малки до средни размери и са малко като количество.

Най-близката аналогия на разглежданото съоръжение е проучена отново по трасето на АМ „Хемус“ край съседното с. Панайот Волово от екипа на доц. А Гоцев (НАИМ – БАН). Ровът има форма на полукръг, т. е. отново не е затворен и е относително плитък (поне това, което е запазено в стерилната основа). Запълнителят му е сходен с този при Белокопитово – сиво-кафява почва, примесена с въгленчета, животински кости и керамични фрагменти. Ровът заобикаля пространство, в което са проучени неуточнен брой ями (Гоцев, Петрова, Гатев 2013, 107).

Може да се предположи, че и двата рова са имали за цел да предпазват селищата от наводнения, като отвеждат настрани дъждовните води.

2. Ями

Тези археологически структури са засвидетелствани с най-много представители. Ями са проучени в различни части на обекта. Най-често те са локализирани в периферните му зони. Прави впечатление пълното им отсъствие в пространството между жилищата, навеса и разкритите огнища (кв. $Н_{30}$ и $Л_{31}$). Обяснението е просто, ако се вземе предвид, че това е зоната на най-интензивно движение на обитателите на селището. Аналогична ситуация е документирана и при проучванията на по-късното селище по трасето на северната скоростна тангента край София (Hristova 2020, 120).

Ями в сектор Център

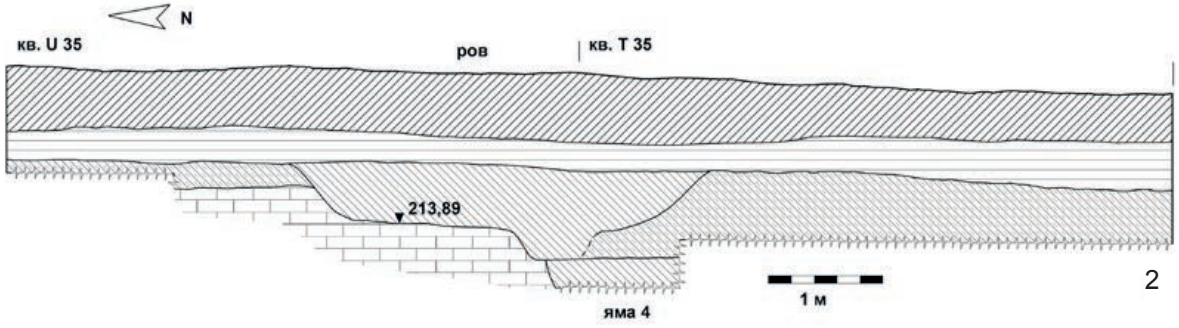
Яма северно от жилище № 1

Ямата се намира в кв. $Г_{35}$ (обр. 33). Запълнена е с деструкции от стените на почти цял питос, деформиран от високата температура[7]. Структурата има почти кръгла форма с диаметър 1,50 м. Стените на ямата са кòси, а дъното е конкавно. Дълбока е 0,60 м.

[7] Вж. публикацията на К. Лещаков в този том.

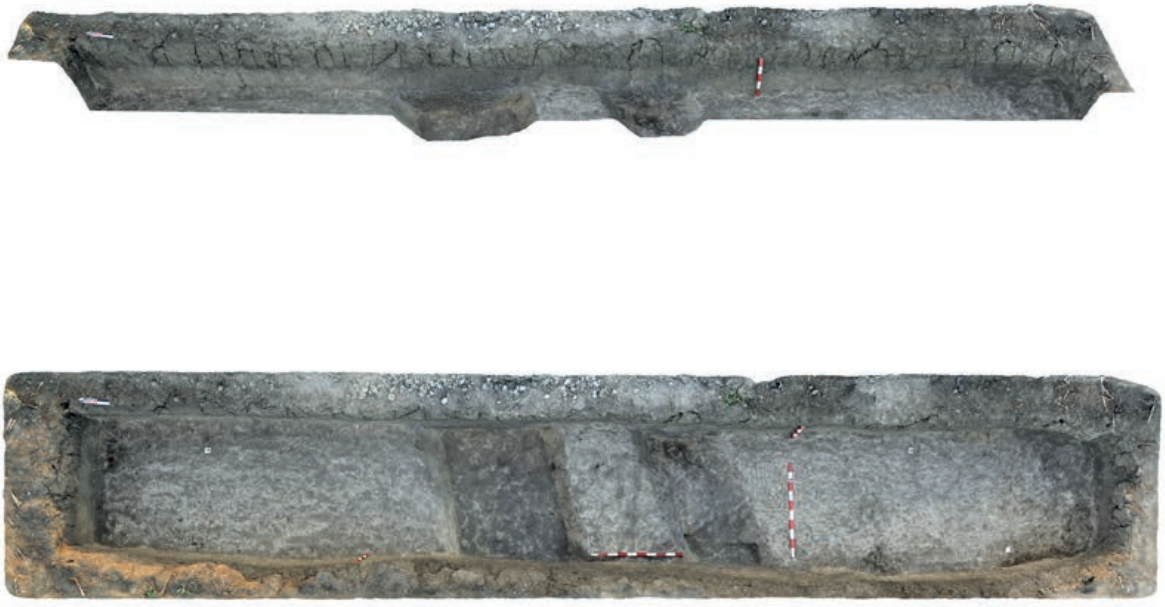
1

2

Обр. 31. 1. Трасе на рова и ями в сондаж № 1 и 2. Източен стратиграфски профил на сондаж № 1

Fig. 31. 1. Route of the ditch and pits in trenches Nos. 1 and 2. Eastern cross-section of trench No. 1

Обр. 32. Двата периода в използването на рова в сондаж № 9

Fig. 32. The two ditch phases in trench No. 9

Трябва да се отбележи, че присъствието ѝ в тази зона на селището е по-скоро изключение. След изкопаването си тя веднага е била запълнена с деструкции от опожареното жилище № 1, т. е. не е била отворена дълго време и не е представлявала препятствие при придвижване на древните обитатели.

Ями в близост до жилище № 2

На изток от жилище № 2, но в непосредствена близост до него са регистрирани и проучени единадесет ями (обр. 23). Пет от тях попадат в кв. $И_{40}$, три в съседния $З_{40}$, а останалите в кв. $З_{39}$. Имат кръгъл или елипсовиден отвор. От тях по-големи са ямите покрай източните страни на кв. $И_{30}$ и $З_{40}$, чийто диаметър възлиза на 2 – 2,10 м. Всички структури имат форма на пресечен конус и равно дъно. Дълбочината им варира между 0,25 и 0,52 м. Може да се каже, че горните части на ямите са унищожени през Средновековието при изграждането на две пещи и землянка в кв. $З_{39}$ и $З_{40}$. Запълнени са с тъмнокафява почва, животински кости и фрагменти от керамични съдове. Като цяло количеството на археологическите материали е малко, а в някои случаи отсъстват.

Ями в сектор Север

При проучването на площите на север от трасето на АМ „Хемус“ ями бяха регистрирани в сондажи №№ 1 – 3.

Сондаж № 1

При проучването на рова в сондажа бяха регистрирани пет ями (обр. 31). Те имат неправилна овална, а в някои случаи елипсовидна форма на отворите. Диаметрите им варират от 0,54 до 1,25 м. Ями №№ 1 – 3 са запълнени с почва, идентична на тази в рова. Може да се предположи, че са по-късни от него. Останалите две се характеризират с кафява или светлосиво-кафява почва, различна от тази в рова. Те са частично унищожени при прокопаването му. От тях са проучени №№ 3 и 4.

Яма № 3 е регистрирана на границата на льоса и е вкопана в него едва на 15 см. Дъното е равно, а стените са кòси. Стените на яма № 4 също се спускат косо в дълбочина. В тях не са намерени археологически материали.

Сондаж № 2

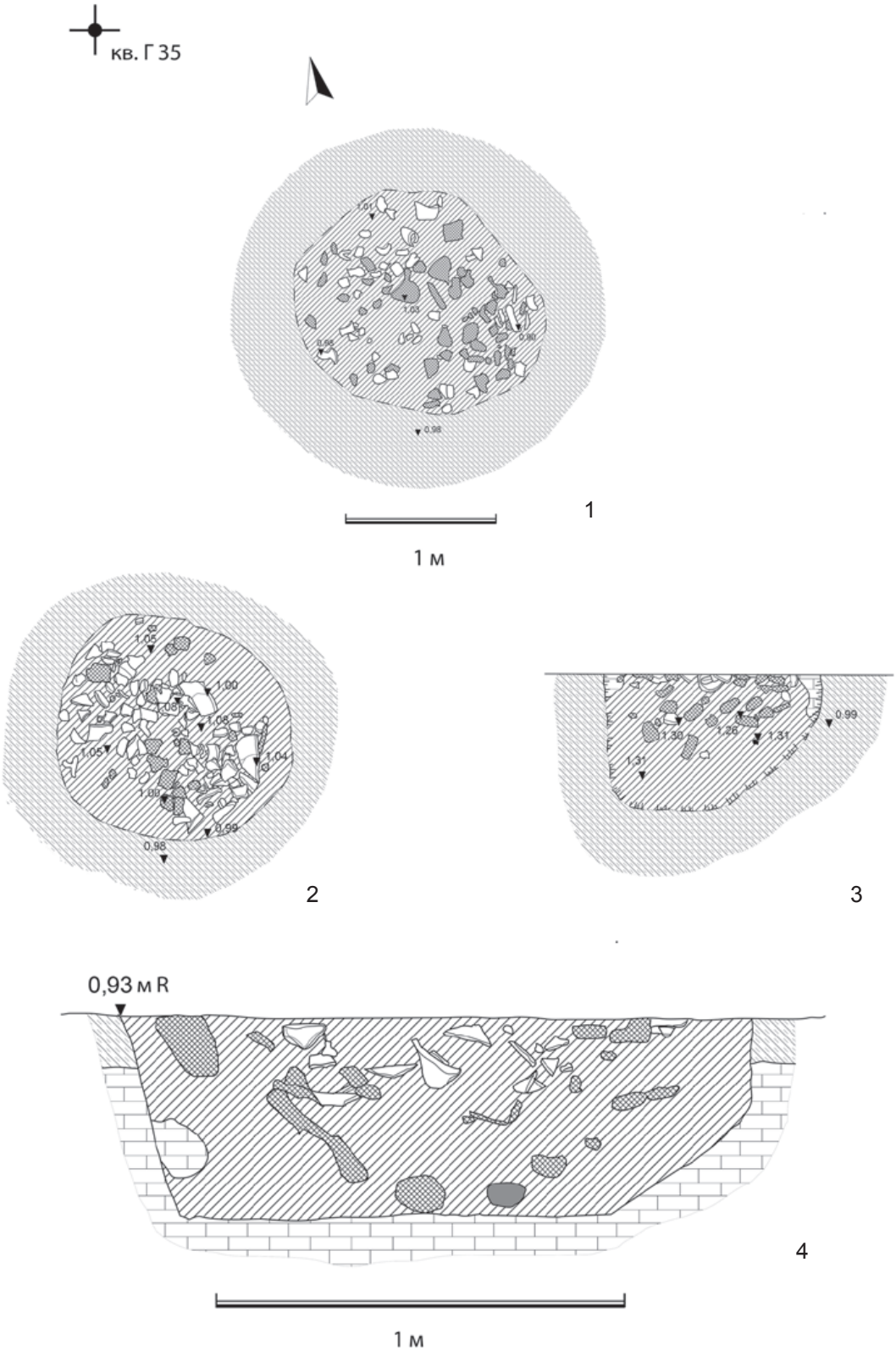
Яма № 1

Тази яма е разкрита при достигане на стерилното ниво в сондажа, южно от голямата вкопана структура в кв. $М_{29-32}$ и N_{29-31} (обр. 4; обр. 34). Тя има диаметър 0,62 м и почти кръгла форма. Запълнена е с бежово-кафява почва, идентична с цвета на културния пласт. На дъното на ямата са разкрити два черепа от млади свине, положени един до друг с мандибулите, обърнати нагоре (обр. 35. 3). Между тях са намерени керамични фрагменти от КБЕ. Разкритата ситуация е уникална за селището при Белокопитово и отличава тази яма от всички останали.

Яма № 2

Тази яма частично нарушава голяма вкопана структура с правоъгълна форма, регистрирана с геомагнитни измервания в кв. $М_{29-32}$ и N_{29-31} (*infra*). Това е довело до уеднаквяване на пълнежа на двете съоръжения и регистрирането на яма № 2 бе възможно едва при достигане на льоса (обр. 34. 3; 35. 4). Отворът на ямата има почти кръгла форма с диаметър в посока изток – запад 1,37 м. Запълнена е със сиво-кафява почва. При проучването на структура бе установено, че диаметърът ѝ намалява към дъното на етапи, като по този начин са оформени „стъпала“. Различени са два етапа на запълване. Първият е маркиран от слой от тъмнокафява до черна почва, който има неравномерна дебелина от 0,30 до 0,50 м. Вторият, по-късен пласт, се състои от сиво-кафява почва, примесена с малки въгленчета и има дебелина 0,40 – 0,42 м.

Наблюденията на източния стратиграфския профил на сондажа показаха, че във вече запълнената яма № 2 са вкопани ями №№ 2А и 2В. Те са по-малки и са запълнени с кафява до тъмнокафява почва. Отворите им са регистрирани на кота 211,80

Обр. 33. Нива на запълване и стратиграфски профил на яма № 1 в кв. $Г_{35}$; 1. Ниво на регистриране; 2. Второ ниво на запълване; 3. Трето ниво на запълване в западната половина на ямата; 4. Стратиграфски профил

Fig. 33. Stages of filling and cross-section of pit No. 1 in sq. $Г_{35}$: 1. Uppermost layer; 2. Second fill level; 3. Third fill level in the western half of the pit; 4. Cross-section

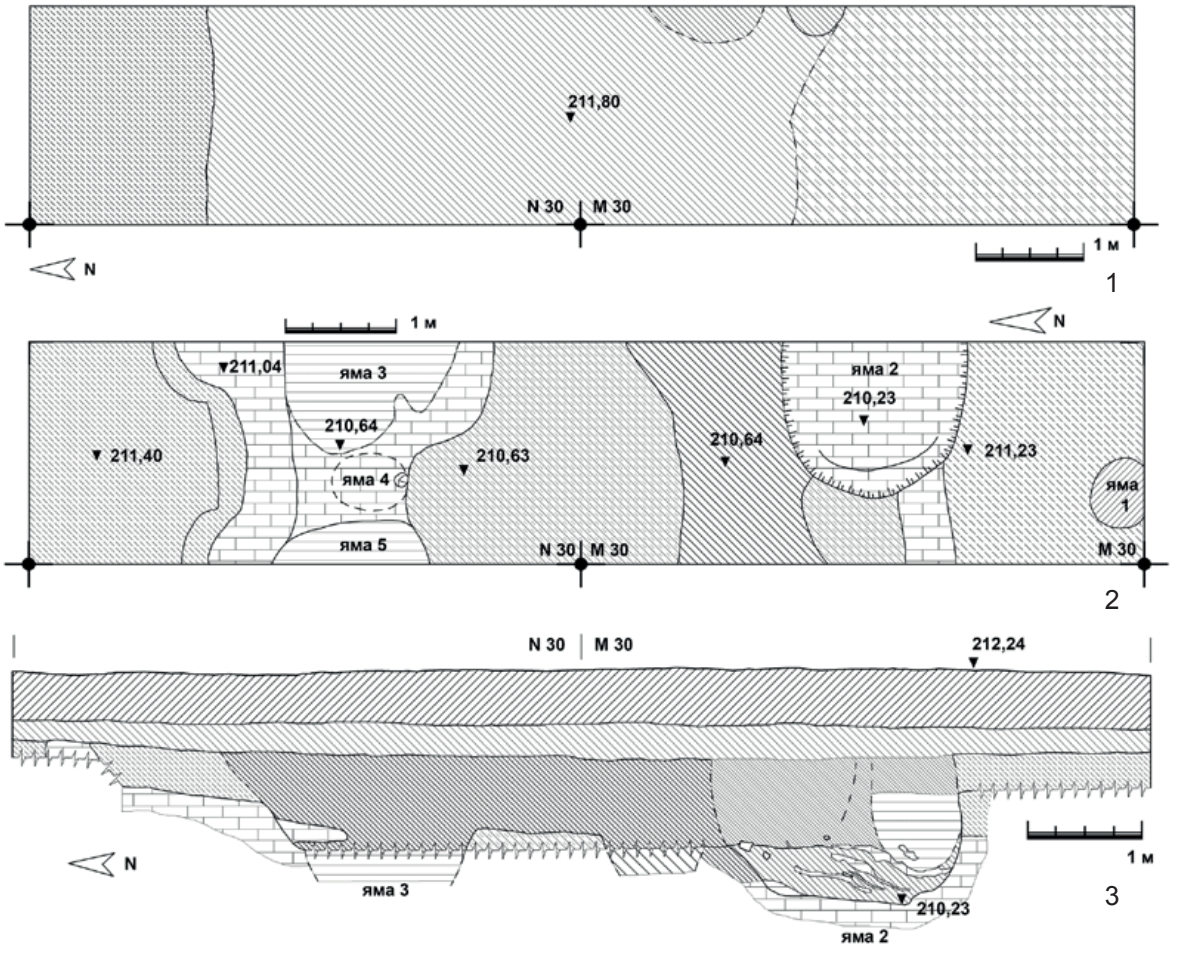
м. Яма № 2А има елипсовидна форма с диам. 1,04 м и дълб. 1,10 м. Дъното ѝ е равно. Яма № 2В има диам. на отвора 0,54 м и дълб. 1,32 м. Дъното ѝ е конкавно. Археологическите материали в тези структури са малко като количество – керамични фрагменти и животински кости.

Сондаж № 3

В южния край на траншеята частично е проучена яма с дълбочина 0,50 м. Тя е по-интересна, защото диаметърът ѝ нараства в дълбочина. Може да се свърже с втория период на обитаване на селището, тъй като нивото, от което е вкопана, попада в горната половина на пласта от КБЕ. Археологическите материали в нея отново са с ниска концентрация.

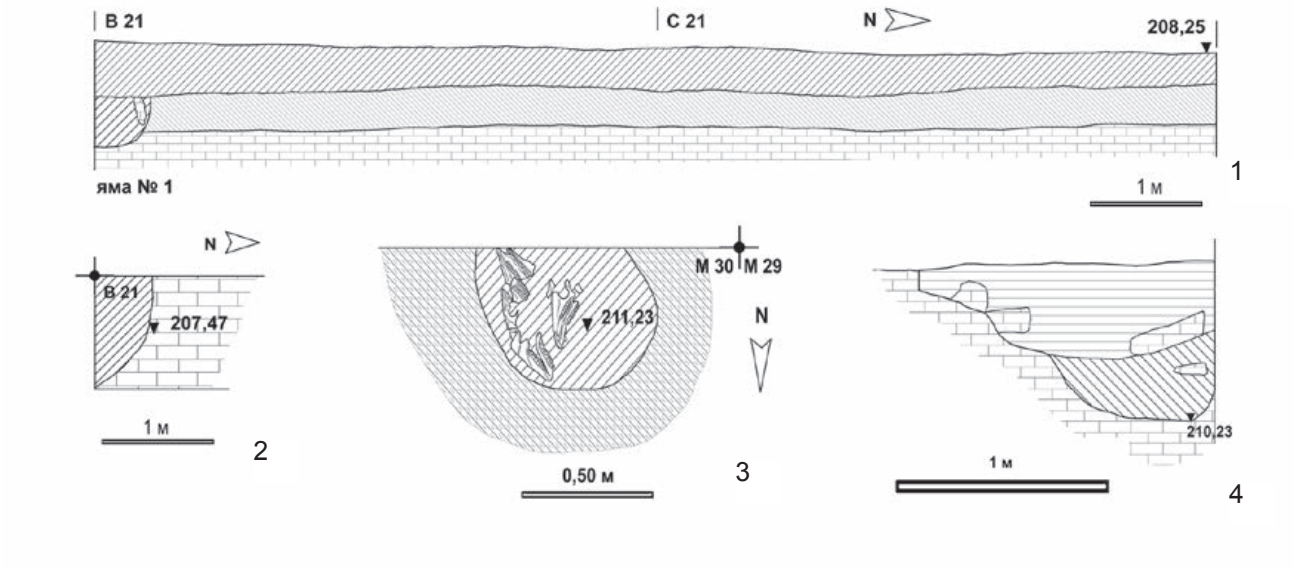
Ями в сектор Запад

През 2015 г. бе установено, че по време на изграждане на мостово съоръжение на западния бряг на р. Белокопитовска са засегнати и частично унищожени няколко вкопани археологически структури. След оформяне на стратиграфски профил и неговото документиране (обр. 5; обр. 36) бе свикана комисия от Министерство на кул-

Обр. 34. Вкопана структура в сондаж № 2: 1. Ниво на регистриране; 2. Ями на дъното на вкопаната структура; 3. Източен стратиграфски профил на сондажа

Fig. 34. Dug-in feature in trench No. 2: 1. Level of detection; 2. Pits at the base of the excavated feature; 3. Eastern cross-section of the trench

Обр. 35. Яма № 1 в сондаж № 3: 1 – 2. Хоризонтален план и профил; 3. Два свински черепа на дъното на яма № 1 в сондаж № 2; 4. Стратиграфски профил на яма № 2 в сондаж № 2

Fig. 35. Pit No. 1 in trench No. 3: 1 – 2. Plan and cross-section; 3. Two pig skulls on the base of pit No. 1 in trench No. 2; 4. Cross-section of pit No. 2 in trench No. 2

турата. По нейно предписание бе заложен сондаж с квадратна форма и размери 4,80 х 4,80 м, с цел да се установи видът, контекстът и хронологическата принадлежност на засегнатите съоръжения. В резултат са проучени дъната на землянка от Ранното средновековие и на общо осем ями (обр. 37). Последните имат овална, почти кръгла форма и са вкопани в льоса. За разлика от другите сектори на обекта тук ямите са по-гъсто разположени и се пресичат взаимно. Важно е наблюдението, че вкопаването на жилище № 7 от Ранното средновековие частично унищожава една от тях – № 8. Регистрирането на тези структури показва, че животът на това място продължава и в западна посока по северния бряг на р. Мътнишка и западния бряг на р. Белокопитовска. За съжаление част от терена понастоящем е затрупан с преотложена почва и строителни отпадъци от строежа на АМ „Хемус“, което затрудни археологическите проучвания.

Диаметърът на ямите варира между 1,40 и 2,30 м, а дълбочината им от 0,05 м до 0,70 м, т. е. може да се каже, че са проучени само техните дъна. Запълнени са със светла сиво-кафява почва, идентична с културния пласт, поради което не са различени на по-високо ниво. Дъната им са конкавни. Подобно на вече описани структури от други части на обекта и в тези няма археологически материали. Керамични фрагменти от КБЕ са намерени само в яма № 8. Тук бе взета проба за радиокарбонно датиране, която има стойност 1527 г. пр. Хр.

Вкопана структура с неопределени функции

Вкопана структура с неопределено предназначение е регистрирана при извършените геофизични измервания в площите на север от трасето на магистралата. Геомагнитната аномалия има приблизително правоъгълна форма, ориентирана с дългите си страни в поска изток – запад. Тя има ширина 5,50 м и дължина 20 м. Поради ограниченото финансиране бе частично проучена чрез сондаж с размери 10 х 2 м, който я пресича в посока север – юг (обр. 4, сондаж № 2; обр. 34). По време на

Обр. 36. Местоположение на засегнатите от строителите археологически структури южно от трасето на магистралата

Fig. 36. Location of the archaeological features affected by the construction work to the south of the highway

Обр. 37. Дъна на ями западно от разрушената средновековна землянка
Fig. 37. Bases of pits situated to the west from of the destroyed Medieval pit house

проучването на сондажа бе установено, че става дума за голямо съоръжение с ко́си стени и равно дъно. Вкопаването на структурата започва на 0,20 м под горната граница на пласта от КБЕ или на 0,80 м от съвременната повърхност. Съоръжението има успоредни страни и дълбочина 0,65 м от нивото на засичане. То прерязва долната половина на пласта от КБЕ и навлиза на 0,25 м в стерилната основа. На дъното му са регистрирани четири ями (№№ 2 – 5). Като цяло описваната ситуация се доближава значително до тази при жилище № 2, но малката площ на проучване не позволява окончателни заключения.

Археологическите материали от структурата са незначителни. Фрагментите от керамични съдове са с малки до средни размери и в по-редки случаи големи. Те са от гърнета и купи. Намерените животински кости принадлежат на различни видове като говедо, коза, кон и свиня[8].

Накрая може да се обобщи, че селището от Белокопитово, макар и непълно проучено, дава важна информация за живота в региона на Шуменското плато през първата половина на КБЕ. То е неукрепено. Жилищата са разположени на известни

[8] Животинските кости са анализирани от доц. Д. Костов от Тракийски университет – Стара Загора.

разстояния едно от друго. Между тях са направени огнища под открито небе или под навес. До момента са засвидетелствани два различни вида постройки – полувкопани и наземни.

В периферията на селото са концентрирани множество ями, които могат да бъдат интерпретирани като боклучни. В северната периферия на обитаваната територия културният пласт е тънък и се отличава с ниска концентрация на археологически материали. Този регион е ограден от ров, на север от който наслояванията от бронзовата епоха напълно изчезват.

Може да се каже, че животът в селището има две ясно изразени фази. Така е според данните от жилища №№ 2 и 4, от голямата вкопана структура в сондаж № 2 и рова, които пресичат и частично унищожават по-ранни ями, а също и от жилища №№ 1 и 3. Те могат да се определят като по-ранни на базата на стратиграфската си позиция. Първата фаза бележи основаването на селището и е маркирана от наземни жилища с колово-плетова конструкция, а втората – с появата на полувкопаните жилища.

В рамките на селището са отливани бронзови сечива с малки размери (обр. 38). В културния пласт са намерени и метални предмети – връх за сърп, метална апликация и игла за шиене (обр. 39). Интересно, че апликацията намира аналогии в един на пръв поглед отдалечен регион в северозападната периферия на Балканския полуостров (Vinski-Gasparini 1973, T. 45, 13. 17; T. 66, 31; T. 96, 34 – 35) и засега може да се отнесе към втората половина на КБЕ у нас.

Чрез няколкото прешлена за вретено е засвидетелствана изработката на платове (обр. 40). Към тази група находки биха могли да се включат и някои костени предмети (обр. 41. 1 – 3, 6), които биха могли да се използват за чепкане на вълна (Усачук, Горошников, Мимоход 2023, 44 и сл.). Обработката на кожи е регистрирана на базата на специализиран инструмент, изработен от животинска *scapula* (обр. 41. 8). Засега повечето такива инструменти са намерени на север от р. Дунав – в Румъния и Молдова (Leahu 1967, 66; Lazarovici, Boroffka 2010, 280) и за тях има само една обобщаваща статия (Bălăşescu, Dietrich 2009).

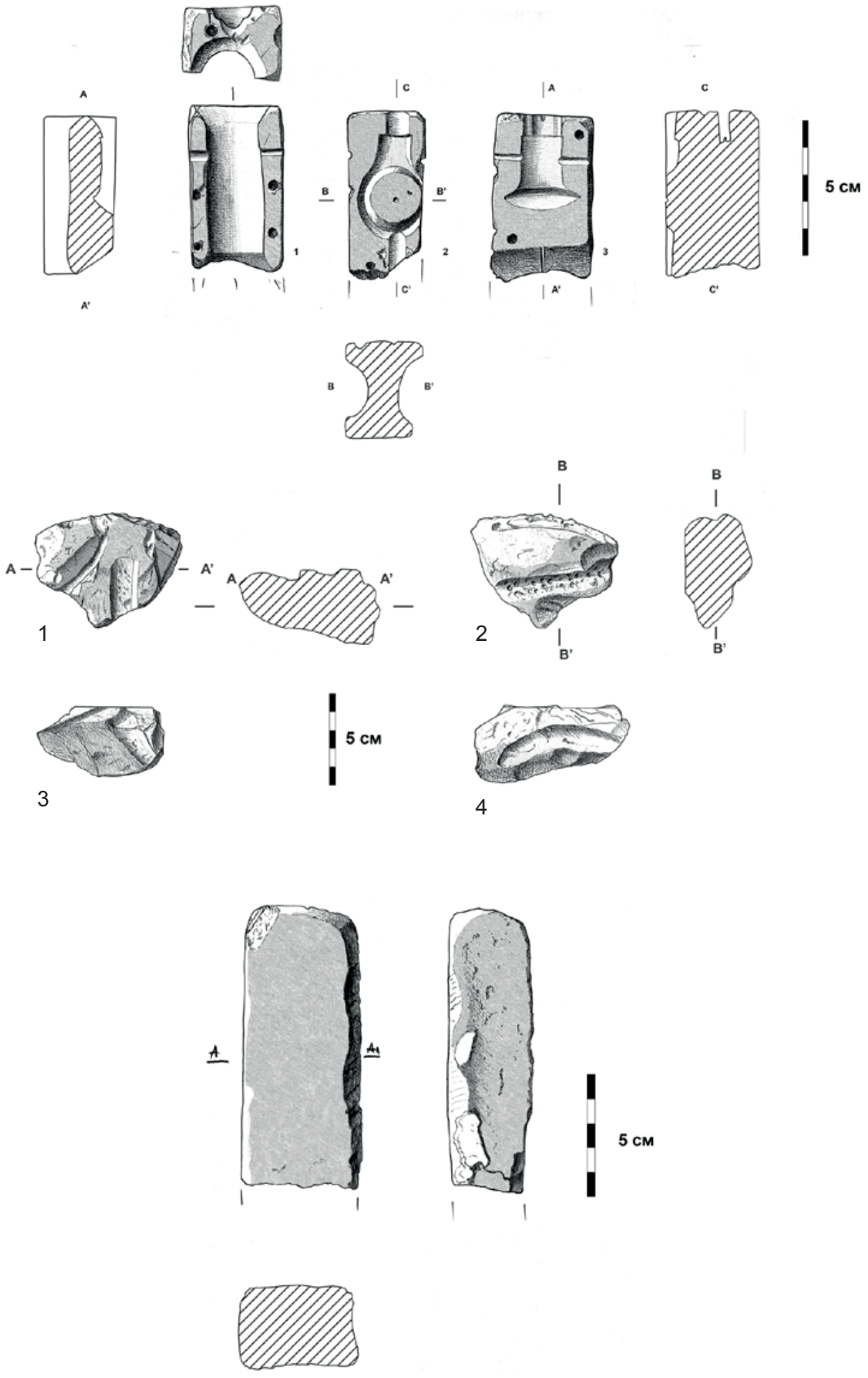
Скотовъдството е представено с отглеждането на говеда, кози и свине. Намерените псалии (обр. 41. 7, 9) и конски кости показват, че конят е използван, може би, като ездитно или по-вероятно – като впрегатно животно.

За времето, в което е съществувало селището до Белокопитово, можем да съдим от радиокарбонните дати. Те са три. Две произхождат от пласта в кв. $И_{40}$ и $Д/Е_{33}$ и една – от яма № 8 в западната част на обекта. И трите дати имат близки стойности, предоставящи информация за акумулирането на културния пласт: 1529 cal. BC с 95,4% степен на вероятност (кв. $И_{40}$) и 1499 cal. BC със степен на вероятност 95,4% (кв. $Д/Е_{33}$)[9]. Третата дата е от яма № 8, т.е. има напълно сигурен контекст и стойност 1527 cal. BC със степен на вероятност също 95,4%[10]. С необходимата доза предпазливост може да приемем, че датите посочват времето на обитаване на това място – в последната третина на XVI в. пр. Хр. и самото начало на XV в. пр. Хр. Напълно е възможно обаче животът да е продължил не задълго и след това. След изоставянето на селището при Белокопитово мястото не е обитавано през следващите столетия на II хил. пр. Хр., както и през РЖЕ.

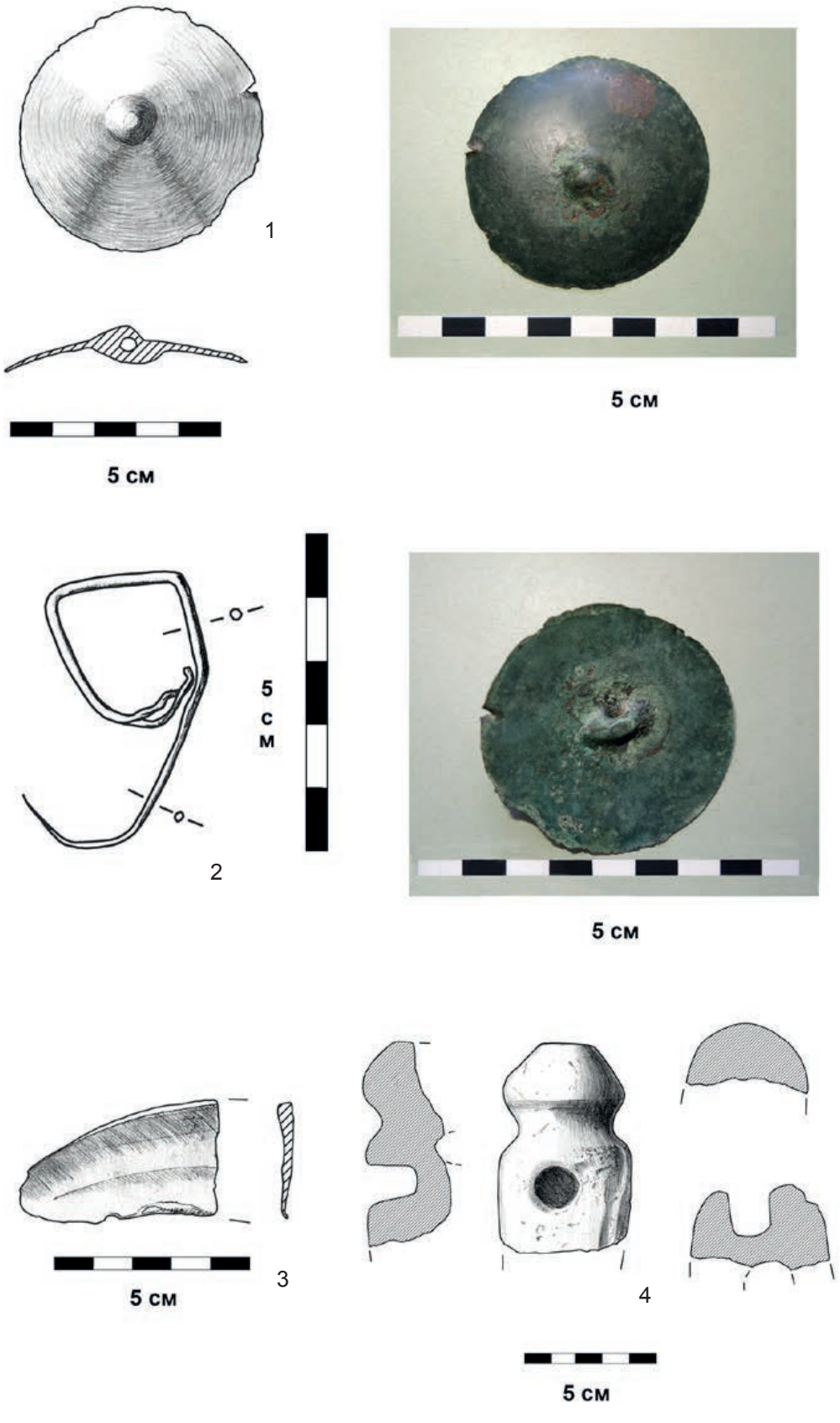
Така описаното накратко селище има множество прилики с други обекти в Северна и Южна България, а и в Южна Румъния. Някои от тези археологически обекти

[9] Датите са получени от проби, анализирани в Laboratory Radiocarbon Dating the University Museum, the University of Tokyo по проект на д-р М. Семото. Авторът изказва своята благодарност за възможността те да бъдат съобщени.

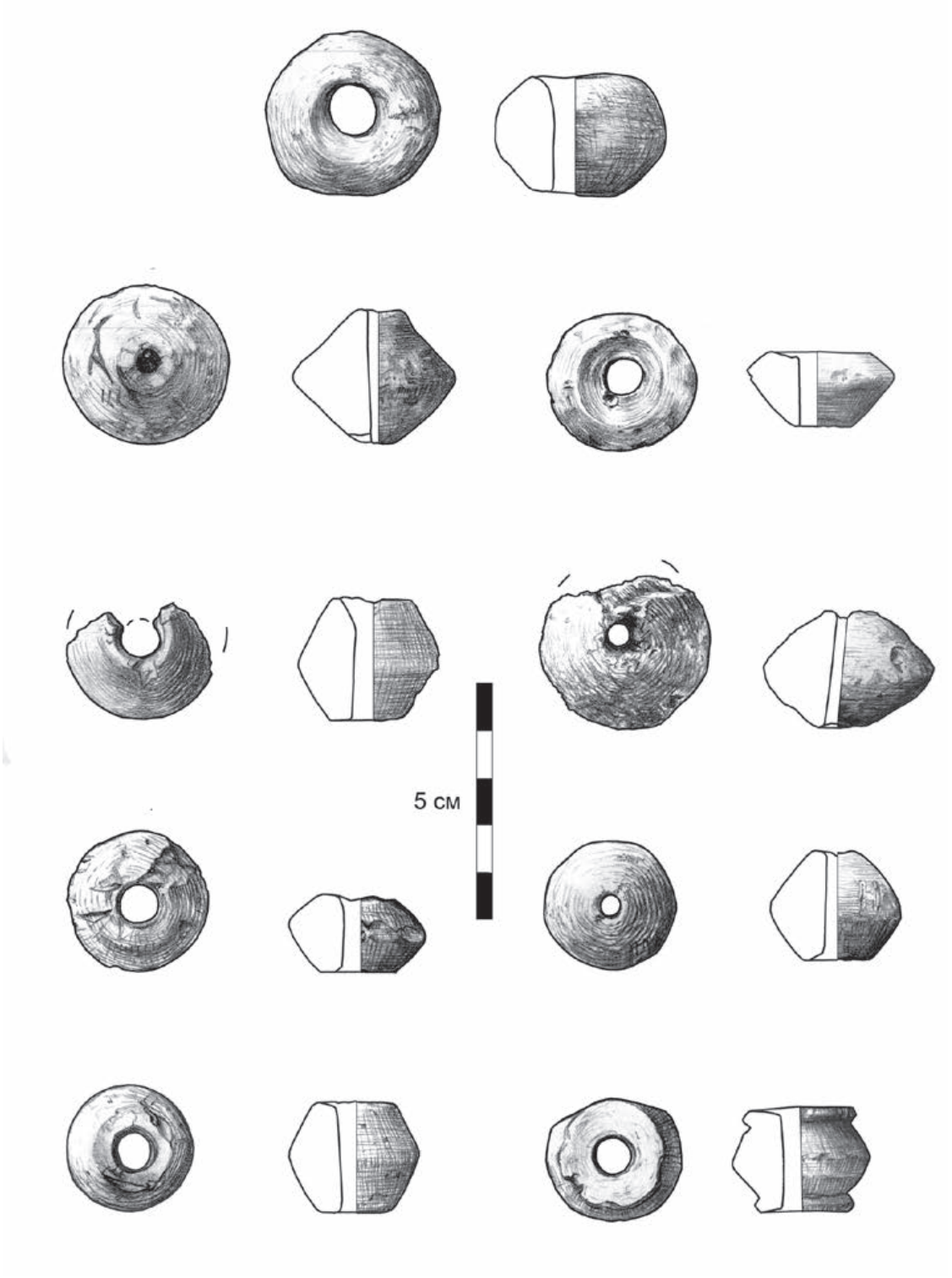
[10] Пробата е от овъглена органична материя и е анализирана в Scottish Universities Environmental Reserch Centre с лабораторен код SUERC-64198 (GU39185).

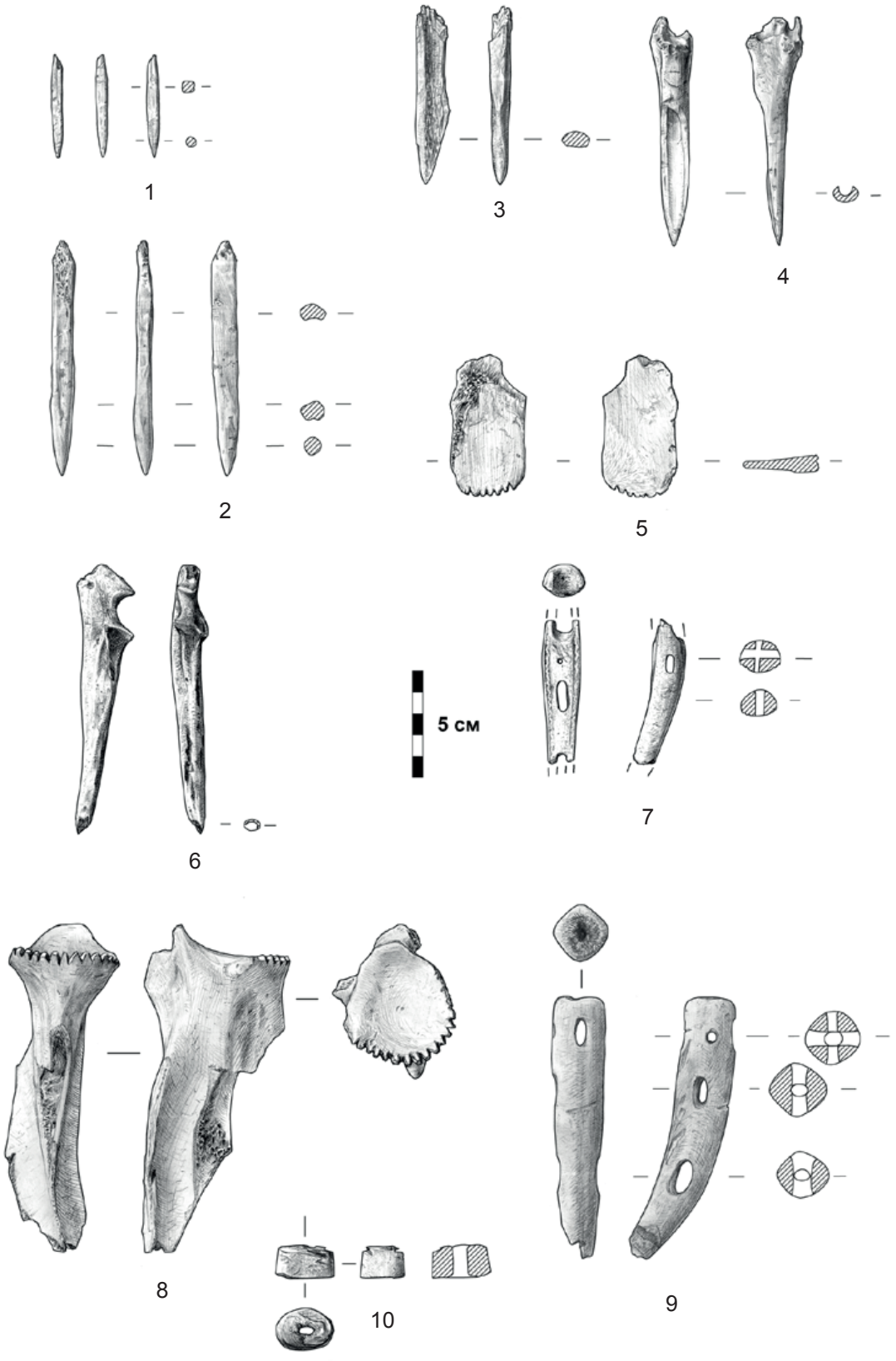
Обр. 38. Каменни калъпи и заготовки за изработката им, намерени в селището
Fig. 38. Stone moulds and semi-finished items found in the settlement

Обр. 39. Метални находки, открити при разкопките
Fig. 39. Metal finds discovered during the archaeological excavations

Обр. 40. Глинени прешлени за вретено
Fig. 40. Clay spindle whorls

Обр. 41. Костни инструменти и псалии
Fig. 41. Bone tools and cheek-pieces (psalia)

Обр. 42. Чакълената подложка на магистралата, покрила част от обекта
Fig. 42. The gravel base of the highway, covering part of the site

(напр. селището при с. Панайот Волово или Чепинци) са по-късни с 200 – 300 години, а други като Владиня – по ранни. От една страна, това говори за плавно развитие на културата и запазването на определени традиции в продължение на няколко века. От друга, дава информация за контактите на местното население, които достигат до Горнотракийската низина на юг, а на север до региона на отвъддунавската култура Теи.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Аладжов, Стойчев 2014: А. Аладжов, С. Стойчев. Издирвания на археологически обекти по трасето на автомагистрала „Хемус“, участък Белокопитово – Каспичан, км 338+500 – 342+200 и пътен възел „Белокопитово“ в землищата на селата Панайот Волово и Белокопитово, община Шумен. – Археологически открития и разкопки през 2013 г. София, 2014, 602.

Бабаджанов 2019: И. Бабаджанов. Жилище № 2 от къснобронзовата епоха край село Белокопитово, Шуменско. – Известия на Регионален исторически музей – Шумен, 18, 2019, 13 – 24.

Валентинова, Гущераклиев, Иванов 2020: М. Валентинова, Р. Гущераклиев, Г. Иванов. Спасителни археологически проучвания на селище от началото на II хил. пр. Хр. и ранноелинистически плосък некропол при с. Владиня, общ. Ловеч. – Археологически открития и разкопки през 2019 г. София, 2020, 388 – 393.

Василева, Бонев, Райкова 2023: Е. Василева, В. Бонев, Г. Райкова. Ранносредновековно селище в землището на с. Белокопитово, община Шумен. – В: Сборник в памет на Станчо Ваклинов (*под печат*).

Гоцев, Петрова, Гатев 2013: А. Гоцев, В. Петрова, Й. Гатев. Спасителни археологически проучвания на обект 1 по АМ „Хемус“ (км 342+200 – км 343+050) в землището на с. Панайот Волов, община Шумен. – Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 107 – 109.

Игнатов, Кънчева-Русева 2007: Б. Игнатов, Т. Кънчева-Русева. Спасителни археологически разкопки на обект Шиханов бряг, гр. Харманли, по трасето на АМ „Марица“ (км 73+000 – 73+500). – Археологически открития и разкопки през 2006 г. София, 2007, 122 – 125.

Кънчева-Русева 2021: Т. Кънчева-Русева. Жилище от бронзовата епоха в м. Ветата мая, в землището на с. Полски Градец, община Раднево. – В: LAUREA. В чест на Димитър Янков. Марица – Изток. Археологически проучвания, т. 8. Смолян, 2021, 70 – 74.

Кънчев, Павлов 1986: К. Кънчев, П. Павлов. Къснобронзово селище край с. Долно Павликени, Ловешко. – Годишник на музеите в Северна България XII, 1986, 5 – 9.

Лещаков, Василева, Джанфезова 2016: Л. Лещаков, Е. Василева, Т. Джанфезова. Спасителни археологически проучвания на обект № 001, етап III по трасето на АМ „Хемус“, землище на с. Белокопитово, община Шумен. – Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 165 – 168.

Миков 1970: В. Миков. Материали от последния период на бронзовата епоха в Северозападна България. – Археология X, 1970, 3, 48 – 62.

Лещаков 2016: Л. Лещаков. Нови данни за развитието на металургията през късната бронзова епоха в Шуменско. – В: Тракия и околният свят. Сборник с доклади от Национална научна конференция 27 – 29 октомври 2016. Шумен, 2016, 27 – 50.

Усачук, Горошников, Мимоход 2023: А. Усачук, А. Горошников, Р. Мимоход. Костяные орудия первичного цикла работы с шерстю в комплексах поздного бронзового века. – Археология евразийских степей 2, 2023, 36 – 63.

Христова, Петрова 2016: Т. Христова, В. Петрова. Селище от късната бронзова епоха при с. Чепинци, общ. София (обект № 7, северна скоростна тангента на София). – Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 175 – 178.

Alexandrov et al. 1998: St. Alexandrov, N. Sirakov, E. Petkov, B. Gajdarska. Trial excavations of a Bronze Age site near Tutrakan, North-East Bulgaria. Archaeologia Bulgarica 2, No. 3, 1998, 7 – 30.

Alexandrov 2002: St. Alexandrov. The Late Bronze Age Settlement at Koprivlen. – In: A. Bozkova, and P. Delev (eds.). Koprivlen, vol. 1. Sofia, 2002, 63 – 83.

Bălăşescu, Dietrich 2009: A. Bălăşescu, L. Dietrich. Observaţii privind utilizarea omoplaţilor crestaţi din cultura Noua, pe baza materialului de la Rotbav, jud. Braşov. – In: L. Dietrich, O. Dietrich, B. Heeb, A. Szemntmiklosi (Hrsg.) Aes aeterna. Festrschrift für Tudor Soroceanu zum 65. Geburtstag. Analele Banatului. Serie noua, XVII, 2009, 33 – 47.

Hristova 2020: T. Hristova. The Čepintsi Settlement (Sofia, Bulgaria) in the Context of the Final Late Bronze Age of the Central Balkans. – In: M. Gavranovic, D. Heilmann, A. Kapuran, M. Verčík (eds.). Spheres of Interaction. Contacts and Relationships between the Balkans and Adjacent Regions in the Late Bronze/Iron Age (13th – 5th Centuries BCE). Rhaden/Westfalen, 2020, 115 – 141.

Lazarovici, Boroffka 2010: C. Lazarovici, N. Boroffka. Descoperiri din perioada târzie a epocii bronzolui de la Poieneşti, jud. Vaslui şi din Hallstattul timpuriu de la Scânteia, jud. Iaşi. – Arheologia Moldovei XXXIII, 2010, 275 – 284.

Leahu 1967: V. Leahu, Cultura Tei. Bucureşti, 1967.

Vasileva 2021: H. Vasileva. Bronze Age Site near Ovchartsi, Municipality Radnevo: Features and Pottery. – In: K. Leshtakov, M. Andonova (eds.). Galabovo in Southeastern Europe and beyond. Cultural Interactions during the 3rd – 2nd Millennium BC. Proceedings of the International Conference 24 – 27 October 2018 in the town of Galabovo. Sofia, 2021, 84 – 98.

Vinski-Gasparini 1973: K. Vinski-Gasparini. Kultura Polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj. Zadar, 1973.

A Late Bronze Age settlement near the village of Belokopitovo. Main types of archaeological structures

Lyuben Leshtakov

ABSTRACT

The village of Belokopitovo is situated at the foot of the Shumen Plateau, 11 km to the northwest of the town of Shumen (Fig. 1). The terrain is predominantly flat, intersected by the beds of several small rivers. The archaeological site considered in this paper was identified during field surveys along the route of the Hemus Motorway (Аладжов, Стойчев 2014, 602). It is located in the Zerzelik locality and extends across both banks of the Belokopitovska River, a tributary of the Matnishka River. One part of the settlement lies on a floodplain, while another spreads onto the southern foothills, on gently sloping terrain with southern and southwestern exposures (Fig. 2).

Archaeological excavations carried out between 2013 and 2015, and on a smaller scale in 2018, have established that two settlements dated to different historical periods functioned in the Zerzelik locality – one is dated to the LBA and another is dated to the Mediaeval period (Fig. 3). The present study focuses on the main types of archaeological structures in the LBA settlement (Fig. 4).

Houses

Two main types of houses were uncovered: above-ground and semi-dugout. The former is characterised by an oval plan and wattle-and-daub walls plastered with clay. They were constructed directly on the sterile loess. House No. 1 measures 10.50 x 8.68 m. The floor was covered with a thin clay layer and the walls were decorated (Figs. 6 – 22). A hearth and another clay installation probably related to metallurgy were unearthed in the eastern half of the building. The field data provides ground to suggest that there were at least two phases of occupation. The inventory of the house included several ceramic vessels and a stone mould for casting bronze objects (Лещаков 2016). The building was destroyed by a huge fire, after which the debris was cleared and discarded into the nearby pit. Therefore, it can be assumed with great caution that all objects and facilities found inside this house belong to the second phase of occupation.

House No. 3 (Fig. 24) was probably also destroyed by fire, although here the amount of fired wall plaster pieces was much smaller. This is most probably a result of the activities of the local inhabitants, who continued to live at the same location and cleared away the destruction debris. The building was oval in plan measuring 7.60 x 6.87 m. The hearth is located approximately in its centre. The interior house inventory includes loom weights, bone tools and ceramic vessels.

Until present oval wattle-and-daub houses have been discovered in a settlement near Chepintsi, Sofia region (Hristova 2020). The houses excavated near the village of Koprivlen are similar but have a stone plinth (Alexandrov 2002).

The semi-dugout houses are represented by house No. 2 (Fig. 23). Its outline is oblong, measuring 7.50 x 4.80 m and its long axis is northeast-southwest oriented. The roof was supported by three wooden posts, located at intervals of 2.40 m along the length of the house. The dugout was formed carelessly by numerous pits of different shapes and depths. Its bottom is uneven. The floor above the pits was most likely made of wooden planks. The distribution of this type of house covers a significant region: examples are known from Mogoşeşti, Romania (Бабаджанов 2019) and from the Ovcharitsa valley in the Maritsa – Iztok Mining Complex (Vasileva 2021, 85 – 86; Кънчева-Русева 2021).

Ditch

Geophysical surveys conducted in 2017 have established that to the north and the northeast the settlement was enclosed by a ditch measuring 153 m in length. The ditch does not surround the entire settlement, forming a broad open arc (Fig. 4). It was investigated through a series of trenches. The feature was dug along the edge of a small depression. Its actual depth and shape can be inferred from the data obtained from trench No. 1 (Fig. 31).

The ditch is V-shaped in section and 0.87 m deep. It was in function for a long period and its base was cleaned at least once. During this process, the base shifted laterally, parallel to the original course. The ditch is 3.72 m wide, likely due to the cleaning or re-digging of the feature. Its initial width was probably smaller. Unfortunately, the soil filling the ditch is homogeneous and does not allow a clear distinction between the two phases. The ditch was dug sometime after the establishment of the settlement, as in trench No. 1 it partially intersects earlier pits. After its abandonment, it was backfilled with brown to grey-brown soil containing animal bones. The sherds found in it are few.

A similar feature was partially excavated at a neighbouring settlement of the same period in the area of the village of Panayot Volovo (Гоцев, Петрова, Гатев 2013, 107). It can be assumed that this ditch had a drainage function.

Pits

The excavated pits are located in the peripheral zones of the settlement. They are completely absent in the spaces between the houses. Their openings are circular or elliptic, with diameters ranging from 0.50 to 2.10 m. Most are relatively shallow, with depths between 0.50 and 0.80 m. Their cross-sections are varied: beehive-shaped, truncated-conical, and, in one case, with stepped walls. They contain few archaeological artefacts, mainly sherds and animal bones. Exceptionally, pit No. 1 in sq. $Г_{35}$ was filled with the remains of daub from the burnt house No. 1; a large storage vessel (Fig. 33) and two pig skulls were deposited in the pit in sq. $М_{30}$, Northern sector (Fig. 35. 3).

Hearths

Four hearths were uncovered during the excavations at the Belokopitovo settlement (Fig. 25 – 30). These can be interpreted as free-standing installations, since all of them are documented outside the houses. The hearths are oval in shape, with diameters ranging between 0.60 and 0.90 m. Their edges were destroyed. They were constructed without a special foundation, directly on the ancient surface. First, a 0.5 – 0.8 m layer of clay was laid, then it was covered with plaster up to 0.025 m thick. The plaster itself consists of a clay-limestone mixture which is exceptional strong. The two hearths in sq. $Н_{30}$ were probably covered by a shelter (Fig. 28).

It can be concluded that the settlement had two defined phases of occupation. This is evidenced by houses Nos. 2 and 4, the large semi-dug out feature in trench No. 2 and the ditch, all of which have intersected and partially destroyed earlier pits. Houses Nos. 1 and 3 can be regarded earlier based on their stratigraphic position. The first phase marks the establishment of the settlement and is characterised by above-ground wattle-and-daub houses, while the second is defined by the emergence of semi-subterranean houses.

Small bronze tools were cast in the settlement (Fig. 38). The cultural layer also yielded metal objects – a sickle blade, a metal appliqué, and a sewing needle (Fig. 39). Interestingly, the appliqué finds parallels as far as the northwestern periphery of the Balkan Peninsula (Vinski-Gasparini 1973, Pl. 45: 13, 17; Pl. 66:31; Pl. 96: 34 – 35), and for now it can be attributed to the second half of the LBA in present-day Bulgaria.

Textile production is evidenced by several spindle whorls (Fig. 40). Some bone implements (Fig. 41. 1 – 3, 6) which could have been used for wool carding (Усачук, Горошников, Мимоход 2023, 44 ff), can also be attributed to this practice. Leather processing is evi-

denced by a specialised tool made from an animal *scapula* (Fig. 41. 8). To date, most such implements have been found north of the Danube, in Romania and Moldavia (Leahu 1967, 66; Lazarovici, Boroffka 2010, 280; for summary, see Bălăşescu, Dietrich 2009).

Animal remains indicate cattle, goat and pig husbandry. The discovery of cheekpieces (Fig. 41. 7, 9) and horse bones indicates that horses were also used, either for riding or, more probably, as draught animals.

The period of functioning of the settlement at Belokopitovo can be suggested by the radiocarbon dates. Three measurements are available. Two derive from the layer in sq. $И_{40}$ and $Д/Е_{33}$, and one from pit No. 8 in the western part of the site. All three dates are close in value and provide information on the accumulation of the cultural layer: 1529 cal BC (with 95.4% probability, sq. $И_{40}$), 1499 cal BC (with 95.4% probability, sq. $Д/Е_{33}$) and 1527 cal BC (with 95.4% probability, pit No. 8; SUERC064198, GU 39185). The latter date has a completely reliable context. With due caution, it can be assumed that these dates indicate the site's period of occupation – the final third of the 16th century BC and the very beginning of the 15th century BC. However, it is completely possible that the site continued to function for a short period thereafter. Following the abandonment of the settlement at Belokopitovo, the location remained unoccupied throughout the subsequent centuries of the 2nd millennium BC, as well as during the Early Iron Age.

The settlement described briefly in this paper shows numerous similarities with other sites in both present-day Northern and Southern Bulgaria, as well as in present-day Southern Romania. Some of them, e.g. the settlements at Panayot Volovo and Chepintsi, were established 200 – 300 years later, while others, such as Vladinya, are earlier. On one hand, this indicates a gradual cultural development and the preservation of certain traditions over several centuries. On the other hand, it outlines the contacts of the local population, which extended south to Upper Thrace and north to the region of the Transdanubian Tei culture.

Белокопитово. Керамика от късната бронзова епоха

Красимир Лещаков

Исторически факултет, катедра „Археология“, Софийски университет „Св. Климент Охридски“; бул. „Цар Освободител“ № 15, София 1504, България; leshtakov@clio.uni-sofia.bg

Ключови думи: *Североизточна България, Шуменски район, къснa бронзова епоха, керамика, технология, морфология, украса*

Key words: *Northeastern Bulgaria, Shumen region, Late Bronze Age, pottery, technology, morphology, patterns*

I. Въведение

Къснобронзовото селище Белокопитово е разположено много близо до днешния областен център Шумен и е било обект на спасителни разкопки заради строителството на АМ „Хемус“ (вж. статията на Л. Лещаков в този том). Детайлите на разположението, етапите на проучванията, структурите, малките находки и други подобни на изброените са съобщени в цитираната по-горе статия, а за проучената площ и структурите по години вж. по-специално обр. 3 – 4. Ето защо не е необходимо да се навлиза отново в подробности. Обект на тази работа е само информацията за керамичния комплекс, добита по време на разкопките.

Още в самото начало трябва да подчертая, че материалът, който четете, няма претенции за задълбочено изследване на керамиката от КБЕ около Шуменското плато като част от Североизточна България. Материалът не е адресиран и към социалните измерения на керамичното производство на дадена обществена група през праисторията (*sensu* Leshtakov et al. 2019). Неговата стойност е публикационна. Фокусът е върху конвенционалния анализ на керамичния материал, добит по време на разкопките на селището, тъй като той е носител на най-богатата информация за ежедневието на древните обитатели. Поне така е прието в специализираната литература. Изследователските процедури са рутинни – технологична характеристика, морфология и украса на керамичните съдове, контекстуален и сравнителен анализ. Така или иначе това изследване би могло да бъде полезно главно заради факта, че досега керамичното производство в Североизточна България през КБЕ е слабо проучено, а както добре знаем, то гради основите на т. нар. археологически култури в рамките на културно-историческия подход. Бележката не означава, че авторът е част от тази школа; тя само констатира факта, че българската праистория се движи в нейните рамки. Все още…

Този текст е изпълнен с уговорки и отклонения, които понякога нарушават логиката на изложението. Това обаче едва ли може да се избегне. Причините трябва да се търсят в необходимостта за систематизация на новите данни, от една страна, а от друга – да бъдат дискутирани в детайли някои традиционни идеи и хипотези. Част от тях се нуждаят от прецизиране и осъвременяване, а други са само споменати без коментар, защото надхвърлят поставените задачи. Надявам се, че тази особеност на

публикацията не усложнява прекомерно текста, а е толкова полезна, колкото публикуването на конкретните емпирични данни. Фокусът е поставен върху керамичното производство през КБЕ в Шуменско като част от Североизточна България и от Източните Балкани в по-широк план, така че претенциите за фундаменталност на основните изводи са неуместни. Защитаваните тези далеч не са изчерпателни, но са първите, които се базират на богата емпирична информация.

Всъщност това е едно регионално изследване, което следва да се разшири в обозримото бъдеще както хронологически, така и пространствено.

* * *

Географските дадености, културното обкръжение и други характеристики на средата са описани в няколко материала от този том (срв. също Donkova et al. 2022). В тях обаче не е споменато, че в непосредствена близост на Белокопитово и Панайот Волово се намират две селищни могили – широко известната Коджадермен (Попов 1909; Тодорова 1986, 15, с лит.) и тази северно от с. Градище (Аладжов, Димитров 2015, 837)[1]. Доколкото ми е известно, сравними материали от там не са публикувани. Ето защо както двете селищни могили, така и други обекти в тази част на долината на р. Пакоша и на север от Шуменското плато, които предхождат живота в Белокопитово, са само споменати (обр. 1 – 2)[2].

Данните за времето от началото на III хил. пр. Хр. до средата на II хил. пр. Хр. в района са оскъдни за разлика от тези, които обхващат предишните две хилядолетия. Това усложнява реконструкцията на селищната система през бронзовата епоха, но индикации за континуитет в селищния живот все пак съществуват. Един от малкото примери е обектът при с. Макариополско. Материалите от неговото спасително проучването не са публикувани, тъй като сондажните разкопки са проведени съвсем наскоро – през 2024 г. Керамиката, изработена на ръка, е датирана в РБЕ II и в КБЕ[3]. Вторият пример е обектът Градище 3. Той е разположен непосредствено на запад от Градище 88/1; датиран е в късния неолит/ранния халколит и РЖЕ. Резултатите от спасителните проучвания са публикувани в едно предварително съобщение (Петрова, Найденова, Тодоров 2020). В западната част на този обект е проучена яма (структура 19) с радиокарбонна дата 2129 пр. Хр., 95,4% вероятност и калибрирана при 2σ. Забележително е, че в същата яма е намерена цяла каничка (Петрова, Найденова, Тодоров 2020, 249, обр. 4. 3), както и дълбок съд с чучур[4].

В това сбито въведение трябва да се напише още, че Белокопитово е обект, разположен в непосредствена близост до други три – тези при с. Панайот Волово на изток, при с. Градище и с. Макариополско на запад. Те са синхронни в генерални линии и потенциално биха изградили основата на един хронологически хоризонт с неособено голям обхват. Датирани са около и след средата на II хил. пр. Хр. – както в рамките на компаративната, така и на абсолютната хронология. И четирите обекта са опреде-

[1] Точната локализация на двете селищни могили е направена по време на теренните обхождания преди строежа на АМ „Хемус“ (Аладжов, Димитров 2015, 837). Първата регистрация на могилата в землището на с. Градище е направена от Ст. Стойчев от РИМ – Шумен през 2011 г. Регистрационна карта № 10000104 на Автоматизирана информационна система „Археологическа карта на България“ (АКБ). Достъп на П. Лещаков: *http://www.naim-bas.com/akb/viewprint.asp*.

[2] Тук е мястото да се посочи, че местността, в която е обектът Градище 88/1, за разлика от тази на Белокопитово е обитавана и през ранния халколит, и през първата половина на IV хил. пр. Хр. Там е проучен и некропол от края на РЖЕ.

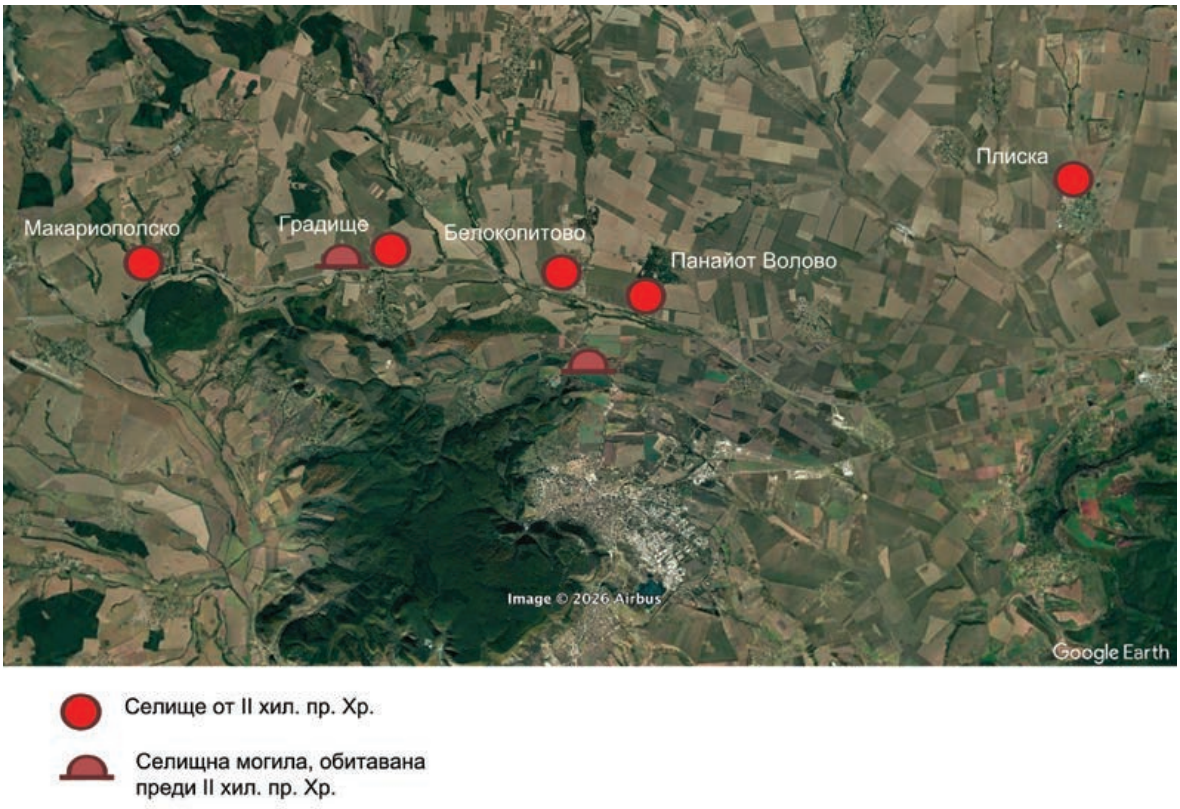
[3] Отправям своята благодарност към Св. Тодорова (ръководител на разкопките) и на Я. Димитрова (отгорваряща за обработката на керамиката), които споделиха с мен тази информация и ми позволиха нейното използване.

[4] Информация на Виктория Петрова, за която съм благодарен.

Обр. 1. Основни обекти от II хил. пр. Хр., споменати в текста: 1. Владиня; 2. Деветашка пещера; 3. Градище; 4. Белокопитово; 5. Панайот Волово; 6. Плиска; 7. Юнаците; 8. Пловдив; 9. Асеновец; 10. Дядово; 11 Овчарица II; 12. Чокоба; 13. Карнобат; 14. Вратица; 15. Алада; 16. Вишеград; 17. Татул; 18. Ада тепе; 19. Кастанас; 20. Тумба Тесалоники; 21. Олинт; 22. Дикили Таш; 23. Килиси Тепе (Майдос); 24. Троя

Fig. 1. Major 2nd millennium BC sites mentioned in the text: 1. Vladinya, 2. Devetashka Cave; 3. Gradishte; 4. Belokopitovo, 5. Panayot Volovo; 6. Pliska; 7. Yunatsite; 8. Plovdiv, 9. Assenovets; 10. Dyadovo; 11 Ovcharitsa II; 12. Chokoba; 13. Karnobat; 14. Vratitsa; 15. Alada; 16. Vishegrad; 17. Tatul; 18. Adatepe; 19. Kastanas; 20. Toumba Thessaloniki; 21. Olynthos; 22. Dikili Tash; 23. Kilisi Tepe (Maydos); 24. Troy

Обр. 2. Карта на основните обекти от КБЕ на север от Шуменското и Мадарското плато
Fig. 2. Map of the main LBA sites to the north of the Shumen and Madara Plateaux

лени типологически като селища, проучени са на голяма площ и имат напълно сравнима керамика. И четирите заемат сравнително равен терен в северното подножие на Шуменското плато (три от тях са в долината на р. Пакоша), като са облагодетелствани от общи природни условия. Към тях е добавен и обектът във Външния град на Плиска заради сродната си хронологическа позиция и почти аналогичен ландшафт – той е локализиран непосредствено на север от съседното Мадарско плато. Установяването на детайлите в споменатата обща синхронност е една от основните задачи на това изследване, а резултатите биха имали основно място в опита за реконструкция на живота преди края на II хил. пр. Хр. в интересуващия ни район.

• Методически бележки относно обработката на керамиката от Белокопитово

Керамиката от къснобронзово Белокопитово е произведена на ръка, липсват категорични данни за употреба на бързо грънчарско колело. Целите съдове са малко, което се отнася също и за възстановимите цели профили. Ето защо разчитаме на фрагментиран археологически материал[5], който налага своите особености на обработка.

Върху анализа на масовия (фрагментиран) керамичен материал са се упражнявали толкова много автори (повече или по-малко успешно) и толкова дълго време… Това поражда мисълта, че едва ли може да се добави нещо ново. Все пак, без да претендирам за собствен принос, съм задължен да спомена някои основни принципи,

[5] В англоезичната литература – език, който се налага напоследък като универсален не само в археологията, се употребява и терминът *ceramic assemblage*, но в по-различен аспект, основаващ се главно на принадлежността на целите и фрагментираните съдове към една или няколко (жилищни) структури (срвн. напоследък асоциирането на *house inventory* и *ceramic assemblage* у Burkhardt 2024, 138).

използвани в тази работа. Рискът да повторя азбучно известни постулати, е реален, но без това не може да се продължи напред.

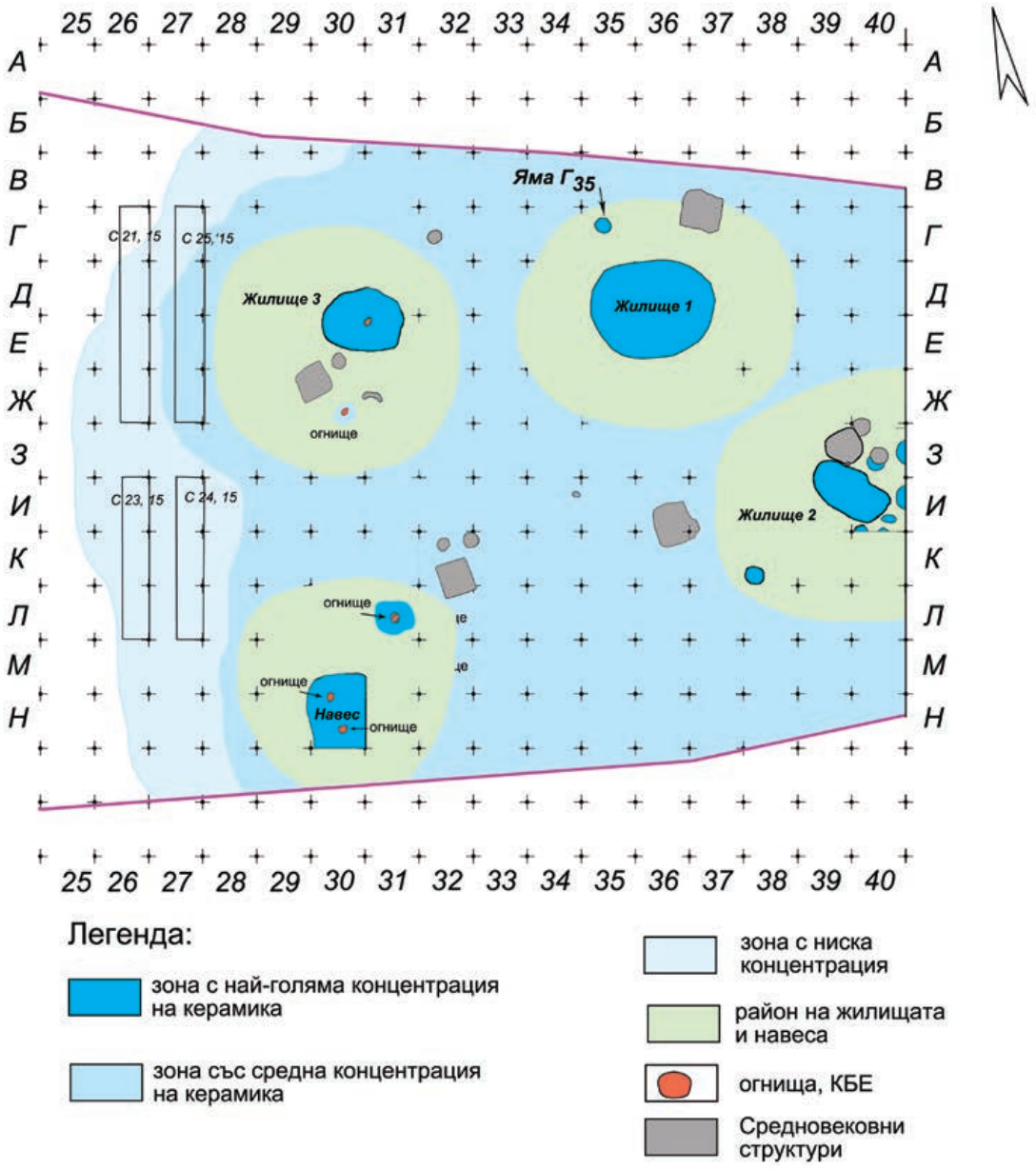
В самото начало трябва да се подчертае, че един от най-важните фактори в анализа е степента на запазеност на структурите, от които произхожда информацията. Това се отразява пряко върху състоянието на фрагментите – размери, запазеност на повърхността и т.н. Разбира се, правилото се обезсилва, ако съдовете са трошени интенционално, т.е. имаме основание да предположим т. нар. умишлена фрагментация. Но подобни признаци в конкретния случай не намерихме... При разкопките през 2015 г. е установено, че културният пласт и част от съоръженията са нарушени от селище и некропол, датирани в Ранното средновековие (Василева, Бонев, Райкова 2021). Къснобронзовото селище не е пощадено и от селскостопанска обработка през съвременността. Засегнати са жилищата (особено това с номер 2), ямите и културният пласт като цяло... Следователно картината е обичайната за повечето археологически обекти в съвременна България и тук изненади не бива да се очакват. Въпреки това може да се твърди, че пораженията не са критични и доминират структурите с добра запазеност, което е решаващо за представителността и достоверността на тяхната информация.

На второ място, големината на керамичната колекция, която е подложена на обработка, е от съществено значение за сигурността на достигнатите резултати. Т.е. качествената характеристика би следвало да бъде подкрепена от добра количествена представителност. Тук трябва да се подчертае, че количествено информацията е напълно достатъчна за формулирането на хипотези и тяхната защита с доводи, което проличава в конкретните числа по-долу. Като следствие може да се направи и добре обосновано технологично, морфологично и декоративно разделение. Обаче не всички групи емпирични данни могат да се обосноват статистически по напълно задоволителен начин. В конкретния случай с Белокопитово използването на математически методи не е пълноценно, т.е. количественият анализ в пълен обхват не е възможен поради факта, че е проучена само част от площта на селището. Това ограничава и придобитата информация. Ето защо се налага да се работи с представителни извадки, а това неминуемо поражда отклонения в рамките на няколко процента.

На трето място е необходимо да се подчертае, че важно правило е съобразяването на анализа и съответно на достигнатите изводи с контекста на масовия материал. Тук са възможни вариации от много добре запазени фрагменти *in situ,* така че да е възможно събирането им в цели форми, през раздробяването им на малки парчета и разпръскването им върху относително ограничено пространство, та се достигне до тяхното транспортиране и преотлагане на по-далечни разстояния. Ситуации на терена от последния вид в Белокопитово не са отбелязани.

На четвърто място може да се постави отношението на количеството и качеството на керамиката спрямо нейното пространствено разпределение около и в рамките на проучените структури (обр. 3). Това предизвиква появата на термина „зони на използване“. Когато информацията е придобита от някакъв вид добре детерминирани структури – жилища, складове, ями и др. подобни, ситуацията е достатъчно ясна: тя произхожда от комплекси с различна степен на запазеност и има различна достоверност. Но напълно възможно е да се разграничат райони в непосредствена близост до археологическите структури, в които се проявяват разлики в количество, качество и специфика на керамиката на фона на онези зони, които са по-отдалечени. На тази възможност не е обърнато достатъчно внимание в литературата. Теоретично това могат да бъдат зони с различни функции[6], но в конкретния случай с Белокопитово е

[6] Тук се изкушавам да вметна, че керамиката (заедно с малките находки) има съществено значение за фукционалното детерминиране на дадено съоръжение и неговата среда. Така процесът на интерпретиране става обратим и след като бъде допълнен с данни от т. нар. археологически науки – завършен.

Обр. 3. Белокопитово. План на наситеността на керамичните фрагменти по структури и по квадрати

Fig. 3. Belokopitovo. Plan of the sherd densities by structures and grid squares

извършено райониране около жилищата, навеса и свободно стоящите огнища. Т.е. това са местата, във/около които ежедневието на древните обитатели е протичало по-интензивно. Следователно в случая е направен опит за структуриране на наличната полева информация (или т. нар. емпирични данни и съответно – етапите на работа с тях), като я „разбием“ на компоненти и ги въведем в две основни йерархични равнища.

Нещо повече, по подобен начин е постъпено и спрямо данните от различните структури. Очертаните две равнища се определят от стойността на информацията – и като количество, и като качество. Селекцията е извършена съобразно вида на структурите, от които произхожда, т.е. интересуващите ни характеристики на керамичния материал в тях са различни. В случая с Белокопитово могат да се изредят: материа-

ли от ями, от рова, от жилищата, от жилищните пространства, от навеса и неговия най-близък район, от непосредствената среда на свободностоящи огнища и накрая – от културния пласт на къснобронзовото селище. Като общ подход подредбата не е новост, но мисля, че за първи път в нея присъства и т.нар. околожилищно пространство.

В следващото ниво на анализа се включва критерият „степен на достоверност" на информацията. Той е значим не само за т. нар. водещи елементи на керамичния репертоар като паници с чучур, паници „Асеновец" с техните типични *wishbone* дръжки, украсата кербшнит и фурхенщих, пластични пъпки и ленти върху дръжки и др., а за комплекса (колекцията) като цяло. Този критерий има голямо значение за формирането на археологическите извори и използването им в сравнителния анализ, т.е. от него произтича степента на представителност на елементите в комплекса и достоверността на средата, в която те се вписват. Така се създава база, която може да се нарече „протоинтерпретационна" и може да се окачествти като финална в анализа на емпиричната информация. Принципът служи за йерархична подредба на данните, като се започне с онези, които имат само археологически контекст и се достигне до затворените комплекси. Съобразно това информацията е разделена на данни от ями, от рова, от жилищата[7] и навеса, от околожилищните пространства и от културния пласт. Но тази подредба е повлияна и от един корелиращ фактор – намесата на странични (външни) агенти, предизвикали нарушение и на средата, и на самите археологически комплекси. По-конкретно и все в тази светлина степента на достоверност се влияе от: а) евентуална синхронна интервенция, напр. цялостни ремонти или почистване на деструкциите на една рухнала сграда от нейните обитатели; б) евентуалната по-късна намеса на бившите обитатели, напр. частични ремонти на дадена сграда и/или събирането на ценни и използваеми предмети сред руините; в) цялостни строителни нарушения в по-късен археологически период; г) от съвременна интервенция (всякакви видове строителство, селскостопанска обработка и др. подобни). В Белокопитово всички те са регистрирани, по-точно техните последствия, но в различен обхват и с различна сила. Така се проявява производният фактор „сила на интервенция", който има градация от внимателна намеса до почти пълно унищожаване. Като конкретен пример за Белокопитово може да се посочат изкопите за средновековни землянки и ямите, засегнали структурите от КБЕ (Василева, Бонев, Райкова 2021). Но те до голяма степен не съвпадат като разположение. В квадратите $К_{32}$ са документирани землянка и две ями, които нарушават културния пласт. Подобна е ситуацията в северната периферия на района на жилище 1 – отново средновековна землянка в кв. $В\text{-}Г_{36\text{-}37}$, както и две ями в кв. $Е\text{-}Ж_{29\text{-}31}$ (обр. 3). Казано по-общо, по-късните нарушения заемат около 400 кв. м от общо около 4,5 дка проучена през 1995 г. площ с останки от КБЕ, което представлява около 11%. Единственото по-значително нарушение (една средновековна землянка) е документирано в северната част на жилище 2.

В по-малка степен е въздействието на съвременната земеделска обработка, която засяга само горната част на културния пласт. Масивно съвременно строителство допреди строежа на магистралата или иригационни работи върху проучваната зона на селището не са отбелязани. В края на краищата най-значимата интервенция представлява изграждането на АМ „Хемус", предизвикала спасителните разкопки. Факти-

[7] В конкретния случай терминът „достоверност на информацията" съдържа в себе си като елемент не само „степен на запазеност" на структурите, но и „функционално назначение". Пример в тази насока са двете части на жилище 1 – едната, която е била предназначена за обитаване и втората, която е стопанска и е свързана с металообработка според ръководителя на разкопките Л. Лещаков. Теоретично така могат да се реконструират ежедневните дейности в отделните зони на едно жилище, но в случая не може да се навлезе в детайли, тъй като данните от терена не са достатъчни. Те не дават възможност за по-общи наблюдения относно селектирането на керамичния инвентар съобразно този принцип.

чески това е тотално унищожение на онази част от селището, която попада в рамките на сервитута.

Като заключение на тези размисли трябва да се подчертае, че степента на достоверност се отразява пряко както на характеристиката на анализирания керамичен комплекс, така и на сравняването му с други съседни или по-отдалечени. Така предположенията за синхронност на обектите, за конструиране на евентуални селищни модели, за установяване на силата и посоката на контактите добиват по-добра доказателствена база. Разбира се, ако обект на анализ са материалите от други типове археологически обекти – напр. некрополи, светилища, производствени или суровинни бази и т.н., ще трябва да се мисли по различен начин и съм далеч от идеята да твърдя, че написаното по-горе има някаква универсална стойност.

• За терминологията

Няколко бележки са необходими и тук. Наименованията на керамичните категории и форми са коментирани по-долу в текста към всяка отделна група – там, където това е необходимо. По-различен смисъл се влага в някои означения на форми или типове като каните тип „Тей III или IV“, чашите тип „Юнаците“ или „Св. Кирилово“, дръжките „Асеновец“ и т. н., които имат хронологическа и културна обвързаност. А оттук до инвазиите, попълзновенията и други етнокатастрофични процеси, особено онези, идващи от север, е само една крачка. И тя е направена от много автори. Наблюденията, изглежда, са валидни не само за балканската праистория – да не забравяме „троянските чаши“, „минийската керамика“ и доста други, използвани и за Гърция, и за Егея, и за островите, и за Северозападна Анатолия. Всички тези термини са поставени в кавички и/или са заменени с други, с цел да се избегне персонализиране на (пра-) историческите феномени.

Трябва да се засегне и друг аспект на т. нар. *termini technici* – този, който е съотносим спрямо релативната и абсолютната хронология на керамиката, а оттам – и на самото селище. Навсякъде, където това е било възможно, е направен опит да се избегнат термини като РБЕ III, СБЕ и КБЕ[8]. Предпочетени са датировки в рамките на годините и на вековете преди Христа. Това е направено заради множеството нови радиокарбонни дати, колкото и широк хронологически толеранс да притежават те. От позициите на културно-историческия подход праисторическите епохи и техните подразделения се асоциират с наименованията на конкретни археологически култури. Доста сходни процеси се забелязват, когато авторите проследяват регионалното присъствие на типични елементи в среда, различна от „ядрото“ на културата. Радиокарбонните дати прецизират подреждането на археологическите материали от различни обекти в хронологически хоризонти и така се прави успешен опит за излизане от рамките на споменатия подход. Но там, където това е невъзможно заради придържането на авторите към широко възприети и устойчиви схеми, се използва терминът „култура“, а не „археологическа култура“. От друга страна, при такъв подход поставяме настрани основния (според мен почти неуместен) въпрос: има ли керамиката етническа характеристика. А това е особено важно, когато се докосваме до т. нар. „варварска керамика“ от КБЕ или „букел керамиката“ от началото на РЖЕ. Или дали Троя е цикладско, анатолийско или тракийско явление, ако като решаващ довод използваме един или друг тип съдове! Влагането на етнически смисъл в керамиката неглижира няколко основни нейни качества като археологически извор. Всичко се свежда до това кои са я произвеждали и/или използвали (притежавали). И *vice versa* – чрез игнориране на етничността се акцентира върху основното предимство на керамиката в изграждането на релативната хронология и пространствените взаимоотношения, преноса на информация, технологии и готови продукти. Това се отнася

[8] Това не засяга цитираните дословно текстове.

както за отделно взет обект – да бъде критерий за неговото вътрешно деление във времето, а оттам и да се предложат и обосноват хронологически хоризонти. Тяхното пространствено проследяване валидира синхронизма на няколко или цяла поредица от геокултурни райони. Ако продължим тази посока на мислене при условие, че не притежаваме данни за така търсената стратиграфска последователност, можем да постигнем сравними резултати чрез пряка корелация на даден керамичен репертоар и неговата промяна във времето спрямо радиокарбонната хронология. Преди около 10 години направихме опит да обосновем тази методическа възможност (Leshtakov, Tsirtsoni 2016, 488 – 489) и тъй като той не е предизвикал досега възражения, считам, че може да продължим по очертания път.

• Стратиграфия и керамични фази в Белокопитово

В хронологически аспект керамиката от Белокопитово попада в две строителни фази, имащи своя стратиграфска характеристика[9]. При обработката на масовия материал обаче не бяха регистрирани съществени различия в двете части на културния пласт – там, където има стратиграфско припокриване. Това налага убеждението, че анализираният материал се разполага в една керамична фаза и две строителни. Изглежда, че керамичната фаза е била сравнително кратка. Ако акцентираме върху този вид производство като част от стопанската дейност на едно общество, може да формулираме тезата за наличие на добре изразена традиция, върху чийто фон новостите се открояват трудно, тъй като настъпват след работата на не едно или две поколения грънчари.

II. Цели съдове и масов материал

• Цели съдове

Подробен преглед на тази група е направен по-долу в текста, там, където се анализира морфологията на керамиката и се обсъжда идентификацията на категориите, на формите и на типовете. Тук само ще посоча броя на съдовете с по-добре възстановим профил. Към най-добре запазените отнасяме 10 екземпляра: три кани, две цели чаши с една дръжка, едно гърне с „вътрешни уши“, две хранилища-питоси, една „тава за печене“ и миниатюрно гърне-контейнер. От тях само една малка чаша произхожда от културния пласт, другите имат сигурен контекст. Графично реконструирани и реставрирани в различна степен са не по-малко от 113 съда. Останалата част от колекцията е включена в групата, наречена „масов материал“.

• Масов материал. Количествена обезпеченост

Обработена е цялата керамична колекция, която наброява над 7900 фрагмента[10]. По-специално внимание е отделено на около 3400 сигнификативни фрагмента от: устия, стени с украса или с преход от едната част на тялото към другата, дъна, дръжки и чучури. Останалите няколко хиляди не носят морфологична информация,

[9] На този въпрос ще се върнем по-долу в параграфа за керамиката от културния пласт извън жилищата и тяхната непосредствена среда.

[10] Относно керамичните фрагменти и тяхната статистика е необходимо да се уточни, че те не са събирани чрез пресяване на изкопаната пръст, което означава, че част от тях не са включени в колекцията. Тя вероятно е по-голяма. Освен това керамичните фрагменти не са подлагани на два вида проверка – не са претегляни, а техните размери не са описвани стриктно в сантиметри. Докато от първата процедура ползата е относителна, то втората заляга в т. нар. степен на фрагментарност на масовия материал. В последния аспект е предпочетено делението на малки, средни и големи по размер фрагменти, а всяка от тези групи е дефинирана като размери. Всичко това се отразява на точността на направените наблюдения.

а технологичната е непригодна за следващите етапи на анализа. Например можем да предположим, че даден фрагмент от стена е част от гърне и можем да определим неговите технологични характеристики, но след това не можем да специфицираме обема и формата на съда, наличието на украса и др. подобни. Нещо повече – ако се опитаме да сравним форма и технологични белези, ще достигнем до непълни или дори погрешни изводи. Ето защо 1959 бр. от всички фрагменти са представени в екселски таблици, съдържащи технологично описание. Илюстрираните графично са над 1300, а от тях са включени в табла 884 бр. Препратките към количествените съотношения между отделните категории и форми съдове са направени въз основа на последната селекция. Това предполага работа с т. нар. представителна извадка, при която е заложена не повече от 3,5% статистическа грешка спрямо цялото. Искам да подчертая, че не става дума за „статистическо отклонение", при което се получава системно изкривяване на цялостната картина[11]. Решението да бъдат анализирани статистически формите и категориите керамични съдове на базата на тези 884 фрагмента, е продиктувано и от съображението, че така резултатите са лесно проверими. От друга страна, технологичният анализ е извършен на основата на онези почти две хиляди фрагмента, което означава, че той има двойно по-голяма представителност. Корелацията на технологичните данни с морфологичните в статистически вид само илюстрира едно или друго твърдение, т.е. наблюденията не са задължително определящи за керамичния репертоар като цяло. За да бъде извършен задълбочен анализ, е необходимо количествено съвпадение на сравняваните групи, от една страна, а от друга – значително увеличаване на обемите им. Направен е опит да се избегне подвеждащото съотношение „един фрагмент = един съд" както *de viso,* така и при съвпадение на характерните показатели на няколко фрагмента. Всеизвестно е, че при вторичното температурно въздействие фрагментите от един съд могат да получат различен цвят и структура на лома в зависимост от средата, в която са попаднали. Не са рядкост и примерите на промяна на тестото в различните части на един съд още при неговото формуване. Реалните вариации са доста повече и те обхващат третирането на повърхността, структурата на лома, изпълнението на орнаментите и т.н., и т.н. Въпреки всички уговорки, засягащи детайлите на керамичната колекция, според нас количеството на информацията е достатъчно, за да се направи опит за характеризиране на керамичния репертоар като цяло.

• Степен на запазеност и на фрагментарност

Сезонни промени и вторично изпичане

Тук отчитаме доколко фрагментите са били предпазени от вторична сезонна или друга интервенция, повлияла на тяхното общо състояние. Един от основните фактори представя сезонното въздействие при продължителен престой на открито. Излагането на атмосферни промени – дъждове, замръзване, нагряване при интензивно слънчево греене и т. н., влияят отрицателно върху запазеността на повърхност-

[11] Дискутираните термини са популярни в обществото заради сондирането на определни социални нагласи и предпочитания, попадащи в сферата на социологическата статистика. Крайните резултати при нея са ориентировъчни, а релевантността на отговорите зависи и от характера на задаваните въпроси. Там се търси и т. нар. статистическо отклонение, което е различно като фактор от статистическата грешка. Последната, както и процедурата на нейното игнориране, са приложими и при археологическата статистика. На анализ се подлагат информационни масиви, групирани съобразно определени принципи, в случая – морфологически. Ето защо тук статистическо отклонение не може да се търси, а статистическата грешка служи за доближаване на прогнозните резултати към действителните. Вярваме, че при толеранс до 3,5% може да се игнорира онази относителност, която би попречила при дефинирането на отделните информационни групи.

та (особено на тези, които не са претърпели вторично температурно въздействие) и размерите на фрагментите. Транспортирането на по-малки или по-големи разстояния се индикира не само от състоянието на повърхността, но и на ломовете. Като следствие се достига до отмиването на ангобата (или нейното запазване само в определени участъци), до разкриване на камъчетата в тестото и до заглаждане на ръбовете на фрагментите.

Вторичната температурна интервенция води до промяна на цвета, твърдостта и понякога, когато е по-силна, до промяна на формата (обр. 4). В особено тежки случаи глината почти се остъклява. Промените неминуемо се отразяват върху органичните примеси в тестото – от тях остават единствено негативи. Необходимо е да се подчертае, че значителна част от фрагментите имат белези на вторично изпичане при висока температура, докато тези в ямата до жилище 1, наречена яма $Г_{35}$, са почти 100%.

Естествена и интенционална фрагментация

Тук вариантите са най-малко два – „естествено“ и умишлено (интенционално) фрагментиране. По принцип керамиката е крехък материал, но нейните продукти са масово произвеждани и имат лесна заменяемост. Както е широко известно, естествено фрагментиране се причинява от амортизиране на посудата вследствие на продължителна употреба или при инциденти. Могат да се изредят падане на съдове от рафтове, изпускане, неправилно нагряване, резки температурни промени и други подобни.

Интенционалното фрагментиране изисква по-специално внимание. Този процес притежава значими социални измерения според оригиналната идея на Дж. Чапман (Chapman 2000), впоследствие доразвита в още някои студии (Chapman, Gaydarska 2006; 2009, Чепмэн, Гайдарска 2015). Защитаваните тези продължават да бъдат актуални и днес, имайки доста широк обхват и предизвиквайки методически и

Обр. 4. Вторично горели керамични фрагменти, яма в кв. $Г_{35}$, до жилище 1
Fig. 4. Secondarily fired ceramic fragments, pit in sq. $Г_{35}$, next to house 1

терминологични дискусии (вж. напр. Brittain, Harris 2010; Sörman et al. 2024). В основата на процеса са поставени три групи социални практики, чийто коментар едва ли намира място тук, но за нас е важна третата. Тя включва идеята за умишлено запазване на домашен инвентар в непосредствена близост до обитаваната зона по време и след излизането от употреба на артефактите. Този принцип има пряко отношение към използваното от нас пространствено разпределение на керамиката и обосноваването на т. нар. околожилищни пространства. Като метод на работа явно се навлиза в един от аспектите на поведенческа археология/behavioral archaeology (*sensu* Reid, Schiffer, Rathje 1975, 864 ff.) и по-точно – в първата и втората „стратегия", както са дефинирани от цитираните автори. В обобщение може да се каже, че в конкретния случай се акумулират данни за фрагментация на керамика, излязла от употреба и превърнала се в ненужна за ежедневието.

Показателят „фрагментарност" е в тясна зависимост от контекста на керамичните фрагменти. Свикнали сме да мислим, че ако те са *in situ*, размерите им трябва да са по-големи. И обратното – колкото повече „не са си на мястото", в частност – те са транспортирани, толкова са по-дребни. Това правило е широко разпространено, но невинаги е валидно. Трябва да отчитаме и друг фактор – начин на фрагментиране на целите изделия. Възможно е те да са счупени при ежедневна употреба и частите им (с различна големина) просто да са изхвърлени, но също така е възможно това да се е случило след някаква вторична намеса – естествена (напр. слягане и приплъзване на седименти *post factum*) или това е дело на човека (напр. частични ремонти, по-късно строителство и т.н.).

Съобразно своите размери керамичните фрагменти от къснобронзово Белокопитово са разделени на следните групи: малки – под и около 4 см; средни – от 4 до 7 см; големи – над 7 см[12]. В част от структурите (жилища, навес и техните зони) преобладават тези със средни и големи размери (в съотношение спрямо малките почти 70 на 30%), но в рова и в някои от ямите картината е тъкмо обратната. Културният пласт също не може да се разглежда като среда, произвеждаща хомогенна информация. При т.нар. керамични струпвания доминират фрагментите с големи размери (над 60%), следвани от тези със средни и малки размери. В тези участъци от пласта, в които има относително равномерно насищане с керамика, преобладават фрагментите с малки размери спрямо средно големите и големите (последните обикновено са под 25% в рамките на един стандартен план-квадрат).

Цитираните дотук данни според мен подкрепят мнението за добрата информативност на масовия материал, което е в хармония с теренните наблюдения. Следователно количеството и качеството на емпиричните данни позволява да се изградят хипотези, които биха били защитими с обосновани аргументи.

III. Класификация на керамичния материал: технология, морфология, декорация, предназначение

При групирането и подредбата на елементите на къснобронзовия керамичен комплекс от Белокопитово са следвани онези класификационни принципи, които са разработени от автора преди доста време. Те обхващат следните аспекти на керамичния комплекс: технология, морфология, декорация и функционалност или предназначение (Лещаков 1988). Някои от тезите се нуждаят от задължително осъвременяване и коригиране, тъй като цитираната работа е базирана на по-ранен материал от

[12] Сравним подход е използван и в публикацията на керамиката от съседното селище при с. Панайот Волово. Но в нея са съобщени само процентните съотношения на едрите фрагменти спрямо тези със средни размери: 47% на 53% (Dzhurkowska 2023, 187). Явно дребните или са игнорирани при преброяването, или впоследствие.

Югоизточна България. Необходимите уточнения и бележки едва ли могат да променят същността на основните класификационни принципи[13].

Широко възприето е мнението, че т. нар. масов материал предоставя най-богатата полева археологическа информация, разбира се, след въвеждане на керамичното производство като част от древната икономика. Така е в конвенционалната археология и твърдението е валидно и днес. Методологията се обогатява непрекъснато и основна роля имат релевантната дескрипция, прилагането на подходящи лабораторни методи, корелиране на данни от различни научни сфери, статистиката и т.н.

Керамиката от бронзовата епоха в днешните български земи притежава една основна обща черта – тя не е произведена на бързо грънчарско колело. Това се отразява на всички елементи на керамичния комплекс – като се започне от изплавянето на глините, та се достигне да обработката на повърхността, нанасянето на украсата и температурния режим на изпичането. Оттук лесно може да се достигне до основния технологичен критерий при идентифициране на импортите – съдовете, които са произведени на грънчарско колело, явно са вносни. Но ние познаваме и местни имитации на ръка, и импорти от близко разположени селища (произведени също на ръка), така че картината е доста по-сложна. Това може да се констатира още в края на III хил. пр. Хр. по отношение на „троянските чаши“, което налага предпазливост в направените заключения. Във всички случаи наличието или липсата на съдове, произведени на бързо грънчарско колело, има голямо значение при сравняването на цели културни области и райони на производство, напр. Северозападна Анатолия или Егея, континентална Гърция и Балканите. Ако се ориентираме към търсене на импорти на ниво селища или подрайони, затрудненията ще се очертаят по-ясно. Решаващо значение тогава явно ще имат резултатите от лабораторните анализи – използване на глини със специфичен химичен състав и микроелементи, примеси, ангоби и т.н.

В подредбата на информационните звена е приета следната система: след общия преглед на наличните данни относно технологията, морфологията и декорацията е предприето навлизане в конкретика, последвано от корелиране на получените резултати. Последното е направено в онзи дял на работата, в който се прави обща характеристика на изследвания керамичен комплекс. На функционалността е отделено по-специално внимание, което се обосновава с факта, че тя не е твърде популярен обект в българската историография.

III. 1. Технология

• Емпирична макроскопска информация

Основните технологични данни са систематизирани в статистическите таблици, придружаващи този текст в неговия електронен вариант. (Таблиците са достъпни с дигиталния идентификатор на следния адрес: https://doi.org/10.53250/areip6) Използвани са следните показатели: цвят на повърхността (вън и вътре), наличие и вид на ангобата, третиране на повърхността, характеристика на тестото и на лома. Накрая стои графата за вторичното изпичане на съда/фрагмента, което твърде

[13] Съмненията, че класификацията за РБЕ/СБЕ може да се приложи и спрямо керамиката от КБЕ, могат лесно да се преодолеят, ако изтъкнем универсалността на използваните принципи. Примерите в тази посока не са малко и ще цитирам един, който ми се струва възможно най-отдалечен. Ако сравним една от използваните в полската археология класификации на средновековната керамика (Buko 1998), ще установим, че тя е твърде близка до тази, с която си служим. Това, изглежда, е така, защото въпреки големите технологични и хронологически различия в нея са залегнали онези принципи за обработка на първичната информация, които са валидни за керамичното производство по принцип. Така се подкрепя надеждата ни, че схемата и групирането, на която се осланяме тук, са приемливи и могат да бъдат полезни за бъдещите изследвания не само за времето и за района, които дискутираме.

често деформира търсената информация. Това налага анализираните керамични фрагменти да бъдат разделени на две групи – изпечени и подложени на вторична температурна интервенция. В таблиците не са включени няколко вида данни, които според мен притежават друга проблематика: размери на фрагментите (*infra*); принадлежност към определена морфологична единица или керамичен елемент (фрагмент от гърне, паница и др.; фрагмент от дръжка, дъно и т.н.) и описание на декорацията. Следователно в тях е синтезирана само технологична информация, но не и морфологична и декоративна.

• Цвят на повърхността

При обработката на масовия материал са регистрирани следните цветове, кодирани съобразно Munsell 2000:

1. 2,5Y3/1 VERY DARK GREY – интензивно тъмносиво до черно
2. 7,5YR3/2 DARK BROWN – тъмнокафяво
3. 2,5Y7/1 LIGHT GRAY – светлосиво
4. 10R1/8 LIGHT-GRAY BEIGE – светлосива охра
5. 2,5YR6/6 LIGHT RED – светлочервено
6. 7,5YR6/4 LIGHT BROWN – светлокафяво
7. 2,5YR6/8 LIGHT RED – светлочервено 2
8. 7,5YR6/6 REDDISH YELLOW – червеникаво жълто
9. 5YR5/3 REDDISH BROWN – червеникаво кафяво
10. 7,5YR4/2 BROWN – кафяво 1
11. 10YR5/3 BROWN – кафяво 2
12. 5YR5/4 REDDISH BROWN – червеникаво кафяво
13. 5YR6/6 REDDISH YELLOW – червеникаво жълто
14. 2,5YR6/8 LIGHT RED – светлочервено
15. 5YR6/8 REDDISH YELLOW – червеникаво жълто
16. 5YR5/6 YELLOWISH RED – жълто-червено
17. 10YR8/3 VERY PALE BROWN – много светлокафяво (не интензивно)
18. 7,5YR4/3 BROWN – кафяво

Като цяло категорично преобладава топлата цветова гама. Съдовете в нюансите на сивото и сивата охра представляват следващата група. Наситено черен цвят (сравним напр. с 5PB/2.5) не е отчетен за разлика от оцветяването на петна. То явно представлява показател за неравномерност при изпичането или, по-рядко, за температурно въздействие в различна среда (оксидираща или редуцираща). В тези случаи са използвани цветови комбинации на посочените по-горе кодове. Не публикувам статистически данни заради факта, че голяма част от фрагментите са били подложени на вторично изпичане, понякога при доста високи температури.

• Ангоба

Регистрирани са следните видове ангоба: фина (тънка, на места е излужена; в някои случаи се доближава до т. нар. поливка), средно фина/тънка (повърхността е покрита с пласт пречистена много фина глина, която е била не толкова разредена, колкото първата и е оставила по-плътно покритие); плътна, дебела ангоба (повърхността е грижливо заравнена и върху нея е нанесен плътен слой, ясно доловим като две фланкиращи сърцевината ивици в лома на съответния фрагмент). Обикновено ангобата е с цвета на глиненото тесто след изпичане. Няма данни за цветни ангоби. Умишленото огрубяване на повърхността чрез „барботина“ е видно само от един фрагмент (Т. LVII. 15). То не се практикува дори и при гърнетата и хранилищата. Над 50% от по-големите и по-груби съдове не носят следи от ангоба. Фината керамика е с украса, която е нанасяна задължително след ангобирането.

• Третиране на повърхността

Разграничени са следните групи обработка на повърхността на съдовете: излъскана с блясък, матово излъскана на петна, матово излъскана на ивици и загладена. Видовете излъскване са установени само при фината керамика. Те се свеждат на практика до първите два. Трябва обаче да се отчита и амортизацията, при която лустрото се губи, а това затруднява наблюденията. Загладената повърхност категорично доминира при почти всички групи съдове. Срещат се и примери на т. нар. *tongründich* третиране, когато не е регистрирано нито ангобиране, нито някаква допълнителна обработка на повърхността. Тогава тя има характеристиките на тестото, от което е формуван съдът.

• Примеси в глиненото тесто, видове, размери и концентрация

Както е широко известно, към глината за формуване се добавят и други материали с цел намаляване на нейната пластичност. При обработката на керамиката от Белокопитово са обособени следните групи примеси: фин кварцов пясък, средни по размери кварцови зърна, едър кварцов пясък и камъчета, органика, слюда, шамот и стрити скални породи (като изключение). В текста се пропуска определението „кварцов“ за пясъка, тъй като друг вид не е регистриран. Същото се отнася и за камъчетата. „Стритите камъни“, отбелязани като изключение, представят различни седиментни скали и се срещат само при грубото тесто. Органичните примеси са представени от фино нарязани стебла и листа на растения, както и стрити (преди това изсушени?) животински екскременти. Органичните примеси са разделени съобразно негативите, останали като шупли в изпечените вече съдове. Наблюдават се и парченца от черупки на мекотели, но те са рядкост. За слюдата може да се каже, че тя едва ли е добавяна допълнително, съдейки по нейната ниска концентрация, доближаваща се до естествената в необработените глини. Шамотът е обичайният за бронзовата епоха – средно и фино стрити парчета от керамични съдове, чийто цвят обикновено е в топлата гама с преобладаване на нюансите на кафявото.

Всички примеси са разделени на фини, средно фини и груби, имащи своите количествени параметри. Това деление е от по-голямо значение за пясъка, който е водещ сред допълнителните компоненти. При него най-фината фракция е с големина на частицата десети от милиметъра до 1 мм; средно фината – до 1,5 мм, а едрата – до 3 мм. Подобно е делението и при органичните примеси, като най-финитe се регистрират като миниатюрни шупли. Камъчетата имат размери над 3 мм, а шамотът се движи в границите на 1 – 3 мм. Под тези размери явно става въпрос за добавяне на керамичен прах, който може да се установи чрез микроскоп.

Концентрацията на изброените примеси (като цяло и поотделно за всеки вид) е разделена също в три групи – ниска, средна и висока. Това е направено без стриктни измервания в матрицата и се основава на общи макроскопски наблюдения, добити при обследването на лома на фрагментите.

• Видове тесто

Разграничени са четири групи глинено тесто. Те са производни от комбинациите на глината като основен компонент с примеси, различни като видове, размери и концентрация. Има случаи, при които примесите са изненадващо много като количество и разнообразие и глината играе ролята на свързващ композиционен елемент. Наблюденията върху праисторическата керамика обаче показват, че тази особеност е представена през много периоди и в различни райони, така че не ѝ е отделено специално внимание.

В глиненото тесто са разграничени четири основни групи: фино, средно фино,

средно грубо и много грубо[14]. В някои от случаите границите между предпоследната група и тази преди нея са трудно установими, което е наложило понякога да бъдат разглеждани заедно. Това се дължи на използваните еднакви пълнители (с малки разлики в размерите в полза на едната или другата група) и в близката им концентрация. Например при наличие на фин пясък и средно фини кварцови зърна в средна концентрация се взема под внимание присъствието на органика (тогава фрагментът попада в групата на средно грубата глина) или на слюда (тогава отива в групата на средно фината керамика). При наличие на всички изброени по-горе примеси твърде често се появява като фактор шамотът, а при липсата му – решаваща е концентрацията и едрината на отделните песъчинки.

Конкретно видовете тесто са следните:

• *фино тесто* – ниска концентрация на фин пясък, ниска концентрация на средно фин пясък; слюда в ниска концентрация; много рядко – фина органика;

• *средно фино тесто* – средна концентрация на фин пясък, останалите компоненти са приблизително същите;

• *средно грубо тесто* – фин пясък в ниска или много ниска концентрация, средна концентрация на средно едър или едър пясък, шамот в средна концентрация, средна концентрация на органика;

• *много грубо тесто* – ниска концентрация на фин пясък и висока концентрация на едър, както и на камъчета; наличие на отделни едри и средно едри камъчета; органични примеси в средна концентрация; шамот в ниска концентрация.

• Лом

Фрагментите в колекцията са разделени в три групи съобразно структурата и цвета на разреза: с едноделен, с двуделен и с лом тип „сандвич“. Понякога плътните ангоби заблуждават и хомогенен лом може да се отчете като многопластов. Тогава покритието на повърхността отвън и отвътре (или само от едната страна) представлява в профил две ивици с различно оцветяване от това на сърцевината.

Едноделният (хомогенен) лом е следствие на равномерно изпичане на съда или е причинен от вторична температурна интервенция при високи градуси. Вторично изпечените фрагменти придобиват оранжево-червен цвят и имат равен лом; последният се среща значително по-рядко при онези, които не са били подложени на вторични промени.

Двуделният лом се получава при наличие на температурна разлика при външната и вътрешната повърхност, без значение дали това се дължи на оригиналното изпичане, или е получен при вторичното.

Ломът тип „сандвич“ обикновено е триделен и представлява тъмна сърцевина, обградена от две по-светли ивици. Неговото присъствие е сигурен индикатор за сравнително кратко опалване при висока температура.

Като цяло водеща е първата група, следвана поравно от втората и третата. Разликата се долавя ясно при различните форми съдове, но явно значение имат и техните размери. Често ломът е променлив по дължината на фрагмента и това е добре проследимо при съдовете с по-големи размери.

• Технологични групи

Технологичните групи керамика[15] са определени чрез съпоставяне на следните показатели: структура на тестото, цвят на повърхността (обикновено отвън),

[14] В текста по-долу е използвано синонимно заместване на „тесто“ с „глина“, напр. „груба глина“ вместо „грубо тесто“.

[15] В английската литература се използват термините *ware* или *fabrics*. Много често те са синонимни, но първият изглежда да е по-общ, а вторият се доближава до немския термин *Gattung*.

наличие на ангоба и третиране на повърхността. Комбинациите са статистически устойчиви и са добре съпоставими с трите функционални групи: трапезна, кухненска и керамика за съхранение и транспортиране (тара). Като следваща стъпка може да се премине към съпоставяне с основните категории и форми съдове и така да се достигне дори до корелация на отделните типове. В рамките на отделните технологични групи съществуват и керамичните видове (Лещаков 1988, 5 – 6, табл. I), които обаче са използвани ограничено само в общата характеристика на керамичната колекция от Белокопитово.

Изпичането на съдовете от всички изброени по-долу технологични разновидности е добро или много добро. Т. нар. мека керамика не е отбелязана.

Установени са следните технологични групи:

• *Фина керамика*. Примесите в глината имат малки размери и ниска концентрация. Ангобирането е задължително, а третирането на повърхността се изразява в излъскване, най-често матово, но понякога и с блясък. В оригиналния си вид последните вероятно са били повече, но тук негативно влияние играят амортизацията при употреба и повреждане на повърхността от природните фактори. Представени са следните категории и форми: чаши, кани, паници, особено тези с дръжки „Асеновец“ и кантароси. При украсата доминират техниките врязване и фурхенщих, не са рядкост и пластичните пъпки при кани, чаши и паници „Асеновец“, както и върху някои вертикални дъговидни дръжки.

• *Полуфина керамика*. В сравнение с предходната група примесите са по-едри и имат по-висока концентрация. Ангобата е повсеместна; третирането е една стъпка по-небрежно спрямо фината керамика: излъскването е само матово, на петна и/или на ивици, заглаждането без излъскване има голям дял, но грубо оглаждане не се среща. Керамичните форми са представени от паници, купи, кани, чаши, кантароси, амфори и някои гърнета с по-малък обем.

• *Полугрубата керамика* се отличава освен с прибавянето на изброените вече примеси и на органични примеси и малки кварцови камъчета. Концентрацията им е по-висока; съдовете са по-дебелостенни и ломът най-често е тип „сандвич“. Ангобата се среща по-рядко, масово се използва заглаждане на повърхността, излъскване не е отбелязано. При някои съдове е ангобирана само вътрешната повърхност (някои големи паници, амфори и гърнета). Много рядко в тази техника са изработени кани и чаши, почти никога кантароси, масово амфори и гърнета.

• *Грубата керамика* има едри примеси в тестото – груб пясък, отделни по-големи камъчета и едри органични примеси. Понякога се отбелязват и черупки от мекотели, но почти никога слюда. Концентрацията на примесите е от средна към висока. Ангобирането е твърде ограничено; третирането на повърхността е само заглаждане, при това – неравномерно. Формите са ограничени и най-често това са гърнета с по-голям обем, съдове с „вътрешни уши“ и по-малки хранилища.

• *Много груба керамика*. Случаите, които илюстрират тази изработка, са много малко. Структурата на тестото, обработката на повърхността и т.н. са като при предходната група, но с няколко степени са „по-примитивни“. Тази изработка е характерна само за хранилищата, пюраносите и „тавите за печене“.

• Технологични процеси

Голямо изкушение за всеки праисторик представлява навлизането в технологичните процеси, през които преминава производството на керамичните продукти. Всъщност това са част от етапите в рамките на т. нар. *Chaîne opératoire* – така популярен не само като термин, но и като изследователски инструмент. Специално за керамичното производство могат да се формулират следните етапи на работа: добив на суровини; обработка и отлежаване („втасване“) на глините, композиране на тестото,

формуване, третиране на повърхността, декориране (понякога и в обратен ред), изсушаване и изпичане. За съжаление пряката археологическа информация за Белокопитово почти напълно липсва, така че не ни остава нищо друго, освен да предположим, че всички те са протичали извън селището или в някакви обособени негови части, до които разкопките не са се докоснали. Няма преки данни и за несполучливи продукти на самото производство (т.нар. брак) или полуфабрикати. Ето защо прегледът ще бъде съвсем лаконичен, а основният акцент е поставен върху суровините. Останалите фази са засегнати бегло. Това се дължи на факта, че информацията за тях е косвена, т.е. ние можем да наблюдаваме крайните продукти и по тях да възстановим частично дадени процеси, но това е само хипотетично. Навлизайки в сферата на предположенията, неминуемо се натъкваме на доводите „за“ или „против“, а да се прецени тяхната сила, е самостоятелна задача, която надхвърля рамките на този труд.

• Суровинно обезпечаване

Преди време е изказана идеята, че през бронзовата епоха керамичното производство е разчитало основно на местни суровини (Лещаков 2006, 169). Това допускане, което изглежда приемливо заради своята логичност, се нуждаеше от проверка чрез конкретни лабораторни анализи, които да формулират необходимите аргументи. Интердисциплинарни изследвания за керамиката от Белокопитово няма, така че ще трябва да ползваме данните от съседните обекти. Те са вписани в същата природна среда и принадлежат на същия микрорегион, така че операцията изглежда напълно коректна. Останалите примери, които привеждам тук, са от други райони и друго време, но в рамките на III – II хил. пр. Хр.

За съседния обект Градище имаме данни от 2021 г., когато са изследвани проби от местни коренни глини и от къснобронзови керамични фрагменти, от които са направени микроскопски препарати (дюншлифи), а те са анализирани с РФА за главните петрогенни компоненти[16]. Получените резултати показват, че пробите от фрагментите имат почти пълно сходство с изходната суровина, но и по-високо съдържание на Al_2O_3. Това вероятно се дължи на „измиване“ на глината, т.е. на нейното изплавяне – процес, който е задължителен, преди да се получи търсената композиция на тестото.

Наблюденията могат да получат косвено потвърждение от по-късните епохи, но от същия район. На изследване са подложени проби от обекта при с. Макариополско – шест от керамични фрагменти и четири от глини. Керамичните фрагменти са датирани в КЖЕ и римската епоха, но в случая имат значение изводите за произхода на глинената суровина, а не за техниката на формуване[17]. Четири от керамичните проби имат сходство със събраните глини, докато други два екземпляра показват разлики. В последния случай е възможно суровината да е донесена и работена на обекта или готовите изделия да представляват импорти[18]. Анализът дава основание да се предполага, че керамичното производство е разчитало на местни глини, добити най-вероятно от ями на територията на обекта (Тодорова, Лалов 2025).

[16] Изследванията са част от проект, финансиран от НАИМ – БАН. Те са направени в лабораториите на ГГФ на СУ „Св. Климент Охридски“ под ръководството на проф. д-р Ф. Мачев, но не са публикувани в цялост. В процеса на работа бяха добавени и проби от керамика, датирана в IV хил. пр. Хр., от същия обект. Те произхождат от западната част на разкопаната зона. Твърде интересно е наблюдението, че за производството на керамиката от II и от IV хил. пр. Хр. са използвани различни глинени находища (вж. статията на Ф. Мачев, Л. Клайн и Т. Стоилкова-Илиева в този том).

[17] Археоминераложкото изследване на керамика и глини от Макариополско е извършено под ръководството на доц. д-р Б. Костова (НБУ).

[18] Според мен импортът на готови изделия е малко вероятен, тъй като изисква твърде напреднала специализация и особени търговски връзки. Организирането на експедиции за добив на специални глини е по-приемливо, но в подкрепа на идеята са необходими допълни аргументи.

Тъй като подчертахме, че организацията на керамичното производство през бронзовата епоха е почти идентична за големи райони в Източните Балкани, ще си позволим да използваме и резултати от изследвания на по-ранни материали от Югоизточна България. Задачата изисква да се провери дали има данни, които да противоречат на тезата за експлоатация на местни суровини. Важна е информацията от три близко намиращи се един до друг обекта – селищните могили Езеро, Сокол и Дядово, както и откритото селище при Свиленград.

Трите селищни могили са разположени южно и западно от Светиилийските възвишения, днес до гр. Нова Загора. Пробите са събрани от самите обекти, както и от съседните възвишения. Резултатите от анализите показват, че по-голямата част от изследваната керамика е изработена от суровина, чиито характеристики съвпадат с тези от пробите, извлечени от находища в района на селищните могили (Semmoto, Shibata, Kannari, Kamuro 2014; Semmoto, Kannari, Shibata, Kamuro, Leshtakov 2016; Semmoto, Shibata, Kamuro 2021). При корелиране на данните специално от Сокол и Дядово (изследванията са извършени с еднакви методи) се оказва, че всяко селище е използвало свои находища на глинена суровина въпреки малкото разстояние между тях.

Напълно сходни изводи могат да се направят за керамичното производство в самата долина на р. Марица между Източните Родопи и Сакар. Снабдяването със суровина е реконструирано на базата на резултатите от лабораторни анализи на фрагменти, събрани при спасителните разкопки на раннобронзовия обект край Свиленград (Kurosawa, Semmoto, Shibata 2022), датиран в РБЕ II. Според авторите глината е добивана най-вероятно от речни отложения или от терциерни седименти по склоновете на Сакар. Произходът на примесите трябва да се търси в близките до обекта неогенските седименти и отлаганията по река Марица. Заключението е, че е използвана местна суровина и тази практика е характерна за цялата югоизточна част на Горнотракийската низина през РБЕ (Kurosawa, Semmoto, Shibata 2022, 18).

В края на този раздел няколко думи и за природата на примесите. Ако трябва да спазваме фазите на керамичното производство, тяхното добавяне идва след изплавянето на глинената маса, но така или иначе можем да ги разглеждаме като суровини. Всички те са в изобилие около обекта – като се започне от пясъка, чиито естествени находища са около местните водоеми, та се стигне до черупките на мекотели. Самите мекотели (основно охлюви и само по изключение речни миди) явно са събирани около селището, но те са известни в района и като фосили, т.е. биха могли да попаднат в тестото и чрез недобре изплавената глинена маса. За органиката едва ли може да има съмнение, че е добавяна умишлено след преработка на треви и на житни култури, като по този начин грънчарите са намалявали пластичността на използваната глина. Следователно с изключение на шамота, който е единственият изкуствен компонент, те са били на разположение в близката околност и не е било необходимо извършването на дълги преходи за тяхното набавяне.

• Изплавяне на глината

За този етап от керамичното производство може да се напише най-малко. Инсталации за пречистване на глината и отделяне на фракциите, напр. дървени корита, не са регистрирани. Нито в цялостен, нито във фрагментиран вид. А и едва ли ще се намерят заради присъщите на вътрешността на Балканите природно-климатични условия. Алтернативата да съществуват, но да са били извън проучената площ, е по-вероятна. Подобни удобни места са съществували в близост до течаща вода, каквато е налична при Белокопитово. Така или иначе логично е да се предположи, че са били съоръжени извън обитаваната площ на селището и че са трудни за установяване. Същото се отнася и за депата, в които пречистената глина е отлежавала, преди да се пристъпи към добавяне на необходимите примеси.

• Формуване

Къснобронзовата керамика от Белокопитово е произведена на ръка, което не означава, че майсторите изобщо не са познавали грънчарския кръг като приспособление за въртене при изграждането на съда[19]. Не са идентифицирани цели съдове или фрагменти, произведени на бързо грънчарско колело, които да са местно производство. По същото време бързото грънчарско колело се използва в цялото Източно Средиземноморие и Анатолия. Единственият съд, намерен в Белокопитово, който вероятно е дело на аналогична технология, но след това е дообработен на ръка, е каната от жилище 1 (Т. II.1; III. 1). След като е завършено оформянето на съда и е била прикрепена дръжката, той е покрит с тънка ангоба, придобила след изпичането цвета на глиненото тесто. Самото то има твърде фина структура[20], която обаче е по-груба от тази на т. нар. „точарска глина". Необичайните белези на този съд обхващат и високо кухо дъно (вж. по-долу раздела за кани), както и отделянето му от тялото чрез врязана линия. Посочените белези са *de viso*, а произходът на съда може да се обоснове по-сигурно, едва след като се извършат съответните лабораторни изследвания. Така че въпросите дали каната е истински импорт, или имитация и къде е произведена – в Белокопитово или някъде навън, остават отворени.

Що се отнася до обектите Градище и Панайот Волово, общите правила за формуване на съдовете изглежда са идентични, тъй като не са публикувани данни, които да опровергават твърдението (Dzhurkowska 2023; вж. К. Костова и И. Бабаджанов в този том). Същото се отнася до ангобите, до третирането на повърхността и до техниката на нанасяне на украсата.

Конкретните данни за технологичните операции са изнесени при характеристиката на категориите и формите керамични съдове, затова ми се струва излишно да се описват подробно и тук. Същото се отнася и до последните два процеса – изсушаване и изпичане, които са резюмирани по-долу.

• Изсушаване на полуфабрикатите и изпичане

Както е широко известно, преди същинското изпичане съдовете са подложени на изсушаване, което обикновено е в две фази. Както за този процес, така и за самото изпичане едва ли може да се напише нещо ново, което да е базирано на конкретните данни от Белокопитово. Не са намерени нито местата за сушене, нито пещите. Тези дейности са били изнесени извън селището. Предположението е в сила и за другите обекти от бронзовата епоха в българските земи, така че появата на данни в тази посока е едно очаквано от всички специалисти събитие.

Що се отнася до температурата на изпичане, конкретно за керамиката от Белокопитово не са правени лабораторни изследвания. Тя се установява макроскопски по цвета на повърхността и характера на лома и/или чрез провеждане на лабораторни експерименти при контролиран температурен режим. Следователно нямаме преки данни, но бихме реферирали информацията от анализи на проби, датирани в РБЕ и произхождащи от долината на р. Марица. Тази керамика има сходни технологични

[19] Освен въртящите се подставки (каменни, дървени или от други органични материали) В. Миков предполага съществуването на „ръчен грънчарски кръг" (Миков 1966, 179 – 180, обр. 10 – 11). Възгледите му са напълно приемливи и днес. В. Миков счита, че бързото или крачното грънчарско колело се появява в нашите земи през късножелязната епоха. Що се отнася за по-късните периоди, явно „примитивният грънчарски кръг" съществува успоредно с крачните („тежки") грънчарски колела (срвн. напр. Бобрински 1991; 1993).

[20] Изплавената глина е примесена с малки и средни по големина кварцови камъчета, които имат ниска и много ниска концентрация (особено тези със средни размери). Наблюдават се и органични примеси, от които са останали само негативи заради факта, че съдът е горял вторично.

характеристики (цвят, твърдост, композиция на тестото и т.н.) с тези от II хил. пр. Хр. в Северна България. Според анализите съдовете са изпичани при температури около 700 – 800°C. Има стойност и наблюдението, че характерният и за керамиката от II хил. пр. Хр. „лом сандвич“ е индикация за кратко изпичане на съдовете или изпичане в ненапълно оксидираща среда (Kurosawa, Semmoto, Shibata 2022, 17 – 18). Това мнение се потвърждава от експериментите, на които са подложени проби от други обекти в Южна и Северна България. Установената температура на изпичане е в порядъка 750 – 850°C, като най-ниската е 550°C (Kostadinova-Avramova et al. 2018, 619, 622). Според цитираните автори над температура около 700°C цветът на повърхността се интензифицира и преминава към оранжево-червената гама, а „сандвичевият лом“ постепенно се заличава. Освен това при температура над 840°C се появяват пукнатини по стените на фрагментите. Едва след това, при 880 – 980°C (температурата варира при пробите с различна датировка и от различни обекти), стените се разрушават. Така получаваме представа за началото на вторичното изпичане – при температура над 800 – 850°C. Ако приемем предложената граница за приемлива, то трябва да се уточни, че има примери за много по-силно въздействие. Вярно е, че информацията произхожда от времето на късния неолит и от района на Южното Черноморие, но тя демонстрира открит огън с температура вероятно над 1000 – 1100°C. Това едва ли може да се осъществи без силен приток на кислород. Тогава керамичната маса се разтопява и в застинал вид изглежда като стъклена шлака (Leshtakov 2018, 14).

III. 2. Морфология

• Основни категории керамични съдове

Формалната (или формативната, за да се избегне евентуалното двусмислие на термина) систематизация е част от общата керамична класификация (Лещаков 1988), която бе дискутирана по-горе в текста. Може да се счита, че тя е приложима в не една историческа (в частност – праисторическа) епоха. Самият факт, че в продължение на доста дълъг период от време не е защитено алтернативно предложение, което да надхвърля подмяната на едни термини с други или окрупняване на част от детайлите[21], ни дава куража да приложим цитираната система и за времето след средата на II хил. пр. Хр.

В предложената класификация са обособени следните категории съдове:

I. Паници
II. Купи
III. Гърнета
IV. Кани
V. Чаши
VI. Кантароси
VII. Амфори

[21] В тази светлина може да се разглеждат термините „отворени“ и „затворени“ форми (последно споменаване на тези характеристики у Петрова, Тодорова 2024, 135). От една страна, термините са близки до разговорните форми на именуване на морфологичните единици, но от друга съдържат обективност в своята характеристика. Същевременно те индикират и разлика във функционалността на керамичните съдове. Ето защо тяхното използване не бива да се отхвърля дефинитивно, а да се възприеме като принадлежащо към онзи етап на анализа, който предхожда навлизането в по-точно и детайлизирано характеризиране на изследвания обект. По подобен начин се процедира и спрямо керамиката от КБЕ в Северна Гърция. Термините „отворени“ и „затворени“ форми са използвани в немскоезичната литература, но след необходимите пояснения (напр. Horejs 2007, 90, 153). Към първата група са причислени различни съдове – от паници до пюраноси, а към втората – амфори, кани и питоси. Това групиране се нуждае от критична преработка, но не оказва съществено влияние върху предложената функционална и морфологична диференциация.

VIII. Кратери
IX. Хранилища (питоси)
X. Редки форми

• Морфологична обезпеченост на информацията

Основният въпрос, който може да се зададе тук, е: информацията, с която разполагаме, достатъчно представителна ли е по отношение на всички идентифицирани форми? Тъй като обектът е селищен; тъй като в него са представени почти всички известни до момента ежедневно използвани структури; тъй като притежаваме данни за керамиката, намерена във всяка една от тях, струва ми се, че отговорът е положителен.

Азбучна истина е, че най-пълната информация, която се използва в керамичната класификация, може да се извлече от достигналите до нас по-добре запазени съдове. Тези от Белокопитово[22] могат да се разделят на три групи: 1. Запазени напълно или годни за реставрация; 2. Тези, които имат запазеност, позволяваща графична реконструкция на по-голямата част от съда; 3. Съдове, чиято форма може да се реконструира само по устието, шията или части от тялото (т.е. горната част на тялото, евентуално към плещите на съда или в долната част на тялото към дъното). Първата група предоставя информация за категорията, формата и типа; втората – за формата, а третата – само за категорията. Допълнително идентифициране с по-малка степен на достоверност може да предложи комбинирането на морфологични, технологични и в по-малка степен – на декоративни белези.

В първата група, която е най-малката като количество, попадат 10 екземпляра. Това са три кани (от жилище 1 – Т. II. 1 и Т. IV. 2; от пласта – Т. LVI. 3), две цели чаши с една дръжка (от жилище 1 – Т. IV. 1 и от жилище 3 – Т. XXXII. 2), едно гърне с „вътрешни уши“ (от жилище 1, Т. IV. 7 – 8), две хранилища-питоси (от жилище 3, Т. XXXV. 4; Т. XXXV; Т. XXXVI. 1 – 2), една „тава за печене“ (от жилище 2, Т. XX. 17) и миниатюрно гърне-контейнер (от жилище 3, Т. XXXI. 16 – 17). Съдовете са намерени и в трите жилища, а само една малка чаша произхожда от културния пласт. Липсват цели екземпляри в следните зони: в района на жилищата; под навеса и района около него; около свободно стоящите огнища; от ямите, от запълнителя на рова и от вкопаването, означено като „структура в сондаж 2“.

Към втората група се причисляват фрагменти, по които могат да се реконструират с по-голяма сигурност следните категории: паници – най-малко 37 бр.; купи – най-малко 12 бр.; кани – 8 бр.; чаши с две дръжки – 2 бр.; 14 чаши с една дръжка; кантароси – най-малко 5 бр.; гърнета – най-малко 29 бр.; 2 бр. питоси; гърнета с „вътрешни уши“ – 4 бр. Следователно годни за графична реконструкция с допълнения са не по-малко от 113 съда. Доминират тези, намерени в района на жилища 2 и 3, следвани от жилище 1, околожилищните пространства, навеса и накрая – от пласта и от вкопаните структури. Трябва да се подчертае, че количеството им в ямите (с изкл. на тази в кв. $Г_{35}$), рова и западния сектор е пренебрежимо малко. За тази група още трябва да се отбележи, че с необходимата доза предпазливост може да се допусне и разделение на ниво керамична форма, но по изключение се достига до определен тип.

Третата група е най-многобройна. Тя включва фрагменти със средни и малки размери – части от дръжки, дъна, чучури, стени с украса и устия. Тяхната информация завършва целостта на керамичния репертоар и има стойност при дефиниране на категорията на съдовете, но по-рядко на техните форми.

[22] Тук е извършен малък компромис с последователността в изложението. Категориите и формите на съдовете са елементи на морфологичната схема, предложена по-долу, но наименованията им се появяват преди това. Това се налага заради стремежа към очертаване на информационната обезпеченост.

• Относно названията[23]

Наименованията на керамичните съдове от бронзовата епоха са следствие на оприличаването им на тези, които даваме на съвременните съдове с присъщата им функция – паници, купи, чаши, гърнета и т.н. Те представляват и основните категории. В дескриптивния етап на работа те се приравняват към основните геометрични форми – конус, цилиндър, част от сфера и техните комбинации. Така се достига до по-прецизни описания като „полусферични паници“, „конусовидни паници“ и т.н. С отделните елементи на съдовете – тяло, шия, дъно и видове дръжки, се процедира в основни линии по същия начин, но има редица изключения (Лещаков 1988, 10).

Конкретно за анализираната къснобронзова керамика са използвани термини и от древногръцката номенклатура: амфори, кантароси, кратери, питоси, пюраноси и керноси. Когато те са заети от англоезичната или немската литература, са със своето оригинално изписване и са дадени в курсив, напр. *wishbone handles* или *Besenstrich*. Други обаче са толкова добре приети в археологическия „жаргон“, че са побългарени и не се нуждаят от допълнителни обяснения – напр. фурхенщих или кербшнит. Останалите имат произход в българската традиционна посуда – паница, купа, гърне, кана или чаша. Хронологически погледнато, те са много по-късни в сравнение със старогръцките. Интересна подробност е, че оригиналите на изредените съдове са произведени в съответните географски и културни области, откъдето произхождат, на бързо грънчарско колело, а тези от КБЕ в днешна България са изработени на ръка. Въпреки това близостта във формата (а много често и във функцията) е достатъчно голяма, за да позволи транспониране на наименованията. Прякото използване на старогръцки и латински термини е по-удобно според мен, защото анулира суфикса „-овидни“, напр. „амфоровидни съдове“. В конкретния случай също могат да се създадат терминологични несъответствия, напр. „амфора с четири дръжки“. Но, след необходимите уговорки, използването на оригиналните термини е приемливо.

• Относно идентифицирането на формите

Целите съдове в колекцията са само 10, а профилите, които позволяват пълна графична реконструкция, са сравнително малко. Доминират онези, които предоставят информация за частична реконструкция – т.е. липсват данни за долната част на съда, за дъното или в най-лошия случай – за устието. Логиката на изграждането на една добре обоснована керамична класификация изисква дефинирането на нейните съставни елементи да бъде направено на основата на цели форми. Не това обаче е нашият случай.

Тогава, когато се работи с фрагментиран керамичен материал, неминуемо възниква несигурност при отнасянето на даден фрагмент към някоя от морфологичните групи. Това се отразява пряко върху стабилността и защитимостта на всяка една предложена схема. Формите в Белокопитово са определени въз основа на устията и горната част на съдовете – шия и плещи. По-рядко се прибягва до реконструкции чрез използване на дъната (като размери, типове и технологични особености), долната част на стените и на специфични елементи – напр. дръжки и чучури. Своята роля има и украсата, особено при определени форми гърнета, кани, амфори или кантароси, както и на някои техни типове. Тук трябва да се подчертае, че с помощта на критерии, отнасящи се до размерите (обема), специфика на тестото, третирането на повърхността и други технологични характеристики, се прави опит за достигане на по-високи нива на увереност, но трудностите са преодолими само частично. Доброто познаване на материята и рутината при обработката на фрагментите много често помагат да се изградят стабилни като повторяемост комбинации, в които са съчета-

[23] Принципните положения повтарят тези у К. Лещаков 1988, 6 – 7, но с необходимите допълнения.

ни морфологически, технологични и декоративни характеристики. Тези устойчиви комбинации, без да твърдя, че са статистически обусловени, твърде често наклоняват везните в полза на едно или друго решение. Те са специфични за отделните групи и демонстрират известна, не твърде голяма, вариабилност. Ето защо ако белезите се използват поотделно, те почти винаги ще ни заблудят.

Необходимо е да се постави още един въпрос: какъв е информационният праг, който е достатъчен за характеризиране на структуроопределящите елементи на един керамичен репертоар, без да се навлиза в прекомерни детайли[24]. Детайли, които са технологически, хронологически и пространствено твърде подобни или дори еднакви, така че техните данни да са лишени от необходимата информативност. Казано с други думи – това е проблемът за гносеологичната достатъчност и хармонизирането на възможната база данни спрямо поставените пред изследването цели. Тези размисли пораждат и съмненията в прилагането на статистиката спрямо типовете, подтиповете и вариантите. Това, от своя страна, неминуемо се отразява и на дълбочината на сравнителния анализ – както синхронен, така и диахронен.

Освен написаното дотук считаме, че изворовата база налага ограничения в детайлизация до ниво форма, защото типът, както е добре известно, се дефинира значително по-подробно и по-прецизно. Следователно предложената схема не е типологическа в широко възприетия смисъл на термина и не типът е водещата информационна единица, а формата.

Всичките пречки пред стремежа ни да постигнем прецизна класификация в Белокопитово едва ли могат да се изброят подробно; съобщени са само тези, които считаме за основни. Те са следните:

1. Още на ниво категория паници съдовете с по-големи размери лесно биха били класифицирани като купи, а по-малките – като чаши (т. нар. фиали). Освен това на ниво форма е възможно смесване на паници със завито и със силно завито устие заради несигурност в ъгъла, който сключва стената спрямо равнината на устието. При по-малък фрагмент или при наличие на дръжка хоризонтирането е в определен толеранс, а оттам – и на фиксиране на въпросния ъгъл. По-специално положение имат паниците с чучур и тези с дръжки „Асеновец“. Тук идентификацията е много деликатна, защото голяма част (теоретично – почти всички) фрагменти от устия на паници със завито и силно завито устие биха могли да бъдат част от такива паници. Ето защо не може да се направи преброяване или опит за статистически анализ.

2. При каните основният проблем е разграничаването им от чашите. Тогава, когато профилите им са различни, разделянето е лесно. Но когато разликата е само в размерите, обективен критерий липсва. Затова се използват често и термините „големи чаши“ и/или малки „канички“. Смесването на фрагментите от устия на каните с тези на амфорите и отчасти на кантаросите не е изключение, тъй като тези съдове през КБЕ имат равни устия и понякога – сходен диаметър на устието. Разграничаването от кантаросите е по-лесно, тъй като те са по-отворени съдове от каните.

3. Що се отнася до кантаросите, трябва да се подчертае, че те са форми, в които са съчетани детайли от няколко други категории – чаши, кани и гърнета. Разграничаването от гърнетата и амфорите е сравнително лесно заради спецификите в изработката и диаметъра на устието. Основната разлика с каните е броят дръжки, но ако е намерена част от устието с една дръжка? Освен това чашите не са само с една дръжка, но има и с по две. Тогава на помощ идват някои контролни белези като украса или сечение на дръжката, съотношение между гърлото и плещите и някои други. Но,

[24] Така например характеристики като „твърдост“, „порьозитет“ (Horejs 2007, 53 – 54), както и „тегло на фрагментите спрямо единица площ“ според мен помагат малко. Ето защо е преценено, че в случая не само с Белокопитово, но и с Градище (твърде вероятно – и с Панайот Волово) те не са счетени за значими.

първо – те не са еднозначни и второ – как да отсъдим, ако фрагментът е само част от устието? Ето защо ми се струва, че кантаросите са едни от най-трудните за идентифициране съдове и техният брой, отчетен в конкретния случай с Белокопитово, далеч не е абсолютен.

4. Сред гърнетата съществуват две форми, които са неоспорими – това са т. нар. кошеровидни и урновидни съдове. Названията са условни, разбира се. Другите форми могат да се смесят с купите заради близките профили и тогава, когато височината е неопределима. Възможно е и смесване с преносимите хранилища заради близост в полезния обем и технологичните особености.

5. Доста проблеми поставя асоциирането на дръжките, дъната и стените с украса към определена форма или тип. Тук вариантите са твърде много и пълното им изброяване би превърнало този материал в наръчник за обработка на къснобронзова керамика, което определено не е нашата цел. Отделните въпроси са дискутирани в разделите на съответните керамични елементи и украсата.

В заключение можем да потвърдим, че предложената класификация е структурирана приемливо, но не и категорично (заради направените по-горе уговорки) и може да се използва като база на по-нататъшен сравнителен анализ. Тъй като сме се постарали да бъде подробна, това ще улесни нейните критици, които могат да обосноват своите възражения с конкретни аргументи.

• Паници

В Белокопитово не са намерени напълно запазени екземпляри, няма и такива, които да са реставрирани или да позволяват графична възстановка на целия профил. Формите са определени на базата на особеностите на горната част на тялото – диаметър на устието и наклон на стените. Като количество паниците не доминират в керамичния ансамбъл на Белокопитово, а и в КБЕ по принцип, за разлика от по-ранни времена. По брой те отстъпват на гърнетата, но все пак впечатляват с високата си процентна застъпеност и по една стара традиция са поставени в началото на класификацията. Регистрирани са 118 бр. или около 15% от анализираните фрагменти[25]. Водещите форми са паниците със завито и със силно завито устие, но най-интересните са други две – „паниците Асеновец“ и паниците с чучур, отделени като подгрупи. Някои от тях имат по-изправена линия на стените, която би могла да предположи по-голямата им височина, а съответно – и обем, т.е. могат и да се отнесат към купите. Поради своята висока хронологическа и регионална стойност те са коментирани по-обстойно. Паниците с конусовидна или с полусферична форма на тялото имат минимален дял.

Най-близката категория до паниците е тази на купите. Както е широко известно, разликата се състои във височината и в ъгъла, който сключват стените спрямо хоризонталната плоскост на устието. Ако са твърде дълбоки, т.е. обемни, те се присъединяват към групата на купите. И обратното: ако тези съдове са твърде плитки и широко отворени, често ги наричат с популярното име „подноси“, а при наличие на високо дъно – „фруктиери“. Прието е, че паниците се включват в групата на т. нар. отворени съдове. Те спадат към „трапезната керамика“ и се интерпретират като съдове за консумиране на течни храни. Единствено онези, които имат големи или много големи размери без промени в пропорциите, се допуска да са изпълнявали и други функции – за съхранение на насипни продукти или за приготвяне на храни чрез печене. В последния случай те са именувани с разговорния термин „гювечи“ по примера на традиционните за българската култура съдове. Ако се опитаме да бъдем изчер-

[25] Статистическата информация е базирана на илюстрираните фрагменти. Процентната застъпеност е в рамките на статистическата грешка, предоставяйки достатъчно надеждна информация, поне според нас. От друга страна, избраният подход позволява твърденията да са лесно проверими, тъй като информацията е достъпна за всеки интересуващ се читател.

пателни, трябва да спомена още, че и в по-ранните периоди на бронзовата епоха, както и в неолита, се произвеждат големи цилиндрични или овални съдове с прави, почти вертикални стени, наричани „вани“. Терминът е по-използван в немскоезичната литература, където се срещат и като *Backwannen* (напр. Horejs 2007, 177), но те са отделени от паниците заради твърде ниските си бордове и голямата дебелина на стените. По-ранните представители от късния неолит и след това от РБЕ III в Тракия според мен нямат пряка връзка с репертоара на къснобронзовата керамика.

Опасност от смесване на паниците с други категории може да предизвикат и твърде малките размери на някои съдове, защото те биха могли да се използват и за пиене, доближавайки се като функция до т. нар. фиали или до съвременните чаши за чай (в случая имам предвид англ. *cup*). Казано накратко, имената на различните форми и типове паници, съответно на тяхната функция, варират в зависимост от спецификата на формата, обема, наличието или липсата на дръжка/и; много рядко те зависят от контекста на намиране[26].

• Конусовидни паници

Регистрирани са малко на брой фрагменти от устия и горна част на тялото – не повече от половин дузина. Това ни лишава от възможността да предложим обосновано типологическо разделение, въпреки че стените варират от прави (изпънати) през леко вдлъбнати до леко издути. В последния случай тази форма се доближава до паниците с полусферично тяло. Размерите са различни, големите се приближават до т. нар. гювечи. Височината е напълно провизорна и може да се предположи с голяма доза неувереност съобразно диаметъра на дъната, които евентуално се отнасят към тях[27]. Допуска се, че дъната са със сравнително малък диаметър, плоски и без пета. Не са регистрирани дръжки. Малките екземпляри биха могли да се използват и за пиене. Оформянето на ръба на устието е съобщено към всеки от цитираните примери. Украса не е регистрирана. Илюстрирани са следните примери:

• Обърнатоконусовидна форма на тялото, леко издути стени. Със заоблен или изтънен отвътре ръб на устието. От жилище 2 – Т. XV. 1;

• Обърнатоконусовидна форма на тялото, леко прибрано навътре устие. С удебелен и заоблен отгоре ръб на устието. От жилище 2 – Т. XV. 3;

• Обърнатоконусовидна форма на тялото и изпънати стени. Заоблен ръб на устието. От жилище 3 – Т. XXVI.1.

• Полусферични паници

В Белокопитово тези съдове имат малки размери и са подобни на „фиалите“. Техният дял е под 1%. Имат равно устие и най-вероятно – равно дъно; ръбът на устието е заоблен или леко изтънен отвътре. Илюстрирани са едни от малкото намерени представители: от жилище 2 (Т. XV. 2), от района на навеса (Т. XLVII. 5) и от сондаж 2 (Т. LXI. 16). Украсата е епизодична – издължена хоризонтална пластична пъпка, подобна на езичеста дръжка, под ръба на устието или една хоризонтална пластична лента с ямички под ръба на устието.

---

[26] Голямото разнообразие на термините, дори само българските, прави позоваването на конкретни примери твърде затормозяваща текста операция. Ето защо съм оставил тази част без подкрепяща литература, но читателят може да се ориентира сам, ако отвори страниците на всяко тясноспециализирано изследване.

[27] Асоциирането на типовете дъна с определени категории и форми керамични съдове е твърде спекулативен въпрос, който обаче е важен за конструирането на общата класификация. Един от водещите индикатори в това отношение е ъгълът на стените (колкото и малко да са запазени те във височина) спрямо плоскостта на дъното; съществуват и няколко други, напр. дебелината на дъното и неговото оформление.

• Паници със завито навътре устие

Тези съдове имат прави стени от най-издутата част на тялото към дъното и равно дъно; устието е завито навътре. Формата е относително добре представена – най-малко 45 фрагмента или около 6% в извадката, но цели екземпляри не са намерени. Най-несигурната величина при възстановяване на профила е височината на съдовете, но имайки предвид наклона на стените и диаметъра на евентуалните дъна, можем да допуснем, че това са били невисоки отворени съдове, т.е. диаметърът на устието е надминавал значително височината. Тези уточнения са напълно валидни и за следващата група – паниците със силно завито устие.

Примерите са от жилище 1 (Т. I. 1 – ръбът на устието е заоблен и леко изтънен отвътре); от жилище 3 (Т. XXVI. 2 – 5, 7); от района на жилище 3 (Т. XXXVII. 2 – 7, извивката на профила на последния фрагмент е доста остра, но недостатъчна, за да се класифицира като принадлежащ на „паница с пречупване на профила“; фрагментът от Т. XXXVIII. 3 има украса от раздвоена плоска пъпка върху устието; от района на навеса Т. XLVII. 5 – с езичеста дръжка под ръба на устието; фрагментите, илюстрирани на Т. L. 4, 6 (от културния пласт), са с украса от пластична конусовидна пъпка върху устието, издигаща се над него; от сектор Запад (Т. LX. 4) и от сондаж 2 (Т. LXI. 15).

Разликата между паниците със „завито устие“ и тези със „силно завито устие“ е относителна и не може да се предложи точна граница в градусите на прибирането на устието навътре. Ето защо тук е използван толеранс в рамките на около 10 – 15°. Важно е да се отбележи, че извивката на стената и при двете групи е плавна, а ръбът на устието е лишен от специална профилация. Дръжките са представени от тези, които наричаме тип „Асеновец“; по изключение са прикрепени и езичести.

• Паници със силно завито навътре устие

Устието е силно завито навътре, преходът към тялото е плавен, има изпънати стени в долната част на тялото и равно дъно. Размерите варират, същото се отнася и за височината. Количеството на отчетените фрагменти е над 40 (или около 5%), което почти ги изравнява с онези, които принадлежат на паници със завито устие.

Тук е необходимо да се направи следното уточнение. Към дискутираните две групи е причислена и трета, която има не твърде ясни граници. Тя е представена с единични фрагменти, които демонстрират доста остро завиване на устието навътре. Извивката обаче е оформена меко, така че не е подходящо използването на термина „паница с пречупване на профила“ (*Knickrandschahle/carinated bowls*). Освен това, на базата на своите технологични характеристики, тези съдове се вписват напълно в местното производство, т.е. едва ли могат да се считат за импорти. Могат да се цитират следните илюстрирани примери:

• от жилище 1 – Т. I. 2;

• от района на жилище 1 – Т. XII. 2 – 3, 5;

• от културния пласт – Т. XLIX. 5.

Отбелязана е украса от една пластична пъпка върху ръба на устието (напр. от района на жилище 1 – Т. XII. 1). Дъната са най-вероятно равни, а дръжките са изключително от тип „Асеновец“.

• **Първо отклонение.** Паници „Асеновец“ или паници със завито или силно завито устие и хоризонтални дръжки „Асеновец“ (*wishbone handles*[28]).

[28] Терминът отразява прилика на устойчивата форма на дръжката върху паници с онази кост (ключицата), наименувана *furcula* при пернатите или *clavicula* (*lat.*) при повечето бозайници. В първия случай двете кости представляват едно цяло, а при човека те са две – лява и дясна. У нас *furcula* се среща и като „ядец“, което всъщност е името на популярна в миналото игра, разпространена не само в традиционната българска култура.

Нарушаваме логиката на повествованието, но това се налага от високата стойност на дискутираната материя.

Някои от паниците със завито и силно завито устие предизвикват специално внимание заради специфичните си дръжки (обр. 5. 3; 6). Популярното им название в българската литература е дръжки тип „Асеновец“ по името на селото в Новозагорско, северно от което е частично проучено селище от КБЕ с многобройни техни представители (Kančev 1974; Кънчев 1984, 136 – 151, 141, обр. 5). Те се считат за добър хронологически и общокултурен индикатор за КБЕ и са обект на редица изследвания (Sazcı 2023, 273 – 274 с лит.)[29]. Мнението е широко прието и в българската литература въпреки липсата на специален анализ. Напоследък тяхната начална дата се изтегля преди средата на II хил. пр. Хр. (Dimitrova, Bozhinova 2024, 33 – 34, no. 46; Мутафчиева, Димитрова, Илиева 2024, 133, 137, обр. 4. 7 – 11; 139, обр. 6. 7 – 10, 14)[30], което ги прави още по-интересни за дискусия.

Дръжките „Асеновец“ са наричани обикновено „хоризонтални“ заради захващането им към стената на съда така, че двете основи да са в хоризонтална позиция спрямо равнината на устието. Но всъщност те се издигат полегато или по-стръмно над неговия ръб. По името на тези дръжки наричаме и съдовете, върху които те са поставени, паници „Асеновец“.

Размерите и дълбочината на паниците с дръжки „Асеновец“ в Белокопитово са различни, но преобладават онези, които са отворени и имат сравнително малък обем (напр. Т. LII. 16). Регистрирани са обаче и фрагменти от дълбоки съдове, които могат да се класифицират като купи (напр. Т. LI. 5; LII. 9). В Белокопитово не са отбелязани паници или купи с по-сложен профил на устието, познати от други обекти (Horejs 2007, Taf. 32. 545; 82. 407, 1135). Няма напълно запазен екземпляр, но може да се предположи, че дръжките обикновено са били по две. Дъната са равни, а изработката – съответстваща на групата „трапезна керамика“.

Тук е необходимо да се посочат някои условности при идентифицирането на тези съдове. Ако не е запазена дръжката с част от стената или устието, те могат лесно да се смесят с паниците, имащи завито или силно завито устие или с купите, които са без дръжки. В последния случай не е ясно доколко стените затварят съд с по-голяма височина, т.е. обем, та да ги отнесем към тях. Следователно ако приемем, че част от фрагментите, които сме поставили в последните две групи, всъщност принадлежат към паниците с дръжки „Асеновец“, то те биха били повече на брой. Колекцията от Белокопитово, която сме обработили, съдържа със сигурност не по-малко от 47 паници и дръжки, от които са илюстрирани 40 бр.

---

[29] В случая с културната детерминираност и коректността на културната идентификация на базата на керамичния репертоар на дадена група от древното население има много въпросителни, които, поне според мен, не са решаващи за хронологията и регионалните особености на производството на съдове. Поне така е в конкретния случай с паниците и купите, снабдени с дискутираните дръжки. Тогава, когато се фокусираме върху керамичното производство като част от древната икономика и като фактор, определящ начина на живот, тези въпроси стават несъществени и дори ирелевантни. Така или иначе, както това бе подчертано вече, ние не можем да се освободим изведнъж от културно-историческия подход в праисторията и това налага позоваването на някои негови основни постулати.

[30] Паниците „Асеновец“ в селището до гр. Сливница принадлежат на структури №№ 2 и 3. Структура № 2 е с радиокарбонни дати между 1886 – 1742 cal BC и 1933 – 1770 cal BC, а структура № 3 се датира в 1872 – 1628 cal BC (Мутафчиева, Димитрова, Илиева 2024, 133). Ако полевите данни са достатъчно коректни, паниците с *wish-bone handles* от обекта се вписват в първата половина на II хил. пр. Хр. и биха били най-ранната проява на типа в днешните български земи.

Обр. 5. Керамични фрагменти от културния пласт на юг от жилище 3, кв. $К_{31}$
Fig. 5. Pottery sherds, cultural layer to the south of house 3, sq. $К_{31}$

Обр. 6. Фрагмент от паница „Асеновец", от културния пласт в кв. $Ж_{34}$
Fig. 6. Fragment of an "Assenovets" bowl, cultural layer in sq. $Ж_{34}$

Типологията на дръжките[31] е затруднена от факта, че малка част от тях са запазени дотолкова, че да бъде изведен определен тип. Онези, които показват положение-

[31] Предложената тук типология на „хоризонталните дръжки" върху паници е съобразена с онази, която е използвана при обработката на къснобронзовата керамика от Олинт (Horejs 2007, 103 – 105, Abb. 48, 53). Тя включва два основни типа с няколко подтипа. Освен това тя е възприета и от G. Sazcı (2023, 274), който публикува последното специализирано изследване по темата. Двата подтипа на трапецовидните дръжки остават същите, но към трите подтипа на триъгълните е добавен четвърти. Използването на тази систематизация придава методическа еднородност при сравнителния анализ на находищата в Северна Гърция, Източна Тракия и източната част на днешните български земи.

то си спрямо стените, са документирани само в своята основа, така че също не може да се извърши пълно описание. Типичните дръжки с трапецовидна форма не са документирани. Сред триъгълните дръжки могат да се разпознаят следните подтипове (по Sazcı 2023, 271, Res. 2), които са присъщи и на керамиката в Белокопитово:

Подтип D1: Дръжки с триъгълна форма, чиито две хасти са прави и доста дълги (Т. LXII. 5, 8);

Подтип D2: Дръжки, чиито две хасти са леко издути (Т. XII. 6, 9; Т. LII. 7);

Подтип D3: Прави хасти, без пластичен завършек (Т. XLVII. 9);

Подтип D4: Прави хасти, пластична пъпка върху най-високата част (Т. VI. 5; Т. XXIV. 17; Т. LII. 16).

Посочените в скоби примери от Белокопитово ясно показват типологическата еднородност на сравняваните материали от Североизточна България с тези от района на Дарданелите, но това е въпрос, който заслужава специално внимание.

Тъй като цитираната типология не включва позицията на дръжката спрямо стената на съда, тя е допълнена. Поставянето на дръжките върху самото устие или много близо до него е категорично предпочитаното. Ниско поставените дръжки – непосредствено над извивката на стените, са документирани като единици (Т. LII. 6; Т. LIII. 3). Последният пример е за съд, който може да се определи и като обемна купа.

Според мен при класифицирането на *wishbone handles* значение има и техният наклон спрямо равнината на устието и стените на съда. Т. нар. почти вертикално издигащи се дръжки (Т. LI. 1 – 2, 6; Т. LII. 5, 13; Т. LX. 1) се конкурират с косо поставените. Последните преобладават. При тях ъгълът спрямо стената е по-голям, но такива, които да клонят към 90° (т.е. „широко разперени“), не са установени. Едва ли е уместно да коментирам всички илюстрирани примери – те са много, ето защо само ще отбележа, че въпросните дръжки са основният носител на украсата върху паниците, колкото и семпла да е тя. Това са единични или двойни пластични пъпки, поставени в основата на дръжката (Т. XXXVII. 9 – 11; XXXVIII. 1 – 2; LI. 2 – 3, 5 – 6; LII. 4 – 5, 12 – 13) или върху нейната най-издадена част (Т. XLVII. 6; LII. 7 – 8; LXII. 8). Познаваме само едно изключение, което представлява отлично изработен съд, върху чиито полирани стени са нанесени в техника на фин фурхенщих с бяла инкрустация ъгловати спирали под *wishbone* дръжката (от района на жилище 3, Т. XXXVIII. 2).

Ако трябва списъкът да бъде по-подробен, то той би бил следният:

• Триъгълна дръжка с плосък израстък в най-издадената си част. От района на жилище 1, Т. XII. 6, 9.

• Триъгълна дръжка с плосък израстък в най-издадената си част. От района на жилище 2, Т. XXIV. 17 – 18.

• Триъгълна дръжка без украса. От района на навеса, Т. XLVII. 9.

• Триъгълна дръжка с плосък израстък в най-издадената си част. От сондаж 2, Т. LXII. 5, 8.

• Основа на дръжки върху паници със силно завито устие (от района на жилище 1, Т. XII. 4; от жилище 3, Т. XXVI. 6; Т. XXXVII. 9 – 11; Т. XXXVIII. 1; от културния пласт, Т. LI. 1 – 17).

• Основа на дръжки върху паници със завито навътре устие (от жилище 1, Т. I. 3; от района на жилище 3, Т. XXXVIII. 2; Т. XXXVII. 8; от района на навеса, Т. XLVII. 6; Т. XLVII. 1, 3).

• Основа на дръжка върху купа (от културния пласт, Т. LII. 6).

• Основи на дръжки. Първата има плоска релефна пъпка в основата си. От жилище 3, Т. XXVI. 4, 6.

• Основи на дръжки без украса. От културния пласт, Т. LI. 4 – 5.

• Основи на дръжки с релефни пъпки. От културния пласт, Т. LI. 1 – 3, 6. Последната цитирана е била вероятно с триъгълна форма, но това не е сигурно.

• Основа на дръжка без украса, от сектор Запад, Т. LX. 1.

Като обобщение може да се констатира, че паниците „Асеновец“ са представени във всички части на обекта и имат сигурен контекст. Това означава, че те се проявяват като своеобразна „спойка“ на цялата керамична колекция и могат да се използват пълноценно като хронологически или регионален индикатор.

• **Отклонение второ: паници с чучур**

Паниците и купите с чучур се наричат разговорно „чайници“ (от англ. *teapots*) заради добре изразеното приспособление, с което са снабдени. Известни са още от средата на III хил. пр. Хр. (с. м. Юнаците напр.), стават много популярни през следващите векове и явно продължават да са в употреба далеч след това[32]. Всъщност чучури, които да улесняват изливането на течности, се поставят не само на паници и купи, но и на по-дълбоки съдове, напр. гърнета. И не само на Балканите, но и по цялото Източно Средиземноморие и Двуречието. Тук ще се ограничим само до паниците и купите от Белокопитово, без да се разпростираме върху всички подобни. Нямаме напълно запазен или реставриран съд, както и такъв, даващ възможност да се реконструира целият профил. Както при повечето други форми, имаме сигурни данни за устието и горната част на тялото.

Чучурите са регистрирани само върху паници със завито или силно завито устие. Ръбът на устието е лишен от профилация. Дъната най-вероятно са били плоски, с не твърде голям диаметър. При идентификацията се проявяват онези затруднения, които вече бяха споменати по-горе при паниците „Асеновец“. Няма данни за височината на съдовете, т.е. за съотношението диаметър на устието спрямо височина. Ето защо не може да се прецени със сигурност доколко даден съд е бил отворен. Само по дъгата на стената може да се допусне наличието на купи (Т. XXXVIII. 7). Други съдове са били по-плитки и отворени (Т. XXVI. 8). Прави впечатление, че паниците с чучур не са никак много на фона на тези с дръжки тип „Асеновец“ – отчетени са общо 14 фрагмента. В повечето случаи чучурите са дълги или средно дълги, имат цилиндрична форма и са поставяни косо спрямо ръба на устието. Технологично те спадат към фината и средно фината керамика, класифицирана без резерви като трапезна. Данните произхождат от:

• жилище 3 – Т. XXVI, 8. Кв. $Д_{30}$. Чучурът е поставен върху плитка паница със завит ръб на устието;

• района на жилище 1 – Т. XII. 7 – 8, 10. Два броя, от кв. $Е_{34}$ и $Е_{35}$;

• района на жилище 2 – Т. XXIV. 13. Един, от кв. $И_{34}$;

• района на жилище 3 – Т. XXXVIII. 4 – 7. Общо са калкулирани четири броя, при три от тях е запазена част от устието;

• от културния пласт – Т. L. 3, 5, 7 – 11. Общо са намерени шест фрагмента от кв. $З_{34-35}$ и $И_{35}$. Рисунките на три от тях са дублирани със снимки (Т. L. 3 = Т. L. 9; Т. L. 5 = Т. L. 10 и Т. L. 7 = Т. L. 11). Фрагментът от Т. L. 8 дава информация само за основата на чучура.

Данни за наличие на дръжки, поставени срещу чучура, липсват. Имаме само един пример за декориране: фрагментът от района на жилище 3 има украса от фин, прецизно изпълнен фурхенщих с бяла инкрустация (Т. XXXVIII. 5). Този факт има голяма стойност, защото дава връзката между паниците „Асеновец“ и паниците с чучур посредством спецификата на тази украса.

Паниците с чучур заемат, подобно на тези с *wishbone* дръжки, особено положение в керамичния репертоар на Белокопитово. Освен че са представени в почти всички основни структури на обекта, те правят анализираната колекция специфична и разпознаваема. Това ги определя като втория индикатор за Белокопитово, имащ хронологическа и регионална стойност.

[32] Разбира се, тук не дискутираме халколитните съдове с къси чучури, с които тези от бронзовата епоха имат функционална, но не и генетическа връзка.

• Купи

Традициите в производството на тези съдове ни отвеждат към РБЕ I – III и началото на СБЕ. Въпреки че продължават да бъдат в употреба, те явно намаляват след средата на II хил. пр. Хр. Прието е да се счита, че са служили за сервиране на храни и представляват част от „трапезната керамика“, но като цяло са по-груби в сравнение с паниците. Като изработка попадат в групите на фината и полуфината керамика с отделни изключения. В Белокопитово са отчетени 24 фрагмента или около 3% от описаните[33]. Идентифицирането по фрагменти не е напълно сигурно заради близостта им до широко отворените гърнета или до по-дълбоките паници. Устията са равни, със заоблен или слабо профилиран устиен ръб (Т. XV. 5 – 6). Дъната най-вероятно също са равни или с ниско пръстенче. Дали са имали дръжки, трудно може да се отсъди на базата на два фрагмента. Първият е причислим по-скоро към кратерите (от жилище 3, Т. XXX. 3 – 4), а вторият би могъл да представлява и част от сферичен кантарос (Т. LIII. 3). Украса се среща много рядко – пластична лента под ръба на устието, прекъсната с ямички (напр. Т. XV. 7). Купите са регистрирани в жилища 2 и 3 и в техния район, в района на навеса, в пласта, както и в Западния сектор.

По фрагменти са реконструирани следните форми:

1. Купи с пресечено-сферично тяло – издължено или по-сплеснато, със завито навътре устие (от културния пласт, Т. LIII. 1 – 3). Имат различно оформен ръб на устието – от заоблен през удебелен и леко профилиран отвън до изтънен отвътре, но заоблен.

2. Купи с издължено-сферична форма на тялото. Заоблен или леко профилиран навън ръб на устието. Отворени (Т. XXVI. 9) или с леко прибрано устие (Т. XXVI. 10 – 11). Последните са без украса. Някои от тези купи са преходни към гърнетата – имат твърде прибрано и с неголям диаметър устие (Т. XXVI. 12). В случая с последния цитиран фрагмент установяването на диаметър на устието е проблематично, тъй като съдът е горял при висока температура и е деформиран. Допускаме, че става дума по-скоро за купа, а не за друга керамична категория.

3. Купи с почти полусферична форма на тялото и дебелина на стената, индикираща голям обем. Този белег е неприсъщ на паниците. Леко прибран навътре и заоблен ръб на устието, профилиран отвън. От жилище 2, Т. XV. 5.

4. Купи с ниски тела, отворени и с S-овиден мек профил към устието, което се дължи на неговата профилация. От жилище 2, Т. XV. 6.

5. Съдове с S-овиден профил и извито навън устие над късата шия. Диаметърът на отвора е равен на най-издутата част на тялото. Ръбът на устието е заравнен и меко оформен (от жилище 2, Т. XV. 7; от района на жилище 3 – Т. XLVA1. 2[34]). В първия случай има украса от пластична лента с ямички под устието.

• Гърнета

Идентифицирани са най-малко 257 фрагмента или над 32% от всички обработени и илюстрирани. Категорията е лесно разпознаваема по типичните устие, шия и горна част на плещите; стени с украса; типични дръжки (най-вече езичести, вертикалните са изключение) и дъна с косо издигащи се нагоре стени. Възможно е да са повече заради вероятността част от вертикалните дъговидни дръжки да принадлежат на тези съдове.

Като решаващо условие за причисляването към тази група се счита съотношението на диаметъра на устието спрямо височината, който трябва да е решително в

[33] Вероятно броят им е по-голям, като се имат предвид уговорките, които направихме относно идентифицирането на паниците с чучур и паниците „Асеновец“.

[34] Този профил е дотолкова близък до публикувания от Олинт (Horejs 2007, Taf. 18. 1287), че някой би определил двата съда като производство на една работилница.

ползa на втората величина. Това правило е в пълна сила спрямо целите съдове или такива с по-пълен профил. Съотношението „диаметър на устието“ спрямо „диаметър на тялото“ варира и не е определящо за дефинирането на категорията, а кривата на стените определя формите и типовете в нейните рамки. Формата може само да се предположи (с различна степен на увереност) и е в зависимост от типа устие, неговия диаметър и наклона на стените под него. Докато диаметърът на устието е сигурно установим, височината е приблизителна и представа за нея може да се получи, с необходимата относителност, след прибавянето на потенциалните дъна. Последните имат диаметър до 15 см дори и при големите съдове, докато при сродната категория – питосите, той е около 20 см. Аташирането на потенциалните дъна позволява да се възстанови предполагаемият силует на съда, дори и да нямаме данни за цял профил. Ето защо определянето на типовете и вариантите е твърде спекулативно.

По принцип гърнетата се отнасят към кухненската керамика[35] с полугрубо или грубо тесто. Технологичните данни като състав на тестото, дебелина и обработка на стените, наличие и вид на ангобата и др. могат да се използват и за идентифициране на категорията. Немалка роля играе и украсата – като вид, техника на нанасяне и разполагане върху тялото на съда.

Различните форми гърнета най-вероятно отразяват и специфика на функциите, които засега не можем да обосновем задоволително. Това може да бъде сторено с по-голяма сигурност, ако разполагаме с полева информация за красноречив контекст или с данни от лабораторни анализи[36].

1. Гърнета с обърнато конусовидна форма на тялото („*кошеровидни*“ гърнета). Това са съдове с прави стени, равно дъно и диаметър на устието по-голям от този на тялото. Тъй като стереометричното описание е твърде пространно, позволявам си да използвам като синоним „кошеровидни“ гърнета. Заемката е от наименованието на традиционните за българската култура „кошове“, които са използвани и в пчеларството („кошери“ или „тръвни“). Те имат конична форма и са изработени от органични материали – ракита или върбови клонки.

Стените са прави или леко издути (до такива с едва загатната S-овидна извивка). Преходът между шията и плещите е плавен. Поради факта, че са запазени само горните части на стените с устието, не могат да се разграничат отделни сигурни типове. Размерите са различни, височината в повечето случаи е неизвестна. Диаметърът на устието варира от 25 докъм 35 – 38 см, а на дъната достига 15 см. Височината им едва ли е надхвърляла 40 – 50 см. При тази форма са регистрирани само езичести дръжки (Т. XXII. 1 – 2; XXIII. 6; XXVII. 1). Украсата е пластична. Рязко доминират лентите под ръба на устието, прекъснати с ямички (напр. Т. XV. 8 или Т. XXVII. 2), но се среща и гладката пластична лента (Т. XXXIX. 5).

1. 1. Диаметърът на устието е по-голям от този на тялото, стените са изпънати: от района на жилище 2, Т. XXII. 1 – 2, 6; от жилище 3, Т. XXVII. 2; от Западния сектор, културен пласт, Т. LIX. 4 – 5.

1. 2. Диаметърът на устието е по-голям от този на тялото, стените са леко издути: от жилище 1, Т. VII. 5; от жилище 2, Т. XV. 8; XVI. 9; жилище 3, Т. XXVII. 3 – 4; XXXIX. 6; от района на жилище 2, яма 3 – Т. XXI. 2; от района на жилище 2, Т. XXII. 3; XXIII. 3. Ръбът на устието е заравнен и леко заобле отгоре или профилиран. Украсата е пластична лента с ямички под устието.

1. 3. Диаметърът на устието е по-голям или почти равен на този на тялото, ли-

[35] За така популярното деление на керамиката на трапезна, кухненска и за съхранение (или тара), използвано и в това изследване, вж. по-долу в текста.

[36] Към тази тема ще се върнем по-нататък в изложението. Например анализите на органични останки върху стените на съдовете дават добра информация за обработката на млечни продукти (Ethier et al. 2017, 2 – 4).

нията на стените напомня меко оформен S-профил. От жилище 2, Т. XV. 10; от района на жилище 3, Т. XXXIX. 5.

2. Гърнета с S-профил на тялото („урновидни“ гърнета). Наименованието е напълно условно и е по примера на онези гърнета, използвани за урни в т. нар. *Urnenfelderkultur*. Всъщност погребалните съдове на тази археологическа култура са твърде различни, но никой не е предложил нещо, което да замени популярния у нас термин. Трябва да се отчете, че картината в раннобронзова Тракия е твърде сходна – напр. от селищната могила Юнаците са публикувани интрамурални гробове, от които само две погребения са извършени в гърнета (останалите са в големи съдове с една дръжка, на които името „кани“ би им прилягало повече (вж. Мишина, Балабина 2007, 201, рис. 168). В другите обекти от РБЕ в Южна България могат да се посочат доста сравними примери, но тяхното изброяване и коментар ни отдалечава от целта на тази работа.

В Белокопитово „урновидните“ гърнета са обединени заради следните характеристики на формата: равно устие с диаметър, по-малък от този на тялото и добро структуриране на елементите на съда: шия – плещи – тяло. Устието е равно, а неговият ръб варира като оформление. Шията е конусовидна или цилиндрична, с вариации във височината, тялото е високо и издължено, а равното дъно има сравнително малък диаметър. Дръжките са основно езичести, поставени в горната част на тялото. Прави впечатление, че вертикалните дъговидни дръжки са документирани като единици[37], напр. тези от района на жилище 3 (Т. XLVA1. 9) и от културния пласт – Т. LIV. 9. Остава отворен въпросът дали част от дръжките с голяма дъга и липсващи основи (напр. Т. XIX. 4, 10) не са били аташирани именно към гърнетата. Украсата е статистически стабилна – пластична лента, прекъсната с ямички или много по-рядко с кòси нарези; комбинирането с друг вид пластична украса не е правило.

Според реконструираните си размери гърнетата могат да се впишат в поне две групи: с вместимост от 3 – 5 литра и 5 – 8/9 литра. Заради своите размери последните се доближават до хранилищата. „Урните“ са всъщност част от кухненската керамика и по традиция се счита, че са служили за приготвяне на храна чрез варене и/или задушаване; служили са за съхраняване на насипни продукти (напр. житни) и на готови храни в малки и средни обеми.

Анализираният материал позволява да се разграничат следните подгрупи:

2. 1. „Урни“ с къса до средно висока конична („фуниевидна“) шия и диаметър на устието, по-малък от този на тялото. Само един случай дава информация за прехода за оформянето на плещите и прехода към устието (Т. LIX. 1). Височината на шията не може да се определи с точност. Разликите са очевидни само при оформянето на устието и неговия ръб, но това не са типоопределящи белези. Ето защо сумираме примерите в една група, но хипотетично е възможно и по-прецизно деление. Данните произхождат от: жилище 1 – Т. VII. 2 – 3, 6 – 8; жилище 2 – Т. XVI. 13; от района на жилище 2 – Т. XXII. 5, 7; сектор Запад, от културния пласт – Т. LIX. 1; LX. 9.

2. 2. „Урни“ с цилиндрична шия. Нямаме данни за височината на шията, но естествено е да се мисли, че те са били високи. Няма данни и за плещите и прехода на шията към тялото. Може обаче да се предположи, че при тази форма на шията преходът към тялото би бил по-подчертан. Диаметърът на устието варира доста и при някои съдове надхвърля 35 см. По това може да се съди, че някои съдове са имали толкова големи размери, че спокойно могат да бъдат наречени хранилища („питоси“ – напр. от жилище 2, Т. XV. 9). Характеристиките на изработката, дръжките, украсата и т.н., коментирани по-горе, са присъщи и на тази подгрупа. Фрагментите са намере-

[37] Оскъдният брой вертикални дъговидни дръжки върху гърнета е в контраст с керамиката от РБЕ III. Значителна част от гърнетата в Югоизточна България през РБЕ III/началото на СБЕ са снабдени с въпросните дръжки; вж. обобщение у Илиева 2023, 11 – 12, 45 – 46, фиг. 8 – 9.

ни в: жилище 1 –Т. VII. 1; жилище 2 – Т. XV. 9; XVI. 9, 11 – 12; в района на жилище 2 – Т. XXII. 4; XXIII. 2; в района на жилище 3 – Т. XXXIX. 7 – 8; XL. 3, 8, 15; в пласта – Т. LIV. 3 – 4, 6; от сектор Запад – Т. LIX. 2 – 3.

3. Гърнета с ниска шия и сфероидно тяло („сферични гърнета“). Тази форма е доста специфична и обединява съдове, които имат ниска шия и изявено изправени плещи. Диаметърът на устието е различен и се движи от около двадесетина до над 30 см, но винаги е в контраст с твърде обемното тяло. Има и малки екземпляри с диаметър на устието около 10 см (Т. XIII. 3; XXIX. 7), което показва, че няма предпочитания към определени размери. Шията е цилиндрична, а устието е извито навън. Следва рязко разширяване на тялото, така че преходът към плещите, макар да е плавен, оформя ъгъл около 40°. Не са отчетени дръжки. Украсата е еднотипна и е разположена върху самия самия ръб на устието – ниска пластична лента с ямички или нарези; регистриран е само един случай на пластична лента върху шията (Т. XXXIX. 10). Като изключение са отбелязани и ямички върху самото устие (Т. XL. 9). От функционална гледна точка може да се предположи, че това са били съдове за съхраняване и пренасяне на течности (подобно на амфорите), т.е. би следвало да се отнесат към кухненската керамика. Технологичните особености (наличие на ангоба, грижливо третиране на повърхността и т.н.) поставят идентифицираните съдове в групата на полугрубата керамика. Регистрирани са в района на жилище 1 – Т. XIII. 3; на жилище 3 – Т. XXIX. 7; в района на същото жилище – Т. XXXIX. 10; Т. XL. 9 и в културния пласт – Т. LIII. 8; Т. LIV. 5.

4. Гърнета с издължена форма на тялото (издути стени и с мек S-профил) и широка шия. Раменета са кòси, а преходът към тялото е плавен. Могат да се нарекат условно „буркани“, колкото и необичайно да е това название. Както и при другите съдове от категорията, запазена е само горната част на съда. По принцип са слабо представени – не повече от дузина фрагменти. Илюстрирани са три примера: първият е снабден с езичести дръжки върху шията (Т. XVI. 14 – от жилище 2), при втория не може да се отсъди дали запазената основа на дръжката е езичеста, или вертикална дъговидна (Т. LIX. 7 – от културния пласт), а третият се отличава с големите си размери (Т. XXX. 1 – от жилище 3). Украсата е твърде пестелива (кòси нарези върху ръба на устието при последния пример) или изобщо липсва. Технологично се отнасят към полуфината докъм полугрубата керамика и вероятно са били предназначени за течности.

Освен изброените форми в категорията на гърнетата могат да се обособят още две – гърнета с „вътрешни уши“ и гърнета със заоблени дъна. Първите са разгледани в раздела за рядко срещаните съдове. За вторите не може да се каже много: те явно са били предназначени за приготвяне на храна на открит огън или представляват част от комплекта за варене на водна баня, т.е. функционално са свързани с първата група. Тъй като са единици, те са разгледани по-долу в параграфа за рядко срещаните съдове, както и в частта за функционалната характеристика на керамиката.

• Кани

Несъмнено тези съдове са съществена част от трапезната керамика, като никой не оспорва мнението, че са предназначени за разливане на течности. Тяхна характерна особеност е наличието на една дръжка и различен профил при устието и при мястото на прикачване на дръжката. Така те се разграничават от някои форми кантароси. По-големите им размери са тези, които ги обособяват спрямо чашите. Популярно е делението на „кани с хоризонтално устие“ и „кани с косо устие“, но то е по-значимо за РБЕ I – III, докато през КБЕ първата група доминира рязко.

Не може да се твърди, че обитателите на къснобронзовото селище в Белокопитово са пренебрегвали тези съдове – идентифицирани са най-малко 171 фрагмента или около 21% спрямо останалите. Разполагаме с една цяла кана, при това набедена

за импорт (Т. II. 1). Друга е с напълно запазен профил и отчупена дръжка (Т. IV. 2, 4). Останалите са графично реконструирани или установени по елементите на съда. Технологично се отнасят към фината и полуфината керамика.

Разграничени са следните форми:

1. Кани с равно или слабо скосено устие, средно висока конусовидна шия със слаб наклон, подчертано профилирано навън устие (Т. I. 8, 11, 13).

2. Кани с почти цилиндрична шия и профилирано, равно устие (Т. I. 7, 12).

3. Кани с издължено сферично тяло, къса шия и преход към плещите с подчертан отстъп. Дръжката е над ръба на устието. Врязана украса върху тялото. Цял съд, от жилище 1 (Т. IV. 2, 4).

4. Кани със сфероидно тяло и ниска конусовидна шия. От жилище 1, Т. I. 14. Дръжката се е издигала над ръба на устието, но това е само допускане при част от фрагментите (Т. I. 15 и вероятно (?) Т. I. 14; XI. 3; от вкопаването в сондаж 2 – Т. LXII. 4). Съществуват варианти при оформяне на ръба на устието, както и на самото устие. Възможно е и по-прецизно типологическо деление, но неговата обоснованост е възпрепятствана от фрагментираността на материала.

По-специално внимание трябва да се отдели на каната, която явно се отличава от всички останали представители на категорията (Т. II. 1). Тя е намерена разчупена, но повечето части са *in situ* и е реставрирана. Почти сферично тяло, издължено в долната си част; шията е висока и конусовидна. Устието е леко скосено и рязко извито (почти с пречупване) навън, имащо заоблен ръб отгоре. Рязко отделени дъно, гърло и устие, а преходите са подчертани чрез врязани линии. Дъното е върху ниско столче. Една висока дръжка с триъгълно сечение. Съдът е изработен прецизно, доближавайки се до изделие, изработено на бързо грънчарско колело. Глината е фина, повърхността е покрита с фина ангоба и грижливо загладена, без блясък. Типичните белези, които остават след работа на бързо грънчарско колело, липсват. Обаче врязаната украса е нанесена толкова равномерно и грижливо, че подсказва бързо въртене. Следователно не бива да се изключва и вероятността да имаме пред себе си съд, направен с напреднала технология, но след ангобирането и дообработката на повърхността следите от пръстите на грънчаря да са заличени.

Въпреки че съдът може да се отнесе към импортите, някои екземпляри показват сходно оформяне на шията и устието (напр. от жилище 1, Т. III. 1). Това подсказва, че формата като цяло не е била чужда на местното производство и са били възможни и имитации.

• Чаши

Почти всички технологични характеристики, установени при каните, са валидни и за чашите. Те спадат към фината трапезна керамика; имат ангобирана повърхност, която е грижливо загладена и най-често – излъскана (със или без блясък). Отчетени са общо 103 фрагмента или малко над 13%, което представлява сравнително добра застъпеност. Този брой обаче не бива да се абсолютизира поради близостта с малките паници и на по-големите екземпляри с малките кани, т.е. границите там са размити. Реставрираните екземпляри са няколко (Т. IV. 1; XXXII. 2; XLI. 5; LVI. 3), а по-цялостните профили са повече от дузина, които позволяват реконструкция на формата, а в някои случаи – и на типа. Останалите чаши са идентифицирани по профила на устието и своя диаметър[38], по изработката, размерите и типовете дръжки (обр. 5. 1 – 2; 7). Стремежът да се използва профилът като водещ типологически белег, се затруднява от факта, че профилите при дръжката и срещу нея са различни.

[38] За горна граница на диаметъра на устието при чашите се приемат макс. 10 – 12 см. При наличие на сходни профили съдовете с по-голям диаметър на устието се отчитат като кани или кантароси, тъй като обемът се променя, а оттам – и техните функции.

Обр. 7. Фрагменти от чаши, културен пласт, кв. $Г_{30}$
Fig. 7. Fragments of cups, cultural layer, sq. $Г_{30}$

Ако приемем за водещ признак пропорциите на тези съдове, може да разграничим две групи – широки, отворени и високи, затворени форми. Телата са сфероидни с различни варианти, шията е конусовидна (често наричана „фуниевидна“) и цилиндрична; а устията – равно отрязани или кòси. Дъната са равни, конкавни, върху пръстенче или високо кухо столче. Подчертано заоблени дъна не са регистрирани, а тези, които имат меко издуване отдолу, са единици (Т. XXXII. 2 – от жилище 3 и вероятно Т. XLVA2. 15).

В литературата е популярно и друго деление – на чаши без дръжки, чаши с една дръжка и чаши с две дръжки. Освен чисто функционалните разлики често се изтъква това, че някои от типовете имат висока стойност като хронологически и регионални индикатори. Оформянето на устието – равно или косо отрязано, е друга разделителна линия, която е натоварена със същите отговорности, но в по-малка степен. Този подход обаче не е съобразен със строежа на съда и дефинираните чрез него групи нямат истинска типологична стойност. Особено когато се работи с масов материал.

Пространственото разпределение на чашите е относително равномерно; те са регистрирани във всички археологически структури.

Доколкото позволява наличната информация, могат да се дефинират, с различна степен на увереност, следните морфологични групи:

1. Плитки чаши с неразчленено пресеченосфероидно тяло. Възстановени са само по фрагменти на устия и горната част на тялото. Не е известно дали са имали по една дръжка, както е при екземпляра от Т. LVI. 2. Като форма са близки до някои паници, но имат твърде малки размери (Т. XVIII. 2, 15; XXXII. 3).

2. Дълбоки чаши с неразчленено пресеченосфероидно тяло. Формата е базирана на фрагменти и на една цяла чаша, която е илюстрирана на Т. IV. 1, 3. Равно устие, без украса.

3. Широки, отворени чаши с косо устие и една дръжка. Запазен е почти цял профил, по който е възстановена тази форма (Т. XLI. 5).

4. Чаши със сфероидно тяло и много късо устие, чийто диаметър е по-малък от този на тялото (Т. I. 6; Т. XVIII. 4, 10; Т. XXXII. 1, 6, 11).

5. Отворени чаши със сфероидно тяло и добре обособена, средно висока цилиндрична шия (Т. XIII. 13; Т. XVII. 12 – 13, 16; Т. XVIII. 1, 3; Т. XXXI. 7 – 8; Т. LVI. 3; Т.

LIX. 12). Понякога имат украса от пластични пъпки (вероятно три) върху плещите (Т. XLVA2. 14).

6. Чаши със сфероидно тяло и средно висока, добре отделена шия, чийто диаметър е по-малък от този на тялото (Т. XIII. 15). Повечето имат по една дръжка, имаща характерен плосък издатък при свързването с устието (Т. LVI. 4 – 8).

7. Чаши с издължено тяло и висока цилиндрична шия (Т. XIII. 10; XVII. 14 – 15; XXXII. 2).

Регистрирани са и два единични екземпляра, които се отличават от останалите форми. Тяхната изработка е типична за целия керамичен комплекс, което не ни дава основание да ги отнесем към импортите. Първата чаша е с пречупване на профила, кòси рамена и къса шия (Т. XLVA2. 15), а втората е широка, с косо устие и силно издуто тяло под плещите. Тя е украсена с няколко пластични пъпки (Т. XXXII. 12).

Любопитни са и дръжките над ръба на устието, украсени с плосък израстък в най-високата си част. Демонстрираната е графично реконструирана като съд с две дръжки, но това е напълно провизорно (от района на жилище 1, кв. $Ж_{34}$ – Т. XIII. 14).

8. Чаши с две дръжки.

8. 1. Високи затворени съдове със сфероидни тела и високи цилиндрични шии. Формата е представена от два почти цели съда, които обаче са фрагментирани в горната си част. Ето защо за устията и техния ръб не може да се каже нищо конкретно. Дъната са с равна основа и с пръстенче (Т. IV. 5 – 6).

8. 2. Широки отворени съдове със сплеснато-сфероидно тяло и меко оформен S-овиден профил. Къса, силно извита навън шия и пластични издатъци, поставени върху дръжките при прикачването им към устието (Т. XXIII. 9). Както бе споменато по-горе, поставянето на тази форма в групата е напълно спекулативно, срвн. с Т. XIII. 14.

• Кантароси

Кантаросите (кантаросовидните съдове) са новост за II хил. пр. Хр. не само в Тракия, но и в Анатолия – в нейната северозападна част и по крайбрежието на юг. В литературата може да се срещне твърдението, че проникват от континентална Гърция по времето на Троя VIa заедно с няколко други керамични форми. Доводът за това е, че анатолийските съдове имали много добри паралели в периода на шахтовите гробници (Pavúk 2005, 270). Дали това е така, или не, не можем да дискутираме тук, но изглежда приемливо предположението, че тази водеща за къснобронзовия керамичен репертоар в Тракия форма не е местна, а е привнесена от (или чрез) селищата в Северна Гърция. Зоната е териториално най-близка до днешна България и това е допълнителен довод, който не е за подценяване. Засега едва ли е възможно очертаване на алтернативни трасета. При едно от тях влиянието би било опосредствано, следвайки пътя Елада – Троада – Тракия. Възможни са въздействия и от двете посоки, но тези варианти се нуждаят от много сигурни доводи. Ето защо е напълно уместно да коментираме кантаросите в основните северногръцки обекти от КБЕ, като се спрем на два добре проучени – Кастанас и Олинт.

В Кастанас тези съдове са наречени „кантаросовидни гърнета (*Kantharostöpfe*) и типологическото разнообразие е дефинирано съобразно комбинациите на формата на телата с тези на шията. Така са получени общо седем (Hochstetter 1984, 58 – 66) или 10 типа (*Ibidem*, 19, Abb. 3). Това деление едва ли може да се коментира накратко, но тук е необходимо да се посочи намесата на елементи от втори или дори трети ред – форма на устието и на дръжките (напр. при типове 1 и 7), пораждаща някои въпроси. Стратиграфски тяхната позиция е ограничена от 18 до 3 стр. хоризонт[39], но с коли-

[39] Изписването на строителните нива в българската литература се извършва по традиция с римски цифри, но в случая е направен компромис и съм се съобразил с оригинала. Така се избягва възможността от объркване на номерацията.

чествени разлики. Изразени в проценти, те се движат от около 3,5% (18 стр. х.) през максимума 11,7% в 14b хоризонт, за да намалеят до 1% в 3 стр. хоризонт (Hochstetter 1984, 59, Abb. 14). Трябва да се подчертае, че процентното съотношение в своя максимум е добре сравнимо с Белокопитово (*infra*). Вторият момент, върху който трябва да се акцентира, е, че производството на тези съдове продължава в Кастанас и през РЖЕ, чието начало стратиграфски е поставено с появата на канелираната керамика в 13 стр. хоризонт. И третият – че основните форми са добре представени и в по-северно разположени обекти на Балканите.

В типологията на керамиката от 13 – 1 стр. хоризонт на Олинт е направено смесване на кантароси и чаши (Horejs 2007, 115). Като изключим чашите с т. нар. особена форма, за кантаросите остава следното. В Олинт са разграничени четири форми, наречени типове – отворени (два типа), затворени (един тип) и сферични или *Kugelförmige* – също един тип. Те имат своите варианти, но учудване предизвиква извеждането на вариант съобразно украсата, а не формата (Horejs 2007, 116 – 117, Abb. 61).

Непосредствено на север от тази зона имаме данни от Ада тепе. При обработката на керамиката от постройка № 7 е въведена само една форма кантароси – *Kanthros mit zylindrischem Hals – kugelförmig* (Horejs 2017, 212, Abb. 5), но по-задълбоченият коментар ще бъде пресилен. На разположение са данните и от постройки №№ 5 и 9 в същия обект. За разлика от току-що цитираната, обявена за склад постройка 7, използвана евентуално като работилница (Horejs 2017, 220), тези са наречени жилища (Burkhardt 2024, 139). Фокусът обаче е върху функционалната интерпретация, базирана до голяма степен върху техния керамичен инвентар, а не върху морфологията. Ето защо и това изследване е малко използваемо в светлината на нашите занимания.

Назад във времето ще срещнем и фундаменталното изследване на Б. Хензел, в което керамиката се използва като общокултурен индикатор (Hänsel 1976) и анализът не достига до онези детайли, които са важни в конкретния случай.

В Белокопитово цели съдове не са запазени. Формите са реконструирани по горната част на тялото и плещите. Като допълнителни критерии са приети оформянето на устието и неговия ръб, на дръжките, на дъното и накрая – вид на украсата. Те отнасят даден фрагмент към категорията и формата, но не и към типа. В групата са включени 103 по-сигурно идентифицирани фрагмента или 119 с проблематичните. Получава се представителство между 13% и 15%, което не е пренебрежимо.

Като цяло кантаросите от Белокопитово се вписват в групата на трапезната керамика и това добре проличава от грижливата им изработка и от тяхната украса. Устията имат профилиран ръб с типично външно удебеление (от жилище 2, Т. XVII. 6 – 8, 10). Понякога профилирането е силно изразено (от жилище 3, Т. XXXI. 6 – 8) и дори се доближава до Т-форма (от жилище 3, Т. XXXI, 10; Т. XLI. 17, 19). Шиите са конусовидни или почти цилиндрични, от къси до средно високи. Телата са почти сферични или издължени в долната си половина. Дъната са сравнително лесни за идентифициране – почти всички са с пръстенче и/или леко конкавни (от жилище 1, Т. IX. 9; от жилище 3, Т. XXXIV. 8, 13, 15 – 17). Украсата е направена чрез врязана и фурхенщих техника, нанесена върху тялото (напр. от жилище 2, Т. XX. 11 – 12). В отделни случаи дръжките са декорирани с пластични пъпки (Т. XVIII. 22). Ямичките са епизодични. Други разновидности на украсата, напр. кербшнит или пластични ленти, не са установени.

В керамиката на Белокопитово са разграничени три основни форми. Допустимо е наличието и на други, но тяхната реконструкция не е еднозначна. Същото се отнася до типологическото разделение, а причината за тези констатации може да се намери в голямата фрагментираност на материала.

1. Широки и ниски съдове с обемни тела, имащи меко оформен S-профил и две дръжки, издигащи се над извито навън устие (от жилище 1, Т. II. 2 – 3). Първият от

илюстрираните е украсен с врязана линия между шията и тялото, а вторият – с ямички под ръба на устието. Възможно е към формата да се причислят и други фрагменти от същото жилище, напр. тези, илюстрирани на Т. I. 13, 14 – 15, но това не е сигурно.

2. Кантароси с почти сферично тяло (или „кълбовидни кантароси“), най-вероятно издължено в долната си част и конусовидна шия с пречупване. В горната си част тя се разширява рязко. Заравнен отгоре и силно профилиран навън ръб на устието. Дръжките са ниско поставени спрямо устието и свързват шията най-вероятно с най-издутата част на тялото. От района на навеса – Т. XLVII. 15.

3. Кантароси с почти сферично тяло. Конусовидна шия, с различен наклон на стените и вариращa височина от ниска до средна. При някои съдове средната част на шията е леко издута. Ръбът на устието е меко профилиран навън (Т. V. 3 – 4; XVII. 2; XVIII. 22). Последният посочен съд се отличава с много прецизната си изработка и с украсата си: пластични пъпки в най-високата част на дръжките и фин фурхенщих върху тялото, отстрани на основата на дръжката.

С по-малка степен на увереност може да се реконструира и следната форма:

4. Кантароси с обемни тела (?) и фуниевидна шия със слаб наклон към устието, вариращa във височина. Устието е с вертикално удебеление отвън, подобно на лента (Т. XVII. 5 – 8, 10; Т. XLII. 3).

Дръжките са по две, както е обичайно, издигат се над ръба на устието. С широка и плавна дъга и триъгълно напречно сечение (напр. Т. II. 2; XVIII. 22). Дъната са равни или такива върху пръстеновидно столче (Т. IX. 9; XXXIV. 8; XLVI. 4 и, възможно, Т. XXXIV. 13, 15 – 17; LVIII. 2, 5 – 7, 9, 12 – 14), със среден или по-често с малък диаметър. По отношение на украсата следва да се отбележи, че тя отстъпва като богатство на тази от други райони на днешна България като Източните Родопи например. Изпълнена е във врязана техника и фурхенщих (Т. II. 2; XVIII. 22). С известна доза несигурност към категорията могат да се отнесат и цяла поредица от фрагменти, чиито орнаменти впечатляват със своята прецизност и богатство (Т. XIV. 5 – 9, 12 – 16; XXV. 4 – 5, 14; XLVA3. 15). Трябва да се отбележи, че сравнима декорация не е отбелязана върху дръжките на тези съдове (напр. в Деветашката пещера, срв. Миков, Джамбазов 1960, 128, обр. 97a, e-f, g).

• Амфори

Отчетени са не по-малко от 116 фрагмента или около 15% – числа, които дават представа за добра количествена застъпеност. Цели екземпляри (или такива, които да са годни за реставриране или графична реконструкция) не са намерени за разлика от съседния обект Градище (вж. статиите на К. Костова и И. Бабаджанов в този том).

Формите са дефинирани, с необходимата доза предпазливост, по горната част на съда – устия и шия, преход към тялото, част от издутите стени с дръжки, типове дръжки и накрая дъна с косо издигащи се стени. Последните са твърде близки до тези на гърнетата, затова позоваването на тях е доста несигурно. Обикновено дръжките са прилепени върху най-издутата част на тялото (Т. V. 5 – 8) и тогава те са къси и доста свити за разлика от тези върху каните. Когато започват под устието, те се спускат надолу, достигат до плещите и са доста по-дълги. Тук съществува опасност някои големи дръжки да се присъединят към амфорите, а те всъщност да са от хранилища с по-малък обем като тези от жилище 3 (Т. XXXVI. 1). По правило дръжките имат триъгълно сечение (Т. LXII. 12 – 13), но има и такива с овално (Т. LXII. 11, 14 – 15).

Идентификацията се контролира от допълнителна технологична информация – дебелина на стената, наличие на ангоба (особено по вътрешната част на тялото), третиране на повърхността вън и вътре и т.н. Установяват се устойчиви тенденции като вид на тестото (които насочват към средно груба изработка), ангобиране и много

добро заглаждане на стените отвътре. Това явно е била мярка срещу таене. Рядко се наблюдават следи от излъскване. Ломът обикновено е триделен, а изпичането – добро. Изброените характеристики са присъщи на кухненската керамика, в по-малка степен – на трапезната, като изключим големите екземпляри. Следователно конкретните особености на съдовете с тази форма зависят от тяхната вместимост.

За амфорите са характерни устия със заоблен ръб, който понякога е удебелен и профилиран отвън (Т. V. 2; XXX. 2). Извитите навън устия са изключение (Т. XLII. 2).

Украсата е твърде семпла и се изразява в пластични конусовидни пъпки, прилепени върху плещите или горната част на тялото, между двете дръжки (напр. Т. XXXIII. 12; XLIV. 17, 19). Допълнителни основания за асоцииране на цитираните примери с амфорите могат да се потърсят и в паралели от съседни обекти[40]. Освен тях са регистрирани и единични пластични ленти с ямички върху шията или при прехода към плещите (Т. LVII. 8 – 10). Върху устие на амфора е регистриран единственият случай на кербшнит украса (Т. XVII. 1). Следователно предпочитаните зони са устието, горната част на шията и преходът шия – плещи.

След всичко написано можем да констатираме, че форми амфори, както и типове, които да притежават пълна характеристика, не могат да се дефинират. Групирането, което се предлага по-долу, е условно и подлежи на корекции. Както вече бе подчертано, то съдържа наблюдения върху шията, плещите и тялото, както и върху разположението на дръжките, подредени с тази последователност. Липсва обаче сигурност относно устойчивите комбинации между тях, които да изградят една по-стройна типология.

1. Амфори с висока, почти цилиндрична шия, леко прибрана в горната си част. Силно издадено навън устие с профилиран ръб. Две дръжки, които започват над средата на шията. От района на жилище 3, Т. XLII. 2.

2. Съдове с фуниевидна шия (средно висока), кòси рамена и най-вероятно издължено обемно тяло. Меко профилиран навън ръб на устието. От жилище 3, Т. XXX. 2.

3. Амфори с къса фуниевидна шия, кòси плещи и най-вероятно с издължено сферично тяло. Ръбът на устието е удебелен и профилиран навън. От жилище 1, Т. V. 2.

4. Амфори със сферично тяло. Данни за шията и плещите липсват. Къси вертикални дръжки в най-издутата част на тялото. От жилище 1, Т. V. 6; от жилище 2 – Т. XIX. 16, 18; от района на жилище 2 – Т. XXIV. 1; от жилище 3 – Т. XLIII. 4 – 6, 8, 13; от района на жилище 3, керамично струпване в кв. Е-$Ж_{13}$ – Т. XLVA3. 2, 4; от културния пласт – Т. LVII. 1).

• Кратери

Появата на тази нова категория в репертоара на керамиката през КБЕ в Североизточна България се дължи на обектите Градище (вж. публикацията на К. Костова в този том) и Белокопитово. Съответните съдове са отбелязани като единици там, така че с пълно право могат да се присъединят към рядко срещаните. В Белокопитово са регистрирани фрагменти от пет съда, три от които са достатъчно запазени, за да се предположи с голяма доза сигурност общата форма. Другите два са по-несигурни, но не могат да се отнесат към купите заради твърде усложнения си и специфичен профил. По-малките екземпляри (имащи съответно по-малък диаметър на устието – напр. Т. XLVII. 14.) могат да се смесят с кълбовидните кантароси, още повече ако предположението е направено според устията и част от шията. Вероятно са имали равни дъна и по две вертикални дъговидни дръжки. Като изработка спадат към трапезната керамика и явно са били предназначени за съхранение на течности. Намерени са в сигурен стратиграфски контекст:

[40] Амфори с такава украса са намерени в структура 110 на обект Градище 88/1 (вж. статията на И. Бабаджанов в този том) и в Новград (Hänsel 1976, Taf. 62. 4 – 5).

- В жилище 3 (Т. XXX. 3 – 4). Съдът е със сложен профил (доближаващ се до т. нар. Z-овиден) и сплеснато в горната си част тяло. Имал е две дръжки и би могъл да се оприличи на купа, ако не беше профилировката, необичайна за последната форма.
- В района на жилище 3 (Т. XXXVIII. 8). Тялото е също сплеснато-сферично, но профилировката е по-мека. Диаметърът на устието е голям – почти 40 см. Фуниевидно, силно издадено навън устие, чийто ръб е профилиран отвън.
- В района на навеса – Т. XLVII. 15. Диаметърът на устието е доста по-малък (около 22 см); шията е отделена в горната си част от устието с пречупване, но по-силно наклонена в горната си част. Устийният ръб е силно профилиран навън и е заравнен. Различава се основата на вертикална дръжка, чиято горна част е прилепена към шията, а долната явно достига плещите или най-издутата част на тялото.

Двата фрагмента, чието класифициране е дискусионно, произхождат от жилище 3 (Т. XXX. 2) и от района на навеса – Т. XLVII. 14. Първият фрагмент има твърде тясна и висока конусовидна шия, която обаче не е типична нито за кантаросите, нито за амфорите. С необходимите резерви съдът може да се опише като висок затворен кратер. Вторият има фуниевидна шия, също като този от Т. XLVII. 15, но тя е твърде къса и при нея липсва типичното изнасяне на устието навън. Технологията на изработка и в двата случая не се отличава от тази на масовата керамика, затова включването им в групата на импортите е трудно защитимо.

• Хранилища

Тези съдове за съхранение на храни или продукти имат голям обем и като цяло издължени пропорции на телата с S-овиден профил, слабо отделена шия, прибрано или леко извито навън устие. При някои диаметърът на устието е над 40 см и дебелина на стената – над 1,5 см. Формата в Белокопитово е определена на базата на два реставрирани съда от жилище 3 (Т. XXXV. 4; XXXVI. 1 – 2), които са описани по-долу. Освен тях са идентифицирани като принадлежащи на различни съдове още 14 фрагмента – стени с украса, дръжки и дъна (Т. V. 7; VIII. 1 – 2; IX. 1; XI. 8; XIV. 4; XX. 13; XXXIII. 14 – 15, 17; XXXIV. 6; XLVA3. 2 и LVII. 2). Като индикатори са използвани големият диаметър на устието, дебелината на стената, съставът на тестото и грубото третиране на повърхността. Броят им не е значителен (около 2%), което се подразбира от техните функции.

Двата цели съда от жилище 3 са вторично горели при висока температура. Те са високи и обемни – над 0,60 м височина, като по този показател конкурират градените на място хранилища. Единият съд има издължено тяло, къса цилиндрична шия, малко дъно и две вертикални дъговидни дръжки в най-издутата част на тялото (Т. XXXV. 4; XXXVI. 1). Другият съд (Т. XXXVI. 2) е доста по-широк, има S-овиден профил, много къса и леко отворена в горната си част шия. Украсата се състои от ямички върху ръба на устието, издължени ямички над дъното и в най-издутата част на тялото. Пак там са поставени четири издължени релефни пъпки, които са оформени капковидно.

Както показва единият от реставрираните съдове, някои от тях са имали и големи вертикални дръжки върху тялото, които се отличават от тези на амфорите по размерите и извивката си. Спрямо общия обем на съдовете дъната са малки, което предполага, че след изграждането си тези съдове са местени рядко, а ако са били пълни, това едва ли е било възможно. Допускането може да се потвърди и от езичестите дръжки, които са по-скоро декоративни, отколкото функционални. При украсата доминира тази, която се състои от една пластична лента с ямички под ръба на устието и други ленти с ямички върху горната част на съда. Регистрирани са и редица от ямички върху най-издутата част на тялото, комбинирани с издължени пластични пъпки

(напр. Т. XXXVI. 2). Декорацията формира елементарни фигури, а по-сложните са изключение (Т. VIII. 2 – 3).

• Редки форми и единични екземпляри

Заради вписването си в масовото керамично производство тези съдове не са отнесени към импортите, въпреки оскъдния им брой. Може да се допусне, че той се дължи най-малко на три възможни фактора: това са съдове, импортирани от съседни или близко разположени синхронни обекти; съдовете са местно производство, но функционалното им назначение налага тяхната ограничена употреба; спецификата на теренните ни проучвания не е позволила примерите да нараснат.

1. Пюраноси

Тъй като тези готварски приспособления имат значение за хронологията и за регионалната специфика, ще си позволя да ги разгледам малко по-подробно. Относно наименованието може да се каже, че тук те се наричат „съдове“, осъзнавайки напълно неговата условност. Конструкцията включва керамичен съд и неподвижно прикрепена термична камера, разположена отдолу. Ето защо пюраносите не могат да се причислят нито към т. нар. „преносими огнища“ (*tragbaren Feuerherde* нем., срв. Fischl et al. 2001), нито към принадлежностите към огнището, известни като главнярници (*andirons* англ., *cf.* Leshtakov 2014 с лит.)[41]. В случая е важно каква гледна точка ще изберем – дали да акцентираме върху използването им като термични съоръжения (най-общо), или като принадлежности, пряко замесени в кулинарията. Според мен второто определение е по-точно. Така или иначе предизвикателство са белите петна на тяхното разпространение, които заемат почти целия район на Източните Балкани допреди двадесетина години[42]. Второто предизвикателство е установяване на времето на тяхната поява. Традиционно те се възприемат като индикатор за КБЕ, представлявайки част от новия за епохата керамичен репертоар, но някои твърдят, че се появяват още през СБЕ, продължавайки съществуването си в РЖЕ (Мутафчиева, Димитрова, Илиева 2024, 125, 128 – 129, 131 – 132). Дискусия по темата е необходима, но тя явно е предстояща.

Фрагментите от пюраноси са идентифицирани в българската праистория твърде късно – това става при обработката на керамиката от Татул и Чокоба в първата декада на нашето хилядолетие. Впоследствие находищата рязко нарастват – както в Южна България (напр. във Вратица), така и на север от Стара планина (Leshtakov 2019, 183, Fig. 1). Идентифицирането им в масовата керамика не е лесна задача. При нейното решаване се използват няколко белега, отнасящи се до двете основни части на пюраноса. За камерата водещи са оформянето на ръба на стъпване – характерно заравняване и износване от употребата, липсващо при ръба на устието на големите преносими хранилища; наличие на отвори за свеж въздух (с кръгла форма, средни по размер и с по-малък диаметър) и на големи отвори с арковидна горна част, служещи за подаване на гориво. Много по-трудно е идентифицирането на съда, служещ за същинското приготвяне на храната – единствен категоричен белег е наличието на „крила“ върху стените (Т. XLV. 5 – 6). В тази последователност те могат да се видят и в цитираното по-горе изследване (Leshtakov 2019, 184 – 188, Fig. 3. 1 – 2, 6. 4 – 5; 4. 4; 4. 1 – 3; 6. 1 – 5). Другите симптоматични елементи на съдовете над камерата не са така изразителни: характерни устия и ръб на устието, специфично тесто, груби дръжки и украса, при която решително доминира пластичната лента върху устието, прекъсната с ямички или нарези (Leshtakov 2019, 184 – 188, Fig. 4. 4; 5. 2, 6; 6. 6; T XLV. 6).

[41] Относно използваните в литературата термини вж. и Fischl et al. 2001, 125, no. 1. Коментар у Horejs 2005, 79, 81 с лит.

[42] Красноречива илюстрация на това твърдение представляват картите от началото на нашето хилядолетие (срв. напр. Horejs 2005, 82, Abb. 7).

В Белокопитово не са намерени изцяло запазени екземпляри, липсват и такива, които да позволяват дори частично реконструиране на цялата форма. Примерите произхождат от района на жилища 2 и 3 (Т. XXI. 18 – 20; Т. XXXV. 3)[43]. Технологично принадлежат на грубата керамика, стените са масивни, глиненото тесто е грубо и много грубо, а третирането на повърхността е минимално или липсва напълно. Запазени са следи от продължително (и регулярно) съприкосновение с огън при не твърде високи температури. Епизодично се намират езичести дръжки върху горната част на преносимата конструкция, много рядко – вертикално извити; украсата е рядко срещана. Илюстрирани са следните примери:

- Фрагменти от стената на горивната камера с отвора за свеж въздух. От яма 6 към жилище 2, Т. XXI. 18;
- Устие на пюранос с част от разширението за горивната камера. Езичеста дръжка и пластична лента под устието. От жилище 3, Т. XXXV. 3;
- Фрагмент от големия отвор на горивната камера, от пласта в района на жилище 2, кв. $К_{38}$, Т. XXI. 19 – 20. Украса от малки ямички, набодени (щамповани?) под различен ъгъл;
- Три фрагмента от стените на различни пюраноси. При първия е запазена част от отвора за проникване на свеж въздух, при втория – част от арковидния вход за разпалване на пюраноса, а при третия – началото на стената, оформяща горната част на горивната камера непосредствено под гърлото на съда. От района на жилище 3, Т. XLV. 4 – 6.

2. „Тава за печене“, реставрирана, от жилище 2, Т. XX. 17. Дисковидно керамично изделие, снабдено с ниски бордове (обр. 8). Най-вероятно „тавата“ е предназначена за термична обработка на продукти. Ако позицията, в която е илюстрирана, е правилна, то основата би била леко вдлъбната, с нанесени множество доста големи ямки, разположени концентрично. Ако е с вдлъбнатините надолу, те ще спомагат за по-лесно загряване и по-равномерно разпределение на топлината, съответно – за по-добро изпичане. Тогава леко вдлъбнатата и равна повърхност ще бъде работната. Няма крачета, дръжки и украса, ако приемем ямичките за функционални, а не за декоративни.

3. „Гювечи“. Това са големи и отворени конични съдове, които са идентифицирани по фрагменти от устията. По алюзия с популярните от традиционната кухня съдове, служещи за печене във фурни, са наречени „гювечи“. Стените са масивни и изпънати, а диаметърът на устието конкурира по размерите си този на хранилищата. Не бива да се смесват с коничните паници заради своите размери, изработка и явно различно предназначение. Няма данни за дръжки и украса. Отчетен е един фрагментиран съд, намерен в жилище 3 (Т. XXXVII. 1).

4. Съдове с „вътрешни уши“. Особеностите на формата и предназначението на тези съдове са представени по-долу в текста. Според наличната информация освен в Белокопитово те са идентифицирани в следните обекти: Асеновец, с. м. Дядово, Вратица, Чокоба (Горнотракийската низина) и Татул в Източни Родопи (срв. Leshtakov 2019), а вероятно и в доста други, което прави тази редица незавършена.

В къснобронзовата керамика на Белокопитово въпросните съдове са бедно представени. От жилище 1 притежаваме един техен представител – почти цял и реставриран. Общият силует е на гърне с прибрано устие и различна дебелина на стените във височина. Най-голям е диаметърът на тялото. Запазена е една езичеста дръжка под ръба на устието отвътре, но вероятно са били поне три. Прави впечатление неравното и леко издуто дъно. Като цяло съдът е с груба изработка, а тъй като е горял вторично

[43] Интересно е да се отбележи, че до жилище 3 са намерени и два фрагментирани съда с вътрешни уши (Т. XXXV. 1 – 2), което явно маркира район за приготвяне на храна и топлинна обработка на продукти.

Обр. 8. Тава за печене в жилище 3
Fig. 8. Baking tray from house 3

при висока температура, повърхността му е силно напукана. Под ръба на устието са нанесени издължени ямички (Т. IV. 7 – 8; Leshtakov 2019, 185, Fig. 3. 5).

Заради характерната особеност, установена при този съд – необичайната позиция на езичестата дръжка върху стената отвътре, към групата са причислени още два подобни. Първият е от жилище 2. Дръжката е украсена с ямички, а дебелината на стената говори за това, че съдът е бил доста голям (Т. XX. 1). Другият е установен също по фрагменти. Той е намерен в района на жилище 3 (Т. XLV. 1). При него са запазени две дръжки, поставени една срещу друга отвън и отвътре на стената. Те са украсени с ямички, като тези върху вътрешната са толкова дълбоки, че достигат до средата. Външната дръжка е луновидна. Диаметърът на устието е над 20 см, което определя средния обем на този съд.

Цитираните дотук примери представляват част от инсталацията, предназначена за обработка на млечни продукти. Като част от нея могат да се интерпретират още една група съдове, обединени заради неравните си, изпъкнали или заоблени дъна. Те биха могли да се използват и за поставяне над открит огън, но данни за регулярно съприкосновение с такъв липсват.

Първите две дъна са от грубо изработени, доста дебелостенни съдове и са намерени през 2018 г. в рамките на сондаж 2 (Т. LXI. 17 – 18). Фрагментът от района на навеса обаче е от съд, който е изработен твърде внимателно, има следи от ангобиране и грижливо заглаждане. И той няма следи от досег с открит огън. Особеното при него е един специфичен жлеб, подчертаващ издутото дъно, който би могъл да служи за по-стабилно прикрепване към съдовете с „вътрешни уши“ (Т. XLVI. 5).

5. Миниатюрни съдове. Прави впечатление, че сред керамиката на Белокопитово съдовете с малки размери са само няколко, а т. нар. миниатюрни модели не са регистрирани. Това наблюдение контрастира с картината от предишни праистори-

чески епохи, когато те са повече, а в някои от тях – и многобройни. През бронзовата епоха малките съдчета също се произвеждат и са в употреба. Така е и през КБЕ, напр. във Вишеград, Източни Родопи (Дремсизова-Нелчинова 1984, 114, обр. 13 – първият съд). На север, от района на Източните Карпати, са публикувани сравними екземпляри, част от тях са използвани като контейнери за пигменти, но те имат малко по-ранна дата (Drob,Vasilache, Bolohan 2023).

В Белокопитово са намерени само четири малки съдчета, от които са илюстрирани три[44]. Две от тях са от жилище 1 и района около него. Първото има формата на гърне-контейнер със сферично тяло и рязко отделена цилиндрична шия (Т. VI. 1). Няма данни за дръжки. Украсата се състои от ямички върху ръба на устието. Второто съдче има формата на гърне със сфероидно тяло и тясна къса шия. Под извития ръб на устието е прилепена пластична лента с широки нарези (Т. XIII. 3, от кв. $Ж_{34}$). В жилище № 3 е намерено третото съдче. То е със запазен профил и вероятно е имало пробити езичести дръжки, сега отчупени в основата си. Тялото е биконично, а дъното – конкавно (Т. XXXI. 16 – 17). Изработката е груба. Дали е служило като контейнер за съхранение и/или пренасяне на особени вещества в малки количества, не е установено.

6. „Цедки“. От културния пласт произхожда само един фрагмент от дъното с част от стените, които са перфорирани (Т. LVIII. 20; обр. 9. 2). В случая формата и функцията са дискусионни заради голямата фрагментираност на изделието и липсата на сигурен контекст (предметът е бил явно изхвърлен след неговото счупване). Като предварителна бележка може да се изтъкне, че освен широко възприетата функция като „сиренарки“ (вж. по-долу) „цедките“ биха могли да се използват и като разделители в керамичните пещи и др.

7. Двойни съдове („керноси“ или „солници“). Както е широко известно, тези съдове представляват две съединени малки купи или чашки (т.е. имат две слепени тела), над които е прилепена една извита дръжка, известна също като *strap handle*. У нас са известни с популярното си име „солници“, а на юг често са наричани твърде свободно „керноси“. Няма да се разпростирам върху типологията, хронологията и регионалните варианти на тези съдове, причислявани по принцип към параферналията при изповядване на различни култове. Специално за нашите земи са известни поне от късния халколит (напр. от селищната могила Химитлията до с. Сокол, Новозагорско)[45] и бронзовата епоха, но производството им продължава и през РЖЕ – напр. почти цял съд е намерен в селището до гр. Летница, Ловешко[46]. В Белокопитово попаднахме на два фрагмента от два различни съда: един в района на жилище 3 (Т. XLV. 3) и друг в културния пласт, кв. $И_{31}$ (обр. 9. 1). Цялата форма на първия съд не може да се възстанови заради особеностите на счупването. Може обаче да се предположи, че е запазена основата на дръжката над едното тяло на съда. От втория съд е запазена само свързващата част между двете тела (може би са представлявали малки отворени чаши) с част от стените. Предназначението е неясно.

8. „Леген“. Фрагментът представлява част от устие на голям отворен съд, подобен на отворена купа (?) с хоризонтална дръжка, излизаща нагоре от ръба на устието. Той е намерен в района на жилище 3 (Т. XLV. 2). Съдът има висока права шия и издадено навън устие. Украсен е с една пластична лента с нарези отвън под ръба на устието. Поставянето на дръжка с голяма извивка направо върху ръба на

[44] Малкото съдче от жилище 2, кв. $И_{40}$ (ПИН 16), е високо 4,5 см и има конусовидна форма, оприличима на напръстник. Израбоката е толкова несръчна, че може да се приеме за детско творение, а не за продукт на опитен грънчар.

[45] Разкопки на Н. Койчев през 60-те години на XX в. Съхранява се във фонда на Градски исторически музей – Нова Загора.

[46] Спасителни разкопки под ръководството на Л. Лещаков с участие на автора.

Обр. 9. Фрагмент от двоен съд – „солница" (1); 2. Част от дъното и стената на „цедка", намерени в културния пласт, кв. И$_{30}$

Fig. 9. Fragment of a double vessel – kernos (1); 2. Part of the base and wall of a "strainer", found in the cultural layer, sq. И$_{30}$

устието[47] не е особено популярно през КБЕ. Известна прилика може да се потърси сред керамиката от къснобронзовото селище Овчарица I в Горнотракийската низина[48], а от по-ранни времена – в Гуджовата селищна могила край с. Мъдрец[49]. На юг от българските земи можем да видим сравними форми в Асирос напр., но това са широки съдове, снабдени с *wishbone* дръжки (Wardle 1997, 451, Fig. 1. 2 – 3; Ψαράκη, Μαυροειδή 2012, 30, Πίν. 4. 1).

9. „Бутилки". Регистрирани са само два фрагмента от съдове с висока, тясна шия и най-вероятно с издължено тяло. Единият е от района на жилище 2 (Т. XXIII. 2) и се отличава от гърнетата заради твърде малкия диаметър на устието. За украса служат една пластична лента върху шията и друга лента с ямички под ръба на устието. Вторият подобен фрагмент е намерен в района на жилище 1. Диаметърът на устието също е малък (около 10 – 12 см), но стената има значителна дебелина, а изработката е доста груба (Т. XIII. 12).

• Керамични елементи

За керамични елементи считаме следните части на един съд: устие, ръб на устието, дръжка/и, дъно, допълнени от шия и стени от тялото с украса. От значение за морфологията на съдовете в колекцията са първите четири. Съобразно своята форма и запазеност те са подредени в групи и съответните подгрупи:

1. Устия[50]

При всички керамични форми доминират равните устия, а кòсите са в минимално количество. Последните са регистрирани при каните и чашите (напр. Т. XVII. 16; XXXII. 2, 12; LXII. 4). Като правило устията имат плавен преход към шията (напр. Т. XI. 3), а структурно обособените са по-малко (напр. Т. I. 11, 15; XV. 6 – 7). Като допълнение в тази посока може да се посочи каната от жилище 1, която има белези на

[47] Вероятно става ясно, че не иде реч за онези специфични къснобронзови съдове, напр. от ямата в кв. „Втора Каменица" в Пловдив, известни като „рукатки".

[48] Разкопки на М. Кънчев от Градски исторически музей – Нова Загора. Благодаря на Т. Кънчева-Русева за възможността да обработя керамичната колекция от обекта.

[49] Съдът е намерен при разкопки на автора. Непубликуван. Съхранява се в Археологически музей „Марица-изток" в гр. Раднево, полеви инвентарен номер OF-V-046.

[50] С цел олекотяване на текста при описанието на устието и неговия ръб вместо „извит/о навън" се използва само „извит/о", а вместо „завит/о навътре" – само „завит/о".

импорт. Устието е косо и рязко извито навън в предната си част; то е отделено от шията чрез една широка врязана линия (Т. II. 1).

2. Ръб на устието

Най-високата част на устието обикновено се описва като негов „ръб“ или „венец“. Тук е използван първият термин. Разграничени са около дузина разновидности, а след тях са дадени и съответните примери. Не е правено пълно изброяване в рамките на графичните табла, защото подобно е излишно според мен.

Установените типове на устийния ръб са следните:

- Прав, равно отрязан отгоре. Върху паници (Т. XXVI. 2 – 4); големи гърнета и хранилища (Т. XI. 4; XXIII. 8). Като разновидност може да се посочи лекото разширение от двете страни, което обаче може и да не е постигнато умишлено. Върху гърнета (Т. XXVII. 2 – 3).
- Прав, заоблен отгоре. Върху паници (Т. I. 1 – 2; XXVI. 1, 5 – 8); купи (Т. XXVI. 10); кантароси (Т. II. 2); чаши (Т. IV. 1); хранилища (Т. VII. 4); гърне с вътрешни уши (Т. IV. 7). Разновидност е съвсем лекото извиване на външната страна, без да се постигне осезаемо профилиране. Върху гърнета (Т. XXVII. 4).
- Прав, леко профилиран навън и заоблен отгоре. Върху кантароси (Т. V. 4), амфори (Т. V. 2)
- Изтънен отвътре и леко профилиран навън. Върху кантароси (Т. V. 1, 3).
- Профилиран навън. Върху гърнета (Т. VII) и хранилища (Т. VIII. 2); малки съдове (Т. VI. 1).
- Рязко профилиран навън, отгоре равен или леко наклонен навътре. Върху кани или чаши (Т. XVIII. 20; Т. XXXI. 12 – 13).
- Косо отрязан отвън и леко профилиран. Върху гърнета (Т. XI. 1).
- Удебелен отвън и косо отрязан, също отвън – върху големи по размер кантароси или гърнета, ако се съди по дебелината на стената и особеностите на изработката (Т. LXII. 2).
- Удебелен отвън, леко извит и профилиран чрез бразди. Единичен случай. Върху кантарос най-вероятно (Т. LXII. 3).
- Удебелен отвън и заравнен вертикално (отгоре е заоблен или равно отрязан), така че се получава немного широка лента. Върху кантароси (Т. XVII. 6 – 8, 10; XLII. 3; LXI. 8) и евентуално върху кани и чаши (Т. XXXI. 15; XLI. 12; XLI. 12; XLII. 3).

Налагат се няколко основни констатации:

- Първо – разнообразието при оформянето на устийния ръб е значително. Освен изброените типове могат да се отделят и доста техни варианти.
- Второ – няма тип на устийния ръб, който да се определи като най-разпознаваем, характерен и водещ по подобие на по-ранните съдове с типичните „Т-образен ръб“ на устието или с вътрешно удебеление, както е при паниците „Михалич“. При по-голямо вглеждане някои фрагменти биха могли да се доближат до първата спомената група (напр. тези от Т. XLI. 8, 19), но те не са достатъчно категорично оформени.
- Трето – корелацията „ръб на устието/форма на съда“ не показва някакви устойчиви зависимости. Следователно използването на статистически анализ би довело до доста несигурни резултати. Като единствено изключение в тази посока на мисли може да се посочи последната група на снабдените с плоска пластична лента отвън устия. Те са представени само върху кантароси и евентуално върху единични кани/чаши, но са твърде незначителни като количество. Това не е така в други части на днешните български земи по същото време. Тяхното присъствие в керамиката на Белокопитово може се разглежда по-скоро като особен, а не като характерен и водещ белег на керамичния репертоар.

3. Дръжки

Видовото разделение на дръжките е направено в зависимост от положението им върху тялото на съда и тяхната форма. Освен това според своята съхраненост наличните дръжки попадат в две групи. В първата група влизат онези, които са цели или са запазени части от стените, така че да е възможно да се възстанови тяхната оригинална позиция. Те предоставят възможност за комбиниране с такива данни като дебелина на стената, покритие, третиране на повърхността, наличие на украса върху стените, а сред всичко това – определяне към кои съдове са били прикрепени. Процедурата е важна за постигане на по-прецизна корелация „категория съд/вид на дръжката“. Втората група е формирана от фрагментирани дръжки без запазени основи. Тази група предоставя само допълваща информация. Следователно данните от двете групи имат различна степен на достоверност, което се отразява върху цялостната реконструкция на категориите и формите.

3. 1. Вертикални дъговидни дръжки. Те представляват най-многобройната група. Прикачвани са към кани, чаши, амфори, кантароси, гърнета (?) и по-рядко към хранилища – единично или по двойки. Разновидностите се обосновават чрез тяхната форма и сечение, както и чрез мястото им на поставяне (устие, шия и тяло). Отношението им спрямо равнината на устието прави възможно разделението на „по-високи от...“ и „не надвишаващи...“, но в конкретния случай това деление не е значимо: при каните, чашите и кантаросите те са винаги в първата група, а при амфорите и част от гърнетата/хранилища – във втората. Важен белег е и дъгата на дръжките – тези върху амфорите са по-силно извити (напр. Т. XLIII. 3 – 7; LX. 5, 7, 10 – 12) в сравнение с дръжките върху кани, чаши и кантароси.

Сеченията на вертикалните дъговидни дръжки са овални, почти кръгли или доближаващи се до елипса, както и триъгълни в различни модификации (напр. Т. XIX. 2 – 3). Водещи са тези с триъгълно сечение, което ги превръща в характерен елемент на керамичния репертоар (напр. Т. XXIV. 1 – 2, 8, 12, 15; XXXII. 11; XLVA2. 16). Като напълно обичайна може да се посочи промяната в сечението, което варира от триъгълно до овално/почти елипсовидно (напр. Т. XIX. 3 – 4, 17). Изявено широки дръжки с плоско сечение не са регистрирани.

Типичен технологичен белег на къснобронзовата керамика от Белокопитово са щифтовете в основата и в горната част на вертикалните дръжки, които се вбиват в още влажната стена на съда и служат за по-стабилно прикрепване (напр. Т. IV. 4; XIII. 21; XXXIII. 4 – 6; XLIII. 7; LVII. 3).

Украсата върху дръжките е ограничена в рамките на пластичната. Могат да се изброят пластични пъпки върху най-високата им част (Т. XVIII. 22; XLIII. 9, 11 – 12), гладки надлъжни ленти (Т. XVIII. 7; XXXII. 1; XLIII. 10; Т. XLV. 3) или плоски израстъци при свързването им с устийния ръб (Т. XIII. 14; XXIII. 9; XLI. 6). Врязана или някаква друга украса не е регистрирана.

3. 2. „Хоризонтални“ дръжки. Този тип е регистриран само при паниците със завито и силно завито устие, но не и при затворените съдове – амфори или гърнета. Единственото изключение е една вертикално поставена дръжка, издигаща се почти вертикално от ръба на устието на рядко срещан съд (Т. XLV. 2). Хоризонталните дръжки, които са известни в литературата като тип „Асеновец“, са дискутирани в частта за паниците (*supra*).

3. 3. Езичести дръжки. Те представляват пластични издатъци, които имат различна дължина и достатъчна височина, за да улесняват улавянето и пренасянето на съдовете. Това ги разграничава от пластичните допълнения към стената на съда, които са декоративни, а не функционални (напр. Т. XIV. 4). По принцип са масивни, но се срещат и такива с почти символични размери (Т. LXI. 14). Поставят се върху стените отвън с изключение на примерите на „гърнета с вътрешни уши“.

Езичестите дръжки са къси (Т. XXV. 2, 12; LXII. 6) или по-издължени, единични или раздвоени. Те се поставят по принцип в горната част на гърнетата, понякога под устието (Т. XVI. 14; XXIII. 6). Открояват се онези, които са поставени върху вътрешната част на стените (Т. XX. 1). Като цяло са еднотипни и трудно могат да се дефинират различни варианти. Не са отбелязани такива, които да са изтеглени от стените. Предпочитана украса са дълбоки ямички върху фронталната част на издатъка (Т. VI. 2; XX. 2 – 4).

4. Дъна

Както и при другите елементи на керамичните съдове, преобладават рязко фрагментираните. Примерите за цели дъна – независимо дали стоят на своето място като част от съда, или са намерени отделени от него, но запазени в своята цялост, са много малко. Ето защо те са разделени на групи съобразно оформянето на хоризонталната основа и на профила в долната част на стените.

Основните групи дъна са следните: равни (Т. XX. 15), равни с пета (Т. XX. 13 – 14), равни със заоблен преход към стените (Т. XXXIV. 1, 7); дъна с конкавна долна основа, със или без пръстенче (Т. XX. 16; XXXIV. 11), дъна върху ниско кухо столче (Т. II. 1; IX. 9; XXXIV. 13, 15 – 17), заоблени дъна (Т. IV. 7; LXI. 17 – 18).

Заслужават малко повече внимание заоблените дъна, тъй като те правят съда нестабилен при поставянето му върху някаква равна повърхност[51]. Примерите са от сондаж 2 и демонстрират дебелостенни, грубо изработени съдове с издължено-сферични тела (Т. LXI. 17 – 18). Повърхността на единия е изкуствено огрубена, докато на втория е само незагладена. Имали са сравнително голяма вместимост, което прави твърде вероятно предположението, че са били използвани за приготвяне на храна, ако се съди по дебелината на стената. Такива се срещат обикновено при съдове, които са предназначени да издържат на рязка температурна промяна и многократно опалване. По подобен начин е удебелено и снабдено с конкавна изпъкналост отвътре дъното на целия „съд с вътрешни уши“ (Т. IV. 7).

При корелирането на типовете дъна с формите керамични съдове се достига до заключения относно следното асоцииране: равните дъна без или с пета са основно при паниците, гърнетата, амфорите, каните и чашите. Разликите се състоят в техните размери (диаметри), дебелина (по принцип дъната са тънки, с изключение на тези при гърнетата) и оформление на стените. Дъната с плавно оформен преход към стените, но с равна основа, имат малък диаметър и принадлежат на чаши и/или малки кани. Дъната върху ниско пръстенче са типични за чашите, малките кантароси и част от каните. Дъната върху столче са единици и са регистрирани при финитe съдове за течности. Точно обратното – заоблените дъна се свързват само с големи съдове от кухненската керамика (гърнета най-вече) и са доста груби като изработка.

• Украса

Над 35% от обработената керамика в Белокопитово е украсена – 321 фрагмента от илюстрираните 884. Това е изненадващо висок процент, но той се дължи на факта, че почти 50% от тях са представители на пластичната украса с нейните подвидове. Само тези, които се числят към пластичната лента с ямички, представляват 45% или 143 бр.

Класификацията на къснобронзовата украса от Белокопитово следва добре познатия модел, валиден за цялата бронзова епоха в днешните български земи. Отделните декоративни елементи и техните комбинации за района на Източните Родопи са публикувани преди доста време (Лещаков 1990), но резултатите са съотносими (с неизбежните регионални разлики, разбира се) и за Североизточна България. Както на юг от Стара планина, така и на север се наблюдават и хронологически промени,

[51] Подобни дъна са намерени и в Олинт (Horejs 2007, Taf. 13. 7182).

които засягат дори и пластичната украса.

Тези размисли се отнасят основно за техниките на нанасяне на украсата. За нейната организация в орнаментални мотиви, по-сложни схеми и композиции може да се каже много малко. Особено ако се ограничим с материалите от Белокопитово. Изцяло запазени декоративни схеми можем да видим само върху отделни съдове (напр. каничката от жилище 1, Т. IV. 2, 4) или да ги предположим, когато са пределно семпли (напр. нарези под ръба на устието Т. IV. 7 – 8, единична врязана линия – Т. II. 2 или редица от ямички – Т. XXXVI. 2). Почти всички части на съда подлежат на декориране: устието и неговият ръб (Т. I. 13; II. 3; IV. 7; VI. 1 и т.н.), шията непосредствено под устието и в основата (напр. Т. VII. 1 – 5; VIII. 1 – 2), преход шия – плещи (Т. IX. 1 – 2), тялото на съда (Т. IV. 2; VI. 6), а по-рядко – дъната при прехода към стените (Т. XXXIV. 6) и дръжките (напр. Т. VI. 5; XII. 6; XIII. 14; XVIII. 22).

При обработката на масовия материал от Белокопитово са регистрирани следните основни орнаментални техники: пластична (релефна), врязана, насечки, ямички, фурхенщих. Като изключения са отчетени единичните представители на кербшнит и щампованата украса. Те, от своя страна, са разделени на подгрупи съобразно типичните си особености.

1. Пластична („релефна“) украса

Това е най-многобройната група, която заема и водещо място като разнообразие на своите елементи (обр. 5. 5; 10). Тук са включени подгрупите: релефни ленти (гладки, с ямички или с насечки; хоризонтално прилепени или извити) и пластични пъпки и израстъци (в различни разновидности).

1. 1. Гладки пластични ленти

Лентите са тесни, не много изпъкнали и прилепени към повърхността на съда, когато глината е била все още мокра. Единици са тези, които са изтеглени от все още мократа глина на стената.

1. 1. 1. Гладки пластични ленти, прилепени хоризонтално

Те се радват на добра популярност и се поставят върху дълбоките съдове, напр. гърнета (под ръба на устието – от района на жилище 3, Т. XLII. 8; върху стена – от района на жилище 1, яма $Г_{35}$, Т. XI. 5; от жилище 2, Т. XX. 9). Особен случай е късата лента, която се спуска от ръба на устието по шията към плещите на гърне в комбинация с ямички върху устието (от жилище 3, Т. XXVIII. 3). Рядко гладките пластични ленти се поставят надлъжно върху дръжките на кани и чаши: от жилище 2 (Т. XVIII. 7), от

Обр. 10. Пластични ленти с ямички върху гърнета с различно оформление. Намерени в района на навеса, кв. $М_{30}$

Fig. 10. Plastic bands with finger impressions. The sherds were found in the area of the shelter, sq. $М_{30}$.

жилище 3 (Т. XXXII. 1) и от района на същото жилище (Т. XLIII. 10). При посочените фрагменти лентата не е долепена към дръжката, а е изтеглена от нея. Като изключение е отбелязан един фрагмент от кана, при който гладката пластична лента е комбинирана с меко оформена пъпка. Тя обаче е само загатната и нейното присъствие е твърде деликатно (от района на жилище 3, Т. XLVA3. 3).

1. 1. 2. Гладки пластични ленти – извити или поставени вертикално

Налични са, но не може да се твърди, че са популярни. Виждаме ги върху гърнета (напр. от яма 4 до жилище 2, Т. XXI. 10), но отделни случаи подсказват и приложението им върху по-фини съдове (от района на жилище 2, Т. XXV. 1, 3; от района на жилище 3, Т. XXXIII. 16).

1. 1. 3. Пластични ленти, прекъснати с ямички

Това е най-масовата украса. Тя е характерна за „урновидните гърнета“ и питосите (напр. Т. XVI. 1 – 13, от жилище 2). Среща се епизодично и върху други категории (напр. върху купи – Т. XV. 7, също от жилище 2). Лентите са прилепени под ръба на устието и по-рядко върху шията. Те са грижливо оформени, но еднообразни; по-сложните са единици (Т. VIII. 2 – 3). Като рядко срещан трябва да се определи съдът, чийто фрагмент носи лента със специфично нанесени ямички, така че се получава своеобразен „зиг-заг“ мотив в позитив (Т. IX. 1, намерен в жилище 1).

1. 1. 4. Пластични ленти, прекъснати с резки

Нарезите могат да бъдат широки вертикални или тесни, наклонени. Количествено рязко отстъпват на предходната подгрупа. Регистрирани са върху гърнета (от района на жилище 3, Т. XLII. 15; от пласта, Т. LIII. 8; от сектор Запад, Т. LIX. 1 в комбинация с конусовидни пъпки под лентата).

1. 2. Пластични пъпки и израстъци

Тук ще оставим настрани последователността форма – позиция на декоративния елемент, тъй като считаме, че мястото на пластичните пъпки (върху стената на съда или върху неговата дръжка) има съществено значение за дефиниране на спецификата на керамичния комплекс от Белокопитово. Разграничението между групите „пъпки“ и „израстъци“ е направено съобразно тяхната форма и височина. Гранични между двете групи са издължените хоризонтално пъпки (по-нататък в текста – само „издължени“), а израстъците се различават от езичестите дръжки по своята издаденост и размерите, така че да имат декоративна, а не функционална стойност. Тази пластична украса се поставя върху паници със завито или силно завито устие, под устието или в горната част на тялото над извивката на стената (Т. XXVI. 4; XXXVII. 6). Малките пластични пъпки са допълнително прилепвани към стените, много рядко стената е притисната отвътре (Т. XI. 6; XLIX. 17).

Пластичните пъпки са единични, но понякога са поставяни по двойки (Т. XXXVII. 7). Тяхното място е върху устията или телата на съдовете, в основата и върху най-издадената част на дръжките. В някои случаи имат по-ранни реминисценции. Такъв е случаят с единичната конусовидна пъпка върху най-високата част на дръжката на кана (от района на жилище 2, Т. XXIV. 12). Подобни са и тези, поставени върху дръжките на кантароси (от жилище 2, Т. XVIII. 22).

Според своята форма пъпките могат да се поделят на конусовидни (върху паници, под ръба на устието и обикновено в основата на дръжки тип „Асеновец“, напр. Т. XXXVII. 9 – 11; XXXVIII. 1 – 2; XLIX. 15); полусферични върху устието на паници – единични (Т. XII. 1) или дублирани (Т. XXXVII. 7). Някои са издължени, поставени върху устието на паници (от района на жилище 3, Т. XXXVII. 6 и от културния пласт, Т. XLIX. 11, 13, 17 – 18). Виждаме ги понякога и върху кани – полусферични, леко издължени вертикално (от жилище 1, Т. I. 13).

В колекцията присъстват като изключение и раздвоени пластични пъпки. За разлика от единичните по двойки тези имат обща основа. Документирани са върху

стени на паници, под устието (район на жилище 3, Т. XXXVII. 7).

Не е твърде обичайна практика пъпките да се прилепват към най-издигнатата част на вертикални дъговидни дръжки, както е в района на жилище 3 (Т. XLIII. 9, 11 – 12). Към особените случаи може да отнесе и паницата от района на жилище 3 (Т. XXXVIII. 3).

Специфично оформени пластични израстъци върху кани и чаши, подчертаващи прилепването на вертикалната дръжка към ръба на устието, са локализирани в района и на трите жилища: жилище 1 (Т. XIII. 14), жилище 2 (Т. XXIII. 9) и жилище 3 (Т. XLI. 6). Серията се допълва с примери от района на навеса (Т. XLVIII. 10) и от пласта (Т. LVI. 4 – 9). Впечатление прави единственият случай, при който израстъкът не е прав, а е завит в посока на дръжката. Той произхожда от културния пласт (Т. LV. 13).

2. Врязана украса

Този вид украса значително отстъпва на пластичната като процентна застъпеност. Срещаме я в две разновидности – внимателно нанесена с фино острие, така че да се получат тънки прецизни линии; небрежно нанесени врязани линии, които са и доста по-широки.

2. 1. Тънки врязани линии

Орнаментите, изпълнени в тази техника, са представени върху чаши, кантароси и евентуално – кани. В един случай мотивът („зиг-заг“) е над дръжката на чаша (от жилище 2, Т. XIX. 1). Върху кантарос е представено правоъгълно поле, в което има лента от линии. Налице е и комбинация с наклонени капковидни ямички, нанесени с фин инструмент (от жилище 2, Т. XX. 12). Въпросната техника се прилага рядко при украсата на по-големи съдове. Така например върху стената на доста обемен съд е нанесен ромб (или голям висящ триъгълник), запълнен с успоредни врязани линии (от жилище 3, Т. XXXIII. 19).

2. 2. Широки врязани линии

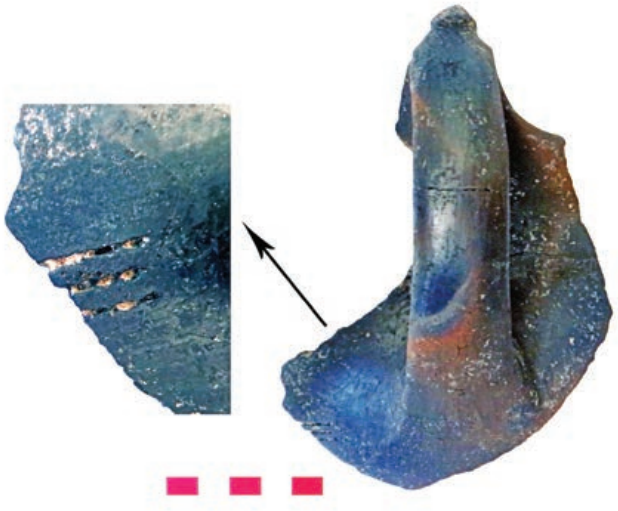
Регистрирани са върху кани и кантароси. Върху каната, която може би е импортна, проследяваме три врязани линии, отделящи устието, тялото и дъното (от жилище 1, Т. II. 1; III. 1). Линиите са изтеглени много внимателно, но въздействат не толкова декоративно, а структурно разграничаващо. Съвсем друг е случаят с каната от същото жилище, чиято украса е запазена напълно (Т. IV. 2, 4). Тя представлява една хоризонтална линия върху най-издутата част на тялото, от която се спускат надолу групи от различни по дължина врязани линии. Вертикалните не са организирани с голямо внимание, защото на места се пресичат или разстоянието помежду им не е еднакво. Създава се впечатлението за „надраскване“, което да покрие определена зона, а не да украси естетически този трапезен съд. Трябва да се спомене и стената на средно голям съд, върху която са запазени само две широки врязани линии от орнамент с невъзстановима композиция (от жилище 2, Т. XX. 11).

Върху няколко кантароса виждаме широка врязана линия, отделяща шията от плещите на съда (напр. от жилище 1, Т. II. 2). Явно тук е търсен онзи ефект, който предположихме за каната по-горе.

2. 3. Фурхенщих[52]

Специфичната техника е всъщност разновидност на врязаната украса, получила

[52] Относно термина трябва да се отбележи, че той е немскоезичен и не е твърде популярен в съответната литература. Така напр. в публикацията за керамиката, изработена на ръка от Кастанас, специфичната техника не е обособена за разлика от канелираната украса, а вниманието е насочено главно върху използваните мотиви. Напр. при кантаросите от тип 6а, които са едни от най-богато украсените къснобронзови съдове на обекта, е спомената само „инкрустираната украса“ (Hochstetter 1984, 63). Спазвайки тази традиция, сходен подход е приложен и в публикацията на керамиката от Олинт (Horejs 2007). У нас техниката е описана по-подробно и мотивът е наречен „пунктир“ (Лещаков 1990, 4).

Обр. 11. Украса фурхенщих със запазена бяла инкрустация, жилище 2
Fig. 11. Furchenstich decoration with preserved white incrustation, house 2

самостоятелна позиция в керамичния репертоар на КБЕ в Източните Балкани. Тъй като в своята същност декорацията е негативна спрямо плоскостта на стените на съда, тя често е запълвана с бяла паста (обр. 11), като се включва и в по-голямата група на „инкрустираната керамика“. Това повишава нейната стойност като хронологически и регионален индикатор.

Съобразно изпълнението могат да се разграничат две разновидности: фин и едър фурхенщих. В първия случай линиите са грижливо изтеглени и дълбоки, като е използвано сечиво с остър работен връх. Във втория случай линията е по-широка, по-плитка и като цяло – доста по-небрежна.

2. 3. 1. Фин фурхенщих. Първият подвид е представен върху паница „Асеновец“ (под дръжката, от района на жилище 3, Т. XXXVIII. 2); върху тялото на паница с чучур (от района на жилище 3, Т. XXXVIII. 5; обр. 12); върху стена на кана или кантарос (от района на жилище 3, Т. XLVAIII. 15; от пласта, Т. LVII. 16). Първите два примера са от особено значение, защото по всяка вероятност орнаментът е идентичен, както и техниката на неговото изпълнение. Това свързва категорично паниците „Асеновец“ с онези, снабдени с чучур.

Върху стените на кантароси или кани от яма № 4 виждаме висящи триъгълници, фланкирани с къси и много фини капковидни ямички. Друг фрагмент, намерен в тази яма, носи сходен орнамент, но той е запазен твърде зле и трудно може да се възстанови (от района на жилище 2, яма № 4, Т. XXI. 11 – 12).

Може да предполагаме, че всички изброени орнаменти са били запълнени с бяла материя, която обаче е изпадала. Не е така при един фрагмент, вероятно от кантарос, който носи висящ защрихован триъгълник, от чийто връх се спуска линия, завиваща спираловидно наляво (от пласта в сектор Запад, Т. LX. 3, 8). Само върху един фрагмент имаме комбинация на бяла и червена инкрустация (от района на жилище 2, Т. XXV. 14).

2. 3. 2. Едър фурхенщих. Вторият вид е представен количествено доста по-зле, при това само върху полугруба и груба керамика. Виждаме тази техника върху стена на средно голям съд от района на навеса (Т. XLVIII. 20). Явно е някаква лента, запълнена с едра мрежа и нанесена в близост до вертикалната дръжка на кана или кантарос. Друг пример на много едър фурхенщих представя фрагмент от стената на

Обр. 12. Паница с чучур и украса фурхенщих от района на жилище 3, кв. Ж$_{32}$
Fig. 12. Spouted bowl with Furchenstich decoration from the area of house 3, sq. Ж$_{32}$

голям дебелостенен съд. Мотивът е двойна зиг-заг линия, разположена хоризонтално (от хумуса, Т. LVII. 17).

Ако трябва да обобщим: освен кантаросите и други съдове са украсявани с техниката фурхенщих, напр. паници „Асеновец“, паници с чучури, а много вероятно – кани и чаши. Предпочитани са зоните на телата между или около дръжките, но не и самите дръжки. Вариантът „фин фурхенщих“ е използван при трапезната керамика, докато едрият се среща и върху по-груби съдове. Мотивите са геометрични, „ъглова-ти“ (само с цитираното по-горе изключение Т. XLVIII. 20), но поради липсата на по-добре запазени съдове композициите не могат да се възстановят.

3. Нарези/насечки – кòси и къси

Това е доста грубо изпълнен орнамент, представляващ организирани в една ли-ния насечки. Регистриран е под ръба на устието на съда с „вътрешни уши“ (Т. IV. 7 – 8). Не е твърде разпространен и по принцип се прилага върху по-грубо изработени съдове. Тук е илюстриран и един фрагмент от голямо гърне, при което нарезите върху устието са в комбинация с гладка пластична лента, изтеглена от стената на съда (от жилище 3, Т. XXX. 1).

4. Ямички

Това е доста разпространена украса, прилага се както самостоятелно, така и в комбинация с пластични ленти, пъпки и израстъци. Обикновено са получени чрез притискане с пръст върху все още меката повърхност на стените. Размерите на ямките са стандартни, а дълбочината им е различна и е видно, че при някои натискът е бил доста голям (напр. Т. XLII. 14 – от района на жилище 3). Поставят се под и върху ръба на устието, както и върху тялото на съдовете.

Най-масовата практика е чрез тях да бъдат „прекъснати“ прилепените пластич-ни ленти. Спазвана е следната последователност: първо е прилепвана лентата, след-вало е нейното заглаждане и накрая чрез притискане са нанасяни и ямичките. Кога-то тази последователност се наруши и заглаждането на лентата е последната фаза, се променя и цялостното оформление (Т. VII. 2, от жилище 1). В единични случаи ямичките са нанасяни върху изтеглена от стената пластична лента. Така е напр. при фрагмент от устие на гърне с голям диаметър (от района на жилище 3, Т. XL. 14, 17).

Освен върху пластични ленти ямичките са регистрирани:

- По ръба на устието отгоре или отпред (върху малко гърне от жилище 1, Т. VI. 1; върху „урновидно гърне“ от жилище 1 – Т. VII. 6 и отново върху гърне от района на същото жилище – Т. XIII. 1; върху гърнета от района на жилище 3 – Т. XL. 9, 12 – 13, 16). Единственият случай на по-добре запазени фрагменти от стационарно хранилище носят именно тази украса (от жилище 1, Т. X. 1 – 4);
- Под ръба на устието. Техниката е използвана при доста различни като форма и размери съдове. Разпозната е върху малко гърне (от жилище 1, Т. VII. 6); върху кантарос с големи размери (от жилище 1, Т. II. 3; Т III. 2); върху гърне от района на жилище 3 (Т. XL. 10, 15 – 16); върху кантарос от жилище 1 (Т. II. 3); върху съд с „вътрешни уши“ от жилище 1 (Т. IV. 7 – 8)[53];
- Върху тялото. Примерът е дебелостенен съд, вероятно гърне (от жилище 2, Т. XX. 10); купа с две дръжки (също от жилище 2, Т. XVIII. 3). Виждаме ги нанесени и около езичест израстък върху стената на голямо гърне или питос (от района на жилище 1, Т. XIV. 4), и върху реставрирано хранилище от жилище 3 (Т. XXXVI. 2). Този случай е по-особен, защото при него ямичките се проявяват като водещ орнаментален елемент. Те са организирани в три пояса – върху ръба на устието отгоре, в горната част на тялото (комбинирани с издължени пластични пъпки) и над дъното;
- Накрая трябва да спомена и немалкото фрагменти, при които ямичките са върху езичести дръжки (напр. от жилище 1, Т. VI. 2; от жилище 2, Т. XX. 1 – 4). Понякога те са единични и доста дълбоки (от района на жилище 2 – Т. XXV. 2, 12).

5. Кербшнит[54]

Въпреки че тази техника е добре позната от други части на днешна България през КБЕ, в Белокопитово тя представлява изключение. Представена е само върху един фрагмент от гърлото на амфора с високо поставени дръжки (от жилище 2, Т. XVII. 1). Украсата е нанесена непосредствено под ръба на устието и няма данни за инкрустиране. Определянето на съда като импорт е вероятно, но не се подкрепя от технологични данни, тъй като изработката не се отличава от масовата за обекта.

6. Особена украса

Групата е представена с няколко примера. Върху един фрагмент от амфора или гърне (от жилище 1, Т. IX. 2) е нанесен многократно отпечатък от издължена щампа, така че се образува кръг. Следва един фрагмент от устие на гърне, върху който е нанесена дълбока кръгла щампа в комбинация с ямички върху устието (също от жилище 1, Т. VII. 6). Третият пример представя т. нар. набодени ямички[55], обрамчващи отвора в стената на горивната камера на пюранос (от района на жилище 2, кв. $К_{38}$, Т. XXI. 19 – 20). Те обаче са нанесени върху незагладената, груба повърхност на стената толкова небрежно, че не е възможно да се каже нещо по-категорично за използваната техника. И накрая трябва да се посочи единствената пластична пъпка, която не е оформена

[53] В конкретния случай ямичките са издължени и нанесени с някакъв инструмент със сравнително широка работна част, така че могат и да се класифицират като широки и плитки нарези.

[54] Доколкото ми е известно, археологическият термин е зает от дърворезбата. Там той обозначава специфична техника на недълбоко вдълбани геометрични орнаменти. В праисторията се използва за керамичното производство в не една епоха. В по-късни времена се разпростира и в зоната на торевтиката. Съществено при него е запълване на негативите с различна по цвят и вид материя. Не това е мястото за цитиране на конкретни примери или за историографски анализ; тук само трябва да се подчертае, че терминът постепенно придобива доста широка употреба.

[55] Ямичките имат различни размери и оформление, което се дължи на различния натиск, използван за нанасянето им – от почти кръгли до правоъгълни. Тази особеност отдалечава мисълта да ги обявим за нанесени с щампа.

чрез добавяне на глина върху стената на съда, а е изпъкнала вследствие на притискане на самата стена отвътре (Т. XI. 6). Изкушаващо е да обявим всички изредени изделия за импорти, но това едва ли е така...

• Устойчиви комбинации на орнаментални техники

Не може да се твърди, че керамиката от Белокопитово се отличава с някакво разнообразие от комбинирани декоративни техники и мотиви. При нейната обработка бяха констатирани две устойчиви комбинации.

Съчетанието хоризонтална пластична лента/ямички доминира, тъй като е водещо при гърнетата и хранилищата. Регистрирани са три основни технически изпълнения: ямичките са равномерно нанесени върху лента със заоблен профил (напр. Т. VII. 1, 5; XIII. 2); ямичките са раздалечени и са нанесени върху лента с триъгълен профил (Т. VII. 3); лентата е загладена след нанасянето на ямичките, така че са се получили косо разположени и издължени вдлъбнатини (Т. VII. 2; XXXIX. 8). Прави впечатление, че разновидностите са представени в един и същи комплекс, напр. цитираните варианти произхождат вкупом от жилище 1. И за да не можем да обявим тази комбинация за монотонна, няколко фрагмента с по-сложно изпълнение разнообразяват картината (напр. от жилище 1, Т. IX. 1).

Много рядко двойната комбинация се превръща в тройна след добавянето на хоризонтално издължени къси израстъци (Т. XI. 2 – от района на жилище 1, върху гърне).

Използването на нарези върху пластична лента е документирано върху малко фрагменти. Нарезите са широки и доста грубо нанесени (Т. XLII. 15; LIX. 1), понякога не са вертикални, а под ъгъл (Т. XLV. 2).

Останалите комбинации са представени с много ограничени или дори единични примери, напр. ямички/издължени пластични пъпки (от жилище 3, Т. XXXVI. 2), врязани линии/набодени капковидни ямички (от жилище 2, Т. XX. 12) или фурхенщих/капковидни набождания (от яма 4 до жилище 2, Т. XXI. 11).

• Орнаментални мотиви

Информацията позволява да се заключи, че орнаментиката като цяло е изключително геометрична и изградена от пределно семпли фигури – хоризонтални линии, триъгълници, ъглови спирали и меандровидни мотиви. Предпочитат се следните зони върху тялото на съдовете: устието и неговият ръб, основата на шията, върху плещите и по изключение – непосредствено над дъното. По-рядко се наблюдава и организация около дръжките. Тъй като орнаментиката като цяло следва равнините на устието, на прехода шия – плещи и на дъното, хоризонталната ориентация е доминираща. Така са организирани ямичките (Т. XXXIII. 13 – 14), пластичните ленти – прекъснати с ямички, резки или гладки (Т. VII; XVI. 1 – 13; XXXIX. 3, 5; XL. 1); пластичните пъпки върху тялото (Т. XXXII. 9, 12) и наклонените нарези (Т. XLII. 15). Имаме само един пример на дъговидно извити линии от ямички (Т. XXXVI. 2). При пластичните ленти като изключение са представени и такива с ямички в наклонена позиция върху гърнета (Т. VIII. 2 – 3) или надлъжни и гладки върху вертикални дъговидни дръжки (Т. XXXII. 1). Подобна ориентация е имала и зиг-заг линията върху тялото на чаша, изпълнена във врязана техника (от жилище 2, Т. XIX. 1; от хумуса, Т. LVII. 17)[56]. Орнаментиката е допълнена от следните геометрични елементи:

– триъгълници (изправени и висящи) върху тялото на кантароси (*infra*);
– ромб върху тялото на кана (най-вероятно). Врязани линии, запълнен с успоредни врязани линии, от жилище 3, Т. XXXIII. 19;

[56] При сравнение на двата фрагмента се оказва, че те са почти идентични, въпреки че са намерени на различни места и са от различни чаши.

– правоъгълник върху тялото на кантарос или кана (*infra*);
– ъгловати спирали – хоризонтални, върху кантарос (вероятно), от района на жилище 3, Т. XIV. 15;
– усложнен меандър или свастика (?) върху тялото на кантарос, от района на жилище 1, Т. XIV. 5.

• Мотиви и композиции, изпълнени във фурхенщих техника

Като начало трябва да акцентираме на триъгълниците, които са както висящи, така и изправени. Можем да ги видим върху стени на кантароси и/или кани (напр. от района на жилище 2, Т. XXV. 5, 14). Защриховани висящи триъгълници под лента от хоризонтални линии виждаме отново върху стена на кантарос. Запазеният триъгълник завършва със спирала, завита наляво (от сектор Запад, Т. LX. 3, 8).

Списъкът може да се продължи със следните примери:
– система от висящи триъгълници, чиито рамена са образувани от двойни линии в техника фурхенщих. От вътрешната страна се проследяват капковидни набождания. Върху кантарос (яма 4 до жилище 2, Т. XXI. 11);
– висящи вписани триъгълници, разположени под поле, изградено от хоризонтални линии. Най-малкият триъгълник е запълнен с наклонени линии. Върху кантарос (от района на жилище 2, Т. XXV. 5);
– редица от изправени триъгълници, като единият е запълнен с успоредни линии. Върху кантарос (от района на жилище 2, Т. XXV. 4).

По-сложен е мотивът от успоредни линии, който може би представлява част от метоп (от пласта в сондаж 2, Т. LXII. 7).

В района на жилище 1 са намерени фрагменти, носещи ъглови спирали – разположени хоризонтално или с ъгъл, сочещ надолу (Т. XIV. 10, 12), както и „свастика“, нанесена върху сравнително дебела стена на средно фин съд (Т. XIV. 5).

Единствената сложна фигура, достигнала до нас, представлява хоризонтално поле, завиващо под ъгъл 90° надолу и запълнено с набодени точки. Запазената част завършва с ъгловати спирали (от района на жилище 1, Т. XIV. 13, 16).

Картината се допълва от:
– част от композиция върху тялото на кантарос, която не може да се възстанови напълно. Състои се от хоризонтална правоъгълна лента, запълнена с фини кòси нарези и фланкирана от две линии в техника фурхенщих. Долната завършва със спираловидно завиване, а до него се проследяват няколко успоредни линии (от жилище 3, Т. XXXII. 5);
– система от защриховани вертикални ленти, вероятно върху кантарос (от културния пласт, Т. LVII. 16).

Накрая трябва да спомена и някои орнаменти, най-вече меандровидни, които са доста зле запазени, за да предизвикат някакъв по-задълбочен коментар. Те са нанесени върху стени на кани/кантароси (от района на жилище 1, Т. XIV. 9). Яма 4 в района на жилище 2 предоставя други два примера. Единият се отличава с това, че пространството във висящия триъгълник е свободно, но вътрешните страни са подчертани с къси нарези (Т. XXI. 11). Вторият случай демонстрира някаква заоблена фигура (Т. XXI. 12), която е доста необичайна за общия „ъгловат стил“ на тази украса.

• Композиции

Ако за използваните мотиви има пряка информация, то композициите подлежат само на реконструкция, при това с недостатъчна доза увереност. Само два примера нарушават правотата на това наблюдение. В първия случай върху питос от жилище 3 са нанесени геометрични орнаменти, състоящи се от три линии ямички върху ръба на устието, върху тялото и над дъното. Тези върху тялото са дъговидно извити и са

прекъснати от издължени пластични пъпки (Т. XXXVI. 2). Вторият пример представлява напълно запазена кана, върху чието тяло личи друга декоративна композиция. Тя е изпълнена във врязана техника. Проследява се една линия върху плещите на съда, от която надолу се спускат средно дълги врязани линии. Други вертикални линии са групирани ветрилообразно под основата на дръжката (от жилище 1, Т. IV. 2, 4).

Реконструираните композиции са значително повече. Доколкото може да се съди от наличните данни, те представляват най-вече ритмично повтарящи се елементи, свързани с хоризонтални полета или линии. Освен украсата, изпълнена в техника фурхенщих, може да се посочат само още два примера:

– композиция от вертикално позиционирани V-образни пластични ленти с ямички под хоризонтална пластична лента, също прекъсната с ямички, върху хранилище. Може да се предположи, че е била украсена само горната част на съда (от жилище 1, Т. VIII. 2 – 3);
– правоъгълно поле във врязана техника, диагонално пресечено от група успоредни линии (от жилище 2, Т. XX. 12). Този съд нарушава пълната доминация на фурхенщих техниката при изграждането на по-сложни композиции.

Като резултат от анализа на украсата се очертават следните заключения:

– рязко доминира пластичната украса в различни разновидности. Пластичните ленти с ямички са водещи, а гладките и тези с резки са силно ограничени;
– добра застъпеност имат и ямичките;
– врязаната украса се среща много рядко;
– прави впечатление добрата представителност на фурхенщиха и почти пълната липса на кербшнит;
– при комбинациите от техники води „пластична лента/ямички“;
– мотивите и композициите са линеарни, формирани от ритмично повтарящи се геометрични фигури – правоъгълници, ромбове, триъгълници и ориентирани по различен начин полета. С две изключения данни за цялостната украса на съдовете липсват. При възстановените с различна степен на сигурност композиции категорично доминират тези, които са изпълнени в техника фурхенщих. Те са представени основно върху кантароси и/или кани, а по-слабо върху чаши.

* * *

Накрая е необходимо да бъдат коментирани и няколко групи изделия от изпечена глина, които не се вписват пряко в групата на т. нар. домашна керамика. Те обаче красноречиво илюстрират ежедневието и стопанските дейности в къснобронзово Белокопитово.

1. Градени на място хранилища (питоси). Документиран е само един техен представител, раздробен на различни по големина парчета (в жилище 1, Т. X. 1 – 4; XII. 11). Не е възможно да се установи неговата височина, но диаметърът на устието надхвърля 0,60 м. То е оформено неравномерно – на места е право, а на други е леко издадено навън. Тестото е грубо, богато на органика. Повърхността е умишлено огрубена, с негативи от нарязани листа и стъбла на зърнени растения. За украса са използвани дълбоки ямички, нанесени с пръст и разположени върху ръба на устието. На места има дълбоки линии-бразди, които най-вероятно са следствие от заглаждането на повърхността.

2. Сопла, фрагменти. Намерени са в жилище 1 (Т. VI. 7 – 9). Парчетата са поне дузина, повечето са малки като размери и носят следи от въздействие на висока температура. По принцип подобни приспособления (организирани в отделни секции) служат за подаване на кислород в горивната камера на топилна пещ. Това предположение може да обясни и разликите в напречното сечение на фрагментите. Тяхното наличие потвърждава наблюдението, че част от жилище 1 е било използвано като

малка металургична работилница (вж. статията на Л. Лещаков в този том).

3. Фрагмент от дръжка на керамична „лъжица“, намерена в района на жилище 2 (Т. XXIV. 16). Тя е спомената в този текст заради това, че е единствена по рода си и въпреки че е твърде фрагментирана, би могла да бъде припозната като кухненски керамичен прибор. Едва ли е използвана за хранене, по-скоро напомня дългите дръжки на перфорираните лъжици, имащи място в преработката на млечни продукти (Vakarelski 1969, 556, Abb. 12). Алюзията е твърде далечна наистина, но това е една от възможните реконструкции.

4. Керамични дискове („жетони“). По традиция малките кръгли артефакти, изработени най-често от стените на счупени съдове, се считат за „масов материал“ заради големия си брой или се инвентират като малки находки. Неочаквано от разкопките в Белокопитово станаха известни само четири техни представители. Те са еднотипни като оформление, не са пробити в центъра, размерите им са почти стандартни и затова илюстрираме само един от тях (Т. XIV. 11, от района на жилище 1)[57]. Дали са използвани като тежести за рибарска мрежа, или са имали друго предназначение, е трудно да се предположи.

III. 4. Принципът „функционалност“

След като разгледахме керамиката от къснобронзовото селище Белокопитово от технологична, морфологична и декоративна гледна точка и след като се уверихме в нейната информационна надеждност, време е да се опитаме да приложим и последния принцип на класификацията – функционалния. Тук обаче се навлиза в една доста сложна материя, съдържаща много изследователски проблеми. Те не са достатъчно добре разработени в отечествената литература за разлика от чуждата[58]. За това вероятно има не само субективни причини, тъй като изворовата ни база е доста по-ограничена от онази, присъща на културите от Източното Средиземноморие, Египет или Двуречието, към които земите на север от „линията на маслиновите дървета“ (по Ф. Бродел) се стремят да се приобщят. Би било чудесно да разполагаме с богатите извори, които подкрепят или коригират нашите идеи, както е напр. в долината на Нил, но това засега е непостижимо. А вероятно и в бъдеще. Липсват ни два основни вида свидетелства, които имат решаващо значение за разкриването на функцията на керамичните съдове в археологически контекст – писмените данни и изображенията (Bader 2013, 3 – 4, Fig. 1). За да внесем известна доза оптимизъм в нашите занимания, трябва да подчертаем, че разполагаме с останалите информационни елементи от цитираната систематизация: данни от лабораторни анализи, етноархеологически паралели и археологически извори – керамични материали (съдове и фрагменти от тях) в съответния археологически контекст. И накрая, всички хипотези подлежат на проверка чрез опити, навлизайки в експерименталната археология.

В българската литература, посветена на класификацията на керамиката от бронзовата епоха, върху функционалния принцип е акцентирано доста отдавна, но без претенции за изчерпателност (Лещаков 1988, 6). Малкото изследвания след това или засягат по-късни епохи, или не навлизат в дълбочина на проблемите, затова няма

[57] Останалите три „жетона“ имат полеви инвентарни номера 40 (намерен в района на жилище 3, кв. $Ж_{30}$), 78 (от кв. $Л_5$ в западната част на селището) и 95 (от жилище 3, кв. $Е_{30}$).

[58] Изследванията, които ни интересуват, не са никак малко и затова посочването дори на по-важните от тях би заело твърде много място. Обаче един наскоро издаден сборник – *Pottery Function and Use: A Diachronic Perspective. Ed. by J. Vuković and V. Bikić. Belgrade 2022,* улеснява изложението, тъй като събраните в него статии очертават достигнатото съвременно равнище на изследванията и съдържат необходимите историографски анализи (вж. по-специално Vuković, Bikić 2022, 37 – 39 with ref.). В същата посока могат да се посочат още няколко тома, съдържащи своите приноси (Ivanova, Athanassov, Petrova, Takorova, Stockhammer (eds.) 2018; Valamoti, Dimoula, Ntinou (eds.) 2022).

да ги коментираме. Така или иначе, групирани по една стара традиция, съдовете се разделят на: трапезна посуда[59] (за сервиране и хранене), кухненска посуда (за приготвяне на храна и съхранение на продукти в малък обем, служещи за приготвяне на храната) и тара (съдове за транспортиране и съхранение на продукти в голям обем за по-продължително време). Резки граници едва ли могат да се прокарат, най-малкото заради тяхната (възможна) полифункционалност. Заслужава внимание възможността да се формулира верига от дейности, които те обслужват. Тя се доближава до изследователския инструмент *chaîne opératoire*, но се различава по това, че включва твърде разнородни процеси, доближаващи се до и представляващи част от т. нар. *supplying strategies*.

Извън теоретизирането на изброените функционални групи остават керамичните изделия със специфични приложения, както и тези, за които може да се допусне рециклиране и/или вторична употреба. Идентифицирането на представителите на тази особена група е изкушаваща, но и трудна задача. Едно гърне с напукани стени може да се използва вторично не за течни, а за прибиране на насипни продукти или на някакви малки предмети. Вероятно подобна съдба имат и онези съдове, които са ремонтирани след тяхното разтрошаване. Те са събирани парче по парче чрез грижливо направени вторични перфорации и използването на различни свързватели. Ясно е, че между първоначалното предназначение и начина на употреба (или конкретната функция в конкретна среда) няма пълно припокриване. Ще посоча само два примера от разкопките на селищна могила Гълъбово. Първият е случаят с едно къснохалколитно гърне, което след като е било счупено, е използвано за събиране на дебитаж от обработката на кремък. Намерено е *in situ* в жилище. Вторият пример е една счупена, но използваема чаша, която е напуснала трапезната керамика и е намерена също *in situ* в хранилище, част от покъщнината на жилище от бронзовата епоха. Най-вероятно е използвана като черпак. Следователно да се разчита на полевите данни в конкретен контекст, е от решаващо значение, но желаните факти не са никак много.

Полифункционализмът като допустима вероятност подлежи на доказване главно чрез резултатите от археометричните анализи, които се корелират с морфологията, обема и технологичната специфика на керамичните съдове. Тези дейности обаче са епизодични за българската археология и това утежнява поставената пред всички нас задача.

• Трапезна керамика

След като възприехме групирането на керамиката като трапезна, кухненска и тара, би следвало да се започне с трапезната. Въпреки че терминът не е особено популярен у нас, той се употребява успешно за керамиката от късната бронзова епоха на юг от държавната ни граница (напр. *tableware pottery* у Andreou, Psaraki 2007, 420). Казано популярно, това е посудата, която се използва при хранене и пиене „на маса“ – както в ежедневно-домашни, така и в по-специални условия, напр. домашни празници, в култово-ритуален или в погребален/поменален контекст.

Тук се очертават ясно две основни групи съдове – за поднасяне и консумиране на течности и на храни. Логиката изисква да се придържаме към следната последо-

[59] Според „Речник на българските думи“ *(dumite-bg.com)*: *„Посуда е общо наименование за всички видове съдове, използвани за хранене, пиене, готвене и съхраняване на хранителни продукти. Може да се отнася до чинии, чаши, тави, купи, стомни и т.н. В по-широк смисъл, посуда може да означава и всички видове съдове, използвани в бита и домакинството“*. Терминът не е популярен в нашата археологическа литература, но той, поне според мен, сравнително точно съответства на чуждоезичните *Geschirr (нем.), vaisselle (фр.)* или *pottery (англ.)*.

вателност: първо да се занимаем с производствените процеси, или казано по друг начин – с готвенето, а едва след това и с употребата на получения продукт. Тя едва ли може да се следва стриктно, защото досега винаги в центъра на вниманието са поставени посудата и специализираните принадлежности, а не самите процеси и техните продукти. Според мен това не е правилно, защото керамиката обслужва дейностите, т.е. тя е вторичен фактор и само в определени случаи може чрез нея да се стигне реверсивно до самия процес. А той, от своя страна, се обслужва от много други компоненти, които са направени както от нетрайни материали – напр. дърво, кожа, смоли и др., така и от метал.

На пръв поглед разграничението изглежда без съмнения: паниците служат за консумиране на течни храни; купите – за тяхното сервиране. Отворените съдове като плитки паници и подноси се използват за поднасяне на печива или други храни, които имат твърда консистенция. За да допълним списъка, можем да добавим керамичните лъжици и „черпаците“[60].

Относно процесите на приготвяне: по принцип поднасяната в паници и купи храна е получена чрез варене. Но не можем да изключим и онези гозби със сос, приготвяни чрез задушаване, печене или варене в по-специални условия. Така номенклатурата се увеличава и в нея влизат и онези съдове с улей за изливане, наричани „сосиери“ или дори част от „чайниците“. На фона на предложената реконструкция едва ли е допустимо да твърдим, че има съдове за растителна и за месна храна. Струва ми се, че до свръхинтерпретация в тази посока остава само една крачка. От нея може да ни опази археометрията, но не като генерализираме резултатите, а като ги оценяваме съобразно конкретиката на всяка една анализирана проба. Археологическият контекст в „утилитарна“ среда е твърде пестелив за разлика от ритуалния или култовия[61].

В групата на съдовете за хранене доминират паниците. Те представляват една значима, но не и водеща част от керамичния репертоар, както вече е посочено в текста по-горе. Сред тях изпъкват тези със силно завито и завито устие и с дръжки тип „Асеновец“. На базата на тези данни изглеждат разумни предположенията, че дръжките улесняват преместването на съдовете, които са за течна храна и че типичните устия препятстват разсипването на тяхното съдържание. Останалите форми са слабо застъпени и можем да допуснем, че това се дължи на ограничената им употреба. По-малките конични паници може да са служили за похлупаци (да не забравяме, че похлупаци в къснобронзовата керамика на Белокопитово липсват, а в Градище има само един екземпляр, при това дискусионен!). Възможно е по-големите паници освен за общо „семейно хранене“ да са били предназначени за приготвяне на храната – за печене в пещи; паниците с чучури може да са служили не само за кипване на вода, но и за поднасяне на сосове или да са участвали в по-специални процеси на обработка на природни продукти и т.н. В случая ставаме свидетели на проява на споменатата по-горе полифункционалност или преизползване с промяна на предназначението.

Да не изключваме и теоретичния вариант храната да е поднасяна на трапезата директно от съда, в която е приготвяна, напр. гърне, „гювеч“ или керамична тава за печене. Подобен маниер на хранене е познат от традиционната българ-

[60] „А къде останаха съдовете и приборите от органична материя?“ – би попитал някой, и то с основание... В тяхното съществуване едва ли можем да се съмняваме, но поради специфичните климатични условия в нашите земи да попаднеш на подобна находка, е истинско откритие.

[61] С риск да се разпростреш твърде нашироко, само ще спомена, че погребалните практики са благодатно поле за подобен тип разсъждения. Не са малко случаите, когато в съответните условия е запазена жертвена или поменална храна, която може да се възстанови по остеологичните остатъци. Но разликата с масовата практика на ежедневието е очевидна.

ска трапеза, при което цялото семейство ползва един голям съд, т.е. той обслужва всички. Това обяснява защо паниците не са толкова много на брой, поне в Белокопитово. Интересно е да се допусне трансформация на определени съдове за хранене от персонални във фамилни! Тази идея може да обхване и маниера на пиене, но разсъжденията в тази посока са по-скоро любопитни, отколкото базирани на сигурни данни.

Трапезните съдове за течности в Белокопитово не са никак малко. Каните и чашите са обединени, защото са идентифицирани в масовия материал главно по устията, а са разграничени заради размерите на съдовете, към които се отнасят. Отчетени са най-малко 153 съда. На общия фон на сигнификативните фрагменти това прави повече от 20%. Ако се добавят и кантаросите – също съдове за течности, бройката става впечатляваща! Най-вероятно делът се доближава до 30% при калкулиране и на не толкова сигурните фрагменти от вертикални дръжки. Изолирани от преброяването остават дъната, чието асоцииране с определена форма и тип е твърде относително. Кратеровидните съдове са единици, което определя и спецификата в тяхното използване, вероятно със семеен характер. По-особено, да го наречем двойствено, е положението на амфорите в тази система. Очевидно е, че за тях може да се твърди полифункционалност – по-малките биха могли да служат за разливане на течности на трапезата, а по-обемистите да се използват като тара. Като цяло ставаме свидетели на един подчертан афинитет към трапезните съдове за течности, което може да се обясни с голямата им роля в живота на древните. Без значение дали трапезата е част от ежедневието, дали е ритуална, или е ритуално-култова, т.е. свързана с някакви религиозни празници или погребални (и поменални) обреди. Що се отнася до съдържанието на съдовете, аксиоматична стойност има твърдението, че най-използваните в живота на човека течности са две – водата и онези, които съдържат алкохол[62]. Поне за първата твърдят, че е в основата на живота.

Какво да кажем за водата? През праисторията, а така е и в наши дни, са използвани чисти изворни води (едва ли някой е пълнил делвите си от Дунав или Марица, напр.). Позната е и практиката за изкопаване на кладенци, за да се достигнат подпочвените водоносни пластове. За някои от тях се твърди, че са били натоварени и с ритуални функции, но ако се отправим в тази посока, ще отворим врата към съвсем друга проблематика, затова да устоим на изкушението. Древните са познавали добре и минералните води, доколкото може да се съди от факта, че до всеки минерален извор в България, съществуващ и днес, са регистрирани археологически обекти от неолита до римската епоха. А и след това.

Съдовете, свързани с водата в древността, са добре познати – амфори, кани, чаши и всички останали, що не таят и имат подходящия обем. Зависимостта „обем/специфика на съдържанието“, която е водеща при алкохолните течности, изглежда е валидна и за водата, особено в ритуален контекст[63].

Логично е да се допусне, че за консумация на алкохол са предназначени онези съдове, които имат по-малък обем. Това е така заради ценността на питието, както разбира всеки. Но ако се насочим към приготвянето на опиващите течности, ще трябва да вдигнем вместимостта, за да добавим съдовете за ферментация, за съхра-

[62] Етимологията на думата „алкохол“ е твърде интересна: *“…although religious prohibitions against alcohol consumption currently are widespread in the Islamic Middle East, this was certainly not the case in antiquity* […] *and the word alcohol is even of Arabic origin (al’kohol, originally meaning a powdered essence)”* (Dietler 2006, 232).

[63] Да си припомним само фолклорните примери за „жива вода“ или християнската „светена вода“, чиято ценност е обратно пропорционална на количеството. Но тъй като тук се занимаваме само с утилитарната функция на съдовете за вода, позоваването на „ритуални примери“ е ограничено до минимум.

нение (отлежаване) и за транспортиране. Изредените видове явно не попадат в групата на трапезната керамика. Да споменем отново амфорите, които добре илюстрират тази голяма група съдове. През бронзовата епоха те се отнасят от авторите към кухненската керамика, въпреки че това противоречи на оригиналното им предназначение[64]. Нещо повече – технологичното оборудване, което обслужва процесите ферментация и отлежаване (големи гърнета и питоси), се включва в тарата.

И накрая: през бронзовата епоха се появява проблемът с металните образци. Въпросът, казано обобщено, е дали металните съдове за трапезата следват керамичните във вариант *de luxe,* или обратното – керамичните представляват профанизирана (съотв. евтина) версия на металните. И дали някои специфични декоративни техники (напр. канелирането) се пренасят от металообработката в грънчарството. Интерпретирането на металните образци като индикатори за наличие на елити е възприето нашироко, но е логично да се допусне, че производствените влияния едва ли са били еднопосочни. И още, че за консумиране на различните видове алкохол са използвани различни съдове. Ако това е така наистина, то материята става още по-занимателна.

Опиващите напитки са оценени подобаващо не само в живота, но и в литературата. Те се разполагат в изследователските полета на няколко направления в хуманитаристиката, а напоследък – и в точните науки. При опита за систематизиране на археологическите и археометричните извори могат да се изброят следните процеси: екстракция чрез различни методи; транспортиране; консумация; реконструиране на обредни практики в домашни условия и в сакрални обекти; използване на пивоварни и винарни; корелиране с данни от корабокрушения с карго пратки, идентифициране по запазени химически маркери и накрая – интерпретиране на иконографски и текстови извори (Dietler 2006, 233). Както бе упоменато вече, последните две групи извори за нашите географски ширини или не съществуват, или могат да се използват само като косвени доводи.

Интересно е да се проследят промените в изследванията отвъд океана, където пиенето на алкохол почти винаги се е разглеждало като индивидуален феномен, предизвикващ силно институционално порицание (да си припомним само „сухия режим“ и народната съпротива, която той поражда). След седемдесетте години на миналия век обаче алкохолът се схваща все повече и като социално явление, и като културно достижение. Така се появяват редица специализирани изследвания, които постепенно разширяват своето поле. Към алкохолизма и болестите, които причинява пристрастяването към алкохола, се добавя и разбирането, че той е специална форма на материалната култура и най-широко използваният психоактивен агент в света. Дори че е фундаментално важно социално, икономическо, политическо и религиозно явление от хилядолетия (Dietler 2006, 229 – 230 с лит.).

Според изворите най-разпространени в Стария свят са бирата, виното и медовината. Вероятно точно в този ред като хронология на появата и масовата употреба. С тях са ангажирани споменатите по-горе технологични процеси. Заради характера на този материал се спирам само на консумацията (т.е. на трапезния аспект), докато данните за производството са споменати мимоходом. Що се отнася до керамиката и нейната връзка с различните опияняващи течности, не може да се подмине едно изследване на А. Шерат, превърнало се в класическо. В него съдовете за пиене са коментирани изчерпателно за времето си, от почти всички възможни позиции

[64] В конкретния случай съществуват неясноти, защото терминът е заимстван от специфичните съдове с две дръжки и остро дъно, използвани през Античността като тара. Тези от бронзовата епоха обаче са плоскодънни, а понякога дръжките са повече от две. Освен това ясни свидетелства за техните транспортни функции през бронзовата епоха в нашите земи ние нямаме.

(Sherratt 1987)[65]. Темата се разпростира от Атлантика на запад до Урал на изток и от Балтийско море на север, та до Средиземно на юг. По-късно се появява обобщаващата работа на И. Хорнзи (2003) заедно с мощната намеса на химиците в тази проблематика, което значително разширява информационната база[66].

От трите посочени по-горе алкохолни течности бирата се очертава като водеща. Поне в хронологически аспект, тъй като нейната поява се свързва пряко с неолитната революция и култивирането на зърнените култури. Според данните от Гьобекли тепе най-ранното производство на бира може да се постави в предкерамичния неолит А или PPNA (Dietrich, Heun, Notroff et al. 2012, 687 – 689, Fig. 11)[67]. Тук се изкушавам да цитирам един многозначителен въпрос на големия американски археолог Р. Брейдууд: "*Did man once live by beer alone?*". Солидаризирам се с отговора на Оливер Дитрих и колеги[68], още повече че той е пряко подкрепен от наблюденията и на други специалисти. Така или иначе това толкова ранно производство на бира се свързва (основно) с ритуалите, изпълнявани в този светилищен център.

Важно да се подчертае и една любопитна подробност от Месопотамия и от далеч по-късно време, защото тя засяга мястото на керамиката в производството и консумирането на тази течност. Клинописният знак за бира в ранните шумерски текстове е запълнен съд, което органически свързва керамиката с бирата. В съгласие с твърдението са и многобройните изображения върху цилиндрични печати. На тях виждаме различни индивиди, които пият вълшебната течност със сламки. Защото самата бира не е филтрирана (Katz, Voigt 1986, 29, Fig. 7 – 8; Hornsey 2003, 77, 87). И още нещо: бирата е „сервирана" в остродънни съдове, наподобяващи питоси или амфори, което прави категоричното им изключване от трапезната керамика дискусионно или поне поражда мисли относно тяхната полифункционалност.

В другия културен център на Стария свят – долината на р. Нил, не се отбелязва изоставане от актуалните за времето си тенденции (обобщение у Hornsey 2003, 32 – 75). Староегипетската бира се е тачила твърде високо, на нея е бил посветен дори специален празник. Да се навлиза в подробности, е твърде занимателно, но и разточително[69], затова ще се опитаме да се фокусираме върху Европа. Въпреки че бирата и нейното производство обикновено се разглеждат обобщено и в по-общ контекст, не

[65] Посоченият автор се фокусира и върху урбанизацията, която според него е органично свързана с новите модели на обработка на продукти и тяхното консумиране. Процесът се определя като експанзионистичен повече или по-малко, а включвайки алкохола, авторът се изкушава да отбележи шеговито: *'The association of drinking and driving was not fortuitous'* (Sherratt 2002, 69).

[66] Цитираната впечатляваща монография е издадена от Кралското дружество на химиците, а зад океана традицията се поддържа от Американското дружество на химиците, Вашингтон. Една от задачите е идентифициране именно на интересуващата ни напитка (Driscoll, Damm 2003). Забележително е заглавието, което се чете на едно от изданията: "*Chemistry in the Service of Archaeology*".

[67] Най-ранните абсолютни дати от Гьобекли тепе са от края X хил. пр. Хр. (Dietrich 2011, 24, Tab. 3).

[68] Цитатът е по Dietrich, Heun, Notroff et al. 2012, 692, а отговорът е: *"Probably not, but beer and wine may have played an important role in one of the most significant turning points in the history of mankind"*.

[69] Например да се опитваме да намерим приличен отговор на въпроса защо твърде пияните индивиди са изнасяни на ръце от пиршествата и това е било необходимо да се документира по стените на египетските гробници? Или защо високопоставените дами са поглъщали непосилни количества алкохол, та се е налагало техните слугини да им помагат да го върнат обратно (Hornsey 2003, 105, Fig. 3. 6a-b). Любопитен детайл представлява и въпросът за произхода на нискоалкохолната напитка боза, много популярна и днес в Египет, но позната далеч назад във времето. Тя е произвеждана чрез ферментация, присъща и на бирата. Твърди се, че това е било широко разпространено сред по-бедните слоеве от населението питие, заместващо бирата.

липсват опити и за конкретни анализи (Arthur 2022, 109 – 135). В някои съчинения Европа е разделена на континентална и „съседи“, като границите са доста спорни. Нашите земи са включени в графата „Други“ наравно с цяла палитра от разнородни традиции извън всякакви времеви бариери (Hornsey 2003). Стеснявайки кръга, в рамките на Балканите и Анатолия през КБЕ можем да констатираме използване на традиционни ферментационни технологии, които се извеждат още от неолита. Ето защо ми се струва приемливо твърдението, че през КБЕ в нашите земи вече можем да мислим за специализация на съдовете за пиене на интересуващата ни течност. Ако се вярва на разчитането на фрагмент 46 от творчеството на древногръцкия поет Антилох (Hornsey 2003, 134), то през VII в. пр. Хр. траките, както и мизите, смучели[70] своята бира чрез тръбички (сламки).

Вторият алкохолен продукт в нашия списък е виното. За родина на неговото производство се считат онези райони от Стария свят, в които дивото грозде (от семейство *Vitaceae*) има своите естествени хабитати. Те са само в северното полукълбо, тъй като поради своята неадаптивност към високите температури растенията никога не са пресичали екватора по естествен път. Там (в Южна Африка, Австралия, Нова Зеландия и т. н.) гроздето е пренесено от човека вече в култивиран вид. Счита се, че в Европа и Близкия Изток има само един местен вид (*Vitis vinifera)*, а в Азия те са не по-малко от 12 (Ayala 2011).

По принцип сравнено с бирата, виното е по-сложно за приготвяне питие. Ето защо в изворите е посочено като присъщо за люде от по-високите прослойки и често го използват за идентифициране на елити. Именно от тези позиции са разглеждани и металните съдове, които явно са били по-престижни от керамичните. Заради особеностите на своето приготвяне виното не изисква термични процеси и затова ферментира в питоси или отлежава в пещери.

Наличието на винопроизводство в археологическа среда се установява чрез макроскопска идентификация – по запазилите се карбонизирали зърна, люспи, семки и стъбла на чепките. В лабораторни условия се използват газ- или течна хроматография, чрез които се анализират органични остатъци върху стените на съдовете – най-вече на соли от гроздова киселина, наред с някои други подобни (напр. от ябълка и т.н.). На второ място стоят следите от смоли, използвани за стабилизиране на виното или за херметично затваряне на съдовете за съхранение и транспортиране.

Най-ранното производство на вино вероятно започва в Северозападен Иран и Южното Закавказие през VI хил. пр. Хр., ако се доверим на сигурните археологически и археометрични сведения (McGovern, Glusker, Lawrence et al. 1996). Те се основават на химически анализи на органични останки в гърне, по чиито стени са установени големи количества калцирала винена киселина. Регистрирани са и следи от смола на *Pistacia atlantica Desf. (e)* – дърво, което е широко разпространено в Близкия Изток (McGovern, Jalabadze, Batiuk et al. 2017, 480 – 481)[71].

Сред публикациите за Предна Азия и Анатолия през бронзовата епоха немал-

[70] Тук се проявява разночетене, защото в превода на Б. Богданов се използва глаголът „лочели“ (срвн. „Любовната ситуация и любовните наративи в ямбите на Архилох“/www.bogdanbogdanov.net), а не „смучели“ (*“sucking beer through a tube”,* както е у Hornsey 2003, 104). Няма да коментирам правотата на единия или на другия, само ще отбележа, че вторият вариант е съвместим с наблюденията относно нефилтрираната бира в Предна Азия и произтичащото от това правило да се пие през тръбички. Но така е само на пръв поглед. Контекстът на израза във фрагмент 46, напълно съпоставим с този на фрагмент 42, е несъмнено еротичен (Swift 2019, 265, 269) и смисълът не е пряк, а метафоричен, така че всякакво безрезервно цитиране е рисковано. Благодаря на К. Рабаджиев за полезната дискусия.

[71] Наскоро е предложена значително по-ранна дата, преди около 11 000 години (Dong, Duan, Xia et al. 2023). Данните обаче са от ДНК изследвания на различни видове лоза и са твърде дискусионни.

ко предизвикват специално внимание (напр. Miller 2008; Belgiorn, Lentini 2017; Barjamovic, Fairbairn 2018; White, Miller 2018; Monroe 2022), но техният преглед е непостижим за този текст. Специално за Балканите се приема, че едни от най-ранните данни произхождат от късноеолитно селище върху селищната могила Дикили таш в Източна Македония (Valamoti 2015). Пробите са от жилища 1 и 3 и имат сигурен контекст, т.е. те са достоверни в твърде висока степен. Производството на вино е добре обосновано чрез идентифициране на винена киселина по стените на съд от жилище 1, използван за ферментация на гроздето. Той е бил счупен при опожаряването на къщата и съдържанието му се е разпиляло на голяма площ. Дали лозата е била дива, или култивирана, се решава от специализираните археоботанически анализи, но за нас е важно добре аргументираното допускане за приготвяне на вино на Балканите още през късния неолит. Сходни данни, макар и епизодични, произхождат и от днешна България (Valamoti 2015, 41 – 42 с лит.).

Всичко изказано по-горе аргументира тезата, че в тези части на Стария свят винопроизводството е било отдавна известно за разлика от континентална Европа. Така е и през бронзовата епоха и това е добре илюстрирано напр. чрез находките в богатата гробница U-j от Абидос, датирана в преддинастичния период. Там са намерени големи количества вносни палестински съдове за съхранение, за които анализите на смола показват, че са съдържали вино (Steel 2004, 108). Нямаме основания да мислим, че обстановката през II хил. пр. Хр. се е променила така, че обществото да се е разделило със старите си традиции и да е загубило способностите си да произвежда алкохолни напитки.

В списъка с опиващите течности има своето място и медовината[72]. Този ферментационен дериват на меда не е твърде популярен у нас, включително и като обект на изследване. Публикуваните данни подкрепят идеята, че пчелните продукти – восък, мед и др., са били експлоатирани непрекъснато и вероятно интензивно поне от VII хил. пр. Хр., изпълнявайки разнообразни технологични и културни функции. Счита се, че тясната връзка на медоносната пчела (*Apis mellifera)* с неолитните общности датира от началото на земеделието и оттогава е нейното одомашняване (Roffet-Salque, Regert, Evershed et al. 2015, 226 – 227). Много интересен въпрос е използването на пчелния восък и неговата идентификация върху стените на керамичните съдове, но той стои по-далеч от развиваната тук тема. А за меда може да се напише вкратце, че това е основният продукт с висока захарност през праисторията (наред с някои плодове като смокините), което го прави ускорител на различните ферментационни процеси. Освен това за добива му могат да се използват и диви пчелни рояци, което осигурява много ранната му употреба в глобален план – от Китай, та до Африка. Така или иначе някои твърдят, че от меда се е получила най-древната алкохолна напитка – медовината, която като хронологичен приоритет измества бирата. Що се отнася за Европа, в литературата се налага разбирането, че медовината е някаква алтернатива на виното, а отчасти и на бирата. Тя била характерна повече за континентална Европа, където качествено вино започва да се внася от юг едва през I хил. пр. Хр. Красноречиви данни за нейната консумация произхождат от княжеския гроб от Хохдорф близо до Щутгарт, датиран около 500 г. пр. Хр. В бронзов котел са идентифицирани останки от висококачествена напитка с 15 – 60% съдържание на мед (Sherratt 1987, 95 – 96 с лит.). Идеи за по-ранен произход и употреба не липсват, но някои от тях са посрещнати с определен скептицизъм. Той се поддържа от факта,

[72] Медовината едва ли е краят на списъка, поне за праисторията. Защото, както правилно е отбелязано вече (Sherratt 2002, 69 – 70), филтрираният алкохол е късно явление. Поради това е твърде вероятно в по-ранни времена да са съществували и други опиващи течности, които да са получавани от странни за нас продукти. Възможно е да са имали по-ограничена (регионална) употреба и да са носили имена, които нямат съвременни еквиваленти.

че медовината може да се установи чрез анализи на поленовия прашец и на восъка по стените на керамичните съдове, но положителните резултати само индикират съществуване на мед, който може да се използва не за приготвяне на медовина, а за подслаждане на други напитки[73]. Що се отнася до бронзовата епоха в нашите земи, установяването на някаква връзка между медовина (или на пчелните продукти като цяло) с керамичните съдове е явно предстояща задача.

С краткия преглед на трите алкохолни продукта – бира, вино и медовина, може да завърши този раздел. Явно алкохолът е престижен продукт, поглъщащ доста труд за своето производство. Авторите го свързват с елитите, но съдейки по керамичните съдове, може да се предполага, че е бил масово достъпен и е представлявал органична част от ежедневието на древните. Като основна характеристика се налага и участието му в цял списък с културни ритуали в Стария свят и в нашите земи като част от него. Достига се и до по-общи тези. Според А. Шерат алкохолът очертава една характерна черта на европейската култура, добре разпознаваема и днес: мъжки ритуал за пиене[74]. Навлизайки в народопсихологията, цитираният автор открива аналогии с ритуалите за пиене на чай в Китай, кафе в Арабския свят или на шоколад в Мезоамерика… (Sherratt 1987, 81 – 82). Но алкохолът е много по-силен от изброените напитки и въздействието му е много по-осезаемо.

Всичко това дава възможност да се защитава и тезата, че през бронзовата епоха съдовете за консумиране на алкохол са били вече специализирани. Да си припомним онези съдове с лични имена като „троянските“ чаши, чашите тип „Юнаците“ и „Св. Кирилово“. Да добавим към тях и ритоните. Всички те едва ли са служили за пиене на вода. Нещо повече, разнообразието в обем и форма подсказва, че течностите са били също различни. Накрая остава да решим *какво* и в *какъв съд* да налеем (да не пропускаме и тези, които не са керамични), както може би са правили древните през бронзовата епоха. Едно подобно „алкохолно“ профилиране може да се разкрие само след специализирани лабораторни анализи. И ако за виното и бирата могат да се направят по-обосновани предположения, базиращи се на косвени данни, то за медовината едва ли е така. Конкретни археометрични изследвания за българските земи през КБЕ все още няма, но надеждата ни те да се появят в скоро време остава.

• Съдове за приготвяне на храна („кухненска керамика“)

Относно терминологичната дефиниция на тази група съществува ясно изразено разнообразие[75]. В кулинарията керамичните съдове изпълняват функции в печенето, варенето и ферментирането като основни технологични процеси. Проследени в детайли, процесите, през които преминават продуктите от сурово състояние в годни за консумиране (това не означава, че суровите продукти не могат да се консумират), са следните: нагряване (т.е. варене, печене, задушаване, б. м.), замразяване, ферментация, накисване, изсушаване, пасиране и стриване, шпиковане и някои други, които

[73] Вж. дискусията у Hornsey 2003, 7. При хетите се допуска наличие на медовина или смес от мед и бира – с.а., 125 – 126 с лит.

[74] Тази теза може да предизвика определени съмнения в своята правота, които се засилват и от паметници, очертаващи явната роля на жените в „мъжките“ ритуали. Без да навлизаме в *Gender archaeology* и само като любопитна насока на размисъл, в която се очертава явната и твърде ранна еманципация на жените, ако сме изоставили извън употреба клишетата „матриархат“ и „патриархат“.

[75] Много интересен сбор на използваните английски термини е направен у Trusty, Hruby 2017, 1 with ref: *coarse ware* (French 1961), *domestic ware* (Blegen 1921; Dalinghaus 1998), *unpainted vessels or wares* (Blegen 1928; French 1965), *plain ware* (Wace et al. 1921/1922 – 1922/1923), както и *kitchen fabrics* (Catling 2009). Използвани са и синоними: *cooking pots, cooking wares u cooking vessels*. Интересно е да се отбележи, че термините *dish, dishes (срв.* https://dictionary.cambridge.org/*)* не са навлезли широко в специализираната литература.

едва ли са уловими в археологическа среда (Katz, Voigt 1986, 24, Fig. 3). Тези технологии обаче са или производни на основните, или са исторически по-късни, или са твърде ограничени в регионално отношение. В литературата се твърди, че те се появяват още през неолита, а впоследствие са оформени модели, които имат не само регионални, но и етнически особености (илюстрирани напр. при сравнение на керамиката за приготвяне на храна в Северна Гърция и в Тракия, вж. Dimoula et al. 2022, 369 – 378). Само няколко от тях се обслужват от керамични съдове[76]. Най-често авторите се фокусират върху тези, предназначени за термичната обработка и ферментация. Това, от друга страна, илюстрира неразривната връзка между растителната храна и съдържащите алкохол течности.

Казано по-общо, същността на голяма част от кулинарните процеси остава непроменена през хилядолетията. Но при други не е така. Някои елементи изчезват, а други се разнообразяват или се задълбочават в различни свои аспекти. Счита се дори, че се оформя и своеобразна престижност (Fuller, Carretero 2018, 110 – 111 с лит.) – напр. приготвянето на хляб. Естествено е кулинарната практика да се причисли към универсалиите, но е логично констатацията да се разпростре и върху изходните продукти като зърно, месо, квас и т.н.; върху самите процеси – напр. при житните засяване, жътва, мелене, изпичане и т.н., и т.н. Във веригата се включват и уредите, с които се извършват дейностите – сърповете, различните мелници, огнищата, пещите и т.н.

В търсенето на мястото на керамиката в кулинарията на първо място може би трябва да се постави стремежът към дефиниране на онези форми съдове, които са подходящи за различните термични процеси. Впоследствие се навлиза в технологични характеристики като композицията на тестото, дебелината на стените и на дъното (вкл. наличието на допълнителни опори като крачета), наличието на ангоба; обработката на повърхността, различия в режима на изпичане и т.н. Едни от най-очевидните белези са онези, които са оставени по стените и дъното на съдовете, следствие на продължителното им (и периодично) излагане на открит огън. Не бива обаче да забравяме, че много храни се приготвят в затворени камери – напр. пещи или специфични ями, т.е. силно опушване или обгаряне не са установими.

Температурното въздействие върху съдовете включва оригиналното изпичане, топлинното въздействие по време на приготвянето на храната и вторичните промени при пожари и други подобни. Лабораторните анализи и експериментите показват, че при температура над 800°C настъпват изменения в тестото, причиняващи интензифициране на цвета на повърхността и промяната му към оранжево-червената гама, а ивицата в лома (или „структурата сандвич“) изчезва. В крайна сметка при температура над 840°C стените се напукват и съдовете стават негодни за употреба (Kostadinova-Avramova et al. 2018, 619)[77]. Очевидно е, че при готвенето не се достига дори долната граница, следователно промените в керамиката не могат да се отдадат на нещо друго, освен на нейното оригинално изпичане. Що се отнася до вторичното опалване, тук притежаваме доста примери не само от бронзовата епоха, при които керамичната маса е била подложена на въздействието на толкова високи температури (явно над 900°C), че е достигнала степен остъкляване…

[76] Реконструирането на други „кухненски“ процеси е напълно зависимо от лабораторните анализи, но това е самостоятелна изследователска тема.

[77] Това изследване включва доста разнороден материал – и като датировка, и като технология на производство. Анализирани са съдове за хранене, за приготвяне на храна и за съхранение; съдове, произведени на колело и на ръка; глазирани съдове и средновековна сграфито керамика. Част от пробите обаче се датират в бронзовата епоха – тези от Пловдив и Драговищица. Направен е опит за диференциране на температурата на изпичане при кухненската и трапезната керамика, като могат да се проследят различни варианти. Специално за РБЕ по-високите температури са в полза на кухненската керамика (Kostadinova-Avramova et al. 2018, 619, 627, Fig. 9).

Един интересен проблем е различното отношение на формата на съдовете (затворени и отворени) към кулинарните процеси и температурата на тяхното протичане. Специално за кухненската керамика от КБЕ в Акротири имаме конкретно лабораторно изследване с много интересни резултати. Те показват, че отворената форма на съдовете (в случая това са купите-триподи) е по-подходяща за бързо достигане на висока температура и кипене на течността в тях, докато затворените гърнета с фуниевидна шия са по-подходящи за продължително варене. Следователно ако разпростръм тези наблюдения в по-широк район, можем да защитаваме тезата, че кухненските съдове са специализирани съобразно различните кулинарни техники и техните топлинни режими. От друга страна, самите съдове са изпечени при различни температури, което се отразява на топлопроводимостта на техните стени и дъна. Лабораторните анализи показват, че високите температури на изпичане на отворените съдове довеждат до по-висока топлопроводимост, а тя способства за по-бързото кипване. Гърнетата с фуниевидно устие са изпичани при по-ниски температури, което довежда до по-ниска топлопроводимост. Тя е подходяща за по-продължително варене на храната (Müller et al. 2013, 6).

За Егея е предложена следната работна дефиниция: съдовете за готвене са направени така, че да са устойчиви на резки температурни промени (*thermal shock* букв. в оригинала) и да остават здрави при тяхното многократно повторение. За да се избегне участието на други категории керамични изделия в изследователския процес, е предложено това да е само керамиката, служеща за приготвяне на храна чрез нагряване (Trusty, Hruby 2017, 1). Могат да се посочат цял набор от температурни въздействия, които рефлектират върху съдовете. Можем да изброим рязко нагряване на открит огън, използване в пещи с регулиран оксидиращ или редуциращ режим или загряване на „водна баня“. Различните начини за приготвяне на храна са археологически разпознаваеми, макар и не пряко. Логично е да се допусне, че древните са използвали специфични съдове в готварските процеси. Това би следвало да се отрази на състава на глиненото тесто (най-вече на примесите), на обработката на повърхността, формата на съдовете и на отделните им елементи, както правилно е посочено в цитирания по-горе труд.

Явно е, че проблематиката е много интересна и важна за разкриването на ежедневието на древните. Тя заслужава специално внимание и затова изследванията, посветени на темата, не са малко (обобщение у Dimoula et al. 2022, 370 – 378 с лит.). Някои от тях са пряко съотносими и като териториален, и като времеви обхват. В археологическите обекти на Северна Гърция са определени няколко групи съдове за готвене[78], като повечето са регистрирани и на север, в днешна България: „питосовидни съдове с плоски дъна и овоидни или конични тела“, пюраноси, плитки и отворени конични паници, дълбоки паници и триподи (Dimoula et al. 2022, 371, 374). Последните не са регистрирани в Тракия, доколкото съм информиран. Специфичните съдове са слабо представени и в Северна Гърция и се използват като довод за сепариране на Егеида спрямо по-северната зона на Балканите след средата на II хил. пр. Хр. (Ilieva 2021, 101). Счита се, че са възприети от „микенската кулинарна култура“ и са разграничени хронологически – ранни[79] и късни (последните са докъм средата на I хил. пр. Хр.). Следователно тези съдове са асоциирани пряко с произхода на населението, което ги използва (Ilieva 2021, 103 – 106, 112). Безрезервното приемане на подобно мнение според мен е рисковано. Ако то се разпространи

[78] Изключение от списъка правят само отделни съдове от Кастанас и Тумба Тесалоники, произведени на грънчарско колело (Dimoula et al. 2022, 371 with. ref.).

[79] Към по-ранната група триподи са причислени и тези от РЖЕ, но така находищата се увеличават от три през КБЕ (Агиос Мамас на Халкидическия полуостров, Кукониси и Хефестия на о. Лемнос), на шест (Ilieva 2021, 112 Distribution map).

и върху други елементи на кулинарните традиции през КБЕ, това би ни отвело към ненапълно обосновани изводи[80]. И *vice versa:* дали отсъствието на даден материален белег води до липса на население с определена етническа характеристика?

• Съдове за термична обработка на месо и растителна храна

Пюраноси. По-горе в текста проследихме белезите за идентифициране на тези съдове по фрагменти и посочихме онези от тях, които са отнесени към групата. Тук ще погледнем пюраносите от по-друг ъгъл – използването им и тяхното място в ежедневието на къснобронзовите обитатели на Белокопитово. Пюраносите са възприемани често като част от цялостния набор вещи, служещ за термично обработване на продукти и приготвяне на храна. Следователно те трябва да са по-скоро част от кухненската керамика[81], а не да се считат за термични съоръжения – така поне се разсъждава в някои изследвания (Dimoula et al. 2022, 371; Gimatzidis 2017, 254 – 255).

При опитите за определяне на техните функции водещи са два белега. На първо място те са преносими, а на второ – формата на контейнера над горивната камера подсказва приготвяне на храна чрез варене или задушаване. Първият аспект ги свързва с по-подвижен начин на живот и твърде пестеливо изразходване на гориво. Това индикира и някои нови страни от живота на къснобронзовите обитатели или най-малко – в тяхната прехрана. Всъщност да се твърди, че пюраносите заменят напълно стационарните огнища, е пресилено, тъй като по примера на Белокопитово може да се разбере, че те само ги допълват. Това усложнява въпросите около появата и спецификата на тяхното приложение. От друга страна, количеството на регистрираните фрагменти подсказва, че използването им не е било особено широко. Ако в някои обекти от Северна Гърция те са около 15% от кухненската керамика (Dimoula et al. 2022, 372 and no. 8), то в Белокопитово не надхвърлят няколко десетки екземпляра. Сравнимо е количеството им във Вратица, в Чокоба или в къснобронзовото селище Овчарица I[82].

Доколкото ми е известно, археометрични изследвания на вътрешната повърхност на съдовете над горивната камера (т.е. тези, които са служили за същинското готвене) у нас не са извършвани. Това ограничава силно доказателствената база за различни варианти на използваните кулинарни техники и същността на приготвяните храни. Те биха могли да бъдат и месни, и растителни, и млечни... Последната идея изглежда най-малко вероятна, но не бива да се изключва изобщо от предположенията.

Тави за печене[83]. В Белокопитово е регистриран само един фрагмент (Т.

[80] Както правилно е отбелязано, картината вероятно е далеч по-сложна: *„New pottery types may be adopted after cultural contact of any kind, but pots can only under certain circumstances be perceived as identity markers“* (Gimatzidis 2017, 255).

[81] Не това е мястото за дискутиране на социалните аспекти на кухнята, консумираната храна и етническата идентичност (при дефинирането на която се включват факторите традиция и иновации) на древните, въпреки че ги считаме за значими. Това явно трябва да се направи на друго място след присъединяването на конкретни данни (като време и пространство), които биха направили хипотезите по-добре аргументирани.

[82] Керамиката от Чокоба и Овчарица 1 е обработена от автора и предстои да бъде публикувана. Всички цитирани селища са проучени само отчасти, така че броят на пюраносите вероятно е по-голям.

[83] В българския език се използва думата „сач“ – съд, който има сходна функция с тавата в традиционната българска кухня. Въпреки това трябва да се констатира, че разлики има и те не са само функционални, но и етимологични. Счита се, че първият термин е с тюркски произход, а вторият представлява модифицирана версия на персийския оригинал, който съдържа корена *tāb/tāw* – топлина (срв. Златанов 2023, 81, 86). Ето защо не бива да се използват като синоними. Не е коректно да се прибягва и до наименованието „подница“, защото това е изделие – участник в българската национална кухня, което служи за база на т.нар. връшник, т.е. представлява част от многосъставно оборудване за готвене чрез изпичане.

XX. 17), но той е достатъчно добре запазен, за да се добие представа за цялата форма. Тази находка може да се причисли към кухненското оборудване или да се счита за част от „особените съдове“. Някои представители на тази група имат плоско дъно и ямички върху едната плоскост на „тавата“ – напр. от Карнобат (Христова 2009, 44, обр. 13. 6). Забележително в този случай е, че находката е придружена от паници „Асеновец“ и други съдове с добри паралели както в Белокопитово, така и в редица други обекти в Източна България (Христова 2009, 44, обр. 11. 1; обр. 12. 3 – 4)[84]. Сравнимите принадлежности с кръгла или правоъгълна форма и ямички, но изработени от различни скални породи, са наричани *libation tables*. Използват се и други термини, като *altars, tripods, tripod hearths, paletes* и т. н., но цитираният първи се счита за водещ (Muhly 1982, 5 – 6 с лит.). Склонен съм обаче да мисля, че в случая подобните керамични изделия са имали утилитарна функция, а не са били част от параферналията. Интересно е, че в литературата се посочват множество сравними артефакти с балкански и близкоизточен произход, достигащи до наши дни. Предметите, които носят различни имена в различните култури, са изработени както от глина, така и от метал (Gimatzidis 2017, 258 – 259 с лит.)[85]. Сред тях са и българските „сачове“. Ние сме склонни да използваме термина „тава“, а не „сач“. Относно функционалната интерпретация може да се отбележи, че приравняване на къснобронзовите тави с по-късните сачове не се доказва чрез следи от пряк досег с огъня при тавите, както правилно е отбелязано и преди (Gimatzidis 2017, 259, no. 19). Това наблюдение се потвърждава и от екземпляра от Белокопитово. Често сачовете се поставят върху трикрака пиростия (обичайно тя е метална) над открития огън и така се получава много характерно вторично обгаряне. Неговата липса може да означава, че тавите са използвани в домашните пещи или са подгрявани с въглени, а не са поставяни на открит огън, т.е. температурното въздействие е било опосредствано.

• **Керамично оборудване за преработка на мляко и млечни продукти**

Керамичните съдове, свързани с преработката и консумирането на млечни продукти, са обслужвали процеси, които се захранват от една суровина – прясното мляко, а се получават различни, но напълно сравними продукти[86]. Логиката изисква да имаме и еднакви или много сходни средства за обработка на суровината. Цялата верига на производството на най-популярния продукт – сиренето, е обобщена от S. Morris (2013, 73, Fig. 6)[87]. Изворите за реконструкция на процесите са и археологически, и археометрични. Тук активно се включват и етно-археологията, и експериментите. Няма да се разпростираме върху регионалните, климатичните и културните особености на традиционните процеси и на получените продукти, защото се навлиза

[84] Сред публикуваните находки се откроява един керамичен модел на колело (Христова 2009, 44, обр. 11. 4), също с добри паралели в синхронните обекти.

[85] В цитирания текст е използван англ. термин *tripod pans,* но се споменава, че някои типове са наричани и *braziers* (Gimatzidis 2017, 258 – 259, no. 15). Струва ми се, че последното название се отдалечава твърде много от вероятните реконструкции, защото *braziers* се използват главно за отопление (биха били синоними на популярните в българското Възраждане мангали). Това не им пречи да са намирали място в домакинството като преносими огнища (главно като техни първази) и така се родеят с „главнярниците“ или популярните в литературата *andirons* (Leshtakov 2014, 235 – 237).

[86] Интересно е да се посочи, че поне в един случай на анализираните проби от Барчин в Северозападна Анатолия е установено използване и на растителни мазнини, вж. Özbal, Breu, Thissen et al. 2024, 16 – 17.

[87] На фиг. 6 от цитираното съчинение е възпроизведена една по-ранна схема, публикувана от Kapetanios 2003, 285, Fig. 13. 1.

в твърде много детайли[88]. Конкретно за днешна България етнографските данни са както съвременни, така и по-стари, но обработени и актуализирани (Хирата, Йотова 2017 с лит.). Процесите на преработка на млечните продукти са групирани в четири основни системи[89]. Посочено е още, че в оборудването се използват основно органични материали – напр. дървени буталки за избиване на масло, мехове за съхранение на сирене и т.н. (Хирата, Йотова 2017, 20, сн. 4; 27, сн. 11). Сред тях правят впечатление дървените лъжици с дупки за изгребване на масло в Родопите, но домашното оборудване в Родопите показва и доста метални съдове (Ракшиева, Минчева 2017, 39, 42, 46). Керамичните изделия от традиционната култура (не само у нас, но и на Балканите и в Европа), имащи роля в преработката на млечни продукти, са сравнително малко. Така напр. на една стара фотография се виждат дълбока паница и гърне като инвентар на мандра в Стара планина, но в друга мандра от Родопите са представени само дървени и метални изделия (Ракшиева, Минчева 2017, 35 – 36)[90].

Тук е мястото за някои предположения, които, поне според мен, не са лишени от логика. Ако разчитаме на посоченото по-горе разделение на технологичните системи, то трябва да отчетем, че конвенционалните археологически извори биха имали пряко участие в т. нар. температурно-концентрационна система и в един от вариантите на сметаново-сепараторния процес (Хирата, Йотова 2017, 11 – 12). Линията на мислене е следната: при нагряването на млякото, като етап на неговата преработка, не могат да се използват съдове или контейнери от органични материали, а тези от метал едва ли са били широко разпространени през бронзовата епоха заради своята висока стойност. Следователно масово използваните принадлежности се оказват керамичните. Сред тях с по-голяма увереност могат да се посочат паници (купи), гърнета, перфорирани изделия с различна форма („цедки“) и съдове с „вътрешни уши“.

Разбира се, най-достоверната информация се получава чрез анализи на органични останки по стените на керамичните съдове (липиди и други мастни съединения). Публикуваните резултати обхващат големи райони на Стария свят. В континентална Европа едни от най-ранните данни (5400 – 4900 г. пр. Хр.) включват и аналози на нашите „цедки“ (Salque, Bogucki, Pyzel et al. 2012, Fig. 1)[91]. В цитираните съчинения е направен и преглед на по-ранната литература, а като обобщение можем да подчертаем вярването, че използваните методи и техните обнадеждаващи резултати имат приложение и в българската археология.

[88] В Западните Балкани на регионални изследвания са подложени Хърватия (Trbojević-Vukičević, Marenjak, Kužir, Čataj 2011) и Словения (Hirata, Yamada 2019), които се отличават с някои специфики. Твърди се обаче, че те се дължат и на климатичните особености (Хирата, Йотова 2017, 32 – 34, 38 – 44, Fig. 6).

[89] Авторите, специализирани в тази проблематика, разграничават следните системи: млечно-ферментационна; сметаново-сепараторна, коагулиране и температурно-концентрационна (Хирата, Йотова 2017, 12, които приемат систематизацията на С. Накао от 1972 г.). Позволявам си малко по-подробно реферирание, тъй като фактите са важни и за археологическите изследвания. При първата верига процеси ферментацията е в началото, следва извличане на мазнините и ферментиралото мляко (като краен продукт тук е киселото мляко). Втората има една основна цел – извличане на сметаната, а от обезмасленото мляко се произвеждат други продукти. Тук има намеса на нагряването. Млякото не се вари, а само се нагрява, след което се обира излязлата на повърхността мазнина. При една от разновидностите няма температурна интервенция, а след определено изчакване мазнината сама излиза на повърхността. При коагулирането се добавя екстракт от стомаха на преживни животни, кисело мляко или растителни ензими, а в края на процеса се получава сирене. При последната от изброените по-горе системи суровото мляко се нагрява и се сгъстява за получаване на други млечни продукти.

[90] Керамиката се използва освен за преработка на млякото и при зреене на сиренето в затворени „контейнери“, напр. в стомни.

[91] Интересно е да се види следната бележка на авторите: “*The typology of the sieve vessels is comparable to those used by modern-day cheese producers”* (*Ibid.* 1).

Базата данни се обогатява и чрез резултатите от експерименталната археология. Конкретно за функцията на керамичните „цедки“ са направени копия на късно-халколитни образци, а използваното мляко е козе (Dobrev, Tomov, Ivanov 2018). От значение е констатацията на авторите за ефективността на процеса: суроватката от сиренината е изтекла достатъчно бързо, а полученото сирене не е полепвало по стените на керамичната цедка и е имало всички необходими вкусови качества.

Т. нар. „цедки“ в репертоара на Белокопитово са представени само с фрагменти (Т. LVIII. 20). Подобно, но доста по-голямо изделие[92] е намерено в Градище (вж. статията на К. Костова в този сборник). Паралели съществуват и в други райони на Североизточна България[93]. По принцип това са изделия, чиито стени са гъсто перфорирани, а дупките имат малък диаметър. Представа за цялата форма можем да получим, ако използваме синхронния съд с по-добра запазеност от Ада тепе (Nikov 2017, 64, Abb. 2, първият в третата редица отгоре надолу). Непосредствено на юг от България най-близки до нашите са тези от Агиос Мамас/Олинт в Северна Гърция (Horejs 2007, Taf. 49. 8706, 8709 – 8710; Taf. 111. 8691; Taf. 152. 8697, 8701, 8706 и 8710).

Ако разширим района на запад, ще установим, че „цедките“ са популярни и на Апенините. Там те са наричани *vasi cribrati* (англ. *kettle lids, strainers, milk sievers,* вж. обобщ. у Di Fraia 2021). Конкретно фрагментът от Белокопитово има точно съответствие в керамиката от края на бронзовата епоха в селището Арки (Di Fraia 2021, 500, Fig. 1. 10, 12)[94]. В литературата „цедките“ са посочвани като водещи при идентифицирането на млекопреработването само по конвенционални археологически данни, но всъщност наличието на липиди по техните стени е решаващо (Putzolu 2022, 131). Използвайки тези данни, авторите считат, че хронологически приоритет има Близкият Изток, а през Балканите технологията се придвижва на северозапад. В континентална Европа е доказано използването на „цедки“ в млекопроизводството през VI – V хил. пр. Хр. в рамките на т. нар. култура на линейно-лентъчната керамика (Bogucki 1984; Salque et al. 2012). Както на Апенините, така и на Балканите напълно сравними керамични изделия са познати и след II хил. пр. Хр. Любопитни са тези от Копривлен, които имат по-голямо типологическо разнообразие и датировка в следващото хилядолетие. Тезата, че са използвани при производството на сирене, се защитава чрез етнографски, археологически и съвременни паралели (Попов 2002, 169 – 173).

Така се оформя една изследователска сфера, която се родее с характера на животновъдството след IV хил. пр. Хр. Поставени в по-широк социален контекст, „цедките“ се считат от редица автори за една от проявите на навлизащия трансхуманс и за промяна в структурата на икономиката. Специално за Алпите се твърди, че се създава една ясна тенденция на експанзия на смесеното стопанство, при която отглеждането на житни растения през IV хил. пр. Хр. постепенно отстъпва на второ място след трансхуманса. Заедно с новата форма на подвижно скотовъдство се разпространяват и съответните приспособления (Barker 1985, 80 – 81, Fig. 30). Стига се дори до специализация, според която се прецизира преработка на краве и на овче мляко (Di Fraia 2021, 503).

В литературата обаче съществува дискусия за евентуалната полифункционалност на „цедките“ и това не изключва участието им в няколко различни процеса.

[92] По-долу в текста тези предмети са наричани и „съдове“, но названието не е напълно правилно, тъй като явно те са по-скоро „изделия“, „принадлежности“ или „част от оборудване“.

[93] Данни от спасителните разкопки на обект № 9 по пътя Бяла – Русе през 2025 г. под ръководството на Л. Лещаков и с участието на автора.

[94] В други изследвания обектът е наречен от същия автор *Archi, Fonte Tasca*.

Схващането, че те са използвани в млекопреработката, се оспорва от някои автори[95]. Според други те са основен инструмент при есктрахирането на продукти от билки или от маслодайни растения. От Източното Средиземноморие (о. Кипър) и от Северна Месопотамия (Tepe Gawra) имало данни, които верифицират подобна хипотеза не само чрез резултати от интердисциплинарни анализи, но и чрез експерименти (Belgiorno 2020)[96].

Други съдове, които вероятно са свързани с преработката на млечни продукти, са т. нар. „гърнета с вътрешни уши“ (Leshtakov 2019, 185, Fig. 3. 5; в текста тук: Т. IV. 7 – 8 от жилище 1; Т. XX. 1 от жилище 2; Т. XLV. 1 от района на жилище 3). Не са ми известни съдове с вътрешни издатъци, които да са перфорирани подобно на много по-късните печенежки котли[97]. За къснобронзовите гърнета се предполага, че са част от следната конструкция – в основното гърне, това с „вътрешните уши“, се налива вода и се поставя върху открит огън или жарава, а върху него се поставя втори съд, съдържащ подлежащия на преработка продукт – напр. мляко[98]. Важно е да се отбележи, че дъното на съда от Белокопитово е твърде масивно спрямо дебелината на стените, което предполага устойчивост на резки температурни промени (Т. IV. 7). Само като технологични паралели тук могат да се посочат още два примера – гърне с дебело заоблено дъно от Градище, което не може да се постави стабилно върху равна повърхност (Т. XIII. 3 в статията на К. Костова в този том). В същия обект, но в яма от РЖЕ, е намерен фрагмент от гърне, което е с прилепена масивна лента отвътре на гърлото. Явно е използвано така, че тази лента да има функционално, а не декоративно предназначение[99]. В подкрепа на предполагаемата функция можем да посочим, разбира се, с голяма предпазливост, и етноложка информация. Според нея водната баня е задължителна при направата на т. нар. *катък*. Той се произвежда само от септемврийско/октомврийско овче или козе мляко, което се обработва на

[95] Според някои автори предметите биха могли да бъдат използвани за отцеждане на плодов пулп или на мед от восъчни пити (П. Детев), а също и като димилници (В. Николов). Съществуващите в българската археология мнения са цитирани по Dobrev, Tomov, Ivanov 2018, 5, no. 2 – 3. Характерът на тази работа не ни позволява да навлезем в твърде интересната проблематика, ето защо ще спестя позоваването на различни извори от Иберийския полуостров до Азия. Според някои гъстата перфорация на стените има роля в получаването и консумирането на алкохолни напитки, напр. младо вино, през СБЕ в Анатолия (Barjamovic, Fairbairn 2018, 263). Известни са и предположения, според които те са служили като цедки за бира или като похлупаци за открит огън (Salque, Bogucki, Pyzel et al. 2012, 522, no. 16 – 18). Подобни идеи са оповестявани и за по-ранни времена, но са били поставяни под съмнение или направо отхвърляни (вж. напр. Bogucki 1984). Ако се позовем на факта, че както бирата, така и виното са се нуждаели от прецеждане преди консумация, виждаме, че основания за дискутиране не липсват.

[96] В илюстрираните инсталации много интересна роля има основният, долният съд (channaling pot). Той представлява гърне с вътрешно оребряване под устието (Belgiorno 2020, Fig. 8, 16). Не само формално, но и функционално тези съдове се доближават до нашите гърнета с „вътрешни уши“.

[97] За тези интересни керамични съдове от XI – XII в. вж. Йотов, 2015, 37 с лит. При тях обаче има перфорация на вътрешните езичести дръжки, така че носещите въжета (върви) са предпазени от пряк досег с огъня. Затова е видно, че основната функция е различна. Моделът на печенежките котли не е приложим спрямо КБЕ и в частност – спрямо екземпляра от Белокопитово, тъй като заради липсата на перфорация и своята форма езичестите дръжки от вътрешната страна на стените не могат да задържат усукано около тях въже. Освен това тези „уши“ са поставени върху самото устие (Иванов 2014, 51, обр. 2; 2015). Персонална комуникация с Р. Колева, която споделя това становище.

[98] Доколкото ми е известно, преки полеви данни за реконструкцията липсват, но тя е логично обоснована, което я превръща в допустима.

[99] Фрагметът е намерен в яма № 2 при разкопките на западната част на обекта. Той вероятно е бил изхвърлен след счупването на съда (вж. Т. XIX. 10 от статията на К. Костова в този том).

водна баня след леко ферментиране и така се предотвратява пресичането на млякото. Процесът на варене продължава около два часа (Хирата, Йотова 2017, 23) при невисока температура.

Накрая, само за да направим картината на млекопреработката по-пълна, ще спомена и т. нар. бъчвички. Интересно е, че в българските земи те са известни през III хил. пр. Хр., но не са идентифицирани по-късно. Тези специализирани съдове са произвеждани и в континентална Европа и Западните Балкани (Morris 2013, 74), и в Средиземноморието. Твърди се, че са служели за разбиване на млякото и получаване на сметана или масло. В репертоара на раннобронзовата култура Баден в Карпатския басейн са наречени *dairy bottle* (англ.) или *Fischbutte* (нем.)[100]. Апенинската керамика от бронзовата епоха включва съдове, тълкувани като котли за мляко (*milk-boilers*), много подобни на металните съдове, използвани за производство на сирене от трансхумантни овчари в Италия (Barker 1985, 80 с лит.). Тези приспособления подобно на „цедките" са използвани за илюстриране на тезата за наличие на смесено стопанство с явно присъствие на трансхуманса. От РБЕ III в Тракия са познати два примера – от горните строителни нива на Езеро (Мерперт, Георгиев 1973, 245, рис. 23) и селищната могила в гр. Казанлък (Лещаков 1988, 7, обр. 6; 2006, 185, фиг. 25, вторият съд от горе надолу в лявата колона на илюстрацията)[101]. И двата съда представляват модели също като находките от някои егейски острови. Сравнимите артефакти са били популярни и в Троя, и в Терми, и в Северна Гърция, и в Предна Азия… (Мерперт, Георгиев 1973, 245; Morris 2013, 71, специално за моделите). Картината в днешна България през II хил. пр. Хр. обаче е различна. Нито от Белокопитово, нито от останалите синхронни селища от КБЕ са намерени или поне публикувани модели на реалните образци. Възможно е те да не са разпознати подобно на фрагментите от пюраноси; но също така е възможно да са били напълно заменени от по-обемните дървени съдове (Morris 2013, 78, Fig. 11)[102]. Във всички случаи имитирането изглежда да е било преустановено…

Някои керамични съдове намират място в други фази на производството на сирене и на споменатия по-горе *катък* (*крокмач*). За зреенето и съхранението на продукта са подходящи затворени форми като гърнетата и др. подобни. По етнографски данни „*катъкът*" узрява и се съхранява в керамични (но и в дървени) съдове, в които може да престои и цяла година и обикновено се консумира след няколко месеца. Узряването му продължава около 40 дни, „за да се утаи вкусът му" (Хирата, Йотова 2017, 23). При стария метод за приготвяне на напълно сродния *крокмач*, характерен за Северна България, към бавно свареното на водна баня и охладено гъсто овче мляко (в съвременността се използва и биволско заради високата си масленост) се добавя сол, а после продуктът зрее в хладно помещение – в каче или гърне. Без да навлизаме в детайлите на така богатата овчарска традиция, подробно описана още от В. Дечев (1903), трябва да констатираме, че основните технологии не са се променили толкова дълго време, че са се превърнали в универсални за своите райони.

---

[100] Според Н. Калич (Kalicz 1963, цитиран по Morris 2013, 74) наименованието *Fischbutte* е прието заради приликата на формата с кошовете за речен риболов.

[101] И двата примера се датират в РБЕ III. Съдчето от Езеро е намерено в III стр. х. на североизточния сектор на разкопките. Двата екземпляра са напълно сравними като големина, определяща ги като модели. Трябва да се подчертае, че идентифицирането на *Fischbutte* в реални размери не е никак лесно. Ако се намерят части от трите основни компонента на съда: късо гърло със стени, сключващи почти прав ъгъл спрямо него; достатъчно фрагменти, които да възстановят дълго цилиндрично тяло и две „дъна" в комплект към него – тогава задачата изглежда решима. Но в противен случай…

[102] Илюстриран е голям съд за разбиване на кисело мляко и получаване на така популярния и у нас *айрян*.

• Съдове за транспортиране и съхранение на продукти и храни

Класическите съдове за транспортиране на органични суровини и готови продукти са амфорите, чиито първообрази са използвани в Източното Средиземноморие още през бронзовата епоха (Day, Wilson 2016). По традиция се приема, че те са предназначени основно за презморска търговия или поне за транспортиране по вода, което се подсказва от особеностите на тяхната форма. Категорична подкрепа може да се потърси сред материалите, оцелели след къснобронзовото корабокрушение край нос Улубурун (Bass 1997, 163 – 164; Haldane 1993, 351)[103]. Някои от съдовете в трюма на кораба са доста близки като форма до античните изделия дори по острото си дъно – напр. тези, наричани *Kanaanäische Transportamphorae* (Pulak 2005, 73 – 74, Abb. 24 – 25). По отношение на наименованията обаче единство няма: освен амфори (Haldane 1993, 348[104]) транспортните съдове са наричани и *Canaanite jars* (Bass 1997, 164) или *strirrup jars*. Резултатите от археометричните анализи на последните ясно показват техния презморски произход в континентална Гърция, по-специално в Тиринт (Kardamaki, Day, Tenconi et al. 2016). Понякога за транспортиране на обемни товари са използвани съдове с по-големи размери като питосите. На въпроса „А какво са пренасяли?“ възможните отговори са не един или два, но водещи са маслиновото масло, виното и различни насипни продукти. Ако навлезем в полето на археометрията, ще трябва да подчертаем, че пренасяните вещества са определяни най-вече чрез химически анализи на органичните останки по стените на съдовете. Резултатите от изследванията обаче са дискусионни и на съмнение се подлагат и археологическият контекст, и интерпретацията на резултатите, и самите лабораторни методи[105].

Така или иначе имаме всички основания да считаме, че през II хил. пр. Хр. специализацията в производството на съдове за транспорт на различни продукти е достатъчно напреднала както в Източното Средиземноморие, така и в Предния Изток[106] и долината на Нил. Източните Балкани едва ли са правили изключение от общата картина и доводи в това отношение могат да се потърсят в специфичното запечатване на транспортните съдове. Така наречените тапи-стопери са широко разпространени в Източното Средиземноморие и Двуречието. В последно време се събраха доста находки от Източна България, които са интерпретирани като стопери – от Вратица, Гълъбово и Каменово (Leshtakov 2007, 456, Pl. CXc; 2021, 64, Fig. 16. 4 – 5; Minkov et al. 2024, 200, Fig. 17 F – G, 18. 1 – 2, 203 – 205). Асоциирането на тези находки с определена категория керамични съдове обаче е дискусионно, така че явно ще трябва да изчакаме появата на по-сигурни данни от терена.

Съдовете за съхранение, предназначени за продължително съхранение на обработени продукти или суровини, се делят в литературата на стационарни и мобилни. Гърнетата и питосите са достатъчно обемни, за да поместят продукти в голямо количество и пълни, те са трудно преместваеми. Може би на това се дължи и една тяхна особеност – имат пропорционално много малки равни дъна, което затруднява балансирането им в изправено положение. Не са изключение случаите, в които те са вкопавани в терена. Наистина в Белокопитово, а и в съседните синхронни обекти не са регистрирани хранилища, притежаващи тези особености. Хранилища от КБЕ с тяхното съдържание *in situ* не са публикувани, доколкото съм осведомен, което ни

[103] Това не е единственият корабокруширал кораб в Източното Средиземноморие, чиито останки са проучени до края на миналия век (Bass 1997, 153 – 154, no. 7 – 10). Те имат близки дати и предоставят богата информация за древното корабоплаване и търговия.

[104] Цитираният автор групира амфорите от Улубурун на малки, средни и големи, което определя и разнообразието в тяхното използване.

[105] Споровете относно химическите анализи и интерпретация на техните резултати (по-специално за съдържанието на амфорите от Улубурун) са сумирани у McGovern, Hall 2015.

[106] За СБЕ в Месопотамия срвн. Barjamovic, Fairbairn 2018, 251.

оставя само с догадките за тяхното конкретно използване и за продуктите, съхранявани в тях. Разбира се, по паралели от по-ранните епохи е логично да се предположат различни видове зърнени култури – пшеница, ечемик и др. Но допускането е напълно произволно. Извън балканските територии съществува интересна информация за използването на питосите като контейнери за различни стоки. Това биха могли да бъдат напр. малки и фини съдове, както е в случая с корабокруширалия при Улуборун търговски кораб (Pulak 2001, 13, 41 – 42). Днес ни се струва странно да използваме питосите точно по този начин, но явно транспортирането в кораби ги е правило приемлива или дори предпочитана тара.

Сухите насипни продукти и фината керамика едва ли съставляват единственото съдържание на питосите. Не е за пренебрегване теоретичната вероятност те да са използвани за съхранение на месо и месни продукти, на течни продукти (напр. вино) или като контейнери за млечно-кисела ферментация. По принцип напълно възможно е древните да са познавали специфични процеси на запазване на растителни храни през зимата, както и на месни производни чрез осоляване, опушване или изсушаване („веене“), както и на съхранение чрез заливане с мазнина или с друга консервираща смес. Такива съдове са известни в традиционната българска култура като *кюпове* или *гандуси*. Етнографските паралели не са никак малко, но те са доста отдалечени във времето, за да се използват като преки и конкретни доводи.

В праисторията са разпознати и друг вид структури за съхранение на продукти и храни, които са алтернативни на питосите. Най-широко използвани са стационарните хранилища за складиране на зърно, характерни за цялата праистория. Традицията изглежда твърде силна, защото продължава и през КБЕ, макар и в ограничени размери[107]. Едва ли може да се допусне, че те изчезват напълно като част от интериора на жилищата, но примерите са малко. От Белокопитово имаме по-категорични данни за един случай (Т. Х., от жилище 1) и няколко от Градище. Градените на място хранилища са споменати бегло и в предварителната публикация за Владиня на запад от Деветашкото плато (Валентинова 2020, 55; Валентинова, Гущераклиев, Иванов 2020, 231), но не са установени напр. при спасителните разкопки на синхронния обект при гр. Бяла (с. Ценово)[108]. Определено интригуващо е предположението, че ямите са използвани и за съхранение на месо, но това се отнася за късния халколит в с. м. Юнаците (Aslanis, Boyadzhiev 2004, 372; Бояджиев, Бояджиев 2022, 23, обр. 26 – 28). От РБЕ III може да се приведе като сравним пример ямата от III стр. х. на с. м. Мъдрец, в която беше разчистено голямо струпване на кости от животни, увенчано с рога на срънДак[109]. Паралели с къснобронзова дата от нашите земи не са ми известни.

* * *

В заключение на този раздел може да се отбележи, че между трите функционални групи керамика, отбелязани по-горе, не съществуват строги граници. В някои случаи разделението е доста условно. Като довод в това направление може да се посочи фактът, че размерът (обемът) на съдовете явно е повлиян от вида на продуктите, които са поставяни в тях. Това е определено от идеята за тяхното първоначално пред-

[107] Силното намаляване на стационарните хранилища след средата на II хил. пр. Хр. е една твърде интересна тема за размисъл. Дали този факт може да се използва в подкрепа на тезата за промени в характера на стопанството и нарастване на ролята на трансхуманса за сметка на земеделието, подлежи на обсъждане. Обаче напълно възможно е наблюдението да не е повсеместно, а да е валидно само за определен тип обекти. Специално за с. м. Юнаците през по-ранните периоди на бронзовата епоха и относно факта, че в различните типове жилища са разчистени от едно до десет хранилища за зърно, вж. Бояджиев, Бояджиев 2022, 20 с лит.

[108] Информация на Л. Лещаков, ръководител на разкопките през 2024 и 2025 г., за която му благодаря.

[109] Разкопки на автора. Конкретни данни не са публикувани.

назначение и конкретно използване. Следователно съдовете с еднаква или много подобна форма, но с различен обем са имали различни функции, напр. част от съдовете за транспортиране (т. нар. тара) могат да се разглеждат и като съдове за съхранение, макар и за по-кратко време. Същото може да се каже и за съдовете за приготвяне на храна и тези за нейното консумиране[110].

Друг елемент на тези разсъждения, който затруднява категоричността на изводите, е полифункционалността. И тук размерът на керамичните съдове оказва своето влияние. Всеизвестно е например използването на малките паници за пиене (като фиали) или като похлупаци. За последното има немалко данни *in situ*. Но винаги ще бъде под въпрос дали сме свидетели на системни практики, или просто сме се натъкнали на инцидент. Ако потърсим други аргументи, можем да навлезем в полето на етно-археологията. Така например според етнографските данни някои големи отворени паници могат да служат и за печене (известни в българската традиция като *гювечи*), а някои други съдове, наричани в археологията *питоси*, служат за обработка на хранителни продукти, както бе отбелязано по-горе. Обаче прехвърлянето на данни далеч назад във времето наистина е рисковано, така че очертаната картина е доста спекулативна.

IV. Пространствен и контекстуален анализ

Един от основните въпроси относно керамиката, която бе анализирана дотук, е доколко извлечената информация е достоверна? С други думи – доколко тя произхожда от незасегнати структури и/или затворени комплекси. Както бе подчертано по-горе, керамиката от КБЕ в Белокопитово произхожда от: три жилища, един навес, от непосредствените зони около жилищата и навеса, от пространството около три свободно изградени (използвани сезонно?) огнища, от ями, от отводнителен (?) ров и от културния пласт (обр. 3). Масовият керамичен материал в тези структури е различен като количество и степен на запазеност. Сравнителният анализ на неговите морфологични характеристики обаче показва, че те се срещат повсеместно и до голяма степен – равномерно, което прави навлизането в детайлите на типологическо разделение малко продуктивно. Ето защо са подбрани и са проследени онези особености на репертоара, които могат да се считат за водещи. Те са представени от: паници с чучури, паници с *wishbone* дръжки върху паници и купи, пюраноси, специфични техники на украса като фурхенщих, врязана и пластични израстъци върху вертикални дръжки.

• Керамика от ями

Според полевите данни запълването на ямите е еднократно. Не са документирани ями, които да са използвани многократно, да са почиствани или да се „засичат“ една друга. Следователно техните материали могат да се считат за произхождащи от затворени комплекси.

Според своето разположение ямите са разделени в три групи – около жилищата, навеса и огнищата; ями в района на рова и „свободно стоящи“ ями, отдалечени достатъчно от изброените. Според своите функции ямите са разделени от ръководителите на спасителните проучвания на „строителни“ (в рамките на жилище 2 и неговия килер, както и ями, свързани с изкопаването на рова); на такива, които са предназначени за съхранение на продукти; и накрая – ями за депониране на деструкции и

[110] Тук изобщо не засягам проблема за използването на някои керамични съдове в ежедневието и в погребалните обреди (като дар, като съд за ритуали или като контейнери за останките на починалия). Подобна уговорка трябва да се направи и за функцията им като параферналия в ритуалите, практикувани в древните свещени места. Темите са много интересни и несъмнено – значими, което определя и необходимостта от специално фокусиране на изследванията върху тях.

отпадъци от ежедневието. Извън тях остават ямите с диам. докъм 0,40 м, които явно са предназначени за стабилизиране на носещи стълбове/подпори за стени или за покрив на жилищата и на навеса. Много малко може да се каже за ямите в западния сектор на проучванията. Те са нарушавани многократно от по-късно строителство и техните малобройни материали са използвани само за допълнение на общата картина. Неясна остава природата на вкопаната структура, частично проучена през 2018 г. Тя съдържа доста археологически материали, но нейната функция е неуточнена.

Хронологически ямите са различни. Тези в рамките на жилище 2 явно предхождат самото му изграждане, а ямата до жилище 1 маркира края на неговата първа фаза. Ямите, вкопани наблизо до източната стена на жилище 3 (в кв. З-И$_{39}$), най-вероятно са синхронни на неговото използване. Ямите в района на рова са определени като вторични спрямо първоначалното му вкопаване. А след като той е определен да е вторичен спрямо застрояването на селището, то следва те да са хронологически най-късни. Все пак явно разликите във времето не са толкова значителни, че това да проличи в тяхната керамика. Остава открит въпросът за синхронизирането на ямите в западния сектор на разкопките, но поради липса на алтернатива приемаме предпазливо тяхната едновременност спрямо двете фази на обитаване на цялото селище.

По-специално внимание заслужават ямите около жилище 2. Според проучвателите (вж. статията на Л. Лещаков в този том) в района на жилището са проучени 11 ями, от които осем са датирани в КБЕ; тяхната функция не е уточнена. Дълбочината им е много малка – между 0,25 и 0,52 м, което подсказва, че са запазени само техните дъна. Като цяло количеството на археологическите материали е незначително, а в някои случаи отсъства почти напълно. Според своите материали те могат да се считат за синхронни помежду си, от една страна, а от друга – със самото жилище. Обособените като сигнификативни фрагменти от ямите са 57, от които са илюстрирани най-информативните. Те произхождат от ями №№ 3, 4 и 6 и се отнасят към следните категории и форми: големи гърнета (Т. XXI. 1 – 2, 15), кани (Т. XXI. 4 – 6, 14, 16), кантароси (Т. XXI. 7 – 9, 13, а вероятно и Т. XXI. 17), както и чаши (Т. XXI. 3). Правят впечатление два фрагмента от кантароси (?), носещи украса от фин фурхенщих (от яма 4 – Т. XXI. 10 – 11), както и фрагмент от горивната камера на пюранос (Т. XXI. 18). Втори фрагмент от пюранос, имащ украса от едри набодени точки, е намерен в близост до същото жилище, но в културния пласт (Т. XXI. 19 – 20).

• **Вкопаната структура**, проучена през 2018 г., попада в кв. М-N$_{30}$ (Лещаков, Бабаджанов 2019, 114 – 115, обр. 1)[111]. Регистрирани са и четири асинхронни ями, като яма № 2 е най-късната, вкопана след запълването на въпросната структура. Керамиката е оскъдна. Във вкопаването и в съпътстващите го ями са намерени около стотина фрагмента, от които тук са илюстрирани 34. Те дават информация за наличие на паници със завито устие, на паници „Асеновец“, кани с косо устие, гърнета, кантароси и украса в техника фурхенщих (Т. LXI – LXII). Следователно съществени разлики с комплексите от жилища 1 – 3 не могат да се установят.

• **Ровът** в Белокопитово е локализиран и частично проучен през 2018 г. Той ограничава селището от север и изток и е вкопан след неговото основаване. Вероятно е имал помощни, отводнителни функции. Керамиката, събрана при неговото проуч-

[111] Съобщените размери на вкопаването са следните: установени дължина и ширина 20 на 5 м, дълбочина на вкопаването 0,85 м спрямо повърхността и 0,65 спрямо нивото на установяване. То има кòси стени и равно дъно (Лещаков, Бабаджанов 2019, 115). Едва ли може да се предположи, че е представлявало субструкция на жилище заради твърде големите си размери и липса на следи от отоплителни съоръжения или от каквато и да е била друга конструкция. Предназначението е неясно, но се допуска, че оттам е извличан глинен материал. Специално за локализацията на структурата трябва да се уточни, че тя е включена в нова план-квадратна мрежа, в която са използвани букви на латиница.

ване, е много малко; фрагментите имат малки до средни размери и явни следи от водно транспортиране.

• **Жилище 1**. Локализирано е кв. Д-$Е_{35–37}$, т.е. в шест стандартни квадрата. То е наземно, с овална форма. Застроената площ е около 90 кв. м (10,50 х 8,68 м). Няма следи от средновековни или съвременни нарушения. Полевите данни предполагат следната реконструкция на живота: оригиналната постройка е била опожарена, а деструкциите са били разчистени и погребани в голяма яма, локализирана в кв. $Г_{35}$. Следва основен ремонт, състоящ се от преизграждане на стените и на покрива. Новото жилище също е било опожарено[112]. След неговото изоставяне само част от деструкциите са били изнесени. Освен това от останките са прибрани ценните за обитателите предмети. Това, което прави жилище № 1 от Белокопитово по-специално, е наличието на врязана украса по вътрешното лице на стените и добре обоснованото предположение, че източната част на жилището е използвана за живеене, а западната – за стопанска дейност, вкл. за отливане на малки метални предмети (вж. Л. Лещаков в този том с лит.).

В източната част на жилището (кв. $Е_{37}$) са разчистени две керамични струпвания. Фрагментите са концентрирани в леко хлътване в пода (вж. Л. Лещаков в този том, обр. 16) и са покрити от деструкциите на паднала стена. Вероятно това са били местата, където обитателите са складирали използваните в ежедневието съдове през втората фаза на обитаване.

В рамките на жилище 1 са намерени общо около 150 фрагмента, от които не повече от 90 са сигнификативни, а от тях са илюстрирани 65 бр. (Т. I – X). На разположение са и 11 цели или подлежащи на реконструкция съда (Т. II – V; Т. VIII). Като форми могат да се идентифицират следните категории: паници – осем фрагмента от устия и една дръжка „Асеновец“ (вероятно те са повече заради несигурното съотнасяне на дъната); най-малко 16 кани; чаши – 11 плюс две дъна в това число; гърнета (вкл. т. нар. урновидни) – поне 14 и няколко несигурни дъна, амфори – шест фрагмента, кантароси – седем бр.; хранилища – четири съда. Освен това е разчистено градено на място хранилище (Т. X; XII. 11), а в западната част на жилището са намерени и разтрошени керамични дюзи (Т. VI. 7 – 9). Като рядко срещани съдове могат да се посочат една кана, за която вече бе предположено, че е импортна (Т. II. 1; III. 1), малко гърне-контейнер (Т. VI. 1), гърне с „вътрешни уши“ (Т. IV. 7 – 8) и единствената амфора с щампована украса (Т. IX. 2).

Въпреки предположените две строителни фази керамиката е хомогенна. Единствено за тази от съседната яма в кв. $Г_{35}$ може да се твърди, че индикира първата фаза на обитаване, но това не очертава някакви хронологически разлики (срв. Т. I – IX с Т. XI). Ямата в кв. $Г_{35}$ е плътно запълнена с опожарени стенни деструкции и фрагменти от керамични съдове. Правят впечатление твърде големите размери на някои от тях. Всички са вторично горели при висока температура (обр. 4), така че повърхността им е напукана, а на някои – почти остъклена. На брой са поне няколко дузини. Идентифицирани са следните форми: кани (Т. XI. 3, 7), гърнета (Т. XI. 1 – 2, 5) и преносими питоси (Т. XI. 4, 8), т.е. съдове с голям обем. Несигурна е принадлежността към определена форма на един фрагмент с пластична пъпка, получена чрез притискане върху вътрешната страна на стената на съда (Т. XI. 6). Възможно е да е от кантарос, голяма кана или малка амфора. Той е единствен в колекцията от обекта.

• **Жилище 2.** Второто жилище има почти същата форма като първото, но е

[112] Заради наличието на две масивни термични съоръжения в западната част на жилището и предполагаемото наличие на леярска работилница там, както пише Л. Лещаков в този том, можем да допуснем, че пожарите едва ли са придизвикани умишлено. За това говори и „претърсването“ на руините след двата пожара, както и депонирането на строителни деструкции, примесени с изхвърлени натрошени съдове в съседната яма.

по-малко. Размерите са 7,20 х 3,80 м, т.е. има площ от около 30 кв. м. То е локализирано в кв. $И_{39-40}$ и отстои на около 20 м югоизточно от първото[113]. Типът е полувкопано с наземна част (Бабаджанов 2019, 14)[114]. Подът на своеобразното „мазе“ е на дълб. от 0,50 до 1,26 м спрямо съвременната повърхност. Жилището е изоставено, без следи от опожаряване. Източната му част е по-зле запазена, тъй като е нарушена от няколко средновековни ями.

Керамиката е намерена главно в западната част на жилището. Там е документирано компактно струпване *in situ*, състоящо се от късове отухлена глина, керамични фрагменти, животински кости и фрагменти от лошо изпечен питос (Бабаджанов 2019; вж. Л. Лещаков в този том). Друго керамично струпване е локализирано в северозападната част на жилището, кв. $И-З_{39}$. В своеобразното „мазе“ са намерени фрагменти от различни съдове, сред които се открояват хранилищата, а едно от тях е стабилизирано в малка яма (Бабаджанов, 2019, 14, обр. 6). Ако съдовете са принадлежали на инвентара на „мазето“, то е било използвано като склад за продукти и храни[115]. Не е изключено обаче съдовете да са били подредени върху пода, изграден от органични материали – дъски, талпи или греди, който да е изгнил и пропаднал във вкопаната част на жилището.

В жилище 2 са намерени общо над 250 керамични фрагмента. Като по-запазена форма може да се посочи единствено „тавата за печене“ (Т. XX. 17). Селектираният масов материал е над 120 фрагмента, от които са илюстрирани 97 (Т. XV – XX). Те се вписват напълно в цялостния керамичен репертоар, вкл. и един фрагмент от гърне „с вътрешни уши“ (Т. XX. 1). Водещи като количество са гърнетата (28 фрагмента), следвани от кантаросите, чашите, каните и купите, които имат почти равен дял (съотв. 16, 14, 13 и 11 бр.). Списъкът се затваря от амфорите (9 бр.) и паниците (6 бр.).

Оформянето на ръба на устието не прави изключение сред останалата керамика от селището. Заслужава да се подчертае типичното за кантаросите и каните удебеляване и заравняване отпред на ръба на устието (вж. Т. XVII. 6 – 8, 10). Сред украсата води, както е обичайно, пластичната лента с ямички, а гладките са единици (Т. XX. 9). Има обаче доста конусовидни пъпки (единични и двойни, от които са илюстрирани четири на Т. XX. 5 – 8). Само три фрагмента – от чаша и кантарос, дават представа за различни типове врязана украса (Т. XIX. 1; XX. 11 – 12). Ямичките са представени върху купа с две дръжки (Т. XVIII. 3) и гърне (Т. XX. 10). Заслужава да се спомене единственият фрагмент на обекта, украсен с кербшнит, нанесен върху устието на амфора (Т. XVII. 1).

В заключение трябва да се подчертае, че в жилището няма намерени цели съдове, като изключим „тавата за печене“. Този факт, съчетан с липсата на следи от пожар, налага впечатлението, че всички по-ценни предмети са били прибрани, преди обитателите мирно и спокойно да сменят своето обиталище.

• **Жилище № 3.** Жилището има овална форма и заема площ от около 55 кв. м. Разкрита е само западната му част, тъй като преждевременното прекратяване на разкопките не е позволило проучването на цялата постройка. Установено е, че жилището е едноделно, без навес, а огнището е разположено в средата. Има една фаза на обитаване. При разкопките не е регистриран компактен пласт от отухлени късове глина, което според изследователите може да се дължи на липсата на опожаряване,

[113] От само себе си се оформя идеята, че разстоянието между двете жилища индикира наличие на дворове, но конкретни податки липсват.

[114] Документирани са ямите за три дървени стълба, разположени по надлъжната ос на жилището, които най-вероятно са поддържали билната част на покрива.

[115] Възможно е вкопаната част на жилището да е била използвана не само за склад, но да е изпълнявала и друга функция, напр. да изолира от влага и ниски температури през зимата. Това предположение не е алтернативно на първото, а само го допълва.

но част от фрагментите са подложени на вторично температурно въздействие. Затова не е изключено опожарените деструкции да са транспортирани с цел разчистване на терена, но следи от второ застрояване на това място липсват. Най-вероятно с това жилище е свързано и едно частично запазено огнище в кв. $Ж_{30}$, тъй като то отстои на седем метра в южна посока. Би могло да се използва от домакинството при подходящи климатични условия.

В жилище 3 са регистрирани три питоса[116], а два от тях са реставрирани (Т. XXXV. 4; XXXVI. 1 – 2). Част от керамиката е силно горяла до деформиране и напукване на повърхността (Т. XXVI. 11 – 12), както бе посочено по-горе. Общото количество на намерените фрагменти е над 300, а носещите достатъчно информация са около 200, от които са илюстрирани 111 бр. Представени са: паници – осем; купи – шест; гърнета – 40; кантароси – 15; чаши – 17 (сред тях и един фрагмент от чаша с косо устие, Т. XXXII. 2); кани – 12 (само един фрагмент от кана с косо устие, Т. XXXII. 12); амфори – три; питоси – три. Прави впечатление наличието на един съд със сложен профил и две дръжки (Т. XXX. 3 – 4). Към редките форми се отнася едно гърненце-контейнер (Т. XXXI. 16 – 17). Освен това са налични два съда с „вътрешни уши“ (Т. XXXV. 1 – 2) и горната част на един пюранос, от който се спускат „крилата“ на горивната камера (Т. XXXV. 3). При дръжките по-забележителна е една вертикална дъговидна върху чаша, украсена с гладка пластична лента (Т. XXXII. 1). Дъната върху пръстенче принадлежат на кани, чаши и кантароси, а вероятно и на някои малки паници. Сред украсата се отличават няколко фрагмента с техника фурхенщих върху кантарос (Т. XXXII. 5) и един фрагмент с врязана украса, също от кантарос (Т. XXXIII. 19).

• Керамика от пространството около жилищата и навеса

В зоната, която е била най-интензивно използвана от обитателите на съответното жилище, се предполага, че са попаднали (умишлено или случайно) онези съдове, които са станали негодни за употреба. Освен това жилищата отстоят на сравнително голямо разстояние едно от друго и при условие, че са обитавани едновременно (а сигурни индикации за обратното нямаме), това предполага наличие на „собствено“ пространство. Дали са имали своеобразни дворове, оградени с органични материали (напр. плетове или нещо подобно), ние не знаем. Така или иначе археологическите материали от една зона с площ от около стотина квадратни метра около съответното жилище е допустимо да се използват предимно от неговите обитатели. Не бива да изключваме и гостите, но те могат да се категоризират като вторичен фактор. Необходимо е да се акцентира и на следната особеност: керамиката от жилищата и тази от техния район следва да има различна хронологическа стойност, която макар и да не е значителна (в рамките на едно-две поколения), все пак съществува. Материалите в рамките на дадено жилище индикират за последната част и финала на неговото обитаване, докато тези от неговия район следва да имат по-широки граници. Това, което прави допускането приемливо, е фактът, че в района на жилището е била регулярно изхвърляна счупената посуда след началото на неговото обитаване до неговия финал, т.е. тази група отговаря на период от 50 – 60 години най-малко. Материалите от самото жилище се разполагат в по-тесен хронологически отрязък – от неговото последно почистване (или ремонт) до окончателното му изоставяне. Тази уговорка се отнася за колекциите от жилища 1 – 3 и техния район, но не и за тази от навеса и пространството около него. При навеса можем да допуснем друга вероятност: той явно е стопански и би могъл да се използва от обитателите на повече от едно жилище, но сезонно – от пролетта до есента, при подходящо време. Същото се отнася до свободно стоящите

[116] Съдът, илюстриран на Т. XXXVI.1, има формата на амфора, но размерите му позволяват да се определи функционално като хранилище/питос.

(също сезонни?) огнища, които най-вероятно са служили за приготвяне на храна на открито.

• **Керамика от района на жилище 1 (Т. XI – XIV)**

Прилежащата на жилище 1 зона се разполага в кв. Г–З$_{28–31}$ и има площ прибл. 350 кв. м (обр. 3). Културният пласт е незасегнат от по-късна интервенция и има онази средна дебелина, която е присъща на целия обект – докъм 0,75 – 0,90 м. По време на разкопките са събрани над 350 фрагмента, от които сигнификативните са около 120, а илюстрираните – 44 (Т. XI – XIV). Информацията е събрана от района на жилище 1. Керамиката е следната: паници – 7 бр.; гърнета – 7 бр.; кани – 8; чаши – 11; амфори – 2 бр.; кантароси – 9. Като цяло те са напълно сравними с тези от жилището. Паниците са представени с типа „Асеновец“, съпътствани от паници с чучур, което дефинира синхронност в тяхното производство и употреба. Не е малък процентът и на украсата фурхенщих върху кантароси.

• **Керамика от района на жилище 2 (Т. XXI – XXV)**

В културния пласт и ямите около жилище 2 на площ от около 300 кв. м са събрани над 250 фрагмента. Те произхождат главно от зоната южно и западно от жилището, тъй като на север пластът е силно засегнат от средновековни вкопавания. Сигнификативните фрагменти са над 100, а илюстрираните – 66 бр.

В керамиката (Т. XXI – XXV) са идентифицирани следните форми: гърнета – 15 бр.; преносими хранилища – 2 бр.; паници – 2 бр. (едната е идентифицирана по дръжка „Асеновец“, Т. XXIV. 17; друг фрагмент принадлежи на сравнително дълбока паница с чучур – Т. XXIV. 13); купи – 1 бр.; кантароси – 5 бр.; кани – 12 бр.; чаши – 6 бр.; амфори – 5 бр. Заслужава внимание една чаша с косо устие (Т. XXIII. 12) – тип, който не е масов за обекта. Въпреки че излиза от обхвата на посудата, може да се спомене и единственият фрагмент от дръжка на лъжица или малък черпак (Т. XXIV. 16). Необходимо е да се подчертае съвместното съществуване на паниците „Асеновец“ и тези с чучур, което потвърждава направените вече наблюдения.

• **Керамика от района на жилище 3 (Т. XXVII – XLV)**

Общият брой на фрагментите извън керамичната концентрация в кв. Е-Ж$_{31}$ е над 600; от тях сигнификативни са 175, а илюстрираните – 120. Като форми те се разпределят в групите на: паници – 18; купи – 4; кани – 17; чаши – 8; гърнета – 29; амфори – 12; кантароси – 12. Сред много слабо застъпените съдове са един кратер (Т. XXXVIII. 8), едно гърне с „вътрешни уши“ (Т. XLV. 1) и единственият за обекта съд с хоризонтална дръжка върху устието (Т. XLV. 2). Можем да добавим един кернос (общо за обекта те са два) и три пюраноса (Т. XLV. 3; XLV. 4 – 6). Рядко срещана форма е паницата със силно завито устие и двойна езичеста дръжка (Т. XXXVIII. 3). Заслужават внимание паниците „Асеновец“ (най-малко 6 бр.) и по-специално една, украсена в техника фурхенщих (Т. XXXVIII. 2), както и паници с чучур. Една от тях е украсена с ъгловат меандър, изпълнен в техника фин фурхенщих (Т. XXXVIII. 5).

Керамичната концентрация в кв. Е-Ж$_{31}$ е незасегната от по-късна интервенция и нейните материали представляват един комплекс, макар и отворен. Тя заема пространството югоизточно от жилище 3 и свързаното с него огнище на открито. Там, върху площ от около тридесетина квадратни метра, са събрани най-малко 200 фрагмента, от които над 120 сигнификативни. Илюстрираните са 47 на брой (Т. XLVA1 – 3). Прави впечатление отличната запазеност на повърхността и преобладаването на тези, които имат големи и средни размери. Керамиката, примесена с кости от животни и много малко находки, е събрана от пласт с дебелина до около 0,40 м, покриващ стерилната основа. Ако се опитаме да интерпретираме тази концентрация, трябва да отчетем факта, че тя заема твърде голяма площ в сравнение с т. нар. керамични струпвания в жилищата. Тя, концентрацията, не може да се асоциира и с депо за изхвърляне на разтрошени съдове, каквото е частично проучено в къснобронзовото се-

лище до с. Вратица в Югоизточна България (Лещаков, Христова, Михайлов 2010, 33). Ето защо ми се струва допустимо да се помисли върху вероятността да са разчистени останките от ежедневната дейност на древните, обитавали жилище 3. Възможно е именно те да са използвали откритото огнище през времето, което е било подходящо за занимания на открито. А защо да не са правили и по-големи събирания?

В концентрацията, локализирана в кв. Е-$Ж_{31}$, са регистрирани конични паници, паници със силно завито устие (Т. XLVA1. 1, 3); паници „Асеновец“, идентифицирани по типичните си дръжки (Т. XLVA3. 7 – 8); купи с по-сложен профил (Т. XLVA1. 2); голямо количество фрагменти от гърнета, сред които едно с вертикални дръжки (Т. XLVA1. 4 – 9, 11) и едно с езичести (Т. XLVA3. 6); кани (Т. XLVA2. 8 – 9, 17; XLVA3. 3, 5); множество чаши (Т. XLVA2. 10, 12 – 15); кантароси (Т. XLVA2. 1 – 5); амфори (Т. XLVA2. 6 – 7, 16, 18; XLVA3. 1 – 2, 4), както и големи дълбоки съдове (вероятно спадащи към кантаросите – Т. XLVA1. 10). Дъната са обикновено плоски, с леко загатната пета или без (Т. XLVA3. 11 – 14, 16 – 18), а диаметърът им е между 9 и 15 см. Малките дъна като тези върху високо столче или с конкавна основа (единствени случаи като тези от Т. XLVA3. 9 – 10) вероятно са принадлежали на чаши. По-горе бе споменат и фрагментът с украса фурхенщих – отлично изработен от фина глина, ангобиран и с почти черен цвят на повърхността (Т. XLVA3. 15), който е принадлежал на елегантен трапезен съд. Той дава добра връзка с трапезната керамика от жилището (срв. с Т. XXXVIII. 5).

• Навесът и неговият район (Т. XLVI – XLVIII)

Останките от опожарена лека постройка са разкрити в северната половина на кв. $Н_{30}$ и южната част на кв. $М_{30}$ (обр. 3). Тук са регистрирани *in situ* основа на огнище, късове отухлена глина, множество керамични фрагменти и животински кости. За съжаление структурата е твърде зле запазена, за да се определят формата и размерите ѝ. В района около нея се наблюдава по-висока концентрация на керамични фрагменти, но рязка граница между района и неговата периферия не може да се постави. Ръководителите на разкопките са я определили като „навес“ (вж. статията на Л. Лещаков в този том).

Сред керамиката от навеса и неговия район (Т. XLVI – XLVIII) няма цели или реставрирани съдове. Колекцията наброява общо над 150 фрагмента, сигнификативните са около половината, а от тях са илюстрирани най-важните – 40 бр. Прави впечатление наличието на доста фрагменти с големи размери. В морфологично отношение могат да се дефинират следните групи: паници – 9 бр. (вкл. една определена по дръжка „Асеновец“); купи – 3 бр.; гърнета – 4 бр.; кани – 6 бр.; чаши – 4 бр.; амфори – 3 бр.; кантароси – 9 бр.; хранилища – 2 бр. Водещото място е за паниците, добра застъпеност имат кантаросите, следвани от гърнетата, които от своя страна количествено са колкото чашите и каните. Като заслужаващи внимание могат да се посочат гърнето със заоблено дъно и улей около него, фрагментът от горната част на гърне с „вътрешни уши“ (средно груба изработка, ангоба и грижливо третиране на повърхността – Т. XLVI. 5); четирите паници „Асеновец“ (Т. XLVII. 1, 3, 6, 9) и кълбовидният съд със сложен профил на гърлото и изнесен навън ръб на устието (Т. XLVII. 15).

• Огнища в кв. $Л_{31}$ и $Н_{30}$

Те не могат да се свържат с определени постройки и се приемат за „свободно стоящи“. Явно са били под открито небе – липсват следи от колове, придържащи някакво покритие, а това предизвиква мисълта, че са използвани сезонно и не твърде продължително време. Имат овална, почти кръгла форма и диам. около 1 м. Липсва подложка на горивната плоча. Начинът на изграждане е идентичен с този на огнището от жилище 1. Керамиката, събрана около огнищата, е отнесена в процеса на разкопките към тази от пласта, тъй като е нямало реални индикации за нейното обособяване. Тя така е и публикувана тук.

• Културен пласт (Т. XLIX – LVIII)

В резултат на обитаването в проучената част от селището е натрупан културен пласт, който поради денивелацията на терена има различна дебелина – от 0,30 до 0,92 м (Лещаков, Бабаджанов 2019, 116, обр. 2). Констатирано е, че той покрива стерилната материкова основа, изградена от седименти със светлокафяв цвят, прошарен от прослойки жълтеникава глина (Лещаков 2016, 32). При разкопките е установено, че пластът има две стратиграфски нива. Най-сигурните доводи произхождат от района на жилище 2 – там са разграничени две нива, от които първото маркира жилището и неговата среда. Пластът над него покрива руините на същото жилище. Наблюденията се подкрепят и от стратиграфската позиция на яма 2, вкопана в къснобронзовата структура от кв. М-$N_{29–31}$ след нейното запълване. Две фази са установени и при проучването на рова, разположен северно от проучената през 2015 г. зона[117]. Липсват данни за доловимо прекъсване на живота, а това ясно проличава и в характеристиката на керамичния материал. Ето защо може да се счита, че пластът отразява едно по-дълго обитаване, което е било плавно и лишено от значителни сътресения.

Като цяло пластът е сравнително добре запазен – прорязан е от пет средновековни землянки и седем средновековни ями. На пръв поглед този факт говори за обратното, но нарушенията са върху площ от 6 дка. Къснобронзовите археологически структури, от своя страна, се разполагат на 1550 кв. м, а материалите с по-ниска концентрация са разпръснати на около 4400 кв. м. Следователно пораженията не са големи на фона на цялото пространство, наситено с къснобронзови материали. Съвременните нарушения включват един напоителен канал северно от проучената през 2015 г. зона, регистриран чрез геомагнитни проспекции през 2018 г. (Лещаков, Бабаджанов 2019, 116). Евентуалните вреди, причинени при неговото прокопаване, нямат пряко отношение към състоянието на керамичния материал.

Концентрацията на керамиката в културния пласт не е равномерна. Тя е най-голяма в пространството между жилища 1 и 3 (кв. Е-Ж-З-$И_{32-35}$) и между жилище 3 и навеса (кв. З-И-$К_{28–32}$), изключвайки околожилищните пространства. Общо намаляване може да се отбележи на юг, но най-големи са промените в западна посока. След рязко падане на концентрацията към малката река следва забележимо повишаване след нейния западен бряг. Там обаче пластът е много засегнат от средновековните вкопавания и данните нямат сигурен контекст, т.е. наблюденията са твърде общи.

В културния пласт са намерени общо 870 керамични фрагмента, от тях сигнификативни са над 400, а графично представени са 148 бр. От идентифицираните са илюстрирани следните форми: паници – 51 (от тях три фрагмента от дъна), купи – 3 бр.; гърнета – 36 (от тях три дъна)[118], кани – 22 (от тях четири са определени по дъна); чаши – 22 бр. (от тях четири дъна); амфори[119] – 3 бр.; кантароси – 15 бр. (от тях седем дъна); хранилища – 7 (от тях три дъна). Към слабо представените съдове спадат един фрагмент от цедка (Т. LVIII. 20) и друг от дебелостенен съд с голям обем, украсен с едър фурхенщих (Т. LVII. 16).

В сравнение с керамиката от жилищата и района на навеса прави впечатление, че рязко преобладават фрагментите с малки размери. Като следствие затрудненията в идентификацията на формите нарастват. Не такова е положението с онези, които

[117] За локализацията на рова и на вкопаната структура спрямо работната мрежа от 2015 г. вж. статията на Л. Лещаков в този том и по-специално обр. 4.

[118] Броят на гърнетата е много по-голям от съобщения (поне със 70 фрагмента повече), но тъй като са идентифицирани по части от устието със сравнително малки размери и възстановяването на диаметъра на устието е несигурно, те не са включени в графичните табла.

[119] При амфорите не е калкулиран броят на дръжките, които са били поставяни върху тези съдове. Това е така заради наличието на фрагменти с малки размери, чиято дъга на извиване не може да се прецизира.

притежават рязко открояващи се елементи – напр. паниците с дръжки „Асеновец“ или с чучури, както и някои кантароси с типичната за тях украса. Тези симптоматични елементи са представени и в жилищата с прилежащото им пространство, което е един от решителните доводи за обявяване на хронологическа хомогенност на целия керамичен репертоар.

• Западен сектор (Т. LIX – LX)

В района на разкопките попада и слабо наклоненият терен западно от потока, вливащ се от север в р. Пакоша. Не са правени специални геоморфоложки изследвания, които да потвърдят съществуването му през древността, но за липсата на значими премествания свидетелстват наблюденията по време на разкопките. Зоната е силно пострадала през Средновековието, а също така и при строежа на автомагистралата. В нея са регистрирани силно нарушен културен пласт и няколко ями от бронзовата епоха. Повечето от тях са запазени само като дъна, съответно и материалите им са незначителни. Все пак трябва да се посочат онези фрагменти в тях, които ги синхронизират с коментираните дотук структури. Представени са гърнета (Т. LIX. 1 – 5; LX. 9, 13 – 14), паници (Т. LX. 1 – 2, 4), кантароси (Т. LX. 3, 8), амфори (Т. LIX. 6; LX. 10 – 11), кани (Т. LIX. 10; LX. 16) и чаши (Т. LIX. 12). Заслужават внимание паниците „Асеновец“ (Т. LX. 1) и украсата фурхенщих с бяла инкрустация (Т. LX. 8), които обосновават нейната добра съпоставимост с тази от жилищата и пространството около тях.

VI. Обща характеристика и датировка на керамиката от Белокопитово, Градище, Панайот Волово и от Плиска

• Характеристика

Надяваме се, че от текста дотук става ясно, че емпиричните данни от Белокопитово са достатъчно надеждни, тъй като произхождат от анализа на съдове и фрагменти със сигурен стратиграфски контекст или са от комплекси. Тези, които носят по-несигурна информация, са използвани само за подкрепа (или поставяне под съмнение) на една или друга констатация. Като количество и качество керамичният материал също внушава доверие. Мисля, че информацията относно технологията, морфологията и украсата са напълно достатъчни, за да се характеризира в детайли един керамичен комплекс. Не точно така стоят въпросите относно функционалната характеристика на керамиката. Тук работните хипотези са спекулативни; те не дават достатъчно категорични отговори и добра защита на идеите.

Керамиката от Градище е обработена по аналогична схема и също не предизвиква съмнения относно своята достоверност. Това може лесно да се установи от текста на К. Костова, публикуван в този том. Обработката на материалите от Плиска, която се съдържа на същото място, се гради на много близка методика. Различно е положението на данните от Панайот Волово, които са достатъчно обилни, но не са съобщени и илюстрирани с необходимите подробности (Dzhurkowska 2023). Това изисква по-голямо внимание при сравнителния анализ, тъй като възможните изводи не могат да се обосноват в онази степен, която е присъща за Белокопитово и Градище. По отношение на количеството информация на последно място трябва да се постави Плиска, тъй като подлежащите на изследване фрагменти и цели съдове имат ограничен брой. Накрая трябва да се спомене и селището при Макариополско[120], което е в началната фаза на проучване. Данните от там могат да се използват само за разширяване на ареала на общите елементи в керамичното производство през втората половина на II хил. пр. Хр.

[120] Вж. бел. № 3.

Сравненията на керамиката от Белокопитово с комплексите на Градище и Панайот Волово (допълнени от Плиска и Макариополско) следват схемата, приложена при характеризиране на данните от първия обект. Като общи елементи в репертоара на изброените селища могат се отличат следните:

1. Технология. Масовата керамика е произведена на ръка, няма категорични данни за използване на бързо грънчарско колело. Импортният характер на цялата кана от Белокопитово не е доказан чрез лабораторни анализи, следователно не може да се счита за неподлежащ на съмнение. Крайните резултати на обичайното керамично производство имат напълно съпоставими основни белези като характер на тестото, обработка на повърхността, ангобиране, лом и оцветяване. С висока степен на увереност може да се допусне и използване на локални суровинни източници. Така се стига до убеждението, че налице е хомогенност в технологичните групи в цялостния процес, известен като *Chaîne opératoire*. Следователно всички основни етапи на керамичното производство в сравняваните обекти са аналогични, но тази констатация едва ли е изненадваща предвид ограничения район, в който те са разположени.

2. Морфология. Основните керамични категории също са еднакви: паници, гърнета и т.н., и т.н. Разликите са на ниво форми и типове, но те не са достатъчно красноречиви, за да предизвикат съмнение относно очертаващата се формативна кохерентност. Наблюдава се и общност при оформянето на техните елементи – ръб на устието, дръжки и дъна. Тук също има различия, които ще се опитам да аргументирам по-долу като хронологически, а не локални.

3. Украса. Във всички обекти декорираните съдове са в минимално количество, но като водеща се очертава пластичната техника. В нейните подвидове се наблюдават разлики, за които не може да се твърди, че не са хронологически, подобно на морфологичните. Със същата аргументация. Понякога еднакви или много подобни декоративни елементи имат различна застъпеност (честота на използването), но едва ли могат да се направят някакви статистически заключения. Общност се наблюдава при мотивите, които са геометрични и доста еднообразни, а композициите едва ли се отличават със сложност, доколкото могат да се реконструират.

4. Предназначение. Както е добре обосновано, функцията на керамичните съдове ни насочва към изводи относно начина на живот на техните ползватели. В тази посока особено значимо е наличието на всички основни групи, свързани с трапезата, кухнята и съхранението на жизнено важни продукти и тяхното транспортиране. Симптоматичен детайл е общото наличие на такива специфични групи като пюраносите, „съдовете с вътрешни уши“ и цедките и в Белокопитово, и в Панайот Волово, и в Градище. Разликите в количествената застъпеност на отделните категории съдове едва ли се дължат на разлики в поминъка на обитателите на сравняваните селища; те могат да се дължат на различната проученост на сравняваните обекти, но могат да бъдат и хронологически.

Характеристиката на керамиката се допълва и от някои негативни констатации, които са общи за сравняваните комплекси. На първо място може да се посочи липсата на похлупаци. Освен това много слабо са представени миниатюрните съдове и контейнерите. При украсата силно впечатление прави липсата на канелюри, което според доминиращите в литературата мнения е водещ хронологически показател.

Като следствие на сравнителния анализ се очертават и доста разлики, които могат да допълнят общата характеристика на анализираната информация:

1. Само в Белокопитово е засвидетелстван висок процент на паниците и купите, конкуриращ този на гърнетата.

2. Някои симптоматични керамични елементи, използвани като датиращи репери, не са установени повсеместно. Паниците „Асеновец“ с техните характерни дръжки са регистрирани в сигурен контекст само в Белокопитово; същото е валидно за пани-

ците и купите с чучур. Симптоматичната украса фурхенщих, добре представена върху кантароси (епизодично и върху други съдове), е известна само от Белокопитово и Панайот Волово. Тези три особености на керамичния репертоар са регистрирани многократно в комбинация, което прави проявлението им не епизодично, а системно.

3. Ако трябва да бъдем по-конкретни, за Белокопитово можем дадем не малко сигурни примери, които демонстрират устойчиви комбинации на морфологични с декоративни „морфеми“. Паниците „Асеновец“ се срещат в комбинация с паници с чучур, намерени в района на жилище 1. Две паници от първата разновидност са придружени от две с чучур (Т. XII. 4, 6 и 7 – 8). Същата комбинация е регистрирана от района на жилище 2 (Т. XXIV. 13 и Т. XXIV. 17), както и в жилище 3 (срвн. Т. XXVI. 6 и Т. XXVI. 8, а също така Т. XXXVIII.1 – 2 с Т. XXXVIII. 4 – 7). Комбинация на фурхенщих с дръжка „Асеновец“ виждаме на Т. XXXVIII. 2. Съвместното съществуване на украсата фурхенщих и чучури върху паници/купи е установено в керамиката от район на жилище 3 (Т. XXXVIII. 5). В същия район е засвидетелствана комбинацията украса фурхенщих/паници „Асеновец“ (Т. XXXVIII. 2).

4. Трябва да се подчертае, че освен красноречивите примери в т. 2 съществуват и други разлики в репертоара. Редица негови елементи показват различна застъпеност по обекти. Интересни са наблюденията относно по-широкото приложение на пластичната украса в Белокопитово върху паниците със завит ръб на устието, както и върху най-високата част на вертикалните дръжки на кани и чаши. За Градище е характерно масово използване на гладките релефни ленти върху гърнета, което не е отбелязано в Белокопитово и в Плиска. За сметка на това както в Белокопитово, така и в Панайот Волово доминират тези, които са прекъснати с ямички и по-рядко – с резки. В Белокопитово обаче не са популярни луновидно извитите пластични ленти, гладки или с резки, така добре представени в Градище и в Панайот Волово, както и в Плиска. Там те са съпроводени от гладки релефни ленти и вертикално издължени пластични израстъци или псевдо-букели, така че формират една от водещите черти на декорацията. Разлики се установяват и в прилагането на пластичните пъпки, и при оформянето на пластичните израстъци.

Според мен изброените по-горе факти подкрепят тезата за наличие на единна керамична традиция в няколко селища, разположени в един обособен микрорайон. Тя обаче претърпява неизбежни хронологически промени. Приликите могат да се обяснят с общата традиция, а разликите – с наличието на две последователни керамични фази. Базата данни, с която разполагаме, позволява интерпретация в тази посока и формулиране на тезата за тяхното наличие. Ще изпреваря хода на изложението, като ги нарека „ранна“ и „по-късна“, като позицията на всяка една от тях може да бъде обоснована от радиокарбонни дати, които ще дискутираме по-долу.

По-ранната керамична фаза е представена в Белокопитово и вероятно в Панайот Волово, а по-късната – отново в Панайот Волово и в Градище. Към първата фаза можем да отнесем и част от керамиката от Плиска, но някои елементи могат да се поставят и във втората фаза. Вариантите за Плиска са най-малко два. Според първия обитаването там е продължило по-дълго в сравнение с Белокопитово. Публикуваната керамика с елементи на двете фази е смесена, тъй като не произхожда от затворени комплекси. Според втората вероятност ставаме свидетели на една фаза, в която има ретардиращи елементи, проявяващи се в новото производство. Или обратното – регистрирали сме ранната поява на елементи, които получават популярност в другите обекти през една по-късна фаза. Така или иначе публикуваната информация не дава възможност за конструиране на нещо повече от спекулативни тези.

Къснобронзовата керамика от Макариополско е твърде малко, за да позволи по-прецизна синхронизация.

Да обобщим: на базата на достъпната информация може да се твърди, че през

втората керамична фаза вече не се произвеждат някои симптоматични за първата фаза елементи като паниците „Асеновец“ или паниците с чучур. Не се прилага и така характерната украса фурхенщих. Изчезват пластичните пъпки върху телата и/или вертикалните дръжки на кантароси, кани и чаши. По принцип паниците и купите значително намаляват своя брой, същото се отнася и за пластичните ленти с ямички. Но въпреки промените силната традиция се разпознава в общото запазване на номенклатурата на водещите керамични форми и на пластичната украса като основен декоративен елемент. Картината се допълва от ясно изразена технологична и функционална приемственост.

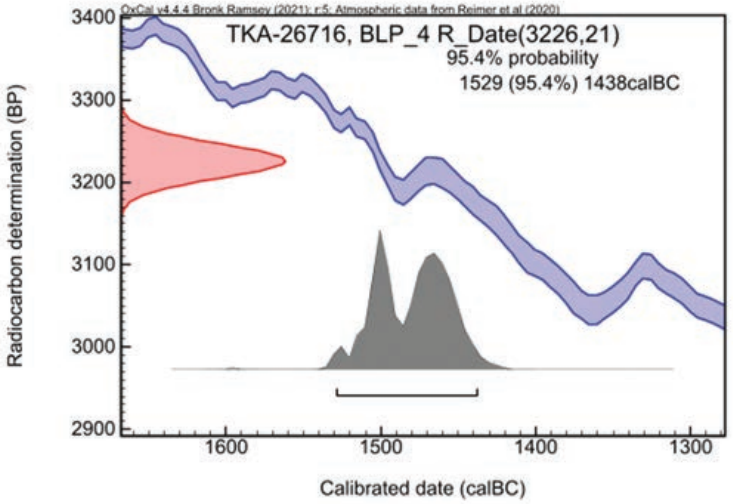
• Абсолютна датировка

В самото начало трябва да посоча, че радиокарбонните дати, извлечени от комплекси в селищните могили и в откритите селища през бронзовата епоха имат различно значение при установяване на хронологията на обектите, от които произхождат. В случая ни интересуват разграничаването на фазите на керамичното производство в откритите селища. Върху тази тема има вече известни разсъждания (Leshtakov, Tsirzoni 2016), които според мен са все още валидни, а това ми дава право да повторя част от тях в резюме. При липса на данни за обект с достатъчно дълга стартиграфска последователност в един изследван район, който и да е той, традицията повелява да се изградят типологически редове на керамиката, които да се групират във фази спрямо своите радиокарбонни дати. Колкото по-богат е археологическият материал, толкова по-обосновани са съответните фази. Алтернативният път на изследване е да се започне от сигурните радиокарбонни дати, които да се корелират с конкретната керамика от всеки обект и неговите комплекси. И така да се постъпи с няколко обекта в даден район. След прилагането на сравнителен анализ тези обекти могат да се подредят в редове. Едва след това можем да се обърнем към керамиката и да я подредим във фази. Следва обединяването на обектите със сходна характеристика (при наличие на допустим толеранс, зависим от всеки конкретен случай), така че да се формират и хронологическите хоризонти. Тази практика не е нова за археологическата методика, но доколкото ми е известно, не е твърде популярна в България.

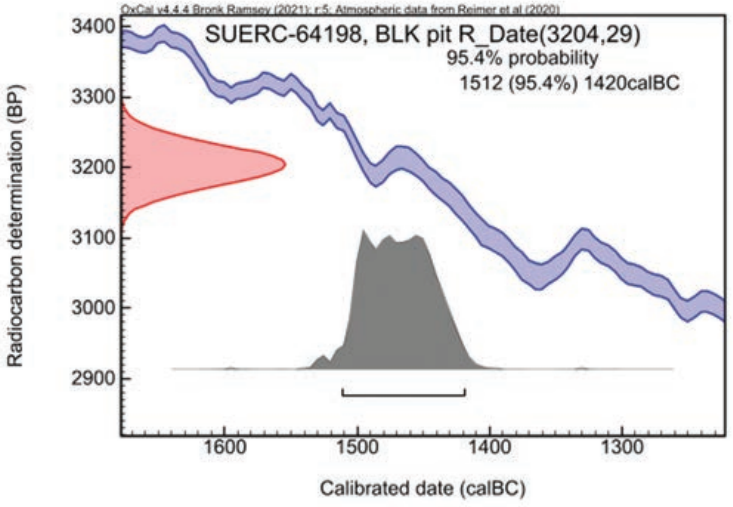
1. Белокопитово

От Белокопитово произхождат три радиокарбонни дати – две от пласта в кв. $И_{40}$ и $Д/Е_{33}$, както и една от яма № 8 в западната част на обекта (вж. статията на Л. Лещаков в този том). С най-сигурен контекст е тази от яма № 8, но самото вкопаване трудно може да се прецизира спрямо една от двете фази на обитаване, установени на изток. Все пак нейната стойност 1512 cal. BC със степен на вероятност 95,4% (обр. 13. 2) ни насочва към първата фаза, установена чрез датата 1529 cal. BC с 95,4% степен на вероятност, извлечена от проба кв. $И_{40}$ (обр. 13. 1). За последната може да се допълни, че тя датира ненакърнения пласт около жилище № 2. От полевата документация личи, че почти целият квадрат е зает от вкопаването под жилището, т.е. степента на достоверност на датата е достатъчно висока. Изглежда, че към края на първия етап на живота в къснобронзовото селище се отнася третата дата – 1499 cal. BC (със степен на вероятност 95,4%). Пробата произхожда от незасегнат културен пласт в кв. Д/Е33 (обр. 13. 3).

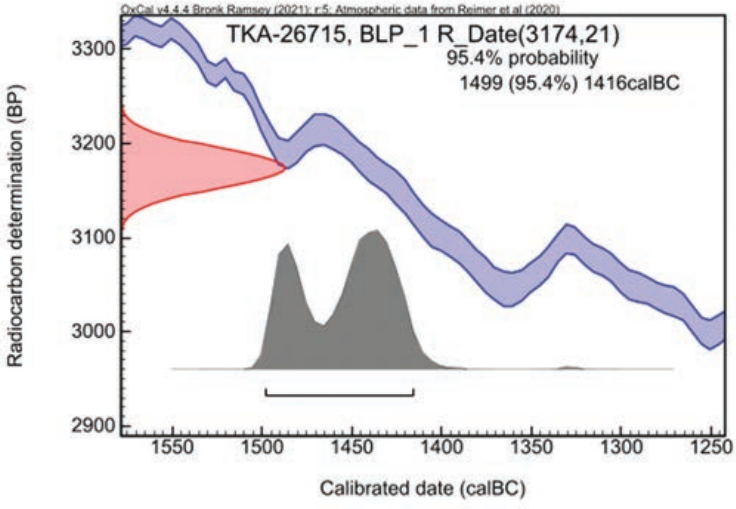
Трите дати очертават времето от последната третина на XVI в. пр. Хр. до началото на XV в. пр. Хр. (обр. 14), през което тази част на селището е била застроена и обитавана интензивно. Втората фаза на обитаване, индикирана от особеностите на стратиграфията, както на пласта, преустройството на рова, така и от ремонта на жилище № 1, остава без абсолютни дати. Напълно спекулативно можем да предположим, че тя едва ли е била сравнима с първата и едва ли е била по-продължителна от 30 – 40 години, т.е. би следвало да завърши някъде в средата на XV в. пр. Хр. Но, изрично трябва да се подчертае, че тези разсъждения се отнасят само за малка част от къс-

1

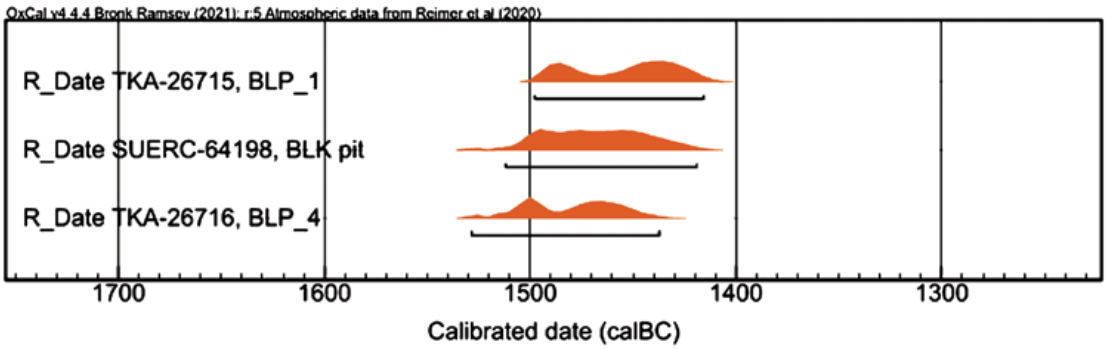
2

3

Обр. 13. Калибрирани радиокарбонни дати от Белокопитово: 1. Проба от яма 8, сектор Запад; 2. Проба от кв. И$_{40}$, културен пласт; 3. Проба от кв. Д/Е$_{33}$, културен пласт

Fig 13. Calibrated 14C dates from Belokopitovo: 1. Sample from pit 8, sector West; 2. Sample from sq. И$_{40}$, cultural layer; 3. Sample from sq. Д/Е$_{33}$, cultural layer

Обр. 14. Диаграма на калибрираните радиокарбонни дати от Белокопитово
Fig. 14. Modelled diagram of calibrated radiocarbon dates from Belokopitovo

нобронзовото селище, попадащо в района на спасителните проучвания. Напълно е възможно животът да е започнал преди и да е продължил не задълго след очертаните хронологически рамки. Вероятността да е имало и по-ранна фаза през XVI в. пр. Хр., е налице, но това предположение се базира на доводи от областта на релативната хронология. Ако се придържаме към традиционната датировка на КБЕ, то трябва да приемем, че основаването на селището Белокопитово се е случило след нейното начало.

2. Градище

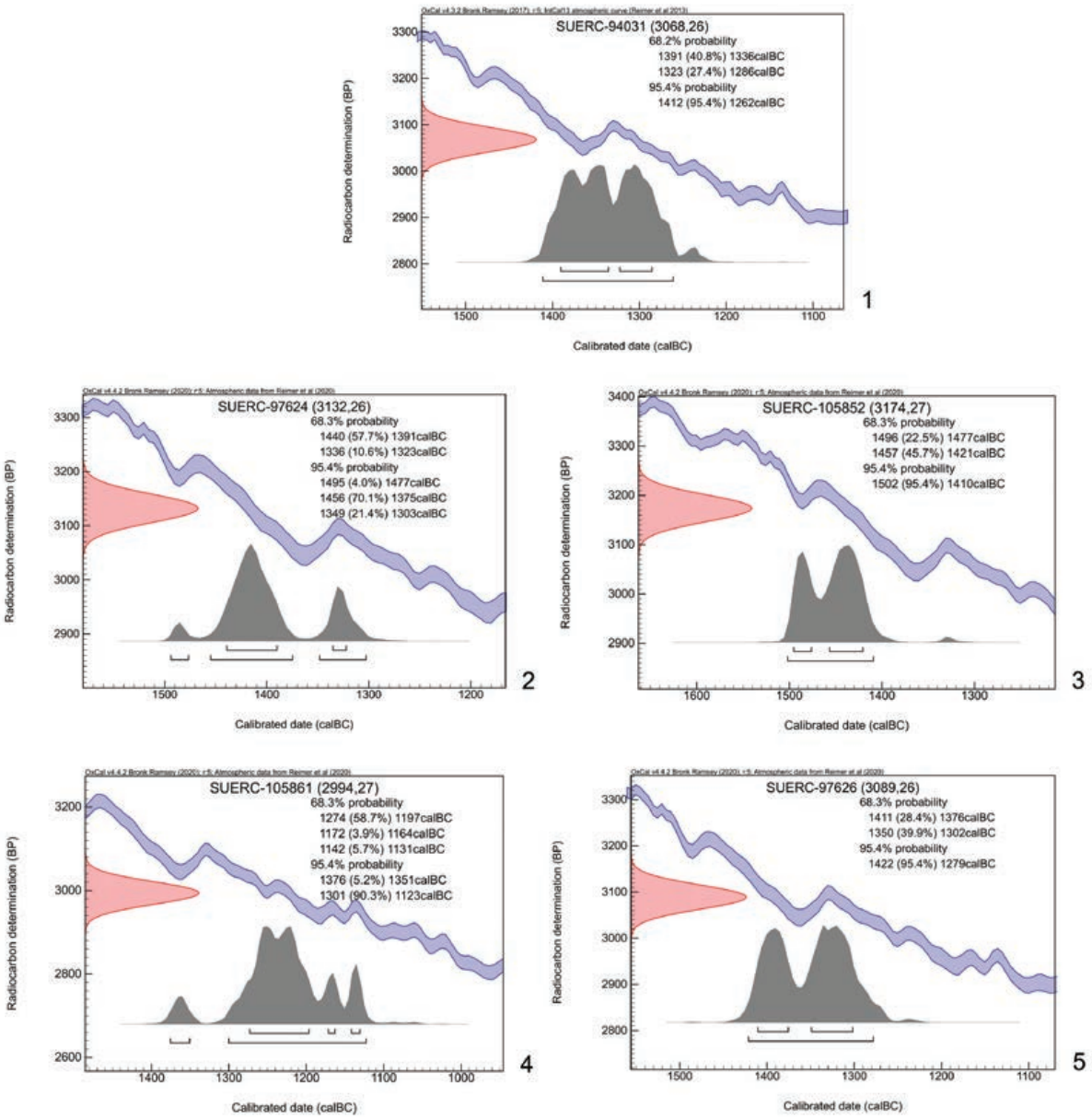
Основните данни са публикувани в този том от К. Костова, затова тук ще си позволя само да ги обобщя. Градище предоставя дати от двете части на обекта, обозначени като обекти 88 и 88/1. Разполагаме с общо пет дати – една от източната част на обекта и четири от западната (обр. 15). Датата от обект 88, яма № 3 в къснобронзовото жилище е 1412 – 1262 BC (обр. 15. 1)[121]. Останалите четири са от западната част на селището (обект 88/1) и те са следните: тази от яма № 3 е 1344 – 1303 BC (обр. 15. 2), от яма 37 е 1502 – 1410 BC (обр. 15. 3), от структура 110 е 1301 – 1123 BC (обр. 15. 4), а от вторично вкопана яма в рова в кв. C_{40} 1422 – 1279 BC (обр. 15. 5). Като цяло те предполагат обитаване в проучената южна част на селището от последната четвърт на XV в. пр. Хр. през първата половина на XIV в. пр. Хр. докъм първата половина на XIII в. пр. Хр. (обр. 16). Очевидно е, че радиокарбонните дати от Градище като цяло следват тези от Белокопитово. Отклонение прави единствено третата в нашия списък дата, получена от проба в яма 37. Ако се доверим на нейната стойност, можем да допуснем частично припокриване на обитаването на двете селища, попадащо в първата половина на XV в. пр. Хр. Това предположение обаче се нуждае от допълнителна аргументировка.

3. Панайот Волово

АМС анализите на проби от Панайот Волово са правени на две порции. Първата партида включва 11 проби, от които една дата попада в Късната античност. За другите е посочено в литературата, че се групират най-общо в XIII – XII в. пр. Хр. (Dzhurkowska 2023). Обаче десетте дати нито са публикувани в детайли, нито са дадени някакви данни за техния контекст. От една бележка става ясно (Dzhurkowska 2023, 197, no. 5), че анализите са правени във Франция[122].

[121] Тази дата може и да се коригира с няколко десетилетия, тъй като пробата е взета от дървесина на дъб, чийто ствол е използван като строителен материал.

[122] Анализите са направени в *Centre de Datation par le RadioCarbone* (CDRC), свързана с *Université Claude Bernard Lyon 1* и са в рамките на проект, ръководен от З. Цирцони. Тя бе така любезна да сподели с мен конкретна информация, която по разбираеми причини не мога да съобщя в детайли. От изпратените за анализ 11 проби имаме резултати за осем. Краткият и напълно общ коментар е направен с разрешението на А. Гоцев (НАИМ – БАН), ръководител на разкопките на обекта Панайот Волово. Визуализирането на калибрираните радиокарбонни дати и моделирането им в единна схема са дело на В. Петрова (НАИМ – БАН), за което изказвам своята благодарност.

Обр. 15. Калибрирани радиокарбонни дати от Градище: 1. Жилище, обект 88; 2. Яма 3, обект 88/1; 3. Яма 37, обект 88/1; 4. Структура 110, обект 88/1; 5. Яма, кв. C_{40}, обект 88/1

Fig. 15. Calibrated radiocarbon dates from Gradishte: 1. House, site 88; 2. Pit 3, site 88/1; 3. Pit 37, site 88/1; 4. Structure 110, site 88/1; 5. Pit, sq. C_{40}, site 88/1

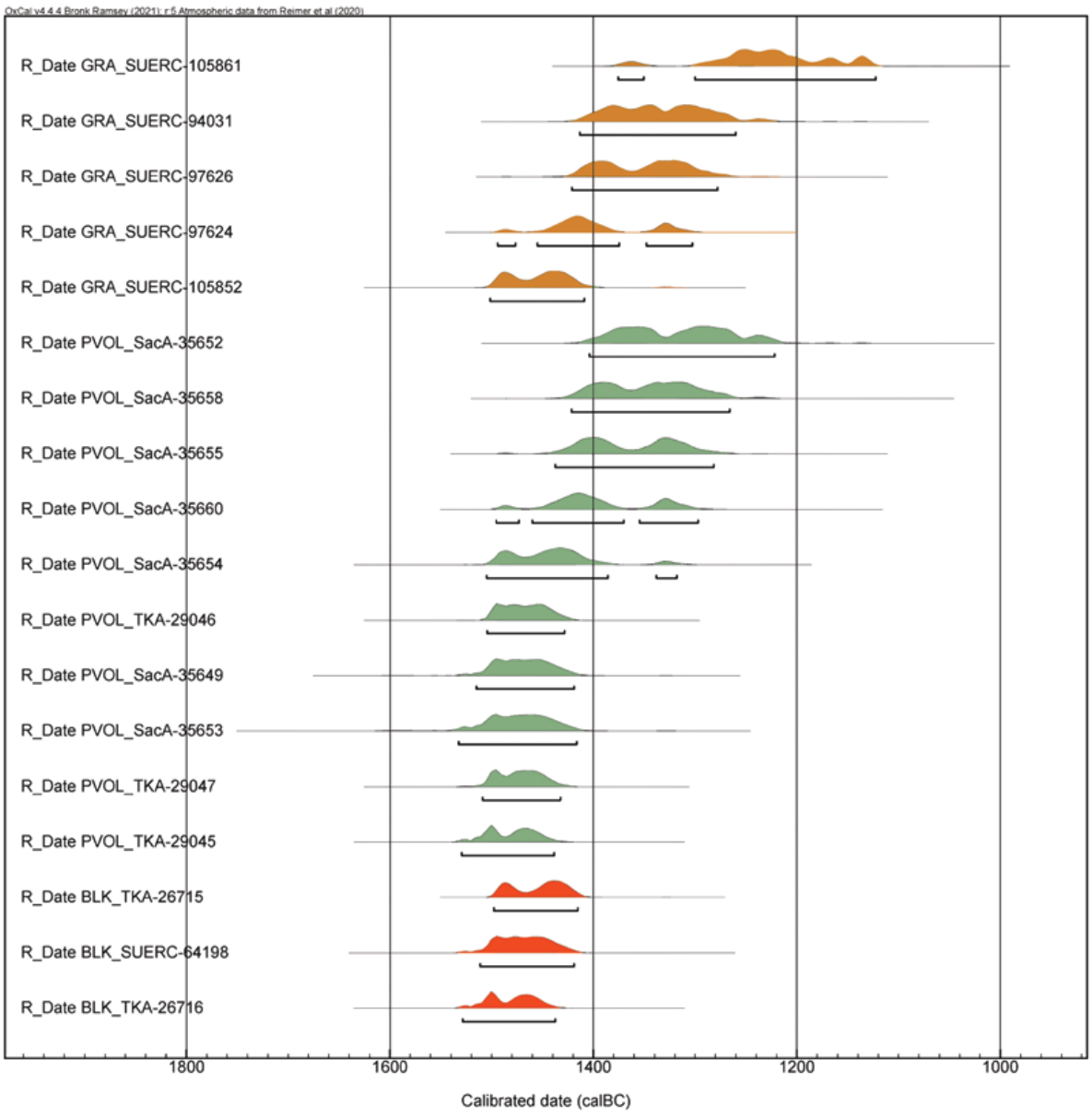
Съвсем наскоро бяха получени и три нови радиокарбонни дати от Панайот Волово[123]. Тук можем да съобщим само, че те имат толеранс от последната третина на XVI до първата четвърт на XV в. пр. Хр., т.е. покриват XV в. пр. Хр. Тъй като и трите дати имат компактно разположени стойности, едва ли сме свидетели на лабораторна грешка. Следователно, ако ги комбинираме с оскъдната информация от първата партида, можем да предположим, че селището при с. Панайот Волово има поне две фази на обитаване. По-ранната би била синхронна на тази от Белокопитово, а по-късната – на тази от Градище (обр. 16).

[123] Изказвам благодарност на Л. Лещаков, предоставил общата информация за резултатите от радиокарбонния анализ и на М. Семото, който позволи позоваването на ръководения от него изследователски проект. Публикацията на контекста и природата на пробите, както и на самите резултати, е обект на авторското право.

Радиокарбонни дати от Плиска няма и трябва да се разчита само на сравнителния анализ на водещи морфологични и декоративни елементи. А той не дава достатъчно категорични резултати. Като цяло публикуваните данни се ситуират във втората половина на II хил. пр. Хр., както твърдят и авторите на статията в този том. Според мен няма основания това мнение да се подложи на съмнение, само да се прецизира в бъдеще.

Много малко може да се каже за най-западното селище в групата – това при с. Макариополско. Нямаме радиокарбонни дати, а керамиката на ръка от обекта може да се впише най-общо в КБЕ, но без допълнително прецизиране.

Следователно, разгледани анблок, Белокопитово, Градище и Панайот Волово са обитавани от последната третина на XVI в. докъм средата на XIII в. пр. Хр. Поне така съдим от радиокарбонните дати (обр. 16). Това е общата рамка на един период, който продължава около триста години. В такъв случай обитаването нито започва от

Обр. 16. Серия от радиокарбонни дати Градище, Белокопитово и Панайот Волово

Fig. 16. Modelled diagram of calibrated radiocarbon dates from Gradishte, Belokopitovo and Panayot Volovo

самото начало на КБЕ, нито продължава до нейния финал. Тук, разбира се, трябва задължително да се направи уговорката, че ние разполагаме само с частични данни, произхождащи от проучената площ на изброените селища. Но, така или иначе, между най-ранните дати от Белокопитово и Панайот Волово разликата е малка – не повече от едно поколение (или прибл. 30 години), което предполага почти синхронно съществуване на двете селища в периода от финала на XVI – началото на XV в. пр. Хр. Селището при Градище вероятно е възникнало по-късно.

• Относителна хронология

Тази част, която се счита за задължителна във всяка сериозна публикация, в случая е неглижирана. Съображенията ми са следните. На първо място и както бе подчертано по-горе, в този том се съдържат достатъчно обосновани паралели с керамиката от обекти, разположени както на юг, така и на север от Дунав. Освен това една задълбочена корелация изисква критичен коментар на фактите, върху които могат да се реконструират взаимоотношенията не само между двата сравнявани субекта, но и тяхната позиция спрямо останалите като представителни на дадени археологически култури. Следователно критичният анализ трябва да навлезе в дълбочина, достигайки до необходимите детайли и превръщайки ги в обосновани доводи. В по-общ план спецификата и силата на контактите трябва да се постави в микрорегионален, регионален и трансрегионален контекст със своите еко- и пространствени характеристики. Така ще се достигне спецификата на околната среда, в която функционират отделните селищни модели. Прецених, че за това е необходим специален труд, който, надявам се, ще се появи не след дълго.

* * *

Ще завършим, оставяйки заключението за бъдещите изследвания. Считам, че е рано да се пристъпи към категорични изводи относно керамичното производство в Североизточна България, Източните Балкани и дори в изследвания микрорайон северно от Шуменското плато. Липсват ни редица звена – както хронологически, така и фактологически, за да сме в състояние да предложим тези с достатъчно обосновани доводи. От тази позиция можем да твърдим, че е рано да се формулират и характеристиките на местната култура, т.е. да се премине от един икономически по същността си елемент на културата към нейната обща характеристика. И още: рано е да се правят изводи относно нейния генезис, относно нейните промени през втората половина на II хил. пр. Хр. и относно нейната трасформация на границата със следващото хилядолетие. Същото се отнася и до взаимоотношенията със съседните културни групи. Ето защо мисля, че информационната база, която се опитахме да създадем и опишем в текста по-горе, би имала своето значение в поставянето на редица изследователски задачи и тяхното разрешаване.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Аладжов, Димитров 2015: А. Аладжов, Я. Димитров. Издирване на археологически обекти по трасето на АМ „Хемус“, етапи 2 и 3, участъци 7 и 8. – Археологически открития и разкопки през 2014 г. София, 2015, 837 – 839.

Бабаджанов 2019: И. Бабаджанов. Жилище № 2 от къснобронзовата епоха край село Белокопитово, Шуменско. – Известия на Историческия музей – Шумен, кн. 18, 2019, 13 – 24.

Бобрински 1991: А. Бобрински. Гончарные мастерские и горный Восточной Европый (по материалам II – V вв. н. э.). Москва, 1991.

Бобрински 1993: А. Бобрински. Гончарной круг и его происхождение. Уральское отделение истории и археологии, Росийская академия наук. Екатеринбург, 1993.

Бояджиев, Бояджиев 2022: Я. Бояджиев, К. Бояджиев. Селищна могила Юнаците. Проучвания и перспективи. Серия „Балканско наследство – изследвания“ № 2. Стара Загора, 2022.

Валентинова 2020: М. Валентинова. Бронзовата епоха по средното течение на река Осъм. – В: Хр. Попов и др. (ред.). Археологически проучвания в Ловешко. Минало и настояще. Национален археологически музей. Каталози, том XIX. София, 2020, 123 – 135.

Валентинова, Гущераклиев, Иванов 2020: М. Валентинова, Р. Гущераклиев, Г. Иванов. Обект А6/4002 край Владиня, община Ловеч. – В: Хр. Попов и др. (ред.). Поток през времето. Спасителни археологически проучвания по разширението на газопреносната мрежа на „Булгартрансгаз“ ЕАД. София, 2020, 229 – 241.

Василева, Бонев, Райкова 2021: Е. Василева, В. Бонев, Г. Райкова. Ранносредновековно селище в землището на с. Белокопитово, община Шумен. – В: С. Горянова, М. Даскалов, Р. Костова (ред.). Сборник в памет на Станчо Ваклинов (*под печат*).

Дечев 1903: В. Дечев. Среднородопското овчарство. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина XIX, н.р. I, 1903, 3 – 92.

Дремсизова-Нелчинова 1984: Цв. Дремсизова-Нелчинова. Тракийската крепост край с. Вишеград, Кърджалийско. – Thracia VI, 1984, 104 –133.

Златанов 2023: И. Златанов. Турската кулинарна терминология в българския език. Исторически аспект. – Foreign Language Teaching 50, 2023, 79 – 88 (https://doi.org/10.53656/for23.141turs).

Иванов 2014: Р. Иванов. Печенежки нашествия в южнобългарските земи (по археологически данни от некропола при с. Искра, общ. Първомай). – Журнал за исторически и археологически изследвания 1 – 2, 2014, 45 – 51.

Илиева 2023: Д. Илиева. Сравнителен анализ на керамиката от Югоизточна България и Североизточна Егея в края на III хил. и началото на II хил. пр. Хр. Автореферат на дисертацията, СУ „Св. Климент Охридски“. София, 2023.

Йотов 2015: В. Йотов. Българските земи и нашествията на късните номади в края на XI – XII в. Автореферат на дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“. София 2015.

Кънчев 1984: М. Кънчев. Селища и находки от късната бронзова и ранножелязната епоха в Новозагорско. – Thracia VI, 1984, 134 – 159.

Лещаков 1988: К. Лещаков. Основни класификационни принципи за керамиката от ранната и средната бронзова епоха в Тракия. – Археология XXX, 1988, 3, 1 – 13.

Лещаков 1990: К. Лещаков. Украса на къснобронзовата керамика от връх Алада в Източните Родопи. – Археология XXXII, 1, 1990, 1 – 17.

Лещаков 2006: К. Лещаков. Бронзовата епоха в Тракия. – ГСУ – ИФ, Археология, т. 3, 141– 216.

Лещаков 2016: Л. Лещаков. Нови данни за развитието на металургията през късната бронзова епоха в Шуменско. – В: Тракия и околният свят. Сборник с доклади от Национална научна конференция 27 – 29 октомври 2016. Шумен, 2016, 27 – 50.

Лещаков, Бабаджанов 2019: Л. Лещаков, И. Бабаджанов. Редовни археологически проучвания на селище от късната бронзова епоха и Ранното средновековие край с. Белокопитово, Шуменско. – Археологически открития и разкопки през 2018 г. София, 2019, 114 – 117.

Мерперт, Георгиев 1973: Н. Я. Мерперт, Г. Ил. Георгиев. Поселение Эзеро и его место среди памятников раннего бронзового века Восточной Европы. – Simposium über die Entshtehung und Chronologie der Badener Kultur. Bratislava, 1973, 215 – 255.

Миков 1966: В. Миков. Техника на керамичното производство през праисторическата епоха. – Известия на Археологическия институт XXIX, 1966, 165 – 210.

Миков, Джамбазов 1960: В. Миков, Н. Джамбазов. Деветашката пещера. София, 1960.

Мишина, Балабина 2007: Т. Мишина, В. Балабина. Погребения: описание и анализ. – В: Телль Юнаците: эпоха бронзы. Т. II, ч. первая. Москва, 2007, 169 – 206.

Мутафчиева, Димитрова, Илиева 2024: Я. Мутафчиева, В. Димитрова, Д. Илиева. Обект от средната бронзова епоха в землището на град Сливница, област София.

– Известия на Регионалния исторически музей – Перник, 4, 2024, 123 – 147.

Петрова, Найденова, Тодоров 2020: В. Петрова, Е. Найденова, Л. Тодоров. Спасително археологическо проучване на обект Градище 3, Шуменско, АМ „Хемус“ (323+100 – 323+400). – Археологически открития и разкопки през 2019 г. София 2020, 246 – 250.

Петрова, Тодорова 2024: В. Петрова, Н. Тодорова. Раннобронзова керамика от рова. – В: Ж. Узунов, В. Н. Петрова, Н. Тодорова, Т. Христова. Спасително проучване на обект от късния неолит, ранната бронзова и късната желязна епоха до с. Събрано, Новозагорско (ЛОТ 2, обект № 12 по трасето на АМ „Тракия“). – В: Ст. Александров (ред.). Спасителни археологически проучвания по трасето на АМ „Тракия“, ЛОТ 1 – 4. Част 1. Праистория. София, 2024, 130 – 140.

Попов 1909: Р. Попов. Коджадерменската могила. – Периодично списание XXI, 503 – 562.

Попов 2002: Хр. Попов. Цедки. – В: А. Божкова, П. Делев (ред.). Копривлен, том I. Спасителни археологически проучвания по пътя Гоце Делчев – Драма, 1998 – 1999. София, 2002, 170 – 173.

Ракшиева, Минчева 2017: С. Ракшиева, Е. Минчева (ред.). Овчарството в България, т. 2. София, 2017.

Тодорова 1986: Х. Тодорова. Каменно-медната епоха в България (пето хилядолетие преди новата ера). София, 1986.

Тодорова, Лалов 2025: Св. Тодорова, Ч. Лалов. Спасително археологическо проучване на обект № 83 при с. Макариополско, обл. Търговище. – Археологически открития и разкопки през 2024 г. София, 2025 (*под печат*).

Хирата, Йотова 2017: М. Хирата, М. Йотова. Традиционни технологии за преработка на млякото в България. – В: М. Хирата, С. Ракшиева (ред.). Овчарството в България, т. 1 – 2. София, 2017, 11 – 53.

Христова 2009: Р. Христова. Материали от ранната и късната бронзова епоха при проучване по трасето на АМ „Тракия“, ЛОТ 5, км 6+700 – 6+800. – В: Спасителни археологически проучвания по трасето на АМ „Тракия“, ЛОТ 5, обходен път на град Карнобат, км 6+700 – 6+800. Варна, 2009, 33 – 48.

Чепмэн, Гайдарска 2015: Дж. Чепмэн, Б. Гайдарска. Фрагментация в археологии: собирая по кусочкам. – Stratum plus No. 2, 2015, 85 – 110.

Andreou, Psaraki 2007: S. Andreou, K. Psaraki. Tradition and innovation in the Bronze Age pottery of the Thessaloniki Toumba. Food and drink consumption and “tableware“ ceramics. – In: H. Todorova, M. Stefanovic, G. Ivanov (eds.). The Struma/Strymon river valley in Prehistory: In the steps of James Harvey Gaul, vol. 2. Sofia, 2007, 419 – 442.

Arthur 2022: J. Arthur. Beer: A Global Journey through the Past and Present. New York, 2022.

Aslanis, Boyadzhiev 2004: I. Aslanis, Y. Boyadzhiev. Fleißdeponierung in der chalkolithischen Siedlung von Yunatsite. – В: В. Виколов, К. Бъчваров, П. Калчев (ред.). Праисторическа Тракия. Доклади от международния симпозиум в Стара Загора, 30. 09 – 04. 10. 2003. София – Стара Загора, 2004, 370 – 378.

Ayala 2011: Fr. Ayala. Elixir of life: In vino veritas. – The Proceedings of the National Academy of Sciences, 108 no. 9, 2011, 3457 – 3458.

Bader 2013: B. Bader. Introduction. – In: B. Bader, M. Own (eds.). Functional aspects of Egyptian ceramics in their archaeological context. Proceedings of a Conference held at the McDonald Institute for Archaeological Research, Cambridge, July 24th – July 25th, 2009. Orientalia Lovaniensia Analecta 217. Uitgeverij Peeters en Departement Oosterse Studies Leuven – Paris – Walpole, MA 2013, 1 – 27.

Barker 1985: G. Barker. Prehistoric farming in Europe. Cabridge, 1985.

Barjamovic, Fairbairn 2018: G. Barjamovic, A. Fairbairn. Anatolian Wine in the Middle Bronze Age. – Die Welt des Orients 48, 2018 249 – 284.

Bass 1997: G. Bass. Prolegomena to a study of maritime traffic in raw materials to the Aegean during the fourteenth and thirteenth centuries B.C. – In: R. Laffineur, Ph. Betancourt (eds.). TEXNH. Craftsmen, Craftswomen and Craftsmanship in the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 6th International Aegean Conference. Philadelphia, Temple University, 18 – 21 April 1996 (Aegaeum 16), 1997, 153 – 170.

Belgiorno 2020: M. Belgiorno. Ancient Distillation and Experimental Archaeology

about the Prehistoric Apparatuses of Tepe Gawra. – EXARC Journal 2020/2, 1 – 19 (exarc.net/issue-2020-2/ea/ancient-distillation-and-experimental-archaeology).

Belgiorno, Lentini 2017: M. Belgiorno, A. Lentini. Cyprus in the prehistory of wine: archaeology, legends and archaeometry on a symbol of God. Patti, 2017.

Bogucki 1984: P. Bogucki. Ceramic sieves of the Linear Pottery Culture and their economic implications. – Oxford Journal of Archaeology 3 (1), 1984, 15 – 30.

Bolohan 2011: N. Bolohan. Resuming the Research of the Coslogeni Group (Late Bronze Age) Settlement Systems. First Step. – Orient şi Occident. Cultura şi Civilizaţie la Dunărea de Jos XXVIII, Călărşi, 2011, 128 – 138.

Bolohan 2016: N. Bolohan. Bronzul Târziu la Dunărea de Jos. Cluj-Napoca, 2016.

Brittain, Harris 2010: M. Brittain, O. Harris. Enchaining arguments and fragmenting assumptions: reconsidering the fragmentation debate in archaeology. – World Archaeology 42. 4, 2010, 581 – 594.

Buko 1998: A. Buko. Pottery, potsherds and the archaeologist: an approach to pottery analyses. – In: S. Tabaczynski (ed.). Theory and practice of archaeological research, vol. III. Warsaw, 1998, 381 – 408.

Burkhardt 2024: L. Burkhardt. Comparative Examination of Two House Inventories of the Late Bronze Age Settlement at Ada Tepe (Bulgaria) and its Cultural and Chronological Context in the Late Bronze Age of the Eastern Balkans. – In: R. Jung, Hr. Popov (eds.). OREA 31. Searching for Gold. Resources and Networks in the Bronze Age of the Eastern Balkans. Wien, 2024, 137 – 166.

Chapman 2000: J. Chapman. Fragmentation in Archaeology: People, Places and Broken Objects in the Prehistory of South Eastern Europe. London, 2000.

Chapman, Gaydarska 2006: J. Chapman, B. Gaydarska. Parts and Wholes: Fragmentation in Prehistoric Context. Oxford, 2006.

Chapman, Gaydarska 2009: J. Chapman, B. Gaydarska. The fragmentation premise in archaeology: from the Paleolithic to more recent times. – In: W. Tronzo (ed). The fragment: an incomplete history. Getty Research Institute, 2009, 131 – 153.

Day, Wilson 2016: P. Day, D. Wilson. Dawn of the amphora: the emergence of maritime transport containers in the Early Bronze Age Aegean. – In: S. Demesticha, B. A. Knapp (eds.). Maritime Transport Containers in the Bronze–Iron Age Aegean and Eastern Mediterranean. Uppsala, 2016, 17 – 37.

Dietler 2006: M. Dietler. Alcohol: Anthropological/Archaeological Perspectives. – Annual Review of Anthropology 35, 2006, 229 – 249.

Dietrich 2011: O. Dietrich. Radiocarbon dating the first temples of mankind. Comments on ^{14}C-dates from Göbekli Tepe. – Zeitschrift für Orient-Archäologie 4, 2011, 12 – 25.

Dietrich, Heun, Notroff et al. 2012: O. Dietrich, M. Heun, J. Notroff, K. Schmidt and M. Zarnkow. The role of cult and feasting in the emergence of Neolithic communities. New evidence from Göbekli Tepe, South-eastern Turkey. – Antiquity 86, 2012, 674 – 669.

Di Fraia 2021: T. Di Fraia. Colatoi, bollitori e altri accessori fittili per la lavorazione del latte: possibili interpretazioni e relative implicazioni socioeconomiche e culturali. – In: I. Damiani, A. Cazzella, V. Copat V (eds.). Preistoria del cibo. L'alimentazione nella preistoria e nella protostoria. Studi di Preistoria e Protostoria 6. Firenze, 2021, 495 – 506.

Dimitrova, Bozhinova 2024: Y. Dimitrova, E. Bozhinova. Chronology revised. The finds from Plovdiv, Cherkovna and Esenitsa in Bulgaria. – PEUCE, s.n. XXII, 2024, 7 – 46 (https://doi.org/10.62781/PeuceSN.22.01, достъп на 24.04.2025).

Dimoula et al. 2022: A. Dimoula, Z. Tsirtsoni, P. Yiouni et al. Cooking in progress: evolution and diversity of cooking pottery in prehistoric northern Greece and Bulgaria. – In: S. Valamoti, A. Dimoula, M. Ntinou (eds.). Cooking with plants in ancient Europe and beyond. Interdisciplinary approaches to the archaeology of plant foods. Leiden 2022, 347 – 390.

Dobrev, Tomov, Ivanov 2018: I. Dobrev, G. Tomov, R. Ivanov. Prehistoric cheese technology: experimental archaeology with replica vessels. – Пловдивски исторически форум II, 2 (4), I, 2018, 5 – 8.

Dong, Duan, Xia et al. 2023: Y. Dong, Sh. Duan, Q. Xia et. al. Dual domestications and origin of traits in grapewine evolution. – Science 379, 2023, 892 – 901.

Donkova et al. 2022: Y. Donkova, M. Yaneva, L. Leshtakov and V. Petrova. Palaeoenvironment during the Prehistoric and Ancient times in the area of the village of

Gradishte, Shumen District. – Review of the Bulgarian Geological Society, vol. 83, part 3, 2022, 313 – 316.

Driscoll, Damm 2023: J. Driscoll, J. Damm. A First Draught: Pitfalls and Potentials in the Archaeological Chemistry of Beer. – ACS Symposium series 1446. American Chemical Society, Washington, 2023, 11 – 63.

Drob, Vasilache, Bolohan 2023: A. Drob, V. Vasilache, N. Bolohan. Technological and functional approaches applied to miniature vessels with pigment traces: two Middle Bronze Age case studies from Eastern Subcarpathians of Romania. – Applied Sciences 13, 2023, 1 – 22. *(https://www.mdpi.com/journal/applsci*, достъп на 06.03.2025).

Dzhurkowska 2023: G. Dzhurkowska. Characteristic Features of the Bronze Age Pottery from Site no. 1 near the Village of Panayot Volovo, Municipality of Shumen, North-East Bulgaria. – In: V. Diaconu, Al. Gafincu (eds.). The Bronze Age in Eastern Europe: multidisciplinary approaches. Brăila, 2023, 183 – 214.

Ethier et al. 2017: J. Ethier, E. Bánffy, J. Vuković, K. Leshtakov, K. Bacvarov, M. Roffet-Salque, R. Evershed and M. Ivanova. Earliest expansion of animal husbandry beyond the Mediterranean zone in the sixth millennium BC. – Nature, Scientific reports 7: 7146, 1 – 10.

Fischl et al. 2001: K. Fischl, V. Kiss, G. Kulcsar. Beiträge zum Gebrauch der tragbaren Feuerherde (Pyraunoi) im Karpatenbecken II. (Spätbronzezeit – Früheisenzeit). – In: C. Kacsó, Baia Mare (eds.). Der nordkarpatische Raum in der Bronzezeit. Symposium Baia Mare, 7 – 10. Okt. 1998. Baia Mare, 2001, 125 – 156.

Fuller, Carretero 2018: D. Fuller, L. Carretero. The archaeology of Neolithic cooking traditions: Archaeobotanical approaches to baking, boiling and fermenting. – Archaeology International 21 (1), 2018, 109 – 121.

Gimatzidis 2017: S. Gimatzidis. Cooking pots and ancient identities: indicators or obscurers of cultural change? – В: Хр. Попов, Ю. Цветкова (ред.). KRATISTOS. Сборник в чест на професор Петър Делев. София, 253 – 268.

Haldane 1993: C. Haldane. Direct Evidence for Organic Cargoes in the Late Bronze Age. – World Archaeology, vol. 24, No. 3, 1993, 348 – 360.

Hänsel 1976: B. Hänsel. Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau. – Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer Kulturraumes 16. Bonn, 1976.

Hochstetter 1984: A. Hochstetter. Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronzeund Eisenzeit Makedoniens 1975 – 1979. Die handgemachte Keramik, Schichten 19 bis 1. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, B. 3. Berlin, 1984.

Hirata, Yamada 2019: M. Hirata, I. Yamada. Milk culture in Slovenia in the western part of the Balkan peninsula. – Milk sciences 68, No. 1, 2019, 12 – 23.

Horejs 2005: B. Horejs. Kochen am Schnittpunkt der Kulturen zwischen Karpatenbecken und Ägäis. – In: B. Horeis, R. Jung, E. Kaiser, B. Terzan (Hrsg.). Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schulern gewidmet (Universitäts Forschungen zur prähistorischen Archäologie Band 121). Bonn, 2005, 71 – 94.

Horejs 2007: B. Horejs. Das prähistorische Olynth. Ausgrabungen in der Toumba Agios Mamas 1994-1996. Die spätbrozezeitliche handgemachte Keramik der Schichten 13 bis 1. Leidorf, 2007.

Horejs 2017: B. Horejs. Zum Alltagsleben der Ada Tepe Goldproduzenten im 15. Jh. v. Chr. Das Fundensemble aus Haus 7 in funktionaler und kontextueller Analyse. – Archaeologia Austriaca 101/2017, 205 – 268.

Hornsey 2003: I. Hornsey. A history of beer and brewing. Cambridge, 2003.

Ilieva 2021: P. Ilieva. Back to the sources. In memory of the editors of "Sources for the ancient history and geography of Thrace and Macedonia" on the occasion of the 70th anniversary from the publication of the second extended version in 1949. Part 2: Archaeology and Numismatics. – In: P. Delev, D. Boteva-Boyanova, L. Grozdanova (eds.). Jubileus VIII. Sofia, 2021, 101 – 112.

Ivanova, Athanassov, Petrova, Takorova, Stockhammer 2018: M. Ivanova, B. Athanassov, V. Petrova, D. Takorova, Ph. Stockhammer (eds.). Social Dimensions of Food in the Prehistoric Balkans. Oxford & Philadelphia, 2018.

Kančev 1974: M. Kančev. Matériaux du site préhistorique de l'âge du Bronze récent et du Hallstatt ancien près d'Asenovec, dép. de Sliven. – Thracia III, 1974, 65 – 76.

Kapetanios 2003: A. Kapetanios. The "Socialisation" of Animals in Epirus, Ikaria and Crete. – In: E. Kotjaboboulou, Y. Hamilakis, P. Halstead et al. (eds.). Zooarchaeology in Greece: Recent Advances (= BSA Studies 9), 2003, 283 – 90.

Kardamaki, Day, Tenconi et al. 2016: E. Kardamaki, P. Day, M. Tenconi, J. Maran, A. Papadimitriou. Transport stirrup jars in Late Mycenaean Tiryns: maritime transport containers and commodity movement in political context. – In: S. Demesticha, B. A. Knapp (eds.). Maritime Transport Containers in the Bronze-Iron Age Aegean and Eastern Mediterranean. Uppsala, 2016, 145 – 167.

Katz, Voigt 1986: S. Katz, M. Voigt. Bread and beer: The use of cereals in the human diet. – Expedition 28, No. 2, 23 – 34.

Kostadinova-Avramova et al. 2018: M. Kostadinova-Avramova, N. Jordanova, D. Jordanova, V. Grigorov, D. Lesigyarski, P. Dimitrov, E. Bozhinova. Firing temperatures of ceramics from Bulgaria determined by rock-magnetic studies. – Journal of Archaeological Science: Reports 17, 2018, 617 – 633.

Kurosawa, Semmoto, Shibata 2022: M. Kurosawa, M. Semmoto, T. Shibata. Mineralogical Characterization of Early Bronze Age Pottery from the Svilengrad-Brantiite Site, Southeastern Bulgaria. – Minerals 12, 79, 2022, 9 – 20 (https://doi.org/10.3390/min12010079).

Leshtakov 2007: K. Leshtakov. Eastern Balkans in the System of Aegean Economy in the LBA. Ox-hide and Bun-ingots in Bulgarian Lands. – Aegeaum 27, 2007, 447 – 458.

Leshtakov 2014: K. Leshtakov. On the origins and functions of the Thracian andirons. – В: Древние культуры Юго-восточной Европы и Западной Азии. Сборник к 90-летию со дня рождения и памяти Н. Я. Мерперта. Москва 2014, 227 – 243.

Leshtakov 2018: K. Leshtakov. Krushaka evidence and the Late Neolithic period in the South Bulgarian Black Sea littoral. – Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis 6 (2016), 2018, 5 – 99.

Leshtakov 2019: K. Leshtakov. Some LBA pyraunoi and vessels with internal lugs from the Eastern Bulgaria. – In: V. Sîrbu, A. Comşa, D. Hortopan (eds.). Digging in the past of Old Europe. Studies in Honor of Cristian Schuster at his 60th Anniversary. Târgu Jiu – Brăila, 2019, 173 – 188.

Leshtakov 2021: K. Leshtakov. Galabovo: Ordinary Things – Odd Things. – In: K. Leshtakov, M. Andonova (eds.). Galabovo in Southest East Europe and beyond. Proceedings of the International Conference 24 – 27 October 2018 in the town of Galabovo. Sofia, 2021, 12 – 69.

Leshtakov et al. 2019: K. Leshtakov, Ph. Machev, Ts. Popova et al. Social dimensions of technology of ceramic production in Southeast Bulgaria in 6th – 2nd mill. BC. – Интердисциплинарни изследвания XXVI, 2019, 33 – 106.

Leshtakov, Tsirtsoni 2016: K. Leshtakov, Z. Tsirtsoni. *Caesurae* in the Bronze Age Chronology of Eastern Bulgaria. – In: V. Nikolov, W. Schier (Hrsg.). Der Schwarzmeerraum vom Neolithikum bis in die Früheisenzeit (6000–600 v. Chr.). Kulturelle Interferenzen in der zirkumpontischen Zone und Kontakte mit ihren Nachbargebieten (= Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Bd. 30). Leidorf, 2016, 477 – 491.

McGovern, Glusker, Exner, Voigt 1996: P. McGovern, D. Glusker, L. Exner, M. Voigt. Neolithic resin wine. – Nature 381, 1996, 480 – 481.

McGovern, Hall 2015: P. McGovern, Gr. Hall. Charting a Future Course for Organic Residue Analysis in Archaeology. – Journal of archaeological method and theory 23, 2016, 592 – 622.

McGovern, Jalabadze, Batiuk et al. 2017: P. McGovern, M. Jalabadze, S. Batiuk, M. Callahan, K. Smithd et al. Early Neolithic wine of Georgia in the South Caucasus. – Proceedings of the National Academy of Sciences 2017/www.pnas.org/cgi/doi/10.1073/pnas.1714728114

Miller 2008: N. Miller. Sweeter than wine? The use of the grape in early western Asia. – Antiquity 82, 2008, 937 – 946.

Minkov et al. 2024: P. Minkov, Zh. Vasileva, D. Sandeva et al. Newly discovered Late Bronze Age settlement in the vicinity of Kamenovo, Kubrat municipality, northeastern Bulgaria: preliminary results. – Bulgarian e-Journal of Archaeology 14. 2, 2024, 181 – 216.

Monroe 2022: Chr. Monroe. All the King's Wine? Late Bronze Age Vineyards in Texts from Emar and Ugarit. – In: St. Manning (ed.). Critical Approaches to Cypriot and Wider Mediterranean Archaeology. Monographs in Mediterranean Archaeology 16. Sheffield, 2022, 218 – 223.

Morris 2013: S. Morris. From Clay to Milk in Mediterranean Prehistory: Tracking a Special Vessel. – Backdirt. Annual Review of the Cotsen Institute of Archaeology UCLA 2013, 70 – 79.

Müller et al. 2013: N. Müller, A. Hein, V. Kilikoglou et P. Day. Bronze Age cooking pots: Thermal properties and cooking methods. – Préhistoires Méditerranéennes 4, 2013, 2 – 10.

McGovern, Hall 2015: Charting a Future Course for Organic Residue Analysis in Archaeology. – Journal of Archaeological Method and Theory (https://www.researchgate.net/publication/277561445).

McGovern, Jalabadze, Batiuk et al. 2017: P. McGovern, M. Jalabadze, St. Batiuk et al. Early Neolithic wine of Georgia in the South Caucasus. – Proceedings of the National Academy of Sciences 13, 2017 (https://doi.org/10.1073/pnas.1714728114).

Muhly 1982: P. Muhly. Minoan libation tables. PhD dissertation 1981. Bryn Mawr College, University Microfilms International, 1982.

Munsell 2000: Munsell Soil color charts. Year 2000 revised washable edition. Grand Rapids, MI. 2000.

Nikov 2017: K. Nikov. Die Keramik vom Ada Tepe im Kontext der spätbronzezeitliche Keramik in Thrakien. – In: S. Haag, Chr. Popov. B. Horejes, St. Alexandra, G. Plattner (Hersg.). Das erste Gold. Ada Tepe. Das älteste Goldbergwerk Europas. Wien, 63 – 67.

Özbal, Breu, Thissen et al. 2024: H. Özbal, A. Breu, L. Thissen, F. Gerritsen et al. From bowls to pots: The dairying revolution in Northwest Turkey, a view from Barcın Höyük, 6600 to 6000 BCE. – Plos one, 2024, 1 – 25.

Pavúk 2005: P. Pavúk. Aegeans and Anatolians. A Trojan perspective. – In: R. Laffineur, E. Greco (eds.). Emporia. Proceedings of the 10th International Aegean Conference. Athens, Italian School of Archaeology, 14 – 18 April 2004. Aegaeum 25, 2005, 269 – 277.

Pulak 2001: C. Pulak. The Cargo of the Uluburun Ship and Evidence for Trade with the Aegean and Beyond. – In: L. Bonfante. V. Karageorghis (eds.). Proceedings of an International Symposium held at the Italian Academy for Advanced Studies in America at Columbia University, November 16 – 18, 2000. Nicosia, 2001, 13 – 60.

Pulak 2005: Das Schiffwrack von Uluburun. – In: Y. Ünsal, C. Pulak, R. Slotta (eds.). Das Schifft von Uluburun: Welthandel vor 3000 Jahren. Bohum, 2005, 55 – 102.

Putzolu 2022: Cr. Putzolu. The secondary product revolution: a model for the understanding of population dynamics in Northern Italy between the Eneolithic and the Bronze Age. – IpoTESTI di Preistoria 14 (2021), 2022, 123 – 142.

Reid, Schiffer, Rathje 1975: J. Reid, M. Schiffer and W. Rathje. Behavioral Archaeology: Four Strategies. – American Anthropologist n.s. 77, 4. 1975, 864 – 869.

Roffet-Salque, Regert, Evershed et al. 2015: M. Roffet-Salque, M. Regert, R. Evershed et al. Widespread exploitation of the honeybee by Early Neolithic farmers. – Nature 527, 2015, 226 – 231.

Salque, Bogucki, Pyzel et al. 2012: M. Salque, P. Bogucki, J. Pyzel, I. Sobkowiak-Tabaka, R. Grygiel, M. Szmyt, R. Evershed. Earliest evidence for cheese making in the sixth millennium BC in northern Europe. – Nature 493, 2012, 522 – 525.

Sazcı 2023: G. Sazcı. Kuzeybati Ege ve Balkanlar için tipik bir kap formu: lades kulplu kaseler. – In: A. Aykurt et al. (eds.). Studies in Honour of Halime Huryılmaz Living the Aegean Spirit. Ankara, 2023, 273 – 284.

Semmoto, Shibata, Kannari, Kamuro 2014: M. Semmoto, T. Shibata, T. Kannari, H. Kamuro. Ceramic paste and provenance analysis on Early Bronze Age pottery from Dyadovo, Nova Zagora. – Dyadovo Studies 7, 2014, 116 – 126 (in Japanese).

Semmoto, Kannari, Shibata, Kamuro, Leshtakov 2016: M. Semmoto, T. Kannari, T. Shibata, H. Kamuro, K, Leshtakov. Petrographic and chemical characterization of Early Bronze Age pottery from Sokol-Himitliyata in Nova Zagora region: an interim report. – Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis 6, 2016, 153 –168.

Semmoto, Shibata, Kamuro 2021: M. Semmoto, T. Shibata, H. Kamuro. One step to provenance analysis on pottery in Early Bronze Age Bulgaria: a preliminary study on Dyadovo and Ezero in Upper Thrace. – In: Д. Гергова (съст.), Ж. Василева, Т. Стефанова (ред.). Сборник в памет на Румен Катинчаров (= Bulletin of the National Institute of Archaeology XLVII), 2021, 345 – 357.

Sherratt 1987: A. Sherratt. Cups that cheered. – In: W. Waldren, R. Kennard (eds.). Bell

Beaker of the Western Mediterranean. The Oxford International Conference 1986 – BAR Int. Ser. 331, vol. 1. Oxford, 1987, 81 – 105.

Sherratt 2002: A. Sherratt. Diet and cuisine: farming and its transformations as reflected in pottery. – Documenta Praehistorica XXIX, 2002, 61 – 71.

Sörman et al. 2024: A. Sörnan, A. Noterman, M. Fjellström (eds). Broken bodies, places and objects. New Perspectives on Fragmentation in Archaeology. New York, 2024.

Steel 2004: L. Steel. Wine, women and song: drinking ritual in Cyprus in the Late Bronze and Early Iron Ages. – In: D. Bolger, N. Serwint (eds.). Engendering Aphrodite. Women and society in ancient Cyprus. ASOR Archaeological Reports 7, 2004, 105 – 119.

Swift 2019: L. Swift. Archilochos. Introduction, text, translation and commentary. Oxford, 2019.

Trbojević-Vukičević, Marenjak, Kužir, Čataj 2011: T. Trbojević-Vukičević, T. Marenjak, S. Kužir, L. Čataj. Arheological and archaeozoological evidence of milk as a food in the territory of Croatia. – Mljekarstvo 61 (4), 2011, 319 – 325.

Trusty, Hruby 2017: D. Trusty, J. Hruby. Approaches to Bronze Age Greek cooking vessels. – In: D. Trusty, J. Hruby (eds.). From cooking vessels to cultural practices in the Late Bronze Age Aegean. Oxford, 2017, 1 – 6.

Valamoti 2015: S. Valamoti. Harvesting the 'wild'? Exploring the context of fruit and nut exploitation at Neolithic Dikili Tash, with special reference to wine. – Vegetation History and Archaeobotany 24, 2015, 35 – 46 *(springer.com/article/10.1007/s00334-014-0487-6)*.

Valamoti, Dimoula, Ntinou 2022: S. Valamoti, A. Dimoula, M. Ntinou (eds.). Cooking with plants in ancient Europe and beyond. Interdisciplinary approaches to the archaeology of plant foods. Leiden, 2022.

Vuković, Bikić 2022: J. Vuković, V. Bikić. Pottery function in the archaeology of the Continental Balkans: an overview. – In: J. Vuković, V. Bikić (eds.). Pottery Function and Use: a Diachronic Perspective. Belgrade 2022, 37 – 66.

Wardle 1997: K. Wardle Change or Continuity: Assiros Toumba at the transition from Bronze to Iron Age. – Archaeologikon Ergon Makedonias kai Thrakis 10, 1997 (1998), 443 – 460.

White, Miller 2018: Ch. White, N. Miller. The Archaeobotany of Grape and Wine in Hittite Anatolia. – Die Welt des Orients, 48, 2018, 209 – 224.

Ψαράκη, Μαυροειδή 2012: Κ. Ψαράκη, Ι. Μαυροειδή. Η Κεραμική της Εποχής του Χαλκού στη Μακεδονία. 2012. *https://proistoria.files.wordpress.com/2012/08/psaraki.pdf*

Belokopitovo. The Late Bronze Age pottery

Krassimir Leshtakov

ABSTRACT

The Late Bronze Age (LBA) settlement of Belokopitovo is located very close to the present-day regional centre of Shumen and was subjected to rescue excavations prior to the construction of the Hemus Motorway. The details of the natural environment, location, investigation phases, excavated structures, small finds and other related aspects are reported in this volume. The subject of the present study is the information concerning the pottery assemblage recovered during the excavations. The study has the modest goal of being just one publication. The research procedures are routine: technological characterisation, morphology and decoration of the ceramic vessels, contextual and comparative analysis. The results would be useful mainly because LBA pottery production in northeastern Bulgaria has not been sufficiently studied and is known to a very limited extent. The assumptions presented here are not necessarily fundamental, but they are the first based on rich empirical data. Therefore, this research should be extended both chronologically and spatially in the foreseeable future.

It should be emphasised that Belokopitovo is a settlement site located in immediate proximity to three other sites: at the village of Panayot Volovo to the east and at the villages of Gradishte and Makariopolsko to the west. The LBA settlement at Pliska is also included in this group. These sites are generally synchronous and could potentially form the basis of a chronological horizon with a limited span. The period of existence of the sites is dated to around and after the middle of the 2nd millennium BC. They provide well-comparable ceramics and are located in almost analogous landscapes.

Methodological remarks

The LBA ware from Belokopitovo is handmade, or at least there is no conclusive evidence for use of the fast pottery wheel. Complete vessels and restorable full profiles are of small number. Therefore, fragmented archaeological material in significant quantity provides a good basis for detailed analysis.

The study takes into account three kinds of pottery contexts: sherds collected *in situ;* sherds broken in small pieces dispersed onto relatively limited zones; and sherds transported in different directions. Observations of the last type have not been made at Belokopitovo. The term “zones of use” around archaeological structures is also introduced in this paper. The pottery sherds are grouped according to their location in the zones around the houses, the shelter, and the open-air fireplaces, where the everyday activities in the settlement were more intense.

The information is ranked according to its origin: pits, ditch, houses, household spaces, the shelter and its closest vicinity, and the cultural layer of the LBA settlement. The criterion of “degree of reliability” is derived from this categorisation. The information is influenced by: a) possible synchronous intervention; b) post-depositional interference by former inhabitants; c) construction interventions during a later archaeological period; and d) modern interventions.

Stratigraphy and pottery phases in Belokopitovo

The Belokopitovo pottery falls into two constructional phases from a stratigraphic point of view. However, the studied material showed no significant differences between the two successive levels of the cultural layer where stratigraphic overlapping was registered. This fact leads to the assumption that the analysed material is homogeneous and repre-

sents one pottery phase. It appears that the time-span was relatively short. Considering the ceramic production as part of the economic activity of this particular society leads to the inference of a well-established pottery tradition.

Bulk material. Quantitative characterisation

The entire ceramic collection of over 7900 sherds was studied. Particular attention was paid to approximately 3400 feature sherds comprising rims, decorated body sherds or body sherds at the transition from one part of the vessel body to another, bases, handles and spouts. The remaining several thousand sherds provide only technological information which is unsuitable for the subsequent stages of the analysis. That is why 1959 sherds of the total number are presented in tables with technological data. More than 1300 sherds are graphically illustrated and 884 of them are illustrated in this publication. References to the quantitative ratios between vessel categories and shapes are made in accordance with the latter selection. This implies working with a representative sample and a probability of statistical error of less than 3.5%. This is not a matter of statistical deviation, which would generally affect the overall picture. Therefore, it can be argued that the total information is sufficient to attempt a characterisation of the ceramic repertoire.

Stage of preservation and fragmentation

This characteristic is predetermined mostly by the impact of seasonal weather changes and possible transportation of sherds. There are no indications of intentional fragmentation in the collection of Belokopitovo. The pottery sherds are grouped according to their dimensions, as follows: small – less than or approx. 4 cm; medium – between 4 and 7 cm; large – over 7 cm. Medium and large sherds predominate in the houses, the shelter and the surrounding zones, with only 30% of small sherds. The situation in the ditch and some of the pits is exactly the opposite. The cultural layer cannot be regarded as a homogeneous unit. There are some ceramic accumulations where large-sized sherds predominate (over 60%), followed by medium and small ones. In the zones away from the houses and the shelter, small-sized sherds are more common than medium and large ones.

Classification of the pottery

The classification principles previously developed by the author were applied in the grouping and arrangement of the elements of the LBA ceramic complex from Belokopitovo. They encompass the following aspects of the ceramic complex: technology, morphology, decoration, and function.

Technology

In general, the warm colour spectrum predominates decisively. The next group includes vessels in the nuances of grey and grey-ochre. A deep black colour (comparable, for example, to 5PB/2.5 in the Munsell chart) has not been recorded, unlike spotted colouration. A large portion of the sherds has been subjected to secondary firing, sometimes at very high temperatures, and have acquired an orange-red colour.

Surface finish. The types are as follows: fine slip (thin, eroded in some places; in some cases similar to what is known as a wash); medium-fine (the surface is coated with purified, very fine clay, which was not as diluted as in the first type; this coating is observed as a denser layer on the wall-surface); heavy and thick slip (the surface was carefully smoothed and a compact layer was applied on top, clearly visible as two stripes flanking the core of the respective sherd). Usually, the slip corresponds in colour to the fired clay paste. *Self-slip* is also represented. There is no evidence of intentionally coloured slips. More than 50% of the larger and coarser vessels are not coated. Fine pottery was always slipped and subsequently burnished or polished. Decoration was almost always applied soon afterwards.

Surface treatment. The types are: polished and shiny surface, matt surface burnished

in patches, matt surface burnished in strips and smoothed. The surface treatment is reduced to the first two types since the last one is an exception. There are also examples of *tongründich* treatment, where no additional processing was applied. Intentionally scratched coarse surfaces (like *barbotine*) were not detected.

Temper. The following groups of temper are distinguished at Belokopitovo: fine quartzite sand, medium-sized quartz grains, coarse quartzite sand and grits, organic inclusions, mica, chamotte and small crushed rock pieces (as an exception). The temper is subdivided into fine, medium-fine, and coarse groups. Quartz sand is divided in three fractions: up to 1 mm, up to 1.5 mm, and up to 3 mm. The dimensions of organic tempers are similar. The finest of them can be observed as tiny pores. The grits measure over 3 mm, while chamotte grains range between 1 – 3 mm. The concentration of all types is classified as low, medium, or high according to general macroscopic observations.

Clay paste types. Based on the quantity and dimensions of the different inclusions, four groups of paste are discerned. The temper is surprisingly abundant and diverse in some cases with the clay serving primarily as a binding element. The groups are as follows: fine paste (low concentration of fine sand and medium-fine sand; low concentration of mica; very rarely - fine organic inclusions); medium-fine paste (medium concentration of fine sand; the other components are approximately the same as in the previous group); medium-coarse paste (low or very low concentration of fine sand, medium concentration of medium-coarse or coarse sand, medium concentration of grog and organic matter); very coarse paste (low concentration of fine sand, high concentration of coarse sand and small stone particles; presence of random large and medium-sized stone inclusions, organic temper in medium concentration, chamotte in low concentration).

Cross-section. Three groups have been identified according to the structure and colour of the cross-section: single-layered, two-layered, and "sandwich"-type. Overall, the first group predominates, followed by the second and the third. The latter two are in nearly equal proportions. Often the core varies along the length of the sherds.

Technological groups (ware). These are defined by the combination of paste structure, surface colour (usually on the exterior), the presence of slip, and surface treatment. On this basis, the detected groups are: fine, semi-fine, semi-coarse, and coarse ware. The term "very coarse ware" applies in rare cases. The combinations are statistically consistent and well comparable with the three functional categories: tableware, kitchenware, and storage and transport vessels.

Technological processes. The stages of ceramic production have been examined as a *chaîne opératoire*. The following stages have been formulated: identifying of sources of raw materials, clay purifying, paste preparation, shaping of the item, surface treatment, decoration (sometimes in reverse order), drying and firing. The archaeological information on these processes at Belokopitovo is indirect, leaving us to assume that all of them took place outside the settlement or in special parts of the site outside the excavated zones.

Clays. It has been suggested that small local clay deposits were used, but such have not been firmly identified despite targeted survey. Supporting arguments for this hypothesis have been drawn from observations in the region and other parts of eastern Bulgaria.

Inclusions. All recorded tempers occur in abundance around the site, so they too can be regarded as local. Consequently, with the exception of grog (chamotte), which is the only artificial component, all materials were readily available in the immediate surroundings, and long-distance travel was not necessary to supply them.

Morphology

The proposed classification defines the following vessel categories: I. Bowls; II. Deep bowls; III. Pots; IV. Jugs; V. Cups; VI. *Kantharoi*; VII. Amphorae; VIII. Kraters; IX. Storage vessels (*pithoi*); X. Rare shapes.

The available information about the morphology is also sufficient to identify the types of vessels. The material is divided into three groups: 1. Complete or restorable vessels; 2. Vessels preserved enough to allow graphic reconstruction; 3. Vessels whose shape is defined by examining only the rim, neck or parts of the body. The combination of technological and decorative features serves morphological identification only as a supporting factor.

The first group includes ten items: three jugs, two complete one-handled cups, one pot with "internal lugs", two storage vessels (*pithoi*), one "baking tray," and one miniature container. These were found in the three houses, while a single small cup originates from the cultural layer. No complete items were found in the areas surrounding the houses, under and around the shelter, near the hearths unrelated to any feature, in the pits, in the filling of the ditch or in the dug feature labelled as "feature in trench 2." The second group comprises sherds from 37 bowls, at least 12 deep bowls, 8 jugs, 2 cups with two handles, 14 one-handled cups, at least 5 *kantharoi*, at least 29 pots, 2 *pithoi* and 4 pots with "innternal lugs." Therefore, no less than 113 vessels allow graphic reconstruction. The vessels found in the areas of houses Nos. 2 and 3 are most numerous, followed by house No. 1, the areas adjacent to the houses, the shelter, and finally, the cultural layer and the dugout features. Their number in the pits (with the exception of the pit in sq. Γ_{35} near house No. 1), in the ditch and in the western sector is negligible. The third group is the most numerous and the information it provides completes the overall ceramic repertoire.

The names of the ceramic vessels result from their perceived likeness to modern ones: bowls, deep bowls, cups, pots, and so on. The description of their shapes is based on the main geometric figures: cone, cylinder, part of a sphere, and their combinations. A similar approach has been applied to individual elements of the vessels: body, neck, base, and handles. Terms from the ancient Greek nomenclature, such as amphorae, *kantharoi*, kraters, *pithoi*, *pyraunoi* and *kernoi*, are also used broadly. Some designations are borrowed from the German-language literature, and they are written down in their original spelling and italicised, for example *Furchenstich*. There are also terms that are so well established in the Bulgarian archaeological "slang" that no further explanation is necessary, for instance *Furchenstich* or *Kerbschnitt*. Personalised terms, such as *Assenovets bowls* are an exception.

The process of assigning a ceramic sherd to a particular morphological group is complicated by the lack of strict distinction between the elements of certain vessel categories and shapes. An attempt has been made to minimise these difficulties by incorporating data from the production technology and decoration of the pottery.

In conclusion, it should be underlined that the proposed classification is not definitive, but it may serve as a basis for further comparative analysis. Particular care has been taken to provide detailed and well-illustrated descriptions which will facilitate its critics, allowing them to substantiate their objections with specific arguments.

I. Bowls.

No entirely preserved items of shallow bowls were found at Belokopitovo. Also, there are no restored examples, nor sherds allowing a graphic reconstruction of the entire profile. Bowls do not dominate the ceramic assemblage from Belokopitovo. Despite this fact, they constitute a relatively high percentage of the ceramic repertoire. A total of 118 sherds was documented, accounting for approximately 15% of the studied pottery. Generally, bowls belong to the category of the "tableware" and are interpreted as vessels used mainly for the consumption of liquid foods. Those of large or very large sizes may have served other functions such as storage of bulk products or preparation of food by baking. The smaller bowls could also have been used for drinking. The number of bowls with conical or hemispherical bodies is minimal. Shapes with incurved and strongly incurved rims prevail but two other shapes are of particular interest: the "Assenovets" bowls and the spouted bowls (tea-pots), both set apart as separate types.

I. 1. Conical bowls. Their small number (no more than half a dozen) and state of preservation do not allow for a substantiated typological division. The specimens vary in size and the larger examples resemble *gyuvetchi* (large open containers modelled as truncated cones). Presumably, the bases are relatively small in diameter, flat, and without pedestals. No handles or decoration have been recorded.

I. 2. Hemispherical bowls. Their proportion is below 1% and an examination of typological details would not be justified. Decoration is very rare.

I. 3. Bowls with incurved rims. This shape is relatively well represented by at least 45 sherds, or ca. 6% of the sample. The profile is smooth and the rim lacks any special profiling. Handles are of the "Assenovets" type, and occasionally lugs.

I. 4. Bowls with strongly incurved rims. More than 40 sherds (about 5%) have been recorded, placing these vessels nearly on a par with the bowls with incurved rims. No examples of carination of the profile (*Knickrandschale*) have been identified. The bases were probably flat, while the handles, when present, are exclusively of wishbone type. Plastic knobs are noted along the rim.

I. 5. "Assenovets" bowls. These vessels provide valuable information. Their wishbone handles are commonly described as "horizontal" because of their specific attachment to the vessel walls, but in fact they rise obliquely or steeply above the rim. The vessels are named "Assenovets" bowls after these handles, identified for the first time during the excavations of the site near the village of Assenovets in present-day Southeastern Bulgaria (ref. to the original publication). The collection includes ca. 47 bowls and handles, 40 of which are illustrated. There are no completely preserved examples, but it may be assumed that these bowls usually had two wishbone handles.

Sherds of this subtype of the bowls are present in virtually all structures of the settlement and have a secure context. Open vessels of relatively small volume predominate, although there are also fragments of deep bowls. The typological classification of the handles is hindered by their fragmentary state. Triangular handles are represented by four subtypes corresponding to those already described in the literature. Typical trapezoidal wishbone handles have not been documented. The decoration is plastic with one exception: an exquisite vessel with polished walls decorated in fine *Furchenstich* with white incrustation. The ornamental scheme is of angular spirals running under the wishbone handle (from the area of house No. 3, Pl. XXXVIII. 2). Therefore, it appears that, in the case of Belokopitovo, the "Assenovets" bowls can be perceived as a bench-mark for the entire ceramic collection and can reliably serve as a chronological or regional indicator.

I. 6. Spouted bowls. Spouted bowls are often referred to as "tea-pots" and spouts have been recorded only on bowls with incurved or strongly incurved rims without special profiling. Our collection includes 14 sherds from different vessels. Technologically, these vessels belong to the fine and medium-fine ware classified as tableware. The examples come from the houses and the cultural layer. Only one sherd decorated by fine *Furchenstich* with white incrustation has been identified (Pl. XXXVIII. 5). This observation is very important, as it connects these vessels with the "Assenovets bowls" through the specific decoration. The bowls with spouts, much like those with wishbone handles, occupy a distinct position within the Belokopitovo pottery repertoire. Apart from being represented in the principal structures of the site, they make the analysed assemblage distinctive and recognisable. This defines them as the second indicator of high chronological and regional value.

II. Deep bowls. They are more or less closed vessels with body proportions different from those of the open bowls. Deep bowls form part of the tableware but it is assumed that they were used for serving food and not for direct consumption. Twenty-four deep bowl sherds or approx. 3% of the analysed material have been recorded at Belokopitovo. Decoration is rare. Bowls have been found in almost all structures of the settlement.

III. Pots. At least 257 sherds have been identified, accounting for 32% of all processed

and illustrated specimens, i.e. pots comprise the most numerous category. In general, they belong to kitchenware. Their various shapes most likely reflect different functions which cannot yet be satisfactorily examined due to the lack of scientific analyses.

III. 1. Pots with conical bodies. These are vessels with straight walls and flat bases, whose rim has a greater diameter than the body. In some cases, the walls are slightly convex with a smooth transition between the neck and the shoulders. Sizes vary: rim diameters range from 25 to about 35 – 38 cm, and those of the bases reach 15 cm. The vessel height probably did not exceed 40 – 50 cm. Only lugs have been recorded. The decoration is in plastic technique only. Three types are defined. The first type is characterised by a rim diameter exceeding the body diameter and straight walls. The second type has convex walls. The third type has a smaller diameter of the rim and a smooth S-shaped profile.

III. 2. 1. "Urn-shaped" pots with short to medium-high "funnel-shaped" necks. The rim is smaller in diameter compared to the body. The neck height cannot be determined precisely and differences are evident mainly in the shaping of the rim. The data have been collected from houses Nos. 1 and 2, the area around house No. 2, Sector West and the cultural layer.

III. 2. 2. "Urn-shaped" pots with cylindrical necks. The necks are high, though data is lacking on the transition to the body. The rim diameter varies considerably and, in some cases, exceeds 35 cm. Some of the vessels were so large that they can be confidently classified as storage containers. Sherds were found in houses Nos. 1 and 2, in the vicinity of houses Nos. 2 and 3, in the cultural layer, and in the Western sector.

III. 3. Pots with globular bodies. They have low cylindrical necks and spheroid bodies. No handles have been recorded. The decoration includes plastic elements and small finger imprints. Globular pots fall within the group of semi-coarse ware and were probably used for storing and transporting liquids, similar to amphorae.

III. 4. S-profiled pots (jars). These vessels have elongated bodies, wide necks and oblique shoulders transitioning smoothly into the body. They are poorly represented with no more than a dozen sherds. Decoration is scarce (oblique stokes on the rim) or absent. Technologically, these pots are classified as semi-fine to semi-coarse ware and were probably intended for holding liquids.

In addition to the above-mentioned shapes, two more groups can be distinguished within the category: pots with "internal lugs" and pots with rounded bases. The latter were evidently used for simmering over an open fire or as part of a water bath cooking set, i.e. they are functionally related to the pots with "internal lugs".

IV. Jugs

It is claimed in the literature that they are a leading component of the tableware pottery intended for pouring liquids. As is well known, jugs have one handle which represents the line of separation from the *kantharoi*. An important feature that complicates the work with this category is the presence of two different opposite profiles of the vessels: one of the handle and another of the pouring part of the mouth. The size of these vessels differentiates them from the cups. They are often divided into "jugs with a horizontal rim" and "jugs with an oblique cutaway rim" which is often used as chronological indicator. Here, the first group predominates.

At least 171 sherds of jugs have been recorded, representing about 21% of the total assemblage from the LBA settlement of Belokopitovo. One jug is considered a possible import (Pl. II.1). Technologically, jugs belong to the fine and semi-fine ware. The following forms are distinguished: jugs with a flat or slightly oblique rim, a medium-high conical neck with a slight inclination, and a distinctly profiled out-curved rim; jugs with an almost cylindrical neck and a profiled flat rim; jugs with an elongated spherical body, short neck, and a pronounced transition at the shoulder; jugs with a spheroid body and a short conical neck.

It is possible to make a more detailed typological division, but its justification is hin-

dered by the fragmentary condition of the pottery.

V. Cups

Cups belong to the fine tableware group. Their surfaces are slipped, carefully smoothed, and most often burnished. A total of 103 sherds, or a little more than 13% of the total collected material, has been recorded. However, this number should not be considered absolute due to their similarity to small hemispherical shallow bowls and, in the case of larger specimens, to small jugs.

Two main shapes are clearly recognised: wide, open vessels and deep, tall and elongated ones, which is obviously a result of functional differentiation. They have a homogeneous dispersal across all archaeological structures. Cups without handles have not been identified with certainty. Cups with oblique rims are less common than those with horizontal rims. One-handled cups are represented by several shapes: unarticulated profile; relatively softly outlined Z-shaped profile; wide cups with an S-shaped profile. The group of two-handled cups includes two restored vessels with flattened spheroid bodies and wide necks. There is also evidence of sherds from wide vessels with either sharp or smoother Z-shaped profiles.

VI. *Kantharoi*

These vessels are considered a novelty for the 2nd millennium BC not only in Thrace but also in Northwestern and coastal Southern Anatolia. No complete vessels were found at Belokopitovo. The group consists of 103 confidently identified sherds, or 119 including the uncertain sherds, i.e. between 13% and 15% of the total material. The *kantharoi* were carefully crafted and fall within the fine and semi-fine ware category. The decoration is incised and *Furchenstich* on the body or plastic on the handles. Three shapes have been more securely identified: wide and low vessels with voluminous bodies and softly contoured S-shaped profiles; globular *kantharoi* with nearly spherical bodies, carinated conical necks and strongly profiled rims; vessels with almost spherical bodies and conical necks.

VII. Amphorae

At least 116 sherds have been recorded, making up about 15% of the assemblage. No complete shapes were documented. The shapes were defined based on the upper body parts and the characteristic handles. The classification procedure was also supported by technological features such as coating and thorough smoothing of the interior wall surfaces. These characteristics are typical of kitchenware, and to a lesser degree, of tableware. The decoration is predominantly plastic with several exceptions. Four main shapes are suggested: 1. Amphorae with a tall, nearly cylindrical neck and two handles starting above the neck's midpoint; 2. Vessels with a medium-high, funnel-shaped neck and slanted shoulders; 3. Amphorae with a short funnel-shaped neck, slanted shoulders, and elongated spherical bodies; 4. Amphorae with spherical bodies and short vertical handles attached to the widest portion of the body.

VIII. Kraters

This new LBA category in the pottery repertoire from Northeastern Bulgaria has been recognised at Gradishte and Belokopitovo. According to their number, kraters can be considered as rare shapes. At Belkopitovo, sherds from five such vessels have been registered.

Technologically, they belong to the fine and semi-fine ware and were evidently intended for holding liquids (tableware). The finds have a secure stratigraphic position. The vessel from house No. 3 has a sophisticated profile, while the one from the area around the same house is smoother in silhouette. The sizes vary, and their technological characteristics do not differ from those of the remaining sample. Therefore, their interpretation as imports would be difficult to argue.

IX. Storage vessels (*pithoi*)

These vessels were intended for storing larger quantities of food or other products. They are sizeable in volume, with elongated S-profiled bodies, a poorly distinguished neck, and a rim that is bent or slightly profiled outwards. Expectedly, their number is not signif-

icant (ca. 2%), given to their specific functions. The shape has been defined based on two restored vessels from house No. 3. In addition, 14 more sherds of walls with decoration, handle, and bases have been identified. The decoration is dominated by plastic bands with finger imprints.

X. Rare shapes and single items

Their very limited presence may be due to at least three reasons: they were made locally but their special functions restricted their production; the examples are few due to the limited scope of the excavations; or these are vessels imported from neighbouring sites.

X. 1. *Pyraunoi*. These ceramic items consist of a container for cooking (a pot or a large bowl) and a combustion chamber beneath it. Therefore, we ought to classify them only provisionally as a part of the pottery assemblage. At Belokopitovo, no complete examples or sherds allowing the reconstruction of the shape were found. The recovered sherds, not more than a dozen, are parts of a combustion chamber and the vessel above it. They have been identified mainly by the round openings for inflow of fresh air, the much larger openings for fuel feeding and by certain technological characteristics. Occasionally, tongue-shaped handles are found on the upper part of the portable construction. Vertically curved handles are very rare. Decoration is uncommon.

X. 2. "Baking tray". This is a disk-shaped item with low size-boards intended for thermal processing of food products. It lacks feet, handles, and decoration, if we consider the tiny pits as functional rather than ornamental. It was found in house No. 2.

X. 3. *Gyuvetch* pots. Large and open conical containers named after the *gyuvetchi* in the traditional Bulgarian culture. The walls are thick and straight, and the rim diameter rivals that of storage vessels. There is no evidence of handles or decoration. One restored vessel from house No. 3 and several additional fragments have been documented.

X. 4. Vessels with "internal lugs". One restored vessel originates from house No. 1. Its general shape is that of a pot with long horizontal lugs placed on the inside, beneath the rim of the mouth. There were probably at least three handles. Two more vessels, one from house No. 2 and one from the area around house No. 3, have also been assigned to this group. It can be assumed that they were used for water bath processing and constitute a part of some specialised installations. The vessels with uneven bases (convex or rounded) documented in trench 2 and the area near the Shelter can be included as additional arguments for this interpretation.

X. 5. Miniature vessels. Notably, the pottery from Belokopitovo includes only four examples. Two of them were found in house 1 and its surrounding area, and the third one was found in house No. 3. The fourth vessel is from house No. 2. It is 4.5 cm high and has a conical shape similar to a thimble. Its workmanship is so unskilled that it can be considered a child's creation rather than a product of an experienced potter.

X. 6. "Strainer". Only one sherd of a flat base with part of the perforated walls of this artefact originates from the cultural layer. In this case, the shape and function are controversial due to the high degree of fragmentation and the lack of secure context (the object was evidently discarded after breaking). It should be noted that, besides the widely accepted assumption that strainers were used in dairy processing (as "cheese strainers"), they could have also served other purposes.

X. 7. Double vessels ("*kernoi*"). In Bulgaria they are commonly known as "salt containers," whereas further south they are often referred to as *kernoi*. Two sherds from two different vessels were found at Belokopitovo: one in the area of house No. 3 and another in the cultural layer. The complete shape is not restorable.

X. 8. "Basin". The discussed sherd is a part of the rim of a large open vessel with a horizontal handle extending upward from the rim. It was found in the vicinity of house No. 3. Similar shapes occur among the pottery of Upper Thrace and further south, in present-day Northern Greece.

X. 9. "Bottles". Only two sherds from the areas around houses Nos. 1 and 2 were documented. These unusual vessels were probably intended for special liquid products.

Vessel elements

The vessel parts include: mouth, rim, handle(s) and base, supplemented by a neck-and-body sherd with traces of patterning. The first four have an actual role in the analysis of the morphology in the assemblage. According to their specifics, they are arranged as follows:

1. Mouth. Horizontal mouths dominate across all pottery shapes, while oblique ones are far less common. The latter have been recorded in jugs and cups. As a rule, the transition to the neck is very smooth. Only few of them are well-defined structurally to the neck.

1. 2. Rim. The highest part of the mouth is usually described as its "rim". About a dozen types have been distinguished: flat and evenly cut on top; flat and rounded on top; flat, slightly profiled outwards and rounded on top; thinned on the inside and slightly profiled outwards; strongly profiled outwards; obliquely cut on the outside and slightly profiled; thickened on the outside and obliquely cut; thickened on the outside, slightly curved outward and structurally separated by grooves (a single case); thickened on the outside and vertically flattened to form a band. The first listed type is the most common.

2. Handles. The handles have been classified based on their shape and position on the vessel's body.

2. 1. Vertical handles. These are the most numerous. They were attached to jugs, cups, amphorae, *kantharoi*, pots (?), and more rarely to storage vessels, either individually or in pairs. One important feature is the curvature which is more pronounced in the amphorae handles. The cross-sections are triangular, oval, or elliptical. The triangular cross-section type is most common and because of this it can be considered a characteristic element of the repertoire. The decoration is limited to plastic ornamentation: knobs on the uppermost part, plain longitudinal bands or flat protrusions at the connection to the rim.

2. 2. "Horizontal" handles. This kind of handles is attached only on bowls with inverted or strongly inverted rims, but not on closed vessels such as amphorae or pots. They are known in the literature as wishbone or "Assenovets" type of horizontal handles (*supra*).

2. 3. Lugs. In fact, these are elongated plastic projections which are functional rather than decorative. They are generally massive and attached to the outer part of the vessels' walls, except in the case of pots with "internal lugs". They are divided into short and elongated ones, and single and bifurcated. Their preferred ornamentation consists of deep finger imprints placed on the frontal part of the projection.

3. Bases. The examples of complete bases are few. The main groups include: flat bases; flat bases with a thickened edge; flat with a rounded transition to the walls; concave bases, with or without a low ring; bottoms provided with a low hollow pedestal; rounded bases. The flat bottoms, with or without a thickened edge of the periphery, occur mainly in bowls, pots, amphorae, jugs, and cups. Ring bottoms are typical of cups, small *kantharoi*, and some jugs, while those on pedestals are rare and recorded in fine vessels intended for liquids. On the contrary, rounded bases are only associated with large vessels from the kitchenware functional group.

Decoration

The following ornamental techniques have been identified: plastic (relief), incised ornamentation including the *Furchenstich* subtype, strokes and finger imprints. *Kerbschnitt* examples have been recorded in small quantity, and stamped decoration had rare occurrences. Nearly all parts of the vessels' bodies were subject to decoration: the mouth and its rim, the neck immediately below the mouth and at its base, the neck-shoulder transition, the most swollen part of the body, and, more rarely, the bases at the transition to the walls

and the handles. Data are available on reconstructed motifs, but not on entire ornamental compositions.

1. Plastic ("relief") decoration. This is the leading decorative technique. It includes two main subgroups: relief bands (plain, with finger-imprints or strokes, attached horizontally to the walls or curved) and plastic knobs and protrusions (in various forms). Plain plastic bands were applied on deep vessels (e.g. pots) and much less often on the handles of jugs and cups. Plastic bands with finger-imprints are the most common, recorded on pots and *pithoi*, and occasionally on bowls. Their patterns are rather monotonous and more elaborate motifs are rare. Plastic bands interrupted by strokes are uncommon and have been recorded on pots. The strokes are broad and vertical or narrow and oblique.

Plastic knobs and projections are placed not only on bowls with inverted and strongly inverted rims, but also on jugs. Sherds of the last category and of cups have been documented in the surrounding zones of all three houses, under the shelter and in the cultural layer. In some cases, projections have also been put on the most protruding parts of handles. The knobs are divided into single and double; conical and hemispherical. The latter occur on shallow bowls, jugs or *kantharoi*, pots, storage vessels, and on the handles of cups and jugs.

2. Incised decoration is much less common than plastic. It is encountered in several variants: carefully executed with a fine blade to produce thin, precise lines; carelessly applied and presented by broader incisions; incised lines made by rhythmically varying the pressure applied on a sharp pottery-tool. Fine incised decoration is found on cups, *kantharoi*, and possibly jugs, but only rarely on larger vessels. Broad incised lines are observed on jugs and *kantharoi*.

3. *Furchenstich*. The third type of incised decoration is considered separately due to its distinctive features. It can be divided into two variants according to its execution: fine and coarse *Furchenstich*. In the fine variant, the lines are deep and neatly drawn with a sharp pointed tool. In the coarse variant the lines are wider and shallower, incised with much less care. Fine *Furchenstich* decoration is documented on "Assenovets" bowls, teapots, jugs, and *kantharoi*. White encrustation is very rarely preserved. A single sherd shows a combination of white and red encrustation. Coarse *Furchenstich* is much less common and observed only on semi-coarse and coarse ware.

4. Strokes. These are rather carelessly executed and their presence is limited to coarser pottery.

5. Finger imprints. This technique was used both independently and in combination with plastic decoration. In the first variant, finger imprints appear not only below and on the rim, but also on the body of vessels. The second variant is much more widespread. The small shallow pits interrupt the plastic bands. It should also be noted that there are quite a few fragments where finger imprints are encountered on lugs.

6. *Kerbschnitt*. This technique is an exception at Belokopitovo. It is represented on a single sherd from the neck of an amphora found in house 2 (T. XVII. 1). The decoration was applied just below the rim and shows no evidence of encrustation. The vessel's identification as an import is plausible but not supported by the technological data.

7. Rare decoration is observed on several examples from the pottery at Belokopitovo. The most interesting one is a stamped impression on the wall of an amphora. Although it is tempting to classify all such vessels as imports, further evidence is required to support this assumption.

8. Stable combinations. The pottery from Belokopitovo is not particularly rich in decorative combinations. The combination"horizontal plastic band/finger impressions" is predominant. It is observed on more than 45% of all decorated pottery but this is due to its frequent use on pots and storage vessels. Three main technical variants are distinguished in accordance with the design of the band and the small pits. Very rarely, this combination of

two techniques is transformed into a triple one with the addition of short horizontal lugs or elongated projections. The combinations "plastic band/strokes" and "plastic knobs/finger impressions" are considerably less common and appear mainly on semi-coarse and coarse ware. Other combinations are sparsely represented.

9. Ornamental motifs and compositions. The motifs show several well-defined decorative elements, but compositions are difficult to reconstruct. The motifs are extremely simple: a horizontal line around the mouth, the neck base, or the body. Compositions are documented mainly on *kantharoi*, and sometimes on shallow bowls, jugs, and cups. These sometimes include more elaborate ornamental elements such as horizontal and angular "S" figures, meanders or rhombi, but their overall organisation is hardly restorable.

The text also discusses several groups of ceramic artefacts that cannot be directly attributed to the so-called domestic pottery category. Nonetheless, they vividly illustrate the everyday life and the economic activities in Belokopitovo during the LBA. These include: a stationary *pithos* (house No. 1, fragmentary); sherds of nozzles (house No. 1); a fragment of a ceramic "spoon" (found near house No. 2); ceramic disks (tokens). Anthropomorphic or zoomorphic figurines have not been found.

Spatial and contextual analysis

The LBA pottery from Belokopitovo originates from three houses, one shelter, the immediate vicinity of the houses and the shelter, the space around three freestanding hearths (for seasonal use only?), pits, a drainage (?) ditch, and the cultural layer. The bulk ceramic material varies in quantity and state of preservation across these structures. The pits contained scarce ceramic material, except for the pit in square Γ_{35}, next to house No. 1. The same situation was observed in the ditch. More than 60% of the sherds were collected from the houses, the shelter, and their immediate vicinity. The remaining more than 30% are from the cultural layer between them. The compared structures are obviously contemporaneous judging by the results of *comparative analysis*. The correlations among the pottery categories and shapes identify house No. 1 as most representative. Nevertheless, this house underwent a major reconstruction and two fires, and these circumstances limit the scope of possible conclusions.

Functional analysis

The pottery from Belokopitovo was examined from technological, morphological, and decorative perspectives. Its informational reliability was confirmed and an attempt was made to apply the functional principle of classification. Functionality is a complex subject encompassing numerous research problems which have not yet been studied comprehensively in the Bulgarian literature. According to a long-standing tradition, ceramic vessels (i.e. household pottery as opposed to construction ceramics) are divided into: tableware (used for serving and consumption), kitchenware (used for preparing food and storing small quantities of products intended for food preparation) and storage vessels (used for transporting and storing large quantities of products for longer periods). There is no distinct boundary between these categories, at least because of the potential multiple functions of the pottery and/or change in its original purpose following breakage or wear.

In general, tableware does not seem to raise any essential questions. It includes bowls, jugs, cups, and other finer vessels. These can be divided into vessels for food and liquids; it would not be plausible to separate the former vessels into groups for vegetarian food and meat. The bowls from Belokopitovo represent a significant portion of the ceramic repertoire. The prevalent shapes have incurved or strongly incurved rims, with predominance of the bowls with wishbone handles. It makes sense to assume that the handles facilitated carrying, the bowls were intended for liquid food and the incurved rims prevented the contents from spilling. The remaining shapes are less common, perhaps due

to their more limited use. For example, tea-pots may have been used not only for boiling water, but also for any other culinary purposes.

At Belokopitovo, the tableware for liquids is quite numerous. There are at least 153 jugs and cups, accounting for more than 20% of the uncovered informative sherds. If we add the *kantharoi*, the figure becomes even more impressive. Krater-shaped vessels are rare, which corresponds to the specificity of their use. Thus, we are witnessing a pronounced preference for vessels intended for liquids, which may be explained by their important role in both daily life and feasting. As for their contents, it is an axiom that the two most commonly used liquids in human civilisation are water and alcoholic beverages. At least the former is allegedly fundamental for life. The vessels associated with water in ancient times are well known – amphorae, jugs, cups, and any others that are not absorbent and having a suitable capacity. The relationship between volume and content specificity, which is a key factor in the case of alcoholic beverages, seems to be valid for water as well, especially in ritual contexts. Focusing on the preparation of alcoholic beverages, we must distinguish between vessels for fermentation, storage (ageing), and transportation. According to the sources, the most widespread alcoholic drinks in the ancient world were beer, wine, and mead – probably in that order in terms of chronology and use. Among these, beer appears to have been the most prevalent, and not only in the chronological aspect. It can be assumed that Belokopitovo fits within this general picture, despite the lack of direct evidence.

The essence of culinary processes has changed little over time, although they have diversified or become more specialised in particular aspects. It is assumed that some of them were even considered prestigious, for example bread-making. Examined in detail, the processes include: heating (boiling, baking, stewing, etc.), freezing, fermentation, soaking, drying, puree-ing and grinding, stuffing, and others that can hardly be detected in archaeological evidence. Yet only a few of them were served by pottery, insofar as we can determine from the current state of knowledge. Most frequently, these were processes involving thermal processing and fermentation. When vessels and thereby their contents are exposed to heat, an interesting relationship emerges: the shape of the vessels (closed or open) appears to affect differently the culinary processes in terms of temperature and speed.

The presence of *pyraunoi*, pots with “internal lugs”, strainers, and baking trays is indicative for Belokopitovo. These were undoubtedly used in various culinary processes. Hearths, ovens and special food-baking pits (*tandiri* or *tanduri*) were also made of fired clay, but all of them are elements of a different classification.

The pottery intended for storage and transportation of products and food can be either stationary or mobile and therefore it can include both vessels and installations. Amphorae, pots and storage containers (both stationary and portable) of large capacity are represented in Belokopitovo. However, there is no case in which their contents have been definitively identified, and thus their specific functions remain unclear.

Dating

I. Radiocarbon dates

Belokopitovo. Three radiocarbon dates originate from this settlement. The samples were taken from house No. 2 in sq. $И_{40}$; from the cultural layer in sq. $Д/Е_{33}$ (ca. a dozen meters westwards of house No. 1) and from pit No. 8 in the western part of the site. They are discussed by L. Leshtakov in this volume and here they are considered only with respect to the dating of the pottery. The date from pit No. 8 has a secure closed context and a value of 1527 cal. BC (with 95.4% probability). It corresponds well to the date 1529 cal BC (with 95.4% probability) obtained for from a sample from house No. 2 in sq. $И_{40}$.

The confidence level of this dating is sufficiently high. The third date, 1499 cal BC (95.4% probability), relates to an undisturbed part of the cultural layer in sq. Д/E_{33} and points to the end of the first occupational phase of the LBA settlement.

All together, these dates limit a period from the last third of the 16th century BC to the beginning of the 15th century BC. This is the time-span of the first architectural phase in this zone of the site. The second phase can be traced stratigraphically in the cultural layer and it is also attested by the reconstructions of the ditch and of house No. 1 but is not supported by absolute dates. A speculative assumption is that it lasted 50 years or a bit more (i.e. approximately several generations) and ended towards the middle of the 15th century BC. It is also entirely possible that the occupation began earlier and terminated not long after the proposed period. The existence of an earlier phase within the 16th century BC is quite probable but still remains hypothetical. Therefore, the Belokopitovo pottery published here is generally dated to the period from the last third of the 16th century BC to the middle of the 15th century BC.

Gradishte. Radiocarbon dates have been established for both parts of the site (labelled as 88 and 88/1). The absolute chronology is based on one ^{14}C date from a pit in the house in the eastern part of the site (1412 – 1262 BC, calibrated at 2σ (95.4% probability) and two from its western part. The latter are from pit No. 3 (1479 – 1375 BC, 70.1% probability, calibrated at 2σ) and from a pit in square C_{40} (1422 – 1279 BC, 95.4% probability, calibrated at 2σ). These dates are discussed in detail by K. Kostova and I. Babadzhanov in this volume, but it should be emphasised here that they have a fairly broad range. On the other hand, they are unlikely to be questioned because they are derived from one house and two pits which are not cut by any latter digging. The first date may require adjustment by several decades because the sample was taken from oak timber used as construction material. Therefore, this part of the site was inhabited approximately from the middle of the 15th c. BC to the first half of the 13th century BC.

Panayot Volovo. The samples from Panayot Volovo were analysed in two portions. The first one included 11 dates, one of which falls in the Late Antiquity. The ten dates from the LBA are broadly grouped into the 13th and 12th century BC, but they were neither published in detail, nor accompanied by contextual information. Recently, three new radiocarbon dates from P. Volovo have been announced. Their complete publication is in print[1], so here we can only report that they span the interval from the last third of the 16th century BC to the first quarter of the 15th century BC. Laboratory inaccuracies are unlikely, since the three dates are very close each another. Therefore, in combination with the scarce information from the first batch, it can be assumed that the settlement at Panayot Volovo had at least two occupation phases, similar to Belokopitovo.

In summary, the three settlements were inhabited between the mid-16th century BC and the first half of the 13th century BC. It should be noted that only partial data are available on the inhabited area of each settlement. The chronological difference between the sites at Belokopitovo and Panayot Volovo is very short, not more than one generation (approximately 30 years) based on the available information. This suggests a synchronous functioning of the two settlements at the late 16th – and the early 15th century BC, whereas the settlement at Gradishte may have been founded later, probably after Belokopitovo was abandoned. Another acceptable conclusion is that Gradishte and Panayot Volovo functioned simultaneously and were abandoned before the late 13th century BC.

[1] I would like to thank L. Leshtakov (NAIM – BAS) who provided general information on the results from the radiocarbon analysis. The samples were analysed in Japan as part of a project led by Dr. Masao Semoto.

II. Relative chronology

This section, although regarded as mandatory in serious publications, has been neglected here due to several considerations. On the one hand, the studies published in this volume contain well-grounded pottery parallels with sites both to the south and to the north of the Danube. On the other hand, a thorough review requires commentary on the facts that substantiate relationships not only with but also between different archaeological cultures. These cultures are formulated through distinct archaeological sites and finds, so the analysis should be supported by more detailed information. Therefore, it requires a special study, which I hope will emerge in the not-too-distant future.

Conclusions

As it was emphasised earlier, the two construction phases recorded at the site of Belokopitovo are not distinguished in terms of pottery production. The repertoire is homogeneous and could be placed in one time-span. At the same time, information from the neighbouring sites shows very similar characteristics of pottery production. The vessels from the settlements of Belokopitovo, Gradishte, and Panayot Volovo (supplemented by the sites at Pliska and Makariopolsko) share the following features:

1. Technology. The pottery is handmade and there is no conclusive evidence for the use of a fast wheel. All main stages of pottery production in the compared sites are analogous. The final products display entirely comparable basic characteristics such as texture of the paste, surface treatment, coating, scatter, and colouration. Hence the conclusion that the technological ceramic groups in the compared settlements are homogeneous.

2. Morphology. The main pottery categories and shapes are the same: bowls, pots, etc. There are also striking similarities in the shaping of their structural elements: rims, handles, and bases.

3. Decoration. In all sites the decoration is minimal, but plastic ornamentation emerges as the most frequent technique. Differences are observed among its subtypes, although these are unlikely to reflect local particularities.

4. Function. It has been well established that the function of ceramic vessels provides insights into the way of life of their users. In this respect, the presence of the main functional groups related to the table, the kitchen and the storage of essential products is especially significant. The common occurrence of specific groups such as *pyraunoi*, "vessels with internal lugs" and strainers in Belokopitovo, Panayot Volovo, and Gradishte is symptomatic of close similarities of their usage. The variations in the quantitative representation of the separate vessel categories are unlikely to result from differences in the subsistence of the inhabitants of the compared settlements; they are rather chronological in nature.

The characterisation of the pottery is further complemented by several negative observations. The absence of lids and the very limited presence of miniature vessels and containers are most notable. In terms of decoration, the lack of channelling is a feature generally regarded in the literature as a chronological indicator.

All the information summarised above attests to the existence of a unified pottery tradition that encompasses a distinct microregion and has undergone clearly traceable changes over time.

II. Chronological position of the pottery from the compared settlements

In the light of the radiocarbon dating, we can emphasise that the pottery from Belokopitovo. Panayot Volovo and Gradishte covers the second half of the 2nd millennium BC and more precisely, from the last third of the 16th century to the mid-13th century BC. In addition, the differences in the elements of the pottery assemblages of these sites, supported by the available radiocarbon dates, allows to define two stages of the pottery production. This hypothesis is supported by the following arguments:

1. A relatively high percentage of bowls and deep bowls has been recorded at Belokopitovo and Panayot Volovo but not at Gradishte.

2. Certain diagnostic pottery elements used as dating markers for entire regions appear only in some of the sites. The "Assenovets" bowls with their wishbone handles are recorded only at Belokopitovo. The same holds true for the spouted bowls (tea-pots). The symptomatic *Furchenstich* decoration, well represented on *kantharoi* (and sporadically on other vessels), is observed only at Belokopitovo and Panayot Volovo.

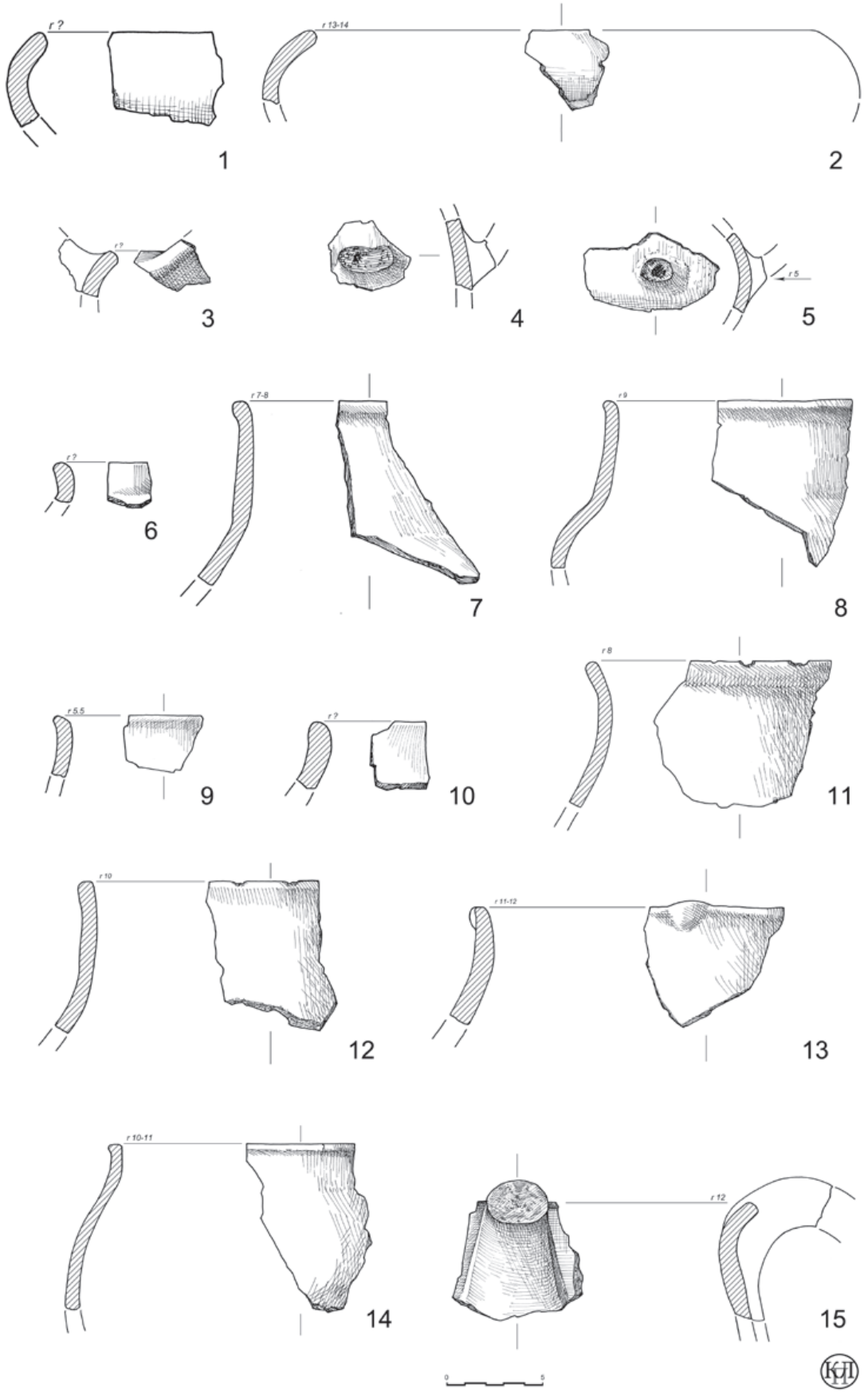
3. Other details of the repertoire show different frequencies at the sites. The observations on the plastic decoration on bowls with incurved rims and on the upper part of the vertical handles of jugs and cups at Belokopitovo are quite interesting. The extensive use of plain plastic bands on pots is typical of Gradishte but not of Belokopitovo or Pliska. By contrast, in both Belokopitovo and Panayot Volovo, such bands are interrupted by finger-imprints and, more rarely, by strokes. However, lunula-shaped plastic bands, plain or intersected by strokes which are widespread in Gradishte, Panayot Volovo and Pliska, are uncommon in Belokopitovo. In those sites, they are accompanied by plain plastic bands and vertically elongated plastic knobs, forming one of the dominant decorative traits.

The first pottery phase is represented at Belokopitovo and likely at Panayot Volovo, while the second phase is represented at Panayot Volovo and Gradishte. Part of the pottery from Pliska can also be assigned to the first phase, although certain elements may belong to the second phase. The LBA pottery from Makariopolsko cannot yet be synchronised more precisely.

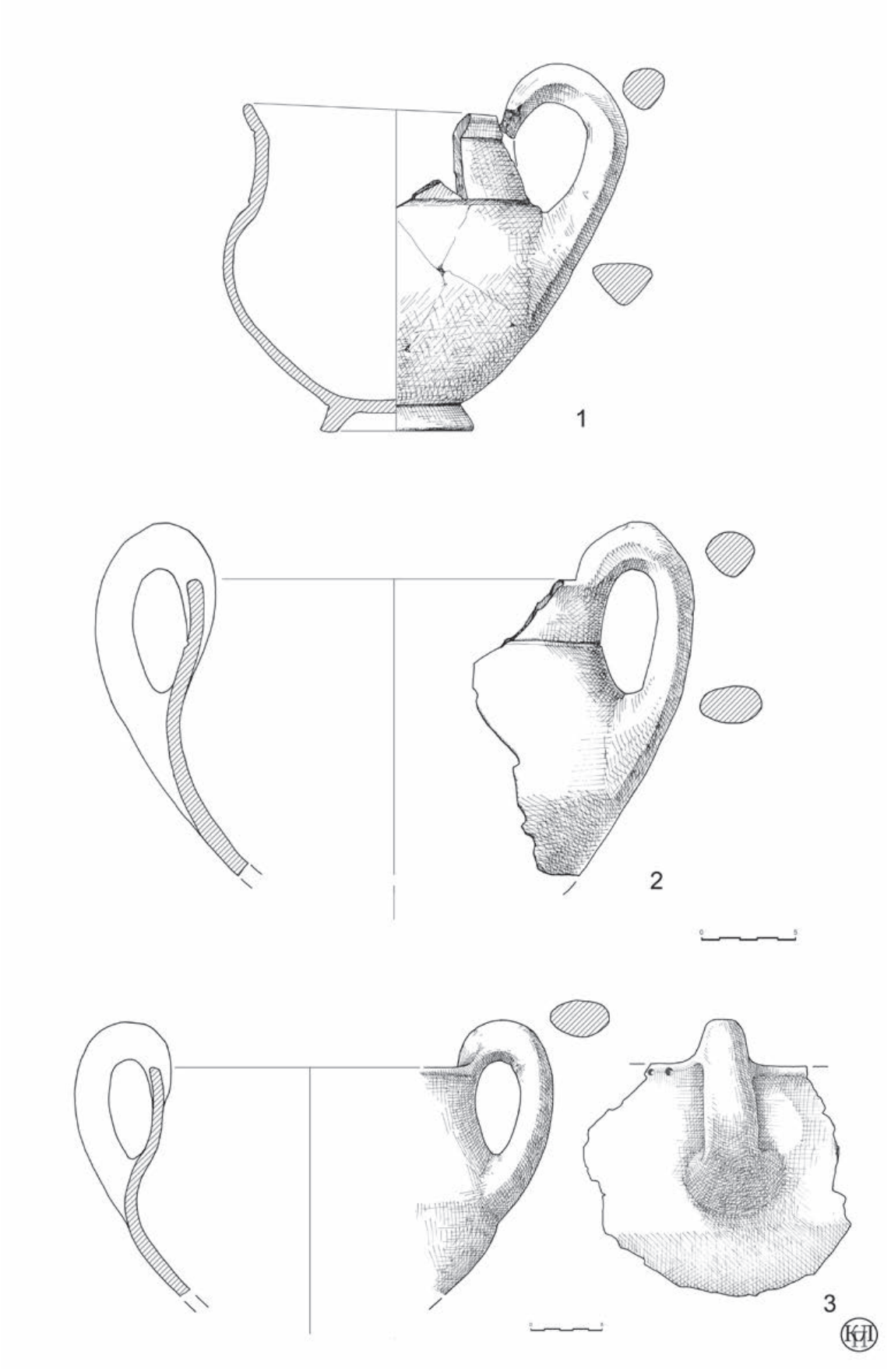
It may further be concluded based on the available information, that during the second phase, several diagnostic shapes such as the "Assenovets" bowls and tea-pots were no longer produced. In general, the number of bowls and deep bowls decreased significantly and the characteristic *Furchenstich* decoration was no longer applied.

Despite these changes, a strong tradition remains recognisable in the overall preservation of the major pottery shapes and in the dominance of plastic ornamentation. The picture is further complemented by clearly expressed technological and functional continuity.

In my opinion, the results outline the main typical features of pottery in the area to the north of the Shumen Plateau and provides ground for further and more detailed studies. It is very important to incorporate new archaeological artefacts and absolute dates in order to elucidate in greater detail this aspect of the economic activity and way of life of the inhabitants of Northeastern Bulgaria during the second half of the 2nd millennium BC.

Табло I. Белокопитово. Жилище 1. Керамика: паници, кани, чаши (автор К. Лещаков)
Plate I. Belokopitovo. House 1. Pottery: bowls, jugs, cups (author K. Leshtakov)

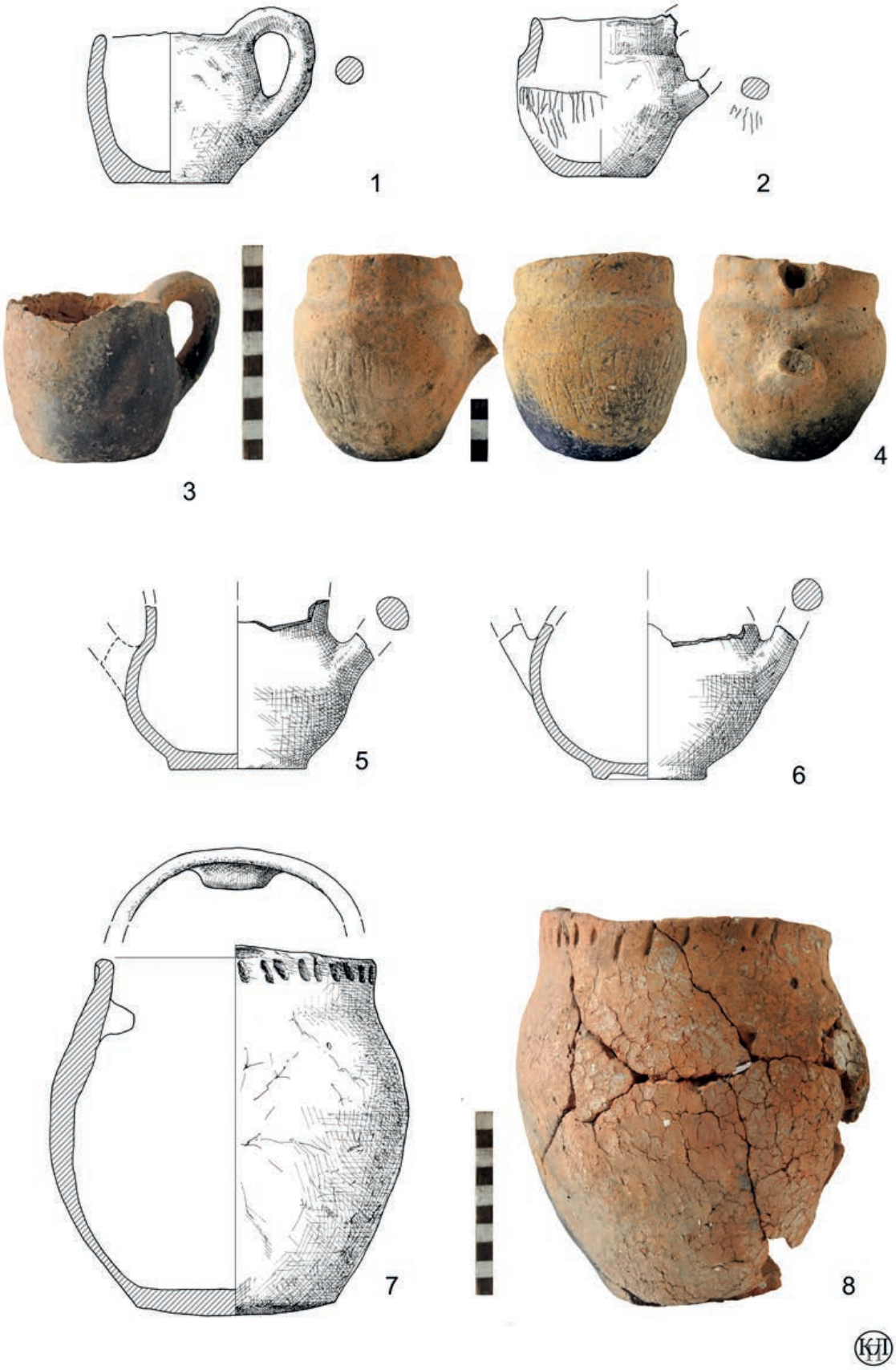

Табло II. Белокопитово. Жилище 1. Керамика: кана, кантароси (автор К. Лещаков)
Plate II. Belokopitovo. House 1. Pottery: jug, kantharoi (author K. Leshtakov)

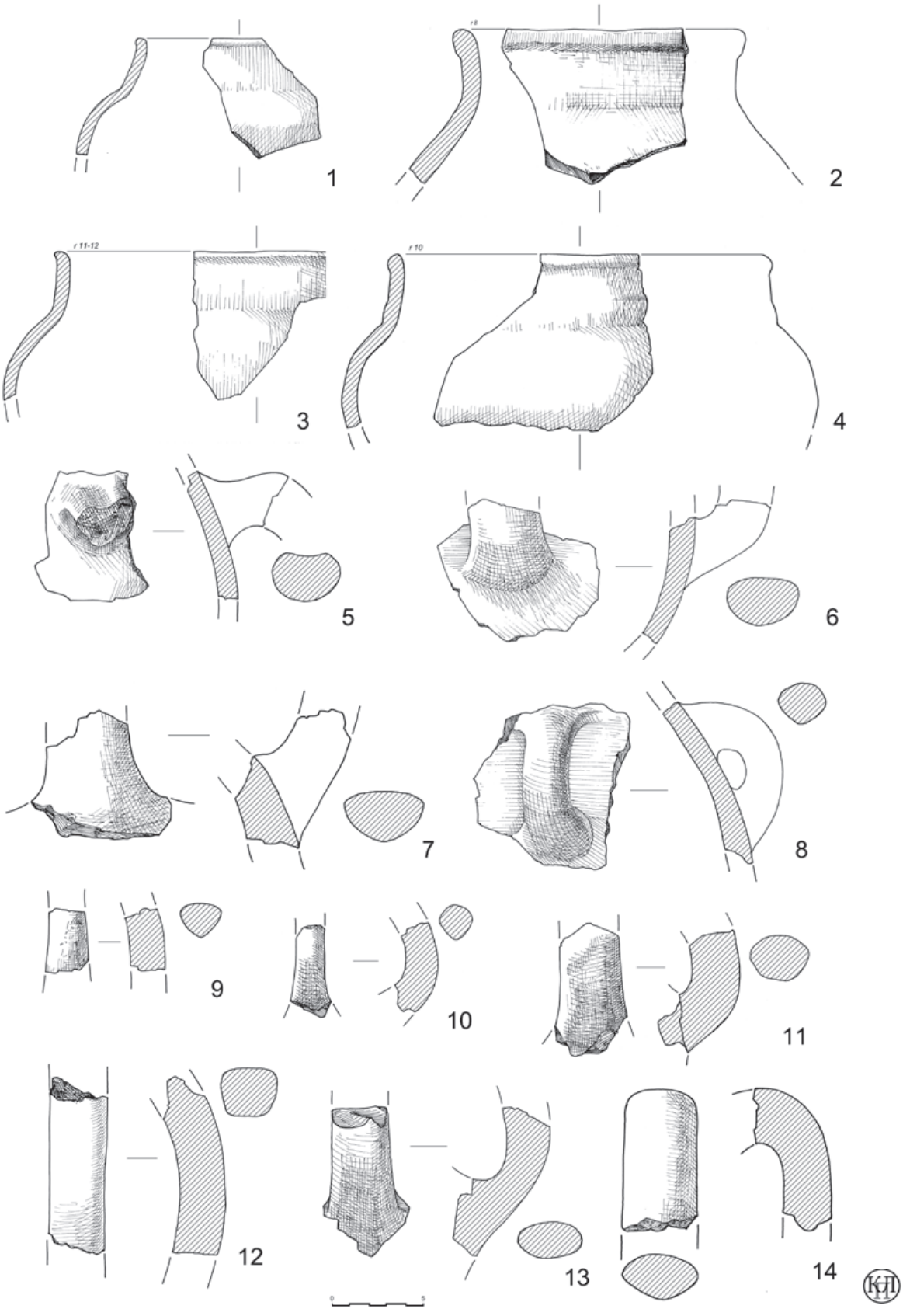
Табло III. Белокопитово. Жилище 1. Снимки на кана и кантароси преди реставрация (автори К. Лещаков, Л. Лещаков)

Plate III. Belokopitovo. House 1. Photographs of a jug and kantharoi before restoration (authors K. Leshtakov, L. Leshtakov)

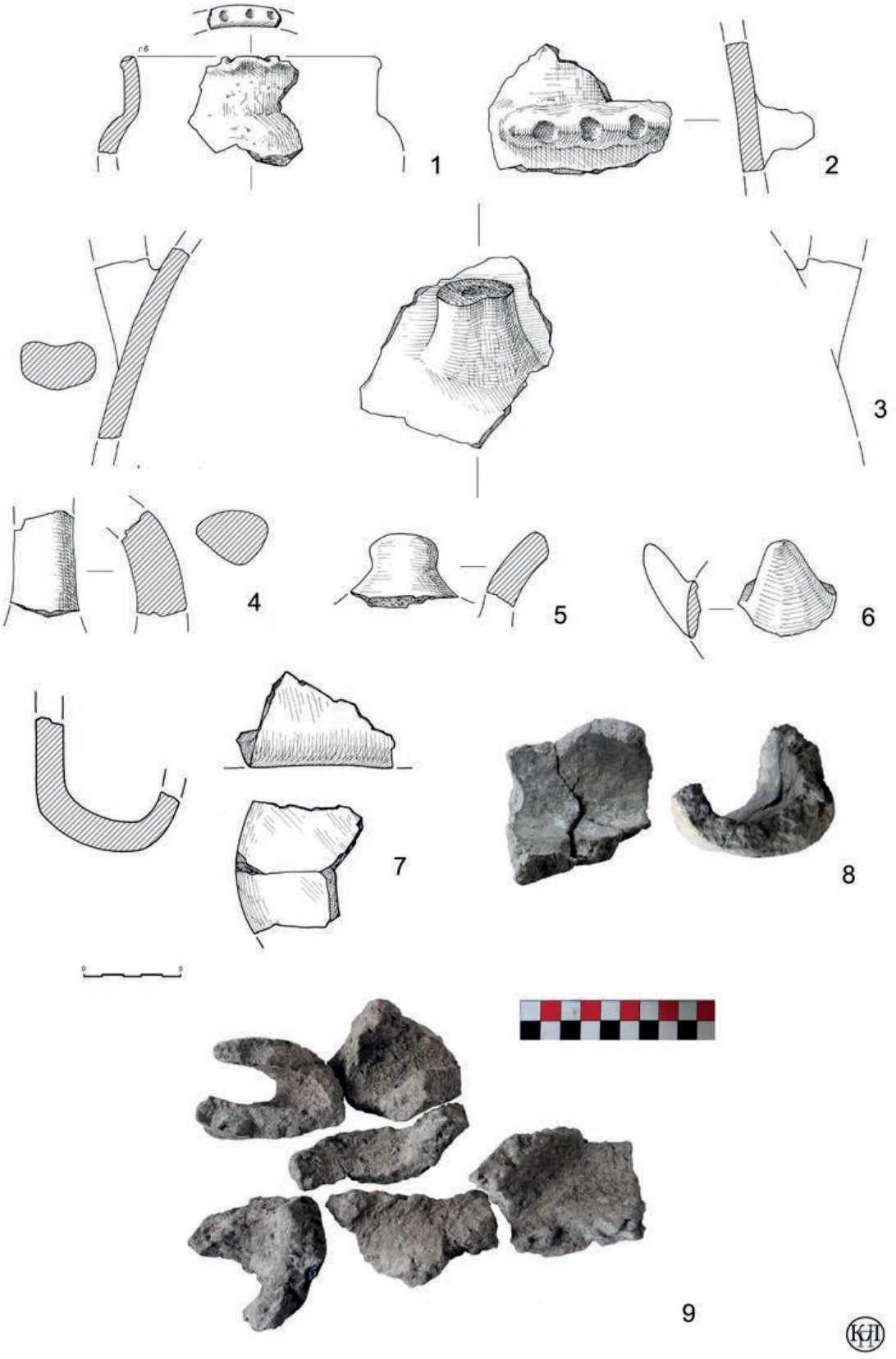
Табло IV. Белокопитово. Жилище 1. Керамика: кани, чаши, гърне с „вътрешни уши“ (автори К. Лещаков, Л. Лещаков)

Plate IV. Belokopitovo. House 1. Pottery: jugs, cups, a pot with “internal lugs” (authors K. Leshtakov, L. Leshtakov)

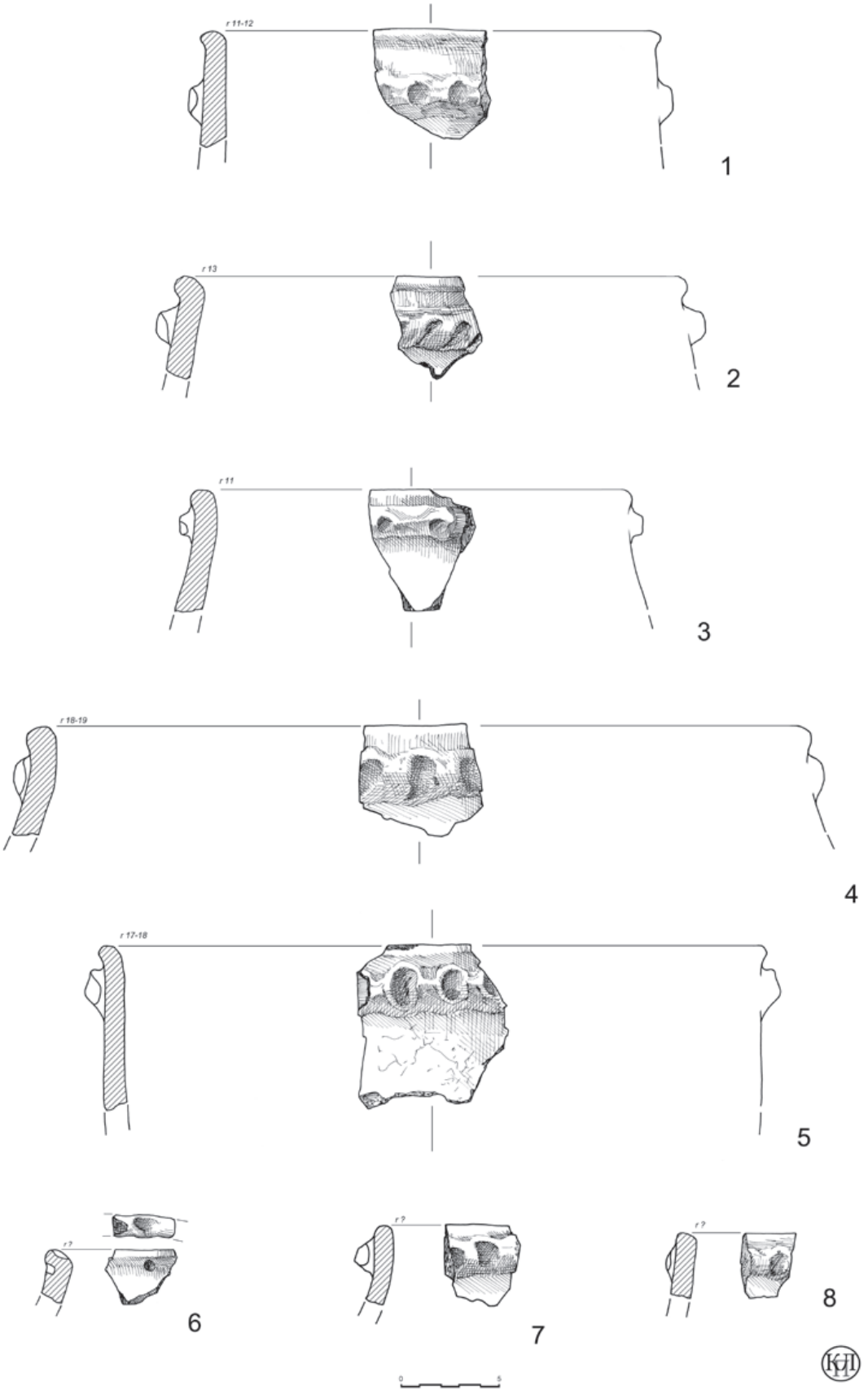
Табло V. Белокопитово. Жилище 1. Керамика: амфори и кантароси, вертикални дръжки (автор К. Лещаков)

Plate V. Belokopitovo. House 1. Pottery: amphorae and kantharoi, vertical handles (author K. Leshtakov)

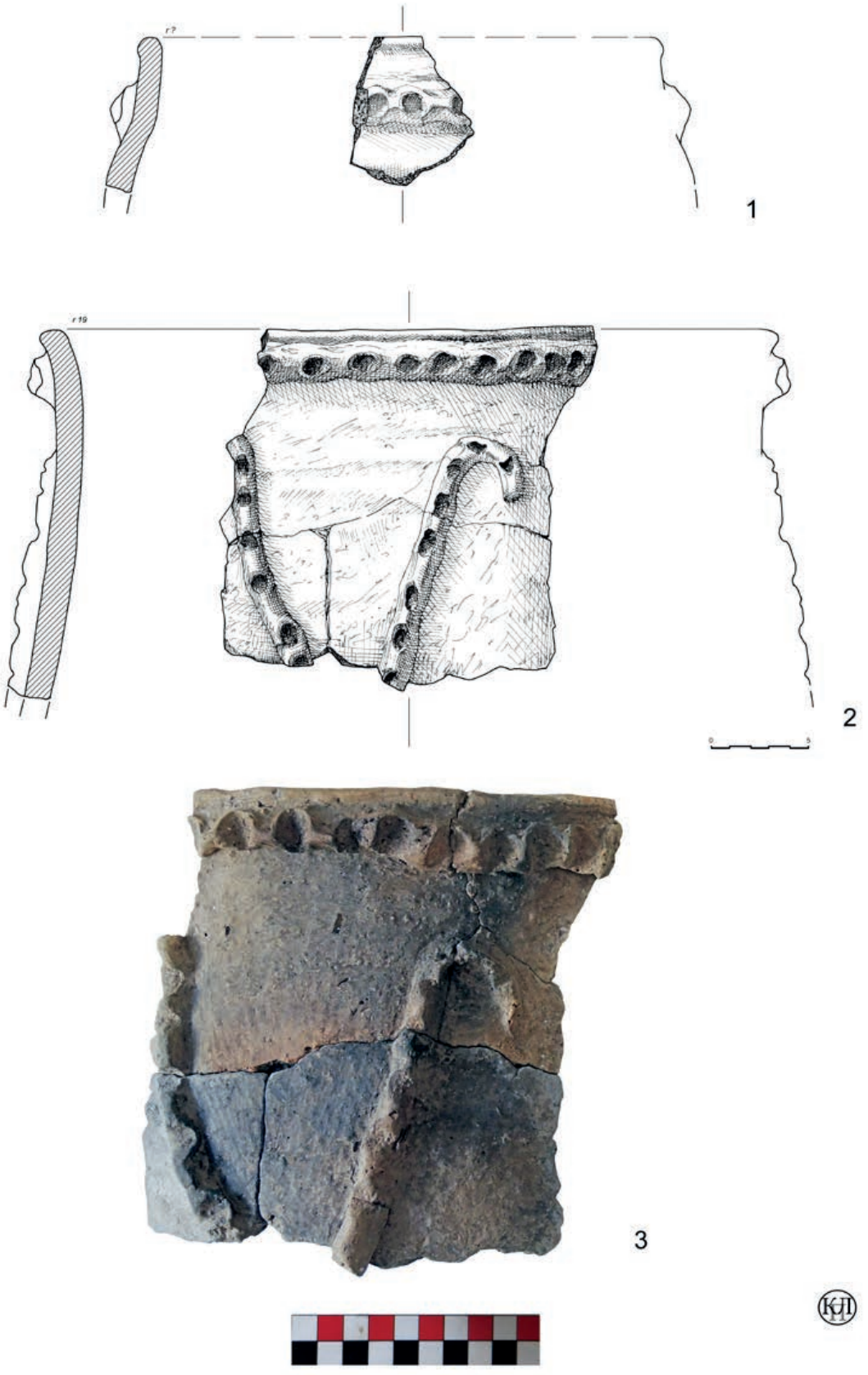

Табло VI. Белокопитово. Жилище 1. Керамика: малко гърне, амфора, дръжки, езичести дръжки и фрагменти от накрайници (автор К. Лещаков)

Plate VI. Belokopitovo. House 1. Pottery: a small pot, amphora, handles, lugs and fragments of nozzles (author K. Leshtakov)

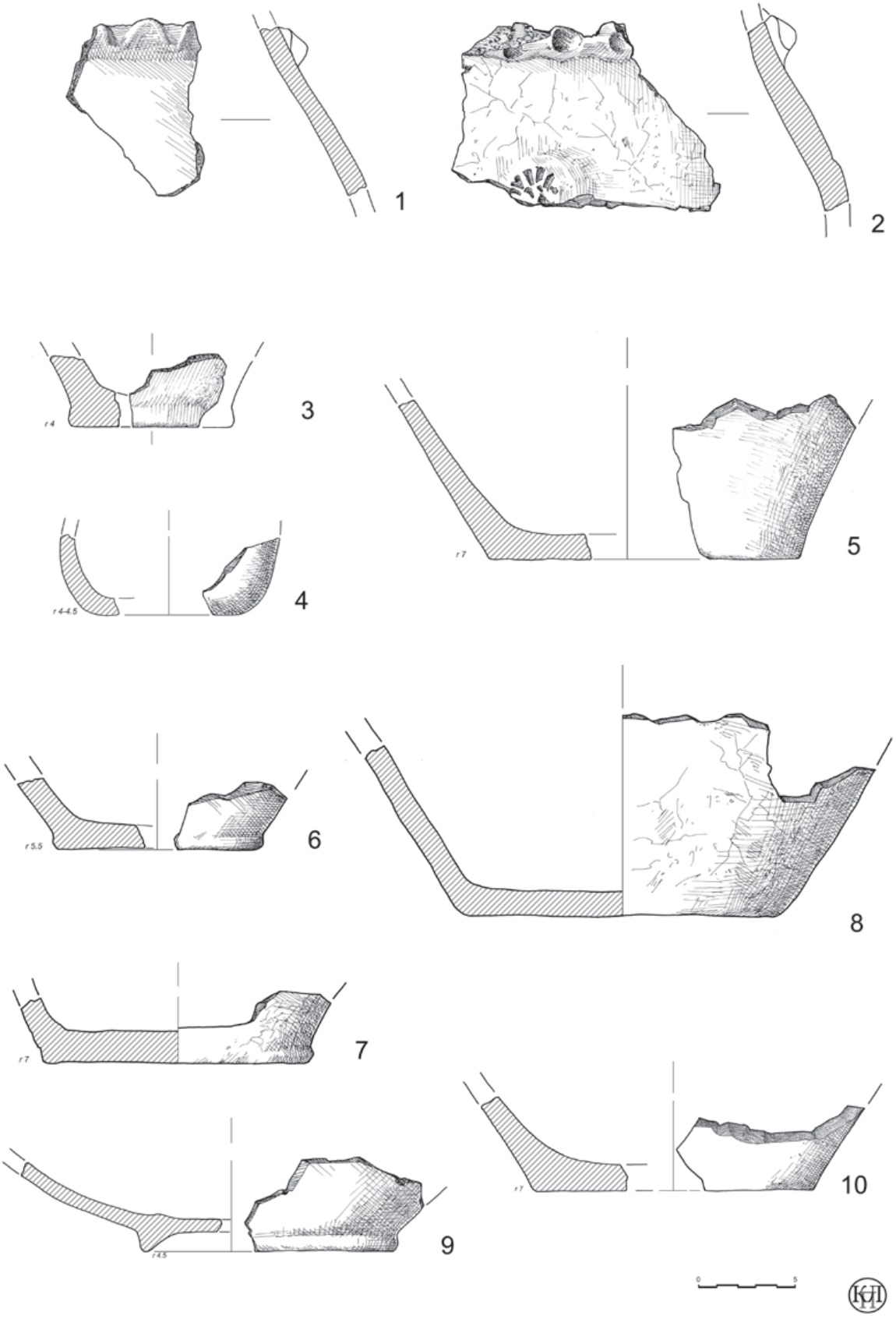

Табло VII. Белокопитово. Жилище 1. Керамика: урновидни съдове (автор К. Лещаков)
Plate VII. Belokopitovo. House 1. Pottery: urn-shaped pots (author K. Leshtakov)

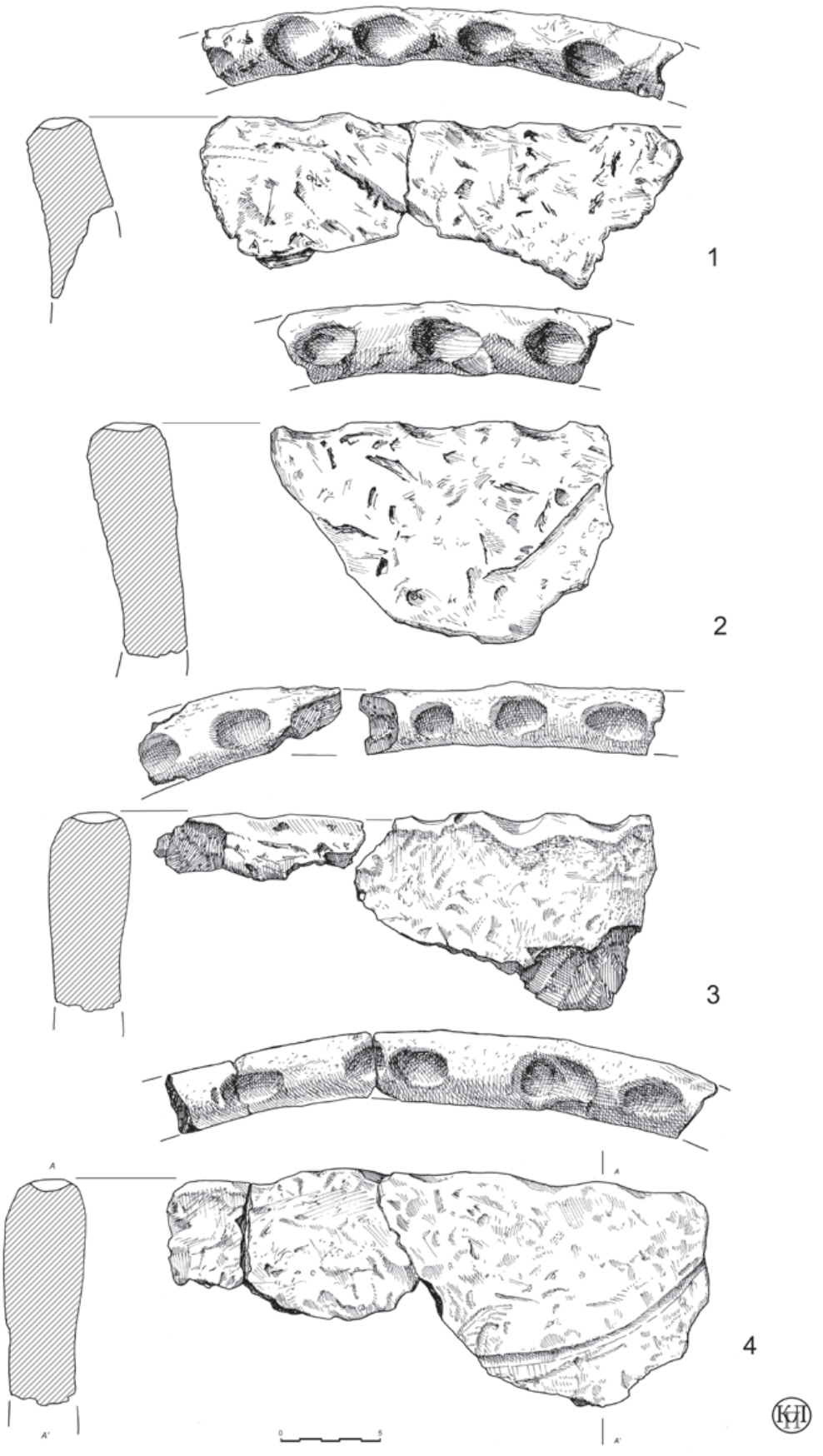
Табло VIII. Белокопитово. Жилище 1. Керамика: горни части на два питоса (автори К. Лещаков, Л. Лещаков)

Plate VIII. Belokopitovo. House 1. Pottery: upper parts of two pithoi (authors K. Leshtakov, L. Leshtakov)

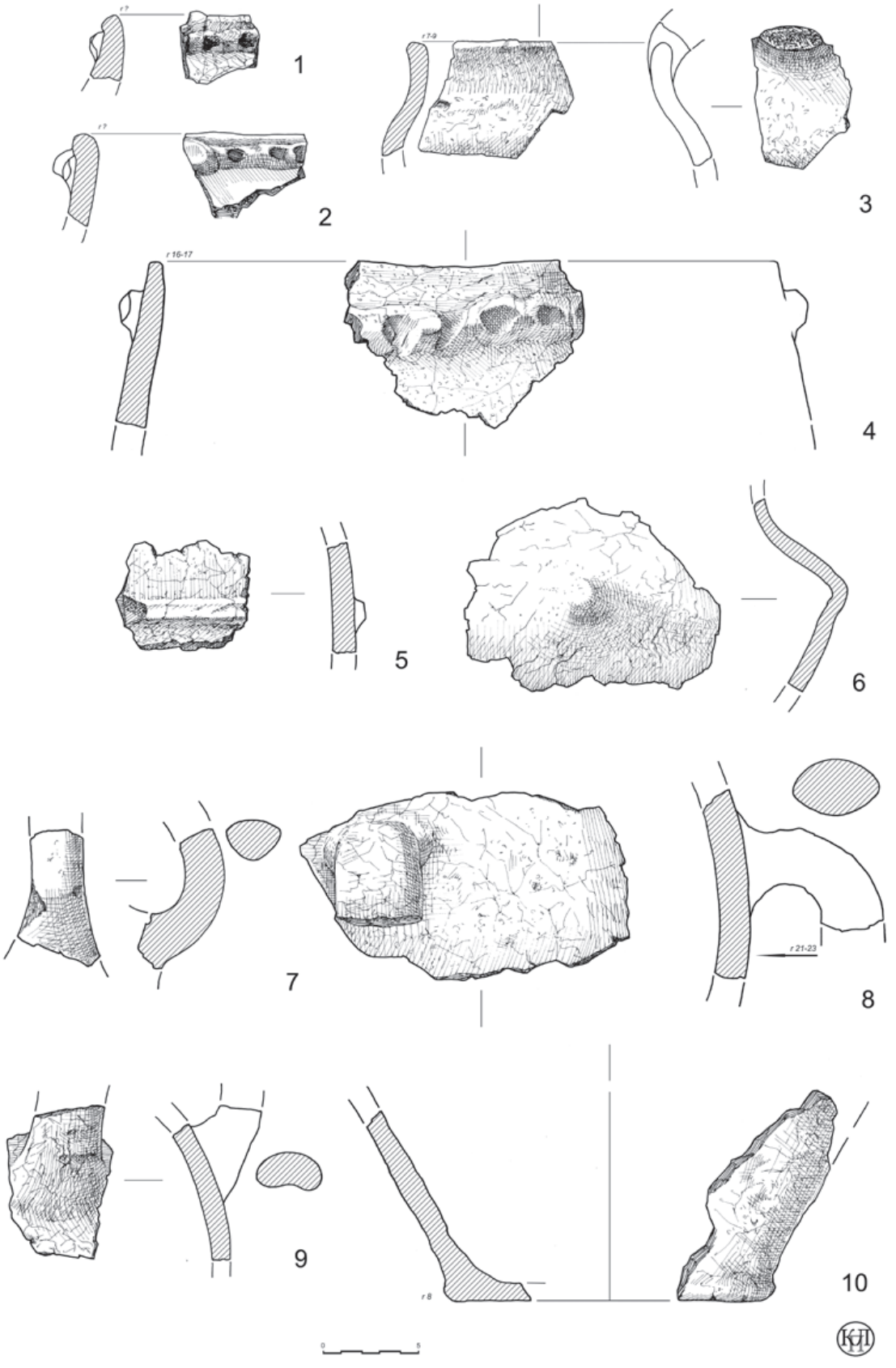

Табло IX. Белокопитово. Жилище 1. Керамика: пластична украса и дъна (автор К. Лещаков)

Plate IX. Belokopitovo. House 1. Pottery: plastic decoration and vessels' bases (author K. Leshtakov)

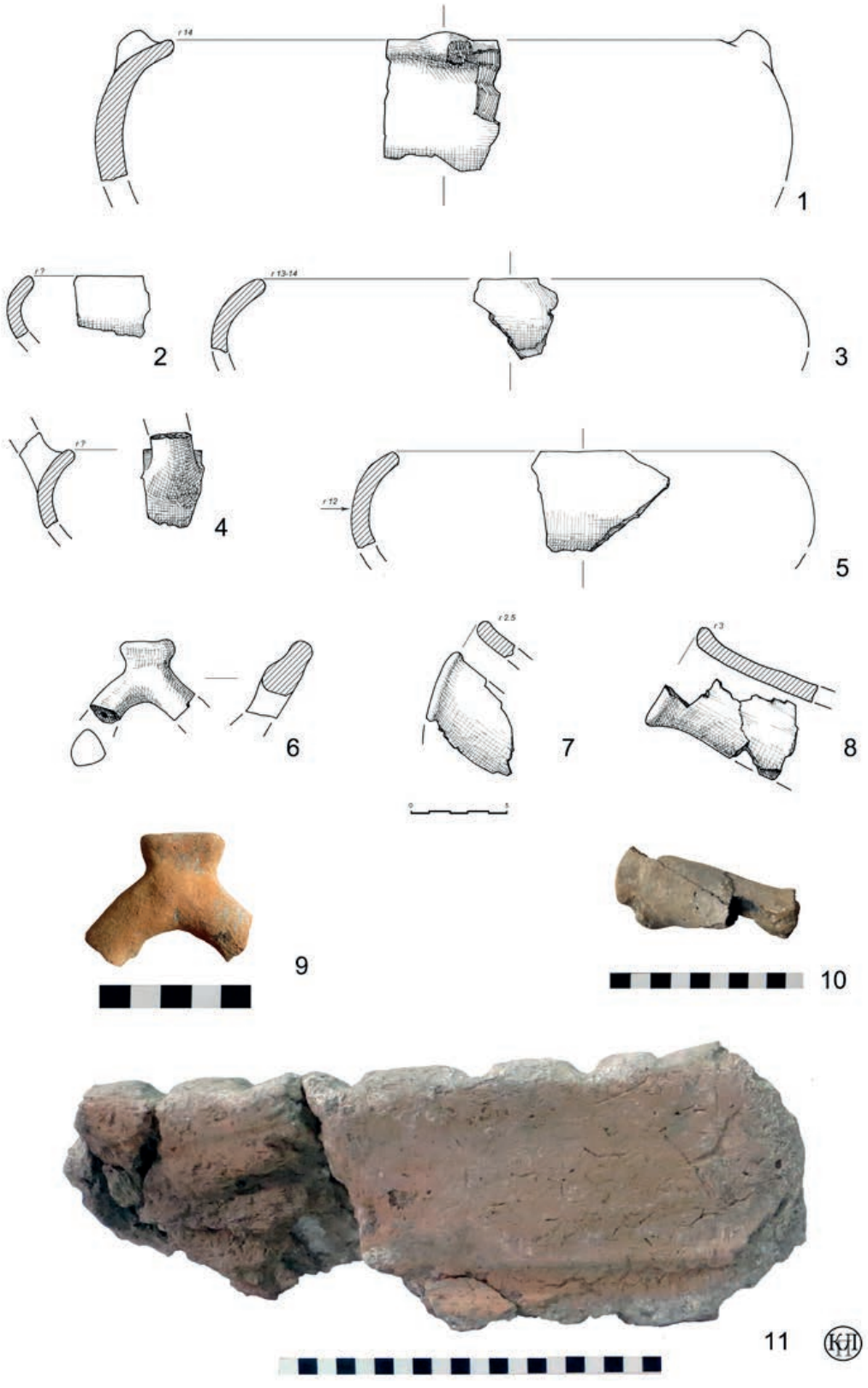

Табло X. Белокопитово. Жилище 1. Стационарно хранилище (автор К. Лещаков)
Plate X. Belokopitovo. House 1. Stationary storage vessel (author K. Leshtakov)

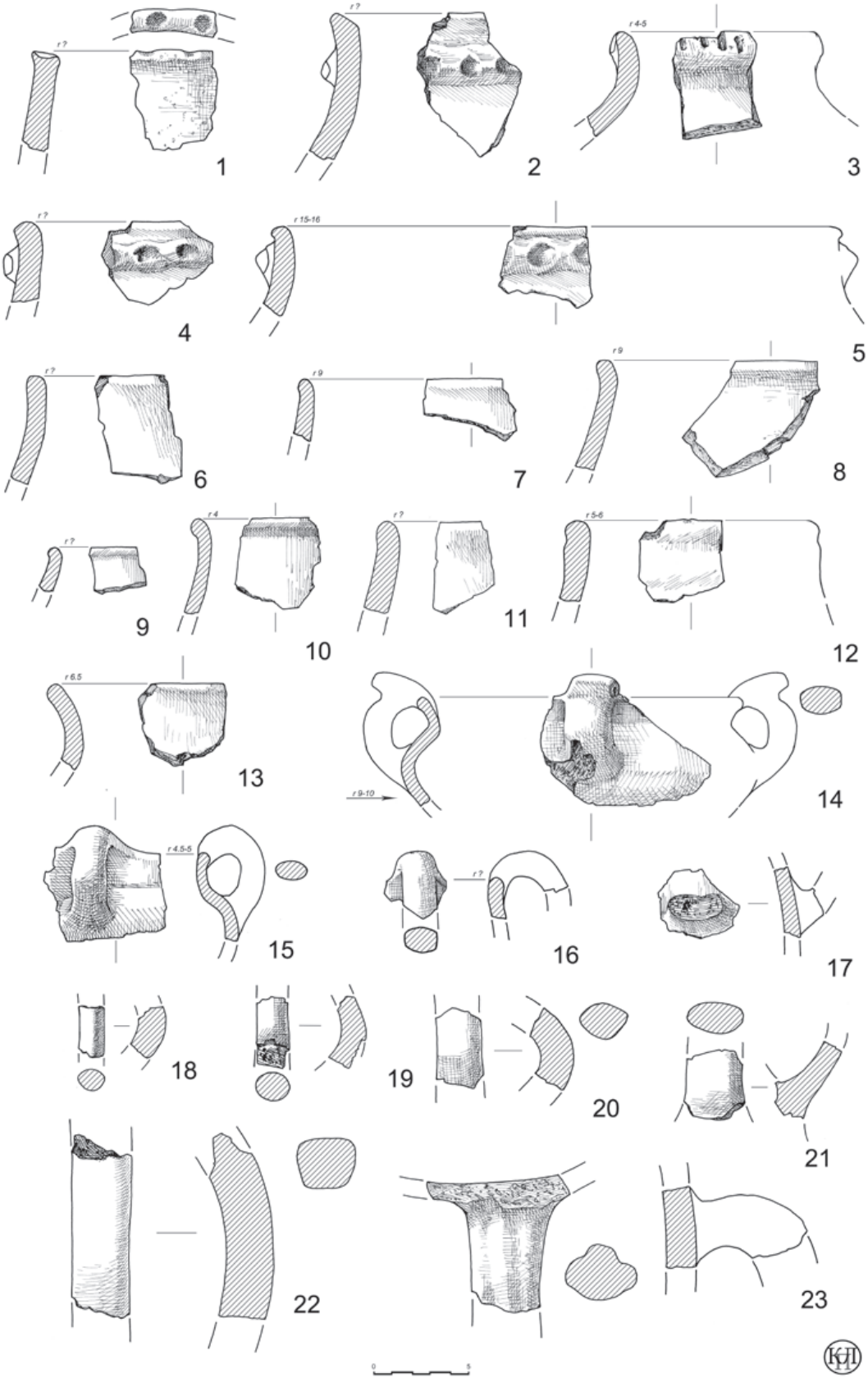
Табло XI. Белокопитово. Район на жилище 1. Вторично изпечена керамика, открита в ямата в кв. $Г_{35}$ (автор К. Лещаков)

Plate XI. Belokopitovo. Area of house 1. Secondarily fired pottery found in the pit in sq. $Г_{35}$ (author K. Leshtakov)

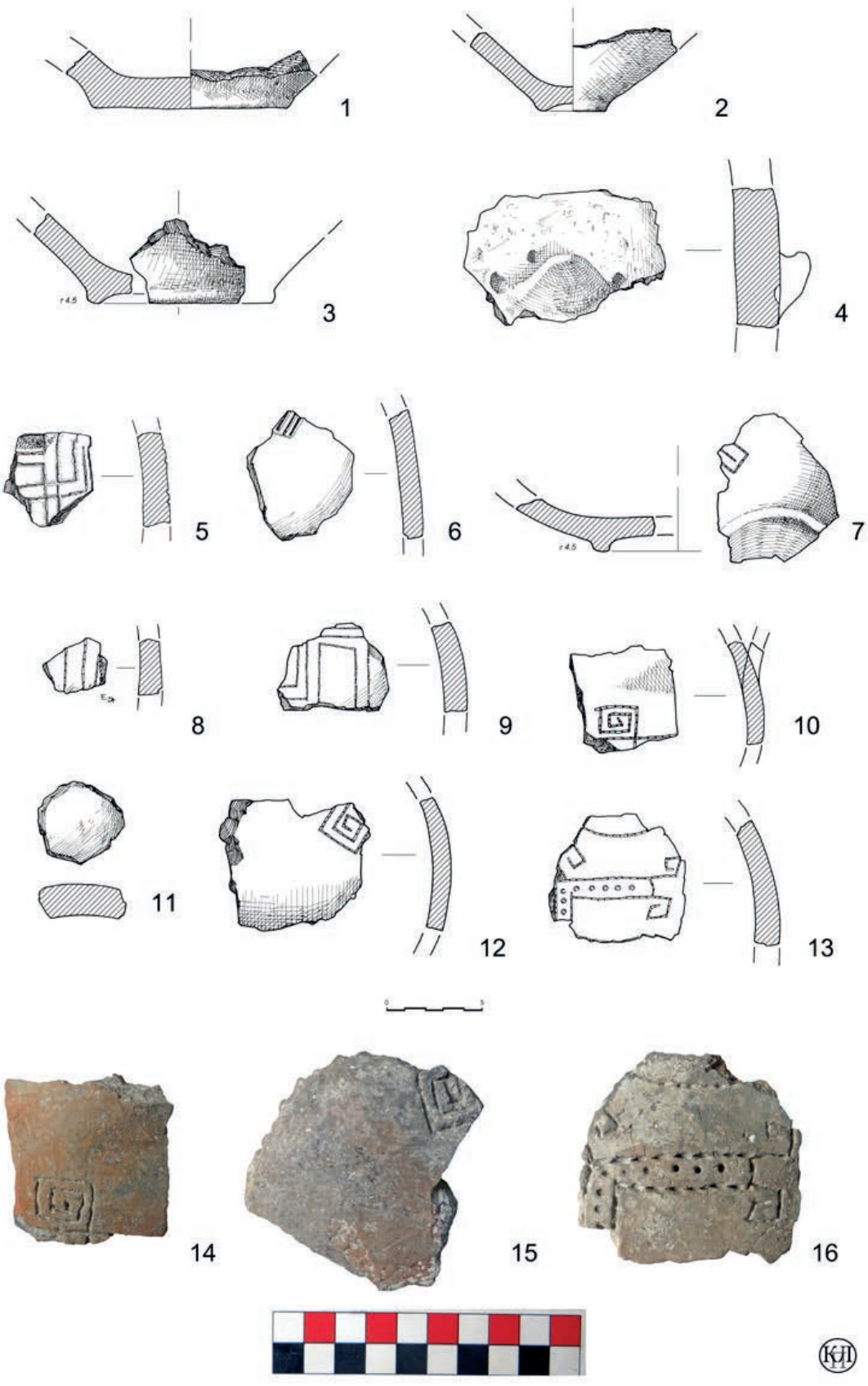
Табло XII. Белокопитово. Район на жилище 1 – 10. Керамика: купи, гърнета, кани, чаши, чучури, дръжки тип „Асеновец“; 11. Стационарното хранилище, илюстрирано на табло X (автори К. Лещаков, Л. Лещаков)

Plate XII. Belokopitovo. Area of house 1 – 10. Pottery: bowls, pots, jugs, cups, spouts, “Assenovets“ handles; 11. Fragments of the stationary storage vessel illustrated also on Plate X (authors K. Leshtakov, L. Leshtakov)

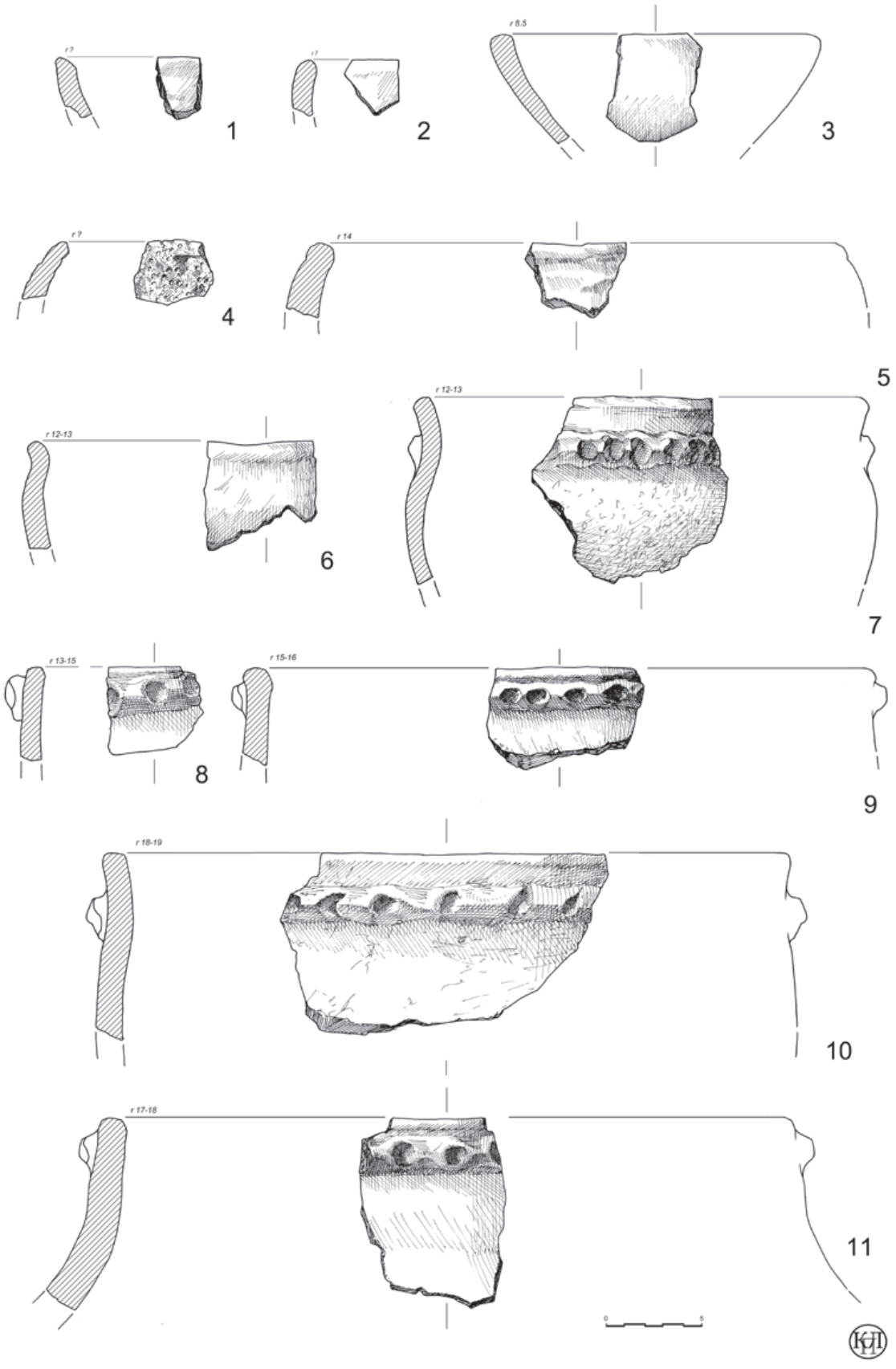
Табло XIII. Белокопитово. Район на жилище 1. Керамика: гърнета, амфори, чаши и кани; вертикални дръжки (автор К. Лещаков)

Plate XIII. Belokopitovo. Area of house 1. Pottery: pots, amphorae, cups and jugs; vertical handles (author K. Leshtakov)

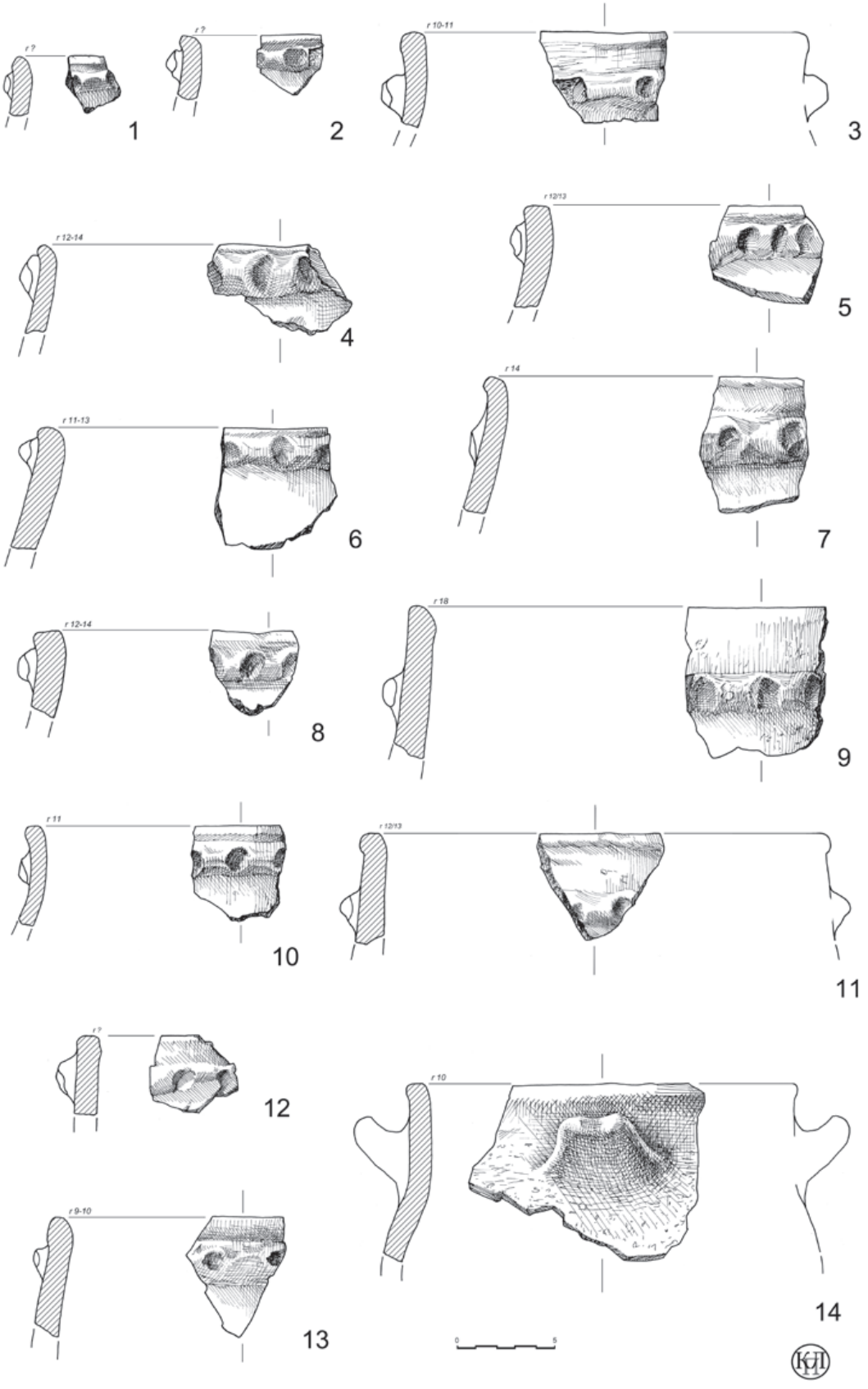
Табло XIV. Белокопитово. Район на жилище 1. Керамика: дъна, езичеста дръжка и фрагменти с украса фурхенщих (автор К. Лещаков)

Plate XIV. Belokopitovo. Area of house 1. Pottery: bases, a lug and sherds with Furchenstich decoration (author K. Leshtakov)

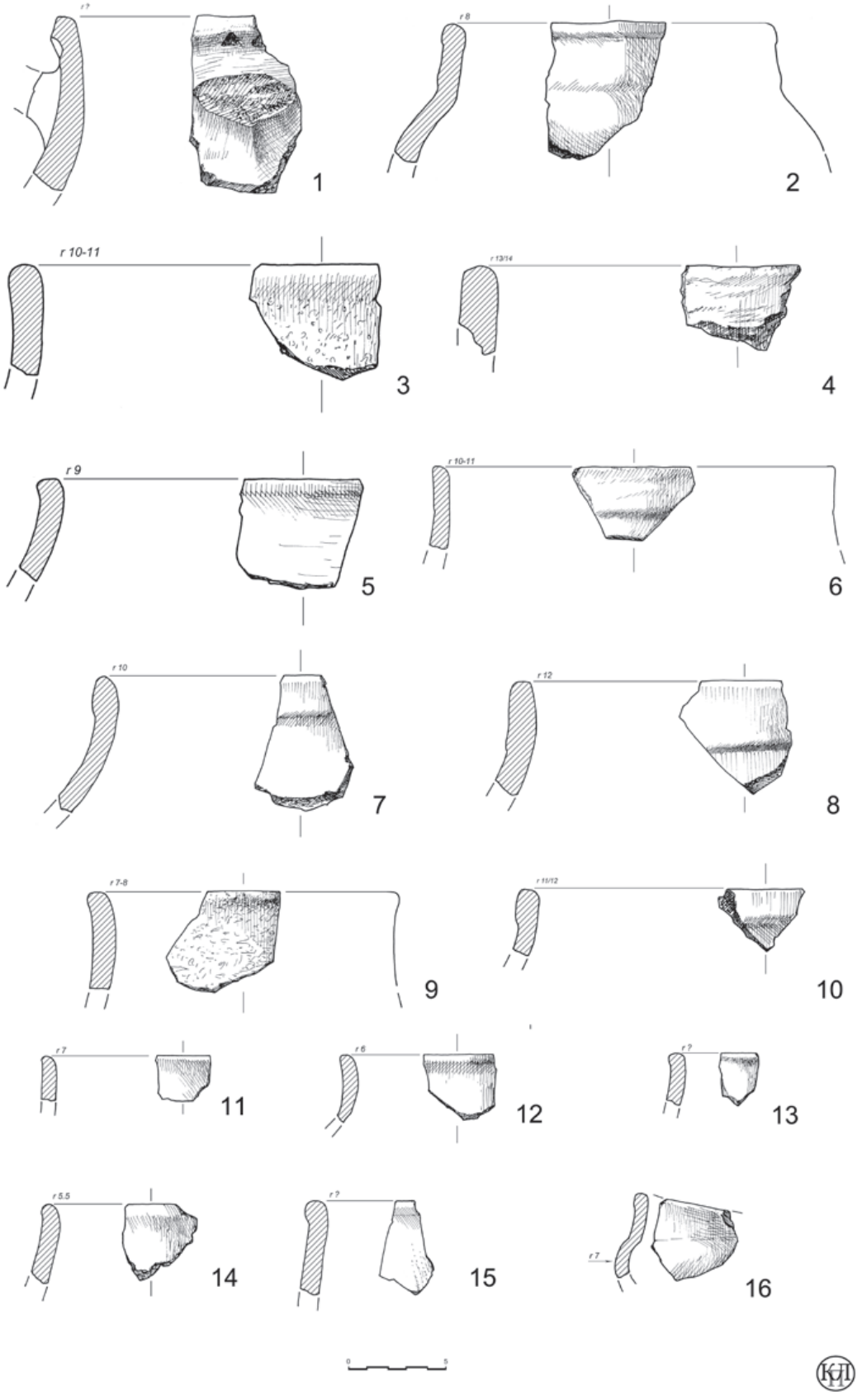

Табло XV Белокопитово. Жилище 2. Керамика: паници, купи, чаши, гърнета (автор К. Лещаков)

Plate XV. Belokopitovo. House 2. Pottery: bowls, deep bowls, cups, pots (author K. Leshtakov)

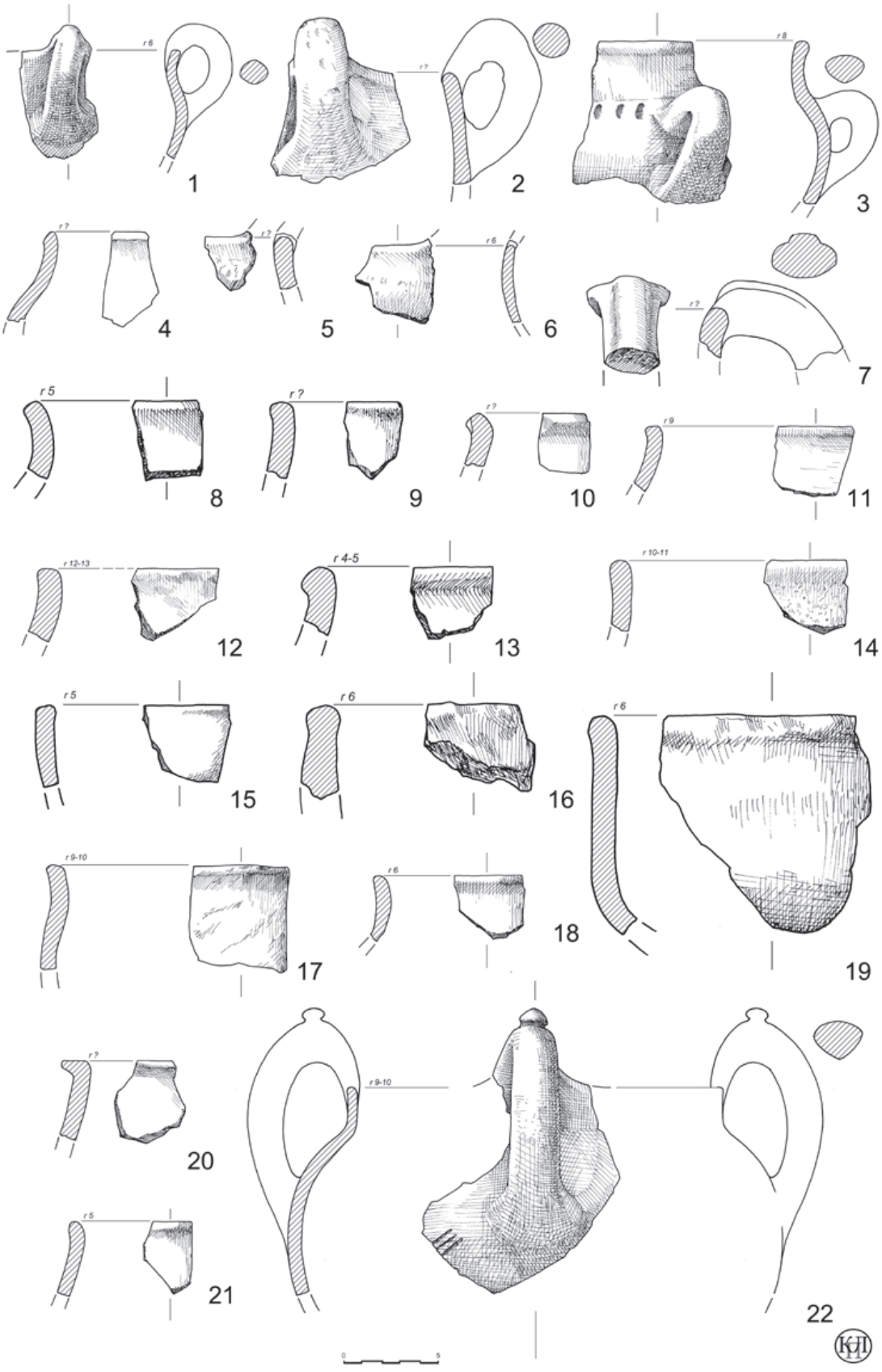

Табло XVI. Белокопитово. Жилище 2. Керамика: гърнета (автор К. Лещаков)
Plate XVI. Belokopitovo. House 2. Pottery: pots (author K. Leshtakov)

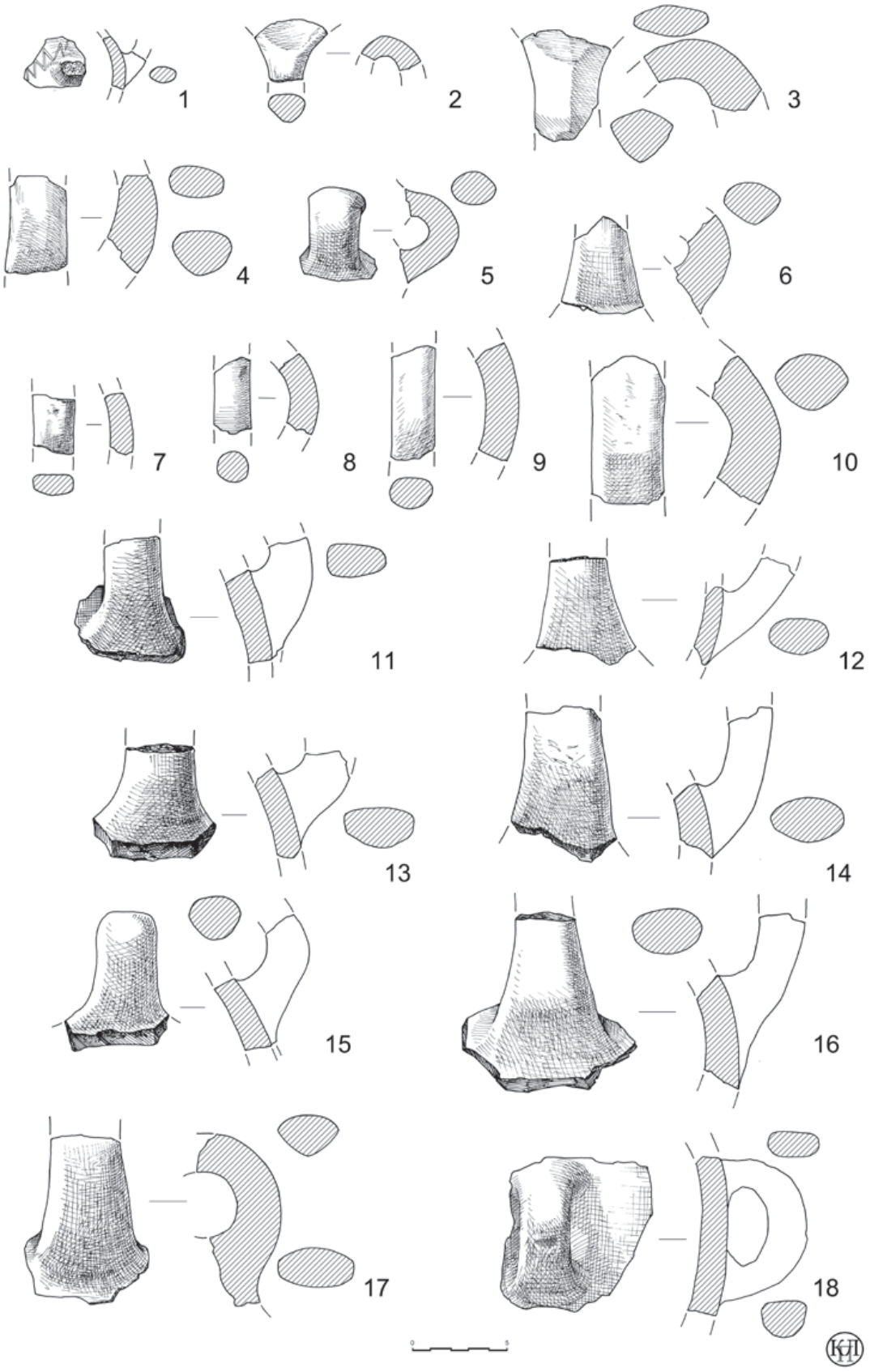
Табло XVII. Белокопитово. Жилище 2. Керамика: амфори, кантароси, кани и чаши (автор К. Лещаков)

Plate XVII. Belokopitovo. House 2. Pottery: amphorae, kantharoi, jugs and cups (author K. Leshtakov)

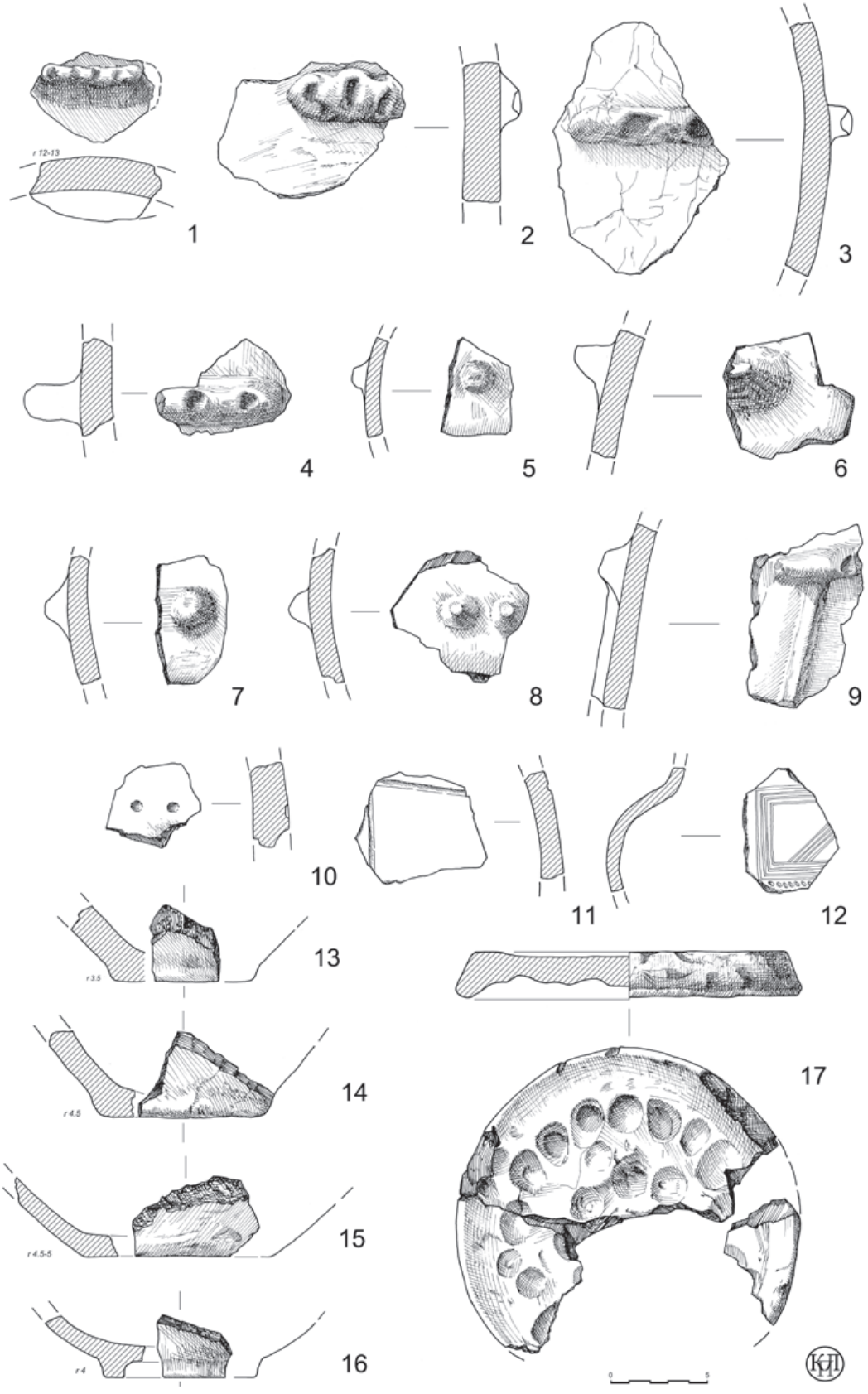
Табло XVIII. Белокопитово. Жилище 2. Керамика: чаши, кантароси, вертикална дръжка с пластично ребро (автор К. Лещаков)

Plate XVIII. Belokopitovo. House 2. Pottery: cups, kantharoi, a vertical handle with plastic rib (author K. Leshtakov)

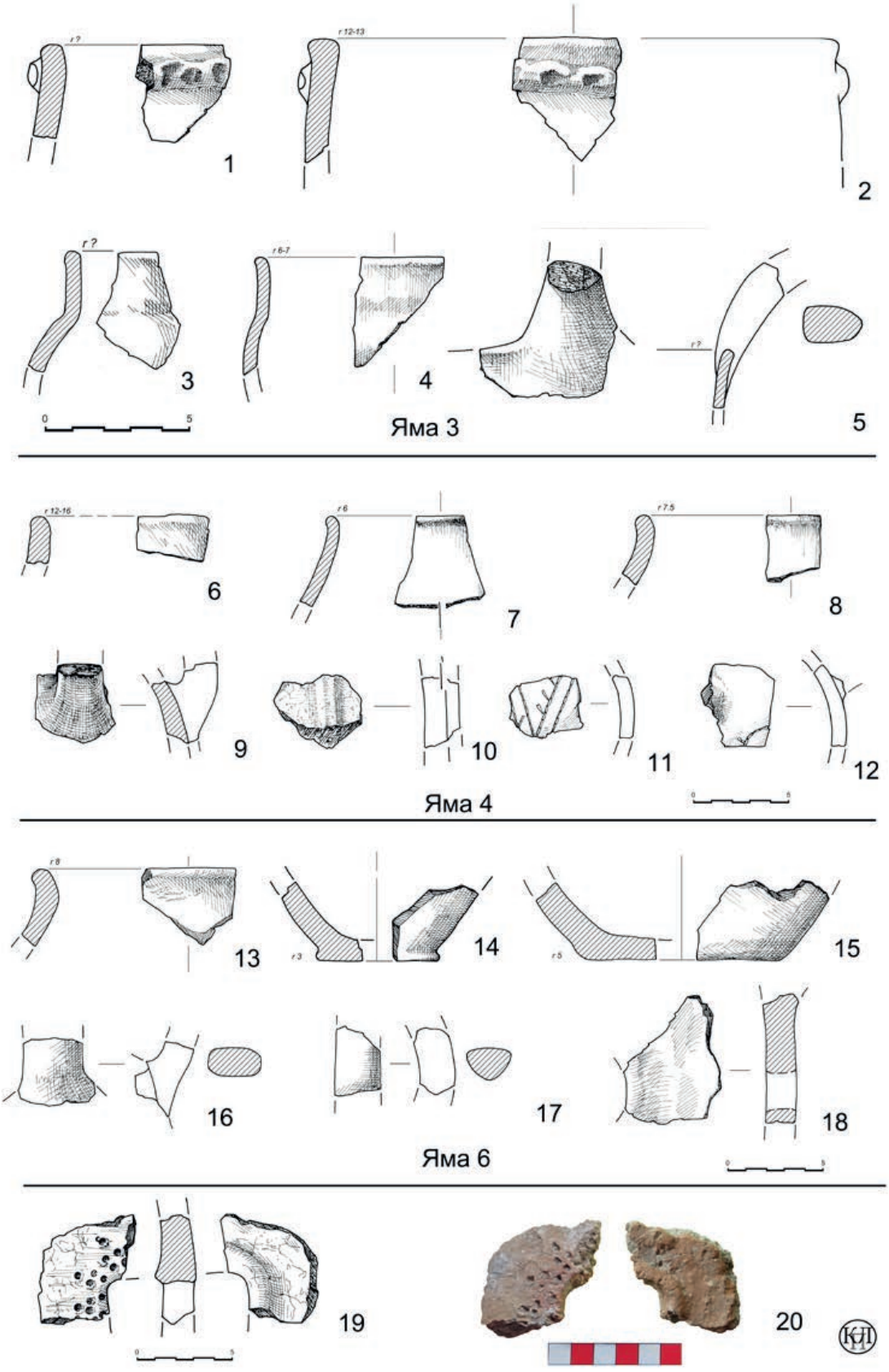
Табло XIX. Белокопитово. Жилище 2. Керамика: вертикални дръжки на кани, чаши и амфори (автор К. Лещаков)

Plate XIX. Belokopitovo. House 2. Pottery: vertical handles of jugs, cups and amphorae (author K. Leshtakov)

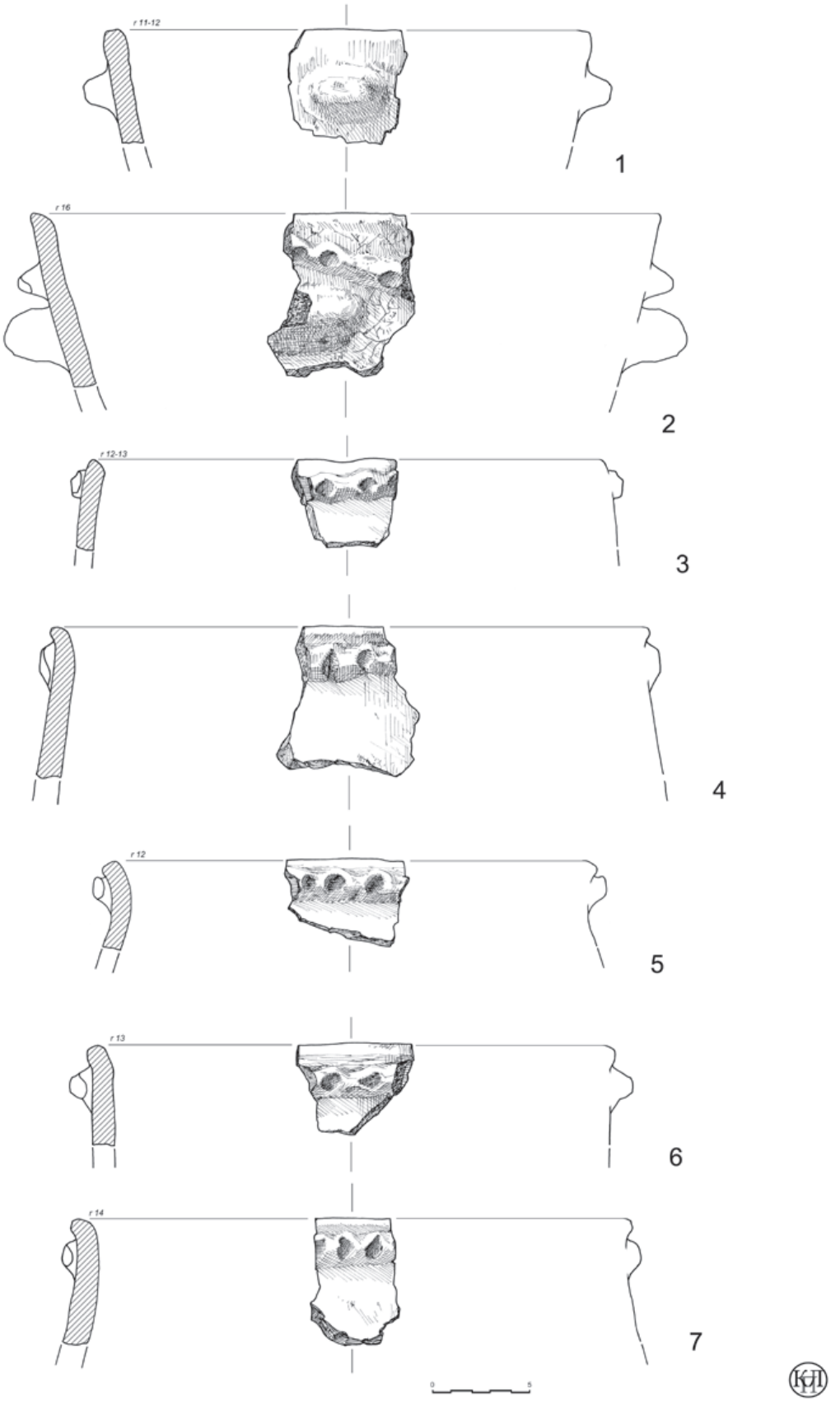
Табло XX. Белокопитово. Жилище 2. Керамика: фрагменти с пластична и врязана украса, дъна; рядко срещана принадлежност за печене (автор К. Лещаков)

Plate XX. Belokopitovo. House 2. Pottery: sherds with plastic and incised decoration, bases; rare equipment for baking (author K. Leshtakov)

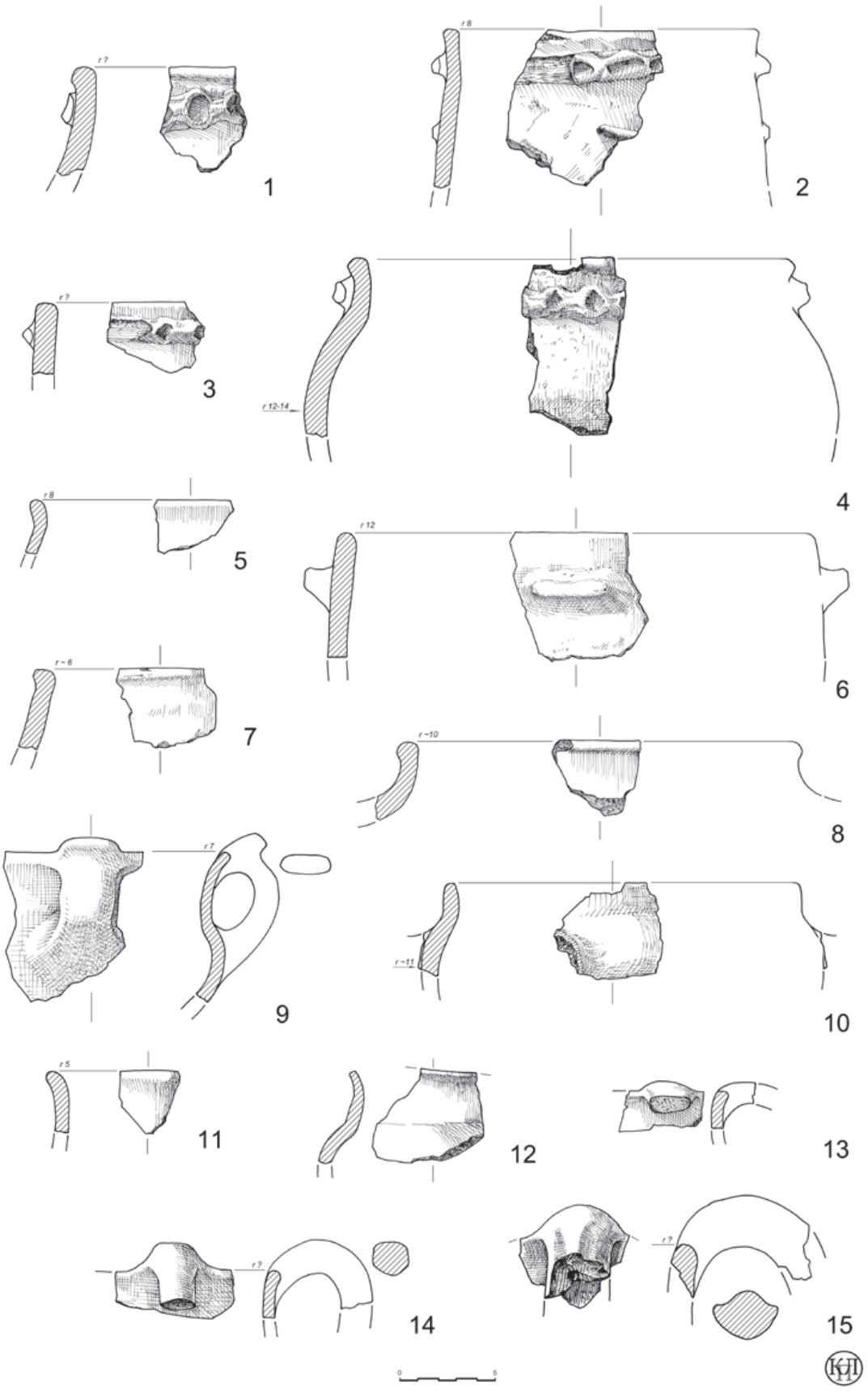
Табло XXI. Белокопитово. Район на жилище 2. Керамика от ями №№ 4, 6 в кв. $И_{40}$ и от яма № 3 в кв. $К_{38}$. Фрагменти от големия отвор на пюранос (автор К. Лещаков)

Plate XXI. Belokopitovo. Area of house 2. Pottery from pits Nos. 4, 6 in sq. I_{40} and from pit No. 3 in the sq. K_{38}. Fragments of the big opening of a pyraunos (author K. Leshtakov)

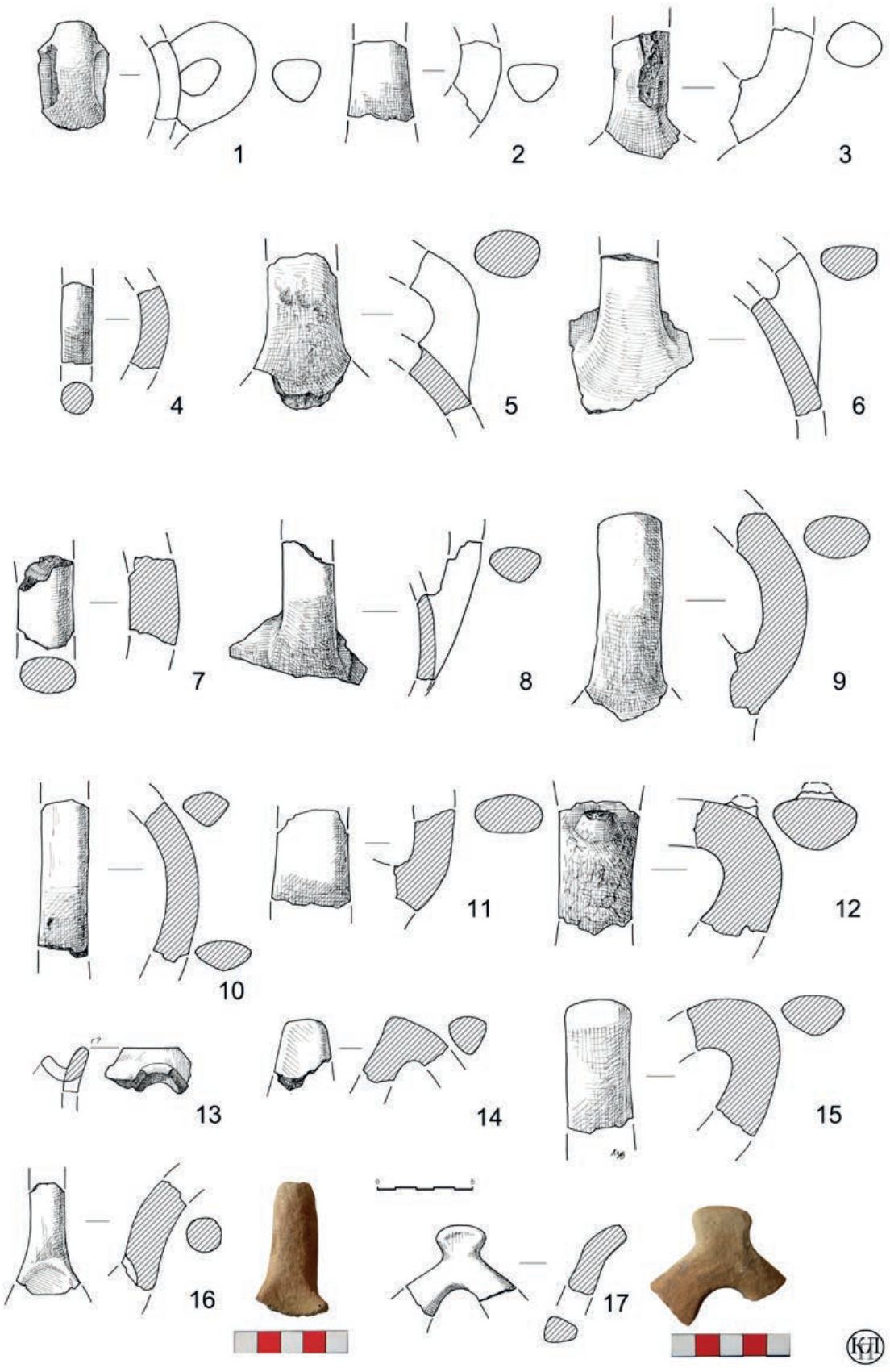
Табло XXII. Белокопитово. Район на жилище 2. Керамика: урновидни гърнета (автор К. Лещаков)

Plate XXII. Belokopitovo. Area of house 2. Pottery: urn-shaped pots (author K. Leshtakov)

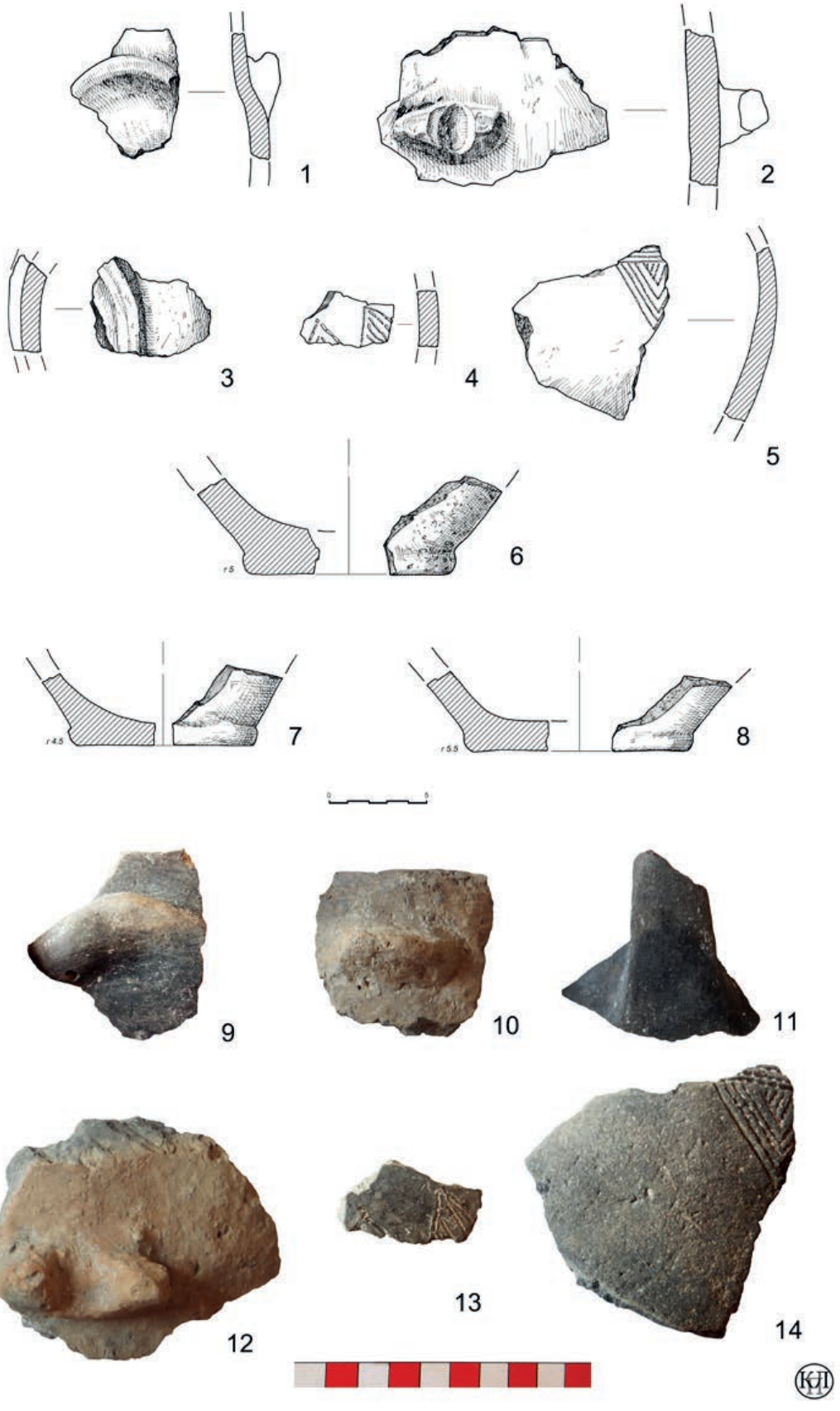
Табло XXIII. Белокопитово. Район на жилище 2. Керамика: гърнета, чаши, кантароси (автор К. Лещаков)

Plate XXIII. Belokopitovo. Area of house 2. Pottery: pots, cups, kantharoi (author K. Leshtakov)

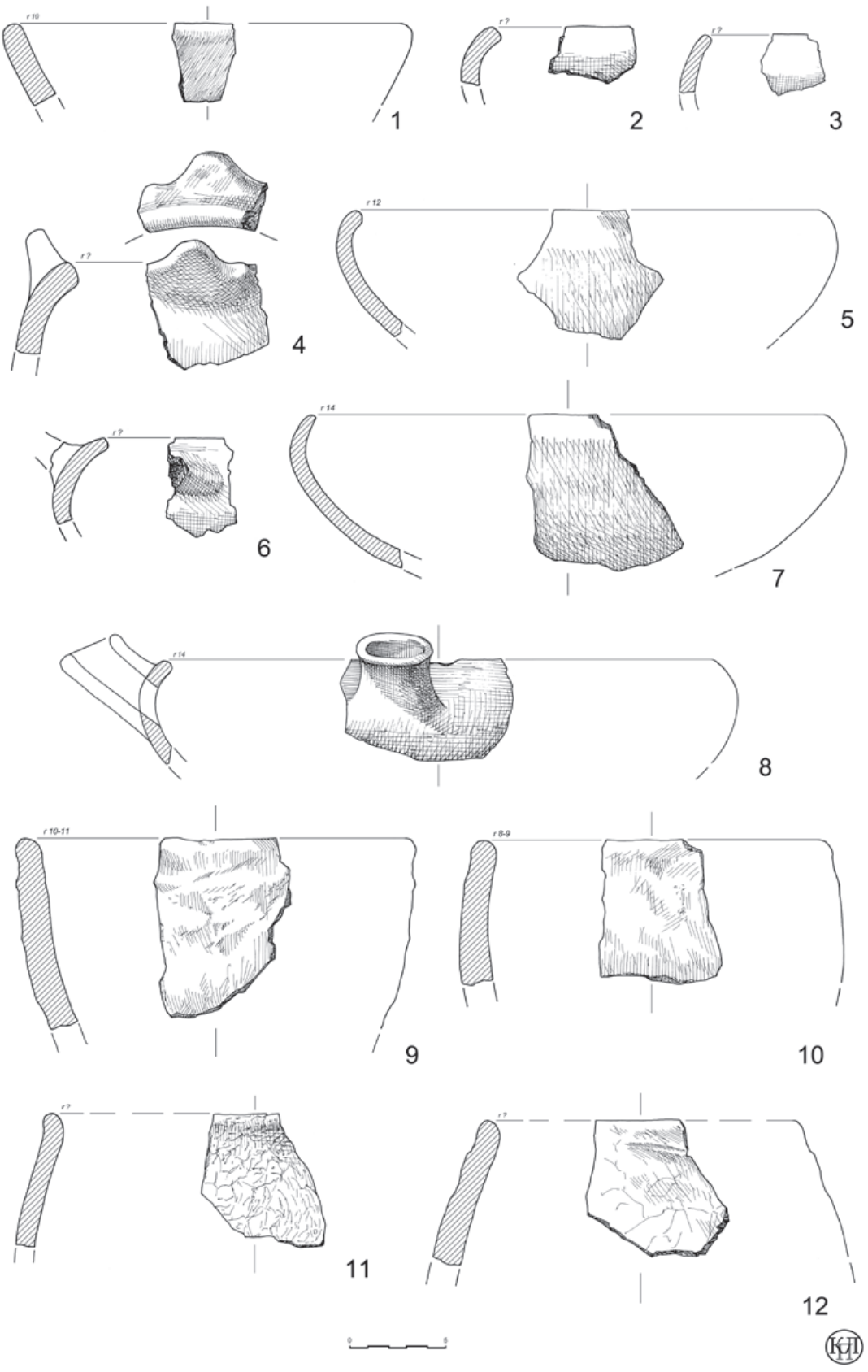
Табло XXIV. Белокопитово. Район на жилище 2. Керамика: вертикални дръжки, съд с чучур, дръжка тип „Асеновец“ и фрагмент от керамична „лъжица“ (автор К. Лещаков)

Plate XXIV. Belokopitovo. Area of house 2. Pottery: vertical handles, a spouted vessel, a wishbone handle and a fragment of a ceramic “spoon” (author K. Leshtakov)

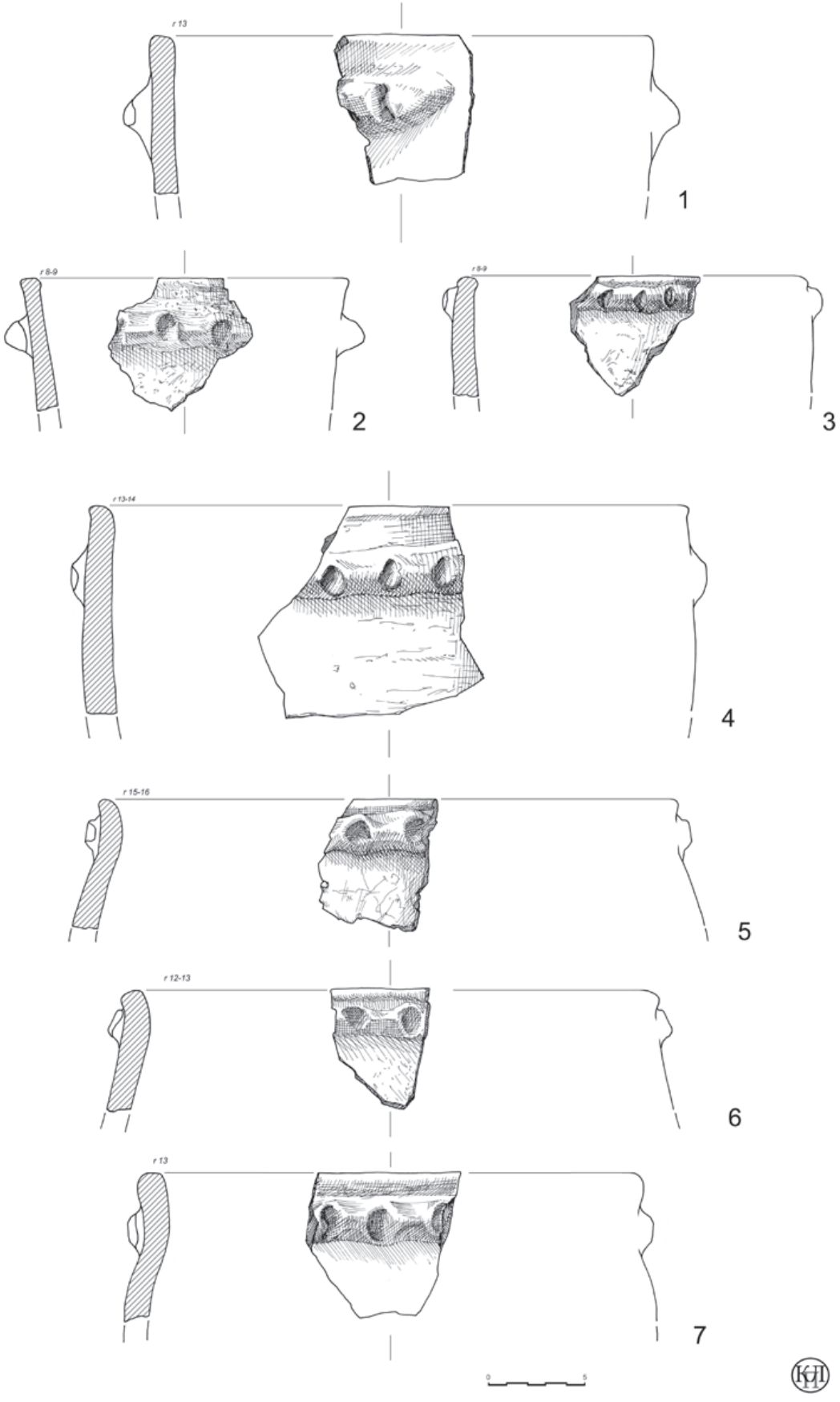
Табло XXV. Белокопитово. Район на жилище 2. Керамика: фрагменти с пластична и фурхенщих украса, дъна (автор К. Лещаков)

Plate XXV. Belokopitovo. Area of house 2. Pottery: sherds with plastic and Furchenstich decoration, bases (author K. Leshtakov)

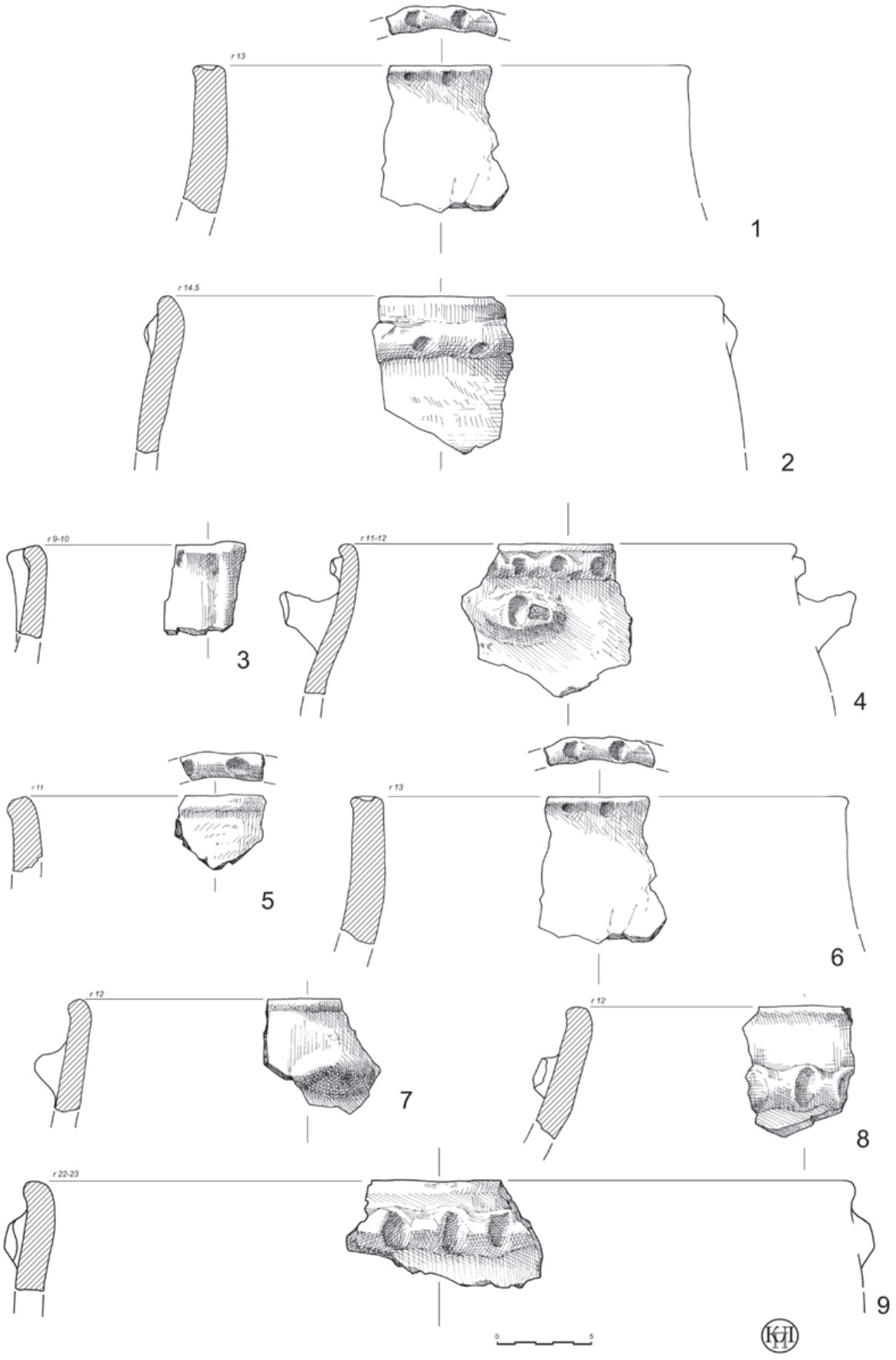

Табло XXVI. Белокопитово. Жилище 3. Керамика: паници и купи; паница с чучур (автор К. Лещаков)

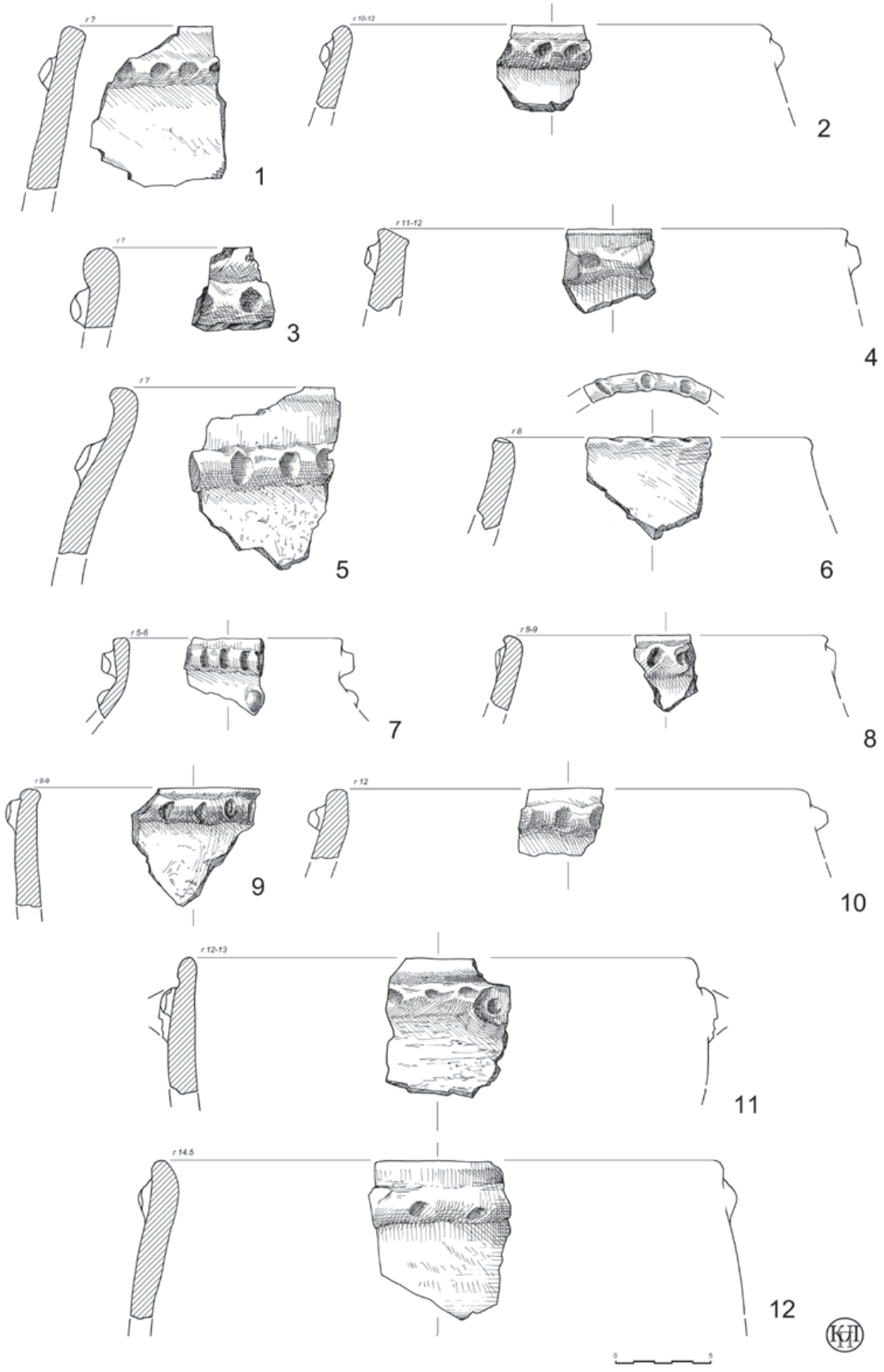
Plate XXVI. Belokopitovo. House 3. Pottery: bowls and deep bowls; a spouted bowl (author K. Leshtakov)

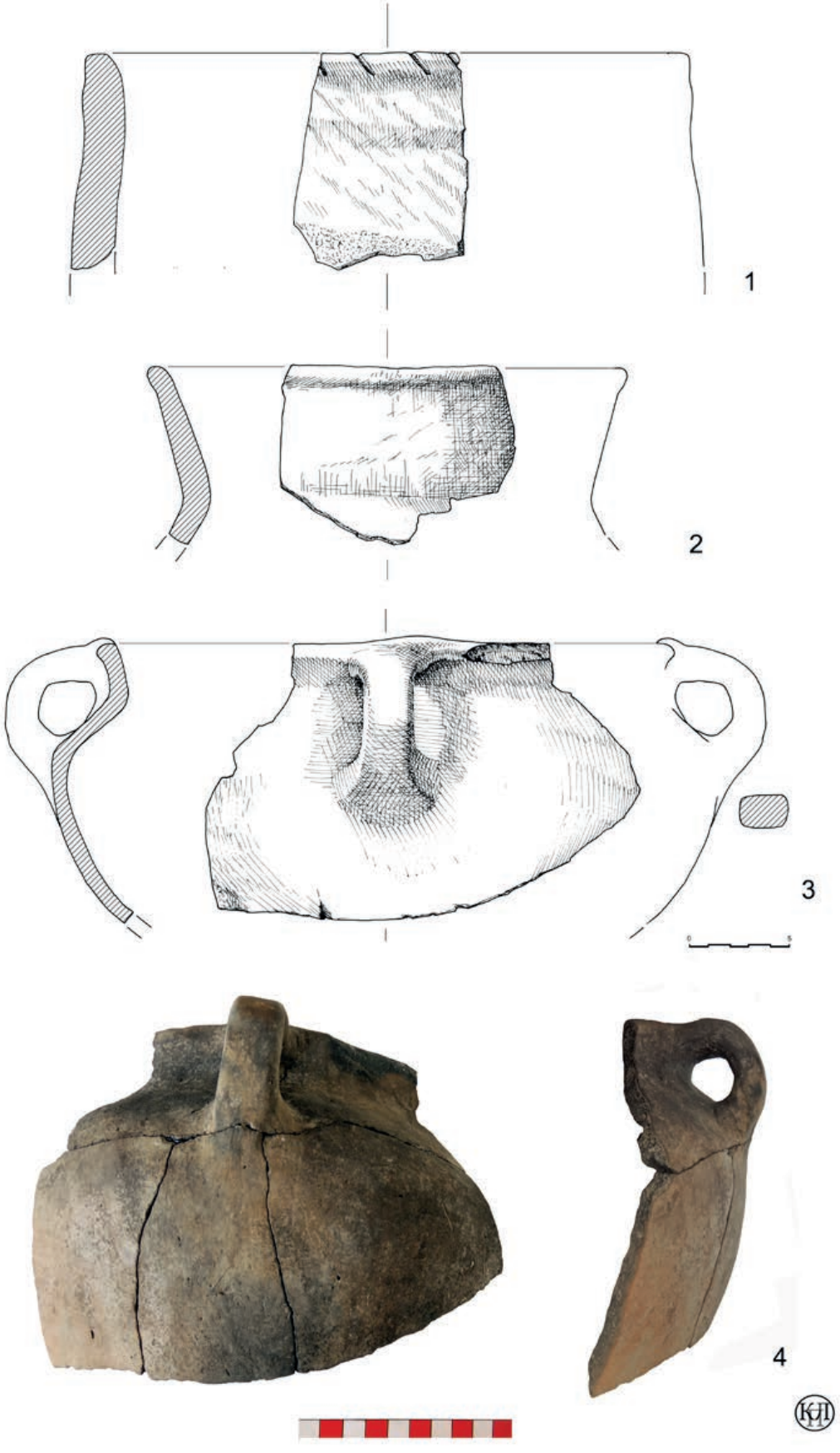
Табло XXVII. Белокопитово. Жилище 3. Керамика: урновидни гърнета (автор К. Лещаков)
Plate XXVII. Belokopitovo. House 3. Pottery: urn-shaped pots (author K. Leshtakov)

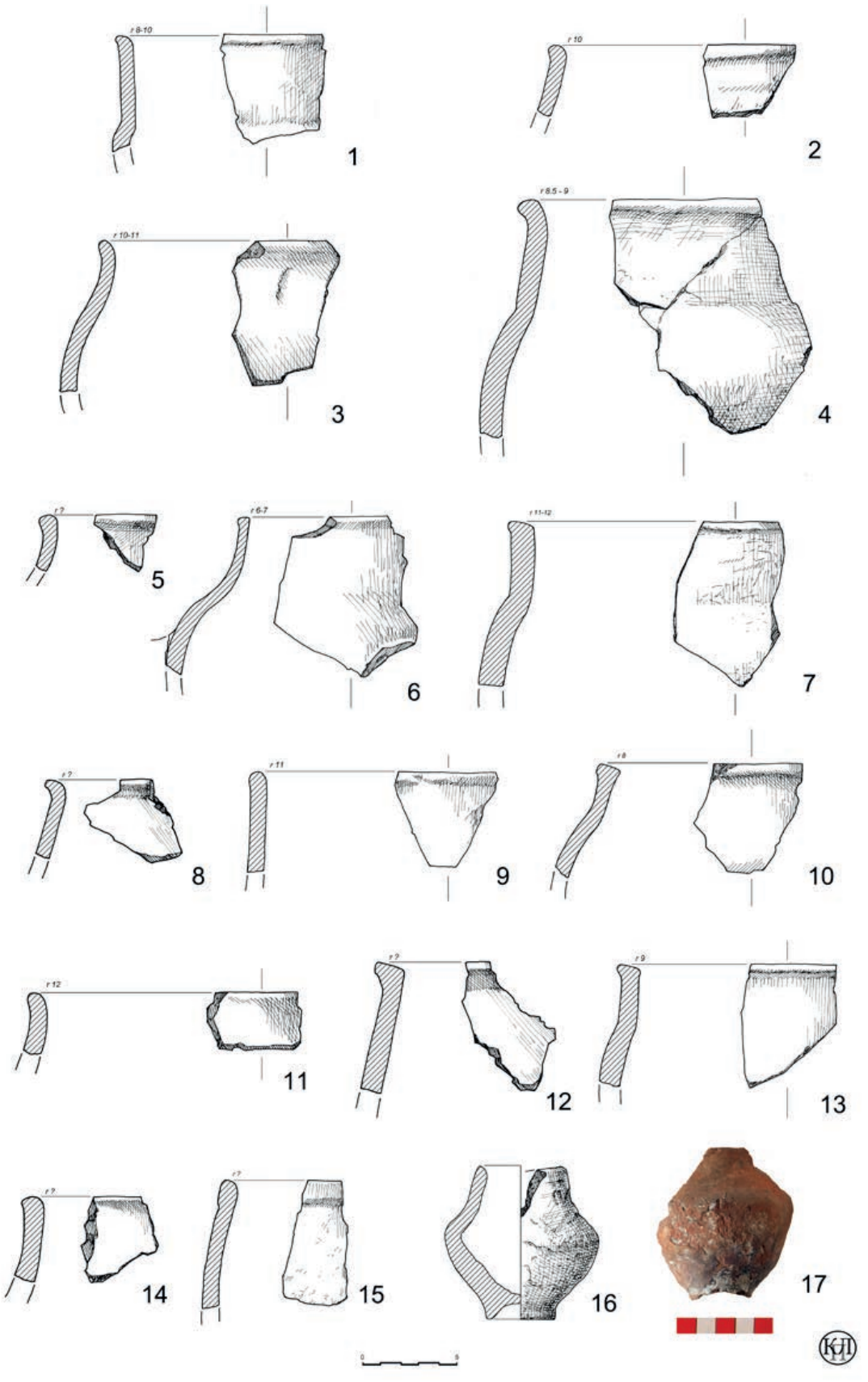
Табло XXVIII. Белокопитово. Жилище 3. Керамика: урновидни гърнета (автор К. Лещаков)
Plate XXVIII. Belokopitovo. House 3. Pottery: urn-shaped pots (author K. Leshtakov)

Табло XXIX. Белокопитово. Жилище 3. Керамика: урновидни гърнета (автор К. Лещаков)
Plate XXIX. Belokopitovo. House 3. Pottery: urn-shaped pots (author K. Leshtakov)

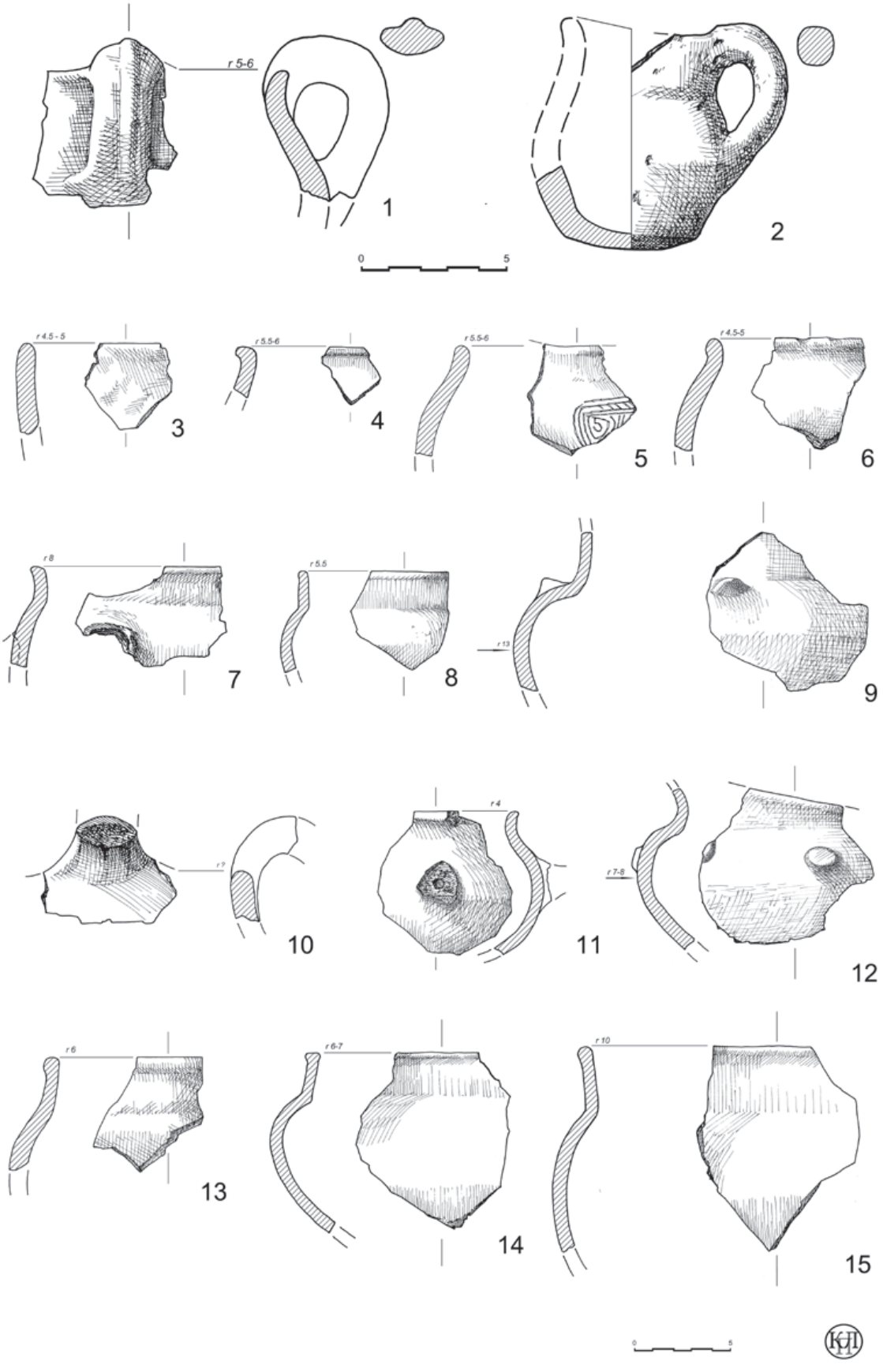

Табло XXX. Белокопитово. Жилище 3. Керамика: гърнета, кратер (автор К. Лещаков)
Plate XXX. Belokopitovo. House 3. Pottery: pots, a crater (author K. Leshtakov)

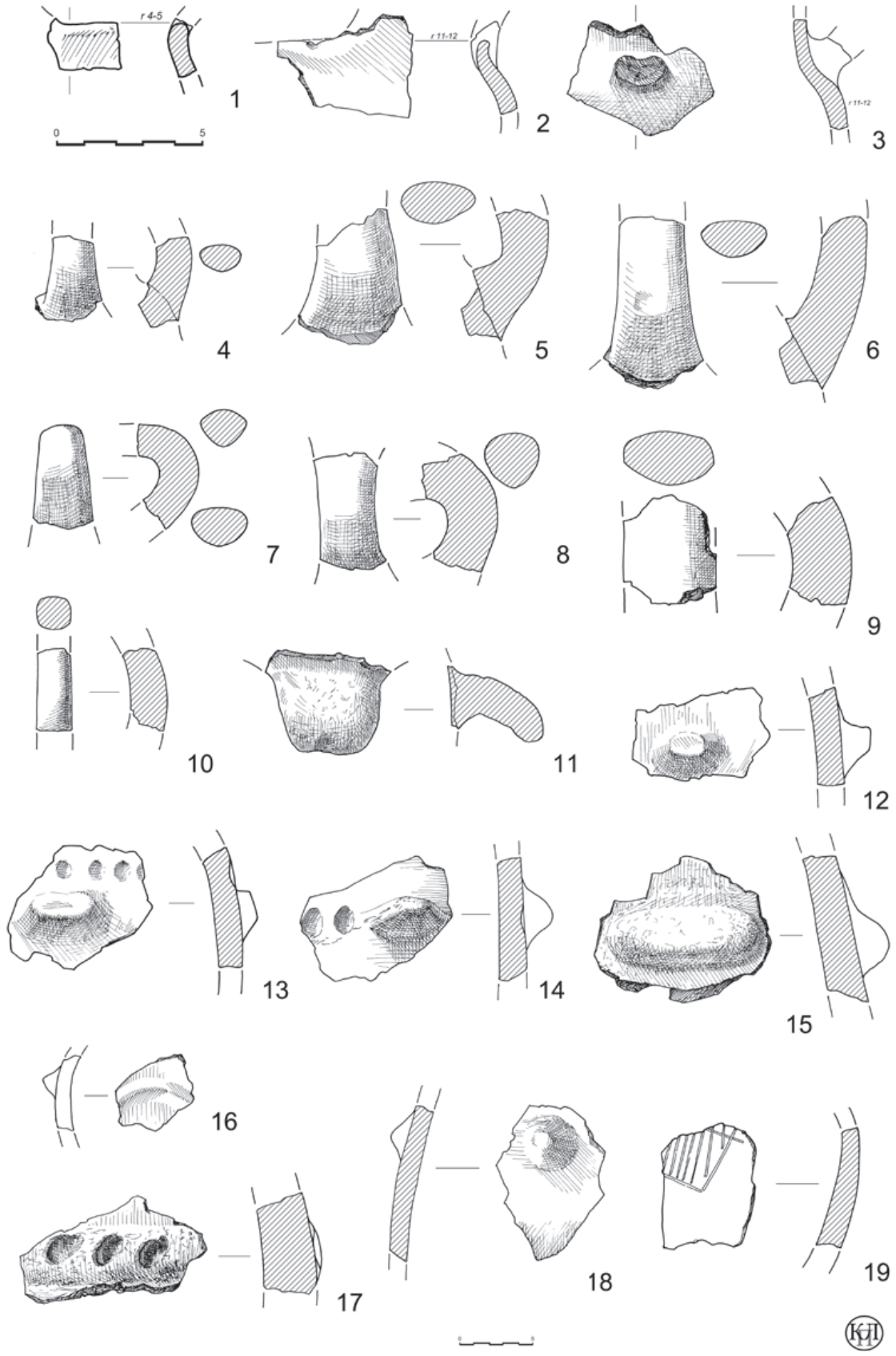

Табло XXXI. Белокопитово. Жилище 3. Керамика: кантароси, чаши, кани и миниатюрно гърне-контейнер (автор К. Лещаков)

Plate XXXI. Belokopitovo. House 3. Pottery: kantharoi, cups, jugs and a miniature pot-container (author K. Leshtakov)

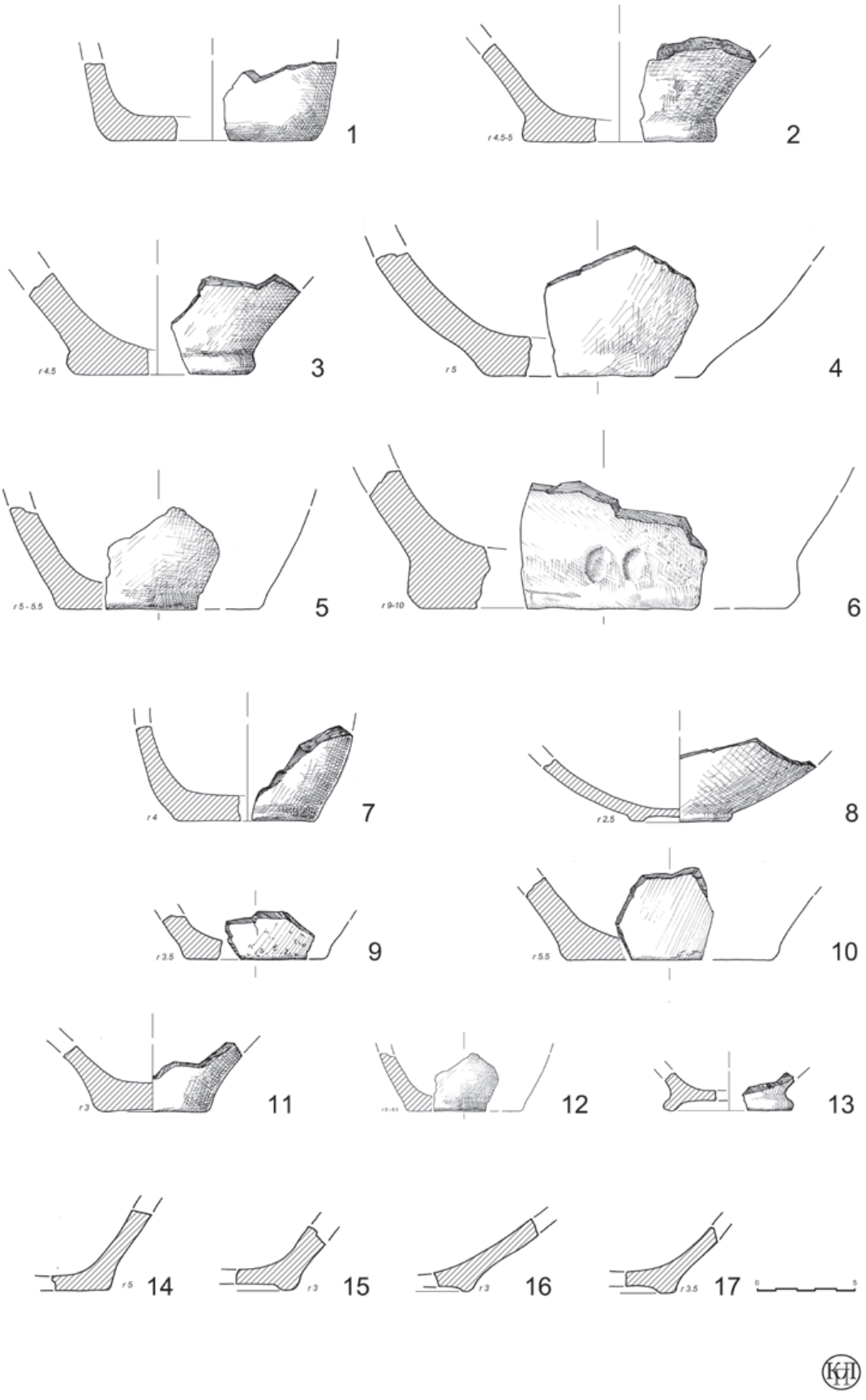

Табло XXXII. Белокопитово. Жилище 3. Керамика: чаши и кани (автор К. Лещаков)
Plate XXXII. Belokopitovo. House 3. Pottery: cups and jugs (author K. Leshtakov)

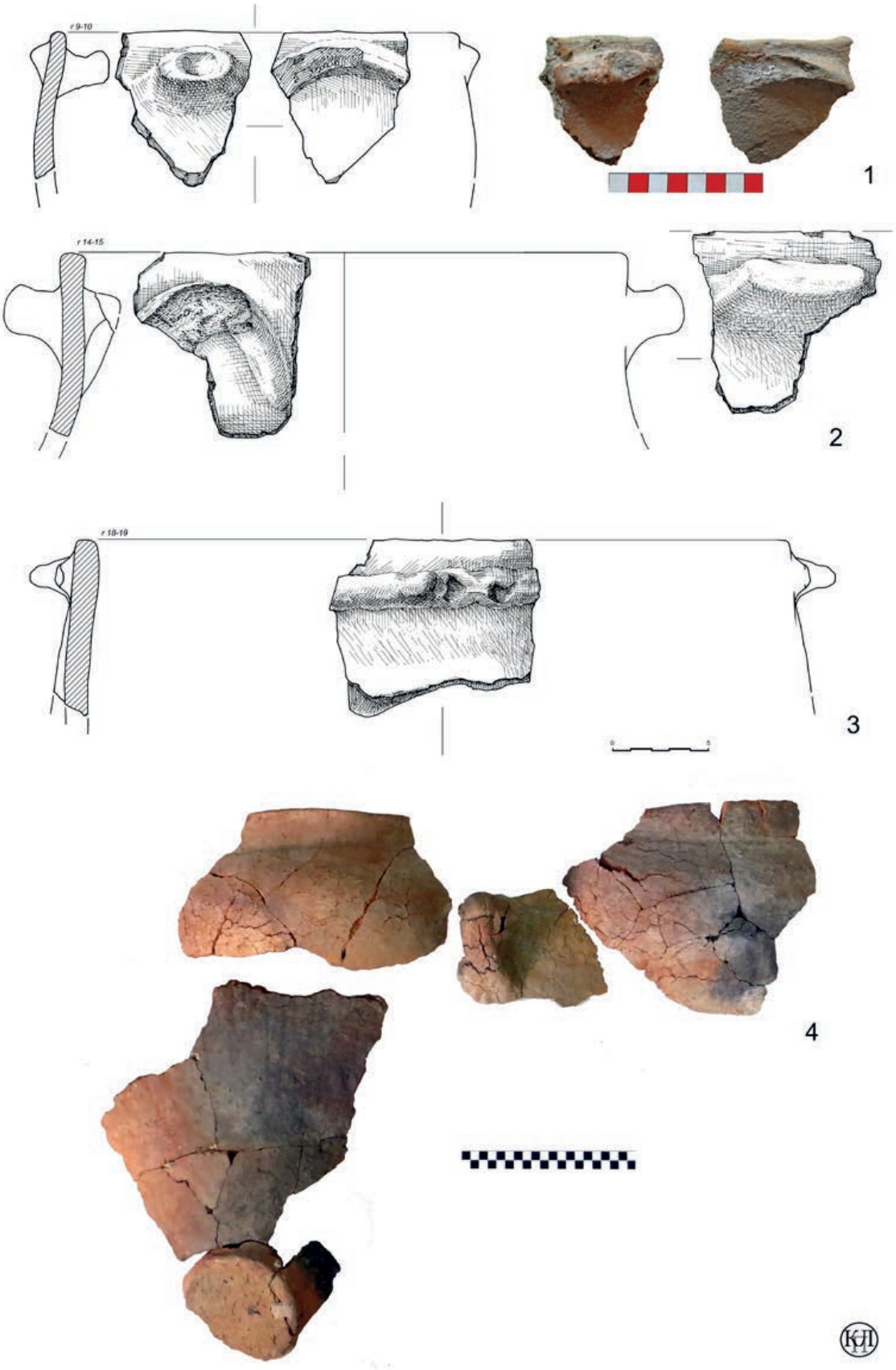

Табло XXXIII. Белокопитово. Жилище 3. Керамика: чаши, вертикални и езичести дръжки, пластична и врязана украса (автор К. Лещаков)

Plate XXXIII. Belokopitovo. House 3. Pottery: cups, vertical handles and lugs, plastic and incised decoration (author K. Leshtakov)

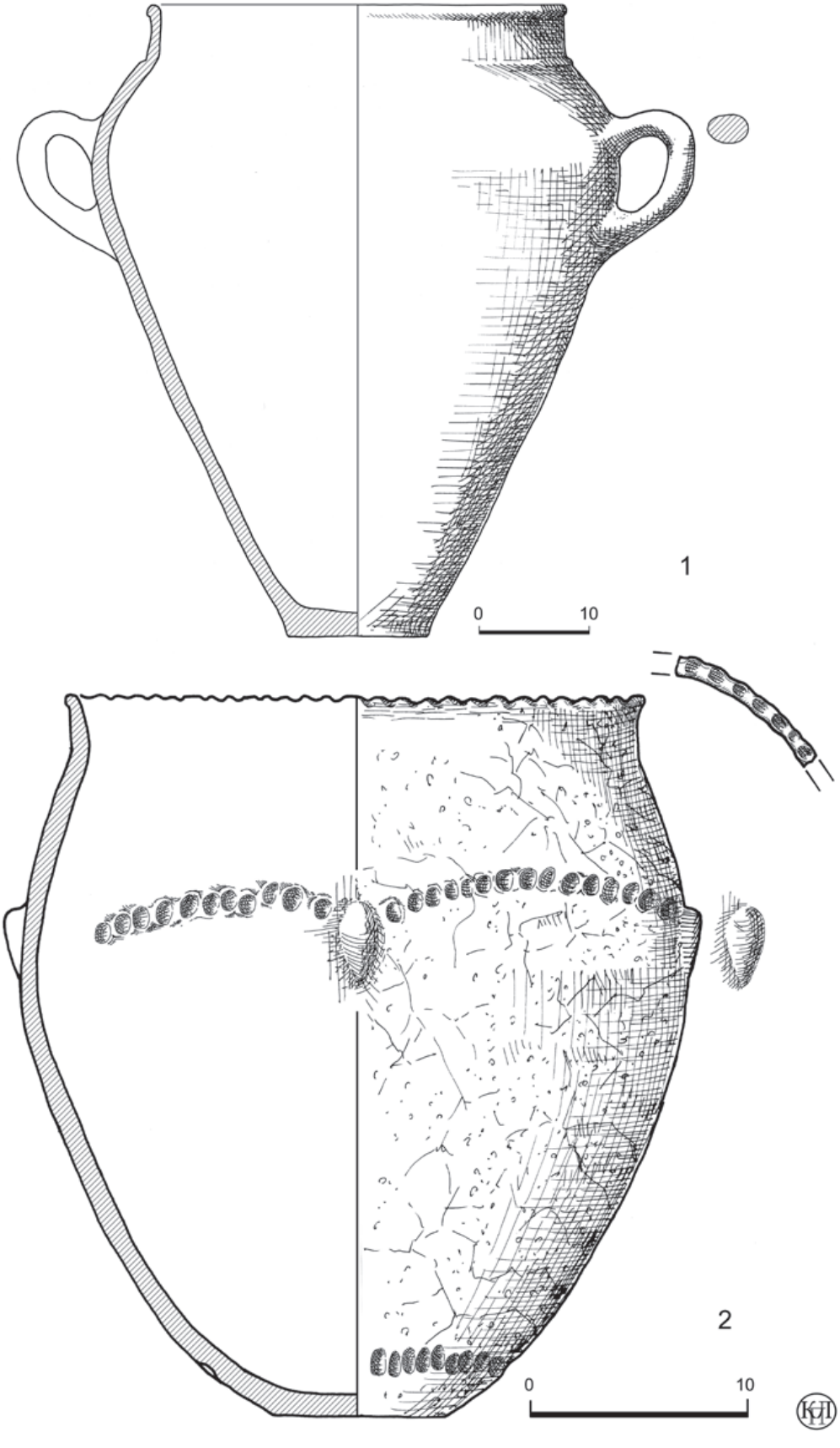

Табло XXXIV. Белокопитово. Жилище 3. Керамика: дъна (автор К. Лещаков)
Plate XXXIV. Belokopitovo. House 3. Pottery: bases (author K. Leshtakov)

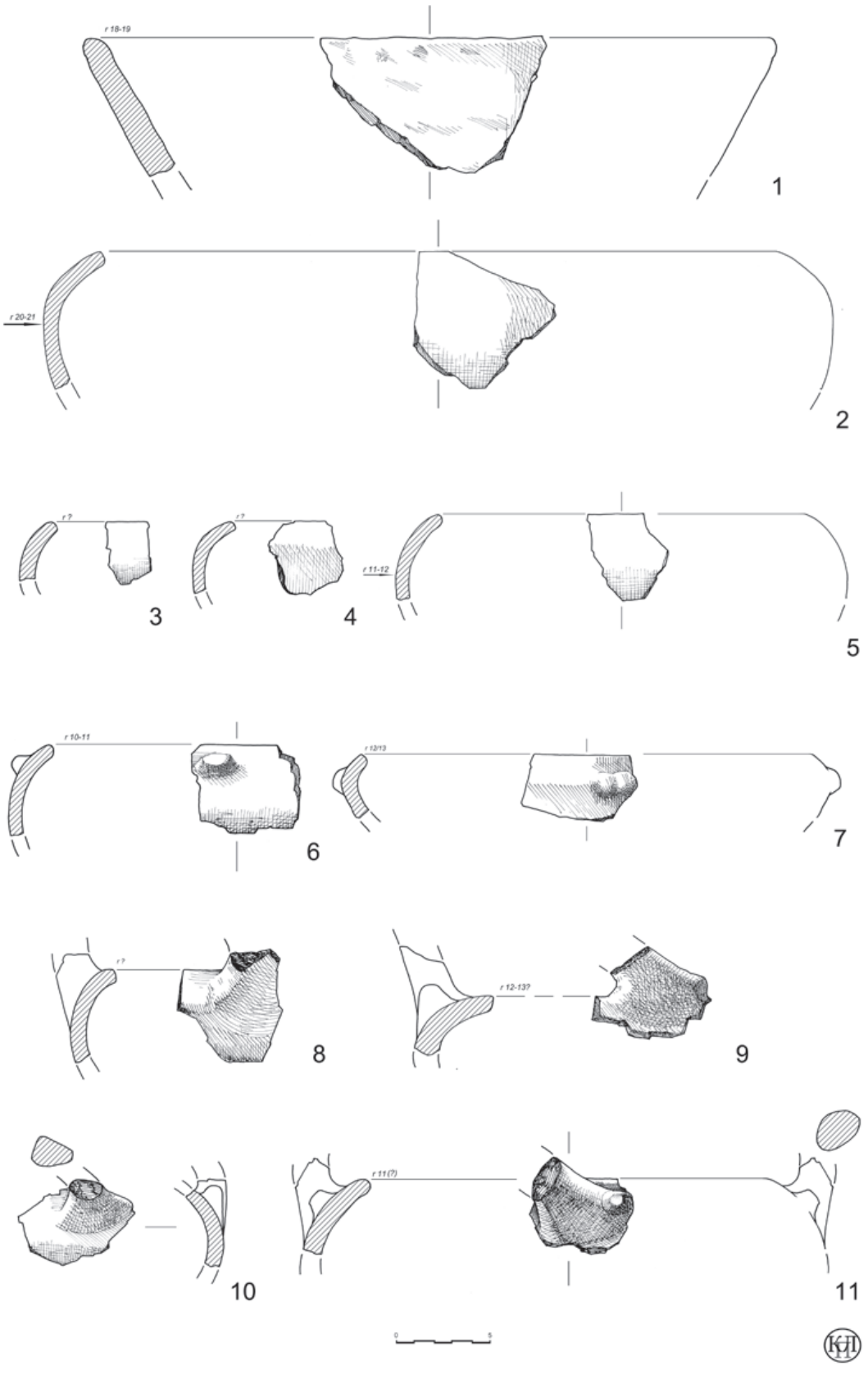

Табло XXXV. Белокопитово. Жилище 3. Керамика: съдове с „вътрешни уши“ и фрагмент от пюранос. Фрагментиран питос преди реставрация (автори К. Лещаков, Л. Лещаков)

Plate XXXV. Belokopitovo. House 3. Pottery: vessels with “internal lugs” and a fragment of a pyraunos. Fragmented pithos before restoration (authors K. Leshtakov, L. Leshtakov)

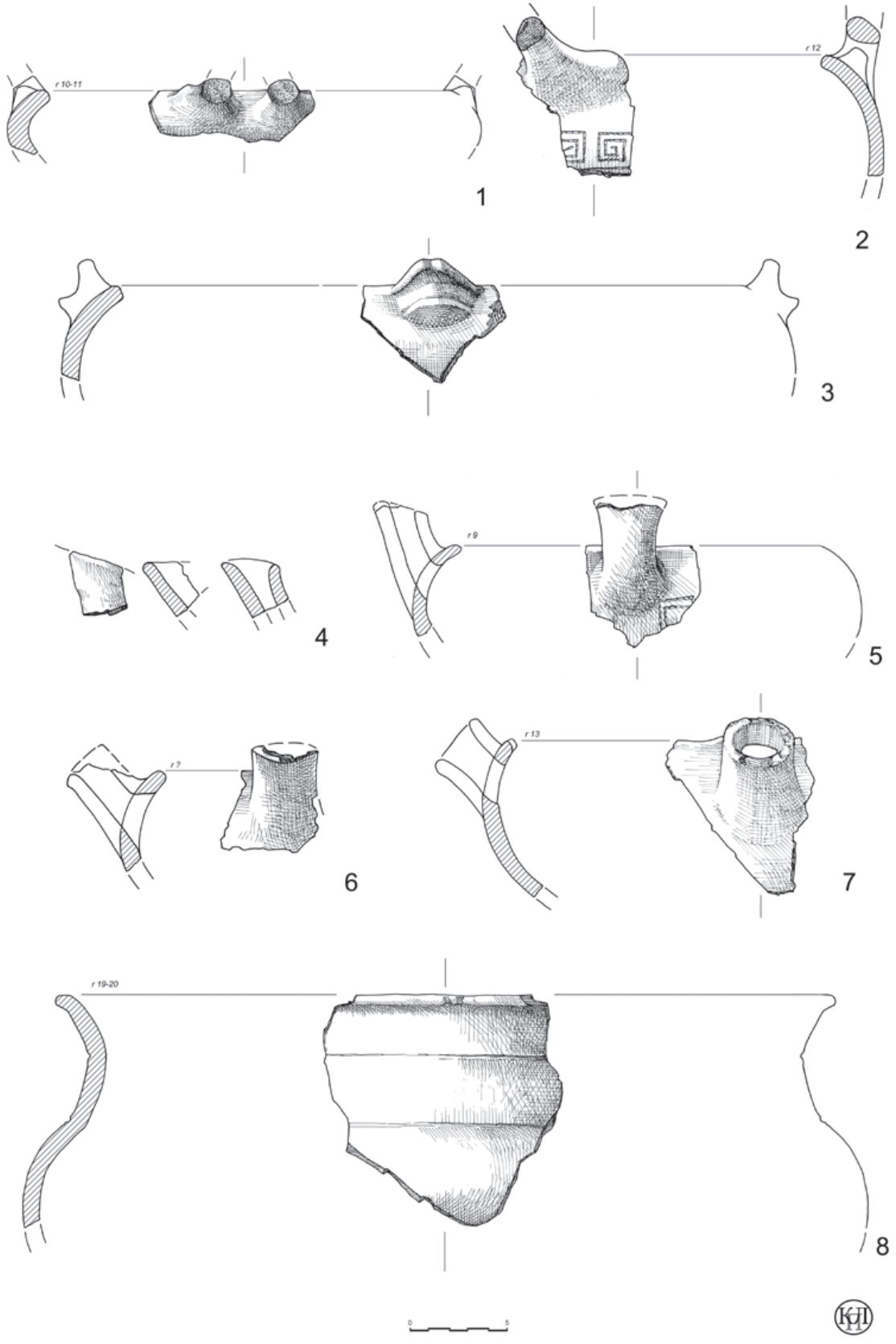

Табло XXXVI. Белокопитово. Жилище 3. Питоси (автор К. Лещаков)
Plate XXXVI. Belokopitovo. House 3. Pithoi (author K. Leshtakov)

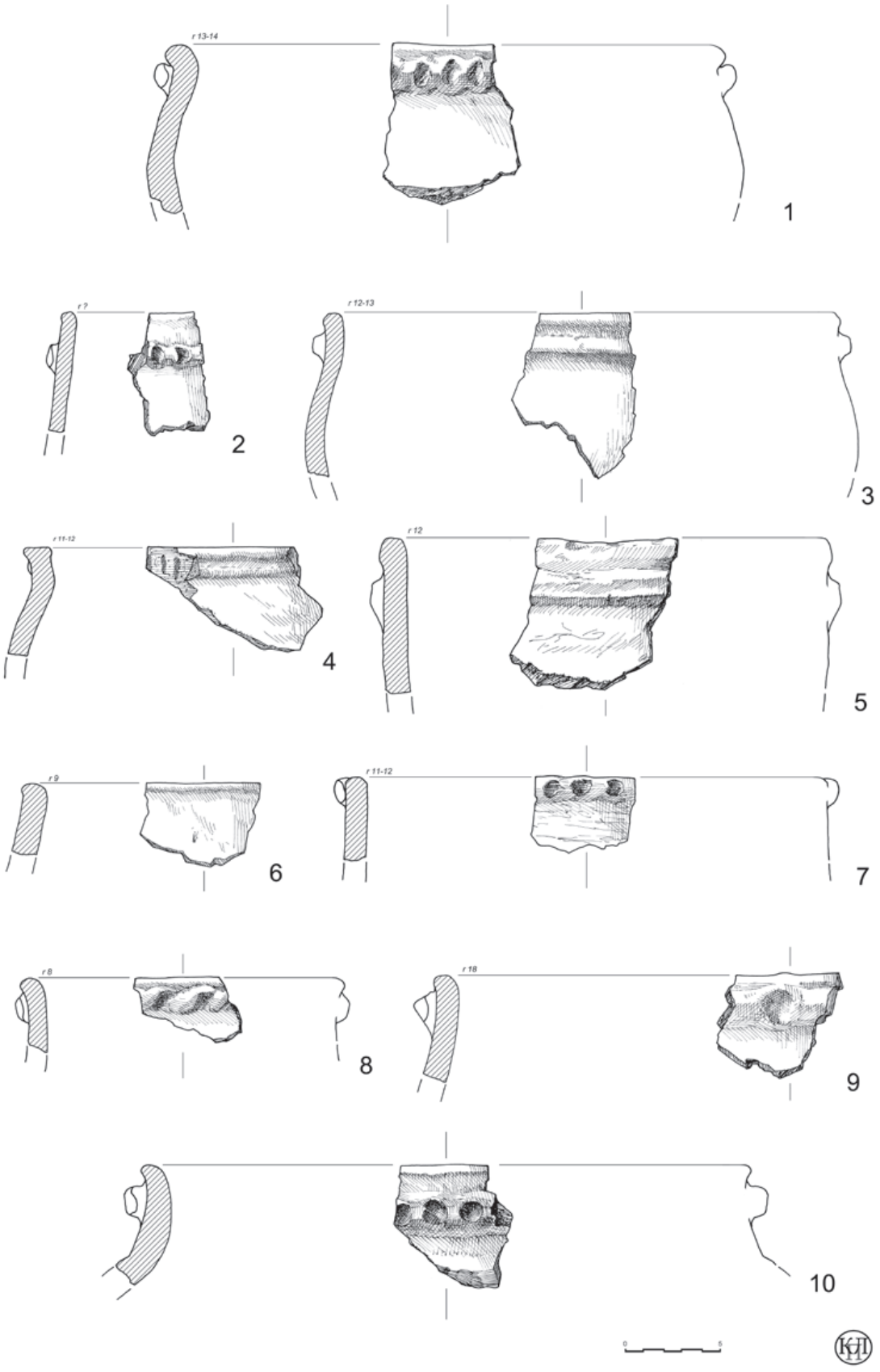
Табло XXXVII. Белокопитово. Район на жилище 3. Керамика: купи с различни форми (автор К. Лещаков)

Plate XXXVII. Belokopitovo. Area of house 3. Pottery: different types of bowls (author K. Leshtakov)

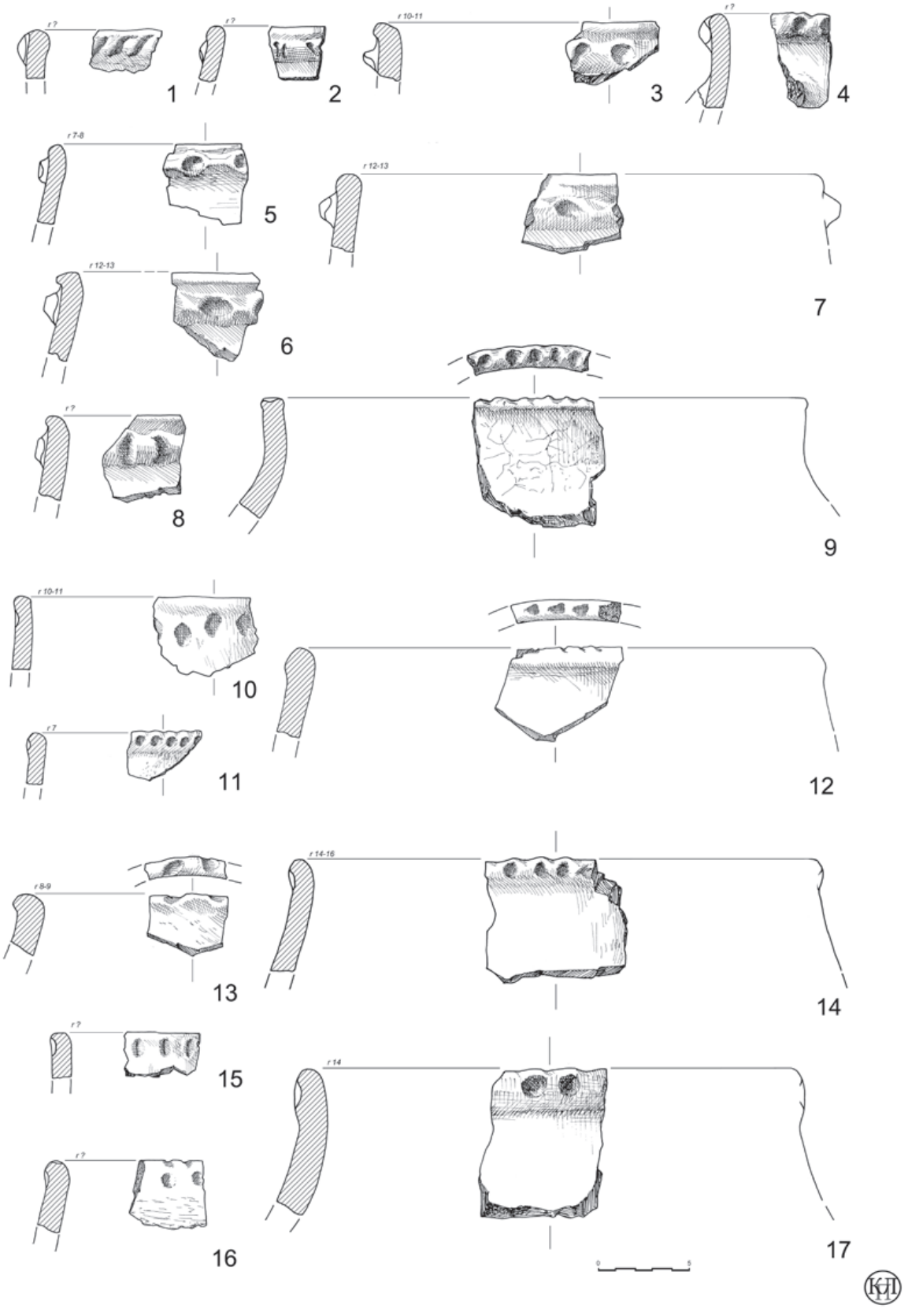
Табло XXXVIII. Белокопитово. Район на жилище 3. Керамика: паници „Асеновец“, паници с чучури, фрагмент от кратер (автор К. Лещаков)

Plate XXXVIII. Belokopitovo. Area of house 3. Pottery: “Assenovets” and spouted bowls, a sherd of a crater (author K. Leshtakov)

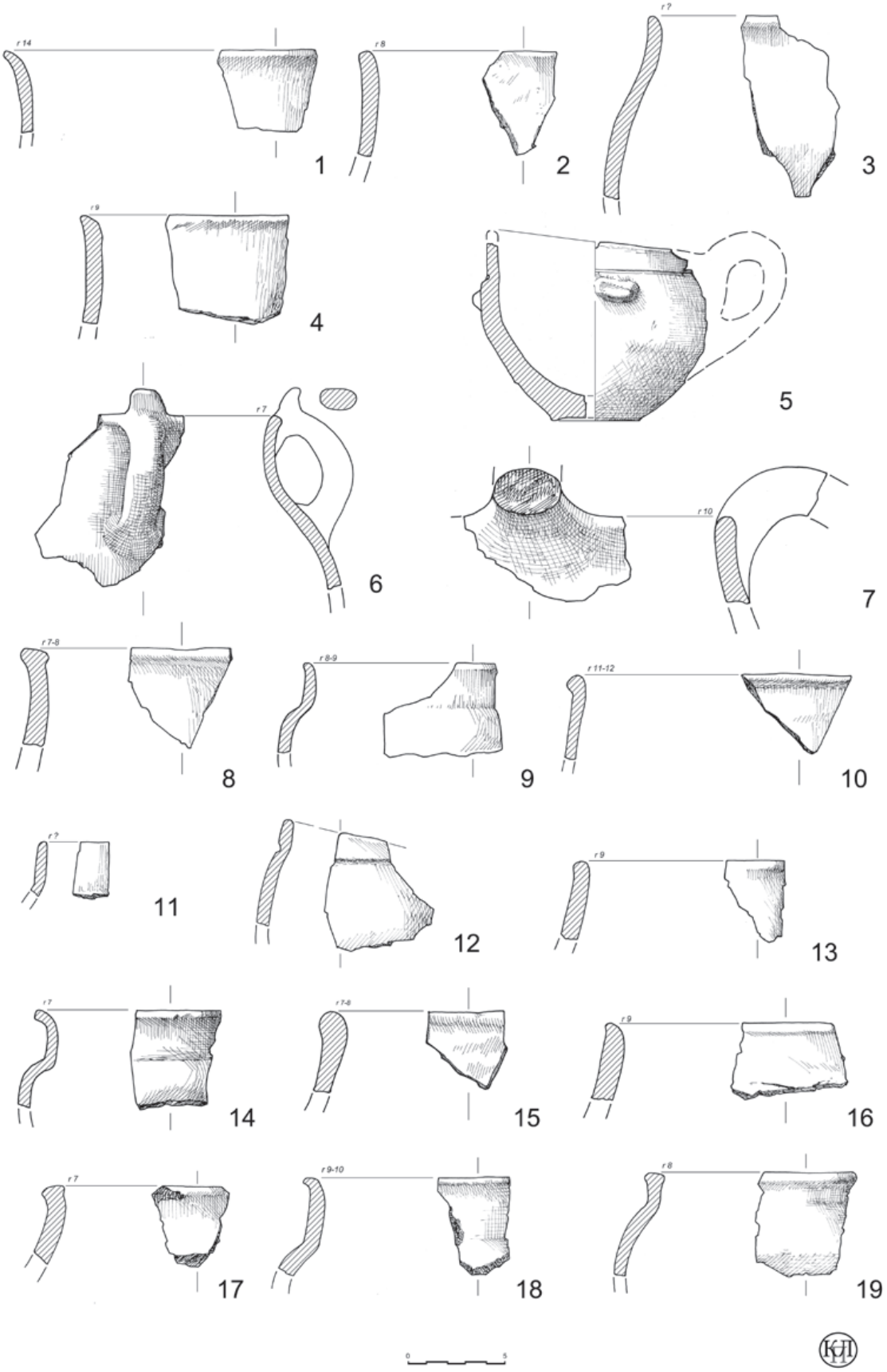
Табло XXXIX. Белокопитово. Район на жилище 3. Керамика: купи и гърнета (автор К. Лещаков)

Plate XXXIX. Belokopitovo. Area of house 3. Pottery: deep bowls and pots (author K. Leshtakov)

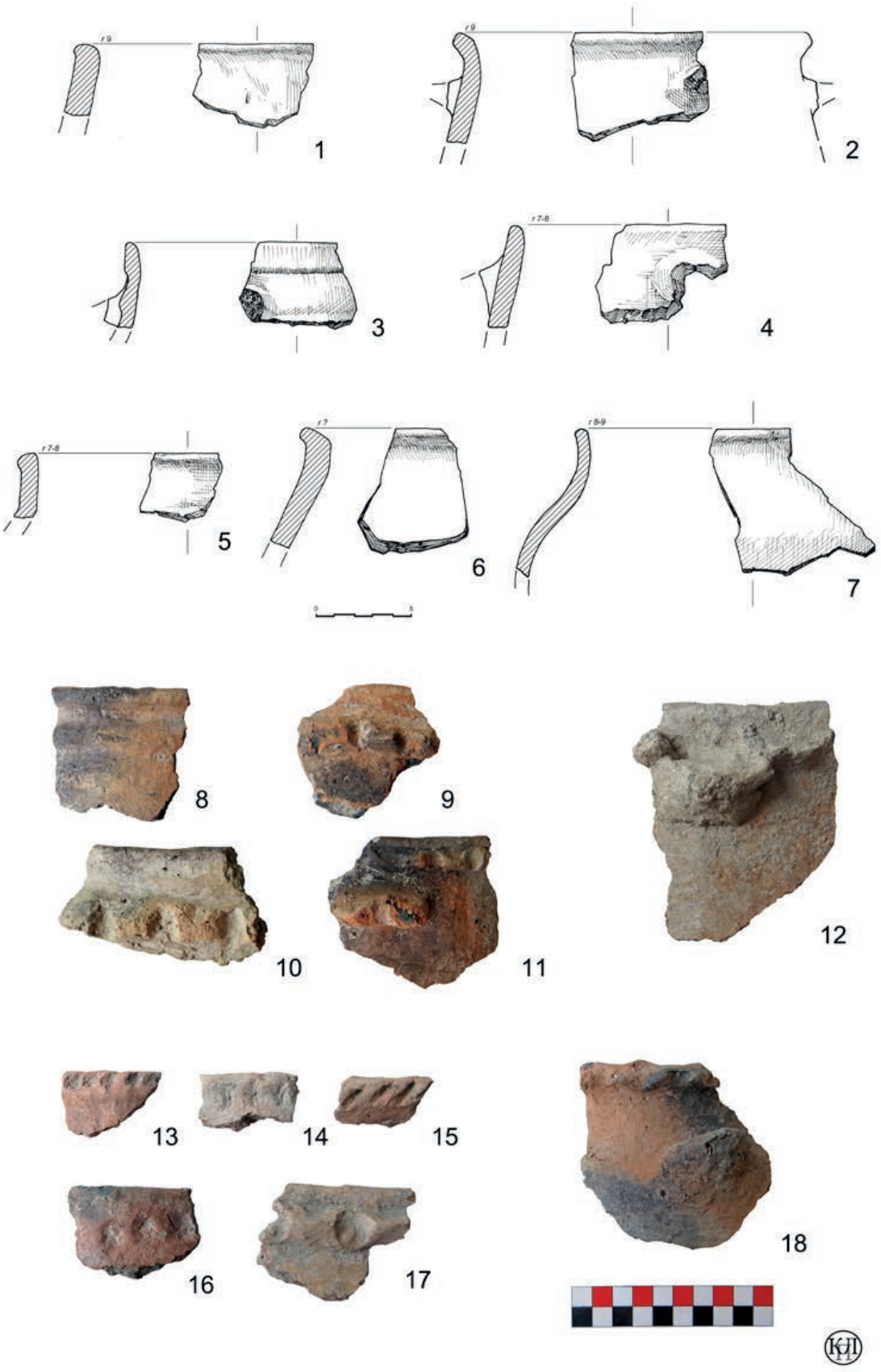

Табло XL. Белокопитово. Район на жилище 3. Керамика: урновидни гърнета с пластична украса (автор К. Лещаков)

Plate XL. Belokopitovo. Area of house 3. Pottery: urn-shaped pots with plastic decoration (author K. Leshtakov)

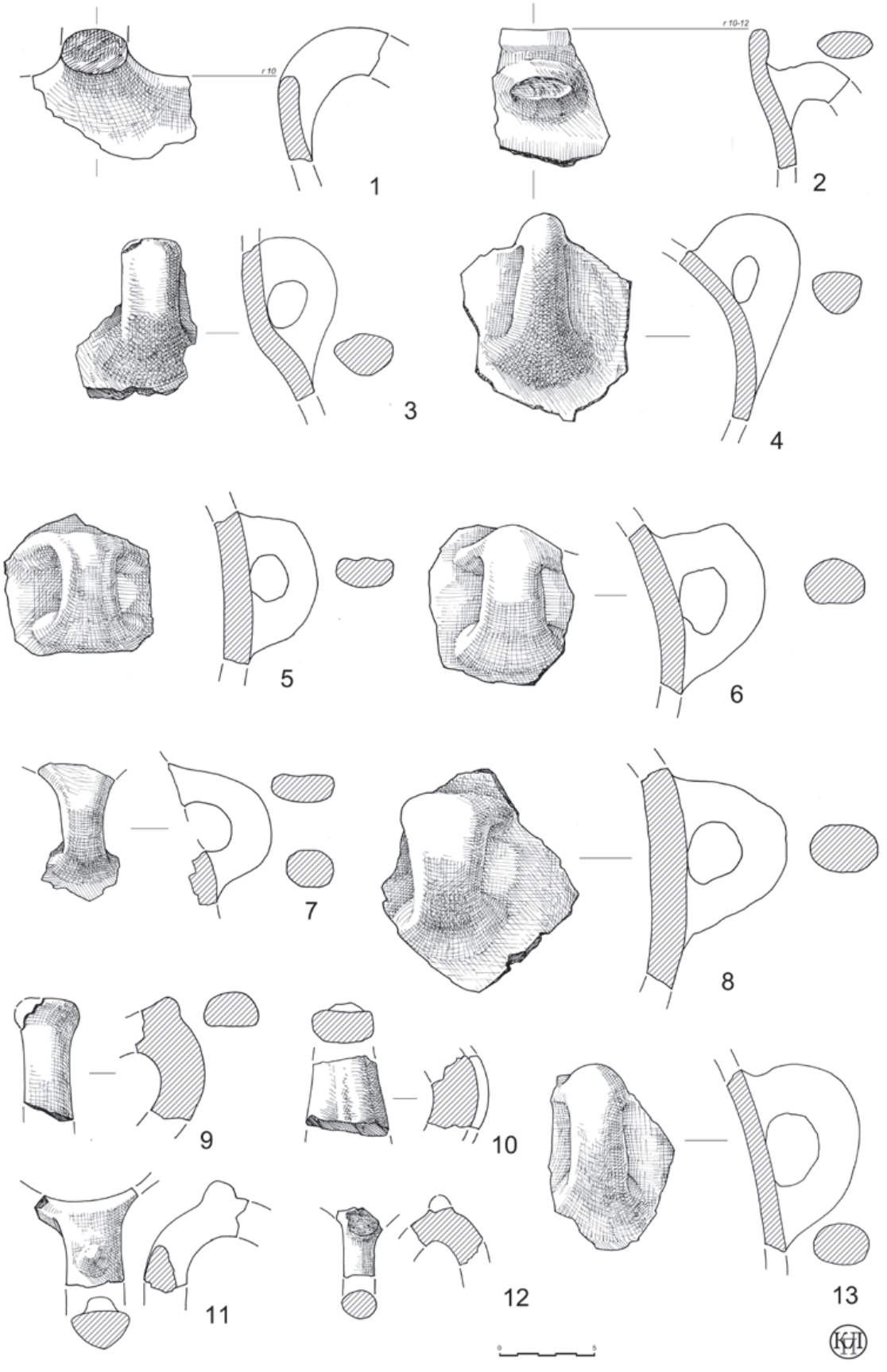

Табло XLI. Белокопитово. Район на жилище 3. Керамика: кани и чаши (автор К. Лещаков)
Plate XLI. Belokopitovo. Area of house 3. Pottery: jugs and cups (author K. Leshtakov)

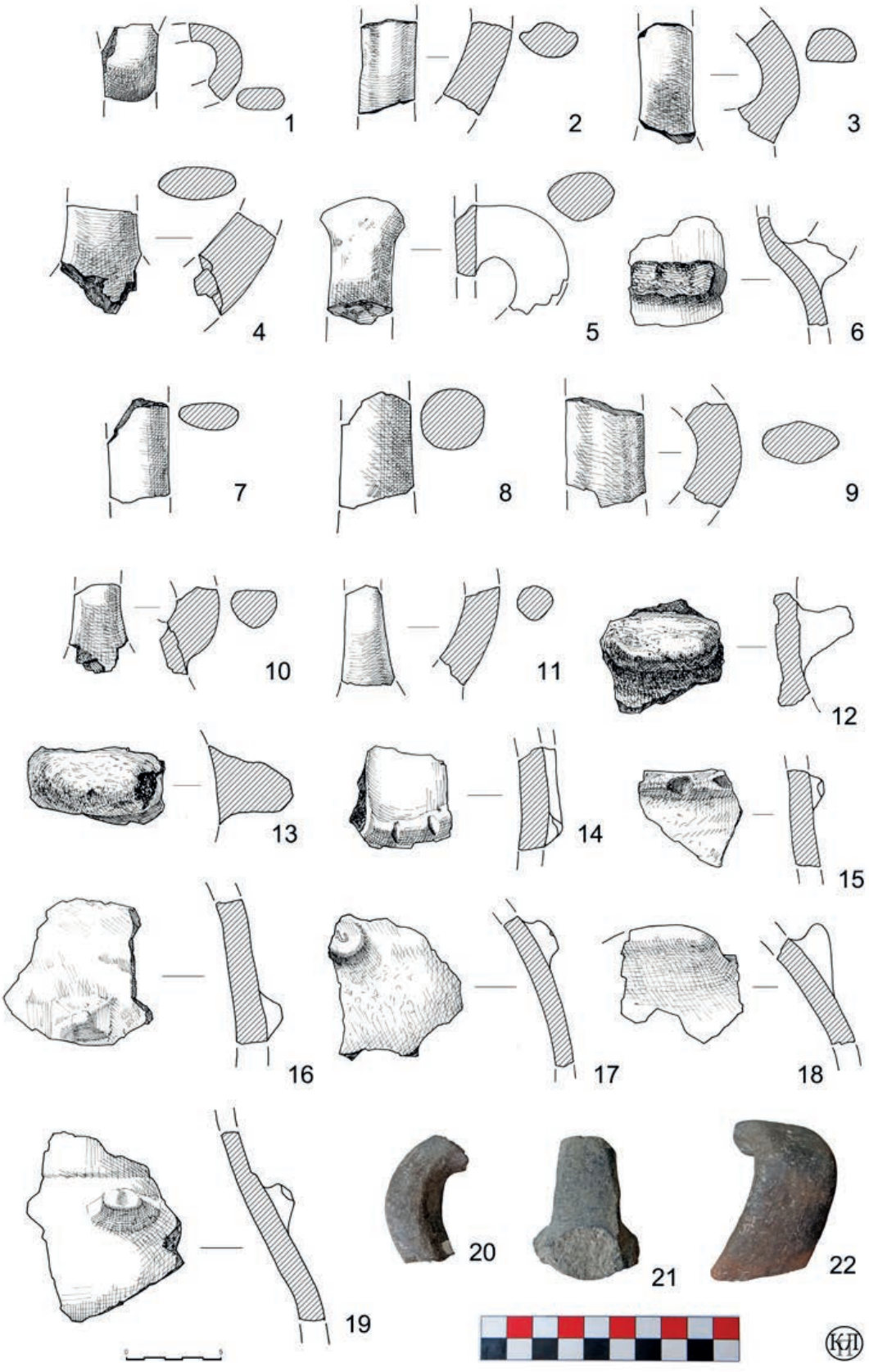
Табло XLII. Белокопитово. Район на жилище 3. Керамика: амфори, чаши и кантароси (автор К. Лещаков)

Plate XLII. Belokopitovo. Area of house 3. Pottery: amphorae, cups and kantharoi (author K. Leshtakov)

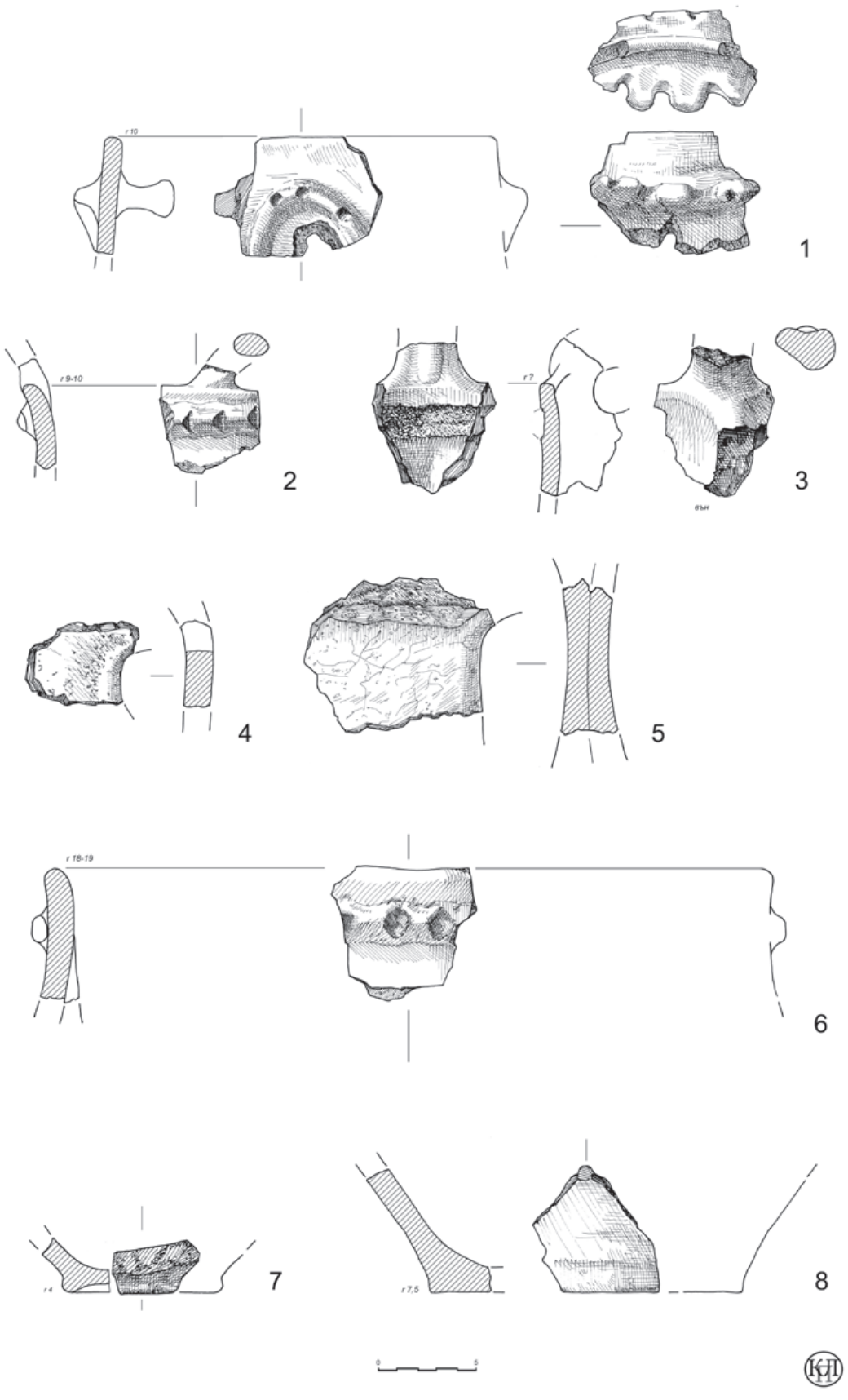
Табло XLIII. Белокопитово. Район на жилище 3. Керамика: вертикални дръжки (автор К. Лещаков)

Plate XLIII. Belokopitovo. Area of house 3. Pottery: vertical handles (author K. Leshtakov)

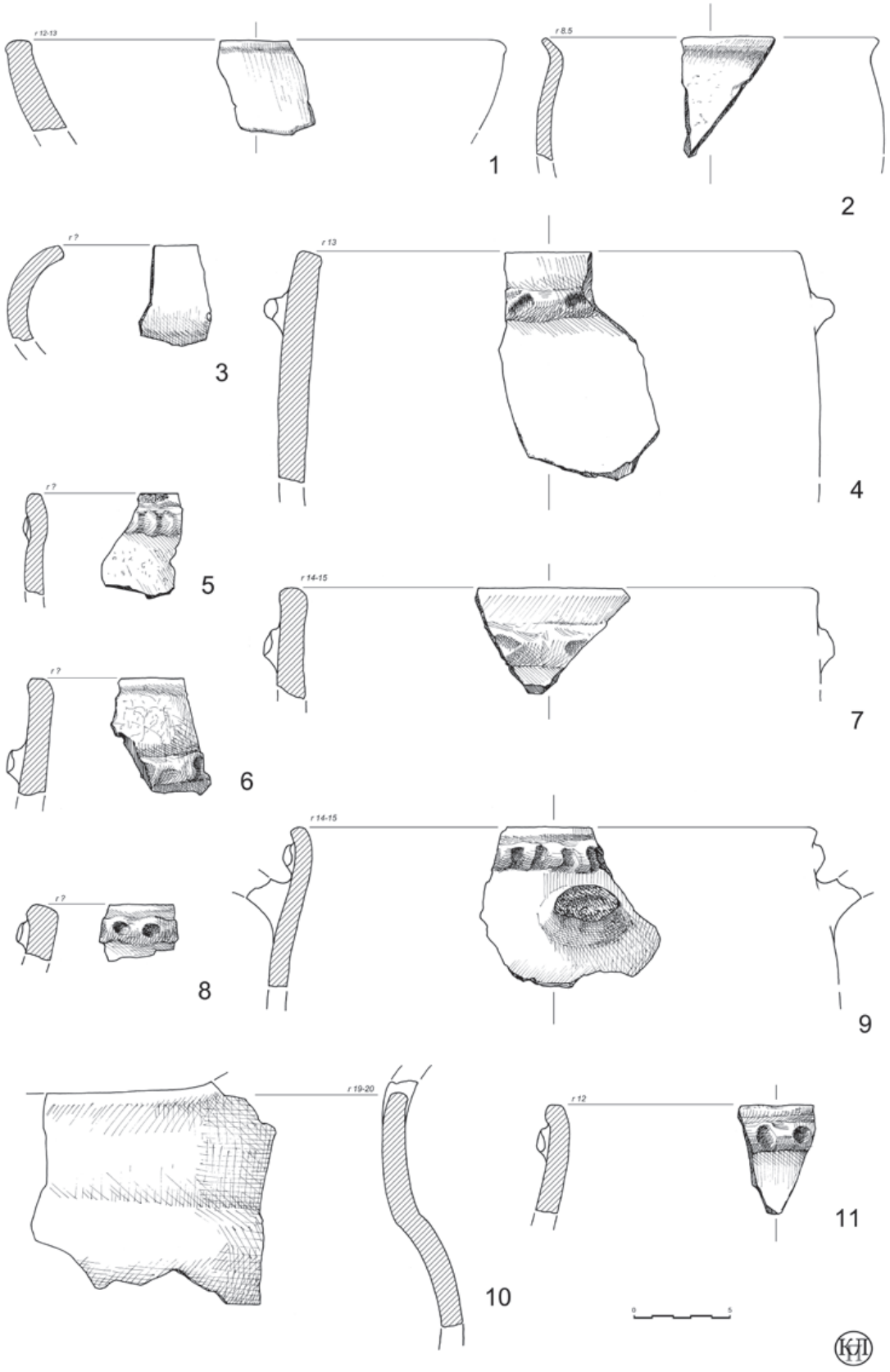
Табло XLIV. Белокопитово. Район на жилище 3. Керамика: вертикални дръжки, пластична украса (автор К. Лещаков)

Plate XLIV. Belokopitovo. Area of house 3. Pottery: vertical handles, plastic decoration (author K. Leshtakov)

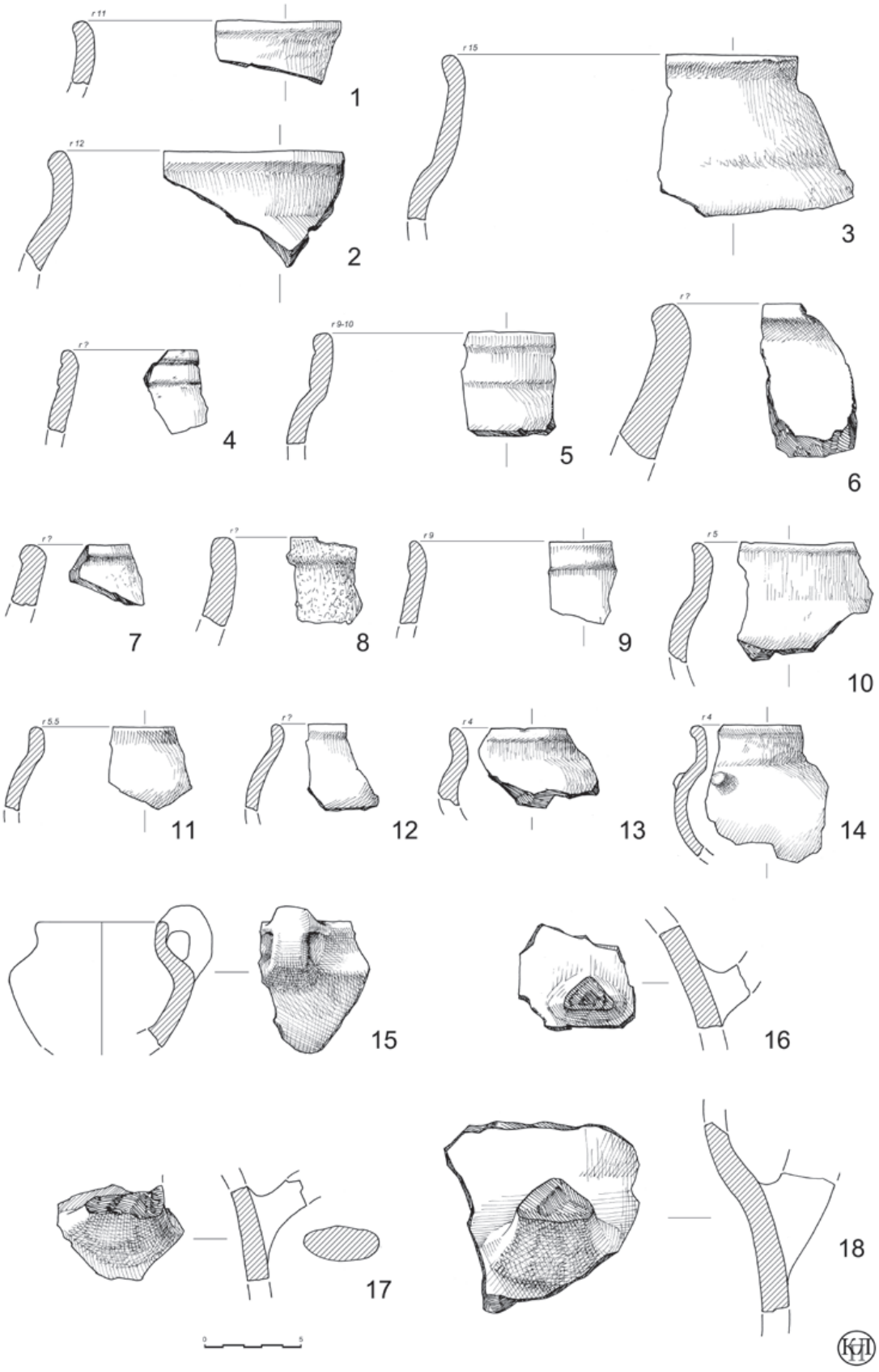
Табло XLV. Белокопитово. Район на жилище 3. Керамика: рядко срещани съдове, дъна (автор К. Лещаков)

Plate XLV. Belokopitovo. Area of house 3. Pottery: rare vessels, bases (author K. Leshtakov)

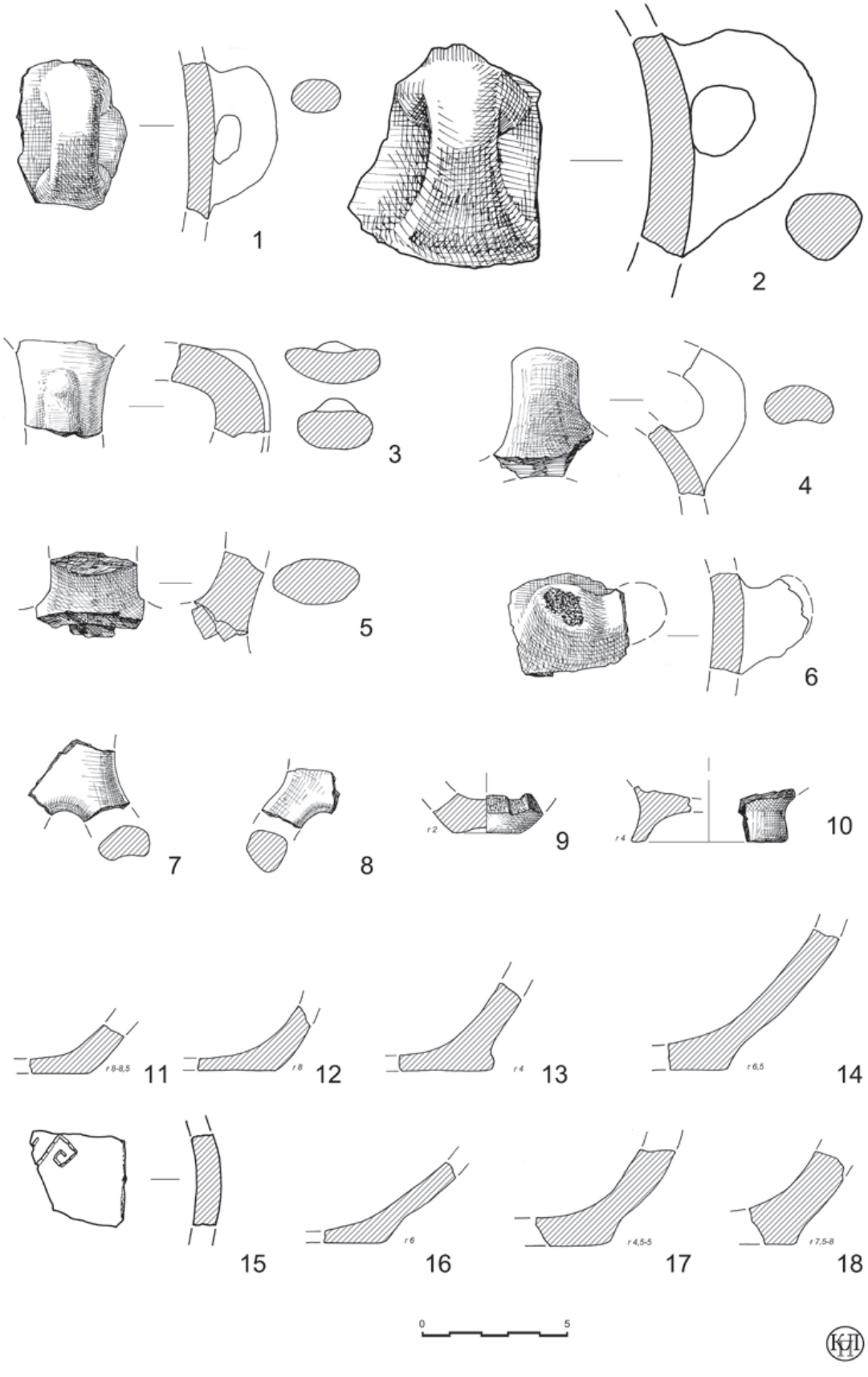
Табло XLVA1. Белокопитово. Район на жилище 3. Керамика от кв. Е-Ж$_{3I}$: паници, купи и гърнета (автор К. Лещаков)

Plate XLVA1. Belokopitovo. Area of house 3. Pottery from the sq. Е-Ж$_{3I}$: bowls, deep bowls and pots (author K. Leshtakov)

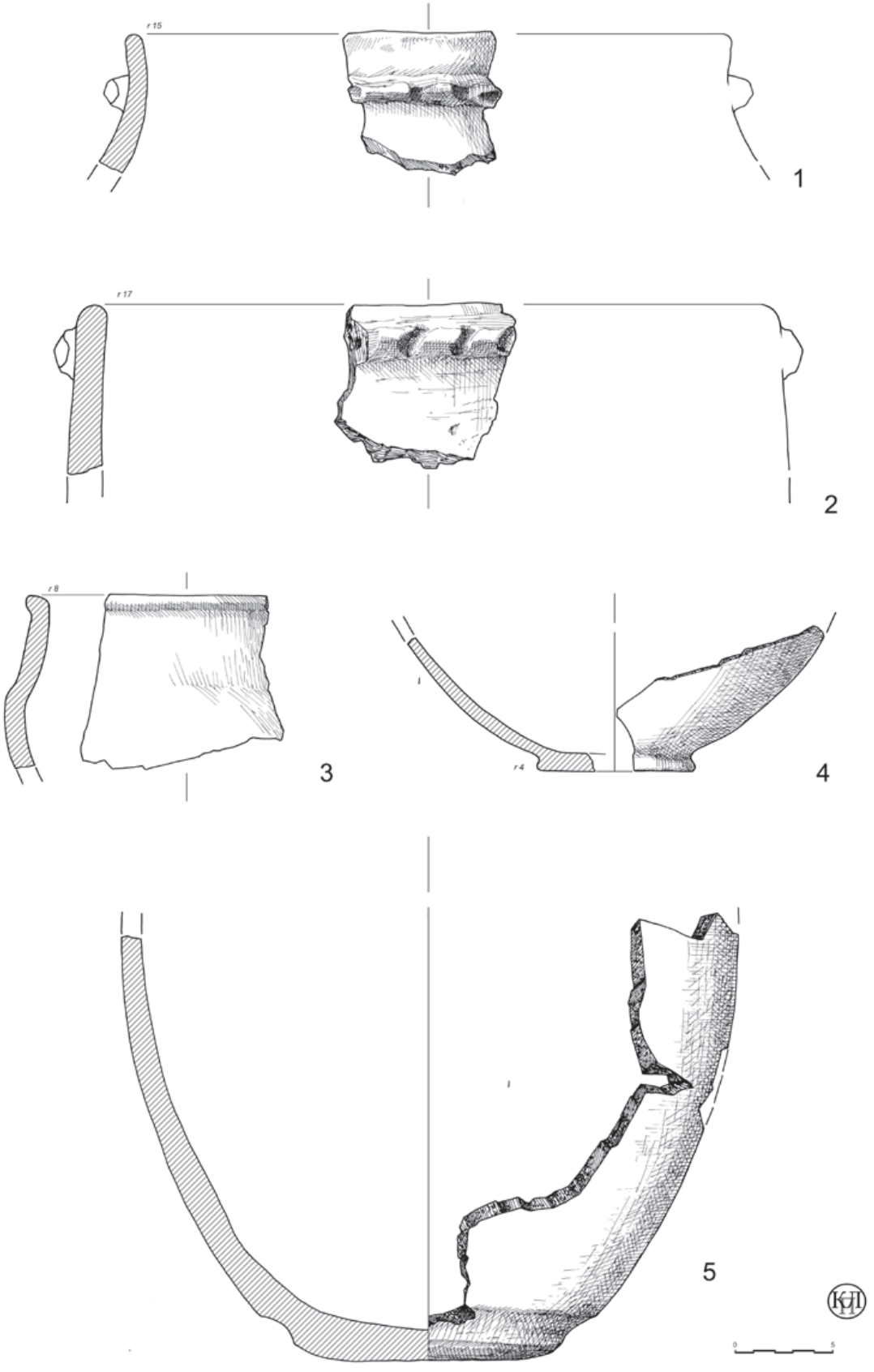
Табло XLVA2. Белокопитово. Район на жилище 3. Керамика от кв. Е-Ж$_{31}$: кантароси, чаши и амфори (автор К. Лещаков)

Plate XLVA2. Belokopitovo. Area of house 3. Pottery from sq. Е-Ж$_{31}$: kantharoi, cups and amphorae (author K. Leshtakov)

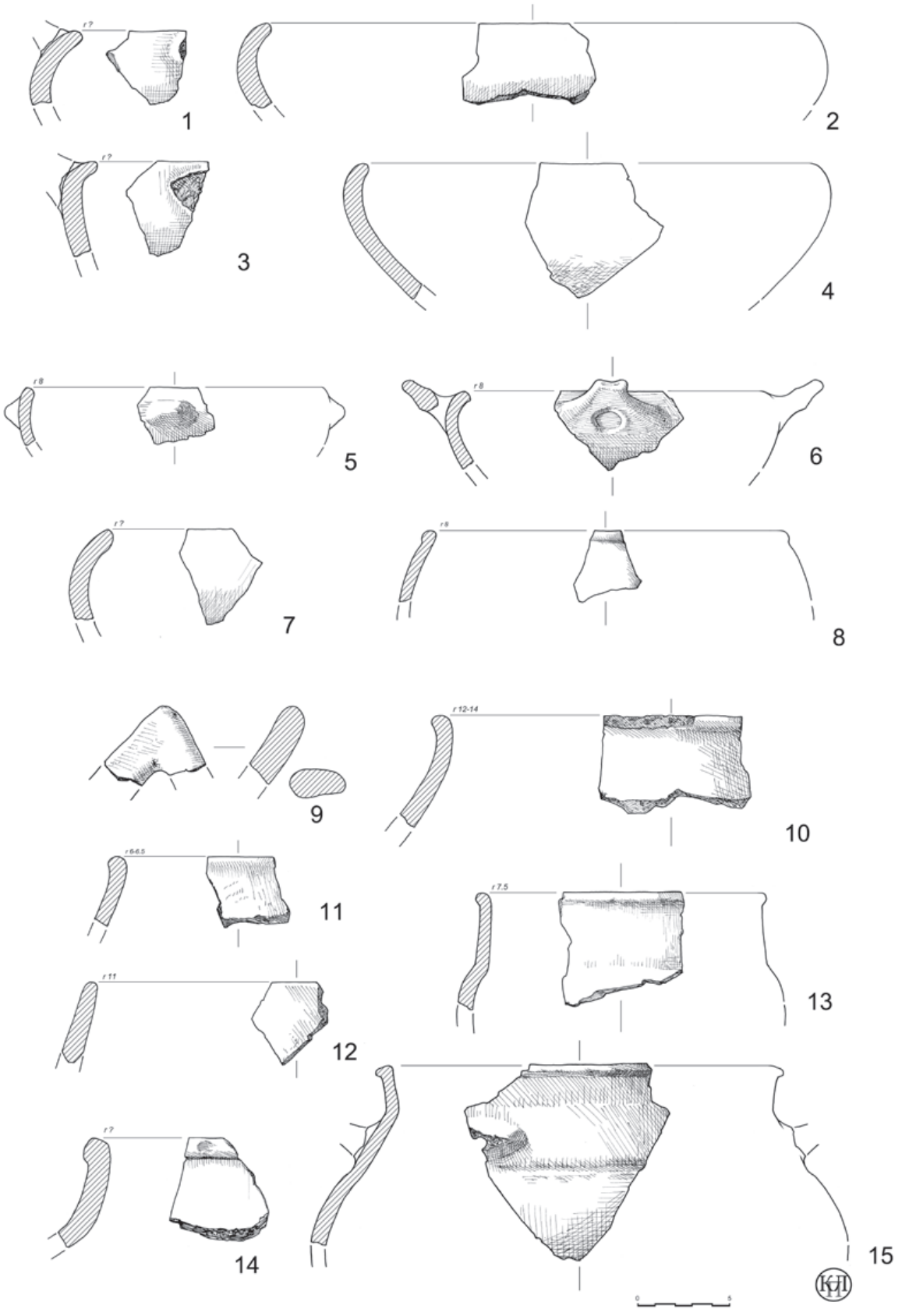
Табло XLVA3. Белокопитово. Район на жилище 3. Керамика от кв. Е-Ж$_{3I}$: вертикални и „Асеновец“ дръжки, дъна и фрагмент с украса фурхенщих (автор К. Лещаков)

Plate XLVA3. Belokopitovo. Area of house 3. Pottery from sq. Е-Ж$_{3I}$: vertical handles and wishbone handles, bases and a sherd with Furchenstich decoration (author K. Leshtakov)

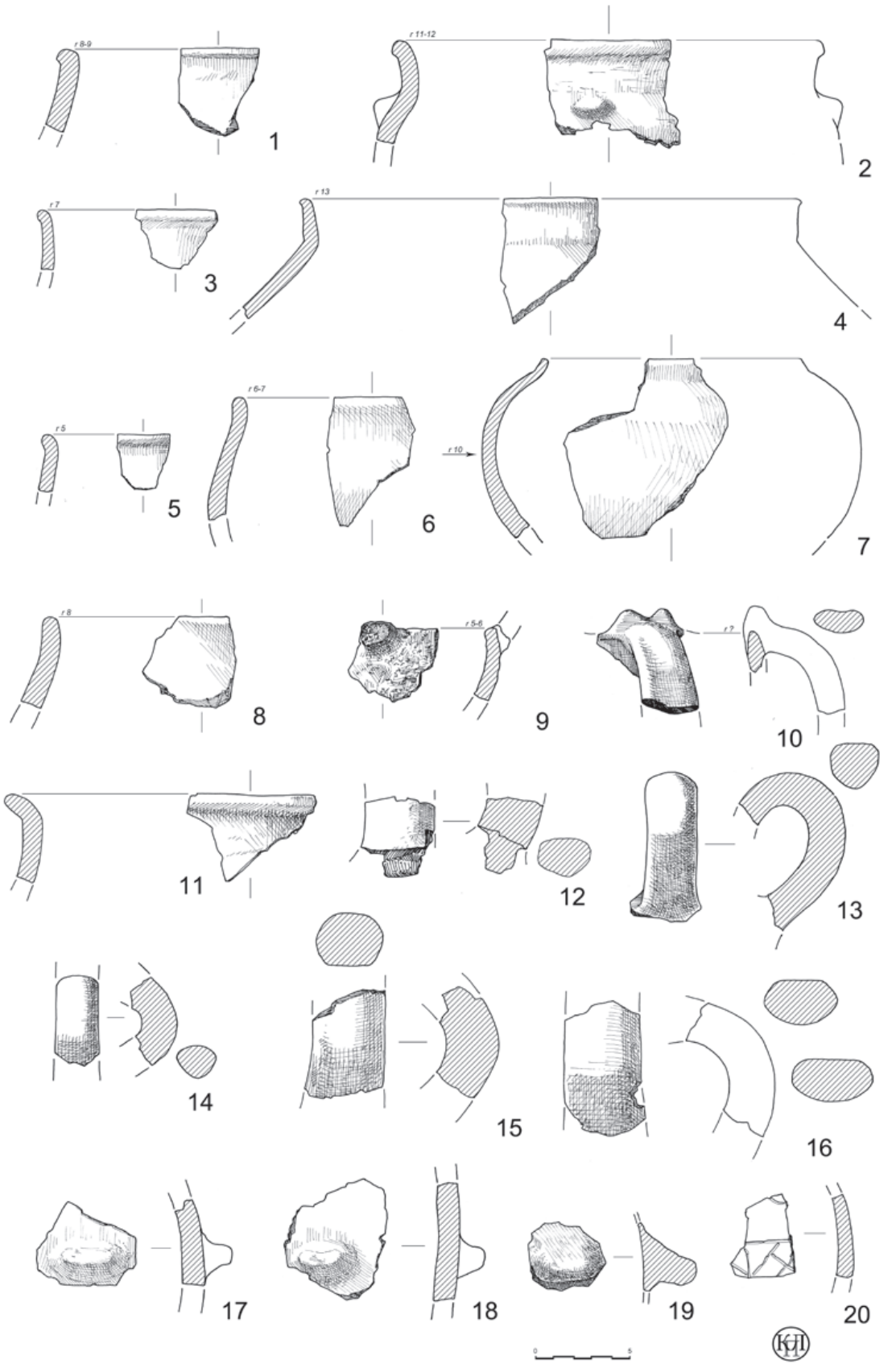
Табло XLVI. Белокопитово. „Навес“ и районът около него. Керамика: гърнета, дъна върху пръстенче и кантарос (?) (автор К. Лещаков)

Plate XLVI. Belokopitovo. “Shed” and the area around it. Pottery: pots, ring-bases and kantharos (?) (author K. Leshtakov)

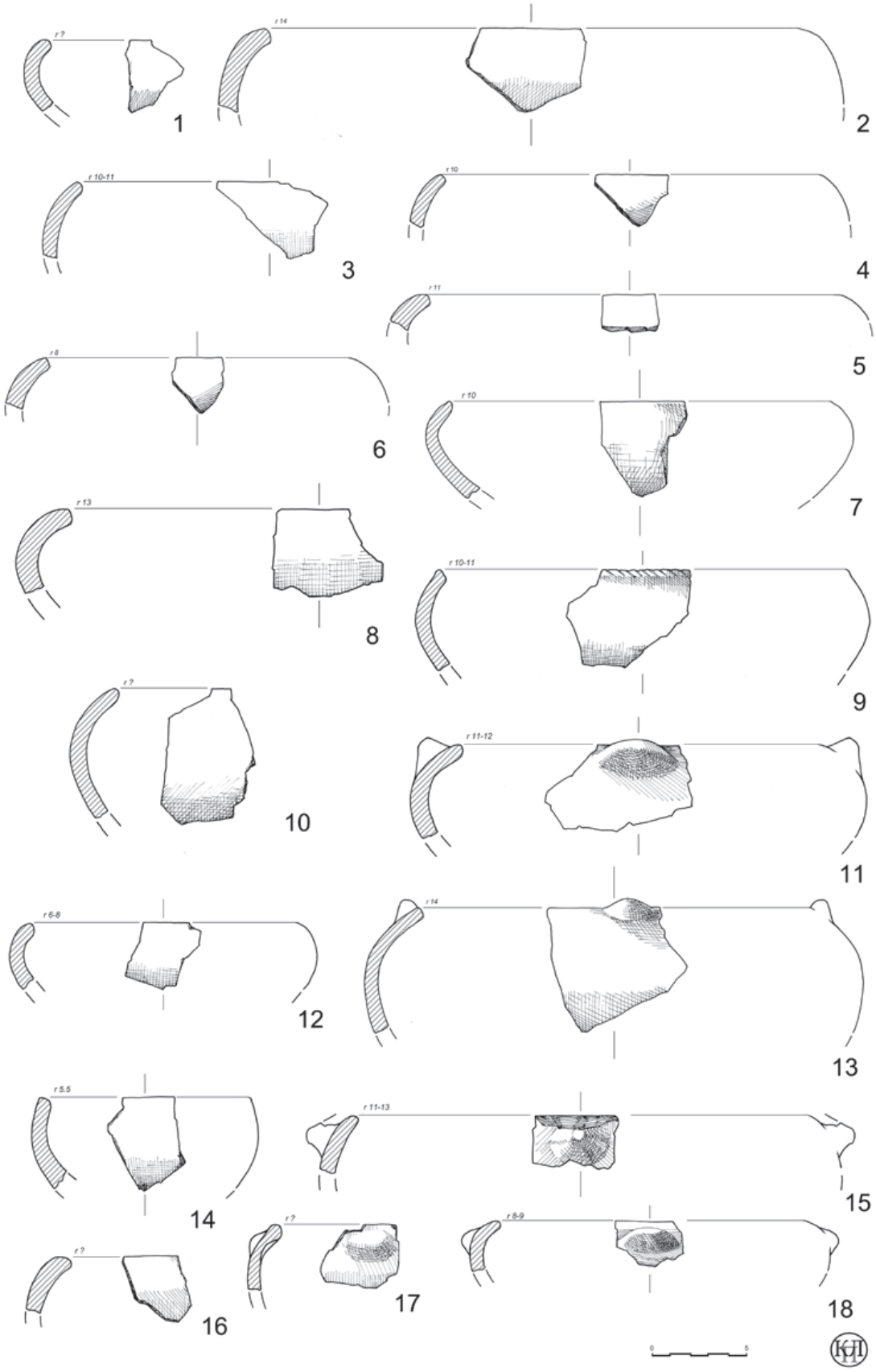
Табло XLVII. Белокопитово. „Навес“ и районът около него. Керамика: паници (включително тип „Асеновец“ и техните дръжки), чаши, амфори и кратер (автор К. Лещаков)

Plate XLVII. Belokopitovo. “Shed” and the area around it. Pottery: bowls (including “Assenovets” type and their wishbone handles), cups, amphorae and a crater (author K. Leshtakov)

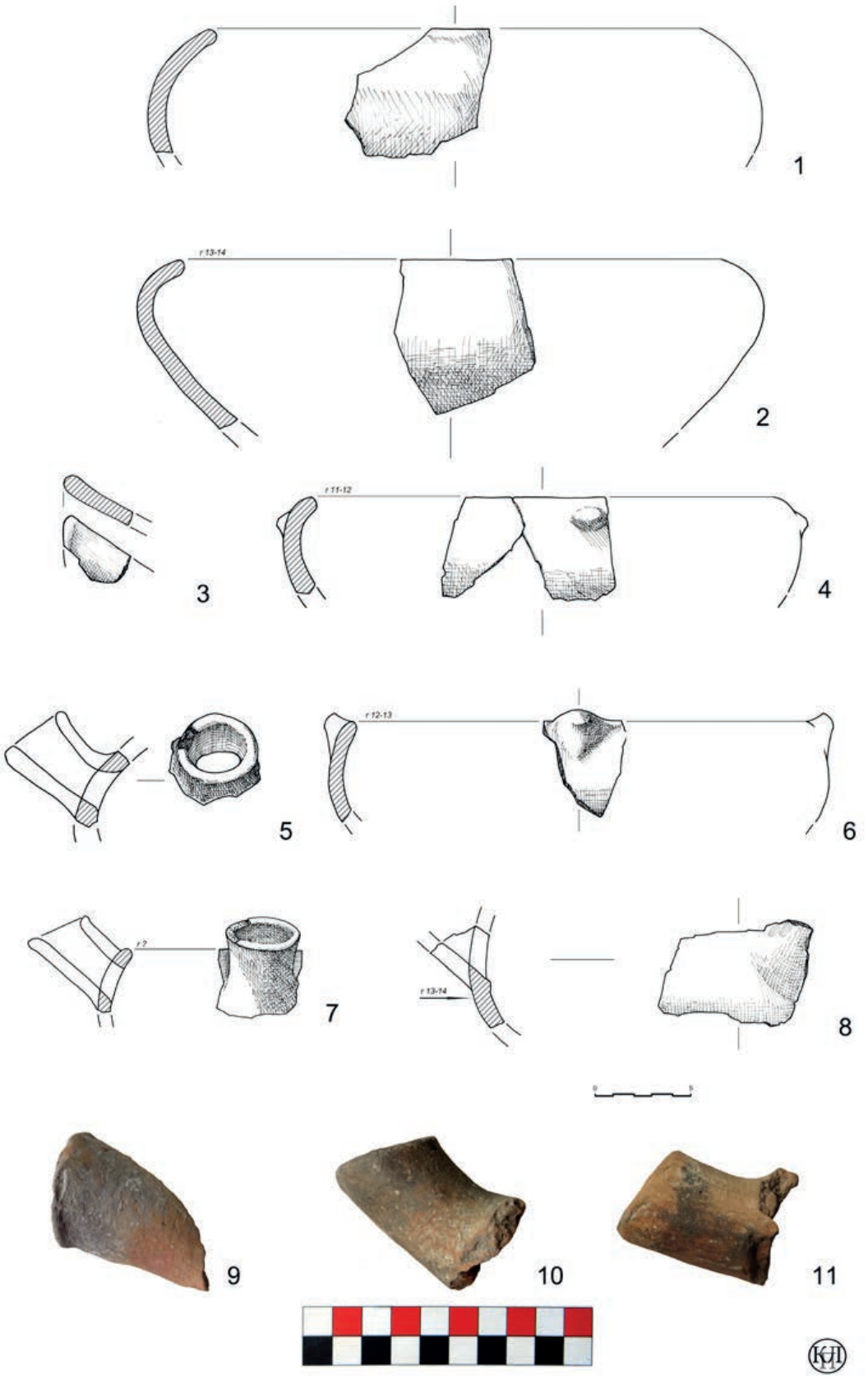
Табло XLVIII. „Навес“ и неговият район. Керамика: гърнета, чаши и кани, езичести и вертикални дръжки (автор К. Лещаков)

Plate XLVIII. “Shed” and its area. Pottery: pots, cups and jugs, lugs and vertical handles (author K. Leshtakov)

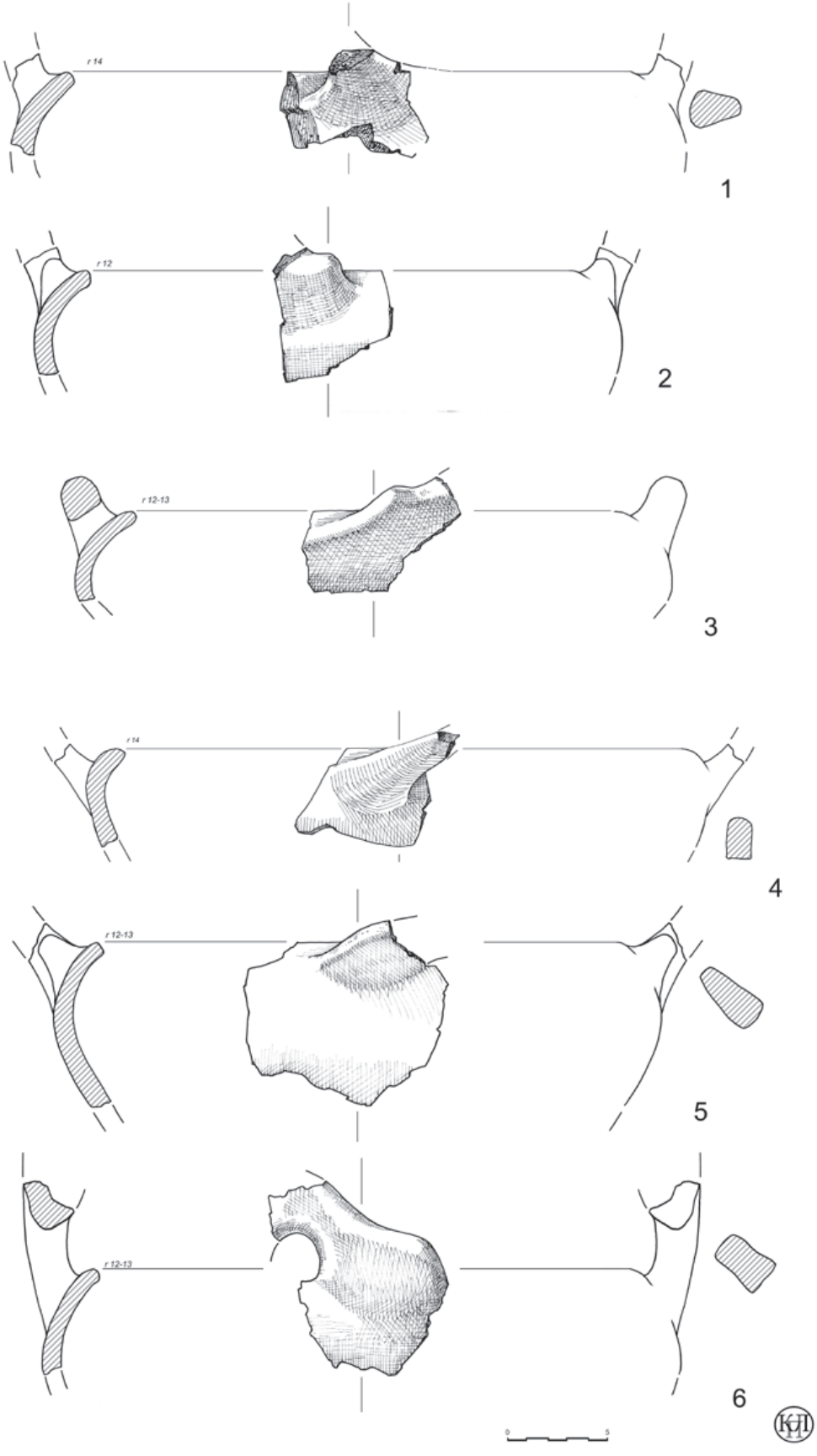
Табло XLIX. Белокопитово. Керамика от културния пласт, КБЕ: паници и купи (автор К. Лещаков)

Plate XLIX. Belokopitovo. Pottery from the LBA layer: bowls and deep bowls (author K. Leshtakov)

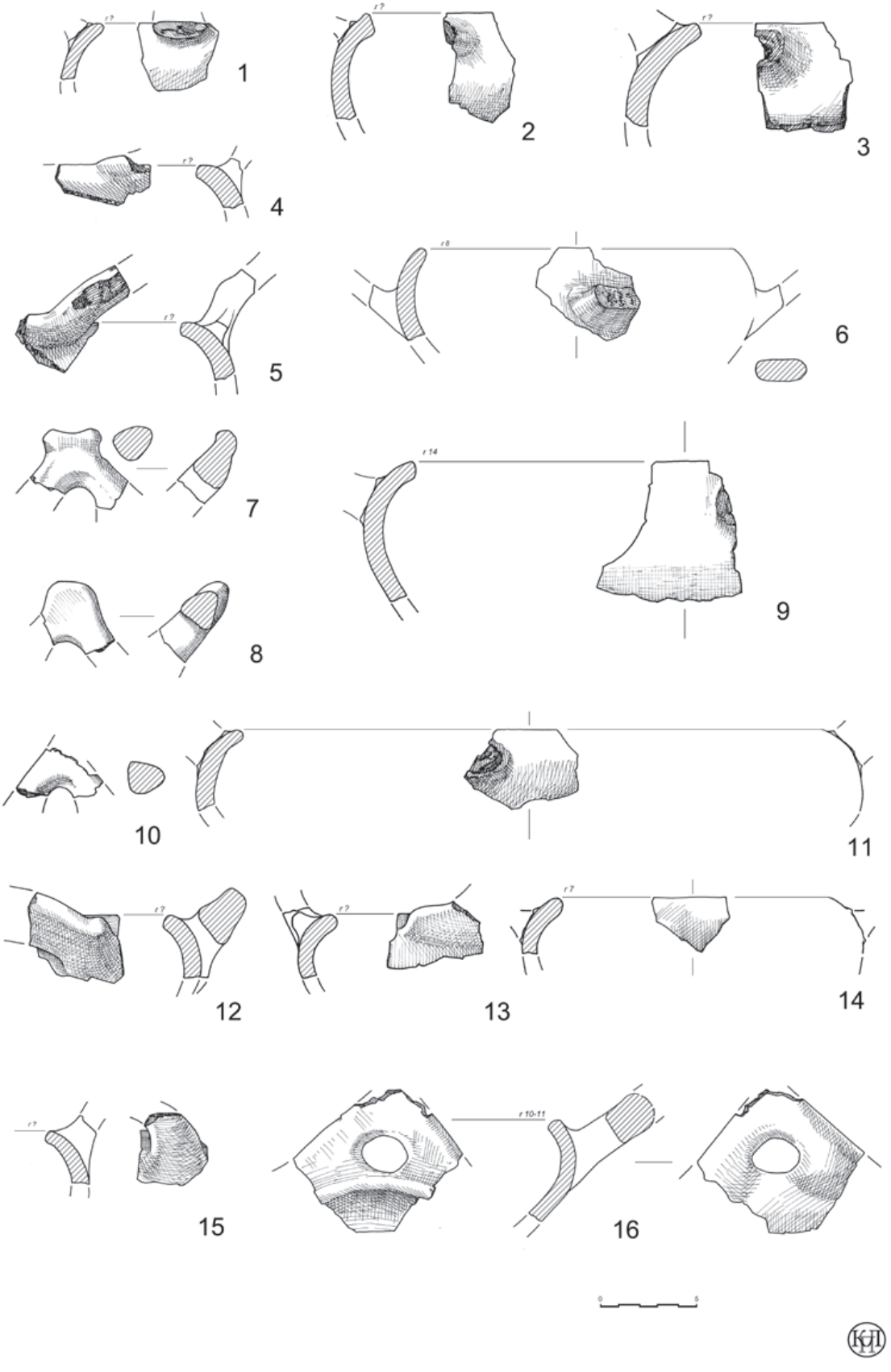
Табло L. Белокопитово. Керамика от културния пласт, КБЕ: паници, купи, чучури, най-вероятно върху купи (автор К. Лещаков)

Plate L. Belokopitovo. Pottery from the LBA layer: bowls, deep bowls, spouts most probably on deep bowls (author K. Leshtakov)

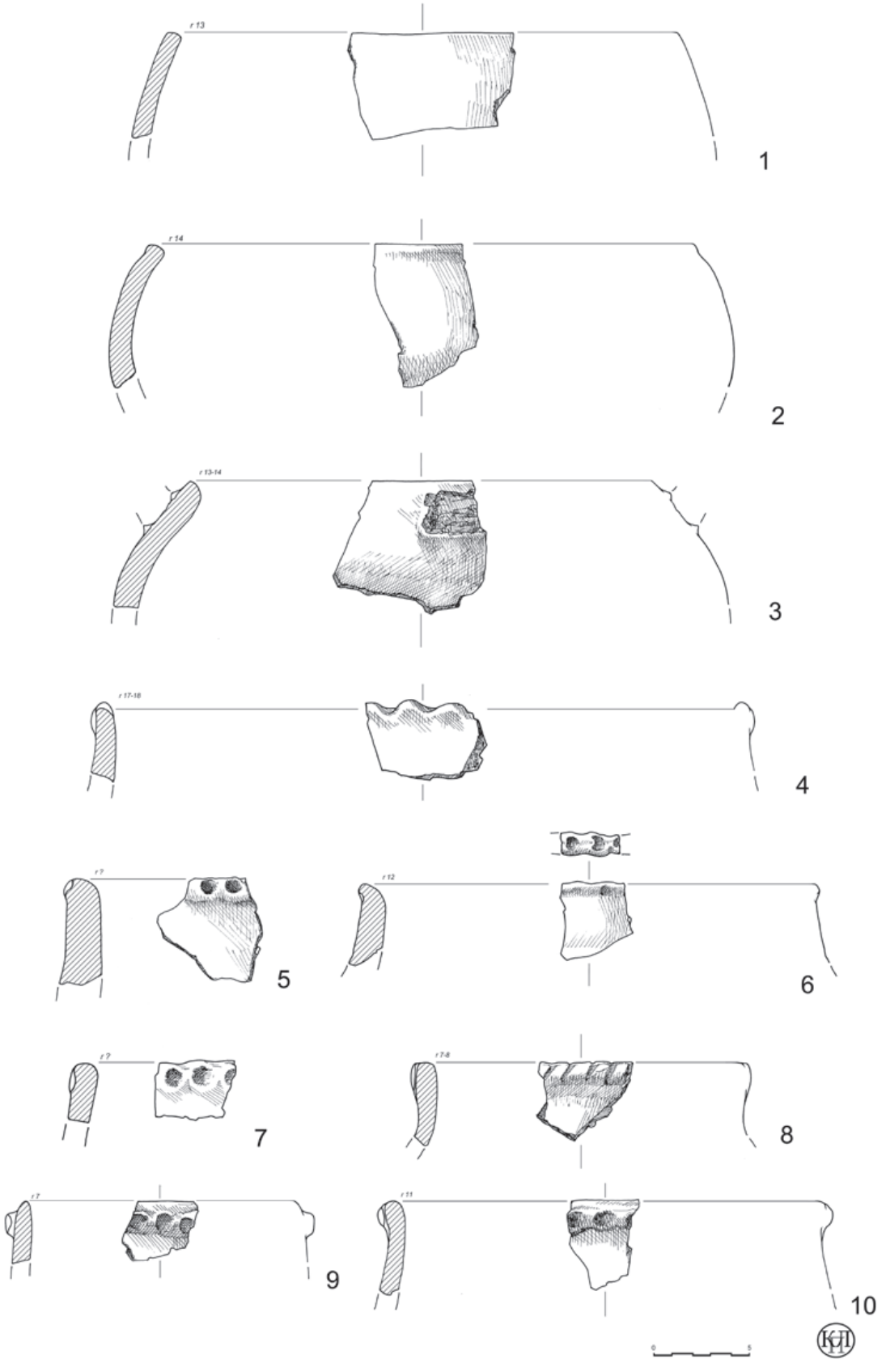
Табло LI. Белокопитово. Керамика от културния пласт, КБЕ: паници „Асеновец“ (автор К. Лещаков)

Plate LI. Belokopitovo. Pottery from the LBA layer: “Assenovets” bowls (author K. Leshtakov)

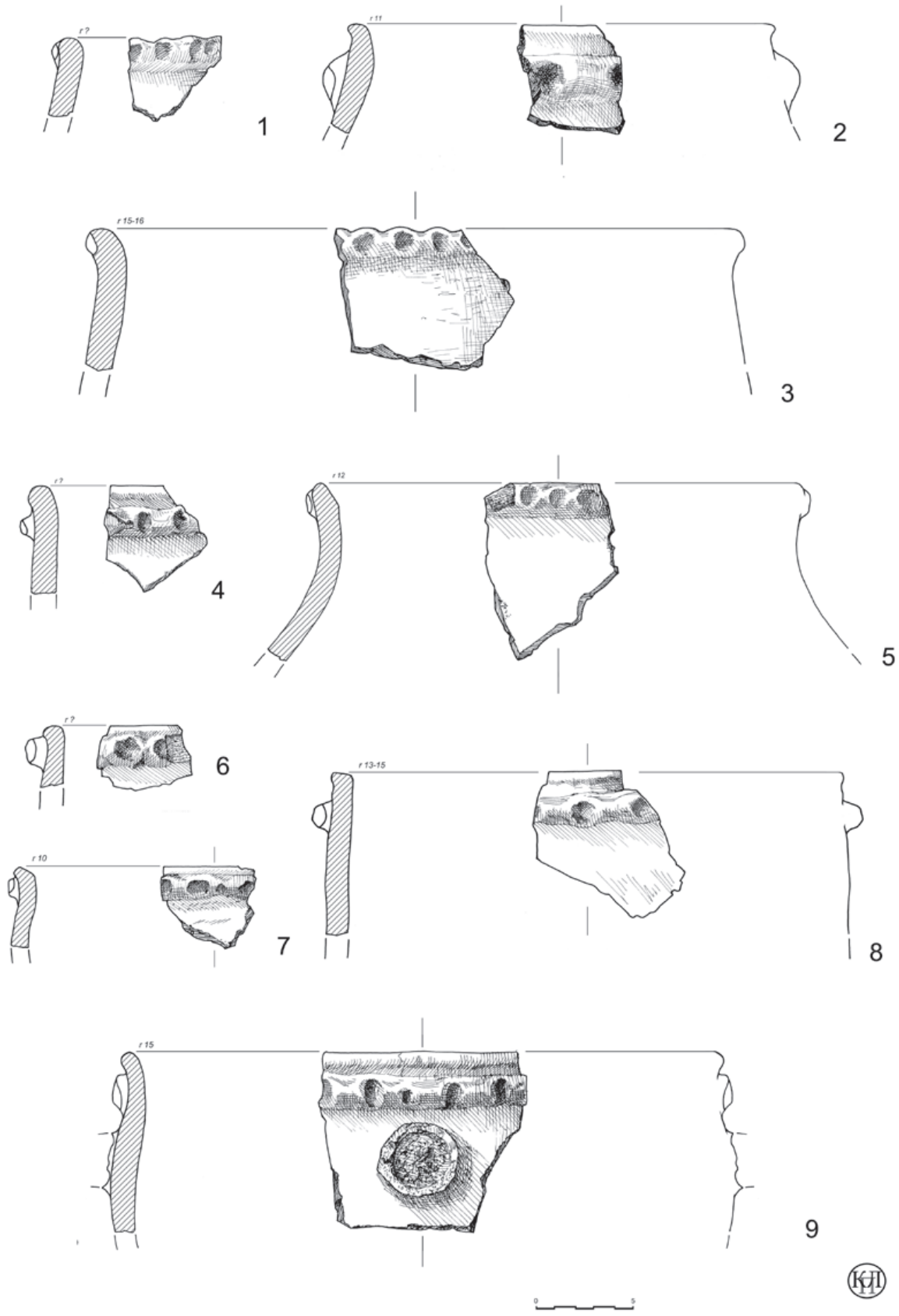
Табло LII. Белокопитово. Керамика от културния пласт, КБЕ: паници „Асеновец “ (автор К. Лещаков)

Plate LII. Belokopitovo. Pottery from the LBA layer: “Assenovets” bowls (author K. Leshtakov)

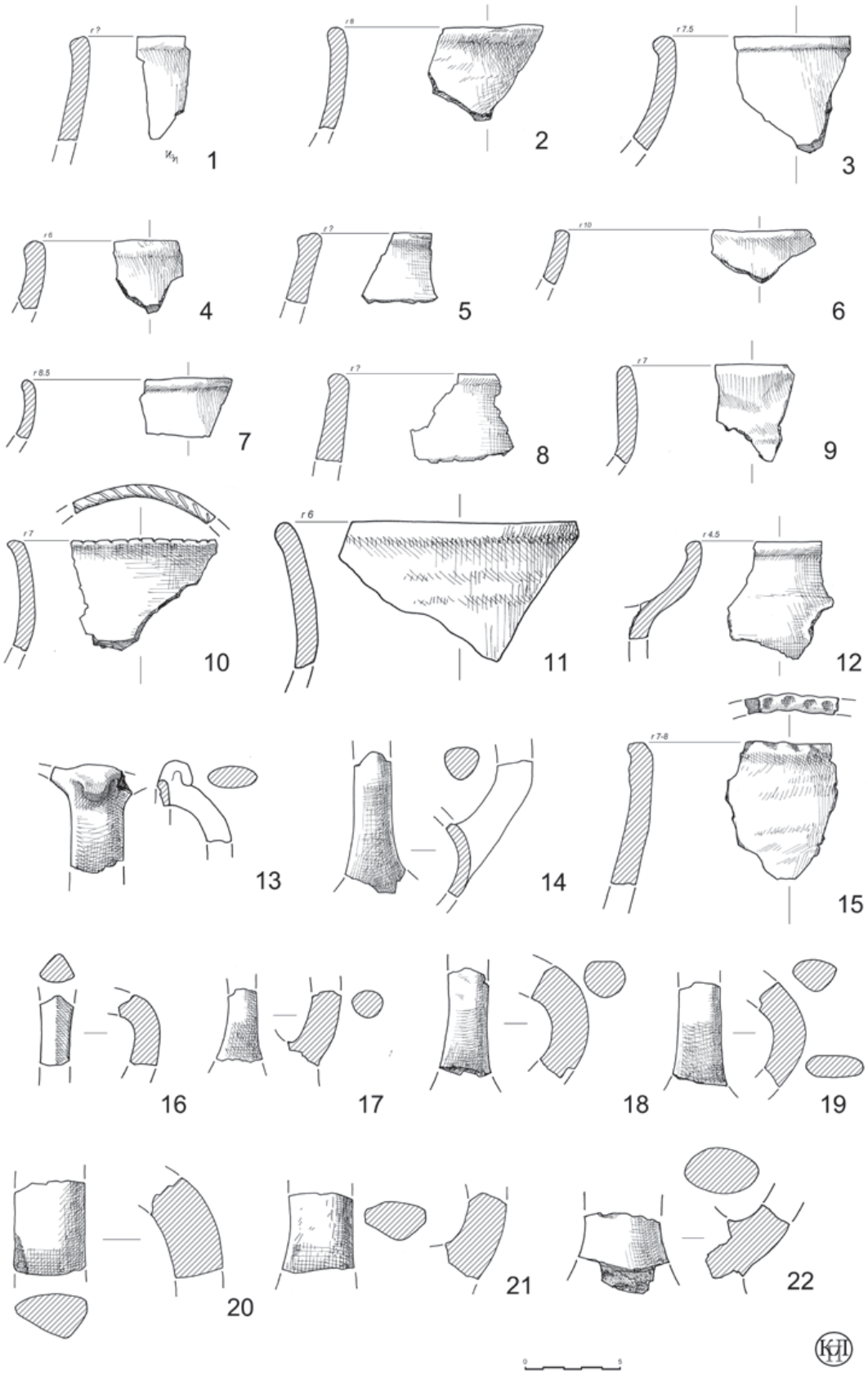
Табло LIII. Белокопитово. Керамика от културния пласт, КБЕ: паници, купи и гърнета (автор К. Лещаков)

Plate LIII. Belokopitovo. Pottery from the LBA layer: bowls, deep bowls and pots (author K. Leshtakov)

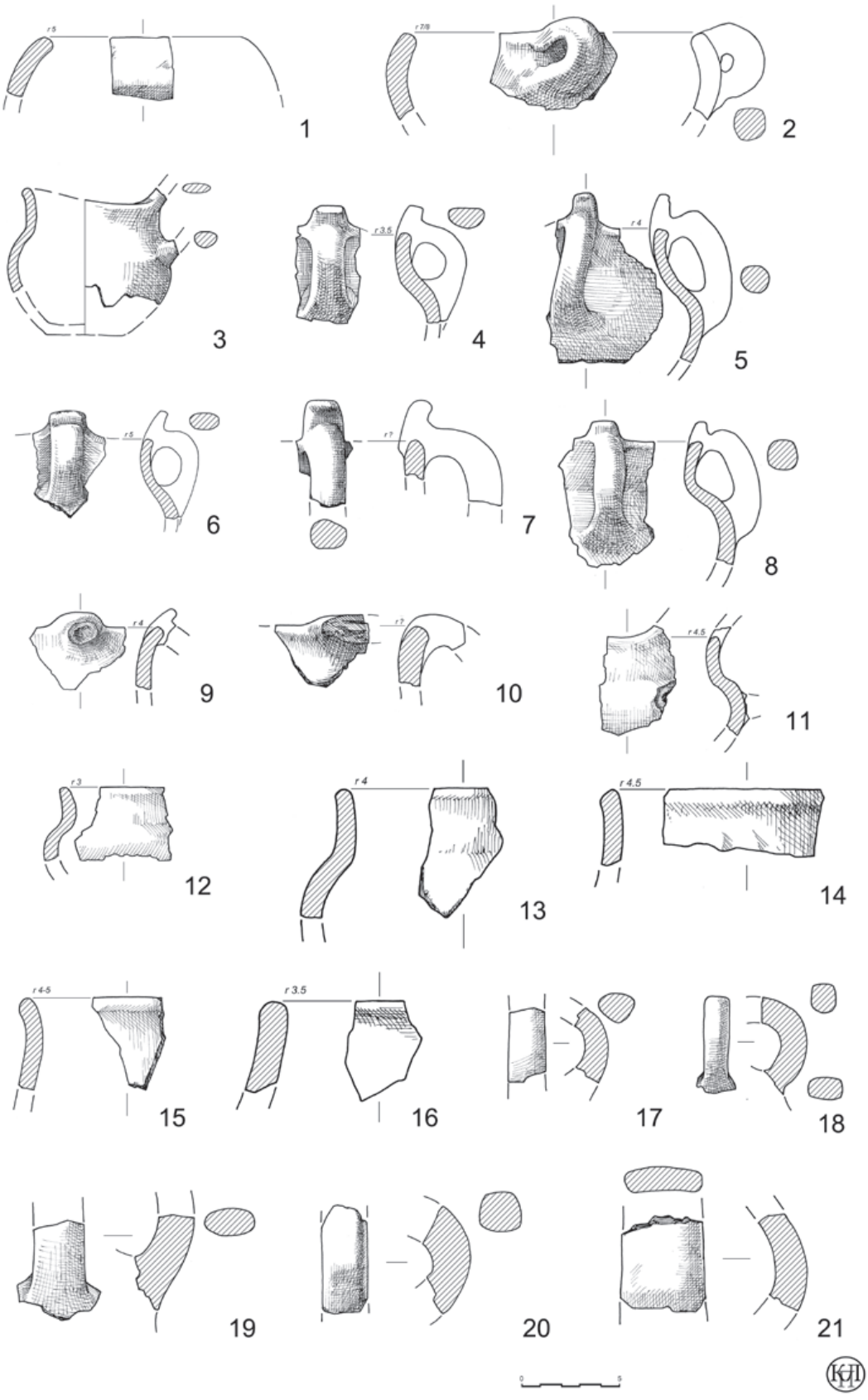
Табло LIV. Белокопитово. Керамика от културния пласт, КБЕ: гърнета (автор К. Лещаков)

Plate LIV. Belokopitovo. Pottery from the LBA layer: pots (author K. Leshtakov)

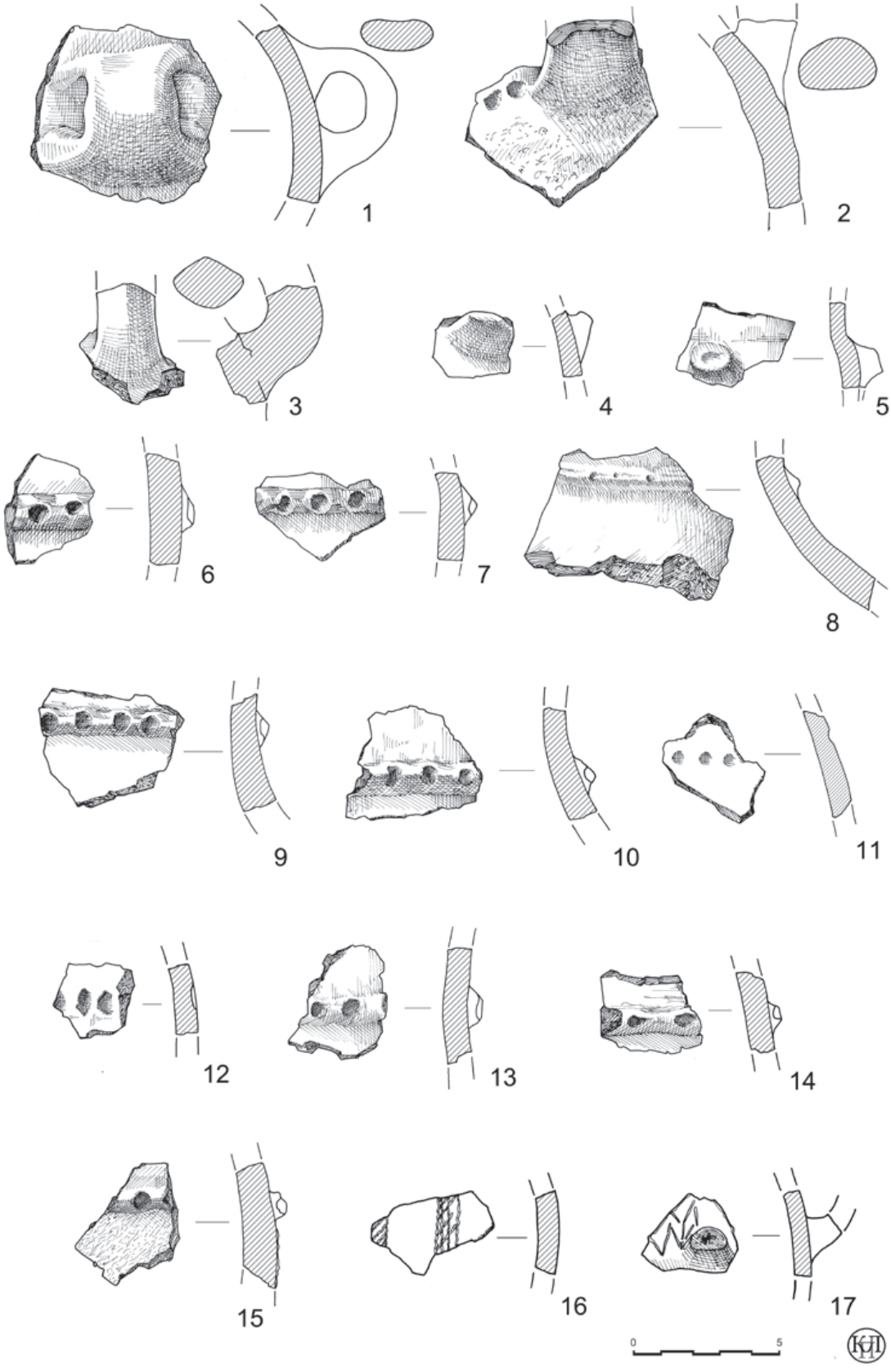
Табло LV. Белокопитово. Керамика от културния пласт, КБЕ: кани и чаши; вертикални дръжки (автор К. Лещаков)

Plate LV. Belokopitovo. Pottery from the LBA layer: jugs and cups; vertical handles (author K. Leshtakov)

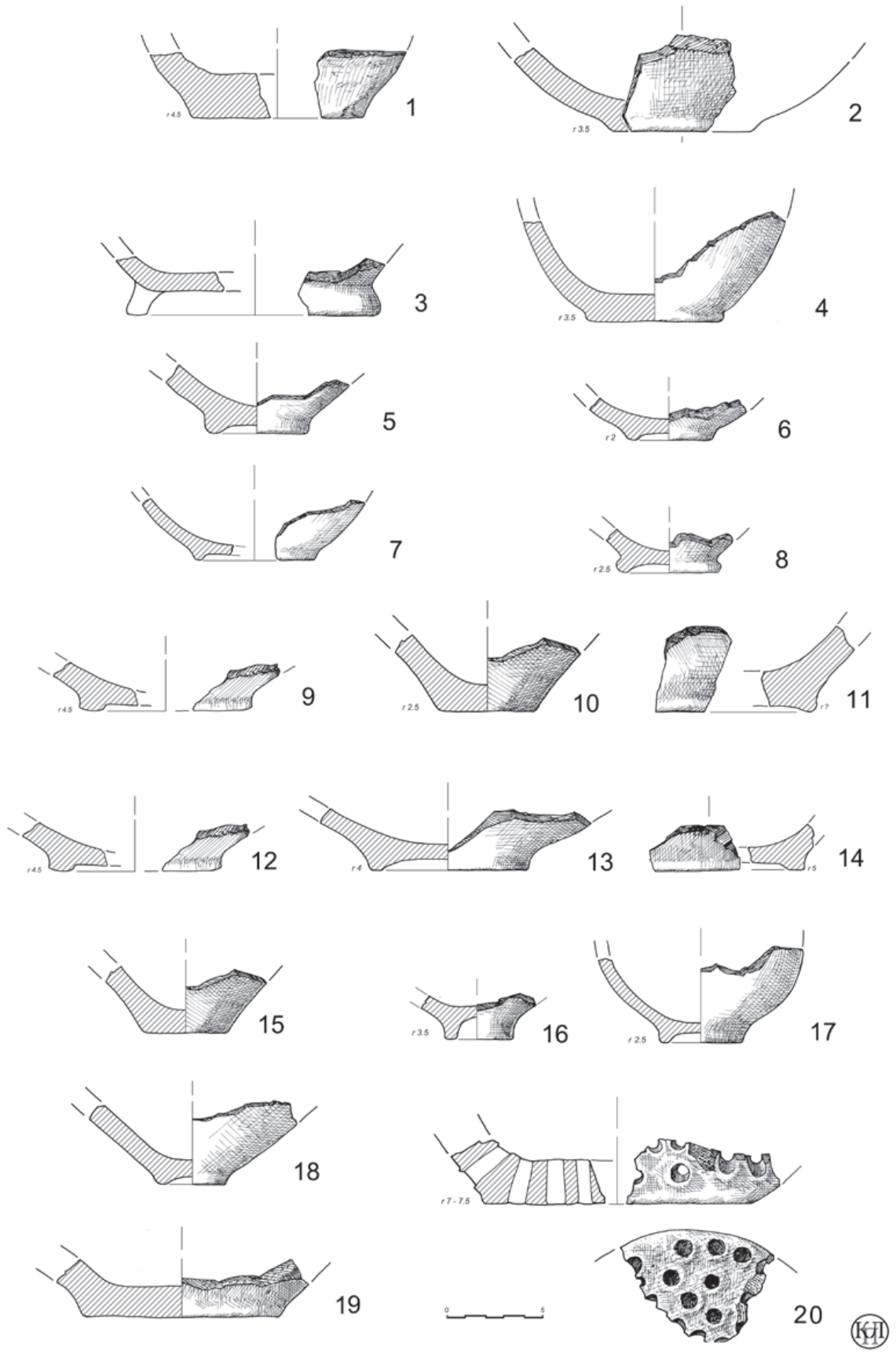
Табло LVI. Белокопитово. Керамика от културния пласт, КБЕ: чаши и вертикални дръжки (автор К. Лещаков)

Plate LVI. Belokopitovo. Pottery from the LBA layer: cups and vertical handles (author K. Leshtakov)

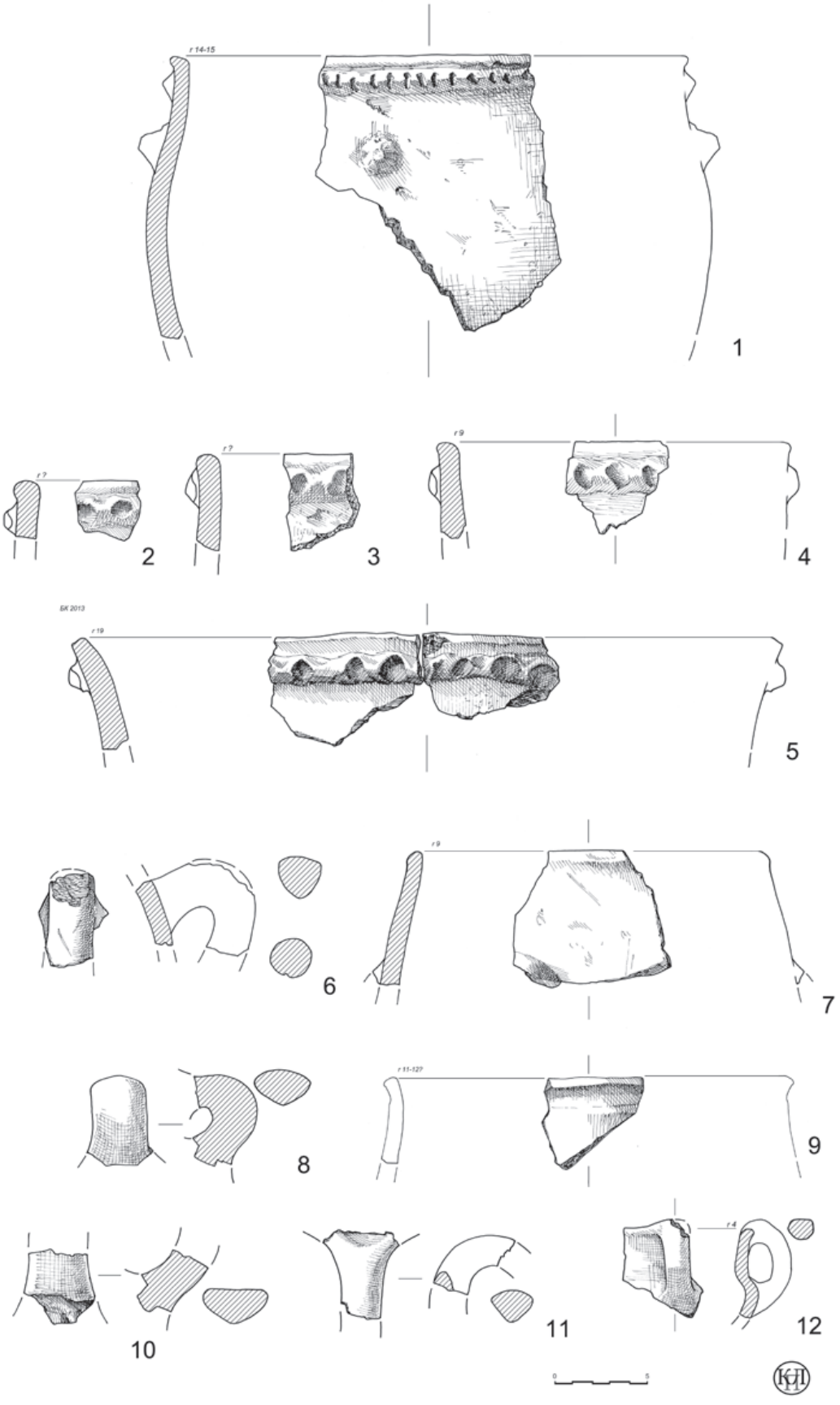
Табло LVII. Белокопитово. Керамика от културния пласт, КБЕ: дръжки и фрагменти с пластична, врязана и украса фурхенщих (автор К. Лещаков)

Plate LVII. Belokopitovo. Pottery from the LBA layer: handles and sherds with plastic, incised and Furchenstich decoration (author K. Leshtakov)

Табло LVIII. Белокопитово. Керамика от културния пласт, КБЕ: дъна и „цедилка“ (автор К. Лещаков)

Plate LVIII. Belokopitovo. Pottery from the LBA layer: bases and a “strainer” (author K. Leshtakov)

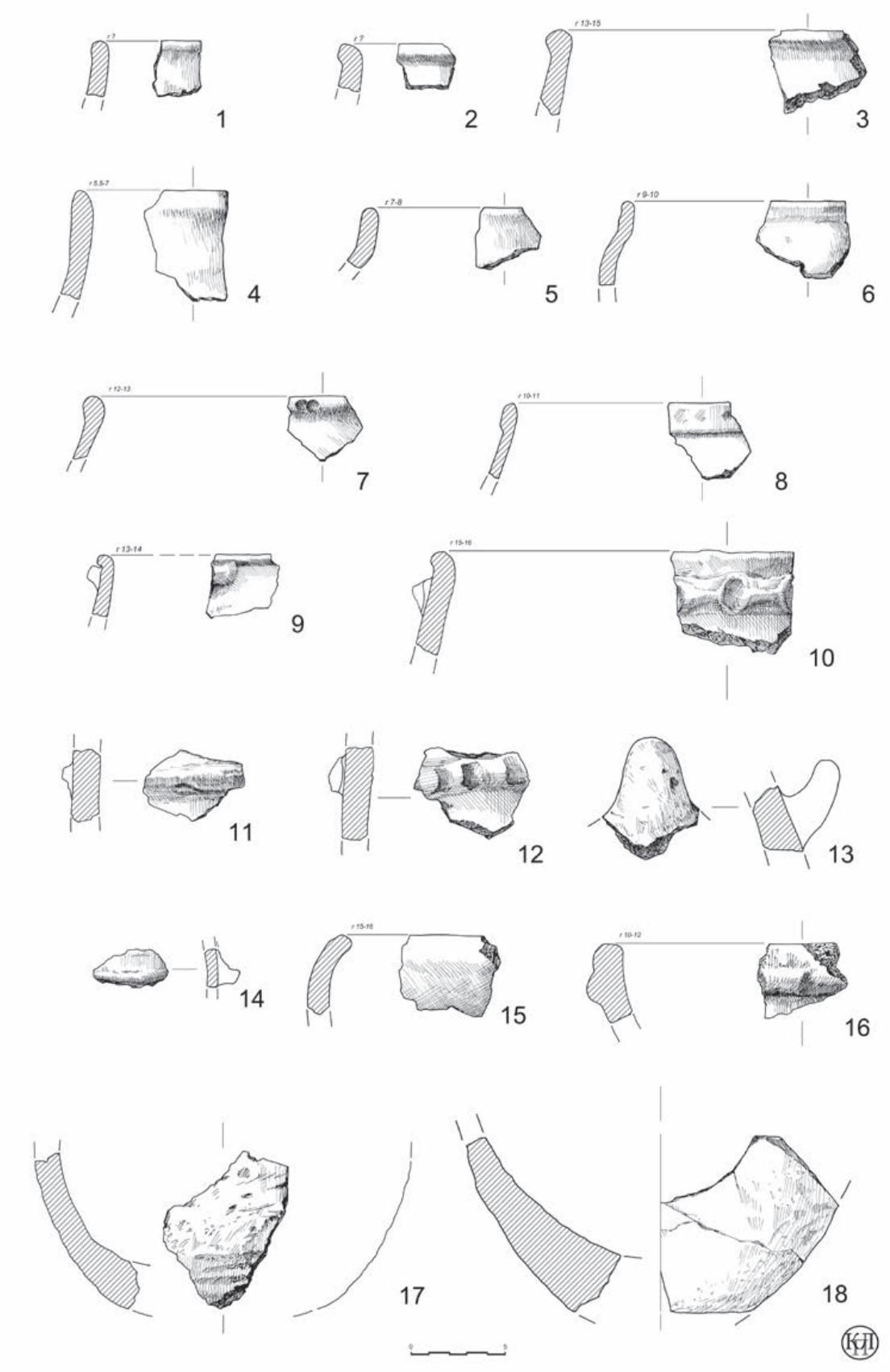
Табло LIX. Белокопитово. Сектор Запад. Керамика: гърнета, чаша и вертикални дръжки (автор К. Лещаков)

Plate LIX. Belokopitovo. Sector West. Pottery: pots, a cup and vertical handles (author K. Leshtakov)

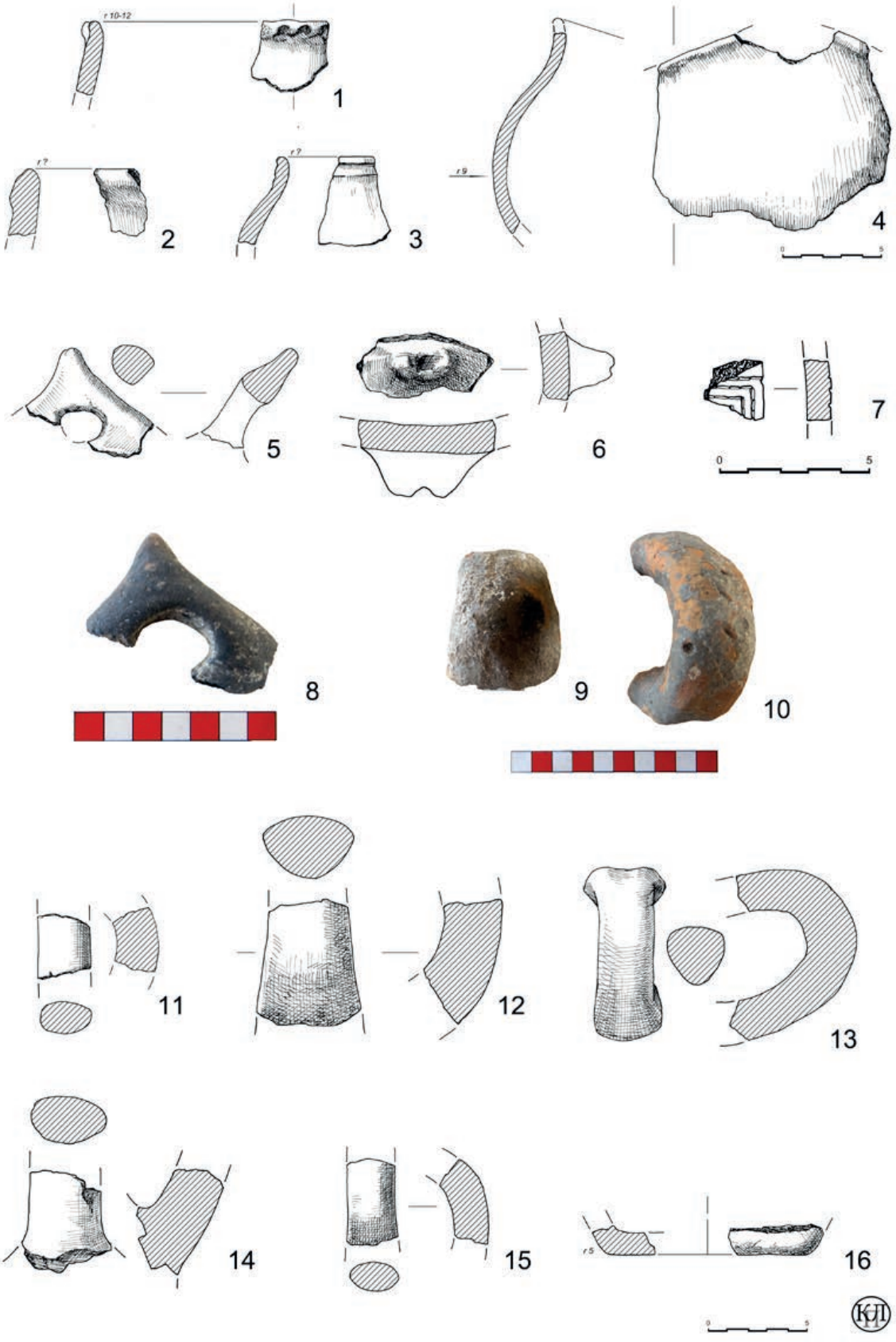
Табло LX. Белокопитово. Сектор Запад. Керамика: паници, паница „Асеновец“, вертикални дръжки и украса фурхенщих с бяла инкрустация (автор К. Лещаков)

Plate LX. Belokopitovo. Sector West. Pottery: bowls, an “Assenovets” bowl, vertical handles and patterned by Furchenstich sherd bearing white incrustation (author K. Leshtakov)

Табло LXI. Белокопитово. Сектор Север. Керамика: чаши, гърнета, кантароси и гърнета със заоблени дъна (автор К. Лещаков)

Plate LXI. Belokopitovo. Sector North. Pottery: cups, pots, kantharoi and rounded bases of cooking pots (author K. Leshtakov)

Табло LXII. Белокопитово. Сектор Север. Керамика: чаши, кани, вертикални дръжки, дръжка тип „Асеновец“ и фрагмент с украса фурхенщих (автор К. Лещаков)

Plate LXII. Belokopitovo. Sector North. Pottery: cups, jugs, vertical handles, a wishbone handle, a sherd with Furchenstich decoration (author K. Leshtakov)

Кремъчен ансамбъл от обект № 001 в землището на с. Белокопитово, Шуменско

Станимира Танева

Национален археологически институт с музей – Българска академия на науките; ул. „Съборна“ № 2, София 1000, България; stanimira_taneva@abv.bg

Ключови думи: *Североизточна България, Шуменски район, обект Белокопитово, късна бронзова епоха, кремъчна колекция*

Key words: *Northeastern Bulgaria, Shumen region, Belokopitovo site, Late Bronze Age, flint tools*

В това изследване се представят резултатите от технико-типологическия анализ на кремъчен ансамбъл от обект № 001 в землището на село Белокопитово, Шуменско. Обектът е проучен при спасителни разкопки по трасето на АМ „Хемус“ през 2015 г., ръководени от гл. ас. д-р Л. Лещаков (Лещаков и др. 2016)[1]. При проучванията на обекта са регистрирани структури от късната бронзова епоха и Средновековието.

Дълги години публикациите за кремъчните ансамбли от късната праистория в българската научна литература бяха твърде оскъдни. Това се дължи преди всичко на малкото специалисти по кремъчните индустрии у нас. Въпреки това все повече се натрупва информация за използването на кремъчните суровини в един продължителен период от развитието на човечеството. Опровергава се все по-убедително и схващането, че кремъчното производство през бронзовата епоха (а и през РЖЕ) замира и кремъкът е изместен от метала. Кремъчната суровина все още е играела първостепенна роля в живота на праисторическия човек, особено в райони, отдалечени от металургичните центрове. Проучванията през последните над 20 години на кремъчни ансамбли от бронзовата епоха у нас ни дават възможност да допълним познанията си за тази епоха (Sirakov, Tsonev 1995, 2021; Alexandrov et al. 1998; Сиракова и др. 2001; Златева-Узунова 2002, 2005, 2010; Златева-Узунова, Курчатов 2002; Сиракова 2006; Sirakova, Zlateva-Uzunova 2009, Zlateva-Uzunova 2020; Танева и др. 2020 и др.).

Кремъчният ансамбъл от Белокопитово включва над 300 артефакта (таблица 1). Много малко от тях са открити в проучените структури на обекта. От жилище 1 има два отломъка. В яма 1, ситуирана източно от жилище 2, също от КБЕ, е намерен фрагмент от отломък, а от самото жилище има два отломъка. При проучването на средновековна пещ в кв. $З_{40}$ са открити два отломъка.

Останалите кремъчни артефакти са открити в културния пласт извън археологическите структури. Има фрагменти от начално разломяване (42 бр.), като при 34 има частично запазена кора. В колекцията са регистрирани и 14 конкреции, като с вторични негативи са 11.

[1] Благодаря на гл. ас. д-р Л. Лещаков (НАИМ – БАН) за предоставената възможност да изследвам и публикувам кремъчните материали от този обект.

Технико-типологически групи	Брой	%
конкреции	14	3,8
фрагменти от начално разломяване	42	11,3
ядра	8	2,1
пластини (и фрагменти)	6	1,6
отломъци	130	34,9
фрагменти от отломъци	64	17,2
оръдия	16	4,3
трошляк	87	23,4
чукалки	5	1,3
общо	372	99,9

Таблица 1. Обект № 001 в землището на Белокопитово, кремъчен ансамбъл. Обща структура

Table 1. Flint assemblage from Site No. 001 in the vicinity of Belokopitovo. General composition

Отломъците и фрагментите от отломъци в ансамбъла са над 50% от всички материали. Целите отломъци са 130 броя. Преобладават отломъците с дължина между 2 и 4 см (82 бр.), като при 7 от тях има запазена кора на горната страна 50%. С дължина между 4 и 6 см са 20 отломъка, като от тях четири са корови, а при два има запазена кора на горната страна 50%. Има четири отломъка с дължина между 6 и 8 см и само един отломък с дължина над 8 см. Фрагментите от отломъци са 64 бр., като при три от тях има частично запазена кора на горната страна.

Пластините са малко (6 бр.) и всички са фрагментирани – три са основни, една е среден и две са върхови фрагменти. Преобладаващо ширините са между 1,7 и 2,5 см, а при една пластина ширината е 3,6 см (обр. 1. 1).

Сред материалите е установена и една серия ядра. Те са с малки размери, предимно за отломъци, с хаотична експлоатация, без ясно оформени ударни площадки, а експлоатация основно по околния ръб.

Едно от ядрата с подготвен тил е за пластини и отломъци и размери 4,1 х 3,2 х 2,7 см (обр. 3. 7). Шест ядра са за отломъци – при три ядра тилът е коров, а при три е подготвен. Едно ядро е в начален етап на оформяне, за отломъци, с подготвена площадка и страни, кора при върха. Има размери 3,8 х 2,8 х 2,7 см. Второто ядро е в начален етап на оформяне, за отломъци, върху малка конкреция, подготвена площадка, коров тил, множество засечки, поради което вероятно е изоставено. Размерите са 4,3 х 3,3 х 3,1 см. Две ядра са за отломъци, с подготвен тил, като при едното има и подготовка по околния ръб (с размери съответно 5,7 х 4,3 х 2,8 и 3,3 х 4,2 х 2,8 см). Две ядра са за отломъци, с коров тил, при едното е обособена ударна площадка, а второто е с хаотична експлоатация, без ясно изразена площадка.

Установи се и едно двуплощадково ядро, за пластинки, с подготвен тил, оформени ударни площадки и застъпващи се отломъчни. То е с размери 4,4 х 3 х 2,2 см (обр. 3. 5). При него могат да се предположат и известни неолитни реминисценции.

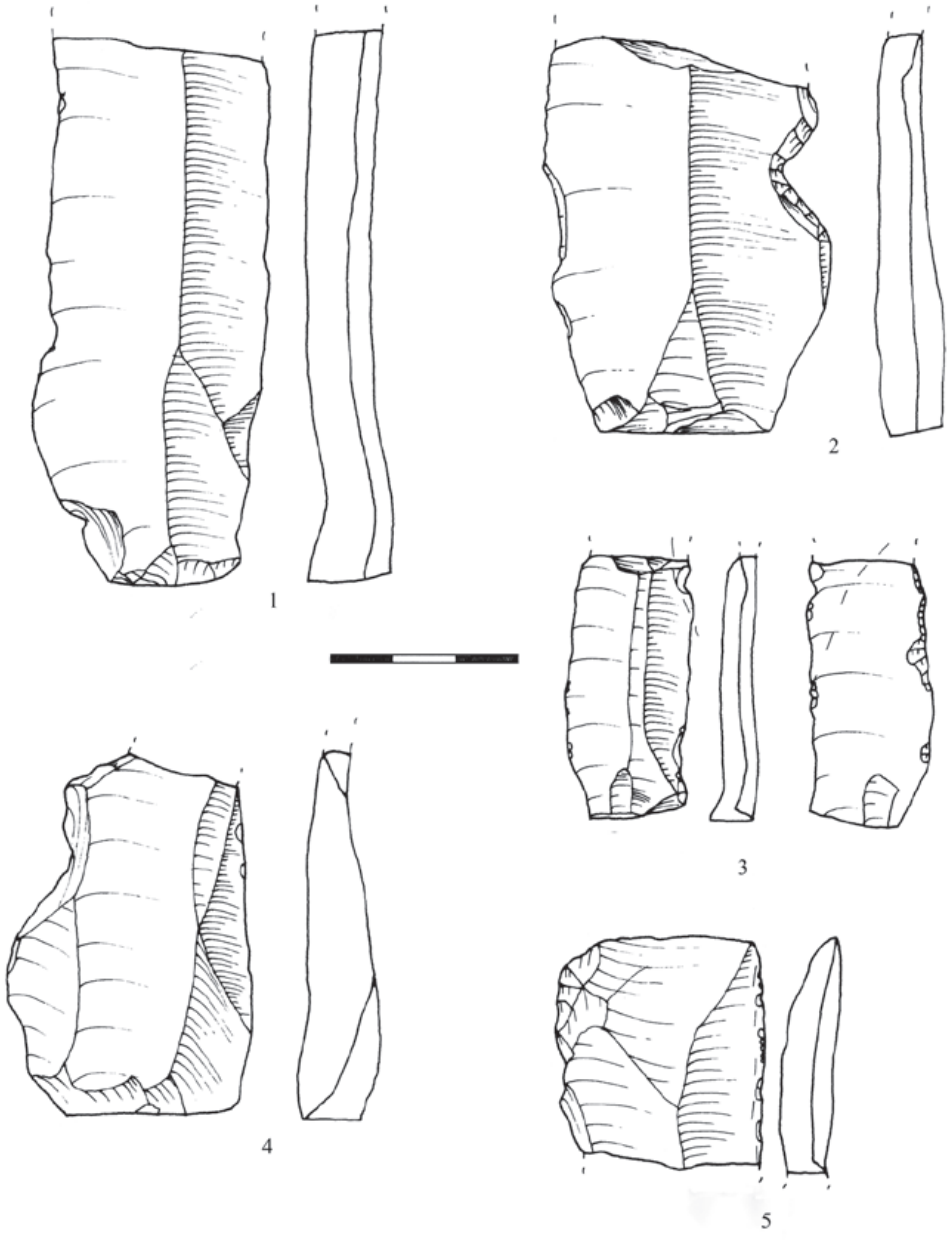
Ядрата са със сравнително малки размери – дължините са между 3,3 и 5,7 см; ширините са от 3,2 до 4,8 см и дебелина от 2,6 см до 3,1 см.

В ансамбъла има и голямо количество (87 бр.) отпадъци от различните етапи на технологичния процес. Разграничени бяха и пет кремъчни чукалки.

Оръдията от обекта са 16 бр., като не се забелязва някакво типологическо разнообразие, но са характерни за бронзовата епоха.

При оръдията с по един екземпляр са представени: атипична стъргалка върху пластина, челото е оформено с полустръмен приръбест ретуш; приръбест ретуш на левия ръб (обр. 3. 4); надлъжно изпъкнало стъргало, оформено със стръмен ретуш по левия ръб, приръбест ретуш по десния ръб и размери 6,7 х 3,2 х 1,0 см (обр. 2. 4). Установиха се още фрагмент от пластина с ретуширан изрез на десния ръб (обр. 1. 2) и отломък със стръмен ретуш на левия ръб и частичен полустръмен ретуш на десния ръб (обр. 3. 8). Сред оръдията се откри и един фрагмент от масивен отломък (с размери 7,9 х 5,2 х 1,8 см) с негативи и подготовка, характерни за оформянето на кремъчни брадви.

В ансамбъла се разграничиха и няколко сечива със зъбчат ретуш, характерни за ансамблите от бронзовата епоха. Единият е отломък с двустранен, слабо зъбчат

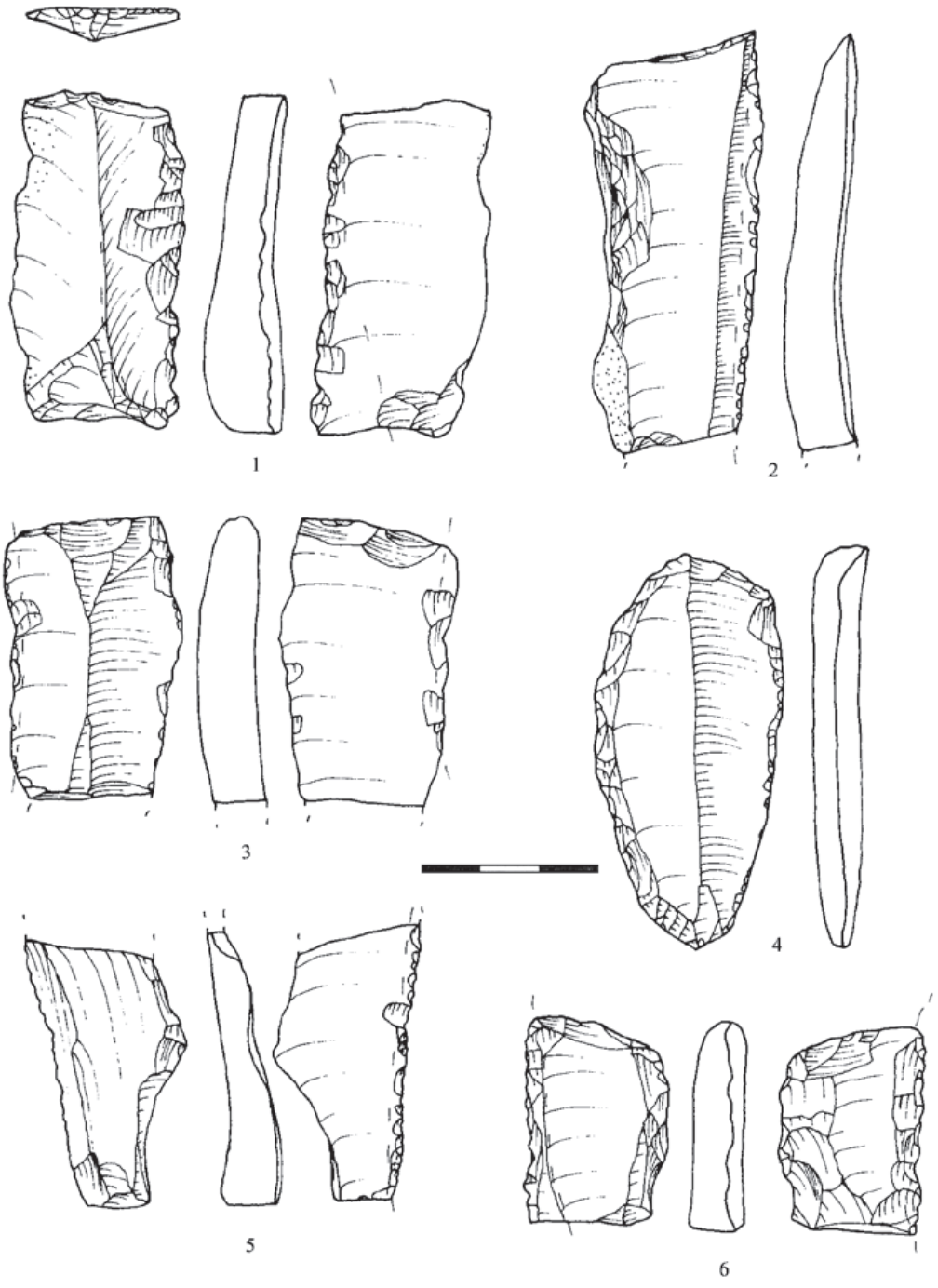

Обр. 1. Белокопитово. 1. Пластина; 2. Пластина с изрез; 3, 5. Пластина с ретуш; 4. Отломък (рис. С. Танева)

Fig. 1. Belokopitovo. 1. Blade; 2. Notched blade; 3, 5. Retouched blade; 4. Flake (drawings S. Taneva)

ретуш на напречния ръб и размери 3,4 х 3,2 х 0,8 см (обр. 3. 6). Вторият отломък е с инверсен зъбчат ретуш, излъскване на левия ръб и частичен стръмен ретуш на десния ръб (обр. 2. 5).

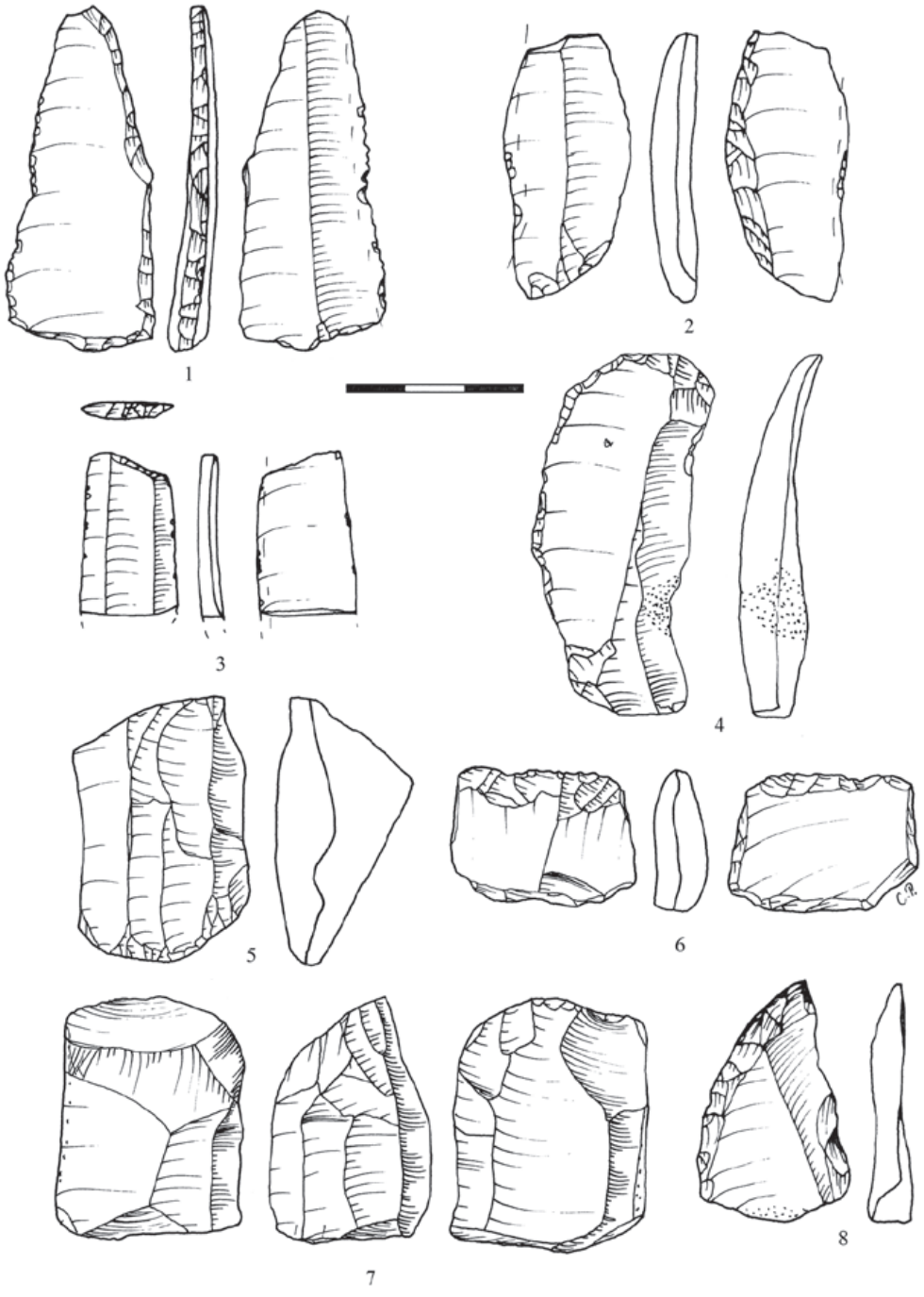
Има и три пластини със зъбчат ретуш. Първата пластина е с двустранен зъбчат ретуш и излъскване на левия ръб, на десния ръб – стръмен ретуш на горната и по-

Обр. 2. Белокопитово. 1. Пластина с напречно затъпяване и зъбчат ретуш; 2, 6. Пластина със зъбчат ретуш; 3. Пластина с ретуш; 4. Стъргало; 5. Отломък с ретуш (рис. С. Танева)

Fig. 2. Belokopitovo. 1. Truncation and denticulate retouch; 2, 6. Blade with denticulate retouch: 3. Retouched blade; 4. Side scraper; 5. Retouched flake (drawings S. Taneva)

лустръмен ретуш на долната страна и е с размери 3,5 х 2,5 х 1,0 см (обр. 2. 6). Втората пластина има дребен зъбчат ретуш и излъскване по десния ръб и е с размери 7,0 х 3,1 х 1,1 см (обр. 2. 2). Третата пластина е с инверсен стръмен ретуш на левия ръб, зъбчат утилизационен (?) ретуш и излъскване на десния ръб; на напречния ръб в основната част вероятно е оформено право напречно затъпяване (обр. 3. 1).

Обр. 3. Белокопитово. 1. Пластина със зъбчат ретуш; 2. Пластина с ретуш: 3. Пластина с напречно затъпяване; 4. Стъргалка: 5, 7. Ядра; 6. Отломък със зъбчат ретуш; 8. Отломък с ретуш (рис. С. Танева)

Fig. 3. Belokopitovo. 1. Blade with denticulate retouch; 2. Retouched blade; 3. Truncation: 4. End-scraper; 5, 7. Cores: 6. Flake with denticulate retouch; 8. Retouched flake (drawings S. Taneva)

Две пластини са с напречно затъпяване. Първата от тях е с право напречно затъпяване, двустранен зъбчат ретуш и силно излъскване на десния ръб, и размери 5,7 х 3,0 х 1,3 см (обр. 2. 1). Втората пластина е с косо напречно затъпяване, утилизационен ретуш по надлъжните ръбове и излъскване по десния ръб, с размери 2,7 х 1,6 х 0,4 см (обр. 3. 3).

Две пластини са с ретуш и излъскване по единия ръб. Първата е пластина с полустръмен ретуш на десния ръб от долната страна и излъскване на левия ръб (обр. 3. 2). Втората е пластина (фрагмент) с частичен ретуш и излъскване на левия ръб (обр. 2. 3).

Последните два артефакта могат да се отнесат към функционалните оръдия. Първият е пластина (фрагмент) с утилизационен (?) ретуш и излъскване по десния ръб, утилизационен ретуш на левия ръб от долната страна и има размери 4,1 х 1,9 х 0,6 см (обр. 1. 3). Вторият е пластина (фрагмент) с утилизационен ретуш и слабо излъскване по десния ръб (обр. 1. 5).

В материалите от Белокопитово преобладават отломъците, фрагментите от отломъци и отпадъците от различните етапи на производствения процес. Пластините са 1,6% от всички материали. Ядрата са главно за отломъци, с хаотична експлоатация, подготовка на тила или коров тил, малко от тях са с ясно изразени ударни площадки, като експлоатацията е предимно от различни посоки и равнини. Само едно ядро е двуплощадково, за пластинки, като по типология и техника на оформяне наподобява неолитните ядра.

Сред оръдията (4,3%) трябва да се обърне внимание на ретушираните пластини, пластините с напречно затъпяване и оръдията със зъбчат ретуш и излъскване.

В селището при Гяур пунар, Тутраканско, са установени ансамбли от РБЕ и КБЕ, като според проучвателите *„не се констатират различия в кремъчното производство от РБЕ и КБЕ*“ (Alexandrov et al. 1998, 29). Известни сходства можем да отбележим с ретушираните пластини, пластините със зъбчат ретуш и пластините с напречно затъпяване (Alexandrov et al. 1998, pl. 12, 13).

От обекта Аклади чеири, Черноморец, има малка серия кремъчни материали от РБЕ, сред които и няколко ретуширани пластини и пластини с напречно затъпяване (Zlateva-Uzunova 2020, fig. 8: 6 – 9).

При изследванията на кремъчните ансамбли от селищните могили Мъдрец и Гълъбово в района на „Марица-изток“ също са установени пластини със зъбчат ретуш и пластини с напречно затъпяване (Златева-Узунова 2002, табло 1, 2).

В кремъчния ансамбъл от къснобронзовото селище при Балей, Видинско, са регистрирани няколко пластини със зъбчат ретуш, но тук назъбването е в комбинация с надлъжно затъпяване, каквото липсва сред материалите от Белокопитово (Танева и др. 2020).

В генерализиран план може да се каже, че кремъчната индустрия е доста по-консервативна от керамиката. Не се установяват различия в ансамблите от ранната, средната или късната бронзова епоха. Сходства могат да се търсят в някои диагностични форми, като например кремъчните върхове за стрели (каквито липсват в Белокопитово) и оръдията със зъбчат ретуш. Оръдията със зъбчат ретуш обикновено са върху пластини, като ретушът е на единия надлъжен ръб, в повечето случаи с излъскване на същия или на срещуположния ръб. В развитието на кремъчното производство през епохата на ранните метали могат да се разграничат два типа ансамбли. Едните са ансамбли от селища (какъвто е тук разглежданият), за които е характерно малкото и средно количество ядра и дебитаж, голямо количество оръдия с добро типологическо разнообразие, а другите са ансамбли от работилници, в които се срещат малко количество оръдия, средно количество ядра и многоброен дебитаж. Такива работилници се локализират в периферията на селищата или в непосредствена близост до тях.

Съставът и типологическото разнообразие на кремъчния ансамбъл от Белокопитово (количеството дебитаж, ядра и оръдия) е още един аргумент в подкрепа на функционалната му характеристика като селище. Посочените паралели говорят и в полза на тезата, че кремъчната суровина все още е играела важна роля в живота на хората през епохата на ранните метали, особено в районите, отдалечени от металургичните центрове.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Златева-Узунова 2002: Р. Златева-Узунова. Кремъчни ансамбли от ранната бронзова епоха в района на „Марица – Изток“, с. м. Мъдрец и с. м. Гълъбово. – Годишник на Археологическия институт с музей, II, 2002, 120 – 128.

Златева-Узунова 2005: Р. Златева-Узунова. Кремъчни ансамбли от ранната бронзова епоха в Горнотракийската низина, Южна България. – Годишник на департамент „Археология“, Нов български университет, VI, 2005, 39 – 73.

Златева-Узунова 2010: Р. Златева-Узунова. Кремъчни артефакти от късната бронзова епоха – обект „Вратица“, община Камено. – В: Р. Георгиева с кол. (ред). Югоизточна България през II – I хилядолетие пр. Хр. Варна, 2010.

Златева-Узунова, Курчатов 2002: Р. Златева-Узунова, В. Курчатов. Параметры каменного производства и пути распространения видов сырья в раннебронзовую эпоху на территории Верхнефракийской низменности, Болгария. – Восточноевропейский археологический журнал, 3 (16) май – июнь 2002, (http://archaeology.kiev.ua/journal/030502/zlateva_kurchatov.htm).

Лещаков и др. 2016: Л. Лещаков, Е. Василева, Т. Джанфезова. Спасителни археологически проучвания на обект № 001, етап III по трасето на АМ „Хемус“, землище на с. Белокопитово, община Шумен. – Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 165 – 168.

Сиракова 2006: С. Сиракова. Къснопраисторическа експлоатация на кремъчни находища по долините на реките Осъм и Вит, Северна България.

Сиракова и др. 2001: С. Сиракова, В. Митева, С. Танева. Кремъчен ансамбъл от бронзовата епоха в Централна Северна България. – Годишник на Археологическия институт с музей, I, 2001, 179 – 191.

Танева и др. 2020: С. Танева, Н. Сираков, Ч. Начев. Пластини със затъпяващ и зъбчат ретуш от къснобронзовото селище при с. Балей, Видинско. – В: М. Доткова (ред.). Carissimae magistrae grato animo. Сборник в памет на проф. Йорданка Юрукова (= Известия на Националния археологически институт XLVI), 2020, 343 – 354.

Alexandrov et al. 1998: S. Alexandrov, N. Sirakov, E. Petkov, B. Gajdarska. Trial excavations of a Bronze Age Site near Tutrakan, North-East Bulgaria. – Archaeologia Bulgarica, 3, 1998, 7 – 30.

Sirakov, Tsonev 2021: N. Sirakov, T. Tsonev. Early Bronze Age chipped-stone assemblages from tell Yunatsite (Southern Bbulgaria). – In: Сборник в памет на Румен Катинчаров. Известия на Националния археологически институт, 2021, 47, 155-170.

Sirakov, Tsonev 1995: N. Sirakov, T. Tsonev. Chipped-stone assemblage of Hotnitsa-Vodopada (Eneolithic/Early Bronze Age tranzition in northern Bulgaria) and the problem of the earliest „steppe invasion” in Balkans. – Prehistoire Europeenne, 7, 1995, 241 – 264.

Sirakova, Zlateva-Uzunova 2009: S. Sirakova, R. Zlateva-Uzunova. Eneolithic and Early Bronze age flint assemblages, from tell Ezero, South Bulgaria. – В: И. Гацов (ред.). Saxa Loquuntur. Сборник в чест на 65-годишнината на Николай Сираков. София, 2009, 273 – 292.

Zlateva-Uzunova 2020: R. Zlateva-Uzunova. Results of the Technological, Typological and Raw Material of Chipped Stone Assemblages from Akladi Cheiri, Chernomorets. – In: R. Krauss, E. Pernicka, R. Kunze, K. Dimitrov, P. Leshtakov (eds.). Prehistoric Mining and Metallurgy at the Southeast Bulgarian Black Sea Coast. Tübingen, 2020, 121 – 140.

The flint assemblage from Site No. 001 near the village of Belokopitovo, Shumen region

Stanimira Taneva

ABSTRACT

The flint assemblage considered in the present study was recovered during rescue excavations at Site No. 001 near the village of Belokopitovo, Shumen region. Structures from the LBA and the Mediaeval period have been identified at the site. The collection of lithic artefacts includes more than 300 specimens. Flakes, fragmented flakes and waste products from various stages of the technological process predominate. The cores form a small series, primarily intended for producing small flakes. They are small in size and show random exploitation. The tools are few, with limited typological diversity. Among them, the retouched blades and the blades with denticulate retouch are of particular interest. The composition and typological diversity of the lithic assemblage from the Belokopitovo site (the quantity of debitage, cores, and tools) provide additional evidence for the functional characterization of the site as a settlement. Analogies, mainly among the retouched and denticulate blades, can be sought with assemblages from the Gyaur Punar site near Tutrakan, the Akladi Cheiri site near Chernomorets, Tell Madrets and Tell Galabovo in Upper Thrace, among others. These parallels support the assumption that the raw flint material still played an important role in human life during the early metal ages.

Новооткрито селище от късната бронзова епоха във Външния град на Национален историко-археологически резерват „Плиска“

Иван Бабаджанов[1], Янко Димитров[2]

[1] Регионален исторически музей – Шумен; бул. „Славянски“ № 17, Шумен 9700, България; ivan.babadjanov@museum-shumen.eu

[2] Национален археологически институт с музей, филиал Шумен – Българска академия на науките; ул. „Генерал Тошев“ № 4, Шумен 9701, България; yanko_aim@mail.bg

Ключови думи: *Североизточна България, Шуменски район, Плиска, сондажни спасителни разкопки, късна бронзова епоха, структури, керамика*

Key words: *Northeastern Bulgaria, Shumen region, Pliska, trial rescue excavations, Late Bronze Age, structures, pottery*

През август и септември 2016 г. във връзка с инвестиционно намерение на фабрика „Херти“ АД бяха проведени спасителни археологически проучвания в северната част на гр. Плиска. Те са съсредоточени върху терена, предназначен за строителство на отвеждащ канал на пречиствателната станция в производствената зона на „Херти“ АД (обр. 1)[1]. Каналът е с обща дължина 650 м, ширина до 1,50 м и дълбочина от 1,00 до 3,00 м. Началото на изкопа за полагане на водопроводните тръби е в югоизточния ъгъл на пречиствателната станция, след което трасето върви в права линия с посока северозапад – югоизток, преминава от юг – югозапад покрай гробищния парк на гр. Плиска и достига в близост до югоизточния ъгъл на кравефермата. Там каналът променя посоката си и продължава право на изток, преминавайки южно от оградата на стопанския двор, като завършва при сегашното русло на рекичката Асар дере (обр. 2).

Местоположение на обекта

Зоната на строителство попада изцяло в югозападната част от територията на Външния град на Плиска, която не е проучвана досега и маркира северната част на днешния град Плиска. Релефът в западната част на трасето е равен, със слаба денивелация от север на юг и представлява общинско пасище. На изток обаче има силна денивелация в посока от запад на изток, теренът е частично застроен. На места повърхността е нарушена от стар отводнителен канал, а в някои участъци се забелязва дебел до 0,80 м пласт от привнесена земна маса – остатъчни материали от съвременно строителство.

[1] Спасителните археологически проучвания бяха финансирани от „Херти“ АД и се извършиха под ръководството на гл. ас. д-р Янко Димитров (НАИМ – БАН, филиал Шумен) и гл. уредник Христина Стоянова (РИМ – Шумен, НИАР „Плиска“), с участието на маг. Станислав Иванов (НАИМ – БАН, филиал Шумен). Вече е публикувано предварително съобщение за резултатите от тях (вж. Димитров и др. 2017, 534 – 537).

Обр. 1. Сателитна снимка на местността
Fig. 1. Satellite photograph of the site

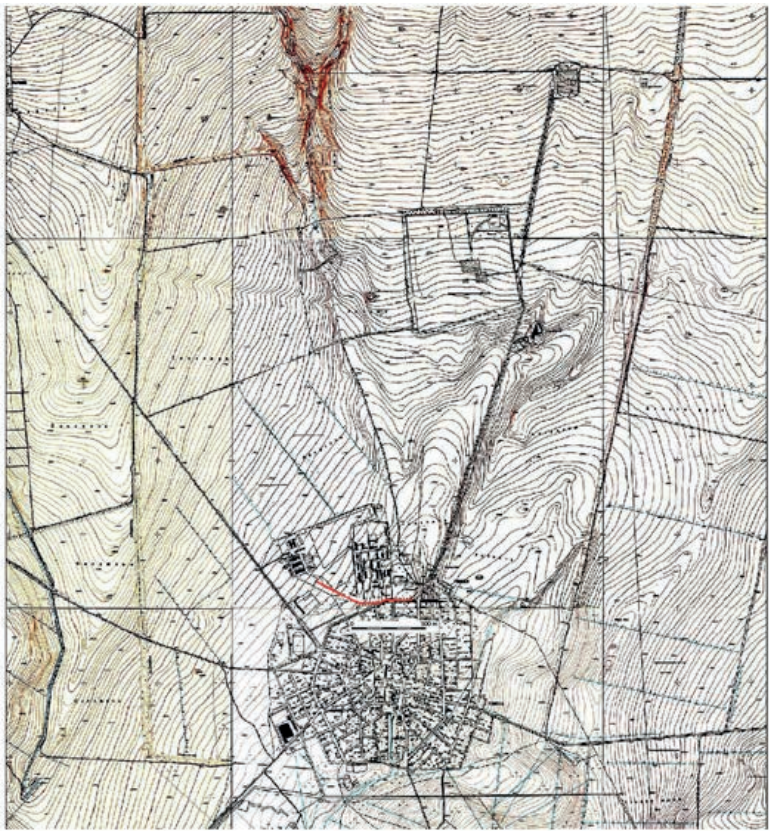
Обхват на археологическото проучване

Археологическото проучване бе извършено по цялата дължина на отвеждащия канал и обхвана площ от общо 1 100 кв. м. Проучването бе концентрирано най-вече в трасирания с машини изкоп за полагане на тръбите на канала. За археологическото документиране трасето бе разделено на части, които са номерирани според реда на тяхното прокопаване и носят наименованията отсечки I, IA до IX. На местата, където се попадаше на археологически структури, бяха направени уширения, които са означени също по реда на тяхното залагане – изкопи I – X.

Резултати от спасителното проучване

По трасето на канала бяха разкрити общо 16 археологически структури, от които шест се отнасят към периода на Ранното средновековие. Проучването на терена в източната част от трасето на канала даде принципно нов и много важен за археологическата карта на Плиска резултат.

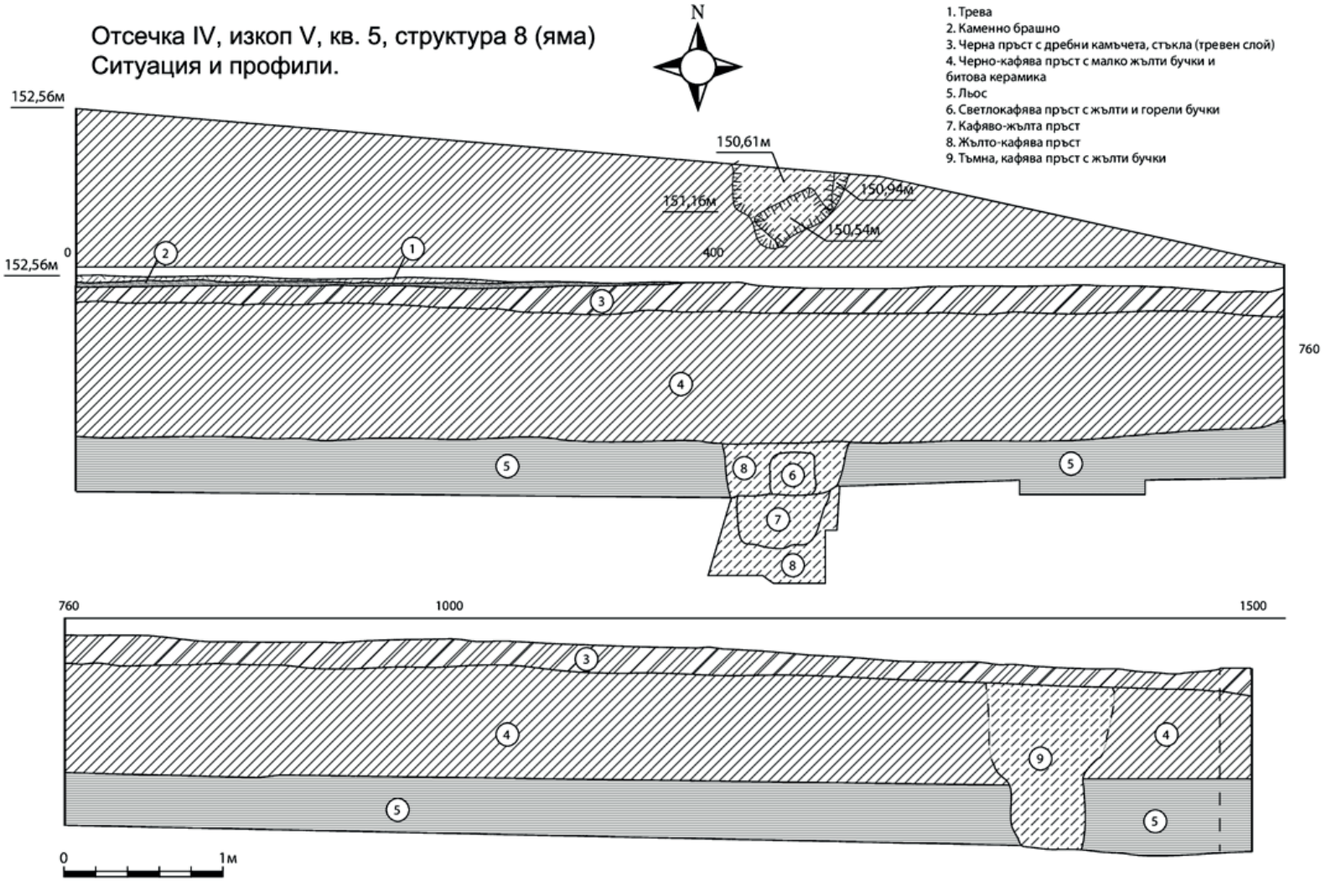
Плиска е известна на всеки специалист като първа столица и важен център на средновековната българска държава и култура. На територията на града и в непосредствената му околност обаче са регистрирани редица по-ранни археологически

Обр. 2. Карта с местоположението на обекта
Fig. 2. Map showing site location

обекти. През последните 4-5 години в района на горното течение на рекичката Асар дере бе открит и се проучва керамичен производствен център от римската епоха, както и структури от късната желязна епоха (Стойчев, Иванов 2019, 457 – 459). Сега за първи път на територията на т. нар. Външен град на Плиска се попадна на обект, който се датира много по-рано – от късната бронзова епоха (КБЕ).

В направените шест археологически изкопа – разширения по трасето на канала, бяха разчистени общо 10 структури. Изкоп V бе заложен по линията на отсечка IV от трасето на канала. След прокопаването с багер на отсечка IV и почистване на дъното и стените на изкопа стана ясно, че е пресечен културен пласт, а вероятно и вкопани структури, от които произхождат откритите в изкопаната от багера пръст фрагменти от керамични съдове, изработени на ръка. С цел локализиране и документиране на структурите бе заложено разширение с ширина един метър северно от изкопа на канала по протежение на 60 м. В неговите граници бяха проучени до стерилната основа квадрати №№ 5, 6 и 7, в които концентрацията на керамиката бе най-висока. До дълбочина 1,30 м от съвременния терен в кв. 5 и 1,20 м в кв. 6 и 7 структури не се очертаха, но бяха намерени множество керамични фрагменти. В кв. 7, на дълб. от 0,60 до 0,90 м, се попадна на фрагменти от почти цял съд (Т. I. 7), друг почти изцяло запазен съд (чаша) се откри на почти същата дълбочина в кв. 7 (Т. III. 12). В кв. 5, на дълбочина 1,30 м, до северния профил, се откроi отворът на яма, която бе обозначена като структура № 8 (обр. 3). Част от нея остава извън проучвания терен. Отворът на ямата има близка до овал форма с размери 0,60 х 0,68 м в границите на проучваната част. Запълнителят е от сравнително рохкава и жълто-кафява пръст, примесена с въгленчета, пепел, отделни фрагменти от керамични съдове, отухлена глина и остъклена маса (шлака). Стените на ямата са прави, като към дъното леко се разширяват.

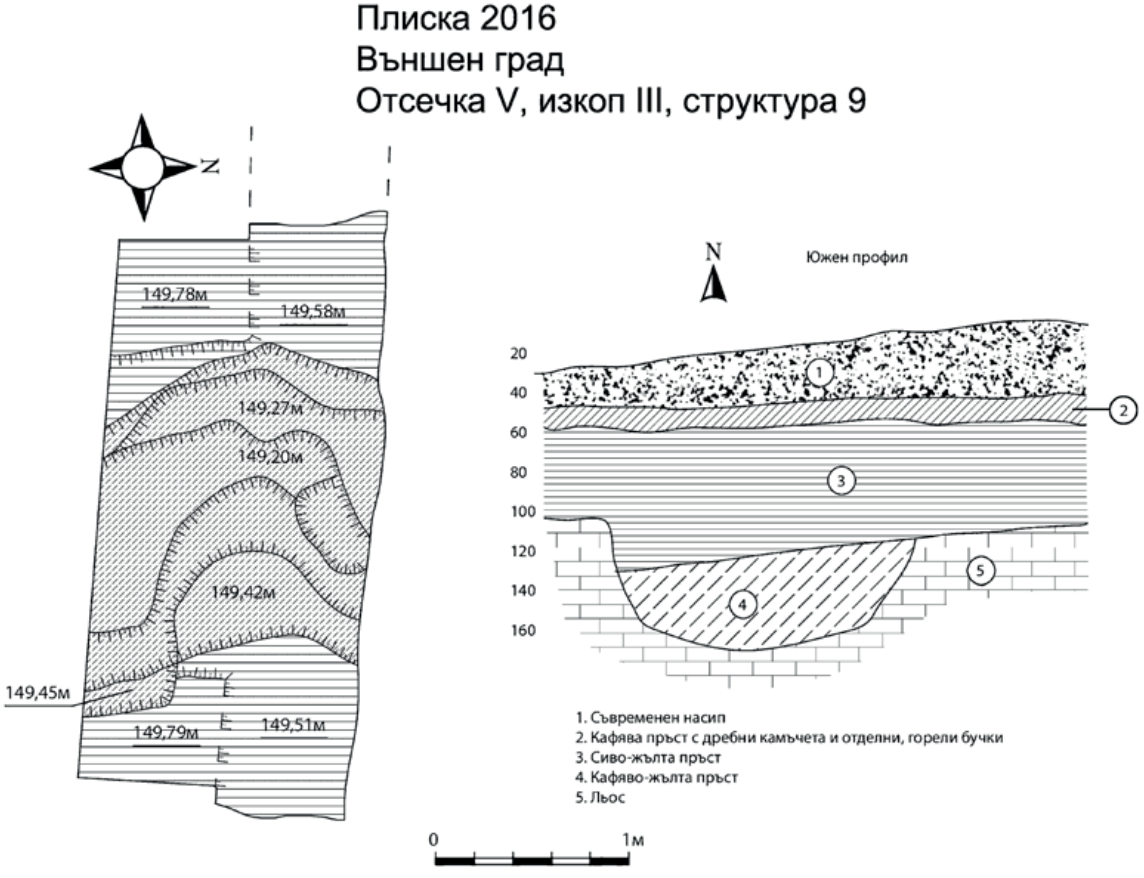
Обр. 3. Структура № 8, план и профили
Fig. 3. Structure No. 8, plan and cross-sections

Структура № 8 е вкопана на дълбочина 0,60 м от нивото на очертаване и на 1,90 м от съвременния терен. Дъното е неравно, като източната му част е леко вкопана в стерилния пласт.

От наблюденията в сравнително ограниченото пространство на заложения изследователски изкоп и по отсечка IV от трасето на канала може да се направи извод, че откритите в значително количество керамични фрагменти, изработени на ръка, произлизат в по-голяма степен от аморфен пласт, тъй като липсват данни за подови/ходови нива или вкопавания. Изключение правят две ями. Първата бе отчасти изчерпана в кв. 5, а втората бе установената в северния профил на кв. 7 (структура № 6).

В изкопи VII и VIII също се установи наличие на културен пласт с дебелина повече от 0,80 м, без наличие на вкопани структури.

Изкоп III бе заложен като разширение на канала в южна посока и има размери 1,75 х 0,75 м. На дъното му, както и в двата профила на канала, бе регистрирана структура № 9 (обр. 4). До дълб. 0,40 м в направеното разширение лежи съвременен насип, следва сиво-жълта пръст, която е запълнител на структурата и се проследява до дълб. 0,90 м. На дълб. 1,10 м от съвременния терен е достигната стерилната основа. Ширината на структурата е 1,80 м, а на дълб. 1,30 м тя се стеснява до 1,40 м. Между дълб. 1,10 – 1,30 м запълнителят ѝ е съставен от смесена кафяво-жълта пръст, която в северния край съдържа и пепел. Само в този пласт от запълването на структурата се откри керамика и бучки остъклена шлака. Дъното на вкопаването е достигнато на дълб. 1,60 м, като малко над него на дълб. 1,50 м е регистрирано още едно стесняване

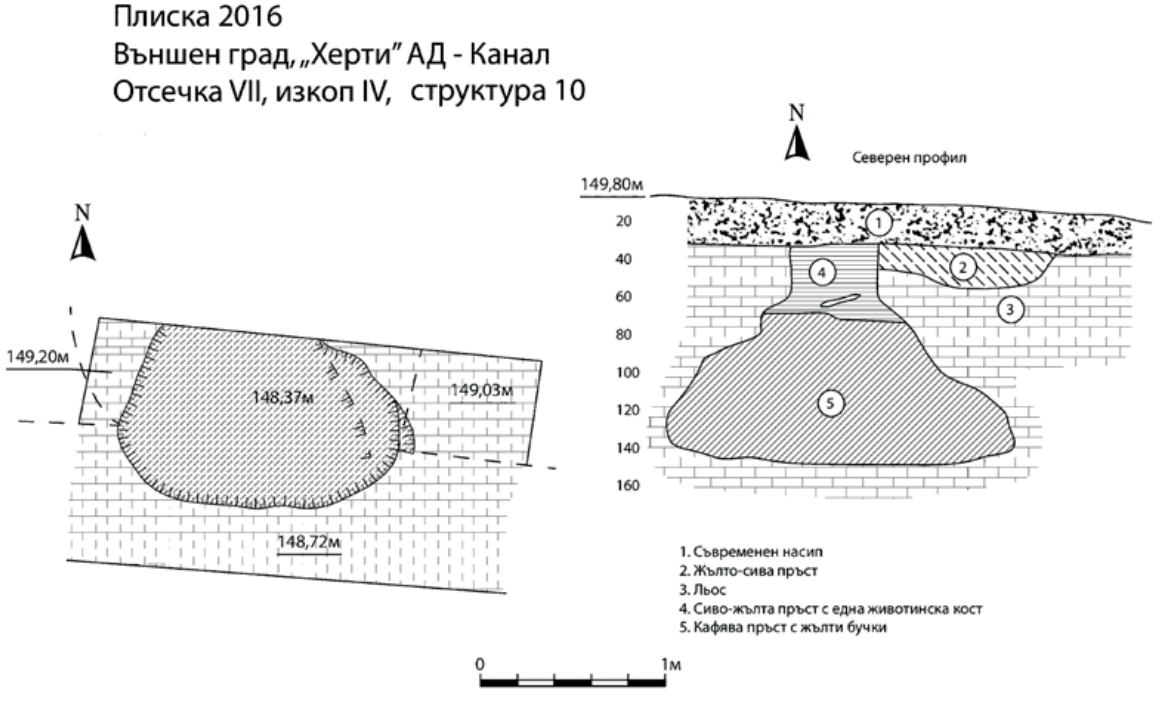
Обр. 4. Структура № 9, план и профил
Fig. 4. Structure No. 9, plan and cross-section

до ширина 1,10 м. Самото дъно е неравно и в него е оформено дъговидно каналче, широко 0,25 – 0,35 м.

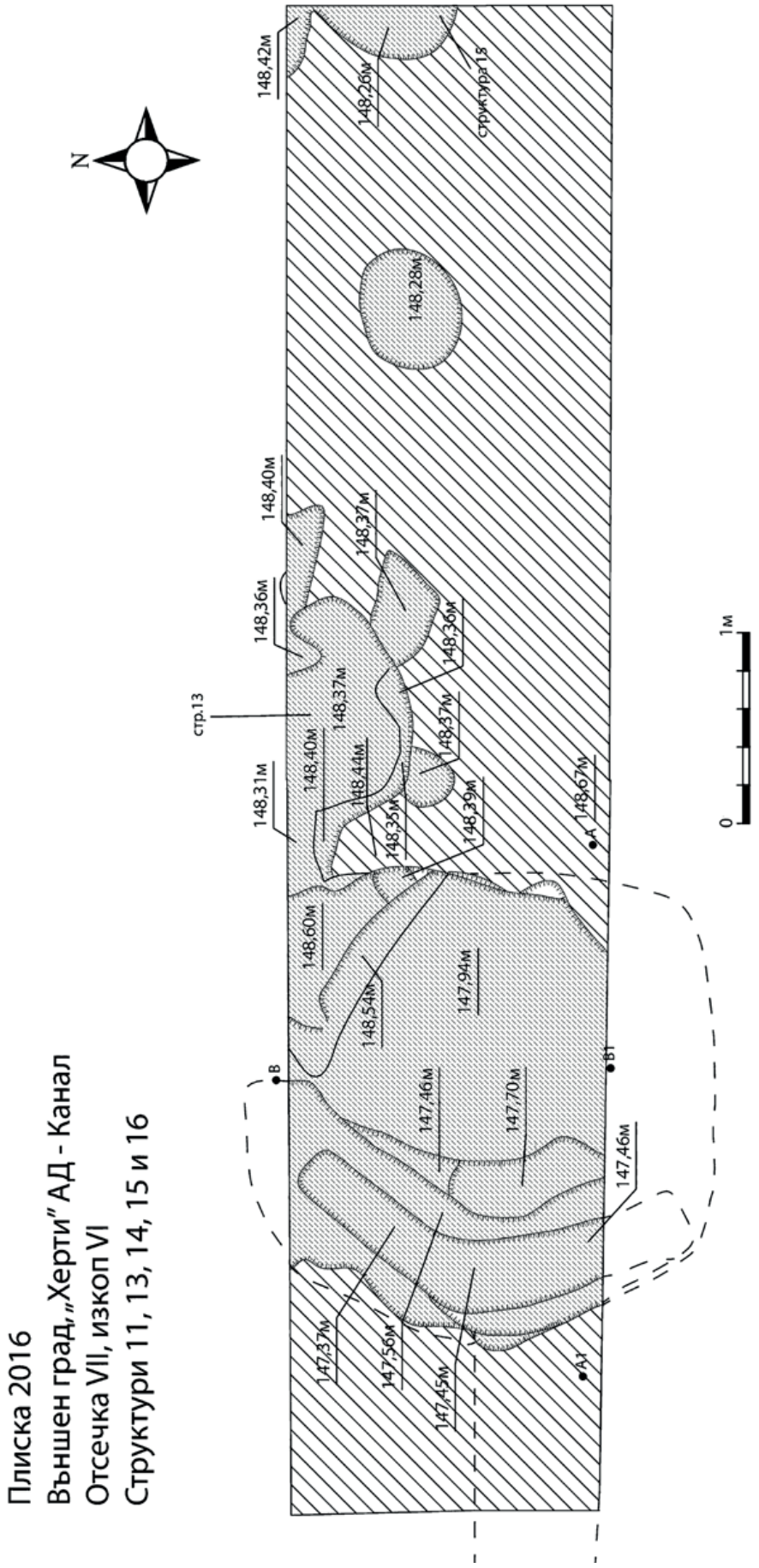
Много вероятно е разкритата структура да представлява ров (или траншея), ограждащ от запад селище от КБЕ. От близкия район вече е известно подобно съоръжение, проучено при спасителните разкопки край с. Белокопитово, Шуменско. Ровът там ограда селището от север (Лещаков, Бабаджанов 2019, 114). Той има V-образно напречно сечение и е вкопан в пласта от КБЕ, като частично прониква и в стерилната основа. Сравнимо съоръжение е документирано при спасителни проучвания на селището от КБЕ край с. Панайот Волово, Шуменско (Гоцев и др. 2013, 107 – 109).

В изкоп IV е установена една яма (структура № 10), чиято южна половина попада в определената за проучване площ (обр. 5). За нейното цялостно разкриване бе направено разширение на канала с размери 0,50 х 2,40 м в северна посока. На дълб. 0,60 м се откроi западната граница на ямата, а на 0,70 м и източната. Пълнежът на ямата представляваше сиво-жълта пръст, като в най-горната ѝ част имаше дебел 0,20 м съвременен насип. До дълб. 1,10 м бе изчерпан пълнежът само от тази част на ямата, която попада в направеното разширение. Той бе съставен от кафява пръст, примесена с жълти бучки и в него се регистрираха фрагменти от битова керамика и обмазки с неголяма концентрация. В дълбочина стените на ямата се разширяват. Дъното ѝ, което бе достигнато на дълб. 1,30 м, бе сравнително равно, само в краищата леко се повдига. На ниво засичане отворът на ямата е с максимален диаметър (изток – запад) 1,30 м, докато при дъното размерът му по оста изток – запад е 1,85 м, а север – юг – 0,94 м, като продължава на север в непроучения терен.

Изкоп VI бе заложен с цел проверка на очерталото се в дъното на канала голямо вкопаване, което бе запълнено с тъмнокафява пръст (обозначено като структура № 11). Бе заложен изкоп като разширение на канала в северна посока, който има размери 7,80 х 1,00 м. В границите му бяха проучени структури №№ 4, 11 и 13 – 16.

Обр. 5. Структура № 10, план и профил
Fig. 5. Structure No. 10, plan and cross-section

Обр. 6. Общ план на структури №№ 11 и 13 – 16
Fig. 6. General plan of structures Nos. 11 and 13 – 16

Структура № 4 представлява траншея – основа на дъсчена (стенна?) конструкция. На дълбочина 0,50 м в структура 4 бе разкрита тясна траншейка, запълнена с черна пръст. Тя е широка 0,30 м и бе проследена по протежение на 6 м. В запълнителя ѝ се откриха само четири керамични фрагмента. Дъното на траншеята има лек наклон от запад на изток. Покрай северната ѝ стена е разчистен тесен „улей". Той е широк 0,05 – 0,08 м и е вкопан на 0,05 м под дъното на траншеята. Установено бе, че траншеята пресича голямата овална яма, означена като структура № 11 (обр. 6).

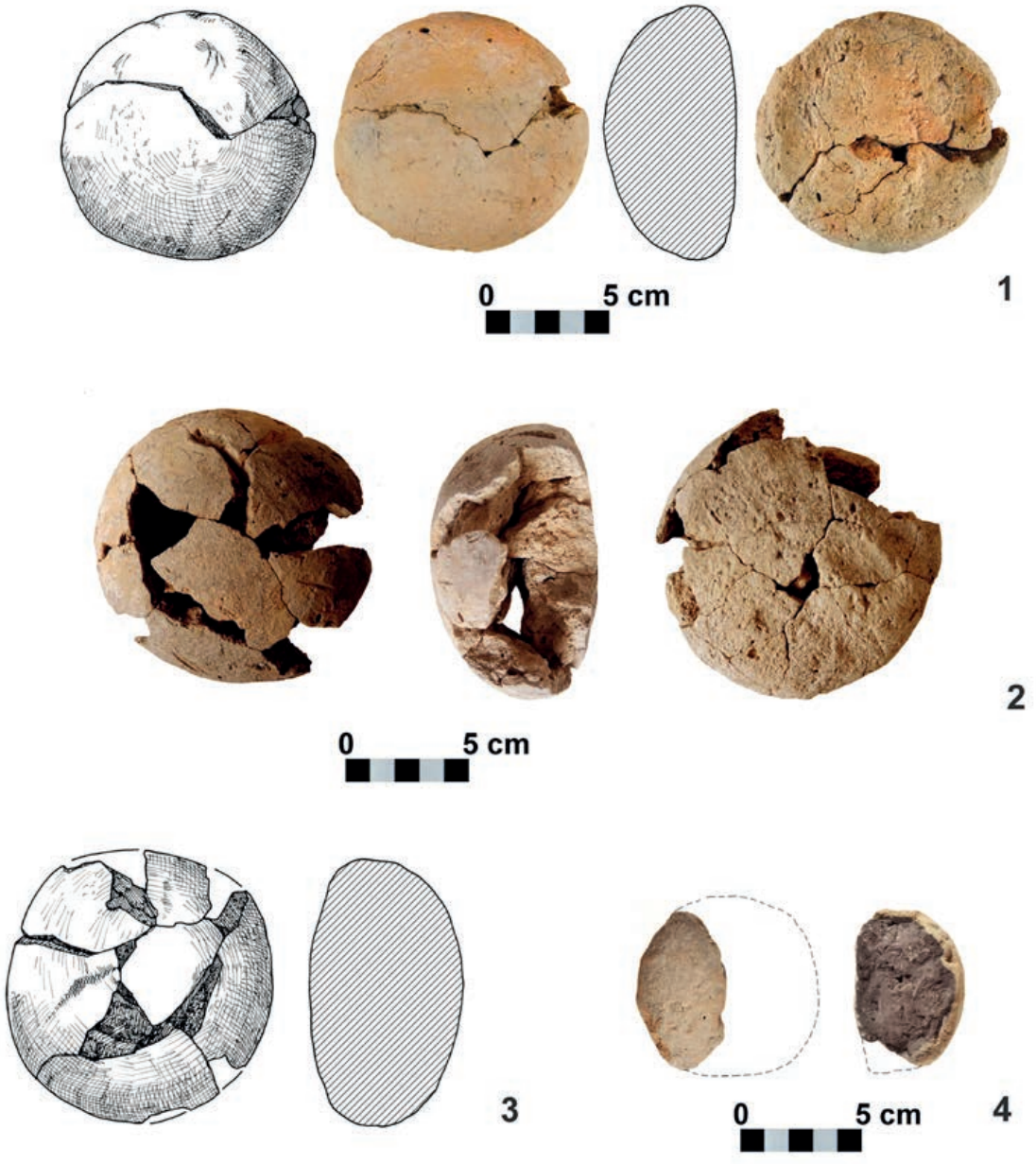
Структури №№ 13 – 16, които бяха разкрити в източната половина на изкоп VI, имат характеристиката на т. нар. „конструктивни" ями и вероятно представляват основи за стълбове или колове. Това дава основание да се предположи наличието на наземна дървена конструкция с жилищна (?) функция (обр. 6).

Структура № 13 е регистрирана непосредствено до източната граница на структура № 11 и е от типа, наречен „яма с ниши". Има приблизителни размери: изток – запад 1,20 м и север – юг 0,65 м, като северната част остава в непроучван терен. На около 1 м източно от нея се разполага структура № 14, която представлява кръгла дупка от вертикален кол с размери 0,40 х 0,38 м. Структури №№ 15 и 16 са две пресичащи се една в друга ями с овална форма, разположени на 1,10 м източно от яма 14 (обр. 6). Те се ситуират в североизточната част на изкопа с профили в северната и източната му част.

Внимание заслужава структура № 11, тъй като тя е единствената цялостно проучена структура от обекта, където има ясно изразен културен пласт с керамика от КБЕ. Тя е голяма яма с овална форма на отвора и с размери: изток – запад 2,20 м и север – юг 1,60 м (обр. 6). Структурата е регистрирана на дълбочина 0,40 м от съвременния терен под пласт от съвременни насипи. До дълбочина 1,20 м запълнителят е кафяво-жълт и силно трамбован, наситен с множество фрагменти керамика. Следва светлокафяв насип, като запълнителят в източната си част е по-рохък, примесен с въгленчета, а в западната е по-плътен. В дълбочина стените на ямата се разширяват. Над дъното пръстта е рохка, сиво-кафява, с много пепел и въгленчета. Дъното е на дълбочина 1,80 м от ниво засичане и 2,20 м от съвременния терен. В запълнителя на ямата се откри голямо количество (318 фрагмента) битова керамика, работена на ръка. Освен керамика бяха намерени и животински кости (213 броя), обгорели мазилки (87 къса), парчета шлака, два костени предмета, части от каменни сечива. Едното от тях е с допълнително пробита дупка и вероятно е преизползвано като тежест. Заслужават внимание няколко особени предмета, които са намерени както в тази, така и в яма № 10. Те са изработени от добре пречистена глина със светлокафяв цвят. Имат полусферична форма, загладена повърхност и плитко вдълбани с пръсти бразди по долната си част (обр. 7). В познатата литература не успяхме да открием подобни предмети и засега тяхното предназначение не ни е известно. Големината на структура № 11, изобилието от керамичен материал в нея и откритите в непосредствена близост дупки за дървени стълбове правят много вероятна интерпретацията ѝ като мазе на наземно жилище. Твърде близка теренна ситуация е документирана при едно жилище в селището от късната бронзова епоха край с. Белокопитово, Шуменско (Бабаджанов 2019, 13 – 24).

Датировката на новооткрития обект се затруднява поради ограничения обхват на разкопките (структурите са проучени само частично в рамките на канала и до 1 м встрани от него). Затова ще се насочим главно към описание и типологическа характеристика на събраната керамика[2], сравнявайки я с материали от други обекти от КБЕ в днешна Североизточна България. Датировката на керамиката се затруднява и от недостатъчната проученост на периода в интересуващия ни район, въпреки че бла-

[2] Тук е мястото да изразим нашата благодарност за представените тук рисунки на керамични образци, които са дело на проф. д-р К. Лещаков.

Обр. 7. Глинени предмети от структура № 11
Fig. 7. Clay objects from structure No. 11.

годарение на мащабните инфраструктурни проекти през последните няколко години беше частично проучено селище от КБЕ с богат керамичен материал край с. Белокопитово, Шуменско (Лещаков и др. 2016, 165 – 168; Лещаков 2016, 27 – 50)[3]. Селище от КБЕ бе частично проучено и край с. Панайот Волово (Гоцев и др. 2013, 107 – 109) и с. Градище, Шуменско (Лещаков и др. 2021).

Керамиката от новооткрития обект във Външния град на Плиска е предимно груба, дебелостенна, работена на ръка, често с варовикови налепи. Глината е примесена с едри и дребни органични примеси, пясък и дребни кварцови камъчета. Изпи-

[3] За керамичния материал от Белокопитово вж. публикацията на К. Лещаков в този том.

чането, особено при по-големите съдове, е неравномерно, като при някои има следи от вторично обгаряне. Съдовете са предимно със светлокафяв, сив, сиво-черен и бежов цвят, често на петна. Няколко фрагмента от устия и дръжки от съдове, чиято глина е фина, имат черен цвят и следи от излъскване. По-голямата част от керамичния материал е силно фрагментирана; само два съда бяха възстановени почти изцяло. Най-многобройни са парчетата от гърнета (устия, дъна, стени) и от по-големи съдове за съхранение (Т. I. 1 – 4, 6 – 7; Т. II. 1 – 8). Като цяло те имат удължен S-овиден профил, удебелен, прав или леко извит навън устиен ръб и равно дъно. Украсата се състои предимно от една хоризонтална релефна лента, разположена непосредствено под устийния ръб. В някои случаи лентата е допълнително украсена с ямички, направени с пръсти (Т. II. 2 – 3, 5), а в други случаи с врязани кòси нарези (Т. I. 1 – 2, 6 – 7; Т. II. 6 – 8). Само в един случай се наблюдава комбинация от ямички и нарези (Т. II. 1). Един фрагмент има частично запазена украса от две спираловидни релефни ленти, комбинирани с две малки конусовидни пъпки (Т. I. 6). От тази група изцяло бе възстановен един съд (Т. I. 7), който е със светлокафява, опушена повърхност. Той е декориран с релефна лента под устието, върху която са нанесени с острие или нокът кòси нарези.

Украсата от релефни ленти с ямички и нарези е често срещана върху керамичните съдове не само през бронзовата епоха, но и през цялата желязна епоха, така че трудно може да бъде индикатор за точно датиране на обекта от Плиска. Въпреки всичко тя е широко разпространена през късната бронзова епоха в региона. Точни паралели откриваме сред материалите от селището в м. Гяур пунар край Тутракан (Alexandrov et al. 1998, Pl. 3, 6, 7/5), с керамиката от яма № 5 под могила № 3 от ранносредновековния могилен комплекс край Кабиюк, Шуменско (Миткова 2014, 190, обр. 5, 6), Ягнило, Варненско (Tončeva 1977, 151 – 152, Pl. IIIa, IIIb, IV 4, 6), некропола край с. Васил Левски, Търговищко (Панайотов, Ангелова 1986, 92, фиг. 9) и др.

Друг тип украса, която се среща при керамиката от Плиска (макар и рядко), са малки конични пъпки – своеобразни „букели" (Т. I. 6; Т. III. 7). Те също са широко разпространени като орнамент както в обекти от КБЕ, така и в РЖЕ. Подобни малки конични букели се откриват при множество обекти на територията на днешна Североизточна и Централна Северна България: Ягнило (Tončeva 1977, Pl. VIII, 9, 12, Pl. XI, 4), Новград (Стефанов 1974, обр. 17 г), Деветашката пещера (Миков, Джамбазов 1960, обр. 99), керамиката от вр. Трескавец край Тетевен (Лазаров, 2009, табл. II, 22) и др.

Освен гърнета в керамичния комплекс от Външния град на Плиска се регистрират и други форми: чаши (или малки кани) с една или две дръжки; купи/паници; фрагмент от устие със запазена част от дръжката, вероятно от амфоровиден съд (Т. I. 5) и различни по тип дръжки. От чашите само една бе възстановена почти изцяло (липсва голяма част от устието). Тя е със заоблено тяло и една висока вертикална дръжка, излизаща от ръба на устието и завършваща малко под него (Т. III. 12). Подобни чаши са открити при проучванията на селището от КБЕ край с. Панайот Волово, Шуменско[4]. Един фрагмент от устие (Т. I. 10) със сигурност може да бъде определен като чаша, а вероятно и още няколко от тях (Т. I. 12 – 15). Някои фрагменти от устия могат да бъдат свързани с купи, които са имали конична или полусферична форма с прав или леко извит навън устиен ръб (Т. IV. 3 – 5; Т. III. 1). Идентични купи са открити в селището от КБЕ край Тутракан (Alexandrov et al. 1998, Pl. 4/3 – 5, Pl. 5/7).

В керамичния материал от Плиска се откриват и няколко типа дръжки. Някои от тях са вертикални, с овално или правоъгълно сечение (Т. III. 2 – 6) и могат да се свържат с някои от чашите. Една масивна вертикална дръжка вероятно е от кантаросовиден съд (Т. III. 11). Подобна дръжка е открита сред материалите от къснобронзовата епоха от яма № 5 под могила № 3 край Кабиюк (Миткова 2014, 190, обр. 4. 3).

[4] Непубликувани материали от фонда на РИМ – Шумен.

Много интересни са един сравнително рядко срещан тип дръжки, които имат дъговидна форма, плътно прилепнали са към тялото на съда и вероятно са служели и като декоративен елемент (Т. II. 8; Т. III. 8 – 10). Тези релефни дъговидни дръжки имат правоъгълно сечение, а една от тях е украсена с нарези. Те се срещат още през ранната бронзова епоха (Миков, Джамбазов 1960, 126), а след това и през КБЕ (Миков, Джамбазов 1960, обр. 9d, f; Лазаров 2009, табл. II, 34; Кънчев 1984, 146, обр. 11в).

От казаното по-горе се вижда, че разглежданата керамика от Плиска има най-точни паралели с керамиката от обекти в днешна Североизточна България. Например с керамичния материал от яма № 5 под могила № 3 край Кабиюк (Миткова 2014, 185 – 205), който въз основа на привлечени аналогии с обекти от и извън територията на Северна България е датиран в началото на КБЕ (Миткова 2014, 191). Доста сходства плисковската керамика има и с керамиката от селището в м. Гяур пунар край Тутракан, което на базата на привлечени паралели от селището Радовану, разположено на север от р. Дунав, проучвателите датират в КБЕ (Alexandrov et al. 1998, 17). Известни сходства се наблюдават и с керамиката от некропола край с. Васил Левски, Търговищко (Панайотов, Ангелова 1986, 92, обр. 9), Ягнило (Tončeva 1977, 151 – 152, Pl. IIIa, IIIb), селищна могила Русе (Георгиев, Ангелов 1952, 132), а в Централна Северна България с керамиката от Деветашката пещера (Миков, Джамбазов 1960), Новград (Стефанов 1974), с керамиката от връх Трескавец при Тетевен (Лазаров 2009, 89 – 99) и др.

На север от р. Дунав керамиката от Външния град на Плиска има най-близки паралели с керамиката от обекти на култура Кослоджени (Morintz, Anghelescu 1970; Neagu 1993), но при сравнението трябва да се имат предвид и регионалните особености на всяка група. Култура Кослоджени е разпространена в Югоизточна Мунтения и Добруджа, като най-често срещани форми сред керамиката са предимно високи гърнета с издължено сферично или конично тяло (Hänsel 1976, Taf. I. 23 – 26, Taf. 31. 2 – 4, Taf. 33. 4 – 6), както и кантаросовидни съдове (Hänsel 1976, Taf. I. 1 – 5, Taf. 32. 8 – 10). Почти не се срещат паници и други плитки съдове. Украсата е ограничена в релефни ленти, оформени с пръсти или типични хоризонтални ленти под устийния ръб. Врязаната украса също се среща рядко и се състои от хоризонтални линии и висящи триъгълници (Hänsel 1976, 74). Известни аналогии с керамичния материал от Плиска откриваме и в последните две фази на култура Тей (Leahu 1966, fig. 32. 2, fig. 36. 4 – 5, fig. 37. 2; Leahu 1992, Pl. XVI. 1 – 3). На територията на днешна Румъния култура Тей е сравнително добре изследвана (Leahu 1966), докато в Централна Северна и Североизточна България тя е позната повече по керамични съдове, открити без стратиграфски наблюдения или като случайни находки[5].

Относно по-прецизната датировка на обекта от Плиска (въпреки голямата фрагментираност на керамичния материал) трябва да се отбележи, че не се откри нито един фрагмент от паница със завит навътре ръб на устието и украса от канелюри. Според Б. Хензел подобни паници се появяват в късната фаза на култура Ноуа (Hänsel 1976, 182), като най-широко се разпространяват през ранната желязна епоха. В Кастанас, Северна Гърция, паниците със завито навътре устие, украсено с канелюри, се появяват в края на XIII в. пр. Хр. и се произвеждат до края на VIII в. пр. Хр., като най-масово са представени в пластове от ранната желязна епоха (Нехризов 2019, 192 и цит. лит.). Затова според нас новооткритият обект в Плиска би следвало да се датира преди XIII в. пр. Хр., вероятно в началото на КБЕ. Само бъдещи проучвания на обекта във Външния град на Плиска биха потвърдили или отхвърлили подобна хипотеза.

[5] Подобен съд с украса тип фурхенщих, отнесен към последната фаза на култура Тей, е открит като случайна находка край с. Крива река, Шуменско и предаден в РИМ – Шумен (Бабаджанов 2008, 23 – 26).

В обобщение на изложените по-горе данни за открити археологически структури и материали с жилищен и битов характер може да се направи категоричният извод, че сме попаднали на значителен селищен център, обитаван през КБЕ. Засега е установена само неговата западна граница, която отстои на около 350 м от Асар дере. Като се има предвид благоприятното за живеене място по двата бряга в долното течение на реката, може да се предполага, че нашите наблюдения се отнасят за една малка част от селището. Няма съмнение, че неговото цялостно проучване ще даде допълнителни данни за по-детайлна характеристика на керамичния му комплекс (респективно за свързаността му с конкретни керамични групи), както и ценна информация за културната принадлежност на региона през късната бронзова епоха.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Бабаджанов 2008: И. Бабаджанов. Глинен съд от района на с. Крива река, Шуменско. – Известия на Историческия музей – Шумен, 14, 2008, 23 – 26.

Бабаджанов 2019: И. Бабаджанов. Жилище № 2 от къснобронзовата епоха край с. Белокопитово, Шуменско. – Известия на Историческия музей – Шумен, 18, 2019, 13 – 24.

Георгиев, Ангелов 1952: Г. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948 – 1949 г. – Известия на Археологическия институт, XVIII, 1952, 119 – 194.

Гоцев и др. 2013: А. Гоцев, В. Петрова, Й. Гатев. Спасителни археологически проучвания на обект I по АМ „Хемус“ (км 342+200 – км 343+050) в землището на с. Панайот Волов, община Шумен. – Археологически открития и разкопки през 2012 г. София, 2013, 107 – 109.

Димитров и др. 2017: Я. Димитров, Х. Стоянова, С. Иванов. Спасително археологическо проучване на обект „Отвеждащ канал на пречиствателна станция за битови отпадни води в ЮЗ част на Външния град на НИАР „Плиска“, ПИ № 039076, 000102, 042035, 030034, 000094, 003021 по плана на гр. Плиска, Шуменска област“. – Археологически открития и разкопки през 2016 г. София, 2017, 534 – 537.

Кънчев 1984: М. Кънчев. Селища и находки от късната бронзова и ранножелязната епоха в Новозагорско. – Thracia VI, 1984, 134 – 159.

Лазаров 2009: Л. Лазаров. Керамика от ранната фаза на старожелязната епоха от вр. Трескавец при гр. Тетевен (Ловешка обл., България). – Старожитності степаваго Причерномор'я і Криму, XV, 2009, 89 – 96.

Лещаков 2016: Л. Лещаков. Нови данни за развитието на металургията през късната бронзова епоха в Шуменско. – Тракия и околният свят. Сборник с доклади от Национална научна конференция 27 – 29 октомври 2016 г., Шумен. Шумен, 2016, 27 – 50.

Лещаков, Бабаджанов 2019: Л. Лещаков, И. Бабаджанов. Редовни археологически проучвания на селище от късната бронзова епоха и Ранното средновековие край с. Белокопитово, Шуменско. – Археологически открития и разкопки през 2018 г. София, 2019, 114 – 117.

Лещаков и др. 2016: Л. Лещаков, Е. Василева, Т. Джанфезова. Спасителни археологически проучвания на обект № 001, етап III по трасето на АМ „Хемус“, землище на с. Белокопитово, община Шумен. – Археологически открития и разкопки през 2015 г. София, 2016, 165 – 168.

Лещаков и др. 2021: Л. Лещаков, И. Бабаджанов, Х. Василева. Спасителни археологически проучвания на многослоен археологически обект при с. Градище, Шуменско. – Археологически открития и разкопки през 2020 г., кн. I. София, 2021, 362 – 366.

Миков, Джамбазов 1960: В. Миков, Н. Джамбазов. Деветашката пещера. София, 1960.

Миткова 2014: Р. Миткова. Паметници от бронзовата епоха. – В: Р. Рашев, С. Станилов, С. Стойчев (ред.). Кабиюк – Ранносредновековен могилен комплекс. 2014, 185 – 205.

Нехризов 2019: Г. Нехризов. Анализ по функционален признак на керамиката от ямния комплекс при Свиленград. – Вести на Ямболския музей. Studia in Honorem Iliae

Iliev, VI, 9, 2019, 189 – 212.

Панайотов, Ангелова 1986: И. Панайотов, И. Ангелова. Некропол от късната бронзова епоха в село Васил Левски, Търговищки окръг. – Интердисциплинарни изследвания XIV_A, 1986, 87 – 98.

Стефанов 1974: С. Стефанов. Новград. Старинни селища. – Известия на Археологическия институт XXXIV, 1974, 250 – 311.

Стойчев, Иванов 2019: С. Стойчев, С. Иванов. Пещи за битова керамика на левия бряг на Асар дере в НИАР „Плиска“ – Външен град. – Археологически открития и разкопки през 2018 г. София, 2019, 457 – 459.

Alexandrov et al. 1998: S. Alexandrov, N. Sirakov, E. Petkov, B. Gajdarska. Trial Excavation of a Bronze Age Site near Tutrakan, North-East Bulgaria. – Archaeologia Bulgarica, II, 1998, 3, 7 – 30.

Hänsel 1976: B. Hänsel. Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der Älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau. Bonn, 1976.

Leahu 1966: L. Leahu. Cultura Tei. Bucuresti, 1966.

Leahu 1992: L. Leahu. Date si consideratii noi cu privire la periodizarea evolutiei culturii Tei. – Cercetari Arheologice, IX, 1992, 62 – 88.

Morintz, Anghelescu 1970: S. Morintz, N. Anghelescu. O nouă cultură a epocii bronzului în Romania. Culture de tip Coslogeni. – SCIVA, 3, 21, 1970, 373 – 416.

Neagu 1993: M. Neagu. The eastern component of the Coslogeni culture. – Culture et civilization au bas Danube. X, Calaraşi, 1993, 165 – 192.

Tončeva 1977: G. Tončeva. Fouilles d'un site de l'age du bronze recent du village Yagnilo, dep. de Varna. – Thracia, IV, 1977, 147 – 164.

A newly discovered Late Bronze Age settlement in the Outer City of the Pliska National Historical and Archaeological Reserve

Ivan Babadzhanov, Yanko Dimitrov

ABSTRACT

Rescue excavations were carried out in the northern part of the town of Pliska in August and September 2016, in relation to an investment project of the Herti AD Factory. The work focused only on the zone under construction. The bed for the outlet was planned to be dug in the southwestern part of the Outer City of the mediaeval Bulgarian capital Pliska, a territory that had not been investigated until then.

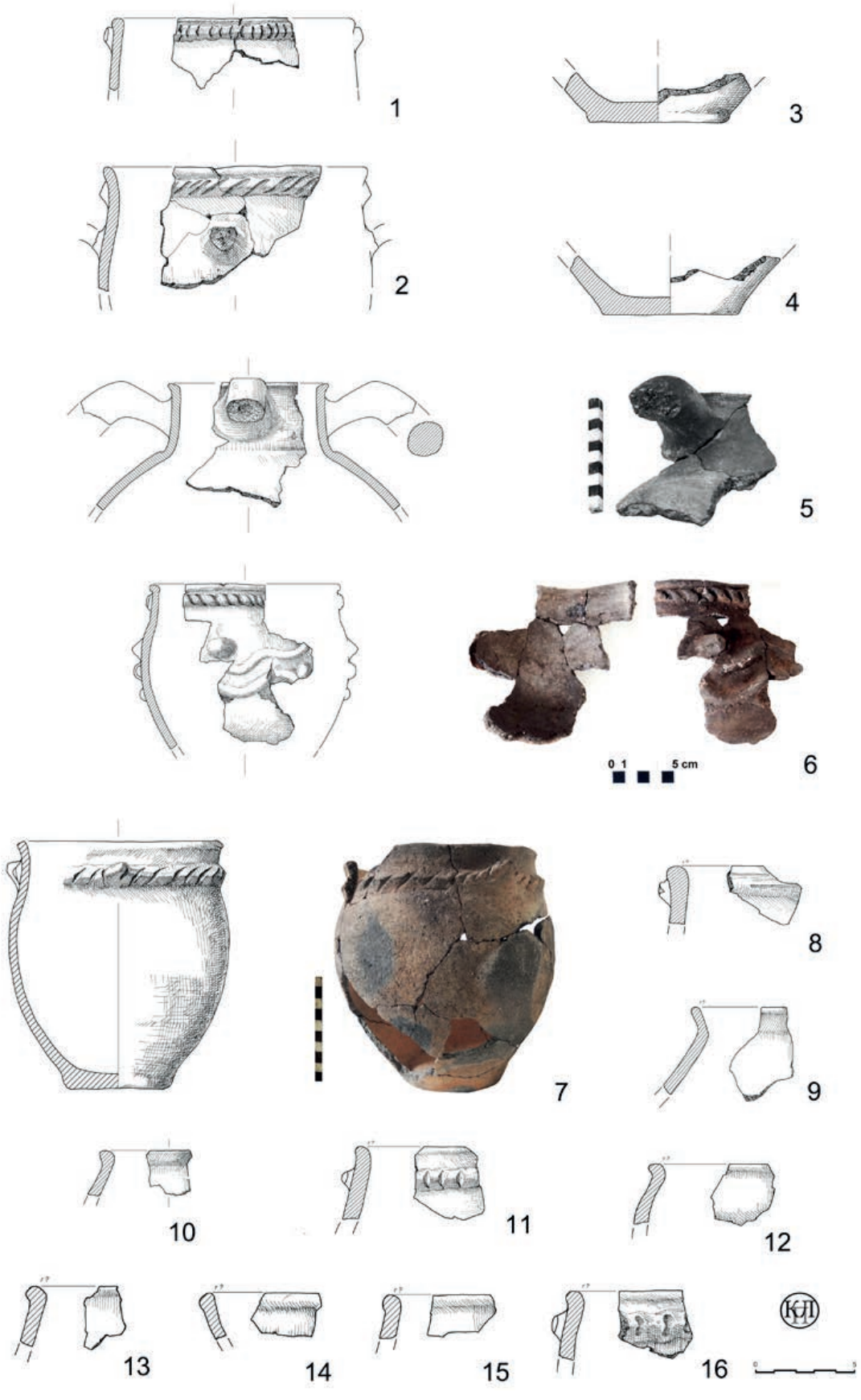
Field research in the eastern part of the outlet's route revealed 10 structures dated to the Late Bronze Age. These include several pits with circular or oval openings cut to depths up to 1.80 m, part of a ditch enclosing the settlement from the west, a large dugout oval structure interpreted as the cellar of an on-ground house, and several post holes that served as foundations for a wooden construction.

The pottery from the pits is predominantly coarse, thick-walled, and handmade. The clay is tempered with both coarse and fine organic inclusions, sand, and small quartz particles. Several fine-clay fragments, rims and vessels' handles are black in colour with traces of burnishing. The sherds from pots and larger storage vessels are most numerous. In general, these have an elongated S-shaped profile, a thickened rim which is straight or slightly turned outwards, and a flat base. The decoration consists mainly of a single horizontal plastic band immediately under the rim. In some cases, the bands are segmented by finger impressions or by oblique strokes. The ornamentation of some of the pots includes small conical knobs, while others have lunula-shaped lugs. In addition to pots, the pottery assem-

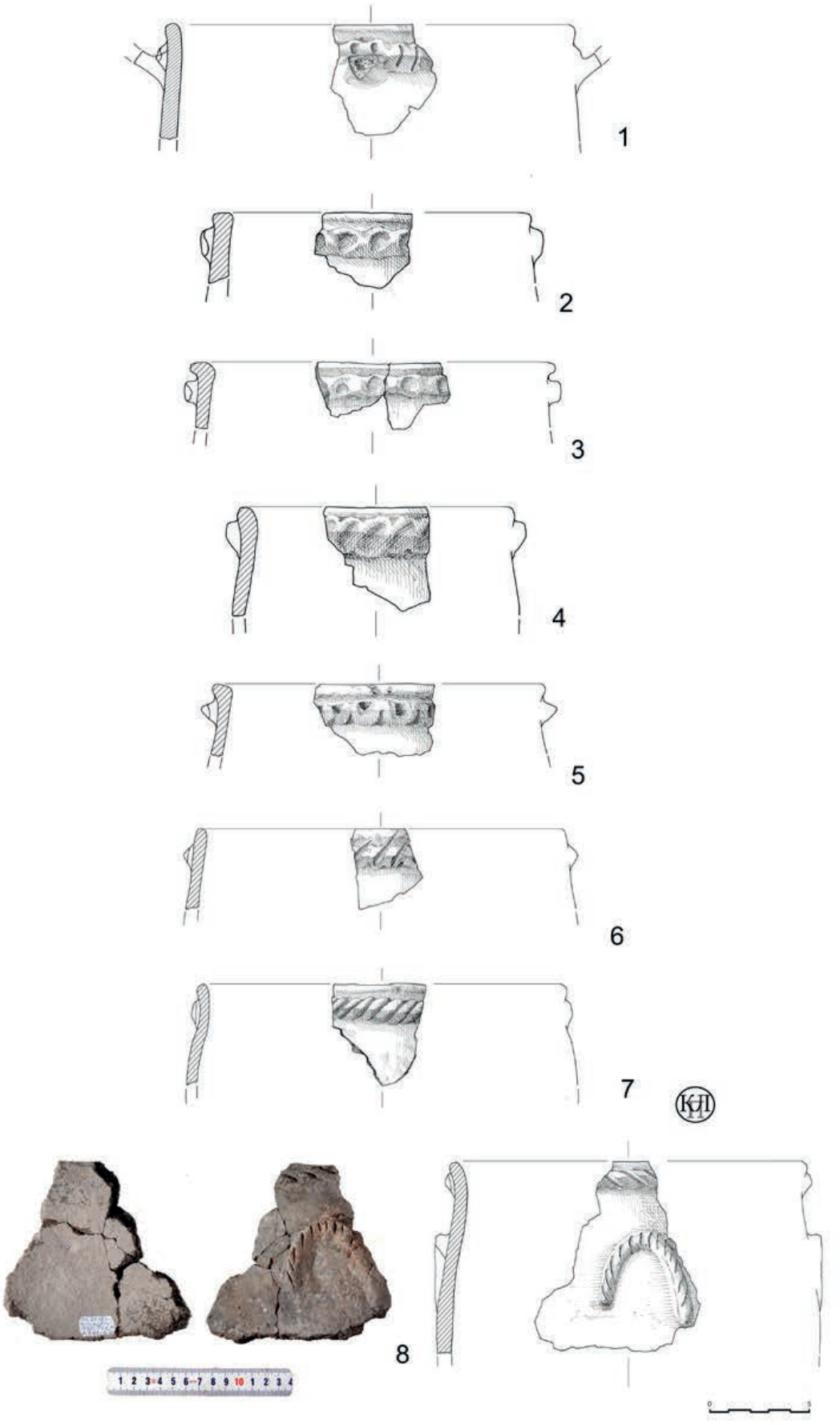
blage also includes: cups (or small jugs) with one or two handles, conical or semi-spherical bowls, fragments of amphorae and *kantharos*-shaped vessels.

The pottery assemblage from Pliska finds parallels with pottery from other LBA sites in Northeastern and Central North Bulgaria such as the settlement at Gyaur Punar near Tutrakan and Yagnilo in the Varna region, the settlement mound at Ruse, Devetashka Cave and the settlement at Novgrad.

The dating of the newly discovered site is uncertain because of the limited scope of the excavations and the high degree of fragmentation of the pottery. The parallels found on both sides of the Danube provide ground to suggest that the site at Pliska can be dated to the beginning of the LBA, although definitive conclusions cannot be made.

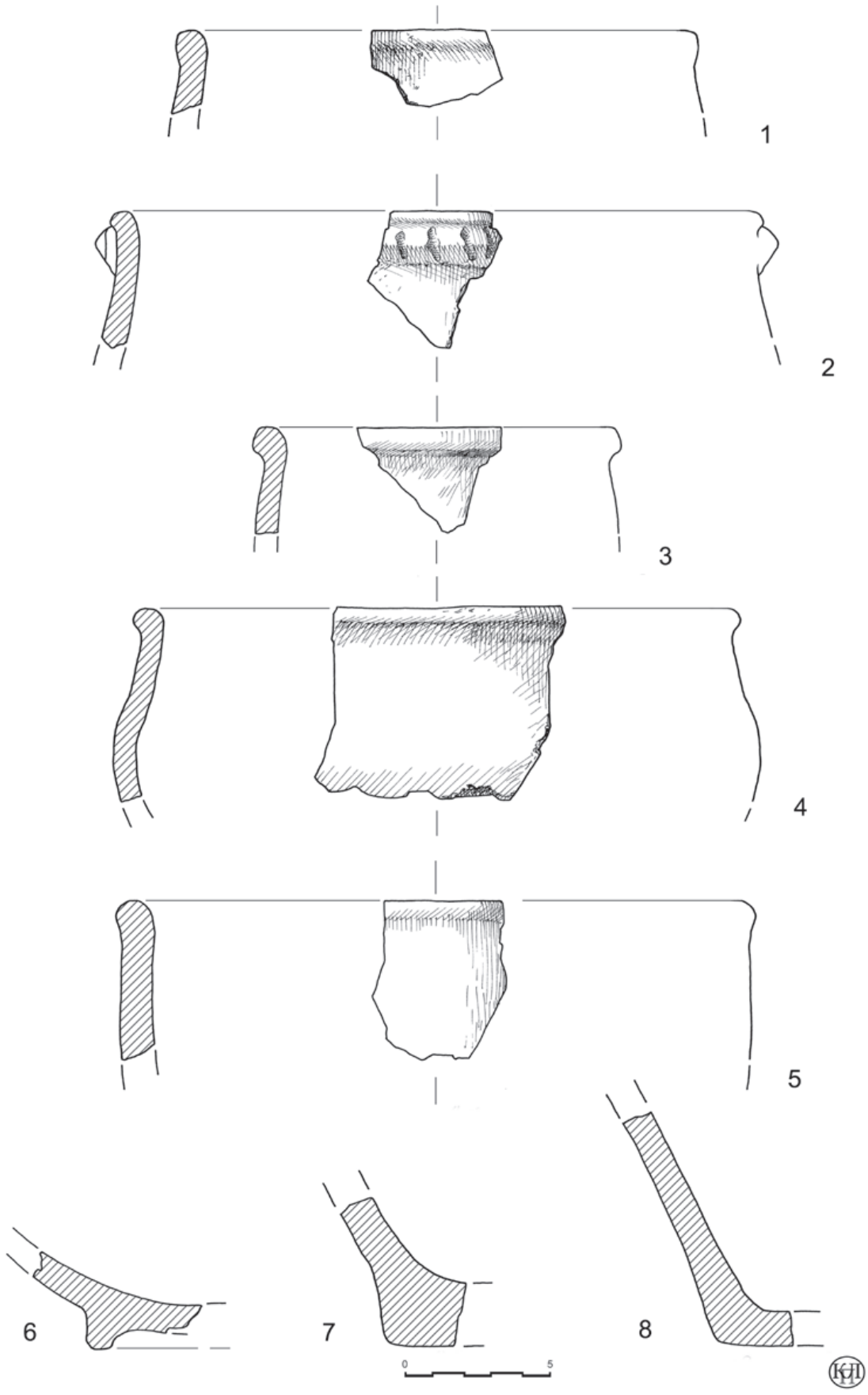
Табло I. Плиска, Външен град. Керамика
Plate I. Pliska, Outer City. Pottery

Табло II. Плиска, външен град. Керамика
Plate II. Pliska, Outer City. Pottery

Табло III. Плиска, Външен град. Керамика
Plate III. Pliska, Outer City. Pottery

Табло IV. Плиска, Външен град. Керамика
Plate IV. Pliska, Outer City. Pottery

ARCHAEOLOGICAL RESCUE EXCAVATIONS ALONG THE HEMUS MOTORWAY

New evidence on the Late Bronze Age culture in Northeastern Bulgaria

Archaeological rescue excavations for infrastructure projects 6

Edited by *Krassimir Leshtakov and Kristina Kostova*

ISSN 2535-129X (print)
ISSN 2535-0862 (online)
ISBN 978-619-254-064-7 (мека подвързия)
ISBN 978-619-254-065-4 (pdf)